

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†

(Aug 1925—Jan 1943)

S K BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, R N DANDEKAR, S K. DE, F EDGERTON,

A B GAJENDRAGADKAR†, P V KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE,

V K RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, P L VAIDYA, V P VAIDYA†;

RAGHU VIRA, M WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN†,

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Western Bengal, Madras, Bihar and United Provinces, the Government of Burma, the States of Baroda, Hyderabad (Dn), Mysore, Gwalior, Kolhapur, Kashmir, Patiala, Phaltan, Bhavnagar, Sangli, Dhar, Ratlam, Alwar, Kotah, Jaipur, Jeyapore (Bihar), the Universities of Bombay, Calcutta and Travancore, and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1948

THE SAUPTIKAPARVAN

BEING THE TENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

HARI DAMODAR VELANKAR

Professor of Sanskrit, Wilson College, Bombay

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1948

 The Sautika forms the first part of Volume twelve,
The Strī forms its second part and
completes the Volume

All rights reserved

Printed and Published by
The Bhandarkar Institute Press, Poona

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt 1 The Sautika

PAGES

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	VIII
INTRODUCTION	IX-XXIV
CONCORDANCE WITH OTHER EDITIONS	XXV-XXXIX
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE SAUPTIKA	1-108
APPENDIX I	109
CRITICAL NOTES	110-112
ERRATA	113

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
 addl = additional
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix
 Arj = Aṣṭamañjarī
 B, Bom or Bomb. = Bombay edition of
 the Mbh (Śaka 1799)
 BG = Bhagavadgītā
 C, Cal or Calc = Calcutta ed of the
 Mbh
 chap = chapter(s)
 comm = commentary(aries)
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction
 Crit App = Critical Apparatus
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally)
 illeg = illegible
inf ln = *infra lineam* (below the line)
int ln = *inter lineas* (between the lines)
 interp = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory
 K, Kumbh = Kumbhakonam ed of the
 Mbh
 L = Line
 M = Madras edition of the Mbh (of
 P P S Sastri, 1931-1936)
 m or marg = marginal(ly)
 Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 65)
 Manu = Manusmṛti (ed N S P)
 Mbh = Mahābhārata
 Nil = Nilakaptha.
 O-J = Old-Javanese
 om = omit(s), omitting
 orig = original(ly)

post = posterior
pr m = *propria manu* (by own hand).
 prob = probably
 r = repeat(s), repeated
 Rām = Rāmāyana (ed N S P)
 ref = refer(ence)
 resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
 st = stanza(s)
 supp = supplementary
sup ln = *supra lineam* (above the line)
 transp = transpose(s), transposition
 v = verse
 (val) = (with variation)
 v l = varia(e) lectio(nes)

☞☞ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators
 [] besides their normal uses, enclose
 additions to MS readings
 () besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be omitted from MS readings
 * (superior star) in the text indicates
 an emendation
 * * (in the MS readings) indicate
 syllables lost through injury to MS
 ~~~~~ printed below (or along the side-
     margin of) any part of the con-
     stituted text indicates that the
     reading of it is less than certain
 C denotes a "Commentary", prefixed
     to the abbreviation of the name of
     a commentator, thus, Cd = Comm
     of Devabodha, Cc n v = Comm
     of Aṣṭamañjarī, Catubhujā, Nila-
     kantha and Vādūjā. A "p" is
     added on to denote a "pāṭha" or
     variant, thus, Cnp = a pāṭha men-
     tioned in the Comm of Nilakantha

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Sautikapaivan are as follows

I N(ORTHERN) RECENSION (24 MSS)

(a) North-western Group

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = London, India Office Library, No 6483 (3307) Dated A D 1709

Ś₂ = Oxford, University Library, No 152

Kaśmīrī Version, being Devanāgarī transcripts from Ś [K]

K₁ = Poona, Mukai Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No 207 , dated probably A D 1768

K₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882-83 , dated between Śaka 1616 and 1619 (A D 1694-1697)

K₃ = Poona, MS (without number) from Kamat Collection of the BORI, dated Sam 1736 = Śaka 1601 (A D 1679)

K₄ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 170 of 1887-91

K₅ = Lahore, D A V College Library, No 57 , dated Samvat 1832 (A D 1775)

K₆ = Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 15 (No 246 of BORI MSS Collection), dated Sam 1828 = Śaka 1693 (A D 1771).

(b) Central Group

Nepālī Version [Ñ]

Ñ₁ = Nepal, in private possession , dated (Nepalese) Sam 632 (A D 1511)

Bengalī Version [B]

B₁ = Dacca, University Library, No 505

B₂ = Dacca, University Library, No 618

B₃ = Santiniketan, Visvabharati Library, No 47

B₄ = Santiniketan, Visvabharati Library, No 49

B₅ = Santiniketan, Visvabharati Library, No 329

Devanāgarī Version [D] subdivided into

(1) Devanāgarī Version of Nilakantha [Dn]

D_{n1} = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 240 of 1895-1902

D_{n2} = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 B of A 1879-80 Dated Sam 1815 = Śaka 1680 (A D 1758)

(11) Devanāgarī Composite Version

D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos 1113 and 1114, dated Sam 1669 (A D 1612)

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos 1137 and 1138

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos 1162 and 1163, dated Sam 1745 (A D 1688).

D₄ = Lahore, D. A V College Library, No 4520

D₅ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 531 of Viśrāmbāg I

D₆ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 522 of Viśrāmbāg I

D₇ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 194 of 1891-95

D₈ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 520 of Viśrāmbāg I

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS)

Telugu Version [T]

T₁ = Poona, BORI, Mbh Collection, No 93

T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11846

Grantha Version [G]

G₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11818

G₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11830

G₃ = Madras, Adyar Library, No 29 c 21

Malayālam Version [M]

M₁ = Baroda, Oriental Institute Library, No 6919

M₂ = Calicut, MS (without number), belonging to the Collection of Padmañāre Kovilakam

M₃ = Einakulam, Cochin State Library, No 33

M₄ = Malabar, Travancore, MS (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library Dated Kollam 1014 (A D 1839)

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

London, India Office Library, No 6483 (3307) brown paper, bound in a book form, size 7 $\frac{3}{8}$ " by 11 $\frac{1}{2}$ ", fairly well written in Śāradā characters, twenty-one or twenty-two lines in a page. The codex contains, besides the Sautika which covers folios 263-289b, the Droṇa, Kāna, Śalya, Gadā, Viśoka and Stai parvans, and is described by Keith in his Catalogue (1935) at pp 863-64, the date, given at the end of the Kānaparvan, is stated to be = A D 1709. The name of the scribe is given as Damodai Kaul.

This MS is a pretty reliable representative of the Śāradā version. In addition to the extra passages which are common to all MSS of the N recension (except D₅₋₈), namely, 4*, 17*, 49*, 65* and 70*, it contains the following passages — 1* (shared with Ś₂ B₂ : :) and 20* (shared with K B₁ : : : N₁ Dn D₁₋₃). Its omissions are mostly peculiar to itself, they are — 1 9^a-10^b (hapl), 10^a-11^b, 12^c-13^b (hapl), 34^{bcd}, 35^{cd}, 2 5^{cd} (hapl), 19^{bcd} (hapl), 5 10, 19 (hapl), 7 27^c-29^b (hapl), 10 16^b (hapl), 11 24, 12 32 (hapl), 13 4 (hapl), 17^{cd}, and 16 3^c-4^b (hapl). There are no repetitions in this MS and the only transposition is of st 105 and 106 of adhy 8. This transposition, however, is shared by it with K₁₋₃, N₁ and S. The MS does not mark the number of the adhyāyas in its colophons, except at the end of the 10th adhyāya. It drops the colophon of the 14th adhyāya, but does not add one after st 21 in adhyāya 16 like Ś₂ K₄. Thus it seems to have only eight adhyāyas in the Aṣṭika sub-parvan. In this it is followed by K₁ only.

Ś₂

Oxford, University Library, No 152. Size 14" by 10". Śāradā characters. Written on paper, total number of leaves 80, with 26-28 lines to a page. The manuscript begins with the last portion of the Gadā sub-parvan of the Śalyaparvan, the Sautika portion covering fol 64a-78b. It also contains the Strīparvan (with a folio missing), the Aśvamedhaparvan, and some portion of the Āśramavāsikaparvan. There are explanatory notes written marginally throughout. On the first page of the Aśvamedhaparvan, there is some writing in Urdu (probably a register of sale transaction), below which is added the following "अत्र सवत्सरे वसुधैव कुटुम्बकम् अथ योजमासे सितेतरपक्षे त्रिथी प्रतिपद्या शुक्लामरान्विताया सवत् ५८ अन्व + + रति १ गुरौ । अत्र श्रेष्ठेदिद्धा(?)मध्ये निरसमानै पद्धितव्यौत्तारकपुत्रपौत्रै

पडितणाणा-पडितश्रीकठ-पडित ५ ५ ५ ५ ५ ठक पुत्र पडितनराभिधै महाभारतपुस्तकद्वय आदिपर्वमारभ्य आरण्यपर्व तावत् एक पुस्तक, कर्णपर्वमारभ्य आश्रमपर्व तावत् द्वितीय पुस्तक, इदं महाभारताख्य इतिहासपुस्तकद्वय पडितणाणा ५ ५ ५ वा पडितश्रीकठकेन वा पडितगगाधरपुत्रेण पडितनरकेन पडितऔत्तारकपुत्रेण द्विसहस्र ५ ५ द्वाविंशकमूल्येन गुरुवरानंदपादाना विक्रीतम् । अक ४५०० । अत्र साक्षिण ५ ५ ५ लिखित मया तत्तेषां^(१)भट्टहरकेनेति शुभम् ।” From this it appears that our MS is a fragment of the second codex referred to in the sales transaction, which is here recorded

This MS is a less reliable representative of the Śārādā version. It very often differs from Ś₁ and has greater affinities with the B and D versions, and through them, with the S recension. But of the additional passages, it contains only one, 19*, which is peculiar to itself, besides 1* and 20*, for which see Ś₁. Its omissions are—1 9 (with Ś₁), 13^a–14^b (hapl, with K₁), 3 27^a–28^c (hapl, with K₁–4 & B₁), 4 31^{cd}, 5 19 (hapl, with Ś₁ K₁ &), and 21 (hapl), 6 24^c–27^b (hapl), 7 18^a–20^b, 11 12 (hapl, with K₁ Dn₂). It has transposed 8 35^{ab} and 35^{cd}, in the company of K₁. There are no repetitions worth mentioning. Like Ś₁ K₁ 4 &, it drops the colophon of adhyāya 14, but adds one at the end of st 21 of adhyāya 16 (like Ñ₁ and K₂–8)

K₁

Poona, Muzikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal folios 29, with about 12 lines in a page, each line containing about 38 letters, size 7½" by 13½". Thin glazed paper of Indian manufacture, Devanāgarī characters of the Kāśmīrī type. Margins ruled with double lines in red, with a thick yellow line between them. No dandas are used, but short blank spaces mark the śloka halves. In the case of उवाच references and adhy colophons, alternate syllables only are written, leaving blanks for the other alternates thus च रा, स य. The blanks were probably meant to be written in red ink. Some dotted lines in the text itself possibly stand for a blank in the exemplar. A few corrections are noted in mag sec m. This parvan bears no date, but as this MS contains other parvans written by the same scribe, a date at the end of the Āraṇyaka, which has been taken to be probably A. D. 1768, as stated at p. xxi of the Introduction to the Bhīṣma parvan, is approximately the date of the Sautika also. The MS is generally correct, and written in a legible hand.

Its additions are—4*, 17*, 20*, 49*, 50*, 65* and 70*. Of these, 50* is the introductory mantra नारायण नमस्कृत्य at the beginning of adhyāya 10, while 20* is, like the remaining five, shared by almost the entire N recension. Its omissions are—1 7^c–8^d (hapl), 13^a–14^b (hapl), 2 5^{cd} (hapl), 19^{bode} (hapl), 3 27^a–28^c (hapl), 28^c–31^a (hapl), 5 10, 19 (hapl), 7 27^a–29^b (hapl), 8 54^a–55^b, 132^c–133^d (hapl), 10 16^{bc} (hapl), 11 12 (hapl), 24, 12 32 (hapl), 13 4 (hapl), 11^a–12^d (hapl), 17^{cdes}, 14 13^a–14^d, 16 3^a–4^b (hapl). It has, like Ś₁, transposed 8 35^{ab} and 35^{cd}, but it has no repetitions.

K.

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882-83 A complete MS of the Mbh packed in two bundles, this one contains the parvans from Diona to Svargārohana The whole MS is uniformly written by one scribe, whose name appears at the end of the Śālya as Ganeśa, son of Tiyaṃbaka and grandson of Raghunātha The dates vary from Śaka 1616 to 1619 (A. D 1684-1687) The folios of each parvan are separately numbered The present has the Sautika and the Stūi, written continuously Folios 41 for both the parvans, with about 16 lines to a page, and about 42 letters in a line The margins ruled in double lines in red ink Size 6" by 15"

This MS is in general agreement with K₃ 4 and K₆, but differs from K₃ Its additional passages are—4*, 5*, 9*, 10*, 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 32*, 41* (subst for 9 17^{ad}), 44*, 46*, 48*, 49*, 56*, 58*, 60*, 63*, 65*, 70*, 71* as also App 1, No 1 Its omissions are comparatively few—1 7^{ad}, 10^{ab}, 56^c-57^b, 3 27^d-28^c (hapl), 7 18^c-19^b, 22^c-25^d Of these, 3 27^d-28^c is shared with Ś₂ K (except K₃) and B₁ It reads or transposes—1 30^{ab} after 31^{ad}, 8 105 and 106, 107 and 108, 9 6^{ab} after 3^{ab}, 55^c and 56^{ab} It repeats 7 16 after 18^{ab}, but has no other repetition It adds a colophon after st 21 in adhyāya 16, but does not drop the one at the end of adhy 14, and so seems to have 10 adhyāyas in the Aṣṭika like the M version

K₃

Poona, the Kamat Collection of MSS belonging to the B O R I, dated, Samvat 1736, Śaka 1601 (A. D 1679) Folios 28, with about 12 lines in a page and about 45 letters in a line Indian paper, size 6½" by 13½" Devanāgarī characters in a broad upright style The margins are ruled with three or four close vertical lines in black Single dandas are generally used to mark śloka halves, to indicate śloka numbers, उवाच references and adhy colophons—these, likewise, being coloured with red pigment The MSS in the collection were acquired by Mr D B Kamat, in the Marathi Districts of Hyderabad, and recently presented to the Institute The last page of the Sautika MS has, on its left margin top, some writing in Uṇḍu characters

Its additions are—4*, 5*, 12*, 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 40*, 41*, 46*, 48*, 49*, 54*, 55*, 60*, 63*, 65*, and 70* It omits the following—1 16 (hapl), 56, 2 16^c-17^b, 3 27^d-28^c (hapl), 33^d-34^c, 5 28^b-29^a (hapl), 6, 11^{ab} (hapl), 9 26^c-28^d, 16 8^{ad}, 18 21^b-26^b It transposes 8 105 and 106 (see under Ś₁), and repeats 6 6^b after 4, and 7 17^{ab} after 19^{ab} Like Ś₂, it also gives an additional colophon after st 21 of adhy 16, but does not drop that at the end of adhy 14, (though this seems to have been dropped in counting) It separately numbers the adhyāyas of the Aṣṭika from 1-9 (cf at the end of adhy 16), though the figures are not always indicated

K₄

Poona, Bombay Govt. collection (deposited at the BORI), No 170 of 1887-91
Written on paper in Devanāgarī characters, folios 21, size 6½" by 13½" Margins ruled by three closely drawn vertical lines in red ink, double dandas, marking śloka halves, are also in red, so also are adhy colophons and उवाच references There are a few notes in margins, giving the v l, in the same hand

Its additions are— 1*, 4*, 5*, 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 40*, 44*, 49*, 60*, 63*, 65*, 70* as also App I, No 1 Of these, Nos 13*, 15*, 16*, 17*, and 60* are shared with K₂, 63* with K₂ s s s It omits— 1 42^{ab} (hapl), 51^{ab} (hapl), 3 27^d-28^e (hapl), 5 5^a-7^b (hapl), 6 29-31 (hapl), 7 2^{cd} (hapl), 22^a-25^a, 8 80-82 (hapl), 12 39^{cd} (hapl), 13 13^b-17^c, 17 18^c-19^d It transposes 8 105 and 106 like Ś₂, and reads 9 6^{ab} after 3^{ab} It repeats 3 7^{ab} after 5, and substitutes 40* after 12.3 in place of 56* It omits the colophon of adhyāya 14 (see under Ś₂), but puts an additional one after st 21 in adhyāya 16

K₅

Lahore, D A V College Library, No 57 Paper MS in Devanāgarī characters, size 6" by 12", with 24 folios, having about 13-15 lines in each page, and 48 letters in a line Dated Samvat 1832 (A D 1775)

This MS slightly differs from the K group (excluding K₁) and has only the following additional passages— 4*, 14*, 17*, 20*, 32*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 49*, 63*, 65*, 70* Its omissions also are few— 2 11^b-12^a (hapl), 3 4^c-5^b, 28^{abcd}, 7 29^{cd}, 8 136^{ef}, 9 55^{cd}, 17 4^{ab} It transposes, along with Ś₂ and K (except K₁), 8 105 and 106, and repeats 8 96 immediately after its first occurrence It substitutes 42* for 9 17^{cd} along with Ñ₁ and B and D groups It gives an additional colophon after st 21 in adhyāya 16, along with Ś₂, and others, but does not omit the one at the end of adhy 14

K₆

Poona, B O R Institute's Mbh Collection, No 15 (now No 246) Folios 23, with about 14 lines in a page, and about 44 letters in a line Smooth Indian paper, size 6½" by 13" Devanāgarī characters in a longish slanting style, margins ruled in black, yellow and red The ślokas are numbered, but no dandas are used to mark stops in the text "Uvāca" references and adhy colophons are marked with red pigment This MS forms part of a complete MS of the Mbh, wanting the Āśva-medhūkapaṭṭan only Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (A D 1771) For further details, see p xxiv of the Introduction to the Bhīsmaparvan

Its additional passages are— 4*, 5*, 6* (with B and D, against the whole K

group), 13*, 15*, 17*, 20*, 28*, 44*, 49*, 63*, 65* and 70* It omits — 3 6 (hapl), 18, 27^a-28^c (hapl), 33, 4 5^{ca}, 27^a-28^c (hapl), 5 19 (hapl), 22 (hapl), 6 29-31 (hapl), 7 2^{ad} (hapl), 17^a-21^a (hapl), 22^c-25^a, 8 35 (hapl), 70, 80-82 (hapl), 87^a-89^b (hapl), 96 (hapl), 9 33^c-34^b, 56, 10 4^c-5^b (hapl), 11 (hapl), 11 10^c-11^a (hapl), 27^{ab}, 12 39^{ca} (hapl), 13 4 (hapl), 13^b-17^c, 16 3^c-4^b (hapl) 17 18^c-19^a, 18 5^{ba} It transposes 8 105 and 106 like Ś₂ and others, and puts 9 6^{ab} after 3^{ab} and 7^c-8^b after 6^{ca} It drops the colophon at the end of adhy 14, and adds another after st 21 in adhyāya 16, like Ś₂ and others

Ñ₁

A MS from Nepal, sent on loan by Rajaguru Hemraj Pandit, C I E, of Nepal A palm-leaf MS in Newārī characters The manuscript contains, besides the Sautika, the Ādi and the Strī parvans This is the same MS which is called Ñ₂ in the Ādi (see Prolegomena, p xiv) At the end of the Strī-parvan, the MS bears the date (Nepalese) Samvat 632 (A D 1511) No further details about the MS are available

Its additional passages are—4*, 8*, 14*, 17*, 20*, 32*, 38*, 39*, 42* (subst for 9 17^{ca}), 47*, 49*, 50*, 65*, 70* It omits—1 1-21^a, 2 19^{bca} (hapl), 4 32 (hapl), 5 15^{ca}, 9 32^{ca}, 10 17-19, 13 16^c-15 22^b, 16 21^{ca}, 18 14^a-15^b It reads or transposes—4 3^{ca} after 1, 13^b and 14^b, 8 105 and 106 It repeats 5 2 after 14^b Like Ś₁ Ñ₁, it drops the colophon at the end of adhyāya 14, but gives an additional one after st 21^{ab} in adhyāya 16 The adhyāyas of the Aṣṭikaparvan are separately numbered

B₁

Dacca, University Library, No 505 Folios 61 (including the Strī), Bengali characters, size 3 7" by 19 5", with about 7 lines in a page, dated 15 Bhādiapada, Samvat 1712, Bengali S 1195 (A D 1655) Total number of folios 224, of which the first 163 folios give Śālya and Gadā parvans, the remaining 61 folios giving the Sautika and the Strī

Its additional passages are—4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 38*, 42* (subst for 9 17^{ca}), 47*, 49*, 65*, 70* Its omissions are—1 14^c-15^d (hapl), 43^c-45^b, 3 27^a-28^c (hapl), 8 82-83, 16 3^{ca} (hapl), 9^{ca} It reads or transposes 4 3^{ca} after 1, 13^b and 14^b It repeats 6 32^{ab} after 7 5^{ab}

B₂

Dacca, University Library, No 618 Folios 61 (including the Strī), Bengali characters, size 3 3" by 21 5", with about 6 lines in a page, dated Śaka 1668 (A D 1746) The name of the scribe is Śrī Ramanath Deva Sarma Total number of folios

in this MS is 202, of which the Sautika and Strī cover 61, while the remaining contain Śalya and Gadā parvans

Its additional passages are—1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 38*, 42* (subst for 9 17^{ca}), 47*, 49*, 65*, 70* It omits 16 3^{ca} (hapl) It reads 4 3^{ca} after 1, and transposes 4 13^b and 14^b There are no repetitions

B₃

Santiniketan, Visvabharati MSS Library, No 47 Folios 79 (including the Strī), Bengali characters The MS has two different sizes, 4" by 18 5", and 3 5" by 19", the number of lines in each page, on an average, being 8 The MS has no date, but the name of the scribe is given as Śrī Kāśīnkar Deva Sarmā

Its additional passages are—1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 22*, 38*, 42* (subst for 9 17^{ca}), 47*, 49*, 65*, 70* No omissions It transposes or reads—4 3^{ca} after 1, 8 105 and 106 It repeats—2 16^{ab}, and 5 2 after 14*

B₄

Santiniketan, Visvabharati MSS Library, No 49 Folios 51 (including the Strī), Bengali characters, size 5 3" by 15 3", with about 10 lines in page The MS has no date, but the name of the scribe is given as Śrī Kāmanidhi Sarmā Total number of folios 123, of which the first part, containing Śalya and Gadā, is numbered separately, while the last part, with 51 folios, covers the Sautika and the Strī parvans

Its additional passages are—4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 38*, 42* (subst. for 9 17^{ca}), 47*, 49*, 65*, 70* It omits—7 18^c-21^a, 8 138^{ca}, 16 3^{ca} (hapl) It reads 8 104^{ca} after 105

B₅

Santiniketan, Visvabharati MSS Library, No 329 Folios 44 Written in Bengali characters on palm leaves, size 1 3" by 21", with about 4 lines in a page, dated Śaka 1621 (A D 1899), the name of the scribe being given as Śrī Gaṇīchāraṇ Sarmā Total number of folios in this MS is 225, of which the last 44 contain the Sautika (and Aṣika) parvan

Its additional passages are—1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 20*, 38*, 42* (subst for 9 17^{ca}), 47*, 49*, 65*, 70* It has no omissions It reads or transposes 2 6^{ab} after 10, 4 3^{ca} after 1, 4 13^b and 14^b, 8 105 and 106

Dm₁

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 240 of 1895-1902 This MS contains Śalya, Gadā, Sautika, Aṣika and Strī parvans, uniformly written in

one hand, each parvan, with its folios separately numbered, giving the text with the comm of Nilakantha. The Sautika has 21, and Aṣṭika 12 folios, with about 12 lines to a page and about 40 letters to a line. The margins are ruled in red, with double dandas inserted in red ink, and ślokas numbered both in the commentary and the text. Written on paper, size 7" by 15½", in Devanāgarī characters.

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 32, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 50*, 63*, 65*, 70*. It omits—2 3^{cd}, 11^{cd} (hapl), 4 28^{abc}, 8 138^{cd}, 9 31^{cd} (hapl). It transposes or reads—1 13^c-14^b and 14^c-15^d 8 104^{cd} after 105. It gives an additional colophon at the end of st 16 of adhyāya 1, and thus has ten adhyāyas in the Sāuptika sub-parvan, like M₁₋₄.

D₁₁

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 B of A 1879-80. This is a complete MS of the Mbh written by one scribe, Bhagawan Bhatta by name. It is divided into two bundles, numbered 29 B and 29 C. The exemplars from which this MS was copied, do not seem to have the same textual value for the whole epic, and some parvans have the comm of Nilakantha along with the text. The folios of each parvan have not all been separately numbered. The Sautika and Aṣṭika cover 26 folios in all. For the Sautika parvan, we have the comm of Nilakantha while the Aṣṭika portion gives the text only. Date Samvat 1815 = Śaka 1680 (A. D 1758), Bhādrapada Kṛṣṇa 2 for the Sautika, while for the Aṣṭika we have Bhādrapada Kṛṣṇa 13 of the same year, so that the copying of eight folios seems to have engaged the scribe for eleven days! Size 8½" by 12", foreign paper with water-marks.

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 7*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 50*, 61*, 63*, 65*, 70*. It omits— 1 47, 10 4^c-5^b (hapl), 11 12 (hapl), 13 12^{cd} (hapl), 15 30 (hapl), 16 11^c-12^b. It transposes— 3 27^c-28^b and 28^{cd}, 4 3 and 4.

D₁ (Sautika)

Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 1113. Folios 21, with about 10 lines in a page, written on paper, size 6" by 14", in Devanāgarī characters. Dated Samvat 1669 (A. D 1612), name of the scribe, Vanavari Rajput, resident of Kāśī. The MS has a few marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 21*, 24*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*. No passages are omitted. It repeats 8 104^{cd} after 105.

D₁ (Aisika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1114, folios 11, with about 10 lines in a page. Written on paper, size 6" by 14", in Devanāgarī characters of North-Indian style. This is a continuation of MS D₁ (Sautika) by the same scribe. The MS has a few marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70*. No passages are omitted.

D₂ (Sautika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1137. Folios 15, with about 12 lines in a page. Written on paper, size 6" by 16", in Devanāgarī characters, old in appearance, has many marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 21*, 24*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*. It repeats, like D₁, 8 104^{cd} after 105.

D₃ (Aisika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1138. Folios 8, with about 12 lines in a page. Written on paper, size 6½" by 16", in Devanāgarī characters, old in appearance, the MS has many marginal corrections in a different hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70*. It has no omissions.

D₄ (Sautika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1162. Folios 20, with about 9 lines in a page. Written on paper in Devanāgarī characters, size 5" by 15", dated Samvat 1745 (A D 1688), Cartia Śuddha 10, the scribe's name is Achal Kayastha.

Its additional passages are — 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*. It omits— 2 3^c-4^b (hapl), 5^{cd} (hapl), 5 21 (hapl), 7 40-50, 9 38^c-39^d (hapl). It reads 8 104^{cd} after 105. It repeats 9 2^c-3^b after 3^{ab}, and 33^c-34^b after 34^{ab}.

D₅ (Aisika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1163. Folios 10, with about 10 lines in a page. Written on paper, size 5" by 14", in Devanāgarī characters of the North-Indian style. This is a continuation of D₅ (Sautika) by the same scribe, and has a few marginal corrections in the same hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70*. It omits— 11 8^d-9^c (hapl), 10^d-12^c (hapl).

D₁

Lahore, D A V College Library, No 4520, paper MS in Devanāgarī characters, size $6\frac{1}{2}$ " by $13\frac{1}{4}$ ", folios 21, having about 16 lines in a page, and 42 letters in a line

Its additional passages are—4*, 6*, 14*, 17*, 18ⁱ, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 58*, 63*, 65*, 70* It omits—4 13^b-14^a (hapl), 8 138^{cd}, 13 7^a-9^a, 16 3^{cd} (hapl) It repeats 8 104^{cd} after 105

D₂

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 531 of Viśrāmbāg I Written on paper in Devanāgarī characters, in a longish slanting style Śloka halves are marked with single dandas, while double dandas, in red ink, are used for "uvāca" references, and adhy colophons The ślokas are not numbered, margins are marked by two double lines in black Size, $5\frac{1}{2}$ " by $12\frac{3}{4}$ ", with about 11 lines in a page and 48 letters in a line, total number of folios 18 The MS is used for the Sautika sub parvan only, as it does not contain the Aṣṭika sub-parvan

Its additional passages are—4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49* It omits—3 22^c-23^d (hapl), 8 69^a-70^b, 137^b-138^c (hapl) It reads 8 104^{cd} after 105

D₃

Poona, Bombay Govt Collection, (deposited at the BORI), No 522 of Viśrāmbāg I Written on paper in Devanāgarī characters, in a short, upright style Contains the Aṣṭika and Viśoka parvans, and has folios 15 for both these parvans The Aṣṭika, for which this MS is used, comes to an end at line 3 of fol 9* Each page has about 13 lines, and each line about 42 letters, double dandas are used to mark stops, margins are ruled in red Size $6\frac{1}{4}$ " by 14" The ślokas are not numbered

Its additional passages are—63*, 65*, 70* It omits 16 22^d-24^c (hapl) It repeats 12 22^bc after 22^c

D₄

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 194 of 1891-95, written in Devanāgarī characters in a longish upright style, contains the Sautika and the Viśoka parvans only The Sautika has 12 folios, with about 14 lines in a page, and 49 letters in a line Margins ruled with bold vertical lines in red ink, size $6\frac{3}{4}$ " by $14\frac{3}{4}$ ", double dandas are generally used to mark śloka halves, uvāca references, and adhy colophons The ślokas are not numbered Used for the Sautika portion only, as it does not contain the Aṣṭika sub-parvan

Its additional passages are—4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49* It omits—1 8-9 (hapl), 3 30^b-31^a (hapl), 4 4^{ab}, 7 3-4^c (hapl), 22^{ab}, 8 60^a-61^d, 77 138^{cd} It repeats—1 6^{ab}, 7^{cd}, 10^{ab}, 16, 25^{abc}, 3. 4^{ab} after 4, 4 14^{ab} after 15^b, 6 9, 8 62^{abc} after 61^{cd} (which is placed after 62^c), 121^{bcd} after 121^d, 9 28^d-29^c after 29^c It reads 7 19^{cd} after 17^d

D₃

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 520 of Visiām-bāg I Written in Devanāgarī characters, in a short, bold, upright style Contains the Aśikapaivan, text with a commentary Folios 10, with about 11 lines in a page and 51 letters in a line Margins ruled in double lines in red ink, double dandas used, but ślokes not numbered Size 6 $\frac{3}{4}$ " by 16"

Its additional passages are—50*, 65*, 70* Its only omission is 16 3^{cd} (hapl, with D₄)

T₁

Poona, BORI, Mbh Collection Palm-leaf MS (without number) in Telugu characters, presented by M Ramakrishna Kavi of Tirupati Contains Śalya, Sauptika (fol 19^a-41^b, including Aśika) and Stī parvans, total number of folios 162, with about 7 lines in a page and 85 letters in a line Size 1 $\frac{1}{2}$ " by 16 $\frac{1}{2}$ " At the end of the Aśikapaivan is given the date and name of the scribe आगिरस नाम सवत्सर कार्तिक शु १४ गुरुवारं-हृष्याचार्यपुत्ररामेण लिखितं No year is specified

Its additional passages are the following twenty-two which all the MSS of the S recension possess in common—Nos 11*, 23*, 25*, 27*, 29*, 30*, 31*, 33*, 34*, 35*, 36*, 37*, 43* (for 9 17^{cd}), 45*, 51*, 52*, 53*, 64*, 66*, 67*, 68*, 69* It omits 1 12^c-13^b (hapl, common to S except G₁ s), 30^c-31^d (hapl), 7 19^b-21^a (hapl with T₂ G), 37^c-39^d (with T₂ and G₁ s), 8 88^b-89^c (hapl), 9 39^{ab}, 10 6, 19-21 (hapl), 11 10^d-12^a (hapl), 16 20^{ab}, 17 22^c-23^d It reads or transposes—1 13^c-14^b and 14^c-15^d, 2 5^{cd} after 6 (with T₂ G₁ M), 8 105 and 106 (with T₂ G M), 142^a-148^d after 135 (with T₂ G M), 16 5-8 before 15 33 (with T₂ G₁ s M) It substitutes 7 52^{cd} for 50^{cd}, and repeats 52^{cd} (with T₂ G₂), and 14 16 after 12 (with T₂ G₂) All S MSS separately number the adhy of the two sub-parvans (9 and 10 respectively)

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11846, written on palm-leaves, size 1 $\frac{1}{2}$ " by 19", in Telugu characters, folios 104-125, containing the Sauptika and the Aśika parvans, with about 7 lines in a page, very old in appearance

It has no additional passages except the twenty-two (see under T₁) which are

common to S. It omits 1 12^c-13^b (hapl, with T₁ G₂ M), 7 19^b-21^a (hapl, with T₁ G₂), 37^c-39^d (with T₁ G₁), 10 4^c-6^d. It reads or transposes—2 5^{cd} after 6 (with T₁ G₂ M), 8 105 and 106 (with T₁ G M), 142^a-148^d after 135 (with T₁ G M), 16 5-8 before 15 33. It substitutes 7 52^{cd} for 50^{cd} and repeats the former. It also repeats 14 16 after 12 (with T₁ G₁ M).

G₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11818. Written on palm-leaves, size 1½" by 22", in Grantha characters, about 13 lines in a page. Sautpika (and Aṣṭika) cover folios 168-203 of this MS. Undated.

In addition to the twenty-two common passages (see under T₁), it has 4*, 6* and 62*. Of these 6* is common to G. It omits 2 5^{cd} (hapl), 4 24-25, 7 19^b-21^a (hapl), 37^c-39^d (both with T and G₂), 51-52 (hapl), 8 51^c-53^d (hapl), 10 6, 13 16^{bc}, 15 24. It transposes or reads 8 105 and 106, 142^a-148^d after 135 (as in T G₂ M), 16 5-8 before 15 33 (with T G₁ M).

G₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11830. Written on palm-leaves, size 1½" by 19", in Grantha characters. Folios 154-178, containing the Sautpika (and Aṣṭika) parvans, each page giving about 8 lines, very old in appearance. Post-colophon matter is in Tamil. Copied by Kasi, son of Vaidyanath Sivan, of Tepperumanallur (Tanjore Dist), for the Sanskrit Library of Raja Sri Sheshappayan of Mahadanapuram, attached to Madhyajunam.

G₂ has 6* alone in addition to the twenty-two passages which are common to S (see under T₁). It omits 1 12^c-13^b (hapl, with T), 2 12^c-14^a (hapl), 3 32, 7 19^b-21^a (hapl), 37^c-39^d (with T and G₁), 62^c-63^b (hapl), 10 6, 11 8-9. It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (with T G₁ M), 142^a-148^d after 135 (with T G₁ M), 16 5-8 before 15 33. It reads 4 13 twice, substitutes 52^{cd} for 50^{cd}, repeating the line in its proper place, and repeats 14 16 after 12 (with T G₁ M).

G₃

Madras, Adyar Library, No 29021. Palm-leaf MS in Grantha characters, containing Śalya, Gadā and Sautpika parvans, folios numbered jointly for Gadā and Sautpika, the latter covering fol 14^b-26. No date. Size 1½" by 18½", with about 10 lines in a page and 65-75 letters in a line.

Used for Sautpika only, does not contain the Aṣṭika sub-parvan. Its additional passages are—6*, 14* and 49* besides the twenty-two which are common to S.

(see under T₁) It omits 1 51^{cd}, 62, 3 30^{cd}, 7 19^b-21^a (hapl), 37^c-39^d (with T and G₁ 2), 8 85^a-88^d It transposes 8 105 and 106, and reads 142^a-148^d after 135 (with other S MSS)

M₁

Baroda, Oriental Institute Library, No 6919 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 10 lines in a page and 66 letters in a line. Contains Diona, Karna, Śalya and Sautika parvans

Its additional passages, besides the common twenty-two (see under T₁), are— 17^{cc}, 57* and 59* It omits 1 12^c-13^b (hapl, with T G₂ M₂₋₄), 3 30^{cd}, 6 26-27 (hapl), 9 15^d-16^c (hapl), 44^{ab} (hapl) 16 6^c-8^b It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 6 24^{cd} and 25^{ab}, 8 105 and 106 (with T G M₂₋₄), 142^a-148^d after 135 (with T G M₂₋₄), 15 24, 16 5-8 before 15, 33 This MS marks the adhyāyas of the Sautika sub-parvan in continuation of those in the preceding Śalyapaivan, i e, from 67 to 75 It has (with T G M₂₋₄) ten adhyāyas in the Aśika

M₂

Calicut, Private Library of Padinjāre Kovilakam Palm-leaf MS in Malayālam characters, size 13½" by 16" Contains Śalya, Sautika (fol 134-166) and Strī parvans, writes about 8 lines in a page, and 56 letters in a line

Its additional passages are 57* and 59*, besides the twenty-two common ones (see under T₁) It omits 1 12^c-13^b (hapl, with T G₂ M₁ 2 4), 3 30^{cd}, 6 26-27 (hapl, with M₁ 2 4), 7 17^d-19^a, 15 16^c (with M₁ 2 4) It reads or transposes 2 5^{cd} after 6 (with T G₂ M₁ 2 4), 8 105 and 106 (with T G M₁ 2 4), 142^a-148^d after 135 (with T G M₁ 2 4), and 16 5-8 before 15 33 (with T G M₁ 2 4) It repeats 1 10^{cd} It numbers ten adhyāyas in each sub-parvan (with M₂ 4) It probably (like Dn₁) adds an adhyāya at the end of 1 16

M₃

Ernakulam, Cochin State Library, No 33 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 13 lines in a page, and 57 letters in a line Size 13½" by 13½" It contains Śalya, Sautika and Strī parvans, the Sautika having 24 folios

Its additional passages, besides the twenty-two common ones (see under T₁), are— 28*, 57* and 59* It omits 1 12^c-13^b (hapl, with T G₂ M₁ 2 4), 33^d-34^c (hapl), 3 6 (hapl), 26^d-27^c, 30^{cd}, 4 5^{cd}, 6 26-27 (hapl), 8 96 (hapl), 12 32 (hapl), 15 24 It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (with T G M₁ 2 4), 142^a-148^d after 134 (with M₄), 9 11^c-13^b after 13^b, 16 5-8 before

15. 33. It probably numbers an additional adhyāya at the end of 1 16, and gives, like M_2 4, ten adhyāyas for each of the two sub-parvans

M_4

Malabar, Travancore Ponnokottu Mana Library (Private) Palm-leaf MS in Malayālam characters, size 2" by 14" Contains Śalya, Sautika (fol 104b-123b), and Strī parvans, with about 11 lines in a page, and 50 letters in a line Date (at the end of the Strīparvan) Kollam 1014 (cir A D 1839)

Its additional passages, besides the common ones (see under T_1), are — 28⁺ and 57* It omits 1 12^a-13^b (like T G M_{1-3}), 3 30^a, 4 5^a, 6 26-27, 8 96, 10 5^a-6^b, 10 21^a-11 12^a, 12 4^a 25^b, 26^a-27^b, 15 24, 17 5^b-18 10^b It reads or transposes 2 5^a after 6, 8 105 and 106 (like T G M_{1-3}), 142^a-148^a after 134 (with M_2), 16 5-8 before 15 33 (like T G M_{1-3}) It adds an adhyāya probably at the end of 1 16, and counts ten adhyāyas in each of the two sub-parvans like M_2 4 It repeats 1 10^a, and, after 11*, 3 29^a, 30^a and 11* (a second time)

COMMENTARIES

Commentaries available for this parvan are those of Devabodha (Cd), Arjunamīśra (Ca), Nīlakaṇṭha (Cn) and Vādirāja (Cv) Although their use for the constituting of the text is very limited, as they are generally very scrappy, variants and citations from them are given in the Crit App wherever possible For the comm of Devabodha, a transcript from the Scindia Oriental Institute, Ujjain, bearing No 432/8757, was used This happens to be the only MS of Devabodha available for this parvan It is dated Śaka 1571 (A D 1649), and the name of the scribe is given as “महोक्षोपनाम्ना नारायणभट्टेन” Arjunamīśra's comm is from the MS No 12931, dated Śaka 1736 (A D 1814), of the Oriental Institute Library, Baroda It is not possible to know either the scribe or the place of this MS, as this is not mentioned in the colophon The commentary of Vādirāja, called *Lakṣābharana* is available on the whole of the Mbh in a manuscript copy which was used by P P S Sastri for the Madras edition The commentary of Nīlakantha is available in printed editions, and its basis is the Vulgate text Citations from it are merely for *pāṭhāntaras*, or where its readings differ from those of the Vulgate

OTHER TESTIMONIA

The important testimonium of the Javanese Version is not reported for this parvan The Telugu adaptation “Āndhīa Bhāratamu” was also of scarce use The Bhārata-mañjarī of Kṣemendra has summarized this parvan into 101 stanzas, divided into four or five sections, viz (1) धृष्टद्युम्नवध, (2) द्रौपदेयशिशुभिर्वध, (3) दुर्योधनस्वर्गगमन, (4) ऐरीकमन्त्र, and after these, additional nine stanzas which may be called (5) धृतराष्ट्रशोक.

(see under T₁) It omits 1 51^{cd}, 62, 3 30^{cd}, 7 19^b-21^a (hapl), 37^c-39^d (with T and G₁ 2), 8 85^a-88^d It transposes 8 105 and 106, and reads 142^a-148^d after 135 (with other S MSS)

M₁

Baroda, Oriental Institute Library, No 6919 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 10 lines in a page and 66 letters in a line Contains Diona, Karna, Śalya and Sautika parvans

Its additional passages, besides the common twenty-two (see under T₁), are— 17*, 57* and 59* It omits 1 12^c-13^b (hapl, with T G₂ M₂₋₄), 3 30^{cd}, 6 26-27 (hapl), 9 15^d-16^c (hapl), 44^{ab} (hapl) 16 6^c-8^b It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 6 24^{cd} and 25^{ab}, 8 105 and 106 (with T G M₂₋₄), 142^a-148^d after 135 (with T G M₂₋₄), 15 24, 16 5-8 before 15, 33 This MS marks the adhyāyas of the Sautika sub-parvan in continuation of those in the preceding Śalyaparvan, i e, from 67 to 75 It has (with T G M₂₋₄) ten adhyāyas in the Aisika

M₂

Calcut, Private Library of Padmīnāre Kovilakam Palm-leaf MS in Malayālam characters, size 1½" by 16" Contains Śalya, Sautika (fol 134-166) and Strī parvans, writes about 8 lines in a page, and 56 letters in a line

Its additional passages are 57* and 59*, besides the twenty-two common ones (see under T₁) It omits 1 12^c-13^b (hapl, with T G₂ M₁ 3 4), 3 30^{cd}, 6 26-27 (hapl, with M₁ 3 4), 7 17^d-19^a, 15 16^c (with M₁ 3 4) It reads or transposes 2 5^{cd} after 6 (with T G₂ M₁ 3 4), 8 105 and 106 (with T G M₁ 3 4), 142^a-148^d after 135 (with T G M₁ 3 4), and 16 5-8 before 15 33 (with T C M₁ 3 4) It repeats 1 10^{cd} It numbers ten adhyāyas in each sub-parvan (with M₂ 4) It probably (like Dn₁) adds an adhyāya at the end of 1 16

M₃

Ernakulam, Cochin State Library, No 33 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 13 lines in a page, and 57 letters in a line Size 1½" by 13½" It contains Śalya, Sautika and Strī parvans, the Sautika having 24 folios

Its additional passages, besides the twenty-two common ones (see under T₁), are — 28*, 57* and 59* It omits 1 12^c-13^b (hapl, with T G₂ M₁ 2 4), 33^d-34^c (hapl), 3 6 (hapl), 26^d-27^c, 30^{cd}, 4 5^{cd}, 6 26-27 (hapl), 8 96 (hapl), 12 32 (hapl), 15 24 It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (with T G M₁ 2 4), 142^a-148^d after 134 (with M₁), 9 11^c-13^b after 13^b, 16 5-8 before

15. 33. It probably numbers an additional adhyāya at the end of 1 16, and gives, like M_2 4, ten adhyāyas for each of the two sub-paivans

M_4

Malabar, Travancore Ponnokottu Mana Library (Private) Palm-leaf MS. in Malayālam characters, size 2" by 14" Contains Śālya, Sautika (fol 104b-123b), and Strī paivans, with about 11 lines in a page, and 50 letters in a line Date (at the end of the Strīpaivan) Kollam 1014 (cu A D 1839)

Its additional passages, besides the common ones (see under T_1), are — 28* and 57* It omits 1 12^c-13^b (like T G M_{1-3}), 3 30^{cd}, 4 5^{cd}, 6 26-27, 8 96, 10 5^a-6^b, 10 21^d-11 12^c, 12 4^a 25^b, 26^c-27^d, 15 24, 17 5^b-18 10^b It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (like T G M_{1-3}), 142^a-148^d after 134 (with M_3), 16 5-8 before 15 33 (like T G M_{1-3}) It adds an adhyāya probably at the end of 1 16, and counts ten adhyāyas in each of the two sub-paivans like M_2 4 It repeats 1 10^{cd}, and, after 11*, 3 29^{ab}, 30^{ab} and 11* (a second time)

COMMENTARIES

Commentaries available for this paivan are those of Devabodha (Cd), Arjunamīśra (Ca), Nilakantha (Cn) and Vādirāja (Cv) Although their use for the constituting of the text is very limited, as they are generally very scrappy, variants and citations from them are given in the Crit App wherever possible For the comm. of Devabodha, a transcript from the Scindia Oriental Institute, Ujjain, bearing No 3767 was used This happens to be the only MS of Devabodha available for this paivan It is dated Śaka 1571 (A D 1649), and the name of the scribe is given as “महोक्षोपनात्र नारायणभट्टेन” Arjunamīśra's comm is from the MS No 12931, dated Śaka 1736 (A D 1814), of the Oriental Institute Library, Baroda It is not possible to know either the scribe or the place of this MS, as this is not mentioned in the colophon The commentary of Vādirāja, called *Laksābharana* is available on the whole of the Mbh in a manuscript copy which was used by P P S Sastri for the Madras edition The commentary of Nilakantha is available in printed editions, and its basis is the Vulgate text Citations from it are merely for *pāthāntaras*, or where its readings differ from those of the Vulgate

OTHER TESTIMONIA

The important testimonium of the Javanese Version is not reported for this paivan The Telugu adaptation “Āndhīa Bhāratamu” was also of scarce use The Bhārata-mañjarī of Kṣemendra has summarized this paivan into 101 stanzas, divided into four or five sections, viz (1) धृष्टद्युम्नवध, (2) द्रौपदेयशिशुवध, (3) दुर्योधनस्वर्गगमन, (4) ऐषीकसर्प, and after these, additional nine stanzas which may be called (5) धृतराष्ट्रशोक

The Mañjari gives its support to all the important episodes of this parvan, i.e., the Kākolūkiya, the Bhūta-Rudrānādhana, the three heroes' visit to the dying Duryodhana, the Mañi-apaharāṇa, etc., it is, however, unconscious of the Śaivite Rudra-Mahātmya occurring towards the end. It is not possible to say whether this parvan in the Mañjari implies two sub-parvans or three. The fifth section वृत्तराक्षोक (*supra*), seems to be a summary of the Viśokaparvan, which properly is included in the Strīparvan, this is remarkable, yet it hardly supports the inclusion of the sub-parvan Jalapradāṇika in the Sautpika, since the matter of the said Jalapradāṇika is narrated by Kṣemendra towards the end of the Strīparvan, which is its proper place. One other feature of the Mañjari that deserves notice, relates to the story of the Aśikaparvan. The Mañjari narrates that, after Aśvatthāman's *astra* was discharged to kill the child which Abhimanyu's wife was bearing, the enraged Arjuna again countered it with his own *astra*. Aśvatthāman had to part with his crest-jewel in pacification of the *astra* newly employed by Arjuna. Aśvatthāman was cursed by Vyāsa (not Kṛṣṇa), and in turn cursed Vyāsa that the latter also would accompany him wherever he wandered (cf. Bhāṭata-mañjarī, ed. Kāvya-mālā, p. 532f., ll. 83-90). This version of the story which Kṣemendia relates, cannot be discovered in any of our MSS., and differs considerably from our text, but it seems to accord somewhat with 1.2.187^{ab}.

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

The general conclusions so far arrived at in the published Volumes of this Edition about the relative value and importance of the different versions of the two recensions are also borne out by our manuscripts of the Sautpikaparvan. Thus the Śāradā version in the extreme North and the Malayālam version in the extreme South are generally found to be purer than the rest. The Kashmirian version stands next to these in point of purity, yet the Malayālam is not preferred to the Kashmirian version, since the former has retained a purer form only of the Southern recension of the epic, which itself is a secondary one. The Nepālī version is nearer to the Bengālī and the Devanāgarī versions. Of the Southern versions, the Grantha is generally a more reliable representative of the Southern tradition than the Telugu, but both are more or less contaminated by the influence of the N. recension, and are inferior to the Malayālam version.

(1) The Śāradā Version

We have two manuscripts of this version $\dot{S}_1$ and $\dot{S}_2$. But of these, $\dot{S}_1$ is more trustworthy than $\dot{S}_2$. This is shown both by its comparison with K_1 (which is found to be a reliable representative of the K. version even for the other parvans), and by its general independence of the S. recension. It has practically no additional passages and

possesses most of its omissions in common with K_1 . Very rarely indeed does it show an exclusive agreement with the Si recension—see, e.g., 3 10°, 4 25°, and the omission of 1 12°–13°. On the other hand, $\hat{S}_2$ appears to have received greater contamination from the B and D versions, and from the Southern recension, either independently or through the medium of these—see, e.g., 1 21', 32°, 50°, 62°, 2 5°, 7°, 9, 27°, 4 12°, 18°, 5 5°, 8°, 34°, 6 29°, 31°, 32°, 7 22°, 30°, 38°, 61°, 8 19°, 57', 84°, 90°, 124°, 126°, 149°, 9 6°, 20°, 42°, 15 28°, 16 7', 25°, 36°, 17 23°, 18 3', etc. $\hat{S}_2$ has some exclusive agreements with K_1 (as for example, 1 4°, omission of 1 13°–14°, 1 27°, 42°, 3 13°, 4 4', transposition of 8 35^{ab} and 35^{cd}, 8 111°, etc.), but its differences from K_1 , especially when it agrees with $\hat{S}_1$, are very frequent and more pronounced.

(ii) *The Kāśmīrī Version*

There are six manuscripts of this version, which have been used for the Critical Edition. Only one of these, however, proves to be the best representative of this version, namely K_1 . This manuscript is found to be the 'best representative' of its version even for the Bhīṣmaparvan, cf. Introduction, p. lxxi. As remarked above, this manuscript has great affinities with $\hat{S}_1$ and shows striking agreements with it even in respect of obviously wrong or absurd readings. In the following cases, $\hat{S}_1$ and K_1 agree with each other in point of their variants, but differ from all the rest. All these variants are at least sensible, if not preferable readings—1 3°, 66°, colophon, 2 8°, 25°, 33°, 3 5°, 4 12°, 33°, 5 3°, 7°, 8°, 16°, 24^{abd}, 25°, 30°, 6 4°, 10^{ab}, 7 18°, 19°, 47^{ab}, 58°, 65°, 8 29°, 34°, 36°, 65°, 72°, 76°, 85^{ab}, 94°, 99°, 110°, 112°, 118°, 119°, 142°, 146°, 9 11°, 20°, 31°, 50°, 52°, 10 6°, 13°, 15^{ab}, 26°, 11 3°, 8°, 18°, 21°, 23°, 25°, 12 10°, 33°, 13 2°, 14°, 16°, 15 7°, 10°, 16°, 28^{bd}, 16 13°, 16°, 20°, 29°, 35°, 17 9°, 11°, 23°, 18 16°, 25°, etc. In the following few cases, K_1 has an exclusive variant—1 1^{ab}, 5 6°, 7 14^{ad}, 24°, 40°, 12 4°, 35°, 13 3^{ac}, 14 5°, 15 19°, 27°, 16 19°, 27°, 31°, 33°, 17 10°, 15°, etc. The following variants, however, show a probable imitation of $\hat{S}_1$ by K_1 (all of them being either evident mistakes or absurd readings)—1 3°, 27°, 2 4°, 17°, 18°, 3 20°, 5 6°, 8°, 20°, 6 1°, 5°, 6°, 7 18°, 27°, 44°, 48°, 57°, 8 42°, 68°, 73°, 80°, 84°, 91°, 101°, 122°, 134°, 141^{bd}, 9 38°, 55°, 57°, 10 27°, 11 23°, 12 20°, 30°, 15 32°, 18 2°, 3°, 4^{ab}, 12°, 22°, 23°. In a few cases, K_1 agrees with the Si recension alone—4 3°, 7 54°, 9 16°, 40°, 15 13°, 16 34°, 18 12°.

The other five manuscripts of this group, K_2 - 6 , belong to this version by reason of their general tendency to agree with the Śāradā version in respect of individual variants. The following are a few among the many instances—1 18°, 20°, 33°, 35°, 6°, 55^{ab}, 66^{ab}, 2 1°, 3°, 6°, 8°, 13°, 18°, 27°, 30°, 3 4°, 7°, 14°, 33°, etc. But they have received greater contamination from the B and D versions and sometimes agree with the Si recension as against all the other N manuscripts. A few of the last mentioned cases are the following—1 15°, 20°, 22°, 29°, 2 7^{ab}, 3 22^{ab}, 4 22°, 23°, 29°, 5. 18°, 23°, 7 20°, 29°, 31°, 32°, 38°, 44°, 53°, 8 19°, 15 29°, 17 21°, etc.

Among the K group, however, K₂ slightly differs from the rest, thus K₂₋₄ exclusively possess 5*, 13*, and 15*, and agree with D and M versions in having 28*. On the other hand, K₂ alone has 14* and 42* in the company of Ñ₁, B and D groups. K₂, however, joins the other members of this sub-group in introducing a new adhyāya at the end of 16, 21, and in this they all, i.e., K₂₋₄, agree with Ś₂, Ñ₁ and the S recension. But in respect of the additional passages and omissions, they do not agree with each other, and each has its own peculiarities. K₂ has the largest number of additional passages, namely 24, out of which seven (9*, 10*, 48*, 56*, 58*, 60* and 71*) are peculiar to itself.

(m) The Nepālī Version

Only a single manuscript of this version was available for this parvan. It does not, however, fulfil the expectations raised by its script about the purity of its version. It is greatly contaminated by the B, D, and through them or even independently, by the versions of the S recension. Its agreement with the Śāradā or the Kashmirian version is very rare. The following are a few cases which show a clear influence of the B or D versions—1 29^b, 35^c, 41^a, 50^{ac}, 54^c, 55^{ab}, 63^d, 66^a, 2 3', 6^a, 8^d, 9^a, 13^b, 16^b, 18^d, 22^c, 23^a, 25^c, 27^a, 30^b, 8^h, 32^a, 3 3^b, 6^c, 7^c, 9^a, 14^b, 16^b, 25^c, 27^b, 30^c, 33^c, 4 5^a, 12^c, 20^a, 26^c, 31^b, 5 11^b, 16^{ab}, 24^a, 30^c, 34^b, 35^c, 6 8^a, 13^b, 20^{ac}, 21^b, 26^c, 30^c, 31^c, 34^c, 7 3^b, 5^a, 6^b, 7^c, 8^c, 15^c, 22^b, 27^a, 32^b, 36^{ab}, 37^d, 38^d, 45^c, 58^c, 8 15^a, 26^c, 35^b, 40^c, 47^d, 48^c, 52^b, 59^a, 38^h, 64^d, 66^d, 69^b, 73^b, 75^a, 78^a, 79^d, 80^d, 83^c, 87^c, 93^{ac}, 95^b, 96^c, 100^a, 105^a, 106^c, 109^b, 113^a, 124^c, 127^c, 131^c, 133^{ad}, 149^b, 151^a, 9 2^a, 5^b, 7^b, 9^b, 12^a, 14^a, 15^b, 18^a, 19^a, 23^d, 29^c, 31^b, 37^a, 45^b, 46^b, 47^b, 55^c, 47*, etc. It stands alone or almost alone in the company of the S recension in the following cases—1 22^a, 26^a, 2 29^b, 5 11^b, 7 1^a, 54^d, 55^{ad}, 8 42^b, 59^c, 68^d, 84^a, 100^a, 9 6^d, 16^b, 52^c, 10 8^c, 10^c, 15 28^b, 29^d, 18 21^b, etc. It has of course some plausible readings which it shares with no other manuscript, as for example—1 30^b, 2 20^c, 4 4^a, 9^a, 12^d, 17^{cd}, 27^b, 5 6^d, 14^b, 30^a, 6 4^c, 14^c, 25^a, 28^b, 7 60^{ad}, 9 23^b, 25^a, 10 30^a, 11 30^c, 12 2^c, 21^d, 34^d, 13 11^a, 15 31^c, 16 3^c, 14^b, 36^b, 17 1^a, 16^a, 17^c, 19^a, 22^b, 18 10^b, etc. Of the additional passages, it possesses 8*, 14*, 32*, 42*, 47* and 50* in common with the B and D versions, 39* alone being peculiar to it. Its omissions, however, are almost all of them peculiar to itself.

(w) The Bengālī Version

We have five manuscripts of this version utilized for this edition. They generally agree with each other and also with the D version. They have very little to contribute independently for the constitution of the critical text. They possess additional passages, 6^h, 8^h, 14^a, 38^h, 42^h, and 47^h, in common with the D version, and 8^c and 38^c also in common with Ñ₁ and the S recension.

(v) *The Devanāgarī Version (A) The Vulgate*

Two manuscripts of Nilakantha's Devanāgarī version have been utilized by us. The two are apparently much independent of each other. Thus Dn₁ has only four omissions while Dn₂ has seven which have nothing in common with those of Dn₁. Dn₂ has three additional passages (7*, 28*, 61*), of which the first two are peculiar to it, while the last is shared by it alone with the manuscripts of the D version. Again Dn₁ transposes 1, 13^c-14^b and 14^c-15^a (along with T₁), but Dn₂ does not do so. Similarly, Dn₁ inserts 18* after 7-14 (along with B₁ : 4), while Dn₂ inserts it after 7-15^{ab} (with D₂ : 7). Dn₁ marks an additional adhyāya at the end of I-16, like M₂₋₄, Dn₂ does not do so. On the other hand, Dn₂ marks an additional adhyāya at the end of 16-21, like the S recension and some manuscripts of the N recension, while Dn₁ does not do so. But in point of variants they are generally in agreement with each other.

(B) *The Composite Devanāgarī Version*

In all, six manuscripts of this composite version have been used for each of the two sub-parvans. D₁₋₄ contain both the sub-parvans, D₅ : 7 contain only the Sauptika, D₆ : 8 only the Aṣṭika parvan. They possess additional passages 6*, 8*, 14*, 18*, 20*, 38*, 42* and 47* in common with B and Ñ₁. Passages 32* and 63* are, however, peculiar to this group. As regards the omissions, D₁ and D₂ have practically none, while the omissions in the others are quite independent of each other. D₇ contains the largest number of omissions. Among themselves, they are almost of the same value, but sometimes D₄ and D₇ differ from the rest of the group in point of variants.

(vi) *The Telugu Version*

Two manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other, but the version which they represent is not much different from the G version. Neither of these has any additional passages which are peculiar to it. They, however, possess all the twenty-two passages of the S recension. T₂ has, besides, only four omissions, three of which it shares in common with T₁. T₁, however, has seven more of its own.

(vii) *The Grantha Version*

We have three manuscripts of this version. G₁ has three additional passages besides the twenty-two which are possessed by the whole S recension. Of these three, 6* is common to the G group and the B and D versions, 4* is borrowed from the N recension, and 62* is peculiar to itself. G₂ differs from the other two by sharing one of its omissions (I-12^c-13^b) with T, M and Ś₁, but the three MSS show common omissions, namely, 7-19^b-21^a, 37^c-39^d, which are not found anywhere else. The rest of their omissions are independent of each other. In the case of G₃, its associa-

tion with the N recension is more pronounced than that of the other two. It borrows two more additional passages from the N recension, namely 14* and 49*. In point of variants too, it often sides with the N manuscripts. e.g., 1 5^d, 14^{c*d*}, 17^b, 24^d, 27^d, 31^b, 33^{ab}, 36^c, 47ⁱ, 48^a, 49^a, 50^b, 52^d, 53^b, 54ⁱ, 55^a, 64^c, 65ⁱ, etc.

(viii) The Malayālam Version

Among the four manuscripts of this version, the last three generally hold together as against the first. Yet in point of omissions they mostly agree with each other. In respect of the additional passages, M₁ has 17* in common with the N recension, while M₂₋₄ have 28* in common with the composite D version. But 57* is possessed by all the manuscripts of the M group. In the following cases (from adhyāyas 1-6 only), M₁ agrees with the N recension (as against M₂₋₄)—1 18^d, 30^d, 32^d, 42^d, 59^c, 2 14^c, 3 11^a, 15^c, 16^c, 18^c, 22^d, 4 7^b, 8^c, 5 11^b, 24^d, 6 26^d. But it has also an independent M tradition (different from that of M₂₋₄) as seen from the following cases—2 6^a, 7^b, 8^a, 18^c, 21^{bc}, 24^c, 8*, 30^c, colophons of adhyāyas 1, 2, 4, 9, 3 15^a, 34^c, 4 29^d, 38^c, 5 16^{ab}, 6 3^b, etc. As an illustration of the attempt of M₁ to improve upon an M reading, we may refer to 12 22^d, 13 11^a, 14 2^d.

THE TWO RECENSIONS

The two recensions, i.e., the Northern represented by twenty-four manuscripts and the Southern represented by nine manuscripts, do not materially differ from each other either in form or in extent, so far as the Sautika is concerned. But in the matter of transpositions, the following case deserves special notice. The Southern recension has transposed a few stanzas (8 142-148) at the end of the eighth adhyāya. see note on 8 135. The apparent reasons for this transposition are—(1) the unexpected mention of what happened in the morning in st 136^{cd}-141^{cd}, before summing up the account of the night in st 142. (2) The awkward combination of an absolutive *krivā* in st 148^{cd} with the conjunctive *ca* in st 148^{cd}. (3) The more natural connection of st 148^{cd} with 136^{ab} (*janahsayam krivā gantum iyesa*) and of 141^{cd} with 148^{cd} (*āsphoṭayan ūcu ca*). Lastly (4) the dissolution of two of the three three-lined stanzas occurring in our text into three two-lined ones. But all our manuscripts of the N recension accept the order adopted by us in our text, and the following few reasons may also be urged in favour of this order. (1) Dhītarāṣṭra would not have interrupted Samjaya's narrative by a question until he had also heard about the safe exit of the triad on the morning after the night in question. (2) Samjaya reverted to the happenings of the night in st 142-143 after mentioning the triad's safe exit in the morning in st 136-141, for the sake of drawing a moral lesson from the disaster—namely, that it was partly due to the *pramāda* of the victorious party (st 142^c) and partly to the inexorable destiny (st 143). (3) This provokes a question from Dhītarāṣṭra, who thinks that the inexorable destiny could have been hastened by Asvatthāman with the help of the *pramāda* of the Pāṇḍava.

warriors (4) Samjaya answers this question by pointing out that the *pramāda* of the warriors could be taken advantage of only in the absence of the five Pāṇḍavas, Kṛṣṇa and Sātyaki (5) Samjaya then continues his narrative in st 149, briefly recapitulating in st 148 what had already been stated (6) The conjunctive *ca* in st 148⁷ combines the two absolutes *lītvā* and *sametya*, both of which are then connected with *īcch*. That it has preceded *sametya* is only a stylistic peculiarity or a metrical exigency.

THE PARVASAMGRAHA DATA FOR THE SAUPTIKAPARVAN

(a) Contents

The Sauptika is a small parvan of about 800 slokas. It is divided into two sub-parvans of nine adhyāyas each, but the first sub parvan, namely the Sauptika, contains almost two-thirds of the total number of ślokas, while the second, namely the Aśika, contains only the remaining one-third. The eighth adhyāya is the longest, and contains in about 150 ślokas the details of the nightly attack on the Pāṇḍava camp by Aśvatthāman, which has given its name to the parvan. Adhyāyas 1, 7, and 9 are next in importance to it and are less than half as much in length each. They respectively deal with the episodes of (1) The Kākolūkiya, (2) the Bhūta-Rudrārādhana, and (3) the triad's visit to the dying Duryodhana to report the slaughter, the last ending with the withdrawal of the 'sage's eye' from Samjaya, which was given to him at the beginning of the hostilities in the Bhīsmaparvan. In the Aśika, the secondary events mentioned by the side of the employment of the missile called Brahmasūras through the medium of an isikā, an arrow (which is the basis of the name of the sub-parvan), are—(1) the acquisition of the wonderful gem in the crown of Aśvatthāman, and (2) the greatness of Rudra-Mahādeva who brought stability to the creation by means of the Linga and the herbs. This last is introduced as a sort of supplement to the contents of the seventh adhyāya, namely the Bhūta-Rudrārādhana, and both appear rather extraneous. Yet they are fully supported by all the MSS of both the recensions.

The summary of events of this parvan as given in the Parvasamgrahaparvan in the Critical Edition (1.2.178-190) drops four of these five episodes, namely, the Kākolūkiya, the Bhūta-Rudrārādhana, the acquisition of the wonderful gem in the crown of Aśvatthāman and the greatness of Rudra-Mahādeva. The following are the relevant portions from the Parvasamgrahaparvan—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्वं दारुणम् ।

भद्रो ह यत्र राजानं दुर्योधनममर्षणम् ॥ १७८

व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथा ।

कृतवर्मा कृपो द्रौणि सायाह्ने रुधिरैर्मिता ॥ १७९

प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ।

अहत्वा सर्वपाक्षालान्यष्टयुगपुनरोगमान् ।
 पाण्डवाश्च सहामात्याञ्च विमोक्षयामि दशनम् ॥ १८०
 प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषर्षभा ।
 पाक्षालान्सपरीवाराञ्चद्रौणिपुनरोगमा ॥ १८१
 यत्रामुच्यन्त पार्थास्ते पञ्च कृष्णवलाश्रयात् ।
 सात्यकिश्च महेष्वास शेषाश्च निधन गता ॥ १८२
 द्रौपदी पुत्रगोकार्ता पितृभ्रातृवर्दिता ।
 कृतानगनसंकल्पा यत्र भर्तृनुपाविशन् ॥ १८३
 द्रौपदीवचनायत्र भीमो भीमपराक्रम ।
 अन्वधावत सकुद्धो भारद्वाजं गुरो सुतम् ॥ १८४
 भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाग्निप्रचोदित ।
 अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजन् ॥ १८५
 मैवमित्यब्रवीत्कृष्ण शमयस्तस्य तद्वच ।
 यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फा[फ]ल्गुन ॥ १८६
 द्रौणिद्वैपायनादीना गापाश्चान्योन्यकारिता ।
 तोयकर्मणि सर्वेषा राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
 गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मन ।
 सुतस्यैतदिह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
 अष्टादशास्मिन्नध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।
 श्लोकाग्रमत्र कथित शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
 श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता यथावदभिसख्यया ।
 सौप्तिकैपीत्रसबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०

— Inserted after st 180 in K₃ & V₁ B D (except D₁₄) —

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथा ।
 सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्भुतम् ।
 न्यग्रोधस्यात्र महतो यत्रावन्ताड्यवस्थिता ।
 तत काकान्वहूत्रात्रौ दृष्टोल्बेन हिंसितान् ।
 द्रौणि क्रोधसमाविष्ट पितुर्वधमनुस्मरन् । [5]
 पाक्षालाना प्रसुप्ताना वध प्रति मनो दधे ।
 गत्वा च शिविरद्वारि दुर्दर्शं तत्र राक्षसम् ।
 घोररूपमपश्यत्स दिवमावृत्य धिष्टितम् ।
 तेन व्याघातमन्त्राणा क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
 द्रौणिर्यत्र विरूपाक्ष रुद्रमाराध्य सत्वर । [10]

— Inserted after st 187^b in K₃ & V₁ B D (except D₁₄) —

165* मणि तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथान् ।

पाण्डवा प्रदुर्दृष्टा द्रौपद्यै जितकायिन ।

एतद्वै दशम पर्वे सौप्तिके समुदाहृतम् ।

187^{cd} and 188 (with v l as shown in the Crit App of 188^d) are read, after 193, in K₃ : V₁ B D (except D₂ 14) M, 187^{cd} and 188^{ab} only, after 193, in T₁ G₁.

It will be seen from the above that the portion of the Parvasamgrāhapaṭhan which relates to the Sauptika exists in two recensions — one which is preserved in the V₁, B and D versions and the other which is preserved by important manuscripts of the K version and practically the whole of the S recension. The latter has been adopted in the Critical Edition. It mentions the following events as comprising the Sauptika-paṭhan — (1) Aśvatthāman's vow in the presence of dying Duryodhana not to take off his armour until the Pāṇḍavas and the Pāṇḍavas were destroyed (st 178^{cd}–180), (2) the nightly attack on the camp of the Pāṇḍavas, from which, however, the Pāṇḍavas and Sātyaki were saved by the foresight of Kṛṣṇa (st 181–182), (3) Bhīma's running after Aśvatthāman at the instigation of Draupadī (st 183–184), (4) employment of the Bhīmaśūnas by Aśvatthāman, Arjuna's use of a counter-missile, and the mutual curses of Vyāsa and Aśvatthāman (st 185–187^{ab}), lastly (5) Pṛthā's disclosure of her secret about the birth of Karna, during the ceremony of offering funeral water to the dead warriors (st 187^{cd}–188). As said above, this summary drops all the four important though minor events — namely, (1) the Kākōlūkiya, (2) the Bhūta-Rudīrādhanā, (3) the Maṇi-apaharaṇa and (4) the Rudra-Mahādeva mahīman, which have occupied quite a considerable portion of the paṭhan and play a rather important role in the story. It should be noted that all the four (the last by implication) are mentioned in the other recension of the Parvasamgrāha, as seen from the additional passages 160* and 165*.

I have, however, to draw particular attention to item No (5) included in the contents of the Sauptikapāṭhan as mentioned in the Parvasamgrāha. This event, namely the Toyakarman and Pṛthā's disclosure of her secret, does not actually belong to the Sauptikapāṭhan, but occurs at the end of the Strīparvan in adhy 27 of the Vulgate. And this is as it ought to be, for, the Strīvilāpa and the Pīṭadāhana and Śrāddhakriyā must precede the Toyakarman. The former occupies adhyāyas 1–25, and the latter, adhyāya 26 of the Strīparvan in the Vulgate. The name Jalapradānam given to the sub-parvan consisting of adhyāyas 1–15 in the colophons of the Vulgate and other versions of the Strīparvan is a misnomer. There is no mention of Jalapradāna in these chapters, nor is it expected, as said above. Now, it is very significant in this respect, that the V, B and D versions of the Parvasamgrāha assign this episode to its proper place at the end of the Strīparvan, and further that they are also supported in this by the full M version and two more manuscripts of the S recension, namely, T₁ and G₁. This fact once more brings into prominence the necessity of attaching greater importance to the full M version, even when it agrees with

compaſatively leſſ reliable representatives of the K verſion¹

(b) *The Parvasamgraha Figures for the Sautika*

The Pavasamgrahapaivan mentions two ſub-paivans and eighteen adhyāyas with a total of 870 ſlokas as conſtituting the Sautikaparvan (1 2 189-190) In the Critical Edition we have two ſub-paivans, viz, the Sautika and the Aſika, each having nine adhyāyas But, in the Sautika, the M verſion (except M₁) and Dn₁ have ten adhyāyas inſtead of nine, the additional adhyāya being marked at the end of 1 16 The colophon of the additional adhyāya is actually given in Dn₁, but has to be inferred in the caſe of M₂₋₄ Theſe laſt mark our adhyāyas 1 to 9 as 2 to 10, evidently, having the end of the fiſt adhyāya after 1 16, like Dn₁ On the other hand, M₁ has only nine adhyāyas as in the Critical Edition, but they are marked as 67 to 75 in continuation of the 66 adhyāyas of the Śalyaparvan In the colophons alſo, M₁ mentions the Sautika ſub-paivan as a part of the Śalyapaivan

In the Aſika ſub-parvan, the S recenſion and ſome N MSS (K₂ : B₁ : Dn₂ : D₂ :) have ten adhyāyas, the additional adhyāya being counted at the end of 16 21 On the other hand, the colophon at end of adhyāya 14 is dropped by Ś K₁ : and alſo by Ñ₁ (by inference), but all theſe MSS (except Ś₁ and K₁) mark the additional adhyāya at end of 16 21, thus having nine adhyāyas in the Aſika ſub parvan, as in the Critical Edition Ś₁ and K₁ alone ſeem to have only eight

As regards the number of ſlokas in the Sautika, they ought to be 870, whereas in the Critical Edition the number of 'official ſtanſas' is only 772 If, however, the addl lines in the ſlokas of three lines are counted, we get 43 lines more which amounts to 21½ ſlokas If again, the twelve four-lined and the two ſix-lined Triſtubh ſtanſas in the tenth adhyāya are taken into conſideration, they give us about 6½ extra Anuſtubh ſlokas (48 + 12 = 60 × 11 = 660 - 32 = 20½ - 14 = 6½) This brings the total to 772 + 21½ + 6½ = 800 Anuſtubh ſlokas The conſideration of hypermetric lines will make no difference, as there are only two caſes available Further, the N recenſion contains eight lines more in the five addl paſſages which are common to all its MSS, beſides 36 addl paſſages in different N MSS and an Appendix paſſage (in K₂ :) of 32 lines, while the S recenſion has 38 lines more in the 22 addl paſſages which are common to all its MSS, beſides ſix addl paſſages in different S MSS plus two more (8*, 38) ſhared by S and a few N MSS Now, even if we were to decide to take over the common N additions (or the common S additions, including the two caſes laſt mentioned), there ſtill remains a gap of ſome 50 ſlokas I am unable to ſay how this

¹ The tranſpoſition of 1 2 187^{ca}-188^{ca} after 193 has no doubt a weighty ſupport, but it is an attempt to eaſe out the difficulty This is evident from the circumſtance that all the MSS which ſupport the tranſp in queſtion (including the M verſion) nevertheless read 1 2 61^{ca} as — जल्प्रदानिकं पव स्तीपवे न नन परन्, and नो तत स्तीपवे विदेय जल्प्रदानमत परन्, as a ſolitary K MS has it The difficulty would thus ſeem to go deeper, and cannot be entirely removed by adopting the tranſpoſition — S K B

should be filled up, but I think the arbitrarily worded colophons and the uncertain uvāca references (which could yield a net addition of about 20 lines) should have nothing to do with this computation. Nor is it necessary to fill up the gap, if we accept the view that the Critical Edition represents a pre-Paivasamgraha stage.

I am of course assuming that the author of the Paivasamgrahapaṭvan knew and employed the method of computation according to which the extent of a work was counted in units of 32 letters called the 'Anustubh śloka' or Grantha. See Prolegomena, p. xcix, Silver Jubilee Number *ABORI*, p. 550, also Introduction to Bhṣmaparvan, p. cxvii. That this method of computation was already in vogue about 1000 A. D. is clear from Kedarā's Vṛttaratnākara among others. This work on Sanskrit metres is written in verse, but not in stanzas of uniformly constructed lines. So that when, in the 5th stanza of Ch. 1, the author tells us that the extent of his work is 136, he undoubtedly refers to this method of computation, and I have shown in the introduction to the critical edition of this work [published by Haritosha Samiti, Bombay, in a book called *Jayadāman*] that this figure is quite accurate, being exceeded only by 22 letters. This particular unit of śloka or Anustubh śloka or Grantha is quite commonly used by Jain authors from very old times, and must have come into vogue when manuscripts were caused to be written for being given to Sādhus either for study or for being placed in the Sarasvatibhāṇḍāras, by rich laymen through professional writers. The unit was obviously devised as a convenient basis for payment. Many old commentators mention thus the Granthāgra of their text as well as their commentary. I shall quote only from two authors who definitely lived before A. D. 1000. They are Haribhadrāsūri, author of Samāñāditīyacarita, and Siddhasenagaṇi, author of the commentary on Umāsvatī's Tattvārthasūtra—

(1) गन्धर्गमिम एय छंदेणाणुनृण गणिक्य ।

पाण दससहस्सा हुति सिलोगाण सठवियम् ॥

इति नमरादित्यचरितं समाप्तम् । —Peterson, Report V, p. 91

(2) अष्टादश सहस्राणि द्वे शते च तथा परे ।

अक्षीतिरधिका द्वाभ्या टीकाया श्लोकसमूह ॥ ८

मूलसूत्रप्रमाण हि द्विशतं किञ्चिदूनकम् ।

भाव्यश्लोकस्य मानं च द्वाविंशतिशतानि वै ॥ ९

इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमटीका समाप्ता । —H. R. Kapadia's ed., Bombay, 1930

This unit of computation is also actually mentioned by Jayakīrti in his Chandonuśāsana, IV 14, and Jayakīrti also lived about A. D. 1000. See *JBBRAS*, New Series, Vol. 21, (1945), p. 9. The quotation is as follows—

द्वाविंशदक्षरो ग्रन्थः सोऽनुष्टुप् श्लोक इत्यपि ।

श्लोकस्तु गद्यते पद्यं पुण्यश्लोकैर्मनीषिभिः ॥

There is one more curious thing about the number of the sub-paṭvans which the Sautpika contains. According to the Paivasamgraha they are only two, but there seems have been current among the commentators of the Mahābhārata a tradition

according to which it contained three instead of two. The late Dr. Sukthankar has already quoted from Aṣṣunamīśra and Nīlakantha on this point on p. 174 of his *Epic Studies I*, (*JBBRAS*, New Series, Vol. 4). I may also refer to the mnemonic stanzas quoted by Nīlakantha under 1.2.84 and 325.

In the enumeration of the hundred parvans in the *Parvasamgrāhapaṭṭha* (cf. 1.2.60^{ad}–61), no other parvan except these two is mentioned as constituting the *Sauptika*. The *Jalapradānika* which is mentioned immediately after the *Aśika* constitutes the first fifteen adhyāyas of the *Stiṭṭiparvan* according to the colophons of the adhyāyas in the *Vulgate*. But it does not contain any reference to the *Jalapradāna* or offering ceremonial water to the dead. The first twenty-five adhyāyas of the *Stiṭṭiparvan* constitute the *Strīvilāpa*, which is followed by the *Śrāddhakriyā* in adhyāya 26. It is in adhyāya 27 that we first hear of the *Jalapradāna*, and this is indeed the proper occasion for it. Is it possible that at one time this adhyāya alone constituted the sub-parvan *Jalapradānika*, and further that it was tacked on to the *Sauptika* as its last part? If this had been the case, the *Parvasamgrāhapaṭṭha* text pertaining to the *Sauptika*, as adopted in the *Critical Edition* (1.2.178–190, especially, st. 187^{ad}–188^{ab}), would be admirably defended. And further, it might help to fill up the gap left between the number of ślokas mentioned here and those that are actually found in our edition, since this *Jalapradāna* adhyāya contains thirty *Anuṣṭubh* ślokas. This supposition, however, is intrinsically impossible, as *Jalapradāna* would not precede the *Vilāpa* and the *Śrāddha*, and also because adhyāya 27 follows naturally after the conclusion of adhyāya 26 in the *Vulgate* and other editions.

* * * * *

I sincerely thank the General Editor, Dr. S. K. Belvalkar, who has always guided and helped me in every way, both in the valuation of the evidence and the selection of the readings. I owe the concordance and the references from the commentators in the *Critical Apparatus* to Mr. S. N. Tadpatkar, and I feel deeply obliged to him for these. I also thank the staff of the *Mahābhārata* Department, especially Mr. M. V. Vaidya, whose suggestions were often helpful to me.

Nāgapañcamī, 9th August, 1948 }
Mumbai (Bombay)

H. D. VFLANKAR

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P P S Sastri's) Editions

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	<i>not numbered</i>	<i>not numbered</i>	—
2*	—	—	—
1 1 ^{abc}	1 1 ^{abc}	1 ^{abc}	1 1 ^{abc}
3*	—	—	—
1 1 ^d -13 ^b	1 1 ^d -13 ^b	1 ^d -13 ^b	1 1 ^d -13 ^b
1 13 ^c -14 ^b	1 15	15	1 13 ^c -14 ^b
1 14 ^c -15 ^d	1 13 ^c -14 ^d	13 ^c -14 ^d	1 14 ^c -15 ^d
1 16-31	1 16-32 ^b	16-32 ^b	1 16-32 ^b
4*	1 32 ^{cd}	32 ^{cd}	1 32 ^{cd}
1 32-52	1. 33-55 ^b	33-55 ^b	1 33-54 ¹
5*	—	—	—
1 53-54	1 55 ^c -57 ^b	55 ^c -57 ^b	1 55 ¹ ₂ -56 ¹ ₂
6*	1 57 ^{cd}	57 ^{cd}	1 57 ¹ ₂ ^{ab}
1 55-66	1 58-69	58-69	1 57 ¹ ₂ ^c -69 ^d
2 1-4	2 1-4	70-73	2 1-4
7*	—	—	—
2 5 ^{ab}	2 5 ^{ab}	74 ^{ab}	2 5 ^{ab}
2 5 ^{cd}	2 5 ^{cd}	74 ^{cd}	2 6 ^{cd}
2 6	2 6	75	2 5 ^c -6 ^b
2 7-30 ^{ab}	2 7-30	76-99	2 7-30 ¹ ₂ ^{ab}
8*	2 31	100	2 30 ¹ ₂ ^{cd} -31 ¹ ₂ ^{ab}
2 30 ^{cd} -33	2 32-35	101-104	2 31 ¹ ₂ ^{cd} -35
3 1-25	3 1-26 ^{ab}	105-130 ^{ab}	3 1-25 ¹ ₂
9*	—	—	—
3 26-30 ^{ab}	3 26 ^{cd} -31 ^{ab}	130 ^{cd} -135 ^{ab}	3 26 ¹ ₂ -31 ^{ab}
10*	—	—	—
3 30 ^{cd}	3 31 ^{cd}	135 ^{cd}	3 31 ^{cd}
11*	—	—	—
3 31-34	3 32-35	136-139	3 31 ¹ ₂
12*	—	—	—
3 35	3 36	140	3 36 ¹ ₂
13*	—	—	—
4 1-33	4 1-34	141-175	4 1-35
5 1-2	5 1-2	176-177	5 1, 3
14*	5 3-4	178-179	5 2, 4

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
5 3-24	5 5-26	180-201	5 5-26
15*	—	—	—
5 25-38	5 27-40	202-215	5 27-40
16*	—	—	—
6 1-11	6 1-11	216-226	6 1-11
17 ¹	6 12 ^{ab}	227 ^{ab}	6 11 $\frac{1}{2}$
6 12-34	6 12 ^{cd} -34	227 ^{cd} -250	6 12 $\frac{1}{2}$ -34 $\frac{1}{2}$
7 1-15 ^{ab}	7 1-15 ^{ab}	251-265 ^{ab}	7 1-15 ^{ab}
18*	7 15 ^{cd}	265 ^{cd}	—
7 15 ^{cd} -18 ^{al}	7 16-18	266-268	7 15 ^{cd} -18 ^{ab}
19*	—	—	—
7 18 ^{cd}	7 19 ^{ab}	269 ^{ab}	7 18 ^{cd}
7 19 ^{ab}	7 19 ^{cd}	270 ^{cd}	7 19 ^{ab}
7 19 ^{cd}	7 20 ^{ab}	270 ^{ab}	7 19 ^{cd}
7 20 ^{ab}	7 20 ^{cd}	269 ^{cd}	7 20 ^{ab}
7 20 ^{cd} -22 ^{ab}	7 21-22	271-272	7 20 ^{cd} -22 ^{ab}
20*	7 23 ^{ab}	273 ^{ab}	7 22 ^{cd}
7 22 ^{cd} -25	7 23 ^{cd} -26	273 ^{cd} -276	7 23-26 ^{ab}
21*	—	—	—
7 26-30 ^{ab}	7 27-31	277-281	7 26 ^{cd} -31 ^{ab}
22*	—	—	—
7 30 ^{cd} -66 ^c	7 32-68 ^c	282-318 ^c	7 31 ^{cd} -68 ^a
23*	—	—	7 68 ^{bc}
7 66 ^d	7 68 ^d	318 ^d	7 68 ^d
24*	—	—	—
8 1-3 ^{ab}	8 1-3 ^{ab}	319-321 ^{ab}	8 1-3 ^{ab}
25*	—	—	8 3 ^{cd}
8 3 ^{cd}	8 3 ^{cd}	321 ^{cd}	8 4 ^{ab}
26*	—	—	—
27*	—	—	8 4 ^{cd} -5
8 4-8	8 4-8	322-326	8 6-10
28*	8 9 ^{ab}	327 ^{ab}	8 10 $\frac{1}{2}$
8 9-10 ^{ab}	8 9 ^{cd} -10	327 ^{cd} -328	8 11 $\frac{1}{2}$ -12 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
29*	—	—	8 12 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -13
8 10 ^{cd} -17	8 11-18 ^{ab}	329-336 ^{ab}	8 13 $\frac{1}{2}$ -20 $\frac{1}{2}$
30*	—	—	8 21 $\frac{1}{2}$ -22 $\frac{1}{2}$
8 18	8 18 ^{cd} -19 ^{ab}	336 ^{cd} -337 ^{ab}	8 23 $\frac{1}{2}$
31*	—	—	8 24 $\frac{1}{2}$ ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
8 19	8 19 ^{cd} -20	337 ^{cd} -338	8 24 ^{1cd} -25 ¹
32*	8 21	339	—
8 20	8 22-23 ^{av}	340 341 ^{ab}	8 26-27
33*	—	—	8 28
8 21-34	8 23 ^{cd} -37 ^{ab}	341 ^{cd} -355 ^{ab}	8 29-42
34*	—	—	8 43 ^{ab}
8 35-36 ^{cd}	8 37 ^{cd} -39 ^{ab}	355 ^{cd} -357 ^{ab}	8 43 ^{cd} -45 ^{ab}
35*	—	—	8 45 ^{cd}
8 36 ^{av} -51 ^{ab}	8 39 ^{cd} -55 ^{ab}	357 ^{cd} -373 ^{ab}	8 45 ¹ -61
8 51 ^{cd}	8 55 ^{cd}	373 ^{cd}	—
36* (for 51 ^{cd})	—	—	8 62 ^{ab}
8 52-57	8 56-61	374-379	8 62 ^{cd} -67 ¹
37*	—	—	8 68 ¹
8 58-65	8 62-71 ^{ab}	380-389 ^{ab}	8 69 ¹ -78 ^{1ab}
38*	8 71 ^{cd}	389 ^{cd}	8 78 ^{1cd}
8 66-82	8 72-88	390-406	8 79 ¹ -95 ¹
39*	—	—	—
8 83-104	8 89-111 ^{ab}	407-439 ^{ab}	8 96 ¹ -118
8 105	8 111 ^{cd} -112 ^{ab}	429 ^{cd} -430 ^{ab}	8 120
8 106	8 112 ^{cd} -113 ^{ab}	430 ^{cd} -431 ^{ab}	8 119
8 107-135	8 113 ^{cd} -142	431 ^{cd} -460	8 121-149 ¹
8 136-141	8 143-149	461-467	8 157 ^{cd} -164 ^{ab}
8 142-148 ^{cd}	8 150-156	468-474	8 150 ¹ -157 ^{ab}
8 148 ^{av} -151	8 157-159	475-478	8 164 ^{cd} -167
9 1-8 ^{ab}	9 1-8	479-486	9 1-8 ^{1ab}
40*	—	—	—
9 8 ^{cd} -17 ^{ab}	9 9-17 ^{ab}	487-496 ^{ab}	9 8 ^{1cd} -17 ^{1ab}
9 17 ^{cd}	—	—	—
41* (for 17 ^{cd})	—	—	—
42* (for 17 ^{cd})	9 17 ^{cd}	496 ^{cd}	—
43* (for 17 ^{cd})	—	—	9 17 ^{1cd}
9 18-24	9 18-24	497-503	9 18 ¹ -24 ¹
44*	—	—	—
9 25-29 ^{cd}	9 25-29	504-508	9 25 ¹ -29 ¹
45*	—	—	9 30 ^{1ab}
9 29 ^{av} -39	9 30-40 ^{ab}	509-519 ^{ab}	9 30 ^{1cd} -40 ¹
—	—	—	9 41 ^{1ab}
9 40-55	9 40 ^{cd} -57 ^{ab}	519 ^{cd} -536 ^{ab}	9 41 ^{1cd} -57 ¹

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
5 3-24	5 5-26	180-201	5 5-26
15*	—	—	—
5 25-38	5 27-40	202-215	5 27-40
16*	—	—	—
6 1-11	6 1-11	216-226	6 1-11
17*	6 12 ^{ab}	227 ^{ab}	6 11½
6 12-34	6 12 ^{cd} -34	227 ^{cd} -250	6 12½-34½
7. 1-15 ^{ab}	7 1-15 ^{ab}	251-265 ^{ab}	7 1-15 ^{ab}
18*	7 15 ^{cd}	265 ^{cd}	—
7 15 ^{cd} -18 ^{ab}	7 16-18	266-268	7 15 ^{cd} -18 ^{ab}
19*	—	—	—
7 18 ^{cd}	7 19 ^{ab}	269 ^{ab}	7 18 ^{cd}
7 19 ^{ab}	7 19 ^{cd}	270 ^{cd}	7 19 ^{ab}
7 19 ^{cd}	7 20 ^{ab}	270 ^{ab}	7 19 ^{cd}
7 20 ^{ab}	7 20 ^{cd}	269 ^{cd}	7 20 ^{ab}
7 20 ^{cd} -22 ^{ab}	7 21-22	271-272	7 20 ^{cd} -22 ^{ab}
20*	7 23 ^{ab}	273 ^{ab}	7 22 ^{cd}
7 22 ^{cd} -25	7 23 ^{cd} -26	273 ^{cd} -276	7 23-26 ^{ab}
21*	—	—	—
7 26-30 ^{ab}	7 27-31	277-281	7. 26 ^{cd} -31 ^{ab}
22*	—	—	—
7 30 ^{cd} -66 ^c	7 32-68 ^c	282-318 ^c	7 31 ^{cd} -68 ^a
23*	—	—	7 68 ^{bc}
7 66 ^d	7 68 ^d	318 ^d	7 68 ^d
24*	—	—	—
8 1-3 ^{ab}	8 1-3 ^{ab}	319-321 ^{ab}	8 1-3 ^{ab}
25*	—	—	8 3 ^{cd}
8 3 ^{cd}	8 3 ^{cd}	321 ^{cd}	8 4 ^{ab}
26*	—	—	—
27*	—	—	8 4 ^{cd} -5
8 4-8	8 4-8	322-326	8 6-10
28*	8 9 ^{ab}	327 ^{ab}	8 10½
8 9-10 ^{ab}	8 9 ^{cd} -10	327 ^{cd} -328	8 11½-12½ ^{ab}
29*	—	—	8 12½ ^{cd} -13
8 10 ^{cd} -17	8 11-18 ^{ab}	329-336 ^{ab}	8 13½-20½
30*	—	—	8 21½-22½
8 18	8 18 ^{cd} -19 ^{ab}	336 ^{cd} -337 ^{ab}	8 23½
31*	—	—	8 24½ ^a

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
8 19	8 19 ^{cd} -20	337 ^{cd} 338	8 24 ^{1cd} -25 ¹
32*	8 21	339	—
8 20	8 22-23 ^{ab}	340 341 ^{at}	8 26-27
33*	—	—	8 28
8 21-34	8 23 ^{cd} -37 ^{ab}	341 ^{cd} -355 ^{ab}	8 29-42
34*	—	—	8 43 ^{ab}
8 35-36 ^{cd}	8 37 ^{cd} -39 ^{ab}	355 ^{cd} -357 ^{ab}	8 43 ^{cd} -45 ^{ab}
35*	—	—	8 45 ^{cd}
8 36 ^{ef} -51 ^{ab}	8 39 ^{cd} -55 ^{ab}	357 ^{cd} -373 ^{ab}	8 45 ¹ -61
8 51 ^{cd}	8 55 ^{cd}	373 ^{cd}	—
36* (for 51 ^{cd})	—	—	8 62 ^{at}
8 52-57	8 56-61	374-379	8 62 ^{cd} -67 ¹
37*	—	—	8 68 ¹
8 58-65	8 62-71 ^{ab}	380-389 ^{ab}	8 69 ¹ -78 ^{1ab}
38*	8 71 ^{cd}	389 ^{cd}	8 78 ^{1cd}
8 66-82	8 72-88	390-406	8 79 ¹ -95 ¹
39*	—	—	—
8 83-104	8 89-111 ^{ab}	407-429 ^{ab}	8 96 ¹ -116
8 105	8 111 ^{cd} -112 ^{ab}	429 ^{cd} -430 ^{ab}	8 120
8 106	8 112 ^{cd} -113 ^{ab}	430 ^{cd} -431 ^{ab}	8 119
8 107-135	8 113 ^{cd} -142	431 ^{cd} -460	8 121-149 ¹
8 136-141	8 143-149	461-467	8 157 ^{cd} -164 ^{ab}
8 142-148 ^{cd}	8 150-156	468-474	8 150 ¹ -157 ^{ab}
8 148 ^{ef} -151	8 157-159	475-478	8 164 ^{cd} -167
9 1-8 ^{ab}	9 1-8	479-486	9 1-8 ^{1ab}
40*	—	—	—
9 8 ^{cd} -17 ^{ab}	9 9-17 ^{ab}	487-496 ^{ab}	9 8 ^{1cd} -17 ^{1ab}
9 17 ^{cd}	—	—	—
41* (for 17 ^{cd})	—	—	—
42* (for 17 ^{cd})	9 17 ^{cd}	496 ^{cd}	—
43* (for 17 ^{cd})	—	—	—
9 18-24	9 18-24	497-503	9 17 ^{1cd}
44*	—	—	9 18 ¹ -24 ¹
9 25-29 ^{cd}	9 25-29	504-508	—
45*	—	—	9 25 ¹ -29 ¹
9 29 ^{ef} -39	9 30-40 ^{ab}	509-519 ^{ab}	9 30 ^{1ab}
—	—	—	9 30 ^{1cd} -40 ¹
9 40-55	9 40 ^{cd} -57 ^{ab}	519 ^{cd} -536 ^{ab}	9 41 ^{1ab}
			9 41 ^{1cd} -57 ¹

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
46*	—	—	—
47*	9 57 ^{cd} -58	536 ^{cd} -537	—
9 56 ^{ab}	9 59 ^{ab}	538 ^{ab}	9 58½ ^{ab}
48*	—	—	—
9 56 ^{cd} -57	9 59 ^{cd} -60	538 ^{cd} -539	9 58½ ^{cd} -59½
49*	9 61	540	9 60½
9 58-59	9 62-63	541-542	9 61½-62½
50*	—	—	—
10 1-4	10 1-4	543-546	10 1-4
51*	—	—	—
10 5-9	10 5-9	547-551	10 5-9
—	—	—	10 10 ^{ab}
10 10-23	10 10-24 ^{ab}	552-566 ^{ab}	10 10 ^{cd} -24½ ^{ab}
10 24 ^{ab}	10 24 ^{cd}	—	10 24½ ^{cd}
10 24 ^{cd} -30	10 25-31	566 ^{cd} -573	10 25½-31½
11 1-3	11 1-3	574-576	11 1-3
52*	—	—	11 4
11 4 ^{ab}	11 4 ^{ab}	577 ^{ab}	—
53* (for 4 ^{ab})	—	—	11 5 ^{ab}
11 4 ^{cd} -11	11 4 ^{cd} -11	577 ^{cd} -584	11 5 ^{cd} -12
App I No 1	—	—	—
11 12-18	11 12-18	585-591	11 13-19
54*	—	—	—
11 19-25	11 19-27 ^{ab}	592-600 ^{ab}	11 20-27½
55*	—	—	—
11 26-30 ^{ab}	11 27 ^{cd} -31	600 ^{cd} -604	11 28½-32½ ^{ab}
11 30 ^{cd}	—	605	11 32½ ^{cd}
12 1-3	12 1-3	606-608	12 1-3
56*	—	—	—
57*	—	—	—
12 4-6 ^{ab}	12 4-6 ^{ab}	609-611 ^{ab}	12 4-6 ^{ab}
58*	—	—	—
12 6 ^c -7 ^b	12 6 ^c -7 ^b	611 ^c -612 ^b	12 6 ^c -7 ^b
59*	—	—	—
12 7 ^c -34	12 7 ^c -35	612 ^c -640	12 7 ^c -35
60*	—	—	—
12 35-40	12 36-41	641-646	12 35½-41
13 1-17 ^{ab}	13 1-19 ^{ab}	647-665 ^{ab}	13 1-19 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
61*	—	—	—
13 17 ^{cd} -20	13 19 ^{cd} -22	665 ^{cd} -669	13 19 ^{cd} -22 ¹
14 1-16 ^{ab}	14 1-16 ^{ab}	670-685 ^{ab}	14 1-16 ^{ab}
62*	—	—	—
14 16 ^{cd}	14 16 ^{cd}	685 ^{cd}	14 16 ^{cd}
63*	14 16 ^{cd}	686	—
15 1 ^{ab}	15 1 ^{ab}	687 ^{ab}	15 1 ^{ab}
64*	—	—	15 1 ^{cd}
15 1 ^{cd} -31	15 1 ^{cd} 32 ^{ab}	687 ^{cd} -718 ^{ab}	15 1 ¹ 32
65*, lines 1, 3	15 32 ^{cd} , 33 ^{cd}	718 ^{cd} , 719 ^{ab}	15 33
65*, line 2	15 33 ^{ab}	719 ^{cd}	—
66*	—	—	15 33 ¹
15 32	15 34	720	15 34 ¹
67*	—	—	15 35-37 ¹
15 33	15 35	721	15 44 ¹
16 1-4	16 1-4	722-725	16 1-4
16 5-8 ^{ab}	16 5-8 ^{ab}	726-729 ^{ab}	15 38 ¹ -41 ^{1ab}
68*	—	—	15 41 ^{1cd} -42 ^{1ab}
16 8 ^{cd}	16 8 ^{cd}	729 ^{cd}	15 42 ^{1cd}
69*	—	—	15 43-43 ¹
16 9-15 ^{cd}	16 9-16 ^{ab}	730-737 ^{ab}	16 5-11 ¹
70*	16 16 ^{cd}	737 ^{cd}	—
16 15 ^{cd} -19 ^{ab}	16 16 ^{cd} -20 ^{ab}	738-742 ^{ab}	16 12-16 ^{ab}
71*	—	—	—
16 19 ^{cd} -36	16 20 ^{cd} -37	742 ^{cd} -759	16 16 ^{cd} -33
17 1-26	17 1-26	760-785	17 1-26
18 1-26	18 1-26	786-811	18 1-26

॥ सौप्तिकपर्व ॥

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमयवेलायां शिविराभ्याशमागताः ॥ १
विमृच्य बाह्यांस्त्वरिता मीताः समभवंस्तदा ।

ॐ N₁ begins with वा समन्तत in 10 l 21^b
MSS Da. s do not give chapters 1-9

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K₁-s : s B₁ & Dn₁,
N₁ missing, B₂ marg) S₁ Dn₂ D₁ : s read
व्यासं and S₂ व्यासस् (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, S₁ ins ॐ नमो
विघ्नहर्त्रे । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अतः परं सौप्तिक
पर्व १, S₂ ॐ नमो गुरुचरणकमलेभ्यः । ॐ नमो विष्णवे

2* ॐ नमः सकलकल्याणदायिने चक्रपाणये ।
विषयार्णवमग्नानां समुद्धरणसेतवे ।

K₁ ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय । B₂ s ॐ नमो
गणेशाय । B₂ ॐ नमः कृष्णाय (which is preceded
by a list of events of the Gadāparvan), Dn₂
D₁-s : श्रीगणेशाय नमः । Dn₂ gives, after the intro-
ductory mantra, a list of events of the Gadāparvan

K₁-s : B₁ Dn₁ T, which, like G M, om the in-
troductory mantra, begin as follows K₁ ॐ नमो
भगवते वासुदेवाय, K₂ ॐ नमः कृष्णाय । वैशं उ०, K₂
श्रीगणेशाय नमः, K₃ ॐ गणेशाय नमः, B₁ ओं नमः
गणेशाय, Dn₁ श्रीगुरुभ्यो नमः, T₁ श्रीवेदव्यासाय नमः ।
हरिः शोम् । and (on marg) शुभमस्तु सौप्तिकपर्वप्रारम्भः
T₂ हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु

[ॐ It should be understood that the words
उवाच, उज्जु of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा
उज्जु, are generally omitted in S and S Others
have these promiscuously Similarly, the speakers'
names are often abridged, for instance, वैश for

गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ २
सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।
निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात्क्षतविक्षताः ॥ ३
दीर्घघृणं च निःश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् ।

वैशंपायन These vagaries of MSS are ignored
in the Critical Apparatus]

1 —^a) G₂ तु (for ते) T G₁ : M सर्वे (for
वीरा) —^a) K₂-s B Dn D₂-s : G₁ : M₁ : Ca
d n v उपास्तमन, D₁ : G₂ (sup in) सूर्यास्तमन
(for उपास्तमय) K₂ T G वेलाया — After 1^a, Ca
(wrongly) ins

3* सर्वे सुमनसस्तदा ।

समीपे पाण्डवावेत्य वासुदेवोऽववीदिदम् ।

—^a) K₂-s B₁ : D₁ : s शिविराभ्यासम् K₂ अभ्ययु,
G₂ आगमात् (sic) (for आगता)

2 —^a) K₂ चत्वारि (for त्वरिता) —^b) K₂ व्रस्ता
(for मीता) K₂ : S (except G₂, G₁ also as in
text) मीता समनुबो (T₂ यो) धनात् (T₁ नान्; G₁
यन्); K₂ मीता (marg) परभयात्तदा —^a) T
G₁ : M आगम्य (for आसाद्य) K₂ गहना दिशमा
ख्याय —^a) K₂ न्यवसतश्च ते, K₂ : B₂ न्यवसत ते,
K₂ न्यवसस्तव, B₂ आविशत ते (for न्यविशन्त ते)

3 —^a) K₂ : नि (K₂ 'नी) वासम् (for 'निवेशम्)
—^b) B₂ व्यवस्थिता —^a) S₁ K₁ निकृत्ता, K₂ G₁
(inf in as in text) निकृत्ता; B₁ विकृत्ता (for
निकृत्ता) K₁ शास्त्रै —^a) S₁ K₁ क्षतविग्रहा, S₂
क्षतविक्षिता, K₂ क्षतवीक्षिता, K₂ क्षितविक्षिता; B₁-s
क्षतजोक्षिता, Dn₂ क्षतविक्षितै, D₂ G₂ कृतविक्षिता (for
क्षतविक्षिता)

4 —^a) G₂ चि (for च) Some MSS निश्चय, B₁
विश्वस्य —^b) K₂ अन्वर्धितयत्; K₂ B₁ : s : G₂
अनु (G₂ न्वि) धितयन्; Dn T₁ पाण्डवा न त्व (T₁ नान्व)
धितयन् (Dn₁ 'त्) —^a) S₂ K₁ निधनं (for निनर्द)

श्रुत्वा च निनदं धोरं पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ४
 अनुसारभयाद्भीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन्पुनः ।
 ते मुहूर्तं ततो गत्वा श्रान्तवाहाः पिपासिताः ॥ ५
 नामृष्यन्त महेष्वासाः क्रोधाकर्षवशं गताः ।
 राज्ञो वधेन संतप्ता मुहूर्तं समवस्थिताः ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अश्रद्धेयमिदं कर्म कृतं मीमेन संजय ।
 यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ७
 अवध्यः सर्वभूतानां वज्रसंहननो युवा ।
 पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम संजय ॥ ८

न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्गणे नरैः ।
 यत्समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ९
 अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
 हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्णं सहस्रधा ॥ १०
 कथं हि वृद्धमिधुनं हतपुत्रं भविष्यति ।
 न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ॥ ११
 कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च संजय ।
 प्रेक्ष्यभूतः प्रवर्तये पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ १२
 आज्ञाप्य पृथिवीं सर्वां स्थित्वा मूर्ध्नि च संजय ।
 कथमद्य भविष्यामि प्रेक्ष्यभूतो दुरन्तकृत् ॥ १३

—^a) K₈ ४ ६ D₁ मनीषिणा (D₁ ण) (for जयैषिणाम्)

5 ^a) D₄ भयात्ते तु, D₁ भयाद्भीता, Ca d भया
 ङ्गीता (as in text) —^b) K₄ प्राङ्मुखा D₁ प्राङ्मुख
 B₃ T G₁ २ भयात्, G₈ तत (for पुन) —^d) T
 G₁ २ M श्रान्तवाहा (M₁ पत्रा)

6 D₁ repeats 6^{ab} —^a) K₂ नामृष्यतो, K₄
 नामृष्यत, B₁ नामृष्यत, T₂ G₁ (inf lin as in
 text) २ M₈ नादृश्यत, Ca d नामृष्यन्त (as in text)
 —^b) K₈ हर्षामर्ष, D₁ क्रोधाकर्ष K₂ वशानुगा, G₈
 समन्विता (for वश गता) —^c) D₁ व्यसन, G₈
 वचन (for वधेन) —^d) B₂ ध्यानमास्थिता, D₄ G₈
 समुपस्थिता (for समव)

7 After 7^{ab}, M₂ ४ read (for the first time) 10^{cd}
 repeating it in its proper place. — K₁ om (hapl.)
 7^c-8^d, K₂ om 7^{cd} —^c) In Ś₁, the portion from
 ग up to पुत्रो is lost on a damaged folio T G₁ २
 M₁ ३ ४ यत्र; G₈ तत्र (for यत्स) K₈ नागायुत, B₁
 नागायत K₈ ४ ६ मे विनिपातित (for मम नि)
 D₁ यत्स नागायुतप्राण पुत्रो मम निपातित, G₁ यत्र
 नागायुतवलप्राण पुत्रो निपातित

8 D₁ om (hapl.) 8-9 K₁ om 8 (cf v 1 7)
 In Ś₁, the portion from ननो (in ^b) up to पुत्रो
 (in ^c) is lost on a damaged folio —^b) G₈ सिंह,
 Cd वज्र (as in text) Ś₂ संहनने, K₈ ४ संहननो,
 Cd संहननो M₂ ४ यथा (for युवा) —^c) Ś₂ मदै
 (for पुत्रो) —^d) Ś₁ निहते, K₈ निहितो Ś₂ सर्वदा
 जितकाशिमि, G₂ हतो मम च सजय

9 Ś₁ om (hapl.) 9^a-10^b, Ś₂ D₁ om 9 (for
 D₁, cf v 1 8) —^a) K₈ तदिष्टम्, D₁ तदिष्टम्
 (for न दिष्टम्) K₈ B₁ ३ अभ्यतिक्रान्त, D₁ ३ अल्प
 तिक्रान्त, T G₁ (also as in text) २ अप्यति, G₈
 अत्यति —^b) D₄ गावल्गणे K₈ परै, D₁ न वै
 (for नरै) K₁ शक्य केनचिदप्यहि (before corr as
 in text) —^c) K₂ G₈ च (for यत्) K₂ ससैन्यो
 (for समेत्य) —^d) K₂ मम पुत्रो निपातित, K₈ पुत्रो
 मे विनिपातित

10 Ś₁ K₂ om 10^{ab} (for Ś₁, cf v 1 9)
 After 10^{ab}, D₁ repeats (hapl.) 7^{cd} and 10^{ab}
 M₂ ४ read (for the first time) 10^{cd} after 7^{ab}
 —^c) Ś₂ कृत (for हत) In Ś₁, the portion from
 तं श्रुत्वा up to मुत्सहे (in 11^d) is damaged —^d)
 G₁ सहस्रश (inf lin as in text)

11 In Ś₁, 11^{ab} is lost on a damaged fol —^a)
 T G₁ २ तु (for हि) Ca अद्यमिधुनं, Cd बुद्धि —^b)
 B₁ (marg gloss?) जीविष्यति (for भविष्यति) —^c)
 K₂ न त्वहं K₈ ४ ६ B₁-३ ६ G₈ पाङ्गुपुत्रस्य (B₃ त्राणा)
 (for पाण्डवेयस्य) —^d) G₁ (inf lin as in text)
 कथम् (for वस्तुम्)

12 ^a) M₁ तथा (for कथ) M राजपिता —^b)
 Ś₂ lacuna K₈ सजय — Ś₁ T G₂ M om (hapl.)
 12^c-13^b, G₁ reads it in marg —^c) Ś₂ K₁ प्रैष्य,
 K₂ प्रैष्य D₁ स वर्तये, D₁ प्रवर्तये (for य) —^d)
 K₂ शासने

13 Ś₁ T G₂ M om 13^{ab} (cf v 1 12) —^a)
 G₈ प्रमोक्ष्य (for आज्ञाप्य) —^b) K₂ ६ B₃ ४ D₁
 D₁-३ ४ G₁ ३ मूर्धनि (for मूर्ध्नि च) K₁ ३ सजये

कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यामि संजय ।
 येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ॥ १४
 कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः ।
 अकुर्वता वचस्तेन मम पुत्रेण संजय ॥ १५
 अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम ।
 कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत संजय ॥ १६
 संजय उवाच ।

गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरमवस्थिताः ।

अपश्यन्त वनं घोर नानाद्रुमलताकुलम् ॥ १७
 ते मुहूर्तं तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः ।
 सूर्यास्तमयवेलायामासेदुः सुमहद्वनम् ॥ १८
 नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिसमाकुलम् ।
 नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिपेवितम् ॥ १९
 नानातोयसमाकीर्णं तडागैरुपशोभितम् ।
 पद्मिनीशतसंछन्नं नीलोत्पलसमायुतम् ॥ २०
 प्रविश्य तद्वनं घोर वीक्षमाणाः समन्ततः ।

(Ks य) — Śs K1 om (hapl) 13^c-14^b Dn1
 T1 transp 13^c-14^b and 14^c-15^d —^o) M2-1
 अहमद्य —^d) Cv प्रेक्ष्यभूतां (for भूतो) K4 (m as in
 text) = दुरिष्टवान् (Ks इत्), Ks D4 दुरत्यय; Cv
 दुरन्धकृत् (as in text)

14 Śs K1 om 14^{ab} (of v l 13) —^b) Ś1
 lacuna Ks B1 8-2 Ds T2 शक्यामि; Ks इच्छामि,
 Dn2 वक्ष्यामि, T1 G2 शक्यानि (for शक्यामि) Ks
 संजय — B1 om (hapl) 14^c-15^d —^o) K1 reads
 (marg) शत K4 (m as in text) पूर्वम्, Ds त्वंम्,
 T1 मद्यन्, T2 G1 2 M1 2 4 मद्यन् (for पूर्वम्)
 —^d) M4 एतेन Śs K1 8 निहित T G1 2 M1 2 4
 युधि (for मम)

15 B1 om 15 (of v l 14) For transp in
 Dn1 T1, of v l 13 —^a) Dn1 सत्यं (for स्य)
 Ks ० तद्धि (for तस्य) —^b) Dn1 विदुरेण —^c)
 Ś1 lacuna Ks अकुर्वता, D1 प्रकुर्वता Ks-1 ० D1 S
 तस्य (for तेन) —^d) Ś1 पुत्रेण मम (by transp),
 D1 मद्रपुत्रेण

16 D1 wrongly ins संजय उवाच before this
 stanza, it also repeats 16, omitting संजय (in ^a)
 Ks om (hapl) 16, Śs reads it on marg —^a) Dn1
 अधर्मेण, D1 अधर्मेण (for अधर्मेण) D1 हतो, T2
 गते (for हते) —^b) Ds पुत्रं, G1 सुते (for पुत्रे)
 —^c) D1 कृपो, T1 कृप (for कृपो) K4 द्रौणि,
 D1 Gs M1 द्रौणि —^d) K1 2 4 Dn1 Ds 4 Gs
 M1 2 4 अकुर्वत (K4 चतु) Dn1 संजय — After
 16, Dn1 ins an addl colophon [Adhy no 1]

17 ^b) Śs K1 D1 अतिदूरम् (for नाति) Ks अव
 स्थित, T G1 2 मनस्विन, M यशस्विन (for अव

स्थिता) —^c) D1 वल् (for वन) —^d) Ks B Dn
 Ds 5 1 लतावृत (D1 वृता), T1 कुल, Gs युत

18 ^a) Ks तन् (for ते) Ks मुहूर्त Ks om
 तु Ms 4 हि (for तु) Ks 1 2 समाश्रय (for तु
 विश्रम्य) B1 Gs विश्रम्य —^b) Dn लब्धतोयै (Dn2
 'तोयै' हतोत्तमै, D1 2 (before corr) लब्धयोगैस्तुरगै
 —^c) K2-3 B D (Ds 3 om) G2 M1 2 सूर्यास्तमन
 (for 'मय) K2 T2 G1 2 वेलाया —^d) K4 आसादु
 Ks ते महद्, B1 स महद्, M1 गहन (for सुमहद्)
 K4 घन B2 4 Dn D1 (by coll, orig as in text)
 5 5 1 समासेदुर्महद्वन (D1 इत्); T G1 2 M2-4
 कौरवेयस्य शासनात्

19 ^a) Dn1 नानाद्रुम (for नानामृग) Ks युक्त,
 B1 D1 युष्ट (for जुष्ट) —^b) In Ds, the portion
 from समा up to 19^d is lost on a damaged fol
 K1 5 B4 D (Ds 3 om) T2 G2 2 पक्षिममा (B4 Dn
 Ds 1 Gs गणा, Ds गणैर्) वृत; G1 पक्षिमिराकुल,
 M1 पक्षिगणाकुल — G2 om (hapl) 19^{cd} —^d)
 Ś B1-4 व्याघ्र; K2 T G1 M व्याल; K4 वाघ्र,
 Gs व्याघ्र (for 'व्याल) T Ms 4 समाकुल (for
 निपेवितम्)

20 ^a) Ks B1 4 Dn Ds 5 7 Gs Ca नानातोयै (B1
 m भोगा, Dn1 Ca भोगै, Gs तद्) (for नाना
 तोय) T G1 2 समाकीर्णस्य —^b) K1 तडाकैर्,
 S तडाकैर् B Dn D1-3 5 7 नानापुष्पोप (for तडागै
 रूप) —^c) D1 पद्मिनी K2 'सञ्जिह, G1 'सपन्न,
 M4 संछन्नैर् (for संछन्न) —^d) K2 नीलोत्पल
 Ś1 K4 m. G1 1 शषाकुल; Ś2 दलान्वित, K1
 कलैर्युत, K2 3 4 6 Bs T G2 समाकुल (K2 लं),
 Ks गणैर्युत, B1 2 समाश्रय, D1 इवायुत, M1 2
 शषायुत, Ms 4 शषाकुलै (for समायुतम्)

21 ^a) B1 अविश्य तद्; T G2 एवविध (for प्रविश्य

शाखासहस्रसंछन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ २१
 उपेत्य तु तदा राजन्यग्रोधं ते महारथाः ।
 ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ २२
 तेऽवतीर्य रथेभ्यस्तु विप्रमुच्य च वाजिनः ।
 उपस्पृश्य यथान्यायं संध्यामन्वासत प्रभो ॥ २३
 ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
 सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ २४
 ग्रहनक्षत्रताराभिः प्रकीर्णाभिरलंकृतम् ।

नभोऽंशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ २५
 ईषच्चापि प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।
 दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ॥ २६
 रात्रिचराणां सत्त्वानां निनादोऽभूत्सुदारुणः ।
 क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ २७
 तस्मिन्नात्रिमुखे घोरे दुःखशोकसमन्विताः ।
 कृतवर्मा कृपो द्रौणिरुपोपविविशुः समम् ॥ २८
 तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समन्ततः ।

तद्) —^b) $\tilde{N}_1$ commences with णा समन्ततः $\tilde{S}_2$
 K B D1-5 1 T1 वीक्ष्यमाणा (K1 'ण) K1 समन्तता
 —^c) $\tilde{S}_1$ सञ्ज्ञ —^d) $\tilde{S}_2$ न्यग्रोध K6 तदा (for
 तत)

22 ^a) G8 उपास्य (for उपेत्य) K2-1 8 $\tilde{N}_1$ B1 8
 S च (for तु) $\tilde{N}_1$ B1 S महाराज (B1 T1 M1 8
 'जन्) (for तदा राजन्) —^b) K1 नागोध ते, D2
 (before corr) न्यग्रोधाते (for न्यग्रोधं ते) D2 (by
 corr) 1 समाश्रिता (for महारथा) —^c) K2 B1 8
 D1 2 द्विपदश्रेष्ठा, Dn2 द्विपदा श्रेष्ठ (for द्विपदा श्रेष्ठा)
 K1 8 श्रेष्ठ, Dn1 M4 श्रेष्ठ —^d) K2 तिष्ठत (for
 श्रेष्ठ त) K3 4 8 त च, K5 B4 Dn1 वै त, B1 2
 ते वै, B8 तद्वै, D1 2 (before corr) 5 चैव, D8
 चैव, T2 G1 (by corr) 2 त ते, G1 (before corr)
 तत्ते (for त वै)

23 ^a) K8 4 8 अवतीर्य (for तेऽवतीर्य) K1 B4
 Dn D8 5 च (for तु) —^b) K4 B1 विप्रमुच्यत,
 K5 B4 प्रविमुच्य स्व (B4 च), Dn1 परिमुच्य च (for
 विप्रमुच्य च) T1 तु (for च) K8 विमुच्य कवचानि
 च —^c) K1 8 8 स्पृश्य $\tilde{S}_1$ D1 T1 यथान्याय्य, K8
 यथान्याय (for यथान्याय) —^d) K1 अम्यासत, K2
 D1 2 7 G8 M1 2 अन्वास्य ते (D1 तत्; G8 च), B2
 अन्वासत, D8 5 अन्वास्यत, G1 अन्वास्थिता, M2
 (mf lzn) 8 4 अन्वासिरे (for अन्वासत) K8 प्रभो

24 ^a) K2 [S]द्ध —^b) K1 8 4 8 अनुयाते (K1
 'प्रस्ते) D1 2 (before corr) अनुप्राप्ते दिवाकर
 —^c) K1 lacuna G1 (before corr) जगतीरात्री, Ca d
 जगतो धात्री (as in text) —^d) B1 सर्वरी T1 प्रति-
 पद्यत, T2 G1 2 M प्रत्यपद्यत (for समप)

25 ^b) Dn3 सपूर्णभिर् (for प्रकीर्णैः) K2 4 M3
 अलं (K2 'ल)कृता, K3 अलकृता, D8 अलकृते (for

अलकृतम्) K6 सकीर्णा निरलंकृता —^c) $\tilde{S}_1$ ततोऽंशुकम्,
 K5 महाशुकम्, K6 ननोऽंशुकम्, D1 (both times)
 नभोऽंशुकम्, G1 नभःशुकम् (before corr नवशुकम्);
 Cd नभोऽंशुकम्, Ca नभोऽंशुकम् (as in text) Dn1
 [अ]भोभि (for [आ]भाति) — After 25°, D1 repeats
 the portion from क्षत्र (in ^a) up to 25° —^d)
 K1 D1 प्रेक्षणीय, D4 प्रेक्षनीयं (for प्रेक्षणीय)

26 ^a) K2 इषच्चापि, B2 5 D1 2 8 5 7 G1 (orig)
 इच्छया ते (B5 'यापि), K1 T1 ईषच्चापि, G2 इह
 चापि (for ईषच्चापि) K2 $\tilde{N}_1$ T G1 M2-4 प्रवल्गते
 (K2 'तो), K4 6 च वल्गति, D8 प्रधावति, G2
 प्रलभते, G8 M1 प्रगल्भन्ति (M1 'ते) (for प्रवल्गन्ति)
 K5 D4 हेष्टिवा विप्रवल्गति, Dn इच्छया प्रवल्गति ते
 (Dn1 ते प्रवल्गते) —^b) T G1 2 सत्त्वा ये (by
 transp) K8 4 (marg) मत्ता (for सत्त्वा) D1
 सत्रिवारिण (for रात्रिचारिण) —^c) K1 8 दिवाचा
 (K8 'क)राश्च, D4 दिवाचरा च —^d) B1 'वसम्
 (for 'वशम्) K6 आगमन् (for आगता) $\tilde{N}_1$ ते
 निद्रां च वश गता

27 ^a) $\tilde{S}_1$ K1 रात्रीचराणा, D1 रात्रिचराण्या, M8
 नक्तचराणा $\tilde{S}_2$ K1 भूतानां, G2 सर्वाना (for सर्वाना)
 —^b) $\tilde{S}_1$ damaged K5 B2 4 Dn D1 8 5 निर्वोपो, $\tilde{N}_1$
 B5 निनादो, D1 निर्वोपो; G1 (before corr) विनादो
 (for निनादो) B4 Dn1 समन्तत (for सुदारुण)
 —^c) K2 चापि मुदिता, K6 च प्रमुखता, M4 च
 *मुदिता (for च प्रमु) —^d) S (except G8) प्राप्ता
 घोरा (by transp) K8 $\tilde{N}_1$ घोरा $\tilde{N}_1$ B4 प्राप्य
 (for प्राप्ता) Dn1 प्राविश (for प्राप्ता च) D1 om
 च $\tilde{N}_1$ Dn1 शर्वरी, B1 सर्वरी (for शर्वरी)

28 ^a) K8 रात्रिमुखे, G8 निशामुखे (for रात्रि)
 —^d) K2 ततस्ते निविशुः; Ca d उपोप (as in text)
 K5 तदा, M1 समा (for समम्)

तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २९
निद्रया च परीताङ्गा निपेदुर्धरणीतले ।
श्रेमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥ ३०
ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ ।
सुखोचितावदुःखाहौ निषण्णौ धरणीतले ।
तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ ॥ ३१
क्रोधामर्षवशं प्राप्तौ द्रोणपुत्रस्तु भारत ।

29 ^a) Śs K1 N̄1 ततोप, K2-6 S उपोप* (for तत्रोप) K8 4 6 N̄1 शोचते, D8 शौचतो, G8 शोचति — ^b) K8-6 N̄1 B Dn D2 (before corr as in text) 8-5 1 T G1 2 M1 2 समीपत (for समन्तत) — ^c) Ś1 अनुमात, K4 Dn8 अतिक्रातु, D1 मतिक्रात (for अति) Dn1 तमेवास्वमतिक्रात (corrupt), M8 4 संचित्य ते त्वति — ^d) K2 6 क्षय (for क्षयम्)

30 K2 reads 30^{ab} after 31^{cd} — ^a) K5 क्रोधाग्नि (for निद्रया च) K8 4 Dn1 परिताङ्गा (Dn1 क्रीता), D2 G1 (both after corr) परीताङ्गा (for परीताङ्गा) — ^b) K1 निषीदुर, N̄1 निपेदुर (for निपेदुर) K3 T1 तले — T1 om (hapl) 30^c-31^d — ^c) D4 समेता, G8 क्रमेण (for श्रेमेण) Ś1 सुदृढा, D1 सदृढ (for सु) K2 युक्तौ, D1 युक्तां — ^d) K1 निहृता, K2 विक्षितौ; B1 विक्षिता, Dn1 निविद्धा, Dn2 M2 वीक्षता, T2 G1 (also as in text) विपक्ता (for विक्षता) M2-4 निशिते (for विविधे)

31 T1 om 31^{ab} (cf v 1 30) — ^a) K5 निद्रामभि (for निद्रावश) — ^b) T2 G1 2 M महाबलौ (for रथौ) — ^c) K1 तु खायौ, Dn1 दु खायौ — ^d) N̄1 D8 विषण्णौ, M1 निषडौ (for निषण्णौ) K2 तले, K8 मले (for तले) — After 31^{cd}, K2 reads 30^{ab} — ^e) B1 2 तौ सुप्तौ (B1 सो) च (for तौ तु सुप्तौ) K2 महाराजा — ^f) T G1 (before corr) 2 M तस्मिन्द्वयो महारथौ; G8 क्रमशोकसमन्वितौ — After 31, N G1 (in v 1 30) ins

4* महाहंशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ।

[K1 महाय in the prior half]

32 ^a) K4 B2 G8 क्रोधामर्ष* (G8 'वेश) K1 (before corr) 8 Dn2 M2 प्राप्तौ (for प्राप्तौ) — ^b) B8 D1 2 (orig) च (for तु) B1 (in as in text) तदाभवत् (for तु भारत) K3 भारत — ^c) Ś2 N̄1

नैव स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन् ॥ ३२
न लेभे स तु निद्रां वै दहमानोऽतिमन्युना ।
वीक्षाचक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥ ३३
वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निपेवितम् ।
अपश्यत् महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसायुतम् ॥ ३४
तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्यणामयन् ।
सुखं स्वपन्तः कौरव्य पृथक्पृथग्गपाश्रयाः ॥ ३५

B1 4 Dn2 D1 2 (orig) 3 6 न वै (for नैव) K8 स्वय, B8 शर्म, M2 4 च स्म (for स्म स) — ^a) D1 स्वसन् (for श्वसन्)

33 ^a) D1 न लोभे, S (except G3) नालभत् (M1 'न्' (for न लेभे) S1 D1 2 च (for वै) N̄1 B Dn D8 6 7 G8 'मानो हि (B1 2 [s]थ) (for मानोऽति) K6 रूपाग्नि (for [s]तिमन्युना) 1 8 4 6 तव स पुरुषस्याग्रे वेपमानश्च मन्युना — ^c) K3 Dn1 D1 वीक्ष्याचक्रे, B8 प्रेक्षाचक्रे — M8 om. (hapl) 33^d-34^e

34 M8 om 34^{ab} (cf v 1 34) — ^a) K1-8 D8 Dn1 D2 4 7 वीक्ष्यमाणो (D4 'नो; D7 णे); K6 वीक्षमानो (for वीक्षमाणो) K8 वनोद्देशो — Ś1 lacuna for 33^{cd} — ^b) K2 नानासर्प, B1 G8 नानासत्त्व; D8 नानाखगैर् (for नानासत्त्वैर्) B1 2 निनादित (for निपेवितम्) — ^c) Ś2 K1 6 D1 (sup in as in text) 2 (before corr) 4 अवैक्षत्, G8 अपश्यत् (for अपश्यत्) G8 महाराज (for महाबाहुर्) — ^d) K2 8 N̄1 B4 6 D G8 वायसैर्युत (G8 'हृत), K6 T G1 2 वायसान्वित (G1 'सावृत्) (for वायसायुतम्)

35 ^a) Dn1 G8 तत (for तत्र) — ^b) Dn1 निशात् (by transp) Ś2 पर्यणादयन्, K2 D8 4 7 पर्यणामयन्, K6 पर्यणामयत्, N̄1 D1 2 पर्यणामयन्, B8 पर्यणामयन्, G8 M1 2 परिणामयन् (for पर्यणा) — Ś1 lacuna for 35^{cd} — ^c) G1 (orig) 8 दुःखं (for सुखं) K1 D4 स्वपत्, N̄1 B1 2 4 Dn1 D1-8 8 7 G1 (before corr as in text) M1 8 4 स्वपति, Dn2 M2 स्वपति; G8 स्वपत् (for स्वपन्त) K4 कौरव्य — ^d) K1 D2 T G8 'धनुपाश्रया (T1 'थ), K-4 6 B1 2 'थगनेकश, N̄1 यजणाश्रया (s10), Dn2 धयाश्रया; M1 'थगवाश्रया, M2-4 'थगपाश्रये (for 'थगपाश्रया)

सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः ।
 सोऽपश्यत्सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम् ॥ ३६
 महास्त्रनं महाकायं हर्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम् ।
 सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगिनम् ॥ ३७
 सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः ।
 न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥ ३८
 संनिपत्य तु शाखाया न्यग्रोधस्य विहंगमः ।
 सुप्ताञ्जघान सुबहून्वायसान्वायसान्तकः ॥ ३९

36 °) K₁ सुप्तव्रतेषु, K₂ ससुप्तेषु च; M₈ ३ तेषु
 सुप्तेषु (for सुप्तेषु तेषु) Dn₂ कालेषु (for काकेषु)
 —^b) N (except K₁ D₈ 4) T₁ विश्रब्धेषु Some
 MSS सम तत —^c) S (except G₈) अपश्यत् (for
 सोऽप) D₁ सहसार्थतम् K₅ सोपश्यत् समायातम्
 —^d) Ś₁ lacuna K₈ ऊलक; Dn उलु (Dn₂ 'लु) क

37 °) K₁ महाकाय महास्त्रान —^b) K₈ ३ ६ चतु,
 Dn₂ वल्ल, D₁ ३ च सु, D₇ वसु (sio), G₈ वल्ल,
 Ca बभ्रु (as in text) K₂ T G 'पिंगल —^c)
 Dn सुदीर्घ, D₇ सुदीप्ता (सुदीर्घ) K₂ B₈ 'घोर',
 K₆ B₁ 4 D₂-s 7 S 'घोण' (G₂ बाण', M₂ कोण'),
 D₁ घ्राण' (for घोणा') Ś₂ 'मुखर —^d) K₈ 4 (m
 as in text) सुपर्णनिभ, D₁ सुपर्ण इव K₂ 5 B₄
 Dn₁ D₄ 5 7 T G₂ 2 M₁-s वेगित, M₄ वेधित (for
 वेगिनम्)

38 °) K₅ D₄ स हि, D₇ सोप्प, M₈ सोपि (for
 सोऽथ) Ś₁ शब्दान् (for शब्द) Ś₁ बहून्, Ś₂ K₁
 (by corr) मृदु, K₈ मृग (sio), G₈ मृद (for मृदुं)
 —^b) Dn₁ नीयमान; K₈ G₈ लीयमान (for 'मान)
 K₈ इवारज; G₈ जगाद्विज, M₁ इवांडल (for इवा-
 ण्डज) —^c) K₄ शाषां, Dn₁ शाखान् (for शाखा)
 —^d) K₅ पीड्या, T G₂ पातया' (for प्रार्थया')

39 °) K₂ 5 D₄ स निपत्य तु; Dn₁ सनिहत्य तु,
 Dn₂ सनित्य ततु; G₂ सन्यपत्य तु (for सनिपत्य तु)
 G₈ च (for तु) K₈ 4 6 तत शाखां —^c) K₁
 सुप्तो, N₁ D₈ 6 प्राप्तान् (for सुप्तान्) K₅ सुप्ताश्च
 (for जघान) D₄ बहुलान्, G₁ विस्रब्धान् (for
 सुबहून्) Dn₂ प्राप्तामनुजघानासु —^d) B₄ Dn₁
 वायसान्तकृत् (for 'न्तक') B₁ वायसाना तथातक, Dn₂
 बहुत्वापचयसातक (corrupt)

40 °) K₅ अक्षिणात्; T G₁ 2 M₁ 2 4 अभिनत

केषांचिदच्छिनत्पक्षाञ्जिरांसि च चकर्त ह ।
 चरणांश्चैव केषांचिद्भभञ्ज चरणायुधः ॥ ४०
 क्षणेनाहन्स बलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
 तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशां पते ।
 न्यग्रोधमण्डलं सर्वं संछन्नं सर्वतोऽभवत् ॥ ४१
 तांस्तु हत्वा ततः काकान्कौशिको मुदितोऽभवत् ।
 प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः ॥ ४२
 तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।

(for अच्छिनत्) Dn₁ पादान् (for पक्षाञ्) K₂
 केषा चिच्छेद पक्षाणि, G₈ काकानामलुनापक्षाञ् —^b)
 K₂-३ नि (for च) G₈ हा, M₂ च (for ह)
 —^c) D₇ चरण —^d) D₁ (anf lin as in text)
 बबध

41 °) K₂ 5 क्षणेनाहत्स, K₄ (m as in text)
 सर्वाश्वाहन्स, K₆ सर्वाश्वाहनद्, N₁ B₂-s Dn₂ D₁-s
 5 7 क्षणेनाहनद्, T₁ G₁ M₁-s 'नाहन्स, T₂ G₂ M₄
 'नाहन्स (for नाहन्स) Ś₁ बहुलान् (for बलवान्)
 D₄ G₈ क्षणेनाभ्य (G₈ 'न न्य) हन्ससर्वान् — In B₂,
 41^{ba} is damaged —^b) K₈ M₄ यत्स, Dn₁ ये च
 (for येऽस्य) K₂ 'पथ (for 'पथे) K₂ गता, K₈
 गत (for स्थिता) —^c) K₁ 'माडल, K₂ मडल
 —^d) K₈ सच्छिन्नं, K₆ प्रच्छन्नं (for सछन्न) G₁
 (before corr) पर्वतोपम (for सर्वतोऽभवत्)

42 K₄ om (hapl) 42^{ab} —^a) Ś₁ damaged
 K₈ तासु, D₇ तस्तु (for तास्तु) Dn₂ दृष्ट्वा (for
 हत्वा) K₂ सर्वान्, Dn₁ कामान् (for काकान्)
 —^b) K₂ कौरव्य (for कौशिको) D₇ भवन्, —^c)
 K₅ D₇ प्रतिकृत्य (for 'कृत्य) Ś₁ *यत्, Ś₂ K₁ तु
 यत्, D₁ ३ तु तत् (for यथा) N₁ यथान्याय (for
 'काम) —^d) K₂ शस्त्राणां, Dn₂ शत्रुणां (for शत्रूणा)
 Dn₁ शत्रू Ś₂ K₂ Dn₂ T G₂ सूदन (Dn₂ न); K₄
 Dn₁ 'सूदन', B₁ 'सूदन, M₂-३ 'कर्शन (for 'सूदन')

43 °) K₆ Dn₂ D₁ 4 7 T₁ G₁ त (for तद्)
 K₁ सोपद; K₂ 5 5 D₄ G₈ सौप्तिक, K₄ सोपधि,
 D₂ G₁ सोपधं, T G₂ तादृश, M₂ सौवधं (for सोपध)
 —^b) M₂ तु तन् (for कृत) — B₁ om. 43^a-45^b
 —^c) K₈-6 B₂-s D (except Dn₁ D₄, D₈ 8 om)
 G₁ (after corr) तद्भावे (for तद्भाव) —^d) K₂
 श्रोणिर् Ś₁ K₂ 4-6 N₁ B₂-s D (D₈ 8 om) T₁ M₂

तद्भावकृतसंकल्पो द्रौणिरेको व्यचिन्तयत् ॥ ४३
 उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ।
 शत्रूणा क्षणे युक्तः प्राप्तकालश्च मे मतः ॥ ४४
 नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
 बलवन्तः कृतोत्साहा लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
 राज्ञः सकाशे तेषा च प्रतिज्ञातो वधो मया ॥ ४५
 पतंगाभिसमां वृत्तिमास्थाय तमविनाशिनीम् ।
 न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ।
 छद्मना तु भवेत्सिद्धिः शत्रूणां च क्षयो महान् ॥ ४६

[s]न्व(Ñ1 'नु, D1 'न्वा, M8 म्य)चितयत्, K8 न चितयन् (for व्यचिन्तयत्)

44 B1 om 44 (of v 1 43) —^a) T1 येन (for स्नेन) —^b) Dn2 पक्षिणामय —^c) Ś2 K1.8 क्षेपणे; Ñ1 क्षयणे; D8 क्षयणे; G1 (before corr) क्षपणं (for क्षपणे) G1 (before corr) 2 युक्तं —^d) Ś2 K1 4 Ñ1 B8 D1 G1 (before corr) प्राप्त (D1 सा) (for प्राप्त) M2 'कालं G8 स (for च) Dn1 ते (for मे) K8 मतिः; Dn2 सत् (for मत)

45 B1 om. 45^{ab} (of v 1 43) —^a) Ś1 जेतु (for हन्तुं) K8 D4 कौरवाणां वधाच्चैव —^b) D4 जितकाक्षिण —^c) K8 भृशोत्साहा, Dn2 कृतोत्साह —^d) K1.8 B2 8 Dn1 लब्धलक्ष्या (K8 'पक्षा), Dn2 प्राप्तलक्षा (for लब्धलक्षा) B8 D1 'क्षापहारिण —^e) Dn2 रक्ष; D1 प्राज्ञ (for राज्ञ) K8 समीपे, B4 Dn D1 स (D1 स)काशात् (for सकाशे) K8 4 8 वै, B4 8 Dn D8 8 1 तु (for च)

46 ^a) D4 नैसामभि (for पतगाभिः) K8 8 Dn M8 'समा' M4 हन्यामहमिमां वृत्ति —^b) Ś1 [आ]भिः; M8 [आ]स्मा (for [आ]स्म) K8 D1 'विनाशनी, B2 विनाशनी —^c) Ś2 B2 युद्धमानस्य —^d) D1 छद्मणा K8 4 द्वि; K8 B1.2 Dn2 D2.8 G8 तु (for च) K2 छद्मना चेति सिद्धिश्च —^e) K4 शत्रूणां (for शत्रूणां) K8 स (for च) G1 (before corr) जयो (for क्षयो) K8 भवेत् (for महान्)

47 Dn2 om. 47 47^{ab} damaged in B8 —^a) B (B8 damaged) D1 8 सत्, Cnp सत्त्र (as in text) K2.4 सशयताद् Ñ1 अर्थो (for अर्थद्) —^b) Ñ1 दौत्या (no); S (except G8) यस्तु (for योऽर्थो) K2 निशयितो D1 महान् (for भवेत्) K8 घोरायो निशयो

तत्र संशयितादर्थोऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।
 तं जना बहु मन्यन्ते येऽर्थशास्त्रविशारदाः ॥ ४७
 यच्चाप्यत्र भवेद्वाच्यं गहितं लोफनिन्दितम् ।
 कर्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्तता ॥ ४८
 निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे ।
 सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः ॥ ४९
 असिन्नर्थे पुरा गीतौ श्रूयेते धर्मचिन्तकैः ।
 श्लोकौ न्यायमवेक्षद्भिस्तत्त्वार्थं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५०
 परिश्रान्ते विदीर्णे च भुञ्जाने चापि शत्रुभिः ।

भवेत् —^a) G1 (orig) तज् (for त) Ñ1 वज्रना (for त जना) K8 उप (for बहु) Ś1 मन्यत —^d) K8 D8 यथा, K8 येय, B1 2 4 Dn1 D8 8 7 G8 ये च (for येऽर्थ) B8 D1 येचशस्त्र (D1 ये च शास्त्रे)विदो जना, T1 योर्थशास्त्रविशारद; G8 ये च शास्त्रविदो नरा

48 ^a) K8 Ñ1 यथाप्यत्र, K8 8 8 T1 G8 यच्चाप्यनु (T1 'प्यति, G8 पि तु), D1 ये चाप्यत्र (for यच्चाप्यत्र) K4 B4 8 Dn2 D8 8 वाक्य; S (except G8) कार्यं, Cn d वाच्य (as in text) —^b) B8 वाक्य (for लोक) Ś2 'निर्मितं (for 'निन्दितम्) —^c) B8 न कर्तव्य (for कर्तव्यं तन्) G1 तु (for तन्) —^d) K8 क्षात्र (for क्षत्र) M8 'धर्मे च K8 वर्तत

49 ^a) S (except G8) कर्माणि (for सर्वाणि) —^b) K1 सोपदानि, D2 सोपाधानि, D4 सोपधीनि, G8 विविधानि (for सोपधानि) K8 कृतान्यस्य, K4 8 कृतान्यत्र (for कृतान्येव) —^d) Ś1 निकृता, G8 सुकृता (for अकृता)

50 ^a) Dn1 तस्मिन् (for अस्मिन्) Ś1 B1 गीत, K2 G8 गीता, Ñ1 B2-8 Dn D1-8 8 7 T G1 8 M गीता (for गीतौ) —^b) Ś1 K2-4 8 Dn2 श्रूयते; Ś2 Ñ1 B Dn1 D1-8 8 8 श्रूयते, D1 श्रूयत (for श्रूयेते) K8 D4 सत्त्व (for धर्म) Ś2 'चित्तमै, D1 S (except G8) 'चित्तमै (D1 'कै) (for 'चित्तकै) —^c) Ś1 श्लोको, K2 Ñ1 B Dn D1-8 8 7 T2 G M श्लोका, T1 श्लोक (for श्लोकौ) K8 4 अपेक्षद्भिस्तत्त्वार्थं, K4 'र्थो; K8 'र्थो; K8 8 तत्त्वार्थं; Ñ1 B Dn D1-8 8 तत्त्वार्थास (for तत्त्वार्थ) Ñ1 D1 'दर्शिन (for 'भि)

51 K4 om (hapl.) 51^{ab} —^a) K1 (marg) निलीने च, K8 [s]वदीर्घेण; B8 (marg) विदीर्णे च;

प्रस्थाने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं रिपोर्वलम् ॥ ५१

निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।

भिन्नयोधं वलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ॥ ५२

इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां युधि मारणे ।

पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५३

स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।

सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ५४

नोत्तरं प्रतिपेदे च तत्र युक्तं हिया वृत्तः ।

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥ ५५

हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।

यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ५६

एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः ।

Ca d विदीर्णे च (as in text) Ks B2 4 5 Dn Ds 5 7 वा (for च) K2 विश्राते च विवर्णे च, Gs परिष्कारे च दीने च —^b) Ś1 कुजरे (for सुज्ञाने) K4-8 B4 5 Dn Ds 5 7 M1 वापि, K2 चैव, D4 चोप (for चापि) B1 2 कृतचेतसि (for चापि शत्रुभिः) K2 शत्रुषु, Gs सर्वश (for शत्रुभिः) N1 सुप्तेन भुवि वर्जिते, B8 विश्वस्ते सकटेपि च —Gs om 51^{cd}, —^e) B2 Dn Ds 5 7 T1 G1 (inf lin) वा (for the first च) K5 Dn1 प्रदेशे (for प्रवेशे) B2 Dn Ds 5 7 T1 G1 (inf lin) वा, G2 न (for the second च) N1 B5 प्रस्थाने चैव दायदे (N1 चाप्रदेशे च), B8 भुजाने चाप्रवेशे च —^d) Ś2 प्रकर्तव्य, D7 प्रहर्तव्या (for 'व्य) Ś K4 N1 Ds 4 बले, K3 बलै (for बलम्)

52 ^a) K5 D4 निद्रायाम्, B1 सनिद्राम्, Gs निद्रार्थम्, M8 4 निद्राघम् (for निद्रार्तम्) —^b) Gs तदा (for तथा) M2 [अ]दृष्ट (for नष्ट) Ś2 Ks Ds-5 M4 प्रनाय (Ds स) क, K2 प्रनायके, K5 प्रतारके, T2 G2 प्रणायके, Gs प्रकायक, M2 प्रयत्नक (for प्रणायकम्) —^c) K2 भग्न, T1 छिन्न, G2 भिन्न (for भिन्न) K2-4 6 N1 B1 Ds 7 G1 (after corr) ॥ योध, M8 योध (for 'योध) G2 सर्व, M4 तच्च (for यच्च) —^d) D7 त्रिधा (for द्विधा) Dn1 D7 युक्त, Ca d गत (for युक्त) S (except Gs) द्वैधीभूत तु (M च) (for द्विधा युक्त च) G2 8 तद् (for यद्) —After 52, K2-4 6 ins

5* न शत्रुघाते विद्वद्भिर्धर्मो द्रष्टव्य इत्युत ।

येन केन प्रकारेण रिपु हन्यात्तदाचरेत् ।

न च वध्यं कदाचिद्वि रिपुर्न्यायमवेक्षता ।

यदि शक्यो भवेत्कश्चिच्छेत्तुसामूलतो रिपु ।

तत्र यत्नं प्रकर्तव्यस्तस्य सिद्धिर्भवेद्यथा । [5]

[(L 3) Ks भवेन्न्यायमवेक्षिता (for the post half)

—(L 4) K2 4 आमूलको (for 'तो) Ks रिपु]

53 ^a) D7 G2 इत्येप (G2 'व) T2 G1 2 M

कृत्वा (for चक्रे) —^b) B1 D7 G1 सुप्ताया (D7 'या) (for 'ना) K2 5 B1-8 5 T G1 2 M निशि (for युधि) Gs हने रणे (for युधि मारणे) —^c) K2 यदूना, M1 पडूना (for पाण्डूना) Ś2 च स, G2 सर्व (for सह) —^d) Ś1 K4 6 Ds 7 T1 द्रौणं

54 ^a) B1 शत्रूणा, T1 स कृत्वा, G1 (orig) सत्वर (for स क्रूरा) —^b) M8 4 निश्चित्य च (for विनिश्चित्य) S (except Gs) पुन पुन (for मुहुर्मुहु) —^c) Ś2 M1 प्रबोधं, K2 (marg) ॥ प्रबोधयामास, K2 N1 Dn Ds 4 G2 8 M4 प्र (Dn2 Ds 4 G2 प्रा) बोधयंतौ तु (N1 च) (for प्राबोधयत्तौ तु) —^d) K2 T1 मातुल —After 53, Ks B Dn D1-5 7 G (Gs marg) ins

6* तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ।

[Dn1 तौ प्रबुद्धौ, D1 2 प्रबुद्धौ तौ (by transp)]

55 ^a) Dn2 नौत्तर N1 B Dn D1-3 5 7 Gs प्रति (N1 B1 'त्य) पद्येता, T1 M प्रत्यपद्यत्स, T2 G1 2 प्रतिपद्यस्म (G1 also प्रतिपद्येता) K2-4 6 स (for च) —^b) N1 B1 2 युक्तौ, Dn1 युक्त (for युक्त) N1 B1 2 Dn1 क्रिया, D1 भया, M8 4 धिया (for हिया) Ś1 damaged, N1 B Dn D1-3 5 7 G1 3 वृत्तौ, M8 धृत, M4 धृत (for वृत्त) —^c) K2 D1 2 सु (for स) G1 (after corr) अपि (for इव) B1 3 Gs मुहूर्तमिव स ध्यात्वा, Dn1 तौ समुद्रमिव ध्यायन्, T G2 M मुहूर्तमय तु ध्यात्वा (T G2 ज्ञात्वा) G1 (before corr) मुहूर्तमपि तज्ज्ञात्वा —^d) Dn1 बाष्पविह्वलम् S (except Gs) तावुभौ वाक्यमग्रवीत्

56 Ks om 56 Before 56, G1 ins द्रौणि —^b) K2 एकाकी स (for एकवीरो) —K2 on 56^c-57^b —^c) T1 G2 यस्यार्थ Gs चैवम् (for वैरम्) । G2 ३ आसक्त (for अस्माभिर्) —^d) B1 2 D7 आगत, Ds स सक्त, T G1 2 अस्माभिः (for आसक्त) M पाण्डुभिः (for पाण्डवै) Gs मम (for सह) N1 पांड वैरायकसह

पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ५७

वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनुशंसमिदं कृतम् ।

मूर्धाभिपिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्वता ॥ ५८

विनर्दन्ति स्म पाञ्चालाः क्ष्वेडन्ति च हसन्ति च ।

धमन्ति शङ्खाञ्शतशो हृष्टा भ्रन्ति च दुन्दुमीन् ॥ ५९

वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिखनैः ।

अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव हि ॥ ६०

अश्वानां हेषमाणानां गजानां चैव बृंहताम् ।

सिंहनादश्च शूराणां श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६१

दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां गर्जतां भृशम् ।

रथनेमिखनाश्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६२

पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम् ।

वयमेव त्रयः शिष्टास्तस्मिन्महति वैशसे ॥ ६३

केचिन्नागशतप्राणाः केचित्सर्वास्त्रकोविदाः ।

निहताः पाण्डवैर्यैः स मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ६४

एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः ।

57 Ks om 57^{ab} (of v 1 56) —^a) Ś1 वृद्धैर, Gs शूरैर (for क्षुद्रैर) —^b) Ś K1 वृद्ध, Ks युद्ध, G1 सत्य (for युद्ध) —^c) D1 पतितो —^d) D1 एकादशचमूपति (corrupt)

58 ^a) Ks क्षेत्रेण, K1 (m as in text) [अ]क्षेत्रेण, Dn1 कुद्रेण (for क्षुद्रेण) —^b) K1 Gs स (Gs सू) नृशसम् Ś1 पावेनासदृश कृतं —^c) Ś1 T1 मूर्धाभिपि, Ks मूर्धाभिष, M मूर्धावसि —^d) T Gs M परिमर्दित, G1 (before corr) M1 ३ ४ मर्दता (for मृद्वता)

59 ^a) K1 ३-४ D1 २ ४ ५ Gs विनर्दति, Ks विनर्दतश्च, Dn1 विनिर्दन्ति, T G1 ३ M नर्दति स्म (for विनर्दन्ति) Ś1 Ks ३ N1 B Dn Ds ३ ७ T G च, M हि (for स्म) —^b) Ś1 *नन्ति च; Ks क्ष्वेमति च, B1 क्षोभन्ति च, Bs क्ष्वेडयति, Dn2 ज्वलन्ति च; S क्ष्वेड (T1 M1 ३ ४ 'ल')ति च (for क्ष्वेडन्ति च) —^c) Ks ४ ५ धमति च महा (Ks मुदा)शखान्, T G1 (before corr) ३ M दध्मु शखांश्च शतशो (M1-4 बहुशो) —^d) K1 (by corr) वादयति च, Ks हृष्टा भ्रवति (for हृष्टा भ्रन्ति च) Ks दुन्दुमिन्, N1 B1 ३ दुन्दुभी, Dn1 दुन्दुभि

60 ^a) Ks वादित्रघोष (for वादित्रघोषस्य) K1 ३ ४ तुमुलो —^b) Bs तुर्य (for शङ्ख) Some MSS निखनै —^c) Ks ४ नेरिता (Ks तौ) T2 घोषो (for घोरो) —^d) K1 प्रेरय (for पूरय) N1 च; B1-5 Dn Ds ३ ७ G1 (by corr) ह (for हि) ३ G1 (before corr) दिश पूरयते बहि, Gs दिशो वै पूरयति हि-

61 ^a) Ks घोष, Ks T1 हेष (for हेष) —^b) Dn1 हव (for चैव) K1 (before corr) ३ बृंहता (for बृहत्ताम्) —^c) Ks नादाश्च —^d) Ś1

सुमहास्त्वय, K1 [s]स्य महारणे, Ks न महानय (for सुमहानयम्) M सुमहानेप श्रूयते

62 Gs om 62 —^a) D1 दिश Dn1 प्राची; D1 प्राची (for ची) N1 B1 ३ ४ समासाद्य (B1 'स्थाय') (for समाश्रित्य) S (except M1, Gs om) दिश प्रतीचीमाश्रित्य —^b) Ś1 K1 ३-४ B Dn D1-३ ३-७ T M2 गच्छता (D1 त) (for गर्जता) K2 हृष्टा रणगता भृश —^c) K1 (marg) रथाना च, Ks रथनेमि, T2 अथ नेमि (for रथनेमि) K2 Dn1 T2 स्वन (Dn1 नां)श्चैव —^d) D1 ३ S (Gs om) रोम (for लोम) K2 श्रूयते लोमहर्षण

63 ^a) Ś1 पाण्डवे —^b) K1 यदेतत् (for यदिदं) N1 फलद, D1 कदन, T1 G1 (also as in text) २ दुष्कृत (for कदन) G1 हुत (for कृतम्) —^c) Gs यत् (for त्रय) K2 तत्र, Ks सृष्टास् (for शिष्टास्) —^d) K2 शिष्टा, K1 N1 B Dn D1-३ ३ ७ T2 G1 २ अस्मिन्, T1 अस्मिन् (for तस्मिन्) Gs अहनि (for महति) K2 चैशसे

64 ^a) K1 ३ ४ ६ D1 नागा (K1 'न')युत (for नागशत) Ks सर्वे (for the second केचित्) Ś1 Ks D1 २ ४ सर्वार्थ, Ks शस्त्रास्त्र (for सर्वस्त्र) Dn1 केचित्सर्वास्त्रकोविदा स्तन्विनागायुत्ताष्ट्रेण —^c) S (except Gs; G1 before corr) पाण्डवैर्यै स्म (T1 Gs र्यैस्मान्) (for पाण्डवैर्यै स्म) Ks B2 ३ ४ Dn D1-३ ३ ७ G1 (by corr) ३ ते, Bs च (for स्म) —^d) K2 अन्य, Gs पश्य (for मन्ये) M2 कालविपर्यय K2 पर्ययात् (for पर्ययम्)

65 ^a) Ks आपतो, B1 भाव्यत (for भाव्यं हि) Ks ३ ४ N1 Bs तु (for हि) Ds एवमेव सदा भाव्य —^b) Gs शौर्य (for नून) N1 कालस्य, Gs वीर्येण (for कार्येण) Ks अन्यात्किं करवामहे —^c) Ks ३ ४

प्रस्थाने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं रिपोर्वलम् ॥ ५१

निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।

भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ॥ ५२

इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां युधि मारणे ।

पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५३

स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।

सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ५४

नोत्तरं प्रतिपेदे च तत्र युक्तं हिया वृतः ।

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥ ५५

हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।

यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ५६

एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः ।

Ca d विदीर्णे च (as in text) Ks B2 4 5 Dn D3 5 7 वा (for च) K2 विश्राते च विवर्णे च, G2 परिकृते च दीने च —^b) S1 कुजरे (for सुज्ञाने) K4-6 B4 5 Dn D3 5 7 M1 वापि, K2 चैव, D2 चोप (for चापि) B1 2 कृतचेतसि (for चापि शत्रुभिः) K2 शत्रुपु, G2 सर्वश (for शत्रुभिः) N1 सुप्तेन भुवि वर्जिते, B2 विश्वस्ते सकटेपि च —G2 om 51st, —^c) B4 Dn D3 5 7 T1 G1 (inf lin) वा (for the first च) K5 Dn1 प्रवेशे (for प्रवेशे) B4 Dn D3 5 7 T1 G1 (inf lin) वा, G2 न (for the second च) N1 B2 प्रस्थाने चैव द्वायादे (N1 चाप्रदेशे च), B2 भुजाने चाप्रवेशे च —^d) S2 प्रकर्तव्यं, D7 प्रहर्तव्या (for 'व्य) S K4 N1 D3 4 बले, K3 बलै (for बलम्)

52 ^a) K5 D2 निद्रायाम्, B1 सनिद्राम्, G2 निद्रार्थम्, M2 4 निद्राघम् (for निद्रार्तम्) —^b) G2 तदा (for तथा) M2 [अ]दृष्ट (for नष्ट) S2 K3 D3-5 M4 प्रणाय (D3 'म)क, K2 प्रणायके, K5 प्रतारके, T2 G2 प्रणायके, G2 प्रकायक, M2 प्रयत्नक (for प्रणायकम्) —^c) K2 भग्न, T1 छिन्न, G2 भिन्न (for भिन्न) K2-4 6 N1 B1 D3 7 G1 (after corr) 8 योध, M2 यौध (for 'योध) G2 सर्व, M4 तच्च (for यच्च) —^d) D7 त्रिधा (for द्विधा) Dn1 D7 युक्त, Ca. d गत (for युक्त) S (except G2) द्वैधीभूत तु (M च) (for द्विधा युक्त च) G2 8 तद् (for यद्) —After 52, K2-4 6 ins

5* न शत्रुघाते विद्वद्भिर्मो द्रष्टव्य इत्युत ।

येन केन प्रकारेण रिपु हन्यात्तदाचरेत् ।

न च वच्यं कदाचिद्धि रिपुर्न्यायमवेक्षता ।

यदि शक्यो भवेत्क्षिच्छेत्तुनामूलतो रिपु ।

तत्र यत्नं प्रकर्तव्यस्तस्य सिद्धिर्भवेद्यथा । [5]

[(L 3) K5 भवेन्न्यायमवेक्षता (for the post half)

—(L 4) K2 4 आमूलको (for 'तो) K5 रिपु]

53 ^a) D7 G2 इत्येव (G2 'व) T2 G1 2 M

कृत्वा (for चक्रे) —^b) B1 D7 G1 सुहाया (D7 'या) (for 'ना) K2 5 B1-2 5 T G1 2 M निशि (for युधि) G2 हनने रणे (for युधि मारणे) —^c) K2 यदुना, M1 पद्मना (for पाण्डूना) S2 च स, G2 सर्व (for सह) —^d) S1 K4 6 D3 7 T1 द्रौण

54 ^a) B1 शत्रूणा, T1 स कृत्वा, G1 (orig) सत्वर (for स क्रूरा) —^b) M2 4 निश्चित्य च (for विनिश्चित्य) S (except G2) पुन पुन (for 'मुहुर्मुहु') —^c) S2 M1 प्रबोध, K4 (marg) 6 प्रबोधयामास, K2 N1 Dn D3 4 G2 8 M4 प्र (Dn2 D3 4 G2 प्रा) बोधयंतौ तु (N1 च) (for प्राबोधयतौ तु) —^d) K2 T1 मातुल —After 53, K5 B Dn D1-5 7 G (G2 marg) ins

6* तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ।

[Dn1 तौ प्रबुद्धौ, D1 2 प्रबुद्धौ तौ (by transp)]

55 ^a) Dn2 नोत्तर N1 B Dn D1-2 5 7 G2 प्रति (N1 B1 'त्य)पद्येतां, T1 M प्रत्यपद्यस; T2 G1 2 प्रतिपद्यस (G1 also प्रतिपद्येता) K2-4 6 स (for च) —^b) N1 B1 2 युक्तौ, Dn1 युक्त (for युक्त) N1 B1 2 Dn1 क्रिया, D2 भया, M2 4 धिया (for हिया) S1 damaged, N1 B Dn D1-2 5 7 G1 3 वृत्तौ, M2 घृत, M4 घृत (for वृत) —^c) K2 D1 2 सु (for स) G1 (after corr) अपि (for इव) B1 3 G2 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा; Dn1 तौ समुद्रमिव भ्यायन्, T G2 M मुहूर्तमथ तु ध्यात्वा (T G2 ज्ञात्वा) G1 (before corr) मुहूर्तमधि तज्ज्ञात्वा —^d) Dn1 बाष्पविह्वलम् S (except G2) तावुभौ वाक्यमब्रवीत्

56 K3 om 56 Before 56, G1 ins द्रौणि —^b) K2 एकाकी स (for एकवीरो) —K2 om 56^c-57^b —^c) T1 G2 यस्यार्थं G2 चैवम् (for वैरम्) ! G1 2 आसक्त (for अस्माभिर) —^d) B1 2 D7 आसक्त, D3 स सक्त, T G1 2 अस्माभि (for आसक्त) M पाण्डुभि (for पाण्डवै) G2 सम (for सह) N1 पांड वैरासक्तसह

यथा ह्यस्येदृशी निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ॥ ६५
भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपचीयते ।

व्यापन्नेऽस्मिन्महत्स्यर्थे यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

रूप उवाच ।

श्रुतं ते वचनं सर्वं हेतुयुक्तं मया विभो ।
ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्व्वाद्य महाशुज ॥ १
आवद्धा मानुषाः सर्वे निर्वन्धाः कर्मणोर्द्वयोः ।

दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ॥ २
न हि दैवेन सिद्ध्यन्ति कर्माण्येकेन सत्तम ।
न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ३
ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्था निवद्धा ह्यधमोत्तमाः ।

१) तया (for यथा) १) K₁ ह्यसदृशी (K₁ 'शे'), १) यत्सदृशी, T₁ G₂ यत्सदृशी (for ह्यस्ये) K₂ नेष्टा —^a) K₂ B Dn D₁₋₃ १ कृत, K₃ १.१ कृता (for कृते) K₂ कार्ये च, १) कार्ये सु, 8 (except G₈) यत्नेपि (for कार्येऽपि) K₃ १.१ पुष्कले, K₁ दुष्करे, M₁ दुष्कृते (for दुष्करे)

66 ^a) १) B₁ १.१ D₂ G₂ M भवतां तु (G₂ च), D₁ २ भवतोक्ति (for भवतोस्तु) B₁ यथा (for यदि). —^b) D₂ G₁ (both by corr) सा (for न) Dn₁ मोहान् १) B₁ T₂ अपि नीयते (B₁ T₂ चीयते); K₂ अपि चेह वै, K₃ अपचीयता, १) अपचीयते, B₂ १ Dn₁ D₁₋₃ १ M अपनीयते (Dn₁ 'त'); B₂ Dn₂ अवहीयते (Dn₂ 'नीयते') (for अपचीयते) G₂ न मोहाय विधीयते —^c) १) K₁ उत्पन्ने, १) (marg, also as in text) व्युत्पन्ने, K₂ व्यापन्नो, K₃ D₁ विपन्ने; K₃ व्यापिन्ने, T G₁ २ व्यसने (for व्यापन्ने) —^d) K₃ यत्तत्, K₃ यद्धि, M₁ त्वन (for यन्न) T₁ श्रेयसस्तस्, G₂ श्रेयसे यत् (for यन्न श्रेयस्) D₁ २ तदुच्यते, G₂ विधीयतां, M₁ तदुच्यतां (for तदुच्यताम्)

Colophon — Major parvan M₁ शतय — Adhy name १) K₁ कौशिकनिदर्शन, K₃ D₁ २ ४ कौशिक दर्शन, T₂ M₂ सुप्तमारणनिश्चय — Adhy no (figures, words or both). Dn₁ M₂ २ २, Dn₁ T G₁ ३ १ (as in text), M₁ 67 (of Salyaparvan) — Sloka no K₃ १ १) 70, B₁ 68

2

1 ^a) K₁ T₂ श्रूयते; Dn₁ श्रूयते (for श्रुतं ते)

G₂ om. सर्व —^b) B₁ Dn D₁₋₃ १ १ यद्युक्त (for हेतुयुक्त) B₁ Dn D₁₋₃ १ १ त्वया, T₂ G₂ महा (for मया) १) [अ]भिभो, K₁ [अ]भिभो, K₃ विभो; T₁ M प्रभो (for विभो) —^c) १) ममाद्य G₂ वचनं (for तु वच) —^d) १) शृणुष्वैतन्, K₂ १ शृणुष्वाय, T G₂ शृणुष्व च (T₂ सु), G₁ २ M वच्छृणुष्व (for शृणुष्वाय) K₁ महाव्रत, D₂ 'मुज', D₁ 'मुजा, M₁ महदुज (for महासुज)

2 ^a) १) आयांघा, १) Dn₁ G₂ d आवघान्, K₁ कार्यांघा, K₃ १ S (except G₂) आरमा, K₃ D₁ अ वच्या; K₃ आरमन्; D₁ आवेद्धा (for आवद्धा) —^b) १) K B (B₂ marg) Dn D₁₋₃ १ S (except T₂) निव (Dn₁ 'व') द्वा, १) B₂ विवद्धा (for निर्वन्वा) K₁ M₁₋₃ कर्मणो —^c) K₁ दैवः; K₃ D₁ दैवं, K₃ देवे (for दैवे) K₃ D₁ 'कारश्च' —^d) T₂ तावन् (for ताभ्या)

3 ^a) T₂ देवेन —^b) K₂ कर्माणि कानि, K₃ कर्मण्येकेन; K₃ १) B₂ Dn D₂ १ - T₁ कार्याण्येकेन (for कर्मण्येकेन) Dn₁ D₂ सत्तमा — D₂ om. (hapl) 3^a-4^b —^c) १) D₁ कर्म नैकेन, M₁ कर्मकैकेन T₁ G₂ न पौरुषेण चैकेन —^d) G₂ M ताभ्या (for द्वाभ्या) १) च (for तु)

4 D₂ om. 4^a (cf. v l 3) —^a) K₂ G₂ द्वाभ्याम्; T G₁ ३ आभ्याम् (for ताभ्याम्) G₁ युताभ्या also उभाभ्या (as in text) १) K₁ (before corr) सर्वार्थ, D₁ सर्वाभ्यां (for सर्वायां) B₂ ताभ्या युताभ्या सर्वे तु —^b) K₁ निर्वद्धा, T₁ निवद्धा, T₂ निवद्धा (for निवद्धा) B₂ Dn D₁ ३ १ Ca अधमो (for ह्यधमो) १) निवद्धाभ्या तु योगत —^c) १) प्रवृद्धाध्व, B₂

प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्वशः ॥ ४
 पर्जन्यः पर्वते वर्षन्किं नु साधयते फलम् ।
 कृष्टे क्षेत्रे तथावर्षन्किं नु साधयते फलम् ॥ ५
 उत्थानं चाप्यदैवस्य ह्यनुत्थानस्य दैवतम् ।
 व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वं कस्तत्र निश्चयः ॥ ६

प्रवृष्टे च यथा देवे सम्यक्क्षेत्रे च कर्षिते ।
 वीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ७
 तयोर्दैवं विनिश्चित्य स्ववशेनैव वर्तते ।
 प्राज्ञाः पुरुषकारं तु घटन्ते दाक्ष्यमास्थिताः ॥ ८
 ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणां नरर्षभ ।

प्रवृत्ताश्चैव, T G प्रवर्तमाना; M1 : ३ वि (M1 नि)
 वर्तमाना, M2 : ४ (inf ltn) विवर्धमाना (for प्रवृत्ता
 श्चैव) D1 दृश्यते —^a) G1 (before corr) निवृत्ताश्;
 M2 विवृत्ताश् (for निवृ) K2 सर्वथा (for 'श')
 — After 4, Dn2 ins

7 * न वा पुरुषकारेण ससिद्धिश्चैव सर्वशः ।

5 * K2 पर्जन्य, B2 पर्यन्य K2 Dn2 वर्ष, K2
 वर्षत्, B1 वर्ष, M4 वर्षत् (for वर्षन्) —^b) K2
 Dn2 किं नु; D2 Ca d किं न (for किं नु) S2 सादयते
 K1 किं न्वसौ मन्वते फल — S1 K1 D2 G1 om (hapl)
 5^{ad}, N1 reads it on marg, T G2 M read 5^{ad}
 after 6 —^c) S2 दृष्टे, Cd कृष्टे (as in text) T
 G2 : चाप्य (G2 स्य) वर्षन्, M1 : ४ चाप्यवर्षे, M2
 [s]प्यवर्षे च (for तथावर्षन्) —^d) S2 K2 : B1-2 :
 Dn D1 : T2 M4 किं न, K2 किम् (for किं नु) K2
 साधये

6 B2 repeats 6^{ad} after 10 G1 reads 6 on marg
 —^a) S2 चास्य चैवास्य, K1 N1 B2 Dn2 D2 : चापि दै*,
 K2 चाप्यदै, K2 D1 : (before corr) चाय दै, K2
 M1 चैव दै, B2 अप्यदै, B2 (second time) चाप्यदैवं
 तु, D1 चाप्यदैवस्य, G2 चैव देवस्य, M2-4 चैव सर्वस्य,
 Cv चापि सर्वस्य (for चाप्यदैवस्य) —^b) K2 : N1 B
 (B2 both times) Dn2 D2 : T2 G2 ह्यनुत्थान च, T1
 M Cd अनुत्थानं च, G2 [अ]नुत्थानं चैव (for ह्यनुत्था
 नस्य) K2 चैव हि; M1-2 वैवत् (for 'तम्') Dn1
 [अ?] ह्यनुत्थान तवैव स —^c) K2 अर्थ्य; S (except
 G1) व्यर्थो (for व्यर्थ) K2 तत्सर्व; K2 : सर्वं तु, N1
 सर्वस्य (for सर्वत्र) —^d) S1 पूर्वैकस्, K1 पूर्वै कस्,
 K4 N1 B1 : Dn1 D1 T1 G1 : M2 पूर्वैकस्; T2 पूर्वै
 कस्, G2 पुत्रक; M1 : ४ सर्वं कस् (for पूर्व कस्)
 B2 : 5 Dn2 D1-2 : पूर्व (Dn2 पुन) सत्र विनिश्चय
 — After 6, T G2 M read 5^{ad}

7 * S2 B1-4 Dn D1-2 : 7 G1 (by corr) :
 सुवृष्टे, K2 : 4-6 D2 T G1 (before corr) : M सुकृष्टे,
 K2 सुकृष्टे; N1 सुदृष्टे, B2 सुवृष्टे (for प्रवृष्टे as in
 S1 K1 only) Dn1 D1 G1 (by corr) तु, G1 (orig)

च (for च) K2-4 N1 G2 तथा (for यथा) S2 दैवे
 K2 देशे; K4-6 D1 S क्षेत्रे (for देवे) —^b) K2 : 6
 T G2 : M2-4 देवे, G1 देशे, M1 एव (for क्षेत्रे)
 D1 [s]ष्ट (for च) K2 कर्षिते, K2 : 6 N1 S वर्षति,
 B1 चर्षिते, Dn1 कर्षते (for कर्षिते) K2 D2 देवे
 सम्यक्च वर्षति —^c) K2 धीजान्महागुणो —^d) G2
 तदा (for तथा) S1 ह्यमानुषी, D1 हो मा, T च
 मा, G1 (before corr) त्वमा (for हि मा)

8 * D1 corrupt Dn2 देव N1 G1 : M1 हि
 (N1 सु) निश्चित्य, T G2 M2-4 हि दुश्चित्य (for विनि
 श्चित्य) —^b) S2 (m as in text) स्ववशेनैव, K2
 स्ववशेनैव, G1 (before corr) स्ववशेनैव, M1 : स्ववश
 नैव (for स्ववशेनैव) N1 B2 : Dn D1-2 : 7 G1
 (by corr) स्वय चैव (N1 नैव, Dn1 देव) प्रवर्तते
 —^c) S1 K1 प्राय, K2 T1 G1 (before corr) : M
 प्रज्ञा; K2-6 G1 (by corr) प्राज्ञ, Dn1 प्रज्ञा (for
 प्राज्ञा) S1 K1 : 'कार च; K2 'कार हि, N1 B1-4
 Dn D2 : 7 G1 (by corr) 'कारे तु, B2 कारे च,
 D1 : कारे हि, G1 (before corr) 'कारस्तु, M1
 'कारेण, M2 : 'कारस्य (for 'कार तु) —^d) S2
 घटते, K2 : N1 B Dn D1-2 : 7 T G1 (by corr) :
 वर्तते, K2 : G1 (before corr) : M वर्तते (for
 घटन्ते) K2 दाक्ष्य, B2 दाक्ष्यम्; D1 दाक्ष्यम्, S
 (except G1) दैवम् (for दाक्ष्यम्) K2 G1 (before
 corr) आश्रित, K2 : आस्थित, K2 सस्थित, B2
 Dn2 D1-2 : G1 (by corr) आश्रिता; T1 आस्थित,
 G2 M आस्थिता (for आस्थिता) K2 शम दाक्षं
 क्षमा तथा

9 * D2 हि सर्वे (by transp); G1 (also as
 in text) : M2 सर्वेपि (for सर्वे हि) K2 : 6
 कामार्था; D1 कार्यर्थ, Ca d कार्यार्था (as in text)
 —^b) S1 मानुष्याणा; D2 : Cd मनुष्याणां (as in
 text) K2 D2 नरर्षभा (for 'म) —^c) K2 विचे
 दंतो, K2 D1 'दंत; N1 B1-2 : Cd विवर्तत, G2
 विवेष्टत (for विचेष्टतश्) S2 K2 : N1 B Dn D1-2 : 7
 म, S प्र (for च) D1 दृश्यते —^d) K2 N1 B
 Dn D1-2 : तु, D2 म (for च) S2 K2 D2 'ह,

विचेष्टन्तश्च दृश्यन्ते निवृत्ताश्च तथैव हि ॥ ९
 कृतः पुरुषकारः सन्तोऽपि दैवेन सिध्यति ।
 तथास्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् ॥ १०
 उत्थानं तु मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्जितम् ।
 अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११
 तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः ।
 उत्थानं ते विगर्हन्ति प्राज्ञानां तन्न रोचते ॥ १२

प्रायशो हि कृतं कर्म अफलं दृश्यते भुवि ।
 अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म दृश्येन्महाफलम् ॥ १३
 चेष्टामकुर्वल्लभते यदि किञ्चिद्दृच्छया ।
 यो वा न लभते कृत्वा दुर्दशौ तावुभावपि ॥ १४
 शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते ।
 दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ १५
 यदि दक्षः समारम्भात्कर्मणां नाश्रुते फलम् ।

K₂-s : N₁ B Dn D₈ s : G₈ च, T₁ G₁ s M तु
 (for हि)

10 ^a) K₂ Dn₂ तत्, D₁ s (orig) कृत (for
 कृत) S₂ K₂ N₁ स, K₅ D₄ च, B₈ s Dn D₁-s
 s : G₁ (by corr) च, B₈ तु; T₁ G₁ (orig) s s
 [अ]पि, T₂ M हि (for सन्) —^b) Dn₁ सापि,
 T₁ G₁ s M₄ सो हि (for सोऽपि) K₁ D₁ s (orig)
 दैवं न, Dn₂ दैवे च, D₇ देवेन, Ca d दैवेन (as in
 text) N₁ मनसोपि न(?) सिध्यति —^c) K₂ अतोस्य,
 D₇ G₈ M Ca d अथास्य (for तथा) N₁ कर्तुम्
 —^d) S₁ अभि *वर्धते; S₂ (orig) नाभिनिर्वर्तते, S₂
 (marg. by corr) K₁ दैवेन वर्धते, K₈ अभिनिवृत्ते,
 G₂ *निर्वर्धते, G₈ *निर्वृत्ते, M₈ s अभिनिर्वर्तते, Ca d
 अभि (as in text) K₂ फलं, D₇ (corrupt).
 — After 10, B₈ repeats (with var) 6^{ab}

11 ^a) B₈ Dn₂ च, S C_v हि (for तु) — K₈
 om (hapl) 11^b-12^a —^b) K₈ दक्षिणा, Ca d
 दक्षाणा (as in text) Dn₁ G₁ s दैवनिर्जित (G₈
 *वर्तिनां) (for दैववर्जितम्) Dn₂ D₄ s G₁ (inf lin)
 प्रायो दैव जितं (D₄ s *वार्जित, G₁ *वार्दित) फल
 — Dn₁ om (hapl) 11^c —^c) K₂ विफल, D₄
 दृश्यते (for अफल) D₄ नियत (for दृश्यते) —^d)
 K₂ T₁ G₂ सम्यगभ्युप, D₇ सम्यगपुप (sic), M₂
 *भ्युपपादित (for *तम्)

12 K₈ om 12^a (cf. v l 11) —^a) K₂ तत्रा
 लस; N₁ तत्रालस्य, T₁ G₁ (before corr) s s अ
 त्रालसा, Ca d तत्रा (as in text) —^b) K₂ भवति
 मनीषिण, K₂ s भवति (K₅ भवत्यो) मनास्विन, D₇
 corrupt —^c) K₁ उत्थाना S K₁ च (for ले)
 K₅ B₈ T₂ M₁ विगर्हते, T₁ G M₂ हि गर्हते, M₈ s
 [s]भिगर्हति (for विगर्हन्ति) — G₂ om (hapl.)
 12^d-14^a —^d) D- प्राज्ञान, G₈ प्रज्ञान, Ca d प्राज्ञाना
 (as in text) K₈ तस्मिरोचते, D- तस्मिरोचते (sic),
 G₈ न रोचते (for तन्न रो).

13 G₂ om 13 (cf v l 12) —^b) K₂ G₈ नफल,
 K₅ D₄ सफल, N₁ B Dn D₁-s s : T₂ नाफल, T₁
 विफल, G₁ सुफल (for अफल) —^c) D₇ om from
 पुन up to तावु (in 14^d) N₁ B₂ तु (for च) —^d)
 S K₁ s D₂ (marg by corr) s दृष्ट, K₂ तस्येन्, Dn₁
 कृत्वा, Dn₂ D₈ s G₁ s M पश्येन्, D₁ s (orig)
 पश्यन्, T₁ तस्य, T₂ पश्य (for दृश्येन्) Dn₁ T₁
 G₁ महफल C_v as in text

14 D₇ om up to तावु, G₂ om. 14^a (cf v l
 13, 12) —^a) K₂ भवति (for लभते) T₂ चेष्टा
 कुर्वन्स लभते, Cd चेष्टा न कुर्वे, Ca v as in text
 —^b) S कश्चिद् (for किञ्चिद्) —^c) T G₁ (before
 corr) s s यावन्, M₂-s यो वै (यो वा) K₄ om न
 K₂ कर्ता (for कृत्वा) —^d) S₁ N₁ B₁ दुर्धर्षौ, K₁
 दुर्धर्षौ, K₅ दुर्मुखौ, B₂ s T₂ Ca d दुर्दशौ, B₂
 दुर्दशौ, T₁ दुर्देशात्, M₂ s दुर्दशौ (for दुर्दशौ) G₈
 ददशाते दभावपि

15 ^a) N₁ Dn T₂ जीवित, Cd जीवितु (as in
 text) —^b) K₂ नालस, Dn₁ नालस, Dn₂ मानस,
 D₈ नालस, M₂ नालं स (for नालस) K₁ एदते, M₈
 एधितु (for एधते) —^d) K₁ दक्ष S₂ (marg,
 also as in text) K₁ महाफला, K₁ (before corr)
 महाबला, M₈ सुखैषिण, Ca d हितैषिण (as in text).

16 B₈ repeats 16^{ab} —^a) K₁ दक्षा K₁ समा
 रमा, S समारम्य (for *रम्भात्) —^b) K₃ s N₁
 B₈ Dn D₁-s s कर्मणो K₂ G₈ अश्रुते, K₈ नाश्रमे,
 K₈ हाश्रुते (for नाश्रुते) K₂ फल — K₈ om
 16^c-17^b —^c) D₇ न चास्य (for नास्य) —^d)
 S₂ Dn₂ तत्त्व वाप्य (Dn₂ *ध्य)धि, K₂ सर्व वाप्यधि,
 K₄ c सर्व वाप्यधि, K₈ तत्त्व वाप्याधि, N₁ B₂
 (marg) s s सर्व वाप्यनु, B₁-s सर्व वाप्यनु,
 Dn₁ लब्धव्य वाधि, D₁-s s लब्धव्य वाधि (D₂ s
 नाधि), D₄ तत्त्व वाप्यनु, D₁ तत्त्वा वाप्यधि (sic),

नास्य वाच्यं भवेत्किञ्चित्त्वं चाप्यधिगच्छति ॥ १६
 अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति विष्टितः ।
 स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति प्रायशः ॥ १७
 एवमेतदनादृत्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
 स करोत्यात्मनोऽनर्थान्नैव बुद्धिमतां नयः ॥ १८
 हीनं पुरुषकारेण यदा दैवेन वा पुनः ।
 कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
 हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति ॥ १९

दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान्सम्यगीहते ।
 दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न स मोघं विहन्यते ॥ २०
 सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते ।
 आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः ॥ २१
 उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसंमताः ।
 तेऽस्य योगे पर मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ २२
 वृद्धाना वचनं श्रुत्वा यो ह्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानस्य फलं सम्यक्तदा स लभतेऽचिरात् ॥ २३

T G२ यत्रास्याधि; G१ M३ (inf lin) स्पर्शं चास्याधि (M३ नि'), G३ न वा चाप्यभि, M१ २ ४ फलं चास्याधि (for तस्य चाप्यधि)

17 K३ om 17^{ab} (of v 1 16) —^a) D१ आकृत्वा, T G१ २ नाकृत्वा (for अकृत्वा) K१ यो काले, T G M१ २ लोके हि, M३ ४ लोको हि, G१ लोकेसिन् (for यो लोके) —^b) S२ विध्यतृ (sic), K१ हृच्छति, G३ विन्दति (for विन्दति) S१ *ष्टित', S२ N१ B१-३ ३ विष्टित; K२ ४-६ B२ Dn२ D१ २ (before corr) ३ विष्टित, Dn१ विष्टित', D२ (marg by corr) विष्टित', D२ [अ]विष्टित, D१ विष्टिता, S कर्हिचित् (for विष्टित) —^c) K३ याति, D१ यति (for याति) K२ सोनुपक्वता याति —^d) S१ K१ श्रेष्ठे; D१ द्वेष्यो यो (for द्वेष्यो) K१ नैव स', K३ प्रायस, K४ प्रायशः, B३ सर्वतः, Dn२ D१-३ भूयशः (for प्रायशः)

18 ^a) S१ K१ D१ २ (before corr) अनावृत्य, Ca d इत्य (as in text) —^b) K१ यत्र ते, B२ D१ वर्तते (for वर्तते) K१ N१ B३ G३ यस्ततो, K२ यस्त्वथो, K३ यस्त्वतो; D१ रास्त्वतो (for यस्त्वतो) —^c) K४ स करोत्या, T१ स कुर्याद्वा, T२ G२ ३ M स (M१ न) कुर्यादा, G१ स्त्रीकुर्यादा (for स करोत्या) K२ नार्य, Ca d स्तर्नान् (as in text) —^d) S१ K३ नेष; K४ D१ M३ वेष्ट; N१ B२-४ Dn D२ ३ T१ G१ २ एष, B१ वेष्ट (for नैष) D१ बुद्धिमता, T१ मतो (for मतां) T१ [s]न्वये; T२ घर; G१ नय (for नय)

19 ^a) D२ हीन — S K१ N१ om. (hapl) 19^b-19^c —^b) K३ B२ ३ Dn१ D१-३ यदि; S तथा (for यदा) K३ देवेन —^c) K३ ३ ६ विनैताभ्याम्; T१ अथोमाभ्याम्; G२ अथोकाभ्याम् (for अथैताभ्याम्) —^d) D२ उत्थानाम् K२ समुत्थानफलं भवेत्; K३ उत्थानफलं लभेत् (submetric) —^e) K१ सिद्धिति

20 ^a) S१ damaged K१ दैवादेभ्यो (for दैवतेभ्यो) D१ M१-३ नमस्कृत्वा (for स्कृत्य) —^b) K३ ३ यस्वा (K३ स्व) र्थान्, D१ यस्वर्यान् (for यस्वर्यान्) K१ ईयते (for ईहते) —^c) S२ दक्ष्यो (for दक्षो) K२ ४ दाक्षिण्य N१ सयुक्तो (for सपन्नो) —^d) K३ Dn२ D१ G१ (before corr as in text) मोघैर्, N१ मोघैर्, Dn१ मोघ, D१ २ (before corr) ३ घोर, D३ माघ; D१ मोघी, M३ ४ मोघो, Ca d मोघ (as in text) K१ न हन्यते, K३ हि ह; T१ निह' (for विह')

21 ^a) K२ सम्यग्हीन', K३ M२ गीह', D२ (before corr as in text) G३ गीहन्; G१ (before corr) ग्वेषा, Ca d 'गीहा (as in text) K२ ३ M२ पुनरय, D२ (before corr as in text) G३ पुनरिह —^b) S K३ D१ M२ ४ यद्वृद्धान्, K१ यामृद्धान्, K२ M१ या वृद्धान् (for यो वृद्धान्) K३ सेव्यते, B३ सेविता (for सेवते) —^c) G१ (before corr) अपृच्छच्च (for आपृच्छति) N१ B१ हि, M३ om, M४ च (for च) K२ यथा श्रेय, K३ यदि श्रेय, B३ M२ च य श्रेय; M१ वच श्रेय (for च यच्छ्रेय) G३ अप्रिय चापि तच्छ्रेय —^d) K३ ४ ६ य करोति, D१ २ तत्करोति (for करोति च) N१ हि, D१ वा (for च)

22 In B२, 22^{ab} is damaged —^b) K१ २ ३ प्रष्टव्या, K३ प्रष्टव्यो; G३ प्रष्टव्या (for प्रष्टव्या) K४ D१ समता; K३ समत; G३ सत्तमा (for समता) —^c) S१ K१-३ ३ B१ ३ तस्य, N१ B२-४ Dn D१-३ ७ ते स्म, T२ योस्या, G३ M२-४ यस्य (for तेऽस्य) S१ योग, K१ G१ ३ M३ योग, B१ योग, Ca d योगे (as in text) K२ फलं मूलं; M३ परिन्यूनस (for परं मूल) —^d) K२ तन्मूलं Dn१ विधिर (for सिद्धिर) S (except T२) इष्यते (for उच्यते)

23 ^a) K३ कृत्वा (for श्रुत्वा) —^b) K२-४ ३ N१ B Dn D२ १ T२ M१ ३ ४ योभ्युत्थान, D१ २ ह्युत्थान य, D३ योभ्युत्थानं, G३ यो ह्यात्मानं (for यो ह्युत्थानं)

रागात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्योऽर्थानीहेत मानवः ।

अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ २४

सोऽयं दुर्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।

असमर्थं समारब्धो मूढत्वादविचिन्तितः ॥ २५

हितबुद्धीननादृत्य संमन्यासाधुभिः सह ।

वार्यमाणोऽक्रोद्वैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरैः ॥ २६

पूर्वमप्यतिदुःशीलो न दैन्यं कर्तुमर्हति ।

तपस्यर्थे विपन्ने हि मित्राणामकृतं वचः ॥ २७

अन्वावर्तामहि वयं यत्तु तं पापपूरुषम् ।

अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोऽयं दारुणो महान् ॥ २८

अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।

बुद्धिश्चिन्तयतः किञ्चित्स्वं श्रेयो नावबुध्यते ॥ २९

K₂ प्रकल्पयेत्; K₆ G₈ प्रचोदयेत्, B₁ : नियोजयेत् (for प्रयोज) —^a) T₂ उत्थितस्य —^d) K₅ M₁ सदा स, K₆ स तदा (by transp); T₁ तत्तस्य, G₂ तदन्य (for तदा स) D₅ त्वमते S₁ क्वचित्, S₂ [s]चिरं, K₁ जन (for सचिरात्)

24 ^a) K₂ कामात् (for रागात्) K₁ (before corr) लोकाद् (for लोभाद्) Dn₁ T₂ G₂ रागाल्लोभाद्भयाल्लोभाद्. —^b) K₂-4 : N₁ B Dn₂ D₁ : (before corr) : ईहति, D₅ आर्हति; D₁ आनीहेत (for ईहेत) S₁ माधव (for मानव) Dn₁ चोर्थो हीनेन मानव, T₁ चोर्थानीतवमानद —^c) Dn₁ Ca d अनीहश्, G₈ M₂-4 अनयश्, M₁ अनेयश् (for अनीशश्) K₅ [अ]नमानी, D₂ (by corr) [अ]भिमानी, D₁ वमानी; M₂ [अ]पमानी (for [अ]वमानी) —^d) S₂ सोचिरं, K₆ : शशीघ्र; T₂ शीघ्र प्र, G₈ स दीर्घ (for स शीघ्र) K₆ अस्थिते, N₁ T₂ G₁ (before corr) : : अश्यति, B₅ अस्थति (for अश्यते)

25 ^a) T₂ M₂ : योय (for सोऽयं) K₂ दुर्योधनोऽर्थ, Dn₁ पुनर्धनेनार्थ —^b) K₁ दुष्टेन, K₆ मूढेन (for लुब्धेन) K₆ [अ]नर्थ (for [अ]दीर्घ) —^c) S₁ K₁ असामर्थ्य, K₂ N₁ B₁ : Dn D₁-3 : T₁ Ca d असमर्थ, K₆ : B₁ : G₂ M₂ : असमर्थ; K₅ D₁ : T₂ G₂ असा (D₁ 'स'मर्थ्यात्; G₁ (before corr) असमर्थ (for असमर्थ) G₁ (before corr) समारम्भो, Cd 'लब्धो, Ca 'रब्धो (as in text) —^d) K₄ D₂ (before corr) 'त्वादिविचिन्तित'; K₆ मूढेनानर्थ; D₁ 'त्वादिति चि', D₂ (after corr) 'त्वाद्यविधि'; T G₁ : M₂ : 'त्वादफलीकृत', Ca d as in text

26 ^a) K₂ हितबुद्धिर्, K₄ हितबुद्धिन्; Dn₁ हितबुद्धिम्, D₅ हीतबुद्धिन्; T₁ G₈ M हीनबुद्धिर्; T₂ हितबुद्धिर्, G₁ हीन पुनर्, G₂ हितबुद्धिर् (for हितबुद्धिन्). —^b) K₆ T₁ समन्या, D₁ साधनि (for साधुभि) T₂ सत्ता (for सह) —^c) K₆ वार्यमाणो, D₁ 'मानो, Cd वाद्यमानो; Ca वार्यमाणो (as in text) —^d)

K₂-4 : घल (K₂ 'ळ')वत्तरै, D₁ गणवत्तरै

27 ^a) K₂ 'दुःशीलो; K₄ 'दुःशीलो —^b) S₂ N₁ B Dn D₁-3 : दैन्य (for दैन्य) K₂ : D₁ (before corr as in text) T G₂ M₁ : अर्हसि (for 'ति) —^c) S₁ तमस्यर्थे, K₁ तमस्यर्थे; K₂ तपस्यर्थे; Dn₁ उत्पत्त्यर्थ, T₁ तदध्यर्थे, T₂ तत्वाप्यर्थे, G₁ तत्वाप्यर्थे, G₂ तापस्यर्थे, Ca d तपस्यर्थे (as in text) K₂ B₅ Dn₁ D₅ विपन्नो —^d) S₂ अनृत, K₂ N₁ B Dn D₁ : S न कृत (for अकृत)

28 ^a) S₂ अन्ववृत्ता, K₂ : अन्ववर्ता; N₁ अनुवर्ता (for अन्वावर्ता) K₂ : B Dn D₁ : (before corr) : : S अनुवर्तामहे यत्तु (K₂ Dn₁ D₁ चं तु, B₅ त तु) K₂ अन्ववर्तामिदिव यत्तु, D₂ (by corr) अनुवर्तामहे यत्तु —^b) K₂ : B₁ : Dn₁ D₁ वय (K₂ om वय) च, B₅ यद्वय, Dn₂ त वर, D₁-3 : त वय, D₁ वयत्त, T₁ भजत्, T₂ G₁ : M भजत्, G₂ भजत् (for यत्तु च) Dn₁ D₁ 'पूरुषा —^c) K₂ (before corr) अस्मानय, K₄ अस्मान्य, K₁ त*त्, K₂ M₂ यस्मात् (for तस्मात्) —^d) K₂ जातो (for प्राप्तो) G₈ दारुणो मत, M दारुणोदय (for 'णो महान्)

29 ^a) N₁ B₁-3 : D₅ हि (for तु) K₂ ह्याद्वापि, D₁ ममाद्यापि (for ममा) —^b) S₁ D₂ व्यसनेनोपतापिना, K₂ 'नोपतापित', K₆ Ca d 'नोपतापित'; K₆ N₁ B₁ : T G₁ : M₁ : 'नोपतापिता, B₅ 'नाभि तापिता, G₈ 'नोपतापिता, M₂ 'न तु मोहिता, M₂ 'न निपातिता —^c) 29^a damaged in B₅ —^d) K₂ बुद्ध्या; B₁ D₁-3 T₂ बुद्धि (for बुद्धिर्) B₅ चितय, D₁ : चितयता (for 'त') K₄ (m as in text) तस्य, N₁ B₁-3 चापि, Dn₂ केचित्, D₁ वापि; M₂ : नैव (for किञ्चित्) —^d) S₁ स, S₂ K₁ सा, K₂ : B₁ : Dn₂ D₁ : G₁ : M₂ स्व, D₂ सु; T₁ सं (for स्व) N₁ B₁-3 नाधिगच्छति; M₂ नावबुध्यता, M₂ : नाभिपद्यते (for नावबुध्यते) G₂ स्वयं श्रेयोवबुध्यते

30 ^a) K₁ Dn₂ च (for तु). —^b) S₁ द्रष्टव्या; D₁ प्रष्टव्य (for प्रष्टव्या) K₂ (marg) बहवो (for

मुह्यता तु मनुष्येण ग्रहव्याः सुहृदो बुधाः ।
 ते च पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्यं तथा भवेत् ॥ ३०
 ते वयं धृतराष्ट्रं च गान्धारीं च समेत्य ह ।
 उपपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महामतिम् ॥ ३१
 ते पृष्टाश्च वदेयुर्यच्छ्रेयो नः समनन्तरम् ।

तदस्माभिः पुनः कार्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ३२
 अनारम्भात्तु कार्याणां नार्थः संपद्यते कचित् ।
 कृते पुरुषकारे च येषां कार्यं न सिध्यति ।
 दैवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

संजय उवाच ।
 कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शुभम् ।
 अश्वत्थामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः ॥ १

दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ।
 क्रूर मनस्ततः कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ॥ २
 पुरुषे पुरुषे बुद्धिः सा सा भवति शोभना ।

सुहृदो) $\tilde{N}_1$ B (B_1 marg) Dn D1-8 : 1 'जना',
 B1 सम (for बुधा) — After 30^{ab}, $\tilde{N}_1$ B Dn
 D1-8 : 1 S ins

8* सत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ।

ततोऽस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधा ।

[(L 1) T₂ ततोऽस्य T₂ G₁ : 2 बुद्धिः, G₂ बुद्धि (for
 बुद्धिः) T₁ विनये M₁ तत (for तत्र) $\tilde{N}_1$ पश्यत
 B1-8 तत्र श्रीश्च प्रतिष्ठिता (for the post half) — (L
 2) T₂ G₂ M1-8 बुद्ध्या, M₂ बुद्ध्यान् (for बुद्ध्या)
 B₁ पुन, G₁ बुधै (for बुधा)]

—^a) B₁ Dn₁ D₂ : 1 तेन पृष्टा, Dn₁ तेन पृष्टा; T₁
 ते संपृष्टा, T₂ M₁ ते संपृष्टा, G₁ : 2 ते स पृष्टा, G₂
 ते प्रपृष्टा; M₂ ते सुपृष्टा, M₃ : 4 ते तु पृष्टा (for ते च
 पृष्टा) K₂ तथा; K₃ : 8 च यद्; K₄ यदा (for
 यथा) K₅ ब्रूय —^d) $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$ B₁ D₁ : 1 यथा, B₁
 तु तथा, M₁ : 2 यदा (for तथा)

31 ^a) K₅ हि (for च) —^b) K₄ गोधारी च,
 D₄ प्रजाहीन, D₇ संजय च (for गान्धारी च) K₂ सु
 (for च) S यथास्विनी (for समेत्य ह) K₃ : 8 हि
 (for ह) —^c) $\tilde{S}_2$ K₂ उपा, B₁ : 2 तथा (for उप)
 K₁ पृच्छामही

32 G₁ om 32^{ab} —^a) K₄ ते च (for ते) K₂
 $\tilde{N}_1$ B1-8, Dn D1-8 : 1 S (G₁ om) पृष्टा (D₁ 'पृष्टा'स्तु;
 B₁ पृष्टा तु (for पृष्टाश्च) —^b) K₂ तद्वेयं सम, T

G₂ श्रेयस्करमनन्तर, G₃ M श्रेयस्तत्सम —^d) K₄ om मे
 K₁ नैष्ठिकी, K₂ निश्चिता, B₁ Dn₁ नैष्ठिका (for 'की)

33 ^a) $\tilde{S}_2$ T₂ G₁ : 8 अनारम्भस्तु; M₁ : 2 अनारम्भे तु,
 M₂ : 4 अनारम्भ्य हि (for अनारम्भात्तु) M₃ : 4 कार्याणि
 —^b) $\tilde{S}_1$ K₁ नात्र; G₁ : 8 M₁ नार्थ (for नार्थ) G₁
 संपाद्यते, G₂ M₁ संपद्यते, M₂ संपत्स्यते (for संपद्यते)
 —^c) K₂ कृते, S कृत (for कृते) $\tilde{S}_2$ K₁ : 8 $\tilde{N}_1$
 B₂ : 8 Dn₂ D₂ (by corr) पुरुषकारे तु, D₁ : 2 (before
 corr) 'कारेण; S 'कारस्तु —^d) K₄ येषां काय, B₁ : 2
 येषा दैवं; B₂ येषा दैवान्, S येषु (G₂ येषा) नित्य (for
 येषा कार्यं)

Colophon — Major parvan M₁ शक्य.
 — Adhy name $\tilde{S}_2$ K₁ : 8 D₁ : 2 T₂ G₁ कृपवाक्यं,
 G₂ कृपाचार्यवाक्यं; M₂ : 4 कृपनयोपदेश — Adhy
 no (figures, words or both) $\tilde{S}_2$ Dn₂ D₂ T G 2
 (as in text), Dn₁ M₁-1 3, M₁ 68 — *Śloka no*
 K₂ 33 (as in text)

3

1 ^b) K₃ : 8 S द्वित (for शुभम्) —^c) K₃
 महाराजा —^d) K₁ समन्विता

2 ^a) S च (for तु) —^b) K₂ B₁ T G M₁ : 2
 तथा, M₂ : 4 तदा (for तत) —^d) K₂ प्रतिभाषत

3 ^b) K₅ $\tilde{N}_1$ B Dn D₁ : 2 : 5 या या, D₂ यथा

तुष्यन्ति च पृथक्सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ३
 सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम् ।
 सर्वस्यात्मा बहुमतः सर्वात्मानं प्रशंसति ॥ ४
 सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
 परबुद्धिं च निन्दन्ति स्वां प्रशंसन्ति चासकृत् ॥ ५
 कारणान्तरयोगेन योगे येषां समा मतिः ।
 तेऽन्योन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत् ॥ ६

(for सा सा) — °) Śs स्तुष्यति, Ks तुष्यति, Dn₂ पुष्यति, M₂ कृष्यति (for तुष्यन्ति) Dn₃ तेन (for सर्वे) — °) Ks प्रज्ञया (for प्रज्ञया) Śs [अ]त्र, Ks 4 G₁ M₂ च; Ks वै, T G₂ 8 M₁ 8 4 तु (for ते) Ks 8 om the second स्वया

4 °) M₂ 4. सर्वोभि* (for सर्वो हि) K₄ T₁ लोकम्, D₁ 2 लोको, D₈ M₂ लोके (for लोक) — °) D₂ ह्यात्मान K₁ बुद्धिमत्तमा, B₄ Dn₁ बलवत्तर, D₇ (first time) बुद्धिमन्तर, M₁ 8 'मत्तम, M₂ 'सुत्तम, M₄ 'सत्तम (for बुद्धिमत्तरम्) — K₅ om. 4°-5° — °) K₁ बहुमत — °) Ś K₁ सर्वश्चैन, B₈ Dn D₁-8 5 T₂ M C_v सर्वोत्मान, D₇ सर्वो मान, G₈ स आत्मान, Ca d सर्वात्मान (as in text) — After 4, D₇ repeats 4°

5 K₅ om 5° (cf v 1. 4) D₇ om up to स्वा (in °) — °) K₅ 4 6 च, S (except G₁) तु (for हि) Ś₁ K₁ स्वके Ś₂ प्राज्ञा — °) K₂ सा च धर्मे, D₈ 5 साधुवाद, T₁ G₂ साधुभूता, G₁ वासुदेव, G₈ साधुपदे, M₁ साधुवादे (for साधु) Ca d as in text — °) K₅ अस्वा बुद्धि — °) Ś₁ M₂ स्व (for स्वां) K₅ वासकृत् — After 5, K₄ reads 7°, repeating it in its proper place

6 K₅ M₂ om (hapl) 6 — °) K₁ कारणान्तर* — °) K₂ योगो, Ca d योगे (as in text) K₂ समतत, K₈ 4 च सान्यता; N₁ B₄ समा गति (for समा मति) B₁-8 5 S (M₂ om) येषां (G₈ तेषां) सवदते (G₁ सवदतो, M₄ सपद्यते) मति (T₁ मत) — °) K₁ तेभ्योन्येन, K₂ 4 N₁ B Dn D₁-8 7 अन्योन्येन, K₅ अन्योन्ये (for तेऽन्योन्येन)

7 K₄ reads (for the first time) 7° after 5 — °) Dn₁ अस्यैव — °) K₁ समाबुद्धिस्, M₄ साधु बुद्धिस् (for सा सा बुद्धिस्) G₈ तथा तथा — °) N₁

तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
 कालयोगविपर्यासं प्राप्यान्योन्यं विपद्यते ॥ ७
 अचिन्त्यत्वाद्धि चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः ।
 चित्तवैकल्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ॥ ८
 यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि ।
 भेषजं कुरुते योगात्प्रशमार्थमिहाभिभो ॥ ९
 एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः ।

B₈-8 Dn D₈ 5 T G कालयोगे, M₁ 'योग (for 'योग) K₅ विपर्यासं, B₁ विपाक च, M₂ विपर्यास (for 'र्यास) Ca d कालयोगेन पर्यास — °) K₂ प्राप्ता न्योन्य, Dn₂ प्राप्यान्योन्य, D₇ प्राप्यान्योन्ये, G₂ प्राप्यान्योन्यं (for प्राप्या) K₄ च पद्यते, B₁ (m as in text) 5 विशा पते, S (except G₈) प्रपद्यते (for विप)

8 °) K₂ अनित्यत्वं तु; K₅ अनित्यत्वाद्धि* (sic), K₄ B₈ G₈ M₂-4 अनित्यत्वाद्धि, K₅ अनन्यत्वाद्धि, N₁ B₁ 8 अनित्यत्वाच्च, B₂ T G₁ 2 M₁ अनित्यत्वानु, B₄ Dn₂ D₁-5 7 विचित्रत्वानु (for अचिन्त्यत्वाद्धि) Ś₁ चित्राणां, K₅ चित्तानां, K₈ चित्तानां, N₁ लोकानां (for चित्तानां) Dn₁ विचित्राणां मनुष्याणां — °) K₁ मानुष्याणां, Dn₁ मानुषाणां, D₂ मनुष्यानां — °) K₅ वित्त, Cd चित्त (as in text) K₁ 3. 4 (m as in text) कैवल्यम्, K₅ B Dn D₁-5 7 वैकल्यम् — °) D₄ शास्त्रा (for सा सा) B₁ 2 बुद्धिं प्रवर्तते, S मति रजायत (for बुद्धिं प्रजायते)

9 °) G₈ या या (for यथा) K₁ च, T₁ वै (for हि) M₁ om हि K₄ चैद्य, T₁ लोह्य (for वैद्य) — °) S transp ज्ञात्वा and व्याधि — °) B₅ damaged Ś₂ भेषज, N₁ B₄ 4 Dn D₂-5 भेषज्य, D₇ भेषज्यं (for भेषज) — °) Ś₂ K₅ प्रसामार्थम् Ś₁ इहाभिभो, K₂-4 6 इहाभिभो, N₁ B₄ Dn D₁-5 7 इति प्रभो; B₁ 2 इह प्रभो, B₈ इह विभो, B₅ 8 8 प्रभो (for इहाभिभो)

10 °) K₅ एव B₁ कार्यार्थ (for कार्यस्य) B₅ योगाच्च, Dn₂ योगार्थ (for 'र्थ) — °) T₂ बुद्धि, G₈ कर्म (for बुद्धि) — After 10°, K₅ reads (for the first time) 11°, repeating it in its proper place — °) Ś₁ T G च, K₅ ह (for हि) D₇ सुखा (for स्वया) K₂ T G₂ युक्त्या (for युक्तान्) — °) K₂ ताक्ष, G₈ ताक्ष (for तां च) K₁ निदति, K₅ निदति, D₇ निदति, T₁ गृह्यत; T₂ G₂ 3 M

प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्तां च निन्दन्ति मानवाः ॥१०
 अन्यया यौवने मर्त्यो बुद्ध्या भवति मोहितः ।
 मध्येऽन्यया जरायां तु सोऽन्यां रोचयते मतिम् ॥११
 व्यसनं वा पुनर्घोरं समृद्धिं चापि तादृशीम् ।
 अवाप्य पुरुषो भोजं कुरुते बुद्धिवैकृतम् ॥१२
 एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
 भवत्यनित्यप्रज्ञत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥१३

निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति ।
 तस्यां प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ॥ १४
 सर्वो हि पुरुषो भोजं साध्वेतदिति निश्चितः ।
 कर्तुमारभते प्रीतो मरणादिषु कर्मसु ॥ १५
 सर्वे हि युक्तिं विज्ञाय प्रज्ञां चापि स्वकां नराः ।
 चेष्टन्ते विविधाश्चेष्टा हितमित्येव जानते ॥ १६
 उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम ।

युद्धति (for निन्दन्ति) Ks मानवा, Ds मानव, T वैदुषा (for मानवा)

11 °) Śs (inf l:m) Ks-1 G1:8 अन्यथा; Ds अन्यया (for अन्यया) Ms-1 पुरुषो (for यौवने) Ks Dns मर्त्या, T G1:2 Ms:4 Cv धाल्ये, Gs M1 बालो; M2 बाल्यो (for मर्त्यो) —^b) K1 महति (for भवति) Ks मोहित, Dns मोहिता Cv as in text —^c) K1 मन्थे यया; Ks Cv मध्येऽन्यया; Ks मध्ये वायो; Ks मन्थेऽन्यया (for मध्येऽन्यया) G1 यया जंतु (for जरायां तु) —^d) Gs दैन्यां (for सोऽन्या) Ds रोचयति and om मतिम्

12 °) Ds स (for सा) Bs damaged Bz:4 Dn Ds:1 महाघोर (for पुनर्घोर) —^b) Ks N1 Bs:4 Dns D1-4 चापि (for चापि) —^c) Ms लभते (for पुरुषो) G1 भेजे; Ca d भोज (as in text) —^d) Gs कुरुते; Ms:4 लभते (for कुरुते) Dn Gs:8 वैदुति; Ds वैदुति

13 °) Ks मन्थे च पुरुषे राजन् —^b) Ks या या (for सा सा) Gs तथा तथा —^c) Śs Gs M भवत्य नित्या प्रज्ञा हि (Śs प्राज्ञत्वाद्); Śs K1 भवत्यनित्यप्रज्ञात्वाद्, Ks नवत्यनित्यप्रज्ञत्वाद्, Bz:8 Dns D1:2 (before corr) 8 भवत्यनित्यप्रज्ञत्वाद्, Bz Dn1 Ds कृतप्रज्ञत्वाद्, Ds:1 'कृतबुद्धित्वाद्, T Gs भवत्यनित्य (T1 स्व) प्रज्ञा हि, G1 भवत्यतीता प्रज्ञा हि —^d) Ks तस्यैव Ks om, Bz:8 च (for न) B1 सा सा तस्यैव रोचते

14 °) Ks अनिश्चित्य, Ks निश्चित्य न Śs यथा प्राज्ञा, Ks यथा प्राज्ञ, Ds यथा प्राज्ञ, T1 तथा प्राज्ञ, Tz G1:2 तदा प्राज्ञ, Gs महाप्राज्ञ, M1:2 यदा प्राज्ञ (Ms ज्ञ), Ms:4 यथाशक्ति (for यथाप्रज्ञ) —^b) S स्तां (for या) Śs अनुपश्यति; Ks साधु सिद्धति —^c) Ks तस्या, N1 Bz:4 Dn D1-5 तथा, Ds तथा (for तस्या) K1 प्रकुर्वते Ks सर्व (for साव) —^d) Ks तस्योद्योग, Ks:8 तस्योद्योग, S

(except Ms) चास्योद्योग (for तस्यो) Śs (before corr) कारिभिः, Ks कारिता, Ks कारका (for कारिका)

15 For 15-23 Bs is not collated —^a) Ks सर्वं हि, Ks:4 सर्वस्मिन्, T Gs Ms-1 सर्वात्मा, G1 सर्वोक्त्या, M1 सर्वार्थान् (for सर्वो हि) Ks:4 पुरुषे —^b) S साधुरित्येव (for साध्वेतदिति) K1 निश्चिता; Ks:4 निश्चित (for निश्चित) —^c) Gs कृतम् (for कर्तुम्) Ks प्रीतो, S (except M1) प्रीति (for प्रीतो) —^d) K1 कारणादिषु, M1 मारणा (for मरणा)

16 Bs not collated —^a) T Gs:2 M सर्वो (for सर्वे) Ks युक्तिं विन्याय, N1 B1 युक्तिं विज्ञाय; Bz:4 Dn1 Ds:1 युक्तिमाज्ञाय, Dns बुद्धिमाज्ञाय, D1:2 युक्त माज्ञाय, Ds:1 युक्तिमास्थाय, T युक्तां विज्ञाय (for युक्तिं विज्ञाय) Ks:4 सर्वे युक्ति (Ks युक्ति; Ks युक्तां) च विज्ञाय, Ks सर्वे युक्तिमविज्ञाय, Gs सर्वोप-युक्तिविज्ञाय —^b) Ks प्रज्ञा; Ds प्रज्ञा; Ms प्रज्ञा (for प्रज्ञा) Śs damaged, Ks N1 B1:2 Dn Ds:5 Tz Gs M चापि (for चापि) K1:8 Dns T Gs M नरा, D1:2 नरा (for नरा) G1 प्रज्ञया स्वकया नरा; Gs प्रज्ञयापि स्वकां नरा —^c) Śs ** तो, K1:2 चेष्टंते; Ks चेष्टते; Dn1 S चेष्टते (for चेष्टन्ते) Ks विविधा चेष्टा, Ks N1 B1-4 Dns D1-5 T1 Ms-4 विविधां चेष्टा; Dn1 विविधा चेष्टा —^d) N1 चेष्टते, S चित्तयन् (for जानते)

17 Bs not collated —^a) Ks T1 उपपाते; Ks Dn1 Tz Gs M1:2 उपपाता, G1 उपाहिता; Gs उपा-याता (for उपजाता) Ks च व्यसने, Ks व्यसनजो, Ks व्यसनतो (for व्यसनजा) —^b) Ks मया याव, Ks Ds येयमाद्य (for येयमद्य) K1 येयमतिकर्मसु-—^c) Ks Ds प्रवक्ष्यामि Gs M तां व प्रकाशयिष्यामि —^d) Ks विनाशनी, Ks:8 शनी, Dn1 शिनी S

युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम् ॥ १७
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च ।
 वर्णे वर्णे समाधत्त एकैकं गुणवत्तरम् ॥ १८
 ब्राह्मणे दममव्यग्रं क्षत्रिये तेज उत्तमम् ।
 दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम् ॥ १९
 अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः ।
 अदक्षो निन्द्यते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ॥ २०
 सोऽसि जातः कुले श्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते ।

मन्दभाग्यतयास्म्येतं क्षत्रधर्ममनुष्ठितः ॥ २१
 क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यसंश्रितम् ।
 प्रकुर्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधु संमतम् ॥ २२
 धारयित्वा धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।
 पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥ २३
 सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।
 गन्तासि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महाद्युतेः ॥ २४
 अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः ।

सर्वेषां शोकनाशिनीं (T₁ M₁ 'नाशिनी, M₂ 'नाशिनी)

18 K₈ om 18, B₈ not collated —^a) S₂ सृष्ट्वा, K₈ सृष्टा (for सृष्ट्वा) —^b) K₂ तासु कर्म (by transp), S कर्म तासा (for कर्म तासु) D₁ विधाय च —^c) K₁ बलवले (for वर्णे वर्णे) S₂ समादत्ते, K₂ B₂ s Dn₂ D₈ s 7 समाधत्ते, K₈ S (except M₁) समाधाय (for समाधत्त) —^d) S₁ K₁ s B₁₋₄ Dn D₁₋₅ 7 ह्येकैकं, K₈ त्यकैक (for एकैकं) S₁ K₁₋₈ s N₁ B₁₋₄ Dn D₁₋₅ 7 गुणभागुण (K₈ 'भक्तिकं, B₁ 'भागुणान्) K₄ होत*कैकभागुण

19 B₈ not collated —^a) K₁ s Dn₂ D₁ ब्राह्मणे (for ब्रा*) S₁ रूपमव्यग्रं, S₂ K₁ s D₁ s M₈ s (orig as in text) वेदमव्यग्रं, K₈ s s B₁ शम मव्यग्रं, N₁ दाममव्यग्रं, B₂ Dn₂ D₈ s वेदमव्यग्रं तु, B₈ वेदमव्यग्रं, B₄ Dn₁ D₄ 7 दममव्यग्रं तु (for दममव्यग्रं) —^b) K₈ s तेजमुत्तम —^c) K₈ s Dn₂ M₁ दाक्ष K₂ वै वैश्य, K₈ च वैश्ये (by transp) Dn₂ शूद्रस्य (for शूद्रे च) —^d) K₁ सर्ववर्णानुकूलता, Dn₂ सर्व वर्णा

20 B₈ not collated —^a) M₁ आदान्तो K₁ Dn₂ ब्राह्मण K₁ साध्वन्, G₁ साधुर (for [S]साधुर) —^b) K₂ Dn M₈ s निस्तेज, D₈ निस्तेजा S सृत् (M₈ मत) (for [S]धम) —^c) S₁ अदाक्ष्यो, S₂ अदक्ष्यो (for अदक्षो) K₂ B₈ D₁ s s G₁ निन्दितो, K₄ D₈ निन्दते, Dn₁ निन्दितो (for निन्द्यते) B₄ वैश्या —^d) K₈ शूद्रस्य (for शूद्रश्च) S₁ K₁ [अ] प्रतिकूल्यवान्, S₂ प्रतिकूल्यवान्

21 B₈ not collated —^a) K₈ s D₁₋₃ s सो सिन् K₈ जातं (for 'त) K₂ कुले श्रेष्ठे, K₈ T₁ G₈ कुलश्रेष्ठे, K₈ कुले श्रेष्ठ; Dn₁ कुले श्रेष्ठो —^b) D₁ om (hapl.) from ब्राह्मणाना up to यदि (in

22^b) K₂ s च पूजिते, D₈ सुपूजित S ब्राह्मणैरभि (G₁ 'पि) पूजिते (G₈ 'त) —^c) M₁ मण्णभाग्यतया S₁ त्वेवं, S₂ K₁ [अ]प्येतं, K₂₋₄ होतं, K₈ [अ]प्येत, K₈ होत, B₁ [अ]स्येव, T G₁ s [अ]सीम, G₈ [अ]सीदं, M₁ s [अ]स्येक, M₈ s [अ]स्माक (for [अ]स्येत) —^d) K₈ क्षात्रं (for क्षत्र) S₂ K₁ (before corr) M₈ अनुष्ठितं M₈ क्षत्रधर्मो अनुष्ठित

22 B₈ not collated, Dn₁ om 22^{ab} D₁ om up to यदि (in ^b) (of v l 21) —^a) S₂ क्षत्रधर्म K₁ विधित्वाह —^b) K₂ s s D₈ T G M₁ s s ब्राह्मण संश्रित (D₈ G₂ 'त), K₈ ब्राह्मणसंश्रिय, K₈ ब्राह्मण मिश्रित, N₁ ब्रह्मणि संस्थित, B₁ s Dn₂ ब्रा (Dn₂ ब्र) ब्राह्मणसंश्रित, B₂ s D₁ s ब्राह्मण्यमाश्रित, D₈ ब्राह्मण ससदि, D₁ ब्राह्मण्यसंश्रुत, M₂ ब्राह्मणसंश्रितं (for ब्राह्मण्यसंश्रितम्) —^c) D₈ om (hapl.) 22^a-23^a —^d) S₂ स्वकुर्यां सु, K₈ प्रकुर्यां सु; D₁ (orig) प्रकुर्यास्तु, T G₈ M प्रकरिष्ये, G₂ प्रहरिष्ये (for प्रकुर्यां सु) D₁ सुमहा (for सुमहत्) K₂ प्रतिकुर्यामह कर्म; G₁ प्रकरिष्ये न तत्कर्म —^d) K₂ ममेतत्, M₂₋₄ न मे स्यात् (for न मे तत्) K₁ साध्वसमत

23 B₈ not collated D₈ om 23 (cf. v l 22) —^a) K₂ B₂ s Dn D₁ (orig as in text) s धारयस्व, D₁ धारयस्व (for धारयित्वा) K₂ धनुर्वेद (for 'दिव्य) —^b) K₁ s s दिव्यान्यस्त्राणि —^c) G₈ च सृत् (for निहत) —^d) K₈ D₁ s किं नु Dn₂ वक्ष्यामि M₁ संसति (for 'दि)

24 ^a) B₁ गमिष्यामि (for यथाकाम) —^b) K₈ क्षात्रधर्मम् S₂ उपास्यता; K₂ न्यपास्यतां, K₈ N₁ उपाश्रित; B₂ उपास्य च, S अवाप्य च (for उपास्य तम्) —^c) K₄ गतासि; Dn₁ गतासि; S यास्यामि (for गन्तासि) D₈ पदवी K₄ राज्ञ K₄ (marg)

विमुक्तयुग्यकवचा हर्षेण च समन्विताः ।
 वयं जिता मताश्चैषां श्रान्ता व्यायमनेन च ॥ २५
 तेषां निशि प्रसुप्तानां स्वस्थानां शिविरे स्वके ।
 अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्याद्य दुष्करम् ॥ २६
 तानवस्कन्द्य शिविरे प्रेतभूतान्विचेतसः ।
 स्रदयिष्यामि विक्रम्य मधवानिव दानवान् ॥ २७

अद्य तान्सहितान्सर्वान्दृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
 स्रदयिष्यामि विक्रम्य कथं दीप्त इवानलः ।
 निहत्य चैव पाञ्चालाञ्छान्तिं लब्धास्मि सत्तम ॥ २८
 पाञ्चालेषु चरिष्यामि स्रदयन्नद्य संयुगे ।
 पिनाकपाणिः संकुद्धः स्वयं रुद्रः पशुन्निव ॥ २९
 अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निकृत्य च ।

यात्याम्यपचिर्ति राज्ञः —^d) K₂ चास्मि, S चैव (for चापि) S₂ N₁ B₂ 5 G₁ M₂ 4 महायुते, K₂ 4 (in as in text) 6 B₂ 4 Dn D₁-5 1 महारमन (for महायुते)

25 D₁ corrupt —^a) S₂ स्वप्स्यति, Dn₁ स्वप्सति, Dn₂ स्वप्संति, D₁ सुप्सति K₂ पांचाला (for पाञ्चाला) —^b) K₄ (marg) निश्चिता (for विश्वस्ता) K₄ जितकासिन, K₅ काशिना —^c) N₁ B₁ 2 M₁ विमुच्य (for विमुक्त) S युध्यकवचा, K₁ N₁ युद्धकवचा, K₄ 6 शस्त्रकवचा, B₁ 2 युग्यकवचान्, D₈ युज्यकवचा B₂ विरात्रे मुक्तकवचा, Dn₂ विमुक्तयुगमकं चाह (for ') Ca d eite युग्य K₂ समन्विता (for 'वा') K₄ (marg) विमुक्तवाजिमातृगव्यायामेन अ[श्र]मान्विता, B₂ damaged —^e) K₁ जिता सिताश्, K₂ जिता सताश्, G₁ **मताश्, G₂ जितवतां (for जिता मताश्) K₂ जय ज्ञात्वा मनश्चैषां, K₂ N₁ B₁-4 Dn D₁-5 1 जयं मत्वात्मनश्चैव —^f) K₂ व्यायामेन च कर्षिता, K₂-5 B Dn D₂ (by corr) 2-5 1 M₁ 2 4 श्रान्ता व्यायामकर्षिता (K₄ 'कर्षिता, K₅ B₁-4 D₂ 6 कर्षिता, D₁ कर्षिता), D₁ 2 (before corr) आतरो व्याम कर्षिता; G₂ श्रान्ता व्यायामनेन च; C_v शान्ता व्यायामनेन च — After 25, K₂ ins

9* अद्य तान्सूहितान्सर्वान्दृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।

26 B₂ damaged for 26^{ab} —^a) B₁ प्रमत्तानां (for प्रसुप्तानां) —^b) K₁ B₁ 2 सुप्ताना, B₂ Dn₂ D₂ 5 सुस्थानां, B₂ स्वस्थान, D₂ (marg) सुस्थान, T G₁ 2 स्वस्थाने (for स्वस्थाना) K₂ कृते (for स्वके) —^c) G₁ अवस्कर, Ca d स्कन्द (as in text) — M₂ om 26^d-27^e —^d) S₁ शिविरस्याद्य, K₁ स्यादि, K₂ 'स्य द्य, T G M₂ 4 स्यादि, M₁ स्यापि (for 'स्याद्य) S₁ दुष्कृत, K₂ 4 6 पुष्कल (K₂ ल), K₂ पुष्कलि, K₂ दुःकरं (for दुष्करम्)

27 M₂ om 27^{ab} (of v l 26) —^a) S₁ अनवस्कण; K₂ 4 तानवस्कण, D₁ तानवस्कण (for तानव) K₂ शिविराद्य; D₁ M₁ 2 4 समरे (for शिविरे) —^b)

K₂ T₁ प्रेतभूता, K₂ भूतप्रेतान्, N₁ B D₁-3 प्रेतभूत (for 'भूतान्) T₁ निचेतस, T₂ G अचेतस (for विचे) — Dn₂ transp 27^e-28^b and 28^{der} —^e) M₁ सोदयिष्यामि D₁ निक्रम्य M₂ नि शेषासूदयिष्यामि — S₂ K₁-4 6 B₁ om (hapl) 27^d-28^e

28 S₂ K₁-4 6 B₁ om 28^{ab} (of v l 27) K₂ om 28^{ab} —^b) D₁ पुरोगमात् — Dn₂ transp 27^e-28^b and 28^{der} —^c) M₁ सोदयिष्यामि —^d) S₁ कश्य, B₂ वृक्ष; D₂ वन; D₁ कक्षा, T G क्षिप्र (G₁ प्र) (for कक्ष) D₁ दीप, T₁ दीप्त (for दीप्त) K₂ इवानल, K₄ इवानिल, Dn₁ हुतानल, T₁ दवानल (for इवा) —^e) K₁ om (hapl) from पांचालान् up to सर्व (in 31^a) K₂ निहत्यैव च, D₁ निहत्यैव च, S विनिहत्य च (for निहत्य चैव) —^f) T₁ G₂ लब्धास्मि (for स्मि) K₂ चोत्तमा, K₄ सत्तम (for सत्तम)

29 K₁ om 29 (of v l 28) S transp 29^{ab} and 29^{cd} —^a) K₂ पाचालेय, D₂ 1 M₁ पचालेषु N₁ B₂ Dn₂ D₂ भविष्यामि (for चरिष्यामि) —^b) K₂ स्रदयति न; D₁ स्रदयिष्येय, G₁ स्रदयन्नस्य; M₁ सोदयन्नद्य (for सूद) K₂ य युरो K₂ विक्रमन्त्यै पुन पुन —^c) S₁ संकुद्ध (for सकुद्ध) —^d) K₂ S पशुनिव, D₁ (sup in as in text) पशुन्निव (for 'निव)

30 K₁ om 30 (of v l 28) D₁ om (hapl) from पांचालान् up to सर्व (in 31^a) —^a) K₂ अपि सर्वास्तु; T₁ अद्यालं सर्व (for अद्याह सर्व) —^b) B₁ 4 Dn₁ D₂ T₂ G₂ निकृत्य, T₁ निकृप्य (for निहत्य) K₂ मि (for the first च) K₂ 2 B₁ Dn₁ D₂ T G₂ निहत्य; B₁ विकृत्य, Dn₂ पिनित्य (for निकृत्य) — After 30^{ab}, K₂ ins (of 32^{cd})

10* गमिष्याम्यथ पञ्चानां पदवीमद्य दुर्गामाम् ।

— G₂ M om 30^{cd} —^a) S₂ अर्पयिष्यामि; K₂ उद्धरिष्यामि (for अर्पयिष्ये) K₂-4 6 बाणौघे, N₁ B Dn

अर्दयिष्यामि संकुद्धो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ॥ ३०
 अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम् ।
 प्रहृत्यैकैकशस्तेभ्यो भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ३१
 दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि ।
 गमयिष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ३२
 अद्य पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।

विरात्रे प्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३३
 अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि ।
 खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३४
 अद्य पाञ्चालसेनां तां निहत्य निशि सौप्तिके ।
 कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

Ds. 5 G1 संहृष्टो (for संकुद्धो) —^a) Ś2 K5 N1 Dn1
 तदा (for तथा) — T G1 2 ins after 30 G8 M
 subst for 30^{ad}

11* सूदयिष्यामि संहृष्ट पशुनिव पिनाकचक्र ।

— After the above, M4 repeats 29^{ab}, 30^{ab} and 11*

31^a) K1 om up to सर्व (of. v 1 28) K2
 पाञ्चालैः, K5 पाञ्चाल्यैः —^b) Ś2 G1 शरीरिणीं (for
 'णीम्) —^c) K5 D1 2 प्रहृत्य (for प्रहृत्य) N1 B2
 Dn3 तेषु (for तेभ्यो) T1 G8 M प्रहृत्यैकेन शस्त्रेण,
 T2 G1 2 प्रहृत्यै (G2 'त्ये)कैकशस्त्रेण —^d) T2 G1 गवि
 ष्यामि (for भवि') G2 गविष्याम्यपिनाकचक्र — After
 31, G2 repeats 31^{ab}

32 G2 om 32 —^b) N1 'वयोस्तथा —^c) K2
 पाञ्चालान्, D1 पञ्चालान् T G1 2 M C7 गमिष्यामि
 निशावेलां (M वेला; C7 'मेनां) —^d) K8 मेघ
 (for अद्य) Ś2 दुर्गमात्, K8 D1 दुर्गमं (for 'माम्).
 — After 32, K8 (om. 33) reads (for the first time)
 35, repeating it in its proper place

33 K8 om 33 (of v 1 32) —^a) K2 पाञ्चाल
 राजस्य; B1 2 D1 पञ्चाल —^b) Ś1 विरा*, K1
 क्रूरेण; K8 तानाजौ; N1 B2 2 Dn D1-2 1 नचिरात्;
 B1 शिविरे; B2 (marg, also as in text) 2 अचिरात्
 (for विरात्रे) Ś2 प्रपयिष्यामि, G1 प्रथमिष्यामि — K8
 om 33^d-34^e

34 K8 om 34^{ab} (of v 1 33) —^a) T G
 अद्य (for अद्य) B1 D1 1 पञ्चाल —^b) K4 8

दयितान्, M1 शयानान् (for शयितान्) K4 आत्मजाः
 Dn3 मृजुजान् (for आत्मजान्) G8 अपि (for निशि);
 Ś2 K1 शयितान्नात्मजान्निशि; K2 शयितानाद्यया निशि;
 Dn1 सशयितात्मजा निशि, D1 शयितानां भुजान्निशि,
 T G1 2 शयिताना शिरो (T2 सुख) निशि —^c) D1
 स्वदेन (810) (for खड्गेन) T G M2-4 निशितामेण
 M1 शितधारेण (for निशितेनाजौ) K4 8 ता (K8 ते)
 नाजौ प्रमथिष्यामि —^d) G1 प्रथमिष्यामि K8 8 प
 (K4 ख)ड्गेन निशि गौतम (K8 'म'), K8 मथिष्यामि
 शिरो बलात् — After 34, K8 ins

12* विरात्रे प्रमथिष्यामि खड्गेन निशि गौतम ।

35^a) K2 पाञ्चाल, D1 पञ्चाल K8 सेनाना;
 D1 'सेना ता, T G1 2 पाण्डूनां (for सेनां तां) —^b)
 Dn3 निहत्यानि च, D1 निहत्यानिशि (for निहत्य निशि)
 —^c) K2 भविष्यामि, T G2 सुखेनै (T2 'ने)व; M4
 कृती चैव (for सुखी चैव) —^d) K2 सुखी चैव, T1
 गमिष्यामि (for भविष्यामि) K8 महामते, S महा
 यशा (G1 'श') (for महामते) — After 35, K2-4 8
 ins

13* श्रूयते जामदग्न्येन पितुर्वचममृष्यता ।

त्रि'सप्तकृत्व' पृथिवी कृता नि'क्षत्रिया पुरा ।

Colophon — Adhy name Ś K5 D1 2 द्वौणि
 वाक्य, K1 द्वौणवाक्य; D8 द्वौणि; M2 4 अक्षयाम-
 (M4 'अ')प्रतिवचन — Adhy no (figures, words
 or both) Ś2 K2 2 N1 Dn3 D8 T G 3 (as in
 text), B1 70, Dn1 M2-4 4, M1 69 — Sloka
 no K8 35 (as in text), K8 37

४

कूप उवाच ।

दिष्ट्या ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत ।
 न त्वा वारयितुं शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १
 अनुयास्यावहे त्वां तु प्रभाते सहिताबुधौ ।
 अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ॥ २
 अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः ।
 परानभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ३
 आवाभ्यां सहितः शत्रून्श्चोऽसि हन्ता समागमे ।

4

1 T₁ om the ref —^a) K₈ दिष्ट्या हि ते न कर्तव्ये
 —^b) T G₂ बुद्धिर् (for मतिर्) K₈ अन्य ते; K₄
 अच्युत, Dn₂ अच्युता (for अच्युत) —^c) K₈ ते (for
 न) N (except S) T G₂ M₁ त्वा; G₁ तु (for
 त्वा) K₂ शक्यो —^d) K₂ पाणिरपि, Dn₁ 'पाणि-
 पति' (for 'पाणिरपि) — After 1, N₁ B₁₋₂ s read
 3rd

2 ^a) K₂ यास्यामहे; K₈ यास्यावहै (for 'वहे')
 K₂ s T G M₁ s त्वां हि; M₈ s त्वा हि (for त्वां
 तु) —^c) K₂ च विश्रमस्व (for विश्रमस्व) —^d)
 K₁ 'कवचध्वज', K₂ 'कवचध्वजा'; K₄ 'कवचध्वज

3 Dn₂ transp 3 and 4 —^b) D₁ कृत वर्मा
 — N₁ B₁₋₂ s read 3rd after 1 —^d) D₁ om from
 'य up to पांचालान्स' (in 4^d) K₁ रथावस्थाय, Dn₁
 T₂ रथमास्थाय, G₂ रथानास्थाय (for रथावा) K₁
 T₂ G M दंशितौ; K₈ दंशितौ, T₁ दशित (for तौ)

4 D₁ om up to पांचालान्स (of v l 3) Dn₂
 transp 3 and 4 —^a) S₁ सहिताभ्यां च, K₈
 सहित सर्वान् —^b) S₂ K₁ (marg) शोभिगता,
 K₂ अभिहता, K₈ s B₁₋₂ s Dn D₁₋₂ s G₁ M₁ s s
 शो निहता, K₄ शोभिहता, K₈ असि हन्ता, N₁ सोसि
 गता, G₈ शोधिगता (for शोसि हन्ता) K₂ N₁
 समागत (N₁ 'म'), G₈ महाहवे (for समागमे)
 —^c) S₁ M₁ श्रेष्ठ, S₂ K₂ श्रेष्ठ, K₈ M₈ s श्रेष्ठान्
 (for श्रेष्ठ) —^d) K₂ पाचाहय, K₄ पचाहान् (for
 पाचा) K₂ सपदानुं

विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ४
 शक्तस्त्वमसि विक्रान्तुं विश्रमस्व निशाभिमाम् ।
 चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशाभिमाम् ॥ ५
 विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्थचित्तश्च मानद ।
 समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न संशयः ॥ ६
 न हि त्वा रथिनां श्रेष्ठ प्रगृहीतवरायुधम् ।
 जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु पावकिः ॥ ७
 कूपेण सहितं यान्तं युक्तं च कृतवर्मणा ।

5 ^a) D₂ (before corr) विश्रस्व (for शक्तस्व)
 G₈ त्वमपि S₂ विक्रात, K₂ N₁ B Dn D₂₋₃ T G
 M₂ विक्रम्य, K₈ विक्रांतौ, K₈ D₂ विक्रातो, D₁ १
 विक्राव, M₁ s ४ विश्रम्य (for विक्रान्तु) —^b) S₁ विश्रा
 म्यस्व, K₂ विश्रम्याद्य, T G₂ विश्राम्याद्य, G₁ s M
 विश्रमाद्य (for विश्रमस्व) — K₈ M₂ s om 5th
 —^c) K₂ चरत, K₈ D₁ s १ चिर तु (D₁ तु) (for
 चिर ते) D₁ जाग्रतस्तात K₂ यात, K₈ यात, K₄
 जात (for तात) Dn₂ विरतेनाप्रतस्तात, T G₁ s M₁ s
 चिर च ते जागरित (G₈ 'रित; M₁ s 'रत); G₂ चिरचत
 जाहरिता (corrupt), G₇ चर चरे जागरित —^d) N₁
 स्वपतश्च, Dn₂ स्वयं तावन्; G₇ स्वप तात (for स्वप
 तावन्)

6 ^a) D₁ (sup in as in text) s s अक्षांतश्च,
 G₈ विक्रातश्च (for विश्रान्तश्च) K₄ विनिद्रश्च, K₈
 om, Dn₂ विनिद्रस्तु (for द्रश्च) —^b) K₈ स्वस्थ
 चित्त च, Dn 'चित्तस्व' (for 'चित्तश्च) K₁ सानद, K₈
 मानद, B₁ मानद (for 'द) —^c) K₂ शिविरे (for
 समरे) D₁ s शूरान् (for शत्रून्) —^d) S₁ N₁ Dn₁
 D₄ १ T₂ वधिष्यामि (D₄ १ 'मो) (for वधिष्यसि) K₈
 शोभिहता समागमे

7 ^a) K₈ निहत्वा (for न हि त्वा) S₁ K₁ s ४-६
 N₁ B Dn D₁₋₂ G₈ M₁ s ४ रथा (for रथा) S₂
 K₂ s ६ N₁ B₂₋₃ Dn D₄ s T₂ G M₂ s श्रेष्ठ; B₁ श्रेष्ठा
 (for श्रेष्ठ) —^b) Dn₁ प्रगृह्यत (for 'हीत) K₈
 N₁ वरायुधं; B₁ s ६ M₂ s वरासनं (for वरायुधम्)
 —^c) K₁ जेतुमुत्सहते; K₈ जेतुमुत्स D₁ s (before
 corr) s s १ शश्वद् (for कश्चिद्) —^d) T₁ दिवि
 (for अपि) K₁ पावकिं, K₂ पावकी, B₄ D₁ (sup

को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराद ॥ ८
 ते वयं परिविश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः ।
 प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ९
 तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः ।
 सात्वतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ॥ १०
 ते वयं सहितास्तात सर्वाञ्छत्रून्समागतान् ।
 प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् ।
 विश्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ॥ ११
 अहं च कृतवर्मा च प्रयान्तं त्वां नरोत्तम ।

अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापिनौ ।
 रथिनं त्वरया यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ १२
 स गत्वा शिविरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे ।
 ततः कर्तासि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ॥ १३
 कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि ।
 विहरस्व यथा शक्रः स्रदयित्वा महासुरान् ॥ १४
 त्वं हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीम् ।
 दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ १५
 मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तं च कृतवर्मणा ।

lin) 2 (marg) 8-5 १ वासवः; D1 T1 पावकः; M1
 वा पति (for पावकि) N1 अपि साक्षाच्छत्रून्

8 °) K5 यातं —^b) S1 K2-6 B2 4 Dn D8-5 १
 गुप्तं च, B8 युक्तस्य, S युक्त वै (for युक्त च) —^c)
 K8 D1 कौ K2 4 द्रोण, K8 द्रौणि, G8 M1 द्रौणि
 (for द्रौणि) Dn1 सरब्धो, S (except M1) संक्रुद्ध
 (for संरब्ध) —^d) D1 देकराद, Dn वेदराद (for
 देवराद)

9 °) S1 damaged K5 विपरिश्रान्ता, N1 सुपरि,
 B2 4 5 Dn D8-5 १ निशि वि (for परिवि) —^c)
 K2 4 च, K6 D4 १ S तु (for वै) —^d) K4 Dn1
 D4 १ T2 G8 M4 निहनिष्यामि (G8 'व्यसि) D1 2
 हनिष्याम च (for निहनिष्याम) K1 (before corr)
 शास्त्रवान्

10 °) K1 दिव्यानि (for ह्यस्त्राणि). S2 दिव्याणि,
 K1 ह्यस्त्राणि, G1 सर्वाणि (for दिव्यानि) —^c) T
 सात्वतेषु (for 'तोऽपि) —^d) S2 नित्ययुद्धे च

11 °) G2 सहितायास्ता —^b) K6 प्रातः सर्वान्समा
 —^c) K4 प्रसह्य —^d) D4 प्राप्स्यामि, G8 यास्यामि
 (for प्राप्स्याम) K1 (before corr) पुष्कलान्, K2
 T1 पुष्कला —^c) S1 विश्रमस्व, S2 K2 विश्रम्यस्व,
 K1 विश्राम्यस्व, K4 विश्रमस्त; T1 G8 विक्रमस्व (for
 विश्रमस्व) K2 स्वमव्यग्र, K4 स्वमद्यग्र, T1 G2
 M2 4 स्वमव्यग्र (M2 4 'ग्र) —^c) K1 सुपदेमा, K2
 स्वपस्वेव, B8 स्वप चैव, Dn3 स्वयं चेमा, D6 १ स्वप
 चेमा, T1 वस चेमां, G2 वस तेमां, M2-4 स्वप चेह
 (for स्वप चेमां) K2 8 निशासुखं, K6 निशा सुप,
 B8 M2-4 निशामिमा

12 °) S2 K6 B5 प्रयान्तं त्वा, K1 M2-4 प्रयास

त्वा, K2 T G प्रभाते त्वा, N1 त्वां श्रात तु, B1 2
 स्वामावां तु, B8 त्वां यात तु, B4 Dn D8-5 त्वां प्रया
 (Dn1 'या)त (for प्रयान्तं त्वा) S2 K1 N1 B Dn
 D8 5 १ T2 नरोत्तम (S2 'म, D7 'मा) —^c) K5 T1
 अनुयास्याम B8 रथिनौ (for सहितौ) —^d) K8
 धन्विनी, N1 ताविमौ, T1 धन्विन, M1 धन्विनौ (for
 धन्विनौ) S1 K1 परितापिनौ, K2 8 4 6 N1 B4 Dn3
 D6 १ परतापनौ (K8 'नी), B8 परवाहिनीं, M2 रथिनां
 वरौ (for परतापिनौ) —^c) K5 om. 12⁴ —^c) D1
 त्वरयामानं, S तरसा यात (for त्वरया यान्तं) K2
 रथिनो निशि सुसास्त्रान्, K6 रथिन त्वा वरायात, —^c)
 K1 N1 B2 4 Dn D8-5 १ T1 रथमास्थाय K2 रथाना
 स्थाय (for रथावा) K1 S (except T1) दंशितौ

13 G2 repeats 13 —^a) K2 गत्वा तु, K8 प्र
 तापा, K4 (marg, also as in text) प्रताप्य, G2 2
 (both times) स हत्वा (for स गत्वा) D7 सिबिर,
 M2 4 शिबिरे —^d) om (hapl) 13^b-14^a N1
 B1 2 5 transp 13^b and 14^b —^b) N1 न मे (for
 नाम) K4 (m as in text) 5 विश्राम्य, B1 2 5 विश्रम्य
 (for विश्राव्य) B8 चात्मन (for चाहवे) —^d)
 K5 D1 2 कदनं युध्यता (by transp) B8 युध्यता
 (for 'तां)

14 D4 om 14^a (of v 1 13) —^a) K1 (sup
 lin as in text) हत्वा (for हृत्वा) M4 तु (for च).
 —^c) N1 B1 2 5 transp 13^b and 14^b —^c) Dn1
 विरमस्व K2 हृत्, K3 6 शक्र, D7 सक्र (for शक्र).
 —^d) K2 महारथान्

15 °) K1 B1 Dn1 D7 पञ्चालानां, G8 पाञ्चालानां
 (for पाञ्चालानां) D7 वरूथिनी After ना, D7
 repeats the portion from तेषां (in 14^a) up to 14^a.

न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १६
 न चाहं समरे तात कृतवर्मा तथैव च ।
 अनिर्जित्य रणे पाण्डून्यपयास्याव कर्हिचित् ॥ १७
 हत्वा च समरे क्षुद्रान्पाश्चालान्पाण्डुभिः सह ।
 निवर्तिष्यामहे सर्वे हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ १८
 सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमेव हि ।
 सत्यमेतन्महाबाहो प्रव्रवीमि तवानघ ॥ १९
 एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः ।

—^d) B₂ शर्वो (for सर्व) D₁₋₃ T₂ G₁ : 'सूनव
 (for 'सूदन) G₈ सर्वदा बलसूदन

16 ^a) D₁ माया K₂ B₁ Dn₁ त्व, G₂ त्वा
 (for स्वः) K₂ : सहित (K₂ 'त) S (except T₁
 G₈) संखे (for सहये) —^b) K₂ गुप्तश्च K₁ कृत
 कर्मणा —^c) K₁ न सहेत, K₂ न सहेति, B₁ :
 नोसहेत (for न सहेत) K₁ विभु —^d) K₂ D₁
 'पाणिरिव K₄ ध्रुवं (for स्वयम्)

17 ^b) Ś₁ K₂₋₄ : B₁ Dn D₁₋₅ न चैव हि (K₂₋₄
 B₁ Dn₁ ह), K₁ तथैव ह, K₂ च सात्त्वत, B₂ तथैव
 च, D₁ पि वै वाहा (sic) (for तथैव च) —^{ad}) K₁
 पार्थान्, T₁ पापान् (for पाण्डून्) K₂ व्यपयास्यति,
 K₂ विपर्यास्याव, Dn₂ न च यास्यामि, D₁ : G₁ : M₂
 व्यपयास्याम (G₈ मि), D₂ : T G₂ अपयास्याम (D₂ :
 च), M₁ व्यपयाव (for व्यपयास्याव) N₁ अपया
 स्यामहे पाहून्विजित्य न हि कर्हिचित्, B₁ : रणे पाण्डून्
 निर्जित्य व्यपयास्यावहे क्वचित्, B₂ : अपयास्यावहे पाहून्
 निर्जित्य हि कर्हिचित्

18 ^a) K₂ वा (for च) Ś₂ K₂₋₈ B₁ : 2 : 5
 Dn₂ D₁₋₅ G₈ कुद्रान् (for क्षुद्रान्) D₁ पाचालै-
 K₂ B₂ Dn₁ पाण्डवै सह, T G₁ : सह पाण्डवै, G₈
 M सह पाण्डुभिः (for पाण्डुभिः सह) —^c) K₄ नि
 वर्तिष्यामहे, G₁ निवर्तिष्यावहे —^d) B₄ गता (for
 हता) M₁ स्वर्गमाप्नुम (for स्वर्गगा वयम्) K₂ : 6
 ह (K₂ हि) वामित्रा रणात्स्वय, K₄ (marg) हता वा
 स्वर्गवेगा वयं वा

19 ^a) Dn₁ T G सर्वोपाय (Dn₁ या) (for
 पायै) D₁ सहायैस्ते; G₈ सहायांस्ते —^b) D₂ प्रभाते
 (for प्रभाते) K₂ एव ह, K₂ : 6 N₁ B₂ : 6 एव ह,
 B₁ : 2 एव च, B₁ Dn D₁₋₅ : 1 S आहवे (for 'एव हि)
 —^c) G₈ समेत्य त (for सत्यमेतन्) —^d) K₂ प्रव्रवीम

अब्रवीन्मातुलं राजन्क्रोधादुद्धृत्य लोचने ॥ २०
 आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च ।
 अर्थाश्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ॥ २१
 तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् ।
 यस्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमहाय नाशयेत् ॥ २२
 किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन्पितुर्वधमनुस्मरन् ।
 हृदयं निर्दहन्मेऽद्य राज्यहानि न शाम्यति ॥ २३
 यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः ।

20 ^a) K₁ उक्त्वा (for उक्तस्) —^b) D₂ मातुले
 नाहत वच —^d) Ś₁ K₂ लोचन (for लोचने)
 Ś₂ T₁ M₄ क्रोधादुद्धृतलोचन, K₁ क्रोधासुष्टतलोचन,
 K₂ : (marg) क्रोधादु (K₂ धा उ) कुललोचन (K₄ 'ने),
 K₄ क्रोधादुष्टत लोचने, N₁ B Dn D₁₋₅ क्रोधसरक्त
 लोचन

21 Before 21, G₈ reads अश्वत्थामा —^a) Ś₁
 तु नो (for कुतो) Dn₁ नित्य (for निद्रा) —^b)
 K₂ : S (except G₈ M₁) वा (for च) Dn₁ नर
 स्यामर्षितां वच —^c) Ś₁ अर्थ B₂ चिन्तयता B₁₋₃ :
 वापि (for चापि) —^d) M₂ वै (for वा)

22 ^a) K₂₋₄ : M तदिदं मयि सप्राप्त, G₈ हृद
 मयानुसप्राप्त —^b) K₄ पश्यसेद्य, K₂ पश्य मे तच्च,
 G₈ M पश्यताद्य (for पश्य मेऽद्य) Dn₁ यद्यमेद्यचतुष्टये
 (sic) —^c) Ś₁ damaged, K₂ : 4 यश्च भागश्च, K₂
 यस्य भाग्य, K₂ स्वभागश्च, N₁ B₁ (marg, also
 as in text) : Dn₂ D₁ (before corr as in text) : 5
 पश्य (N₁ अस्य) भागश्च, M₁ यस्य भोगश्च (for यस्य
 भागश्च) D₁ : 2 [s]पि, S वै (for मे) —^d) T₂
 सुप्तिम्; G₈ सुप्तम् (for स्वप्नम्) K₂ अह्ना न (for
 अह्नाय)

23 ^a) Ś₂ को (for किं) —^b) K₂ : 4 (m
 as in text) : 5 चधसम भवेत्; T₁ वधमनुस्मर (for
 'रन्) —^c) Ś₂ G₈ M₂ निर्दय, K₁ (by corr)
 दीर्यते; K₄ : M₁ : 4 निर्दहद्; T G₂ निहत, G₁
 निहित (for निर्दहन्) Ś₂ ह्यन्मे; K₁ (by corr) : 3-5
 B₂ S 'यन्मे, K₂ : 8 शोक also (for मेऽद्य) B₁ : Dn₁
 हृदय दह्यमान मे (Dn₁ यं निर्दहस्यच) —^d) K₁ राज्य-
 हानि; K₂ राज्यहानि, M₁ राज्यहानि (for राज्यहानि)
 K₄ G₁ निशाम्यति; K₂ : 8 शाम्यति; B₂ विशा पते
 (for न शाम्यति) K₂ : 8 राज्यहानि (K₂ शान्याद्धि)
 शाम्यति

प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ २४
 कथं हि मादृशो लोके मुहूर्तमपि जीवति ।
 द्रोणो हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् ॥ २५
 धृष्टद्युम्नमहत्वाजौ नाहं जीवितुमुत्सहे ।
 स मे पितृवधाद्वध्यः पाञ्चाला ये च संगताः ॥ २६
 विलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुतः ।
 स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्दहेत् ॥ २७
 कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नान्नजेत् ।

24 G₁ om 24-25 —^a) K₆ तथा K₈ 4 निहित
 (for निहत) —^b) K₈ विशेषित, G₂ विचेतन (for
 विशेषत) —^c) K₂ 4 6 मे, D₁ तत् (for ते) S₂
 K₈ T G₂ सर्वे (for सर्व) —^d) B₁ मम (for मे)

25 G₁ om 25 (of v 1 24) —^a) D₄ om हि
 —^b) S₁ K₆ 6 D₄ द्रोणो हतेति, S₂ K₁-4 B₅ D₈ द्रोणे
 हतेति (B₅ 'ते तु, D₈ 'तेति), T G (G₁ om) द्रोण
 हतेति, M द्रोण हतेति (for द्रोणो हतेति) S₁ M₃-4
 यद्वाचं, K₆ पाचालान्, G₂ यद्वाप (for 'च) —^d)
 K₄ पचालाना, G₈ पाचालान्तत् (for पाञ्चालानां) K₆
 जीवत सशृणोम्यतः

26 ^a) B₈ अह नाजौ, Dn₁ अह स्वाजौ, D₈ 5
 अहत्वा तु (for अहत्वाजौ) —^b) K₆ जीवितम् —^c)
 K₆ D₁ 2 अहो (for स मे) K₆ N₁ B₁ 2 4 Dn D₁-5 7
 पितृवधाद् K₆ B₁ 2 4 D₁-8 वध्या (for वध्य)
 —^d) K₁ 3 4 Dn₁ D₁ 3 5 पचाला, D₁ G₁ पाचालो
 (for 'ला) K₆ M₁ ये समागता, K₈ ये च समता,
 K₆ येपि संगता, D₁ 2 पच संगता, D₈ ये च सजित,
 D₁ ये च संगत

27 ^a) S₁ विलेपो K₆ भग्नसच्छस्व (sic), B₁ D₄
 'शक्थस्य — Dn₁ om (hapl) 27^b-28^c —^c) S₂
 (marg) N₁ समाग्रत, B₅ मयाग्रत, D₁ मया श्रुत
 (for मया श्रुत) — S₂ reads 27^a-28^b on marg
 —^c) K₁ (by corr) स चाद्य (for स पुनर्) — K₆
 om (hapl) 27^d-28^e —^d) D₁ न निर्दहेत्, G₂
 पुनर्दहेत्

28 K₆ Dn₁ om 28^a, S₂ reads 28^a on marg
 (of v 1 27) —^a) D₁ ह्यकरुणस्यापि, T G₂ ना
 करुण —^b) S₂ अश्रुणा व्रजेत्, K₁ अश्रु नाव्रजेत्,
 K₂ अश्रु नो व्रजेत्, N₁ अश्रु न व्रजेत्, D₈ अश्रु ना
 स्पृशेत्, T G आश्रमास्र (T₁ 'अ'वेत्, M नाश्रमा

नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ २८
 यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः ।
 शोकं मे वर्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् ।
 एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २९
 वासुदेवार्जुनाभ्यां हि तानहं परिरक्षितान् ।
 अविपहृतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि मातुल ॥ ३०
 न चास्मि शक्यः संयन्तुमस्मात्कार्यात्कथंचन ।
 न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्यो मां कार्यान्वितयेत् ।

व्रजेत् (for अश्रु नाव्रजेत्) —^a) B₁ भग्नसक्थस्य, T₂
 G₂ भिन्नसक्थस्य —^d) K₁ तद्वाद् (for तादृग्) K₄
 (m as in text) तादृग्वच वच, D₁ 2 [ई]हृग्वचन
 पुन, M₃-4 वाचश्च तादृशा (for तादृग्वच पुन)

29 ^a) Dn₁ यश्चाय, T G₁ 2 अय च (for
 यश्चाय) D₁ मित्रपक्षे N₁ B₁ वै (for मे) —^b)
 K₈ [अ]निर्जित, G₂ निर्जितं (for निर्जित) —^c) S₂
 K₁-4 6 वर्धयत्येव (for 'त्येव) K₆ शोको मे वर्धयतामेव
 —^d) Dn₁ 'वेगम् (for 'वेग) B₅ D₁ इवार्णव —^e)
 K₈ एकाग्रमनसम्, N₁ नैकाग्र मनसम्, S अनेकाग्रस्य
 मे (for एकाग्रमनसो) K₂-4 6 N₁ T G₂ 8 M₁ तस्य,
 G₁ कस्य, M₂-3 शोकै (for मेऽद्य) —^f) Dn₁ निद्रा

30 ^a) Dn₂ वासुदेवो (for 'देवा) B₅ Dn₂
 D₁-8 5 च (for हि) —^b) S₁ तावह, Dn₂ तानहत्वा
 (for तानह) S₁ K₁ (before corr) परिरक्षिता, N₁
 परिवर्जितान् (for 'रक्षितान्) —^c) S₁ अविपहृतमौ;
 B₄ 6 D₁ अविपहृतमान् —^d) T₁ महेंद्रादपि (for
 'न्द्रेणापि) K₆ 6 मातुल, Dn₂ D₈ 5 सत्तम (D₈ 'म)
 (for मातुल)

31 ^a) S₂ K₁ B₂ Dn₂ D₁ (before corr as in
 text) 8 5 चापि, K₈ 4 वाप्ति, Dn₁ चाप्ति (for
 चाप्ति) S₂ K₁ N₁ B Dn D₁ (by corr) 8 4 7
 G₁ 8 M₁ 2 शक्, D₁ (before corr) शक्ये; D₈
 सक्त (for शक्य) K₁ सयातुम्, D₈ स्व यतुम् (for
 सयन्तुम्) —^b) K₂ यस्माद्, T₁ अस्मात् (for अस्माद्)
 N₁ B (B₅ damaged) Dn D₈-5 7 कोपमेत सयुज्यित
 — S₂ om 31^{ed} —^c) N₁ B₄ Dn D₈ 5 7 त न,
 B₁ 2 न च, G₈ न तु (for न त) T₁ G₈ M₁ 2 मा
 (for सस्मिन्) —^d) D₂ मे, S [s]स्मात् (for मां)
 N₁ B (B₅ damaged) Dn D₈ 5 7 कोपान्, D₁ कोप
 (for कार्यान्) K₁ निवारयेत्, S विचारयेत् (for
 निवर्तयेत्) —^e) Dn₂ तथैव (for हति मे) —^f)

इति मे निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता च मे ॥ ३१
 वार्त्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे परामवः ।
 पाण्डवानां च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ३२

अहं तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके ।
 ततो विश्रमिता चैव स्वप्ना च विगतज्वरः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

कृप उवाच ।

शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
 नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः ॥ १

तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षति ।
 न च किंचन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम् ॥ २
 शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः ।

Ks-1 ० B2 ३ Dn1 Ds ३ मम (for च मे) Gs एष
 सानुमता च मे

32 N1 om (hapl) 32 —^a) S1 B2 ३ Dn1 Ds ३
 वार्त्तिकैः, B2 वार्त्तिकैः, Dn2 वार्त्तिकैः, D1 वार्त्तिकैः,
 S वार्त्तिकैः (for वार्त्तिकैः) —^b) Ks परामव —^c)
 S2 स (for च) —^d) K1 दहते च

33 ^a) S1 K1 श्रुत्वा (for कृत्वा) Dn1 अवहत्
 कदा नत्वा (sic) —^b) Ks-1 ० अत्र, Dn1 मम (for
 मय) S1 (orig) सयुगे; D1 सौप्तिके (for सौप्तिके)
 —^c) K1 Dn2 D1 Gs विश्रमिता, Ks मिश्रमिता;
 Ks विश्रमिता, Dn1 विश्रमिता; G1 विमिश्रिता, M1
 विश्रमितश्च (for विश्रमिता) —^d) S2 K1 ३ B2 Dn2
 D1 1 T1 सुप्ता च, Ks सुप्तवद्, Gs सुप्तश्च (for
 स्वप्ता च) Ks विगतज्वरा (for 'ज्वर')

Colophon — Major parvan M1 शब्द — Adhy
 name S Ks D1 ३ द्वौष्यमर्ष (S2 वं), K1 द्वौषि
 कोप, M2 ३ कृपाश्रयामसधाद — Adhy no (figures,
 words or both) S2 (erroneously) 2, N1 Dn2
 D2 (marg) T G 4 (as in text), B1 71, Dn1
 M1-1 5, M1 70 — Sloka no Ks 34, Ks 72

5

1 T1 om the ref —^a) Ks शुश्रूषुरपि, Ks
 शुश्रूषुरपि; Ks सुश्रूषुरपि, T1 अशिश्रूषुः; T2 G M
 मशु (Gs नि) श्रूषुर्हि (T2 पुश्च; G2 पुः सु) (for
 शुश्रूषुरपि) —^c) Ks नाह, N1 न नि (for नालं)

Ds वेदयितौ Ks-1 ० Ds शक्तौ, T G कुद्धो (for
 कुरस्नौ) —^d) K1 D1 मति

2 N1 B2 repeat 2 after 14* —^a) Dn1 तथैव
 तावत्; M1 ३ तथात्मनैव, M2 ३ दीनात्मा नैव (for तथैव
 तावत्) —^b) M1 तु (for न) Ks शक्षति, Ks B1
 Ds ३ शिक्षयते; Ks शिक्षयति, B2 ३ Dn2 D1 शिक्षते,
 B2 शिक्षयति, D1 शिक्षते (for शिक्षति) —^c)
 N1 B2 (both first time) न च किंचिद् (B2 किंचिन),
 N1 (second time) S न कथंचन (for न च किंचन)
 —^d) Ds 'निश्चये' (for यम्) — After 2, Ks N1 B
 Dn D1-5 7 Gs ins

14* चिरं ह्यपि जड ह्यूर पण्डित पर्युपास्य ह ।

न स धर्मान्विजानाति दर्वी सुपरसानिव ।

मुहूर्तमपि तं प्राज्ञं पण्डित पर्युपास्य ह ।

क्षिप्र धर्मान्विजानाति जिह्वा सुपरसानिव ।

[Gs transp lines 1-2 and 3-4 — (L 1) Dn1
 यदु (for जड) Gs कूर (for ह्यूर) Ks D1 1 Gs
 हि; B2 च (for ह) N1 पर्युपासते — Ks reads
 lines 2 and 3 on marg — (L 2) D1 क्षिप्रं; Gs न च
 (for न स) Gs धर्म Dn1 देवी, Gs दुर्वी (for दर्वी)
 B2 सुपरसानिति, Dn सुपरसानि च — After line 2, D1
 repeats st 1, 2 and first two lines of 14* — (L 3)
 B1 च, B2 तु, Gs तद् (for त) Gs प्रज्ञ B2 ३ ३
 Dn1 Gs ह (for हि) — (L 4) B1 ३ Gs क्षिप्र धर्म,
 Dn2 क्षिप्रधर्मा (for क्षिप्र धर्मान्) Gs पाक (for सप)
 D1 जिह्वाश्च परसानिव (for the post half)]

After the above, N1 B2 repeat st 2

जानीयादागमान्सर्वान्ग्राह्यं च न विरोधयेत् ॥ ३
 अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
 दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ॥ ४
 नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
 निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नलक्ष्मीवान्निवर्तते ॥ ५
 यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
 तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥ ६
 तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।

प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ते यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ७
 स कल्याणे मतिं कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ।
 कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्यसे ॥ ८
 न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
 तथैव न्यस्तशस्त्राणां विमुक्तरथवाजिनाम् ॥ ९
 ये च ब्रूयुस्तवासीति ये च स्युः शरणागताः ।
 विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ १०
 अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो ।

3 ^a) Ś1 K1 शुश्रूषुरेव, K8 शुश्रूषेस्त्वेव, K4 शुश्रूषुस्त्वेव, B1 2 तथैव तावन्, D8 शुश्रूषुश्चैव, G8 शुश्रूषुस्त्वेव —^a) N1 आश्रमान्, Dn1 आगतान्, M8 आगमात् (for 'मान्') —^a) M1 ग्राह्याश्च D4 7 न च (for च न) K8 विरोधये, D8 निरोधयेत् (for वि')

4 ^a) K1 अनेयस्, K4 अयनयस्, K8 D8 G8 M2-4 अनयस्, Dn1 अयनस्, T1 विनयस् (for अनेयस्) K1 तुवमानी, K8 त्वयमानी, D8 त्ववमानी, S त्वविमानी (for त्वव') Ca d cite अवमानी (as in text) K8 S च (for यो) —^b) K4 6 D1 'पुरुष' —^c) Ś1 K1 2 6 D1 2 4 T2 G2 8 M इष्टम्, B8 स सम्, D1 दिष्टम्, G1 दुष्टम् (for दिष्टम्) D4 कल्याण —^a) Ś K1 5 B8 T1 -पातक, M2 थावक (for 'पापकम्')

5 K4 om (hapl) 5^a-7^b —^a) Ś K1 5 नाथवन्तं च, N1 B1 2 D8 नार्थवन्तं तु (N1 'वतस्तु'), B4 5 Dn1 T1 M नाथवतस्तु (B4 5 Dn1 'श्च') (for नाथवन्तं तु) Ca cites तथावत, Cd नाथवन्तं (as in text) Cv सुहृद —^b) K1 प्रतिषेदति, M1 Cv 'वेधति' Ś1 2 (marg) K1 पातक, Ś2 N1 G M1 8 4 पापकात्, K2 8 Dn1 M2 पापकान्, K6 D4 7 T1 पातकान् (for 'कात्') —^c) K2 8 6 N1 B1 2 S च (for तु) D8 लक्ष्मीवान्, Cv लक्ष्मीवान् (as in text) —^d) B1-3 5 G8 कदाचन, M8 4 कथंचन (for निवर्तते) —^e) N1 कुलक्ष्मीवान्कदा च न

6 K4 om 6 (of v 1 5) —^a) K1 शुश्रूषवचैर्, K8 शुश्रूषवचैर्, D4 7 [अ]स्युच्चा' (for 'स्युच्चा') T G2 सगै, G1 M वगै (for वाक्यैः) —^b) Ś2 क्षिप्तचित्तो, K1 क्षिप्तचित्त, K8 क्षिप्तचित्तो, D1 T2 G2 क्षिप्तचित्तो, G1 विप्रचित्तो (for क्षिप्तचित्तो) K8 D1 2 [S]भिगम्यते (for नियम्यते) —^c) G8 तदैव T1 G1

M8 4 सुहृदां (for 'दा') Ś2 शक्यो, Ca d शक्यो (as in text) —^a) Ś1 K1 नाशक्यस्, Ś2 न शक्यस्, N1 नमन्युस्, T G1 2 त्वशक्यस्, G8 सत्त्वशस्, M ह्यशक्यस् (for नशक्यस्) D1 2 त्वथ (for त्वव) D1 T1 शीदति (for सीदति)

7 K4 om 7^a (cf v 1 5) —^a) Ś1 K1 सुहृदो प्राज्ञ, K2 6 सुहृद' शक्य, K5 सुहृदाशक्य, K8 सुहृद' शक्यो, B1 8 सुहृद' प्राज्ञ, Dn1 सुहृद प्राज्ञ, D1 (before corr) सुहृदा प्रोक्त, D1 सुहृद प्राज्ञ; S सुहृदो (M1 'दौ') प्राज्ञान् (for सुहृद प्राज्ञ) —^b) S कुर्वाणान् (for 'ण') K1 B8 पातकं —^c) K1 प्राज्ञ, N1 T1 प्राज्ञ (for प्राज्ञा) K1 संप्रतिषेदते; K8 5 B4 5 Dn D1 (sup in, also as in text) 8-5 7 'वेधन्ति, K8 वेधते, B1 'वेधते (for 'वेधन्ते) —^d) M1 यथा शक्ति

8 ^a) Ś1 K1 स कल्याण, Dn1 सकल्यासो, T G स कल्याण (for स कल्याणे) Ś2 K1 5 B4 Dn D1-5 7 S मन (for मतिं) M2 कृत्स्न (for कृत्वा) —^b) Ś1 K1 कुरुषे, Ś2 कुरुष्व (for कुरु मे) B4 Dn1 सर्व (for तात) —^c) K4 T2 G2 तप्यसे K8 न पश्चाच्च प्रतप्यसे

9 ^a) D4 वध —^b) K8 तथैव न्यस्, B4 Dn1 D8-5 तथैवापास्, Dn2 तथैवान्यस् —^c) D1 विमुक्त (for 'क्त') K8 'ताजिना (for 'वाजिनाम्)

10 Ś1 K1 om 10 —^a) Ś2 तथास्मीति, K4 तवास्मिति, M तवास्मे (M1 'स्मे') ति, M8 (by corr) तव स्मेति (for तवास्मीति) —^b) B1 सरणागता, M4 शरण गता (for शरणा) Ś2 'गत' —^c) K8 विमुक्त (for विमुक्त) B1 मूर्धया —^d) K8 6 वापि; B1 चान्ये (for चापि) Ś2 K8 हतवाहन, K8 हितवाहना, B8 हतवाधवा

विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ ११
 यस्तेषां तदवस्थानां द्रुहेत पुरुषोऽनृशुः ।
 व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽपुवे ॥ १२
 सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
 न च ते जातु लोकेऽस्मिन्सुखमपि किल्बिषम् ॥ १३
 त्वं पुनः सूर्यसंकाशः श्रोभूत उदिते रवौ ।
 प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान् ॥ १४
 असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
 शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १५
 अश्वत्थामोवाच ।
 एवमेतद्यथात्थ त्वमनुशासीह मातुल ।

तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १६
 प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि संनिधौ ।
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ १७
 कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
 उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १८
 तथा शांतनवो मीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १९
 भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
 क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २०
 दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया मृधे ।
 पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ॥ २१

11 ^a) $\dot{S}_1$ सुप्यन्ति; D_2 (by corr) स्वपति (for स्वप्यन्ति) K_3 पांचाला — ^b) Dn_1 'कवचान्' $\dot{N}_1$ B_1 s T G M_2-4 प्रभो; B_2 विभो, M_1 तथा (for विभो) — ^c) K_3 D_2 रजनी Dn_1 सर्वा — ^d) K_1 प्रीता (for प्रेता)

12 ^a) $\dot{N}_1$ G_2 यक्षैषां K_1 G_1 तदवस्थानं (for स्थानां) — ^b) K_1 T_2 G_1 s द्रुहते, K_3 युप्येत; T_1 द्रुहते; G_2 द्रुहेत (for द्रुहते) G_3 पुरुषात्मज — ^c) D_1 सं (for स) M_1 मज्जे (for जेद्) — ^d) K_3 अगाधि

13 ^a) K_2-4 s सर्वार्थविदुषां; D_1 सर्वास्त्रविदुषा — ^b) D_1 s ज्येष्ठस्, M_2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठस्) K_1 संमत; $\dot{N}_1$ विदुष (for विदुषत्) — ^c) D_2 तव (for न च) M_3 s काले (for लोके) — ^d) K_2 सु*क्षमपि K_3 सु*क्षम*पि

14 ^a) K_3 'संकाशे' — ^b) $\dot{N}_1$ प्रभाते, B_1 s M_3 s प्रभात (for शोभूत) — ^c) M_1 प्रकाश K_1 यदि (for सर्व) — ^d) $\dot{S}_1$ शात्रवं K_1 प्रणेता यदि शास्त्र (sio)

15 ^b) K_3 विगर्हिता — $\dot{N}_1$ om 15^{ad} — ^c) C_n शुक्ल, C_d शुक्ले (as in text) K_3 वस्त (for न्यस्त)

16 ^a) = 6 33 3^a K_3 सत्यमेतद्, $\dot{N}_1$ B Dn D_1-5 G_1 एवमेव (for मेतद्) K_1-3 यथार्थत्वम्; G_2 M_2-4 यथा त्व माम्, M_1 यथार्थ माम् (for यथात्थ त्वम्) — ^b) K_1 s अनुशासीद्, K_2 s (marg) अनुशास्योसि, K_3 s अनुशासा (K₁ 'स्तो' हि, D_1 मनुशीद् (sio),

T G_2 s M_2-4 अनुशाससि, G_1 अनुशाससि, M_1 अनु शोचसि (for अनुशासीद्) K_3 मातुल $\dot{N}_1$ B Dn D_1-5 मातुलेह न सशय — ^c) S (except G_1) तैश्च (for तैस्तु) K_2 s (m as in text) s धर्ममय (K₃ 'य' (for पूर्वमय) — D_1 (before corr) हेतु (for सेतु) — ^d) $\dot{S}_1$ K_1 शतघो, S समताद् (for शतघा) T G_2 विदलीकृत, G_3 विमलीकृत (for विदलीकृत)

17 ^a) K_3 D_1 प्रत्यक्ष — ^b) $\dot{N}_1$ M_2 भवतश्च (for भवतां) $\dot{S}_1$ K_1-3 अपि (for चापि) — ^c) = 32^{ad} Dn_1 न्यस्तशस्त्रौ

18 ^a) Dn_1 G_2 s M_2 कर्णस्य (for कर्णश्च) $\dot{S}_1$ K_1 s पतित (K₃ ता)द् (for पतिते) D_2 कर्णस्य रथ चक्रेत्स — ^b) D_2 पतिते; T_1 G_2 M उत्थास्यन् (G₃ 'द्', T_2 उत्थाप्य (for रथस्य) K_3 घर — ^c) K_2-4 S उत्तम (for उत्तमे) K_2-5 B_2-5 Dn_2 D_2-5 s मज्जे; $\dot{N}_1$ प्राप्ते, B_1 सन्वी, D_1 s (both before corr) नासौ, S सन्नो (for सन्नो) — ^d) K_1 s D_1 T_1 G_1 s M_1 गाडीवधन्विना, K_2 गांजीवधन्विना

19 $\dot{S}_1$ K_1 s om (hapl) 19, K_3 reads it on marg — ^c) K_4 D_1 शिषण्डिन — ^d) K_4 गांजीव धन्विना, K_5 D_2 T_1 M_2 गांजीवधन्विना

20 ^a) K_3 G_2 महेष्वासस; K_3 महाप्राज्ञ (for महेष्वासस) — ^b) K_1 प्रयगतो, K_2-4 s G_2 प्राय गतो, K_3 D_1 s s प्रायोगतो, G_1 प्रहरतो (for प्राय गतो) — ^d) $\dot{S}_1$ K_1 अधर्मेण निपातित (= 21^d)

जानीयादागमान्सर्वान्प्राहं च न विरोधयेत् ॥ ३
 अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
 दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ॥ ४
 नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
 निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नलक्ष्मीवान्निवर्तते ॥ ५
 यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
 तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥ ६
 तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।

प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ते यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ७
 स कल्याणे मर्तिं कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ।
 कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्यसे ॥ ८
 न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
 तथैव न्यस्तशस्त्राणां विमुक्तश्च वाजिनाम् ॥ ९
 ये च ब्रूयुस्तवासीति ये च स्युः शरणागताः ।
 विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ १०
 अद्य स्वप्स्यन्ति पाश्चाला विमुक्तकवचा विभो ।

3 ^a) Ś1 K1 शुश्रूषुरेव, K8 शुश्रूषेस्त्वेव, K4 शुश्रूषुस्त्वेव, B1 2 तथैव तावन्, D8 शुश्रूषुश्चैव, G8 शिश्रूषुस्त्वेव —^o) N1 आश्रमान्, Dn1 आगतान्, M8 आगमात् (for 'मान्') —^d) M1 प्राह्याश् D4 7 न च (for च न) K8 विरोधये, D8 निरोधयेत् (for वि')

4 ^a) K1 अनेयस्, K4 अनयस्, K8 D5 G8 M2-3 अनयस्, Dn1 अनयस्, T1 विनयस् (for अनेयस्) K1 तुवमानी, K8 त्वयमानी, D8 त्ववमाता, S त्वतिमानी (for त्वव) Ca d cite अवमानी (as in text) K8 S च (for यो) —^b) K4 8 D7 'पुरुष —^o) Ś1 K1 2 3 D1 2 4 T2 G2 8 M इष्टम्, B8 स सम्, D7 दिष्टम्, G1 दुष्टम् (for दिष्टम्) D4 कल्याण —^d) Ś K1 8 B8 T1 -पातक, M2 भावक (for 'पापकम्')

5 K4 om (hapl) 5^a-7^b —^a) Ś K1 8 नाथवत् च, N1 B1 2 D8 नार्थवत् तु (N1 'वन्तस्तु'), B4 8 Dn1 T1 M नाथवत्स्तु (B4 8 Dn1 'श्च' (for नाथवन्त तु) Ca otes तथावत्, Cd नाथवन्तं (as in text) Cv सुहृद —^b) K1 प्रतिषेदति, M1 Cv 'वेषति' Ś1 2 (marg) K1 पातक, Ś2 N1 G M1 8 4 पापकात्, K2 8 Dn1 M2 पापकान्, K6 D4 7 T1 पातकान् (for 'कात्') —^o) K2 8 6 N1 B1 2 S च (for तु) D8 लक्ष्मीवान्, Cv लक्ष्मीवान् (as in text) —^d) B1-3 8 G8 कदाचन, M8 4 कथंचन (for निवर्तते) —^e) N1 कुलक्ष्मीवान्कदा च न

6 K4 om 6 (of v l 5) —^a) K1 शुश्रूषवचैर्, K8 शुश्रूषवचैर्; D4 7 [अ]स्युष्वा (for ह्युष्वा) T G2 सौ, G1 M वगै (for वाक्यै) —^b) Ś2 क्षिप्तचित्तो, K1 क्षिप्तचित्त, K6 क्षिप्रचित्तो, D7 T2 G2 क्षिप्रचित्तो, G1 विप्रचित्तो (for क्षिप्तचित्तो) K5 D1 2 [S]भिगम्यते (for नियम्यते) —^c) G8 तदैव T1 G1

M8 4 सुहृदां (for 'दा') Ś2 शक्यो, Ca d शक्यो (as in text) —^d) Ś1 K1 नाशक्यस्, Ś2 न शक्यस्, N1 नमन्युस्, T G1 2 त्वशक्यस्, G8 सत्त्वशस्, M द्वाशक्यस् (for नशक्यस्) D1 2 त्वथ (for त्वव) D7 T1 शीदति (for सीदति)

7 K4 om 7^a (of v l 5) —^a) Ś1 K1 सुहृदो प्राज्ञ, K2 8 सुहृद' शक्यं, K8 सुहृदाशक्य, K8 सुहृद शक्यो, B1 8 सुहृद' प्राज्ञ, Dn1 सुहृद प्राज्ञ, D1 (before corr) सुहृदा प्रोक्त, D7 सुहृद प्राज्ञ, S सुहृदो (M1 'दौ') प्राज्ञान् (for सुहृद प्राज्ञं) —^b) S कुर्वाणान् (for 'ण') K1 B8 पातकं —^c) K1 प्राज्ञ, N1 T1 प्रज्ञा (for प्राज्ञा) K1 संप्रतिषेदते, K8 8 B4 8 Dn D1 ('sup in, also as in text) 8-5 7 'वेषति, K6 'लेषते, B1 'सेषते (for 'वेषन्ते) —^d) M1 यथा शक्ति

8 ^a) Ś1 K1 स कल्याण, Dn1 सकल्पासो, T G स कल्याणं (for स कल्याणे) Ś2 K1 8 B4 Dn D1-5 7 S मन (for मर्ति) M2 कृत्स्न (for कृत्वा) —^c) Ś1 K1 कुरुषे, Ś2 कुरुष्व (for कुरु मे) B4 Dn1 सर्व (for तात) —^d) K4 T2 G2 तप्यसे K8 न पश्चात्त्व प्रतप्यसे

9 ^a) D4 वध —^c) K8 तथैव न्यस्, B4 Dn1 D8-8 तथैवापास्त, Dn2 तथैवान्यस्त —^d) D7 विमुक्त (for 'क्त') K8 'ताजिना (for 'वाजिनाम्)

10 Ś1 K1 om 10 —^a) Ś2 तथास्मीति, K1 तवास्मि, M तवास्मे (M1 'स्मे') ति, M8 (by corr) तव स्मेति (for तवास्मीति) —^b) B1 सरणागता; M2 शरण गता (for शरणा) Ś2 'गत —^c) K8 विमुक्त (for विमुक्त) B1 मूर्धया —^d) K5 8 चापि, B1 चान्ये (for चापि) Ś2 K8 हतवाहन, K8 हितवाहना, B8 हतवाधवा

विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ ११
 यस्तेषां तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः ।
 व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽध्रुवे ॥ १२
 सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
 न च ते जातु लोकेऽस्मिन्सुखमपि किल्बिषम् ॥ १३
 त्वं पुनः सूर्यसंकाशः श्रोभूत उदिते रवौ ।
 प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान् ॥ १४
 असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
 शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १५

अश्वत्थामोवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वमनुशासीह मातुल ।

तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १६
 प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि संनिधौ ।
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ १७
 कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
 उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १८
 तथा शान्तनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १९
 भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
 क्रोशता भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २०
 दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया मृधे ।
 पश्यता भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ॥ २१

11 °) S: सुप्यति; D: (by corr) स्वपति (for स्वप्यन्ति) K: पांचाला —^b) Dn: कवचान् N: B: T G M: 1-4 प्रभो; B: विमो, M: तथा (for विमो) —^c) K: D: रजनी Dn: सर्वा —^d) K: प्रीता (for प्रेता)

12 °) N: G: यक्षैषां K: G: तदवस्थानं (for 'स्थानां) —^b) K: T: G: द्रुह्यते, K: युज्येत, T: द्रुह्यते; G: द्रुह्येत (for द्रुह्येत) G: पुरुषाम्भज —^c) D: स (for स) M: मज्जे (for जेज्) —^d) K: अगाधि

13 °) K: 1-4: सर्वास्त्रविदुषां, D: सर्वास्त्रविदुषा —^b) D: 1: ज्येष्ठस्, M: श्रेष्ठ (for श्रेष्ठस्) K: समत, N: विदुष (for विदुष) —^c) D: तव (for न च) M: 1: काले (for लोके) —^d) K: सु*क्षममपि K: सु*क्षम*पि

14 °) K: 'संकाशे —^b) N: प्रभाते, B: 1: M: 1: प्रभात (for श्रोभूत) —^c) M: प्रकाश K: यदि (for सर्व) —^d) S: शात्रवं K: प्रणेता यदि शस्त्रव (sic)

15 °) K: विगर्हिषा —^b) N: om 15^{ed} —^c) G: शुक्ल, Cd: शुक्ले (as in text) K: यस्तं (for न्यस्तं)

16 °) = 6 33 3^a K: सत्यमेतद्; N: B: Dn: D: 1-7: G: एवमेव (for मेतद्) K: 1-3: यथार्थत्वम्, G: M: 1-4: यथा त्व माम्, M: यथार्थं माम् (for यथास्त्वस्वम्) —^b) K: 1: अनुशासीह, K: 2: 1: (marg) अनुशास्योसि; K: 1: अनुशास्त्रा (K: 'स्तो) हि, D: अनुशीह (sic),

T G: 1: M: 1-4: अनुशाससि, G: अनुशाससि, M: अनु शोचसि (for अनुशासीह) K: मातुल N: B: Dn: D: 1-8: मातुलेह न सशय —^c) S (except G: 1) तैश्च (for तैस्तु) K: 1: 4: (m as in text) 1: धर्ममय (K: 'य) (for पूर्वमय) D: 1: (before corr) हेतु (for सेतु) —^d) S: K: 1: शतशो; S: समताद् (for शतधा) T G: विद्वल कृत, G: विमलीकृत (for विदलीकृत)

17 °) K: D: प्रत्यक्ष —^b) N: M: भवतश् (for भवतां) S: K: 1-8: अपि (for चापि) —^c) = 32^{ed} Dn: न्यस्तशस्त्रौ

18 °) Dn: G: 1: M: 1: कर्णस्य (for कर्णश्च) S: K: 1: पतित (K: ता)श्च (for पतिते) D: 1: कर्णस्य रथ चक्रेत्य —^b) D: पतिते, T: G: M: उत्थास्यन् (G: द्), T: उत्थाप्य (for रथस्य) K: वर —^c) K: 1-4: S: उत्तम (for उत्तमे) K: 1-8: B: 1-5: Dn: D: 1-8: 1: मग्ना; N: प्राप्ते, B: सन्वो; D: 1: (both before corr) नास्तौ, S: सक्तो (for सन्नो) —^d) K: 1: D: T: G: 1: M: 1: गांजीवधन्वना, K: गांजीवधन्वना

19 S: K: 1: om (hapl) 19, K: reads it on marg —^c) K: D: 1: शिषडिन —^d) K: गाजीव धन्वना, K: D: T: M: 1: गांजीवधन्वना

20 °) K: G: महेष्वासस्य, K: महाप्राज्ञ (for महेष्वासस्य) —^b) K: 1: प्रयगतो, K: 1-4: G: प्राय गतो; K: D: 1: 1: प्रायोगतो, G: प्रहरतो (for प्राय गतो) —^d) S: K: 1: अधर्मेण निपातित (= 21^d)

एकाकी बहुमिस्तत्र परिवार्य महारथैः ।
 अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ २२
 विलापो भग्नसक्तस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः ।
 वार्त्तिकानां कथयतां स मे मर्माणि कृन्तति ॥ २३
 एवमधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः ।
 तानेवं भिन्नमर्यादान्किं भवान्न विगर्हति ॥ २४
 पितृहन्तृनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके ।
 कामं कीटः पतंगो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ २५
 त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् ।

तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २६
 न स जातः पुमाल्लोके कश्चिन्न च भविष्यति ।

यो मे व्यावर्तयेदेतां वधे तेषां कृतां मतिम् ॥ २७

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 एकान्ते योजयित्वाश्चान्प्रायादभिमुखः परान् ॥ २८
 तमब्रूतां महात्मानौ भोजशारद्वताबुभौ ।
 किमयं स्यन्दनो युक्तः किं च कार्यं चिकीर्षितम् २९
 एकसार्थं प्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ ।

21 Śs Ds om (hapl.) 21 —^a) Gs तु (for च) —^b) Ds समेष्ट्य Śs damaged, Bs Dn Ds १ रणे (for मृधे) —^c) Ds पश्यतो —^d) T1 स (for नि-) Ks युधि तेनैव पातित

22 Ks om (hapl.) 22 —^a) N1 बहुशस् (for बहुमिस्) —^b) B1 Ms महारथ (for 'रथै') —^c) Ds नरव्याघ्र —^d) Ks भीमसेने निपातित

23 ^a) K1 ० भग्नसक्तस्य, B1 ० शक्तस्य —^b) K2 ० ४ (m as in text) ० योय (for यो मे) Ds राज (for राज्ञ) M1 प्रतिश्रुत —^c) Śs B D1 ४ ० वार्त्तिकाना, Ks वार्त्तिकानां, Ks N1 Dn वार्त्तिकाना, Bs वार्त्तिकानां, Ds कांतकानां, S वादिकानां (for वार्त्तिकाना) Ds कथयतो —^d) K2 ० ४ (marg, also as in text) Gs M तन्मे (for स मे) B1 वर्माणि, M1 मर्माणि (for मर्माणि)

24 ^a) Śs K1 तेषार्मिका, K2 N1 B Dn Ds T Gs M1-० चाधर्मिका, Ks ह्यधर्मिका, Ks D1 २ ह्यधर्मिका, Ds चाधर्मिका, Ds G1 M4 चाधर्मिका, Ds वाधर्मिका, Gs च धार्मिका (for अधार्मिका) —^b) Śs K1 छिन्नसेतव, B1 भिन्नसेतव, Ca d भिन्नसेतव (as in text) —^c) K1 तत्तत्रैव, Ks ४ (m as in text), ० तानेव (for तानेव) N1 छिन्न (for भिन्न) —^d) Śs K1 भवान्किं न Śs निगर्हति, Bs विगर्हति, Dn1 विनिर्दति, T1 G1 [अ]धिगर्हति (for विगर्हति) M1-० पाचालान्किं न गर्हति — After 24, K2-१ ० ins

15* यास्याम्यपचितिं राज्ञ कौरवस्य पितुस्तथा ।

[Ks. ० कौरवस्य]

25 ^a) K1 पितृहन्तृ Ks अहत्वा तु, N1 अह गत्वा (for अह हत्वा) —^b) Ds पचालान Gs सु

स्तिके (for सौप्तिके) —^a) Śs K1 काण, Śs कृमि, Ds काम, Gs काक (for काम) Ks कीट, M1 कीटा (for कीट) —^d) Śs K1 जन्मप्राप्यो, Ds राजन्प्राप्य T1 भवानि (for भवामि)

26 ^a) Ds चाहम् (for चाहम्) K1 अनेवाद्य K2-१ ० भविष्यति च तत्सर्वं, M4 त्वरे चागमनेनाद्य —^b) Gs यदि तन् (for यदिद) Ds वि (for मे) Ds विकीर्षित (for चिकीर्षित) — After 26^{ab}, Ks reads 30^{ab} —^c) Ks चरमाणस्य (for त्वरे)

27 ^a) Gs स स (for न स) Ds यात —^b) Śs N1 Bs Dn Ds-१ कश्चिन्न स, K1 कश्चित्स न, D1 २ कश्चिन्नाय, Gs न कश्चन (for कश्चिन्न च) —^c) K2 ० व्यवर्तं, T Gs ह्यावर्तं (for व्यावर्त) —^d) K2 ० कृता, Dn1 कृते (for कृतां)

28 K2-१ ० N1 B1-० ० Ds ० S (except T2 Gs) om the ref —^a) Ks Dn2 उक्ता K2 ० महात्मानौ (for 'राज) — Ks om (hapl.) 28^b-29^a —^b) Ks भोजशारद्वताबुभौ (= 29^b) —^c) T1 अभिमुखं K1 कुरुन् (for परान्)

29 Ks om 29^a (of v l 28) —^a) K1 T G महाभागौ (for 'स्मानौ) —^c) Śs K1 ० D1 किमिद, N1 B1 २ ० ० Dn2 Ds ० किमयं, Ds (before corr) किमिह (for किमय) Śs K1 ० D1 २ (before corr) स्यदन युक्त, Ds स्यदने युक्त —^d) Śs K1 ० D1 २ किं वा, N1 किंचित् (for किं च) Bs चिकीर्षति — After 29, N1 writes 32^{ab} and cancels it

30 Ks reads 30^{ab} after 26^{ab} —^a) K2-१ ० B Dn D1-० ० १ एकसार्थं, Ks Ds एकसार्थं, N1 एक-सार्थं, Gs एक सार्थं (for एकसार्थं) Śs प्रयातौ स्व;

समदुःखसुखौ चैव नावां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३०
 अश्वत्थामा तु संक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
 ताभ्यां तथ्यं तदाचरुयौ यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥ ३१
 हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः ।
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ३२
 तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तवर्मणमद्य वै ।
 पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ॥ ३३
 कथं च निहतः पापः पाञ्चालः पशुवन्मया ।
 शस्त्राहवजितां लोकान्प्राप्नुयादिति मे मतिः ॥ ३४

क्षिप्रं संनद्धकवचौ सखद्वावात्तकार्मुकौ ।
 समास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्यौ परंतपौ ॥ ३५
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् ।
 तमन्वगात्कृपो राजन्कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३६
 ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः ।
 हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ॥ ३७
 ययुश्च शिविरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो ।
 द्वारदेशं तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ रथोत्तमे ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वेणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

K₁ प्रयातौसौ; K₂ T₁ G₂ M प्रयाता स्म (T₁ 'तास्मा'),
 K₃ T₁ G₁ प्रयाता स्म (K₂ स्मस्, K₄ स्वस्)
 —^b) K₂ त्वयमिह (for त्वया सह) —^c) K₂ S
 समदुःखसुखाश्च (K₂ सुख, M₁ सुखाश्च), D₁ दुःखे
 सुखे; D₂ दुःखसमौ (for सुखौ) N₁ B₁ D_n
 D₂-s १ चापि (for चैव) —^d) S₁ २ (marg) K₁
 न त्व, S₂ न वा (for नावा) S तस्माच्छंसितुमर्हसि

31 ^a) K₂ D₁ [अ]पि (for तु) D₁ [अ]पि स
 क्रुद्ध, M₂ तत् क्रुद्ध (for तु सक्रुद्ध) —^c) K₂ ३
 N₁ समाचक्ष्ये (N₁ 'क्षौ'), K₂ ३ B₁-३ समाचक्ष्यौ; B₂
 D_n G₁ M₂ ४ तथाचक्ष्यौ (for तदा) —^d) K₁
 यदस्यासीत्, K₂ यदस्याह; B₁ यदस्याह, B₂ एत
 न्मम, D₂ (by corr) यस्यादात्म, M₁ यदप्रात्म (for
 यदस्यात्म) K₂ चिकीर्षति

32 ^b) K₂ युध्यता, M₂-३ योधानां (for योधा)
 —^c) = 17^{ad} K₂ नस्तशस्त्रो

33 ^a) D₁ तं तथैव; G₁ तत्तथैव —^b) K₄ (m
 as in text) न्यस्तवर्मणम्, K₂ ३ B₁-३ D₂ (before
 corr as in text) G₂ न्यस्तवर्मणम्, G₁ कृतवर्मणम्
 (for न्यस्तव) S आह्वे (for अथ वै) —^c) K₂ D₁
 पुत्र B₁ D₂ पञ्चाल (for पाञ्चाल) —^d) K₂ पापी;
 G₂ सुप्त (for पाप) K₂ पापेण

34 ^a) K₁ (before corr as in text) यदा न,
 K₂ ३ कथं तु, K₂ कथंचिन्, S कथं वि (G₂ न)
 K₂ कथं तु निहित पाप —^b) K₂ पाञ्चाल, K₂ N₁
 B₂-३ D_n D₂-३ १ S पाचाल्य, B₁ पाञ्चाल (for
 ल) —^c) K₂ ३ श (K₂ स) शस्त्राहवजितान्, N₁

B₁ ३ T G M₁ ३ शस्त्राहि (T₁ 'म') वर्जितान् (B₁ ३
 M₁ ३ 'निर्जितान्, G₂ 'वाजितान्), B₂ शस्त्राहव्य
 जितान्; B₁ D_n D₂-३ M₂ ४ शस्त्रेण वि (M₂ ४ निर्)
 जितान्, D₂ (by corr) शस्त्रेण निहतान्, D₁ शस्त्रेण
 विहतान् (for शस्त्राहवजिता) D₁ २ (before corr)
 शस्त्राहतानां लोकानां —^d) S₂ K₂ B₂-३ D_n D₁ ३ (by
 corr) ३-३ T₁ M₂ ४ नामुयाद्, K₁-३ N₁ D₂ (before
 corr) आमुयाद्; K₂ नामुयान्, B₁ ३ प्रामुयान् (for
 प्रामुयाद्)

35 ^a) K₂ D₁ क्षिप्र (for क्षिप्र) K₂ सनद्ध,
 K₂ संन्यस्त, N₁ स युद्ध (for सनद्ध) —^b) K₂
 सरुवान् (for सखद्वावात्) S सहकार्मुकौ (for [आ]त्त)
 —^c) S₁ damaged, S₂ (orig) समानार्थाय (hyper-
 metrio), K₂ यमास्थाय; N₁ B₂-३ D_n D₂ (marg
 by corr) ३ T G M₁ ३ मामास्थाय; B₁ D₁ ममा
 स्थाय, D₁ २ (before corr) मामापरात् (for समा
 स्थाय) K₂ प्रतीक्षेतां, K₂ प्रतीक्ष्येतां; D₂ प्रतीक्षेता,
 D₁ प्रतीक्षेत (for 'क्षेतां) —^d) B₁ ३ रथावेतौ, D₁
 रथावर्यौ, T G रथस्थौ च (for रथवर्यौ)

36 ^a) K₂ इत्युक्त्वा —^b) K₁ कुरुन्; K₂ पुरा,
 D₁ २ (before corr) पुमान् (for परान्) —^c) S₂
 ताम् (for तम्) S₁ K₁ ३-३ D₁ अन्व (K₁ न्वा) यात्
 (for अन्वगात्)

37 ^a) K₂ व्यरोचन्त —^b) K₂ पटान् (for परान्)
 —^c) D_n D₁ स्तूयमाना, T₁ हूयमानो (for 'मानो)
 —^d) M₂-३ समिद्धा (for समिद्धा) T₁ समिद्धो हव्य
 वाहन

38 ^a) K₂ ३ ययौ च, K₂ प्रययु (for ययुश्च)

सा तदाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरशीर्यत ।
 युगान्ते सूर्यमाहत्य महोल्केव दिवश्च्युता ॥ १३
 अथ हेमत्सरं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसम् ।
 कोशात्समुद्भवर्हाशु विलादीप्तमिवोरगम् ॥ १४
 ततः खड्गवरं धीमान्भूताय ग्राहिणोत्तदा ।
 स तदासाद्य भूतं वै विलयं तूलवद्ययौ ॥ १५
 ततः स कुपितो द्रौणिरिन्द्रकेतुनिभां गदाम् ।
 ज्वलन्तीं ग्राहिणोत्तसै भूतं तामपि चाग्रसत् ॥ १६

निर्वर्तितान् —^०) Dn1 D1 (sup lin as in text) ३
 अथ, Ca d रथ (as in text) K2 ४ मुमोचाय,
 K5 ६ B2 ३ ३ Dn1 'चालौ, G2 'चास्त्रै (for 'चासै)
 —^d) S अग्निशिखोपमा

13 ^a) Ś2 स (for सा) K1 तदाहत^०, K8 तमा
 सद्य, K4 तदाहत्य, K6 B Dn D1 ३-३ M तमा
 हत्य, N1 तमासाद्य, G1 तदा तस्य, G8 तदागल्य
 (for तदाहत्य) G1 दीप्तस्य, G2 दीप्ताग्रा (for 'साग्रा)
 —^b) K1 रथशक्तीर् K2 ४ ६ N1 B Dn1 D1-5 T G2
 M2 ३ अदीर्यत, K8 अशीर्यते, Dn2 अदीर्यत (for
 अशीर्यत) —^०) N1 आसाद्य (for आहत्य) —^d)
 K2 M1 दिवश्च्युता, K5 D1 २ (m as in text) ३ ३
 दिव गता, K6 दिवि झुता, N1 नभश्च्युता, B1-३ ३
 T नभश्च्युता

14 ^{ab}) Dn2 हेमसह (for 'त्सरं) M1 transp
 दिव्य and खड्ग D1 'वर्चसा —^०) B5 illegible
 N1 क्रोधात् (sup lin कोपात्), B8 ४ D1 कोपात्
 (for कोशात्) K1 समुद्भवर्हाशु, N1 समुद्भाराशु,
 B1 २ D2 (marg by corr) ३ T2 समुद्भवर्हाशु, B8
 समुज्जहाराशु, B4 D1 २ (before corr) सखद्वर्हा (B4
 'र्हा)शु, G1 समुद्भवर्हाथ, G8 समुद्धरन्नाशु, M2 समु
 दवर्हाशु (sic) —^d) K1 विल, M8 ४ विलाद् (for
 विलाद्) K8 विलाहृसविमोरगं, K4 विलादीप्तमिवोरग

15 B. illegible —^a) S स त (for तत) T1
 G1 २ श्रीमान् —^b) M8 भूयश्च (for भूताय) T1
 तथा —^०) K3 Dn1 तमासाद्य K6 भूत हि, T1
 G1 २ वै भूत (by transp) —^d) K1 विल य Dn1
 तूलवद्, D1 (before corr) भूतवद्, G8 युगपद् (for
 तूलवद्) K. विल च नलवद्ययौ, K6 B Dn2 D1
 (before corr) २-३ ७ विल नकुल (B4 सतूल) वद्ययौ

16 In B., 16^{ab} is illegible —^a) K2 ४ प्र,

ततः सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ।
 अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाशं जनार्दनैः ॥ १७
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो निरायुधः ।
 अत्रवीदभिसंतप्तः कृपवाक्यमनुसरन् ॥ १८
 ब्रुवतामप्रियं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः ।
 स शोचत्यापदं प्राप्य यथाहमतिवर्त्य तौ ॥ १९
 शास्त्रदृष्टानवध्यान्यः समतीत्य जिघांसति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्म्यात्कुपयं प्रतिपद्यते ॥ २०

K8 तु (for स) K4 कुपितौ —^b) B1 इन्द्रकेतुनिभा
 सदा —^०) K4 ज्वलती, M8 ज्वलती Dn2 ग्राहणो
 (for ग्राहिणोत्) Ś2 K8 तस्मिन् (for तसै) —^d)
 Ś1 K1 ३ भूतस् (for भूत) K1 तदपि

17 ^b) Ś2 K1-३ ३ B8 Dn1 D1-३ १ T1 G2 वीक्ष्य
 माणस् —^c) Cv otes 17^{ab} as in text —^d) Dn1
 प्रकाश, Ca d अनाकाश (as in text)

18 ^a) Ś1 K1 अद्भुततर, K4 अद्भुततम, T1 G1 ३
 अद्भुतमिद —^०) K6 B4 Dn2 D1-३ ३ अति (for
 अभि) S अर्चितयसुतसत् —^d) T G1 ३ M कृप
 भोजवच सरन् (M2 स तद्), G8 कृपभोजवनुसरन्

19 ^a) M2-३ सुहृदाम् (for ब्रुवताम्) B T2
 G1 ३ अपि प्रिय, D1 अग्रिय (for अग्रिय) K8 वान्य,
 B1 ३ ३ तथ्य, B4 कथ्य (for पथ्य) —^b) B1 सुहृ
 दान्व, M3-३ ब्रुवता न —^c) For 19^a-27^a, B8 damaged
 —^०) N1 स शोच्यत्स्वाप —^d) K2 ३ ३ N1 B1 ३
 अवमन्य तौ, K8 इह चासवान्, Dn1 अपि वर्तते, D1
 अभिवर्त्य तौ, D1 अतिवर्त्यते, S अवमन्य तौ

20 B8 damaged —^a) K2 ४ D4 शास्त्रदृष्टीन् (for
 'दृष्टान्) Ś1 अवध्यान्य, K6 N1 B1 २ ३ ३ Dn D1 २-३ १
 अविद्वान्य (for अवध्यान्य) Ś2 K3 B8 शास्त्रदृष्ट्या न
 (B8 त्व)वध्यान्य, K1 शास्त्रदृष्ट्यापथोरीन्य, D2 (before
 corr) शास्त्र दृष्ट्वा न विद्वान्य, D2 (by corr) शास्त्र
 द्रष्टृनविद्वान्य, T G Cv शास्त्र (G1 [by corr] 'स्त्रा)
 दृष्टमवि (T2 'व)जाय, M1 'दृष्टमवध्याय, M2 'दृष्टमवध्याय,
 Ma. ३ शास्त्रदृष्टविधान य —^०) K1 स पथ्य, B1 स
 पथि, D1 २ सपथ्य (for स पथ) G1 प्राप्यतो (for
 प्रच्युतो) K2 ३ ३ N1 B1-३ Dn D1 २ (before corr)
 ३-३ १ T2 G1 २ धर्मात्, T1 धर्म (for धर्म्यात्) —^d)
 Ś3 कुपयान्, K5 कुपय, B1 २ ४ Dn D2-३ १ कुपय;
 B8 विपदं, T1 द्विपथ, T2 G1 ३ विपय, G2 विपय,

गोत्राह्वानपुत्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ।
 वृद्धबालजडान्वेषु सुप्तमीतोत्थितेषु च ॥ २१
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राण्युपधारयेत् ।
 इत्येवं गुरुभिः पूर्वेषुपदिष्टं नृणां सदा ॥ २२
 सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् ।
 अमार्गेणैवमारम्य घोरोमापदमागतः ॥ २३
 तां चापदं घोरोतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ॥ २४
 अशक्यं चैव कः कर्तुं शक्तः शक्तिबलादिह ।
 न हि दैवाद्गरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ॥ २५
 मानुषं कुर्वतः कर्म यदि दैवान्न सिध्यति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्म्याद्विपदं प्रतिपद्यते ॥ २६
 प्रतिघातं ह्यविज्ञातं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यदारम्य क्रिया काचिद्भयादिह निवर्तते ॥ २७

M विपथि (for कुपथ) B₁ प्राद्वहन्त्यते (sic), B₂ 4
 Dn Ds-s S (except G₂) प्रतिहन्त्यते; D₁ ** हन्त्यते
 (for 'पथते')

21 B₂ damaged —^b) G₂ M G₇ आतुर (for
 मातुर) K₂ तदा (for तथा) —^c) N₁ B₄ Dn
 Ds-s 1 हीनप्राण, B₁ बालवृद्ध (for वृद्धबाल) B₂
 जडातेषु; Dn₁ जनाधेषु, G₂ जिनाधेषु, M₁ 2 जडां
 धेषु, M₃ 4 जलप्रस्त (for जडान्वेषु) —^d) K₂ सुप्त
 भीताश्रितेषु च, K₂ भीतजितेषु च, K₂ नीचोत्थितेषु
 च, G₁ भीतेषु प्रार्थितेषु च

22 B₂ damaged —^a) K₁ मत्तो मत्त —^b)
 S₂ D₁ 2 T₁ M₁ न शस्त्राण्यप (D₁ 2 'ण्युप'; T₁ ण्य,
 M₁ ण्यव) चारयेत्, K₂ N₁ B₁-4 Dn₁ Ds-s 1 न हा
 (D₁ हा) श्वाणि निपातयेत्, K₂ न शस्त्रमवपातयेत्; Dn₂
 G₂ न हा (G₂ चा) श्वाणि च पातयेत्, T₂ G₁ 2 न च
 शस्त्राणि वा (G₁ ण्यवा, G₂ णि चारयेत्, M₂-4 न
 शस्त्राण्यवपातयेत् —^c) D₁ इत्येव K₁ कुरुभि (for
 गुरुभि) —^d) K₂ 4 समुदिष्टं, K₂ उपाविष्टां (for
 उपदिष्ट)

23 B₂ damaged —^a) K₂ व्युत्क्रम्य, K₁ ह्य
 व्यक्रम्य, Dn₁ उत्तम, D₂ उत्क्रम्य —^b) S₂ शास्त्र
 दृष्टं —^c) S₁ K₁ D₁ अमार्गे वैरम् (D₁ नैवम्) (for
 अमार्गेणैवम्) K₂ आरम्यं, N₁ समारम्य (hyper-
 metris), S आरम्यो (for आरम्य) —^d) K₂ 4 8
 आसद, K₂ आगता (for 'त') Dn₂ घोरोमापदियगत,
 S (except G₂) घोरो (M₁ 2) तरितुमापद

24 B₂ damaged —^a) S₂ K₂ तामापद, K₁
 ता चापदा, K₂ त चापर, Dn₂ D₁ तयापद (D₁ दां)
 (for तां चापद) B₁ घोरोतमा S आपद परमा (T₂
 G₂ प्रवरा) घोरो —^b) S₂ om (hapl) 24^a-27^b M₁
 transp 24^a and 25^a —^c) K₂ 5 यदुद्दिश्य; K₂
 य उत्पथ, D₁ G₂ यदुद्यम्य, M उपक्रम्य (for यदुद्यम्य)
 —^d) S₁ K₁ अथ, D₁ 2 एव, T G₂ इह, G₁ इव,

M यद्वि (for अपि) G₂ भूयादिह निवर्तते

25 S₂ om 25 (of v l 24) B₂ damaged M₁
 transp 24^a and 25^a —^a) B₁ 3 4 Dn₂ Ds-s 1
 M₁ तत् (for क) K₂ अशक्यान्वेव कर्तुं स, N₁ अशक्य
 च महत्कर्तुं, B₂ Dn₁ अशक्त (Dn₁ 'क्य) श्रैव तरकर्तुं
 —^b) B₁ 2 4 Dn Ds-s 1 कर्म, B₂ सत्य (for शक्त)
 M कृत्य (for शक्ति) K₂ हत, T₂ G₂ 3 इव (for
 इह) T₁ शक्य शक्तिर्बलाधिप, G₁ शक्य शक्तिच्छला
 दिव —^c) K₂ गरीयो हि, K₂ गरीयान्नै, G₂ गरी
 यद्वै —^d) K₂ B₁ 2 Dn₁ मानुष्य, Ca d मानुषं
 (as in text) B₂ मानुष्य कथ्यते भुवि, S मानुष्य
 किंचिदिष्यते (M दुच्यते)

26 B₂ damaged S₂ om 26 (of v l 24),
 M₁ om (hapl) 26-27 —^a) K₂ B₂ 5 Dn D₁ 1 7
 T G₁ 2 मानुष्य (for ए) M₂ कुर्वता —^b) G₂ दैव,
 M₂ 4 चैव (for दैवान्) K₁ यदि चैवानुसिद्धिति, M₂
 यदि चैव न सिध्यते —^c) Dn₁ स्वपथ, D₁ 2 सत्यथ,
 D₂ स कथ, G₂ न पथ (for स पथ) K₂ प्रच्युताद्,
 D₁ (before corr) युज्यते (for प्रच्युतो) S₁ damaged
 K₁-2 3 N₁ B₁-4 Dn D₁ 2 (before corr) 8-8 1 T
 G₁ 2 M₂ धर्माद् (for धर्म्याद्) —^d) K₁ अपथ,
 K₂ 3 B₁ 2 Dn₁ D₁ 1 विपथ, T G₁ 2 M₂ विपथ,
 G₂ आपद, M₂ 4 विपथि (for विपदं) T₂ G₁ 2
 M₂-4 प्रतिहन्त्यते (for प्रतिपद्यते)

27 B₂ damaged S₂ om 27^a (of v l 24),
 M₁ om 27 (of v l 26) —^a) S₁ damaged, K₂
 प्रतिज्ञान; N₁ B₂ अभिज्ञात, Dn₁ प्रतिज्ञात, Dn₂
 प्रतिज्ञात (for वात) K₂ 3 B₂ Dn G₁ 2 M₂-4 ह्यवि-
 (M₂ 4 व) ज्ञान, N₁ ह्यभिज्ञात, D₁ ह्यविज्ञात, T
 G₂ हि विज्ञान —^c) B₂ तद् (for यद्) K₂ D₁ T₁
 क्रिया, K₂ G₂ M₂ क्रिया K₂ काचिद्, D₁ T किं
 चिद्; G₂ M₂-4 कश्चिद् (for काचिद्) —^d) K₁ अथ
 (for इह)

तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं सां समुपस्थितम् ।
 न हि द्रोणसुतः संख्ये निवर्तेत कथंचन ॥ २८
 इदं च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम् ।
 न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ॥ २९
 ध्रुवं येयमधर्मे मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
 तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय दृश्यते ॥ ३०
 तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्तनम् ।

नान्यत्र दैवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथंचन ॥ ३१
 सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं प्रभुम् ।
 दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति ॥ ३२
 कपर्दिनं प्रपद्याथ देवदेवमुमापतिम् ।
 कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहर हरम् ॥ ३३
 स हि देवोऽत्यगाद्देवांस्तपसा विक्रमेण च ।
 तस्माच्छरणमभ्येप्ये गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वेणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

28 ^a) D₁ 2 (before corr) यदिदं ^Ś दुष्प्रमी
 तेन, K₃-5 दुष्प्रणीतेन (for दुष्प्र) —^b) K₁ भव,
 T₁ भयान् (for भय) ^Ñ भयो म समुपस्थित, B₈
 भय सर्वमुपस्थित —^c) T₂ G₁ 2 M₂-4 सखे —^d)
^Ś निवर्तेथ (for 'त) M₂ कदाचन

29 K₄ 5 om (hapl) 29-31 —^b) ^Ś T₁ G
 M₁ 2 देव, K₁ दैव; M₄ देह- (for दैव) D₅ इवो
 द्यते, M₈ इहोद्यत (for इवो) D₈ दैवदण्डविमोहित
 —^c) K₈ चैवन्, S (except M₁ 2) चैनम् (for चैतद्)
 Dn₁ अभियातानि (for 'जानामि) —^d) K₂ 8 चित
 यन्निव, Dn₁ 'यन्निव, D₇ 'यन्नापि

30 K₄ 5 om 30 (cf v 1 29) —^a) G₁ योयम्
 (for येयम्) K₂ 8 ^Ñ B Dn D₈-5 7 T G₁ 2 M₂
 अधर्मेण (for अधर्मे मे) —^b) T₁ प्रतित्ता, T₂ G M
 प्रहिता (for प्रवृत्ता) D₁ 2 कलमषा, M कलिल्ला (for
 कलुषा) K₃ प्रवृत्ता कलुषामिति —^c) K₈ तस्या
 —^d) K₁ प्रतिघातय Dn₂ कल्पते (for दृश्यते)

31 K₄ 5 om 31 (cf v 1 29) —^a) G₁ दैव
 प्रहित, G₂ M₂ देवविहित —^b) T G₂ M सखे (M₁
 'ख) (for सख्ये) G₁ प्रतिसखे निवर्तन —^c) G₁
 नोन्यदि (for नान्यत्र) B₁ देवाद् T₂ om, ^Ś K₂
^Ñ B₁-3 Dn₁ D₁-3 7 T₁ G₁ उद्यतम्, K₈ मुद्यतम्,
 D₅ युद्यतु (for उद्यन्तुम्) —^d) G₂ शक्य (for
 'क्य)

32 B₁ repeats 32^{ab}, after 10 7 5^{ab} (on marg)

—^a) M₁ अथ सोह B₁ (second time) Dn₁ महा
 त्मान, Ca d महादेव (as in text) —^b) ^Ś K₁ 5
 प्रपत्त्ये, Dn₁ D₇ पपद्य (for प्रपद्ये) ^Ś K₁ 5 ^Ñ
 B₁ (both times) 2 4 5 Dn D₈-5 7 विभुं, K₈ विभु,
 Ca d प्रभुम् (as in text) —^c) B₈ illegible S₂
 B₁ 4 S (except G₈) देवदण्डम्, Dn₂ D₇ दैवदत्तम्, D₈
 दैव दंडम् K₂ B₂ D₁ T G₁ इद (for इम) —^d)
 G₈ न (for स)

33 B₈ illegible —^a) K₂ 4 5 प्रपद्येद्य, K₈
 प्रपद्याम, K₈ प्रपद्ये त्वा, B₁-3 प्रपद्ये (B₈ 'ह),
 B₁ 5 Dn D₁-5 7 देवदेव, S प्रपद्यामि (for प्रपद्याय)
 —^b) B₁ 5 Dn D₁-5 7 उमापतिसनामय —^c) B₁ 5
 कपालपाणि (B₁ 'नि)न K₂ देव, K₈ मद्र (for रुद्र)
 —^d) Dn₂ D₇ पर, D₈ हरिं (for हरम्) Dn₁ भग
 नेत्रापहारक

34 ^a) S₁ D₈ 7 [S]भ्यगाद् (for 'भ्य) K₂ दैव,
 K₄ दैवास (for देवास) —^b) S नियमेन (for विक्रमेण)
 —^c) D₁ 2 शरण्यम् K₁ अभ्येप्ये, K₈ ^Ñ B Dn D₁-5
 अभ्येपि, D₇ G₈ अभ्येत्य (for अभ्येप्ये) —^d) K₂ 5
 T₁ G₂ M₁ गिरीश (for गिरिश) ^Ś K₁ शूलधारिण,
 K₈ 'पाणिना

Colophon — Adhy name ^Ś K₈ D₁ 2 महाभूत
 दर्शन, K₁ महाननदर्शन, M₁ 2 4 भूतयुद्ध (M₁ 'द्ध)
 — Adhy no (figures, words or both) S^c ^Ñ Dn₂
 D₂ T G 6 (as in text), B₁ 73, Dn₁ M₁-4 7,
 M₁ 72 — Śloka no K₈ 45, ^Ñ 35

७

संजय उवाच ।

स एवं चिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशां पते ।
अवतीर्य रथोपस्थाद्ध्यौ संप्रयतः स्थितः ॥ १

द्रौणिरुवाच ।

उग्रं स्थाणु शिवं रुद्रं शर्वमीशानमीश्वरम् ।
गिरिशं वरदं देवं भवं भावनमन्ययम् ॥ २
शितिकण्ठमजं शक्रं क्रथं क्रतुहर हरम् ।

7

1 Ks om. 1 Gs om the ref Ks erroneously reads द्रौणिरुवाच —^a) Ks N1 Ds एव स चितयित्वा, B Dn D1-4 7 S एव संक्षित M2 च (for तु) —^d) S1 स्त प्रणत, S2 Ks सप्रणत, K1 Bs स प्रणत; Ks N1 T G स प्रयत (for सप्रयत) B1-8 देव संप्रणत स्थित; B2 Dn D1-8 7 देवेश प्रणत स्थित

2 Bs damaged Ks T2 G1 s om the ref Bs T1 reads अश्वत्थानो After the ref, Ks ins अ —^a) M2-4 रुद्र (for उग्र) B1 स्थान (for स्थाणु) M शत्रु, Ca रुद्र (as in text) —^b) D1 om (1 hapl) from शर्व up to 4^a K1 B1-8 सर्वम् (for शर्वम्) Ks 4 s अन्यय (for ईश्वरम्) Dn2 सुरेश शर्वमीश्वर — K1 s (both hapl) Dn1 om 2nd —^c) Ks T2 G1 2 गिरिश Ks गिरिशवरवं देव (sic) —^d) S1 भव भवनम्, Ks s s N1 B1 2 Dn2 Ds अ (Ks आ)वभावनम्, Bs भवमन्ययम्, D1 2 भावाभाविनम्, M2 4 भूतभावनम् (for भव भावनम्) Ks B2 Dn2 Ds-8 ईश्वर (for अन्ययम्)

3 D1 om 3 (of v 1 2) —^a) K1 शितिकण्ठम्; Ks शित Ks सित (for शिति) K1 अजा (for अज) Ks 6 Ds M2 Ca d शुक्र, Ks 4 M1 2 शुभ्र, Ks N1 B Dn Ds 4 G1 s M2 शुक्र, T G2 रुद्रं (for शक्रं) —^b) Ks रथ, Ks क्रुद्ध, Ks क्रतु, Ks N1 B2-6 Dn D1-8 M दक्ष, B1 वर, T1 क्रूर, T2 G2 क्रुश; G1 2 क्रुश (for क्रथ) K1 क्रथहर Ks 6 ॥ पर, Ks B1 2 शिव, Gs हरिं (for हरम्) K4 क्रथ क्रतु हर पर —^c) D1 विश्वरूप विशालाक्षं

विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३

श्मशानवासिनं दम्भं महागणपतिं प्रभुम् ।

खट्वाङ्गधारिणं मुण्डं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४

मनसाप्यसुचिन्त्येन दुष्करेणाल्पचेतसा ।

सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ॥ ५

स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं चर्मवाससम् ।

विलोहितं नीलकण्ठमपृक्तं दुर्निवारणम् ॥ ६

4 Bs damaged D1 om 4th (of v 1 2) —^a) S Ks 6 N1 B1 2 4 Dn D1-4 T G स्मशान S निलय (for वासिन) Ks नृत्त, G1 दीप्त, Gs हृष्ट (for हृष्ट) —^b) B4 Dn Ds-8 T G M2 4 विशु, M1 8 पतिं (for प्रभुम्) —^c) K1 Ds खट्वाङ्ग Ks B4 Dn2 Ds-8 रुद्र (for मुण्ड) —^d) D1 जटिल ब्राह्मचारिण

5 ^a) S2 K1 [अ]प्यसुचित्तेन; Ks [अ]थ सुचित्य तं, Ks [अ]प्याशुचित्यै, K1 s [अ]प्यसुचित्य त (Ks च), Ks M [अ]प्यनुचित्यै, N1 B Dn D1-5 7 सुवि शुद्धेन, T G2 8 ह्यनुचित्यै (T1 स्ते)न, G1 [अ]न्युनु चित्यै, text as in S1 only —^b) K2 4 दुष्करेण S1 K1 [अ]ल्पचेतसा, K2 [अ]ल्पबुद्धिना, K3 [अ]न्य बुद्धिना, Ks N1 B1 2 T1 [अ]ल्पतेजसा, Ks [आत्म] बुद्धिना, Gs स्वतेजसा (for [अ]ल्पचेतसा) M1 दूर्ग ह्यल्पचेतसा — After 5^b, B1 repeats (in marg) (with var) 10 6 32nd —^c) Ks सोहमात्मप्रहारेण, Ks सोहमगोप, Ks सोमात्मोपमं, B1 D1 सोहमाल्यो (D1 ल्यो)प, Bs मात्मोपचारेण, T अद्य (T2 मद्य) भूतोपहारेण, G अद्य ह्यात्मोप, M अद्योद्दामोप —^d) S2 यक्षे, Dn1 यक्षो, D1 जक्ष्ये; Ca d यक्ष्ये (as in text) Ks घातिना (for नम्) S यक्ष्येह त्रिपुरातक

6 ^a) N1 transp स्तुतं and स्तुत्य K1 स्तोत्र (for स्तुत) D1 2 (before oorr) G2 स्तुत्या (for त्य) —^b) K2 अघोर; N1 Bs अनघ; M1 8 4 मखन्न, M2 अखर्ह (for अमोघ) Ks N1 B Dn D1-5 7 कृतिवासस (for चर्म) —^c) S1 Bs damaged S2 समृक्ष (sup in अमृक्ष), K1 मसृक्ष; Ks अमृक्षं, Ks अमृग्य, Ks B2 4 Dn Ds-8 7 असह्य, N1 Bs असह्य, B1 अनघ, D1 2 अष्टद्वयं, S सुसूक्ष्म; text as in K2 4 only Ks दुर्विवारण, Ks दुर; D1 2 हृष्ट (for दुर्नि)

शुक्रं विश्वसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
 व्रतवन्तं तपोनित्यमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७
 बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम् ।
 गणाध्यक्षेक्षितमुखं गौरीहृदयवल्गुभम् ॥ ८
 कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
 तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९
 परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।
 इष्वस्त्रोत्तमभर्तारं दिगन्तं चैव दक्षिणम् ॥ १०

हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषितम् ।
 प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११
 इमां चाप्यापदं घोरां तराम्यद्य सुदुस्तराम् ।
 सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२
 इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा त्यागात्मकं मनः ।
 पुरस्तात्काञ्चनी वेदिः प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३
 तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत ।
 द्यां दिशो विदिशः खं च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥ १४

7 °) Ś1 B5 damaged Ś2 K8 Dn D1 (before corr as in text) शक्र, K2 4 5 D7 T G1 2 M शुक्र, G8 शक्य (for शुक्र) D1 om, K4 विश्वसृजां, B1 (marg, also as in text) 4 Dn D1 5 ब्रह्मसृज (for विश्व) M देवं (for ब्रह्म) — In Ś1, 7^{ed} is lost on a damaged fol — °) K1 व्रतनित्यं, K2 4 6 प्रतिपक्ष, K8 भुववत्, N1 प्रपतत्, M प्रतपत् (for व्रतवन्त) Ś2 K1 तमोनित्यम्, K5 N1 B1 5 Dn2 D3-7 तपोनिष्ठम्, K8 तमोनित्यम् — °) K1 अनत, K2 4 6 अत्यत, K8 अनज, T G2 तपत् (for अनन्त) K1 भवता वर, K2 4 6 D1 2 M2 4 तपसां ग (D1 2 प) ति, B1 T G1 2 तपसा वर (B1 पति), Dn1 विश्वतोगतं, D7 corrupt

8 °) Ś1 *गणाध्यक्ष, K1 अनाध्यक्ष, K8 गुणा (for गणा). — °) G1 परिषदप्रिय, M2 8 पार्षद (sub-metric), M4 वैश्रवण K8 परिषदप्रियदर्शिन — For 8^{ed}, B5 damaged — °) K1 गणाध्यक्षे शतमुख, K2 8 6 N1 B1-4 Dn D1-8 5 7 M2 घनाध्यक्ष (Dn1 'क्षे) क्षिति मुख (K8 'सुत), K4 D4 घनाध्यक्षि (D1 'क्षं) क्षितमुखं, K5 घनाध्यक्षे, T G2 घनाध्यक्ष (T1 'क्षं) प्रियसख, G1 'ध्यक्ष सुख मुख, G8 M1 8 4 'ध्यक्षसख देव (G8 शर्व), Ca d as in text — °) K6 गौरि

9 B5 damaged — °) K8 गाग, B1 2 तुग, M विश्व (for पिङ्ग) — °) K1 'वृषोत्तम' (for 'त्तम') K8 'वाहन — °) K5 D4 चर्मवाससम्, S (except G8) कृत्ति (for तनु) B1 अत्युग्र Dn1 तनुवासस मत्युग्रं, D7 तनुकाससुरयम् (sic) — °) B1 क्षमा (for उमा) G3 'नोपण (for भूषण)

10 °) D7 परे परेभ्य यद्रम (sic) — °) K5 इष्वस्त्रोत्तर, D5 7 इष्टस्त्रो (D1 'स्त्री) त्तम Ś1 'धर्तार, S2 'धातार, K1 दत्तार, G2 8 'धर्तार (for भर्तार) K8 विश्वस्थातमकर्तार, N1 कुशस्थोत्तमभर्तार — °) K8 6

दुर्गते (K8 'तेर्), K4 6 D7 दिगते (D7 'त), Ca d दिगन्त (as in text) K2 4-5 D1 2 देवरक्षिण (K2 'त); K8 दवरक्षिण (sic), N1 देहमक्षय, B8 T1 G1 8 देशर (B8 'ल) क्षण, G2 दर्शरक्षिण, B1 2 4 5 Dn D3-7 T2 M देशरक्षिण, text as in Ś K1

11 °) Dn1 दिव्य (for देव) S हिरण्यदण्डकवच — °) S चारुमौलि- (T1 'माल, G8 'मौलि) (for चन्द्रमौलि) Ś2 K2-4 6 B Dn D1-5 7 S (except M8 4) -विभूष (K8 'वि) ण — °) K2 4 तमज, T G2 परम (for शरण) — °) K1 परमेन

12 °) K1 चाप्यपद, K2 चाथा, K8 चाप्यापदा; D7 वेदापद, S चेदापद (for चाप्या) Ś1 lacuna, K1 देव, K8 B1 घोर (for 'रा) — °) K8 तराम्य K8 सुदुस्तुरा — °) K8 यक्षेह, G1 धक्षेह (for यक्ष्येऽह) K2 4 6 शरण, M1 शुचिना (for 'ना) Dn1 यक्षेह शुचिमानस

13 Before 13, Ś K1 ins सजय — °) G8 मत्वा (for ज्ञात्वा) Ś1 K1 त्यागन (K1 'र) त मन; N1 B1 2 4 5 Dn1 D1 2 (before corr) 3-5 योगात्सु (N1 Dn1 'त्सु) कर्मण, T त्यक्ता (T1 'क्त्वा) त्मकर्मण, G2 * * * त्मकर्मणा, G8 योगात्मक मन, M1 [आ] त्मत्यागकर्मण; M2-4 त्यागात्मकर्मण — °) K2 पुरस्तात् Ś2 D1 वेदि; K2 8 6 N1 B2 8 5 Dn2 D3-5 T1 M वेदी, K4 B1 Dn1 देवी (for वेदि)

14 °) Dn1 D7 तस्या वेद्यात् (D1 'द्या) K2 8 T1 तथा (K2 'तो) राजश्, K8 D8 महाराज (D8 'जद्र) (for तदा राजश्) — °) K8 अभावयन्, K8 अरज यत्, N1 B2 8 5 अदृश्यत्, D1 अजायता — °) K8 दिशश्च, K8 B1 Dn D1-7 स दिशो, T G प्रदिशो, M गां दिशो B1 om विदिश K1 चैव (for स च) — °) D8 ज्वालाभिर् (sic), D1 ज्वलोभिर् K8 अपूरयन्,

दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ।
 द्विपक्षैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महाननाः ॥ १५
 श्वराहोष्ट्ररूपाश्च ह्यगोमायुगोमुखाः ।
 ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ॥ १६
 काकवक्त्राः पुवमुखाः शुक्रवक्त्रास्तथैव च ।
 महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः सितप्रभाः ॥ १७

दार्वाघाटमुखाश्चैव चापवक्त्राश्च भारत ।
 कूर्मनकमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ॥ १८
 महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ।
 हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभ्यमुखास्तथा ॥ १९
 पारावतमुखाश्चैव मधुवक्त्रास्तथैव च ।
 पाणिकर्णाः सहस्राक्षस्तथैव च शतोदराः ॥ २०

Ks Dns इव पूर, Bs अभिपूरयत् (for यन्) K1 खं
 ज्वालाभिश्च पूरयन्, Dn1 स्वज्वालाभिरपूरयत् — B1 s 4
 Dn1 D1 s 4 ins after 14 Dns Ds s 7, after 15^{ab}
 Ks, after 15

18* रत्नविभ्राङ्गदधरा समुद्यतकरास्तथा ।

15 B1 D1 om 15^{ab} —^{ab}) K2 s T चासन्,
 B2 तत्र, B3 चाय, G2 चैव, M1 इयामा, M2-3
 चाव्य (for चात्र) K2 s T2 G1 s एक, M2-3 दीप्त
 (for नैक) Ks शिरोरुजा, Ds 'भुज', T G1 s
 धरा (for मुजा) Dn1 दीप्यक्षनयनश्चासन्नैकपालशिरो
 मुजा (sic) — After 15^{ab}, Dns Ds s 7 ins 18*
 —^c) S2 त्विप-; K2 s N1 B1 Dn1 D1-1 s M1 द्वीप,
 B2 Dns Ds द्वीपि, M2 द्विपा (for द्विप) Ks s Dn1
 प्रतीकाशा —^d) K2 s N1 B1 s 2 महारथा (Ks
 'था), K4 s खगा, Ks स्मन, B2 T1 G2 s M
 'रवा', B1 Dn D1-1 s T2 'गणा, G1 'हवा (for
 'नना) — After 15, Ks ins 18*

16 Ks reads 16 after 18^{ab} —^a) D1 स्ववराहो',
 G1 श्ववराहो' —^b) Ks हंसगोमायुगो', G2 ह्यगोमा
 यतो (sic) —^c) Ks ऋक्ष्य (for ऋक्ष) —^d)
 Ks G1 M2 s व्याघ्रद्वीप, Dn1 'द्वीपी, T द्विपव्याघ्र,
 G2 द्वीपव्याघ्र (for व्याघ्रद्वीपि)

17 Ks reads 17^{ab} after 19^{ab} —^a) Ks om
 (hapl) from पूव (in 17^a) up to निर्मासा (in 21^a),
 K4 om (hapl) from पूव (in 17^a) up to वक्त्रा (in
 19^a) K2 s B2 कोकवक्त्रा, D1 s वक्र, Ds काकवक्त्रा
 B1 प्रव, Ca d पूव (as in text) K2 पूवगम-
 मुखाश्चैव —^b) Ks मूषवक्त्रास, Ds 7 शुक्रवक्त्रास,
 G1 शुभ्रवक्त्रास, G2 शुक्रवक्त्रास (for शुक्रवक्त्रास)
 M4 om from तथैव up to वक्त्राश्च (in 19^a) — Ks
 om 17^{cd} —^c) B1 (marg, also as in text) महाम
 कर', D1 महाजगरवक्त्राश्च, T G महाजगजसवक्त्राश्च
 — M2 om 17^d-19^a —^d) K1 सिंहवक्त्रा, Ds हंस
 वक्त्रा (for वक्त्रा) After वक्त्रा, D1 reads 19^{cd}
 (with var), repeating it in its proper place Ks

N1 B1 Dns D1 s M2 s शितप्रभा, T G1 s तथैव च
 (for सितप्रभा) — After 17, D1 reads 19^{cd}

18 Ks s M2 s om 18 (cf v l 17) —^a) S1
 K1 नानाघट; S2 दार्वाघोट, Ks Dn1 D2 दीर्घाघा
 (D1 'घो)ट, Dns दार्वाघोट, Ds काष्ठकुट, D1
 दार्वाघाट (for दार्वाघाट) Ca d oite दार्वाघाट K2 s
 B1 Dn D1-1 s G1 s चापि, B2 चान्ये (for चैव)
 —^b) S1 K1 D1 चापवक्त्रास, S2 चापवक्त्राश्च, N1
 रथवक्त्राश्च, B1 s चाश, B2 s 4 चास; Dn1 वास',
 Dns वाप, D1 चापवक्त्रो S1 K1 s B1 s T G
 M1 s तथैव च (for च भारत) — After 18^{ab}, S2
 ins

19* शतशश्च सहस्राक्षस्तथैव च घटोदरा ।

K2 reads 16 after 18^{ab} — B1 om 18^a-21^d, K2
 om 18^a-19^b —^c) S1 कूर्मवक्त्र (for 'नक) Ks
 चापि (for चैव) K1 कूर्मवक्त्रप्रभाश्चैव — S2 om
 from 18^d up to मधु (in 20^b) — D1 s T G2 s M1 s
 शिशुमार, D1 शिशुमास (sic) (for शिशुमार)

19 S2 Ks B4 om 19, K4 om up to वक्त्रा
 (in ^a), K2 om 19^{ab}, M2 s om 19^a (cf v l 17,
 18) —^a) G2 महाकराळवक्त्राश्च — T G om
 (hapl) 19^b-21^a —^b) S1 सित (for तिमि) K1
 सितवक्त्राश्च भारत — After 19^{ab}, Ks reads 17^{ab}
 — D1 reads 19^{cd} after 17 —^c) K4 om, K2
 काकवक्त्रा; Ks हर्षक्ष (hypermetrio) (for हरि)
 Ca d oite हरि K2 s क्रौञ्चवक्त्रा (for 'मुखा)
 —^d) S1 B1 कपोता (B1 त)हि, K1 s 4 कपोताभि,
 Ks अन्ये वक्र, B2 Dn1 कपोताभि, Dns कपोतेभ्य,
 M कपोता वि (for कपोतेभ्य) M4 om from स्तथा
 up to मुखाश्च (in 20^a)

20 K1 s B1 T G om 20 (for Ks B1, cf v l 17,
 18, for T G, 19) S2 om up to मधु (in ^b)
 (cf v l 18) —^a) M4 om up to मुखाश्च Ks s
 पारापत (for वत्त) —^b) Ks मधु, Ks उष्ट्र, K4

शुक्रं विश्वसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
 व्रतवन्तं तपोनित्यमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७
 बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम् ।
 गणाध्यक्षेक्षितमुखं गौरीहृदयवह्मम् ॥ ८
 कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
 तनुवाससमत्युग्रमुभाभूषणतत्परम् ॥ ९
 परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।
 इष्वस्त्रोत्तमभर्तारं दिगन्तं चैव दक्षिणम् ॥ १०

7 °) Ś1 B5 damaged Ś2 K8 Dn D1 (before
 corr as in text) शक्र, K2 4 5 D7 T G1 2 M शुक्र,
 G8 शक्य (for शुक्र) D7 om, K4 विश्वसृजा, B1
 (marg, also as in text) 4 Dn D4 5 ब्रह्मसृज (for
 विश्व) M देव (for ब्रह्म) — In Ś1, 7th is lost on
 a damaged fol — °) K1 व्रतनित्य, K2 4 5 प्रति
 पन्न, K8 श्रुववत्, N1 प्रपत्त, M प्रतपत्त (for व्रतवन्त)
 Ś2 K1 तपोनित्यम्, K5 N1 B1 5 Dn2 D3-7 तपो
 निष्ठम्, K8 त*नित्यम् — °) K1 अनन्त, K2 4 5
 अत्यन्त, K8 अनन्त, T G2 तपत्त (for अनन्त) K1
 भवता वर, K2 4 5 D1 2 M2 4 तपसा ग (D1 2 प) ति,
 B1 T G1 2 तपता वर (B1 पति), Dn1 विश्वतोगत्, D7
 corrupt

8 °) Ś1 गणाध्यक्ष, K1 अनाध्यक्ष, K8 गुणा (for
 गणा) — °) G1 पारिषदप्रिय, M2 8 पार्षद* (sub-
 metric), M4 वैश्रवण* K8 पारिषदप्रियदर्शिन — For
 8th, B5 damaged — °) K1 गणाध्यक्षे शतमुख, K2 8 8
 N1 B1-4 Dn D1-8 5 7 M2 धनाध्यक्ष (Dn1 'क्षे) क्षिति
 मुख (K8 'सुत), K4 D4 धनाध्यक्षि (D4 'क्ष) क्षितमुख,
 K5 धनाध्यक्षे, T G2 धनाध्यक्ष (T1 'क्ष) प्रियसख, G1
 'ध्यक्ष सुख मुख, G8 M1 8 4 'ध्यक्षसखं देव (G8 शर्व),
 Ca d as in text — °) K8 गौरि*

9 B5 damaged — °) K8 गाग, B1 4 तुग,
 M विश्व (for पिङ्ग) — °) K1 'वृषोत्तम' (for 'त्तम')
 K8 'वाहन — °) K5 D4 चर्मवाससम्, S (except
 G8) कृत्ति* (for तनु) B4 अत्युग्र Dn1 तनुवासस
 मत्युग्र, D7 तनुकासमत्युग्र (sic) — °) B4 क्षमा (for
 उमा) G8 'पोषण (for भूषण)

10 °) D7 परे परेभ्यः यन्त्रम् (sic) — °) K8 इष्व
 स्त्रोत्तर, D5 7 इष्टस्त्रो (D7 'स्त्रो) त्तम Ś1 धर्तार, Ś2
 'धातार, K1 दत्तार, G2 8 'धर्तार (for 'भर्तार) K8
 विश्वस्तोत्तमभर्तार, N1 कुशस्थोत्तमभर्तार — °) K8 5

हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषितम् ।
 प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११
 इमां चाप्यापदं घोरां तराम्यद्य सुदुस्तराम् ।
 सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२
 इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा त्यागात्मकं मनः ।
 पुरस्तात्काञ्चनी वेदिः प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३
 तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत ।
 द्यां दिशो विदिशः खं च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥ १४

दुर्गते (K8 'तेद्), K4 6 D7 दिगते (D7 'त), Ca d
 दिगन्त (as in text) K2 4-6 D1 2 देवरक्षिण (K2 'त);
 K8 दवरक्षिण (sic), N1 देहमक्षय, B8 T1 G1 8 देशर-
 (B8 'ल) क्षण, G2 दर्शरक्षिण, B1 2 4 5 Dn D3-5 1
 T2 M देशरक्षिण, text as in Ś K1

11 °) Dn1 दिव्य (for देव) S हिरण्यदण्डकवच
 — °) S चारुमौलि- (T1 'माल, G8 'मौलि) (for
 चन्द्रमौलि) Ś2 K2-4 6 B Dn D1-5 7 S (except
 M8 4) -विभूष (K8 'षि) ण — °) K2 4 तमज, T G2
 परम (for शरण) — °) K1 परमेण

12 °) K1 चाप्यपद, K2 चाथा*, K8 चाप्यापदा,
 D7 वेदापद, S चेदापद (for चाप्या) Ś1 lacuna,
 K1 देव, K8 B1 घोर (for 'रा) — °) K8 तराम्य
 K5 सुदुस्तरा — °) K8 यक्षेह, G1 यक्षेह (for यक्ष्येऽ
 ह) K2 4 6 शरण, M1 शुचिनां (for 'ना) Dn1
 यक्षेह शुचिमानस

13 Before 13, Ś K1 ins सजय — °) G8 मत्वा
 (for ज्ञात्वा) Ś1 K1 त्यागत् (K1 'र) त मन, N1
 B1 2 4 5 Dn1 D1 2 (before corr) 8-5 योगास्तु (N1
 Dn1 'त्स्व) कर्मण, T त्यक्त्वा (T1 'त्स्वा) त्मकर्मण; G2
 * * * त्मकर्मणा, G8 योगात्मक मन, M1 [आ] त्मत्यागकर्मण;
 M2-4 त्यागात्मकर्मण — °) K2 पुरस्तात् Ś2 D1 वेदि;
 K2 5 6 N1 B2 8 5 Dn2 D3-5 T1 M वेदी, K4 B1
 Dn1 देवी (for वेदि)

14 °) Dn1 D7 तस्या वेद्यात् (D7 'द्यां) K2 8
 T1 तथा (K2 'तो) राजंश्च, K6 D8 महाराज (D8 'जश्)
 (for तदा राजंश्च) — °) K5 अभावयन्, K6 अरज
 यत्, N1 B2 8 5 अदृश्यत्, D7 अजायता — °) K5
 दिशश्च, K6 B1 Dn D1-5 7 स दिशो, T G प्रदिशो, M
 गां दिशो B1 om विदिश K1 चैव (for ख च). — °) D5
 ज्वालातिद् (sic), D7 ज्वालोभिद् K2 अपूरयन्;

दीप्ताख्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ।

द्विपक्षैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महाननाः ॥ १५

श्वराहोष्ट्ररूपाश्च ह्यगोमायुगोमुखाः ।

ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ॥ १६

काकवक्त्राः प्लवमुखाः शुकवक्त्रास्तथैव च ।

महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः सितप्रभाः ॥ १७

Ks Dn₂ इव पूर , B₂ अभिपरयत् (for 'यन्') K₁ ख
ज्वालाभिश्च पूरयन् , Dn₁ स्वज्वालाभिरपूरयत् — B₁ s :
Dn₁ D₁ s : 4 ins after 14 Dn₂ D₂ s : 7, after 15^{ab}
K₂, after 15

18* रत्नचित्राङ्गधरा समुद्यतकरास्तथा ।

15 B₂ D₂ om 15^{ab} —^{ab}) K₂ s : T चासन् ,
B₂ तत्र , B₂ चाथ , G₂ चैव , M₁ इयामा , M₂-4
चास्य (for चात्र) K₂ s : T₂ G₁ s : एक , M₂-4 दीप्त
(for नैक) K₂ शिरोरुजा , D₂ भुजा , T G₁ s :
धरा (for भुजा) Dn₁ दीप्यक्षनयनश्चासनेकपालशिरो
भुजा (sic) — After 15^{ab}, Dn₂ D₂ s : 7 ins 18*
—^c) S₂ स्विप , K₂ s : N₁ B₁ Dn₁ D₁-4 : 7 M₁ द्वीप ,
B₂ Dn₂ D₂ द्वीपि , M₂ द्विपा (for द्विप) K₂ s : Dn₁
प्रतिकाशा —^d) K₂ s : N₁ B₁ s : महारथा (K₂
'था') , K₄ s : खगा ; K₅ त्मन ; B₂ T₁ G₂ s : M
'रवा' , B₄ Dn D₁-5 : 1 T₂ गणा , G₁ हवा (for
'नना') — After 15, K₂ ins 18*

16 K₂ reads 16 after 18^{ab} —^a) D₁ श्वराहो ;
G₁ श्वराहो —^b) K₂ हंसगोमायुगो , G₂ ह्यगोमा
द्यतो (sic) —^c) K₂ ऋक्ष (for ऋक्ष) —^d)
K₂ G₁ M₂ s : व्याघ्रद्वीप , Dn₁ द्वीपी , T द्विपव्याघ्र ,
G₂ द्विपव्याघ्र (for व्याघ्रद्वीपि)

17 K₂ reads 17^{ab} after 19^{ab} —^a) K₂ om
(hapl) from प्लव (in 17^a) up to निर्मासा (in 21^a) ,
K₄ om (hapl) from प्लव (in 17^a) up to वक्त्रा (in
19^a) K₂ s : B₂ कोकवक्त्रा , D₁ s : वक्त्र , D₂ काकवक्त्रा
B₄ प्रव ; Ca d प्लव (as in text) K₂ प्लवगम
मुखाश्चैव —^b) K₂ मूषवक्त्रास , D₂ s : शुकवक्त्रास ;
G₁ शुभवक्त्रास ; G₂ शुकवक्त्रास (for शुकवक्त्रास)
M₂ om from तथैव up to वक्त्राश्च (in 19^a) —K₂
om 17^{cd} —^c) B₁ (marg , also as in text) महाम
कर , D₁ महाजगरवक्त्राश्च , T G महाजगरवक्त्राश्च
—M₂ om, 17^d-19^a —^d) K₁ सिंहवक्त्रा , D₂ हंस
वक्त्रा (for वक्त्रा) After 'वक्त्रा' , D₁ reads 19^{cd}
(with var) , repeating it in its proper place K₂

दार्वाघाटमुखाश्चैव चापवक्त्राश्च भारत ।

कूर्मनकमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ॥ १८

महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ।

हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभ्यमुखास्तथा ॥ १९

पारावतमुखाश्चैव मद्गुवक्त्रास्तथैव च ।

पाणिकर्णाः सहस्राक्षास्तथैव च शतोदराः ॥ २०

N₁ B₁ Dn₂ D₁ s : M^a s : शितप्रभा , T G₁ s : तथैव च
(for सितप्रभा) — After 17, D₁ reads 19^{cd}

18 K₂ s : M₂ s : om 18 (cf v l 17) —^a) S₁
K₁ नानाघट , S₂ दार्वाघोटा , K₂ Dn₁ D₂ दीर्घाघा
(D₂ घो) ट , Dn₂ दार्वाघाट , D₂ काष्ठकुट्ट , D₁
दार्वाघाट (for दार्वाघाट) Ca d cite दार्वाघाट K₂ s :
B₄ Dn D₁-3 s : G₁ s : चापि , B₂ चान्ये (for चैव)
—^b) S₁ K₁ D₂ चापवक्त्रास , S₂ चापवक्त्राश्च , N₁
रयवक्त्राश्च ; B₁ s : चाश , B₂ s : चास , Dn₁ वास ,
Dn₂ वाप , D₁ चापवक्त्रो S₁ K₁ s : B₁ s : T G
M₁ s : तथैव च (for च भारत) — After 18^{ab}, S₂
ins

19* शतशश्च सहस्राक्षास्तथैव च शतोदरा ।

K₂ reads 16 after 18^{ab} — B₁ om 18^c-21^d, K₂
om 18^c-19^b —^c) S₁ कूर्मवक्त्र (for 'नक') K₂
चापि (for चैव) K₁ कूर्मवक्त्रप्रभाश्चैव — S₂ om
from 18^d up to मद्गु (in 20^b) — D₁ s : T G₂ s : M₁ s :
शिशुमार , D₁ शिशुमार (sic) (for शिशुमार)

19 S₂ K₂ B₄ om 19, K₂ om. up to 'वक्त्रा'
(in ^a), K₂ om 19^{ab}, M₂ s : om 19^a (cf v l 17,
18) —^a) G₂ महाकरालवक्त्राश्च — T G om
(hapl) 19^b-21^a —^b) S₁ सित (for तिमि) K₁
सितवक्त्राश्च भारत — After 19^{ab}, K₂ reads 17^{ab}
— D₁ reads 19^{cd} after 17 —^c) K₂ om , K₂
काकवक्त्रा , K₂ हयक्ष (hypermetrio) (for हरि)
Ca d cite हरि K₂ s : क्रौञ्चवक्त्रा (for 'मुखा')
—^d) S₁ B₁ कपोता (B₁ 'व' हि , K₁ s : कपोताभि ,
K₂ अन्ये वक्त्र , B₂ Dn₁ कपोताभ , Dn₂ कपोतेण ,
M₂ कपोता वि (for कपोतेभ्य) M₂ om from स्तथा
up to मुखाश्च (in 20^a)

20 K₁ s : B₂ T G om 20 (for K₂ B₄, cf v l 17,
18, for T G, 19) S₂ om up to मद्गु (in ^b)
(cf v l 18) —^a) M₂ om up to मुखाश्च K₂ s :
पारावत (for 'वत्') —^b) K₂ मजु , K₂ उष्ट्र , K₄

निर्मासाः कोकवक्त्राश्च इयेनवक्त्राश्च भारत ।
 तथैवाशिरसो राजनृक्षवक्त्राश्च भीषणाः ॥ २१
 प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावक्त्रास्तथैव च ।
 मेघवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २२
 शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च ।
 शङ्खमालापरिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २३
 जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः ।

चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्खकर्णाः किरीटिनः ॥ २४
 मौलीधराश्च राजेन्द्र तथाकुञ्चितमूर्धजाः ।
 उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः खलंकृताः ॥ २५
 पद्मोत्पलापीडधरास्तथा कुमुदधारिणः ।
 माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६
 शतभीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
 भुशुण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ २७

मगु, Dn2 D5 महु, M1 वल्लु, M2-1 पयु (for महु)
 —After 20^{ab}, S1 reads 20* —B5 om 20^c
 —^a) K2-1 M पाणिर्कर्ण, K5 ज्वालाकर्णा (for पाणि)
 —^d) S1 घटोदरा, S2 शितो, Dn2 D1-3 5 महो,
 M1 शको (for शतो). K8 तथैव शतशोदरा

21 B1 om 21 (of v l 18), T G om 21^a
 (of v l 19) —^a) K8 om, D5 निर्मासा, D7
 निर्मासा (for निर्मासा) K1 शोकवक्त्राश्च, K2-4 N1
 B1-3 5 Dn D1 2 3 5 काक, K8 क्रौंच (for कोक)
 M निर्मासा (M2 4 'स) कारवक्त्राश्च —^b) K8 इयेन
 वक्त्राश्च, Dn1 नववक्त्राश्च (for इयेन) K2 T1 तथैव
 च —^c) K8 तथैव शिरसो, K8 D5 तथैवासि (D5
 'डि) रसो —^d) S2 वृक्षवक्त्राश्च, K8 वृष, D7 T
 G2 यक्ष (for क्रक्ष) K8 च भाषणा, K8 च दारुणा,
 Dn D3-1 1 च भारत, M2-4 सभूषणा (for च भीषणा)

22 D7 om 22^{ab} M2 4 read 22^{ab} after 23^{ab}
 (M2 followed by repetition of 23^b with var)
 —^a) K8 'वक्त्राश्च (for 'जिह्वाश्च) S प्रदीप्तजिह्वा
 नेत्रास्या —^b) S2 K2-3 N1 B2-5 Dn D1-5 G8
 M1 3 4 ज्वाला (K8 'ल) वर्णासि (D1 'र्णा); B1 2 ज्वाला
 वंशश्च; M2 (both times) शखवर्णासि (for ज्वाला-
 वक्त्रासि) B1 (m as in text) 2 चतुर्भुजा, M2
 (second time) तथापरे (for तथैव च) —N (except
 B2 D7) ins after 22^{ab} (S2 after 20^{ab})

20* ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजा ।

[K4 5 om. the post half S K8 ज्वालारोम्यश्च,
 K1 ज्वालारोम्यश्च, K5 'रोमाश्च, B4 Dn1 D1 ज्वलद्रोमा-
 (B1 'म) श्च (for ज्वलद्रोम-)]

On the other hand, D7 (wrongly) repeats 21^{cd} up
 to यक्ष, after 22^{ab} —K4 5 om 22^c-25^a, K2
 om 22^c-25^d —^a) K8 मेघ (for मेघ) M2 3 4
 (before corr) तथा चान्ये; M3 तथान्ये च —^d)
 D5 'सुखानपि (for 'सुखा नृप)

23 K2 4-5 om 23 (for K2 4 5, cf v l 22)
 —^a) D7 corrupt K1 शखभा, Dn1 शरभा (for
 शङ्खाभा) T G1 2 शखवर्णाश्च (for 'वक्त्राश्च) —^b)
 S1 K1 3 N1 B1 2 3 Dn2 D3 5 G8 M शखवर्णासि; D7
 सखकर्णासि, T G1 2 शखवक्त्रासि (for 'कर्णासि) —After
 23^{ab}, M2 4 read 22^{ab} —^c) Dn2 'परीकर —^d)
 K1 शखस्वनि, Dn1 G8 'स्वन (for 'ध्वनि) S1
 Dn1 'समस्वरा, K8 'महास्वना, M4 'समास्वना

24 K2 4 5 om 24 (cf v l 22) —^a) M2 पच
 सुखासि (for 'शिखासि) —^b) K1 मुण्डा, Dn1 मुण्ड-
 (for मुण्डा) K1 कृशोदरा, B2 कृषोदरा, D7 कसौ-
 वसः, T1 कृशोदरा (for कृ) —^c) S1 K1 चतुर्जि-
 ह्वाश्चतुर्दंष्ट्रा —^d) K1 शकुवाला, K8 N1 'वर्णा, T2
 'कटा (for 'कर्णा) T G कृशोदरा (for किरीटिन)

25 K4 5 om 25^a (of v l 22) —^a) K2 N1
 B5 D1-3 5 मौजी (D5 'जा) धराश्च, K8 मौलीधराश्च,
 K5 मौलिवक्त्राश्च, B2 3 मौली (B2 'लि) धराश्च, Dn1
 मौला, Dn2 मौलि (for मौली) T G किरीटिनो
 मौलिधराश्च —^c) K4 मुकुटिनश्च, G8 M मकु (for
 मुकु) —^d) K8 ज्ञानवक्त्रा, K8 चारुवक्त्रा, N1
 वरुवक्त्रा, G2 चात्त (for चारु) —After 25,
 D1 2 ins

21* चारुकुण्डलिनश्चैव तथा मुकुटधारिण ।

26 ^a) K8 D8 5 पद्मोत्प (K8 'ति) लापी (D8 5 'ला
 पि) ड, N1 चारुकुण्डलिनश्चैव —^b) K2 5 6 N1
 Dn1 D8 मुकुटधारिण, K4 मुकुट, G8 कुरर (for
 कुमुद) —After 26^{ab}, B1 repeats 25^{cd} —^c) K1-2
 D1 T1 महात्म्येन; K1 5 म (K4 मा) हात्मेन, D7 मक्षेण
 (for माहात्म्येन)

27 ^a) D7 corrupt B2 4 5 Dn D3-1 1 T1 'वज्र,
 M1 2 शक्र (for 'चक्र) —^b) S1 K1 मुसुल; K2
 मुसुल, K8-5 Dn D1 3-5 1 मुशल, B मुपल (for

पृष्ठेषु बद्धेषु ध्ययश्चित्रवाणा रणोत्कटाः ।
सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः ॥ २८
महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः ।
स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सपौच्छित्तिकिरीटिनः ।
महासर्पाङ्गदधराश्चित्रामरणधारिणः ॥ २९
रजोध्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरसजः ।
नीलाङ्गाः कमलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३०

मेरीशहृदङ्गास्ते क्षर्शरानकगोमुखान् ।
अवादयन्पारिपदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ३१
गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे ।
लङ्घयन्तः पुवन्तश्च वल्गन्तश्च महाबलाः ॥ ३२
धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।
मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३३
सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः ।

मुल) — Ś1 K1 om (hapl) 27^a-29^b —^a) K2
मृगंटी, K3 सुखडी, K4 सुगडी, B4 ५ सुपुडी,
Dn2 D4 सुगडी, D1 मयुडी, D2 मयुडी, D7
मयुडी, T G2 ५ मुहुः (G2 स)डी, G1 सुपुडी,
M मुचडी (for मयुडी) —^a) N1 B2-3 Dn2
D1-3 ५ दबहस्ताश्च (for गदा)

28 Ś1 K1 om 28 (of v 1 27) —^a) Dn2 पृष्ठे
सु, D5 पृष्ठे, D7 पद्वेषु, M1 पृष्ठे नि, M2 ५ पृष्ठे
हि (for पृष्ठेषु) K3 बद्धधनुषा, N1 नद्धेषुचयश्च,
D4 ५ बद्धेषुधयाश्च (for धयश्च) K5 पृष्ठपट्टेषुवाचराश्च
(sic), Dn1 पृष्ठेषु बद्धेषु बंधेषु, G2 पृष्ठेषु बद्धेषुधयाश्च, G3
पृष्ठबद्धेषुधयाधिनश्च —^b) K3 D8 G3 चित्रबाण, K5
धिगा (sic), T G1 ५ M चापा (for वाणा) Ś2 मदो
(for रणो) Dn2 चित्रबाणोत्कटास्तथा —^a) K4
सघदा, T3 सपर्णा (for सघण्टा) K3 ५ D4 सपर
स्वधा, T2 G1 ५ श्वधा (for श्वधा)

29 Ś1 K1 om 29^{ab} (of v 1 27) —^a) B1
D1 ५ महाप्रा (B1 पा)लो —^b) K2-3 B2 ५ G2 M
लकुड, B1 मयुड, D7 स्वगुड, G1 लकुड (for
लगुड) — K5 om 29^{ab} —^a) Ś2 स्थूणावक्त्रा,
K1 स्थूणा हस्ता, K2 ५ T1 G1 स्थूल (K2 ल)
हस्ता, K3 Dn G2 ५ M2-3 स्थूण, N1 T2 स्थूल
(for स्थूणा) K2 ५ खड्गमुजा —^a) Dn2 सपौष्टत,
T2 मूधोच्छित्त, G2 ५ सर्वो (for सर्पो) —^a) M1
कराश्च (for धराश्च) —^a) B1 ५ मूषणा, M2 ५
वर्मिण (for धारिण) K3 तथा कुमुदपाणय

30 ^a) Ś2 B2 ५ D2 रजोध्वजा, K5 स्थूणकर्णा,
M2 तेजोध्वस्ता (for रजो) K5 om पङ्कदिग्धा
—^b) D1-3 ५ रक्तावर, S चित्रा (for शुक्ला)
— After 30^{ab}, B3 ins

22* करालाक्षा सङ्क्रान्तवक्त्रास्तथैव च ।

—^a) D5 नीलान्न, D7 corrupt Ś2 K5 B1 ५ 5

Dn2 D1-3 ५ विंगलानाश्च, K3 N1 B3 ५ Dn1 D4 ५
G2 M2 कपिलानाश्च —^a) Ś K1 ५ नितवक्त्रास्त, B3
मदं, Dn2 सुड, D7 मुड (for मुण्ड)

31 ^a) S* मेरीश्वर, K8 ब्रह्ममेरी, K9 मेरी
सख (for ब्रह्म) Ś K1 ५ N1 मृदगाश्च, K5
D1 ५ ५ G1 M गास्ते, K4 मृदगास्ते, B1-4 Dn2
D8 मृदगाश्च, G2 गागास्त, G3 गास्त्र (for मृदगास्ते)
—^b) Ś1 जर्शरा, K1 पनवा, K2 ५ पट्टा, K5 Dn1
मर्मरा, D6 मर्मरा, T2 G1 ५ M मर्मरा, G2 तेष्वरा
(for मर्मरा) K6 ५ D7 गोमुखा (for प्लान्)
—^a) K2 ५ अवाकिरन्, M1 अधारयन् (for अवाद)
S2 K1 परिपदा, B1 D1 पारिस (D7 व)दा, G2 M
पार्यदास्ते —^a) K2-4 N1 B1 ५ T G2 M सहृष्टा,
D1 ५ प्रहृष्ट (for घा)

32 ^a) K5 गायवानास्त, M2 ५ तथा चान्ये —^b)
K2-4 ५ N1 S प्र (T G1 ५ स)हृष्टा पु (K2 पू)रुपर्यभ
(K2 N1 T2 G1 मा) —^a) G2 लघयतश्च K3
स्वतश्च (for पुत्र) —^a) K1 वल्गताश्च, K2 ५ ५
गर्जतश्च, N1 रमत, Dn बलात् (for वल्गन्त) S K1
तथापरे, B1 (marg, also as in text) ५ Dn1 D5
महारवा, Dn2 D1-4 ५ T1 G1 ५ रथा (for बला)

33 ^a) Dn2 D5 मुडा, M1 चाधा (for चण्डा)
—^b) K4 पवनोद्धूत, K6 नोद्धूत, Dn2 नोद्धूत,
T1 पावनोद्धूत —^a) K5 मेधा, K6 मता, D7 नत्ता
(for मत्ता) Ś2 महानादाः K3 नादे, K5 D1 ५
(orig) नादान् (for नागा) —^a) K3 विनिदन्तो,
Dn1 निनदन्तो, D7 विनदन्तो, M1 विनिदन्तो (for
विनदन्तो)

34 ^a) K4 सुभीमो, G1 सभीमा —^b) K1
पट्टिस, S (except M1) पट्टस (for पट्टि) K1
धारिण, B1 ५ धारिण (for पाणय) —^a) K2
नानापिशग, K3 वीराग, K4 विराग, T1 G2

निर्मासाः कोकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
 तथैवाशिरसो राजनृक्षवक्त्राश्च भीषणाः ॥ २१
 प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावक्त्रास्तथैव च ।
 मेघवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २२
 शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च ।
 शङ्खमालापरिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २३
 जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः ।

चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्खकर्णाः किरीटिनः ॥ २४
 मौलीधराश्च राजेन्द्र तथाकुञ्चितमूर्धजाः ।
 उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः खलंकृताः ॥ २५
 पद्मोत्पलापीडधरास्तथा कुमुदधारिणः ।
 माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽप्य सहस्रशः ॥ २६
 शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
 भुशुण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ २७

मगु, Dns Ds महु, M1 वल्लु, M2-1 पशु (for महु)
 —After 20^{ab}, S2 reads 20* —Bs om 20^{cd}
 —^a) K2-4 M पाणिकर्णः, Ks ज्वालाकर्णा (for पाणि)
 —^a) S1 घटोदरा, S2 शितो; Dns D1-8 स महो,
 M1 शको (for शतो) Ks तथैव शतशोदरा

21 Bs om 21 (cf v l 18), T G om 21^a
 (of v l 19) —^a) Ks om, Ds निर्मासा, D1
 निर्मासा (for निर्मासा) K1 शोकवक्त्राश्, K2-4 N1
 B1-8 s Dn D1 2 4 5 काक; Ks क्रौंच (for कोक)
 M निर्मासा (M2 4 'स'कारवक्त्राश् —^b) Ks श्येन
 वक्त्राश्, Dn1 नववक्त्राश् (for श्येन) Ks T1 तथैव
 च —^c) Ks तथैव शिरसो; Ks Ds तथैवासि (Ds
 'लि'रसो —^d) S2 वृकवक्त्राश्, Ks वृष, D1 T
 Gs यक्ष (for ऋक्ष) Ks च भाषणा, Ks च दारुणा,
 Dn Ds-8 1 च भारत, M2-4 सभूषणा (for च भीषणा)

22 D1 om 22^{ab} M2 4 read 22^{ab} after 23^{ab}
 (M2 followed by repetition of 23^b with var)
 —^a) Ks 'वक्त्राश् (for 'जिह्वाश्) S प्रदीप्तजिह्वा
 नेत्रास्या —^b) S2 K2-8 N1 Bs-8 Dn D1-8 Gs
 M1 8 4 ज्वाला (Ks 'ल'वर्णास् (D1 'र्णा); B1 2 ज्वाला
 घंतश्, M2 (both times) शंखवर्णास् (for ज्वाला-
 वक्त्रास्) B1 (m as in text) 2 चतुर्भुजा, M2
 (second time) तथापरे (for तथैव च) —N (except
 Bs D1) ins after 22^{ab} (S2 after 20^{ab})

20* ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजा ।

[K4 s om the post half S Ks ज्वालारोमश्,
 K1 ज्वालारोमश्, Ks 'रोमाश्, B1 Dn1 Ds ज्वलद्रोमा-
 (B1 'म'श् (for ज्वलद्रोम-)]

On the other hand, D1 (wrongly) repeats 21^{cd} up
 to यक्ष, after 22^{ab} —K4 s om 22^c-23^a, Ks
 om 22^c-23^d —^a) Ks मेघ (for मेघ) M2 8 4
 (before corr) तथा चान्ये, M2 तथान्ये च —^d)
 Ds 'मुखानपि (for 'मुखा नृप)

23 K2 4-6 om 23 (for K2 4 6, cf v l 22)
 —^a) D1 corrupt K1 शखभा, Dn1 शरभा (for
 शङ्खाभा) T G1 2 शखवर्णाश् (for 'वक्त्राश्) —^b)
 S1 K1 8 N1 B1 2 s Dns Ds 8 Gs M शंखवर्णास्; D1
 सखकर्णास्, T G1 2 शखवक्त्रास् (for 'कर्णास्) —After
 23^{ab}, M2 4 read 22^{ab} —^c) Dns 'परीकर' —^d)
 K1 शखस्वनि, Dn1 Gs 'स्वन (for 'ध्वनि) S1
 Dn1 समस्वरा, Ks महास्वना, M2 समास्वना

24 K2 4 6 om 24 (cf v l 22). —^a) M2 पच
 मुखास् (for 'शिखास्) —^b) K1 मुडा, Dn1 मुद-
 (for मुण्डा) K1 कृशोदरा, Bs कृषोदरा, D1 कसो-
 दस, T1 कुशोदरा (for कृ) —^c) S1 K1 चतुर्जि-
 ह्वाश्चतुर्दंष्ट्रा —^d) K1 शकुवाला, Ks N1 'वर्णा, T1
 'कटा (for 'कर्णा) T G कृशोदरा (for किरीटिन)

25 K4 s om 25^a (of v l 22) —^a) Ks N1
 Bs D1-8 s मौजी (Ds 'जा)धराश्, Ks मौलाधराश्,
 Ks मौलिवक्त्राश्; B2 8 मौली (Bs 'लि)धराश्, Dn1
 मौला, Dns मौलि (for मौली) T G किरीटिनो
 मौलिधरास् —^c) K4 मुकटिनश्, Gs M मकु (for
 मुकु) —^d) Ks भानवक्त्रा, Ks चारुवक्त्रा, N1
 तरुवक्त्रा, Gs चात्त (for चार) —After 25,
 D1 2 ins

21* चारुकुण्डलिनश्चैव तथा मुकुटधारिण ।

26 ^a) Ks Ds 8 पद्मोत्प (Ks 'ति)लापी (Ds 8 'ला
 पि)ड', N1 चारुकुण्डलिनश्चैव —^b) K2 8 6 N1
 Dn1 Ds मुकुटधारिण; K4 मुकट; Gs कुर (for
 कुमुद) —After 26^{ab}, B4 repeats 25^{cd} —^c) K1-8
 D1 T1 माहात्म्येन, K4 8 म (K4 मा)हात्म्येन, D1 म^aस्त्रेण
 (for माहात्म्येन)

27 ^a) D1 corrupt B2 4 Dn Ds-8 1 T1 'वज्र';
 M1 2 'क्षक' (for चक्र) —^b) S1 K1 मुसुल; K2
 मुसल, Ks-6 Dn D1 8-5 1 मुसल, B मुपल (for

पृष्ठेषु बद्धेषु धयश्चित्रवाणा रणोत्क्रटाः ।
सध्वजाः सपताकाश्च सधण्टाः सपरश्वधाः ॥ २८
महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः ।
स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सपौञ्छितकिरीटिनः ।
महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः ॥ २९
रजोध्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरसज्जः ।
नीलाङ्गाः कमलाङ्गाश्च मण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३०

मेरीशङ्खमृदङ्गांस्ते ब्रह्मरानकगोमुखात् ।
अवादयन्पारिपदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ३१
गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे ।
लघ्वन्तः पुवन्तश्च वल्गन्तश्च महावलाः ॥ ३२
धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।
मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३३
सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः ।

सुमल) — Ś1 K1 om (hapl) 27^c-29^b —^a) K2
मृशडी, K3 सुखडी, K4 सुशडी, B1 5 मुपुडी ;
Dn2 D4 सुशडी, D1 मशुडी, D2 मृशुडी, D7
मुशुडी, T G2 8 मुसु(G2 स)डी, G1 मुसुडी,
M मुसुडी (for मुशुडी) —^d) N1 B2-5 Dn2
D1-3 5 ददहस्ताश्च (for गदा)

28 Ś1 K1 om 28 (of v l 27) —^a) Dn2 पृष्ठे
सु, D5 पृष्ठे, D7 पश्चेषु, M1 पृष्ठे नि, M8 4 पृष्ठे
हि (for पृष्ठेषु) K5 बद्धधनुषा, N1 नद्धेषुचयश्च,
D1 7 बद्धेषुधयाश्च (for धयश्च) K6 पृष्ठपद्मेषवाधराश्च
(sio), Dn1 पृष्ठेषु बंधेषु बंधेषु, G2 पृष्ठेषु बद्धेषुधयाश्च, G8
पृष्ठवधेषुधयाधिनश्च —^b) K8 D8 G8 चित्रवाण, K6
धिणा (sio), T G1 2 M चापा (for बाणा) Ś2 मदो
(for रणो) Dn2 चित्रवाणोत्क्रटास्तथा —^d) K4
सधवा, T2 सपर्णा (for सधण्टा) K3 6 D4 सपर
श्वधा, T3 G1 2 श्वधा (for श्वधा)

29 Ś1 K1 om 29^{ab} (of v l 27) —^a) B1
D1 2 महाप्रा (B1 पा)सो —^b) K2-3 B8 4 G2 M
लकुट, B1 *गुड, D7 त्वगुड, G1 लकुड (for
लगुड) — K5 om. 29^{ad} —^c) Ś2 स्थूणावक्त्रा,
K1 स्थूणा हस्ता, K2 4 T1 G1 स्थूल(K2 ल)
हस्ता, K3 Dn G2 8 M2-4 स्थूणा, N1 T1 शूल
(for स्थूणा) K2 4 खड्गमुजा —^d) Dn2 सपौष्टत,
T2 मूर्धोच्छ्रित, G2 8 सर्वो (for सपौ) —^c) M1
कराश्च (for धराश्च) —^c) B1 2 मूषणा, M8 4
वर्मिण (for धारिण) K8 तथा कुमुदपाणय

30 ^a) Ś2 B2 8 D5 रजोध्वजा, K5 स्थूणकर्णा,
M2 तेजोध्वस्ता (for रजो) K8 om पङ्कदिग्धा
—^b) D1-3 5 रक्षावर, S चित्रां (for शुक्ला)
— After 30^{ab}, B8 ins

22 * करालाङ्गा सहृन्नास्वच्छतवक्त्रास्तथैव च ।

—^c) D5 नीलागज, D7 corrupt Ś2 K2 B1 2

Dn2 D1-3 5 विंगलागाश्च, K3 N1 B3 4 Dn1 D4 7
G8 M2 कपिलागाश्च —^d) S K1 5 सितवक्त्रास्, B2
मद, Dn2 सुद, D1 सुद (for मुण्ड)

31 ^a) S2 मेरीशङ्ख, K3 शखभेरी, K6 मेरी
सख (for शङ्ख) Ś K1 6 N1 मृदगाश्च, K8 5
D1 4 7 T G1 M गास्ते, K4 मृदगास्ते, B1-4 Dn2
D8 मृदगाश्च, G2 गांगास्, G3 गाख (for मृदगास्ते)
—^b) S1 जर्जर, K1 पनवा, K2 4 पटहा, K5 Dn1
मर्मरा, D5 ब्रत्ररा, T2 G1 8 M ब्रर्ज्या, G2 तेज्जवा
(for ब्रर्जरा) K2 8 D1 गोमुखा (for 'गान्')
—^c) K2 भवाकिरन्, M1 आधारयन् (for भवाद)
Ś2 K1 परिपदा, B1 D7 पारिस (D7 'व')दा, G8 M
पार्षदास्ते —^d) K2-4 N1 B1 8 T G8 M सहृष्टा,
D1 2 प्रहृष्ट (for 'ष्टा')

32 ^a) K5 गायवानास् M2 4 तथा चान्ये —^b)
K2-4 6 N1 S प्र (T G1 2 स)हृष्टा पु (K4 पू)स्पर्पभ
(K8 N1 T2 G1 भा) —^c) G8 लघयतश्च K2
सवतश्च (for पुव) —^d) K1 वल्गताश्च, K2 4 6
गर्जतश्च, N1 रमत, Dn बलात् (for वल्गन्त) S K1
तथापरे, B1 (marg, also as in text) 4 Dn1 D5
महारवा, Dn2 D1-4 7 T1 G1 2 'रया (for 'बला')

33 ^a) Dn2 D6 मुढा, M1 चाधा (for चण्डा)
—^b) K4 पवनोद्धूत, K6 'नोद्धूत', Dn2 'नोद्धूत',
T1 पावनोद्धूत —^c) K3 मेधा, K6 मत्ता, D1 नत्ता
(for मत्ता) Ś2 महानादा, K3 'नादे, K- D1 2
(orig) नादान् (for नागा) —^d) K8 विनिदन्तो,
Dn1 निनदतो, D7 विनदतो, M1 विनिदतो (for
विनदन्तो)

34 ^a) K4 सुभीमा, G2 समीमा —^b) K1
पट्टिस, S (except M1) 'पट्टस (for पट्टिस) K1
धारिण, B1 2 धारिण (for 'पाणय) —^c) K2
नानापिशग, K8 'वीराग, K4 'वीराग', T1 G-

नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ३४

रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।

हन्तारो द्विषतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ ३५

पातारोऽसृग्बसाद्यानां मांसात्रकृतभोजनाः ।

चूडालाः कर्णिकालाश्च प्रकृशाः पिठरोदराः ॥ ३६

अतिहस्तातिदीर्घाश्च प्रबलाश्चातिभैरवाः ।

विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफास्थिपिण्डकाः ॥ ३७

महार्हानानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।

सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्युर्ये महीतले ॥ ३८

उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

ये च वीतभया नित्यं हरस्य भुकुटीभटाः ॥ ३९

कामकारकराः सिद्धास्त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ।

नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४०

प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च विस्मयम् ।

विरागचित्रं, T₂ G₁ ३ M विरागवसनाश्चित्राश्च —^d) K₈ माल्यानुभूषिता

35 ^a) B₁ ३ चित्रायुधं, B₈ ३ चित्रांबरं, D₁ चित्रागदं, M₁ चित्रागदवरा, M₄ चित्रागदाधरा —^b) B₁ (marg, also as in text) गदास (for करस) —^c) Dn₁ मुख्या (for शूरा) —^d) S₁ प्रसह्यासह्यं, S₂ K₁ ह्यमित, K₈ D₁ ह्या सह्यं (for ह्यासह्यं)

36 ^a) K₆ पातारा K₂ ३ ६ N₁ B₁₋₃ ३ Dn₂ D₁₋₃ ३ वसौद्यानाः, K₂ वसाद्याना, K₄ वसौद्याना, Dn₁ वसाज्याना, T₁ वसानाश्च, T₂ वसानाना, G₂ वसनां च (for वसाद्यानां) G₁ पातारो ह्यवसद्याना —^b) K₂ मासात्र, K₈ मासैस्तु, K₆ मांसात, Dn₁ मासात्र, Dn₂ मांसात्र (for मासात्र) —^c) S₂ चूडाला, Dn₁ चूडिला, B₂ (by corr) चूडाफ, G₈ चूडारा (for ला) K₆ ६ N₁ B Dn D₁₋₃ ७ T G M₁ ३ कर्णिकाराश्च —^d) K₁ प्रकृष्टा, K₂ ३ B₈ प्रकृता, K₈ कृशाश्च, K₆ B₁ Dn D₁₋₃ ७ प्रकृष्टा (K₆ D₄ ३ ७ ष्टा), B₁ प्रकृष्टाष्टा, B₂ प्रजेशा, T₁ G₂ प्रकाशा (for प्रकृष्टा) S₁ पिठरोदरा, K₁ धरा, K₈ पितरोदरा, N₁ पीवरो, D₁ पिवरो, T₁ G₂ मढलो, T₂ मधरो, G₁ मढनो, G₂ मढरो, M₁ ३ ३ च महो, M₂ [अ]य महो (for पिठरो)

37 ^a) K₁ दीर्घश्च T₂ अतिदीर्घा अतिहस्ता, G₂ अतिहस्ताश्च दीर्घाश्च —^b) K₈ ३ ६ B₁ (marg) 2-5 D T G₁ ३ M₁ प्रलंबाश्च, N₁ प्रकालाश्च, B₁ प्रबलाश्च (for प्रव) M₂ चापि (for चाति) D₈ रौरवा (for भैरवा) K₁ प्रबलादातिभै — T G₁ ३ २ om 37^c-39^d, G₈ om 37^c-38^b —^c) K₄ विकटा, D₁ विकटा K₂ M₂-4 कराळा (M₂ ३ ४ लबोष्ठा, K₈ N₁ का (N₁ क) रलबोष्ठा, K₄ ६ कराळलबोष्ठा (K₆ छैर), B₈ ४ D₁₋₃ ३ काललबोष्ठा, Dn₁ दतोष्ठा, M₁ कराळबिबोष्ठा (for काललम्बोष्ठा) —^d) S₁ बृहच्छेफोस्थि, K₁ ३ ० च्छेफास्थि, K₆ N₁ B₂ ३ ३ D₁₋₃ ७ M₁ ३ ४ च्छेफाष्ट,

B बृहत्सैफास्ति, B₄ बृहच्छेफाश्च, Dn₁ हसापीड, Dn₂ M₈ च्छेफाष्ट (for च्छेफाण्ड) K₁ ३ ३ N₁ B₁ ३ ३ Dn₂ D₁₋₃ ३ M₁ ३ पिडका, K₈ पाडवा, Dn₁ पीडका, M₈ ३ पिडजा (for पिण्डका)

38 T G₁ ३ २ om 38, G₈ om 38^a (cf v l 37) —^a) K₂ ३ ६ M [आ]भरणा, B₂ ३ Dn₂ D₁ ३ (before corr) विकटा, D₁ मुकुटा (for मुकुटा) K₈ महा ध्यररनमुकुटा —^b) K₁ ३ मुडाश्च, K₈ पुंडाश्च, K₆ कुब्जाश्च, B₄ पद्माश्च, B₈ खड्गधं (for मुण्डाश्च) —^c) K₁ B₁ D₆ सार्केन्दु K₅ नक्षत्र, M₂ नक्षत्रान् (for त्रा) —^d) K₆ यत्, M₂ या (for द्यां) K₁ कुर्युर्युर, K₂-३ ६ B₈ प्रकुर्युर (for कुर्युर्ये) S₂ N₁ B₁ ३ ४ ३ Dn D₁₋₃ ७ G₈ ते (for ये) S₁ K₁ ३ ३ G₈ महीतल (K₄ लले) (for तले)

39 T G₁ ३ २ om 39 (cf v l 37) —^a) K₂ उत्साहेरंश्च, K₈ B₄ D₄ ७ उत्सहेर (B₄ वस्तु, K₅ Dn₁ M उत्सहेयुश्च, N₁ उत्साहवतु (for उत्सहेरश्च) N₁ कर्तुं (for हन्तु) —^b) N₁ भूतग्रामाश्च (for नं) — G₈ om 39^a —^c) Dn₁ येतबीत, D₁ ३ (before corr) ये च भूत (for ये च वीत) K₂ om (hapl.) from हरस्य up to 41^e S₂ K₄ ६ भु (S₂ अ) कुटीभटा, K₆ B Dn D₁₋₃ ७ भु (D₆ भु) कुटीसहा (K₅ तटा) K₈ ये चातीतभयातीतरहस्यभुकुटीतटा

40 K₂ om 40 (cf v l 39) —^a) B₂ कर (for करा) B₂-4 Dn₂ D₁₋₃ ७ नित्य (D₆ त्य), T₁ स्निग्धाश्च (for सिद्धाश्च) K₆ कामकारा महासिद्धाश्च; Dn₁ कामकारश्चरा नित्य —^b) D₈ om from रेश्वरा up to वात्स (in 50^e) B₈ स्येश्वराश्च ये, Dn₁ नित्य त्रै लोक्यस्येश्वरा —^c) S (except G₁) नित्यानदा (for नन्द) —^d) K₈ वागीशा, G₁ [अ]पहिंसा (for वागीशा) K₁ वीतमन्यव, M₂ जितमत्सरा (for वीत)

41 D₈ om 41 (cf v l 40) K₂ om 41^a

येषां विस्मयते नित्यं भगवान्कर्मभिर्हरः ॥ ४१
मनोवाकर्मभिर्मर्कैर्नित्यमाराधितश्च यैः ।
मनोवाकर्मभिर्मर्कान्पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४२
पिबन्तोऽसृग्बसास्त्वन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विपां सदा ।
चतुर्विंशत्कर्मं सोमं ये पिबन्ति च नित्यदा ॥ ४३
श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।
ये समाराध्य शूलाङ्गं भवसायुज्यमागताः ॥ ४४
यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ।

सह भूतगणान्शुद्धे भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ४५
नानाविचित्रहसितक्ष्वेडितोत्कुष्टगर्जितैः ।
संनादयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ ४६
संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।
विवर्धयिष्वो द्रौणेर्महिमानं महात्मनः ॥ ४७
जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः ।
भीमोत्प्रेषणपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः ।
घोररूपाः समाजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः ॥ ४८

(of v l 39) —^a) Śs प्राणैष्ट, Dn३ प्राणाष्ट, G३ प्रहृष्ट (for प्राण्यष्ट) —^b) K३ Dn३ याति स्म, K३ B३ D३ : ३ : ३ यास्यति, M३ याति च K३ विस्मय, K३ B३ D३ : ३ : ३ स्मयं (for विस्मयम्) —^c) M३ : एषा (for येषां) K३ B३ वे (B३ वि) दमयते, K३ विस्मयते (for यते) —^d) T G३ : ३ : ३ transp भगवान् and कर्मभिः S भव (for हर)

42 Ds om 42 (of v l 40) K३ T G३ : ३ : ३ om (hapl) 42^{ab} —^a) Śs (by corr) भक्ता, N३ B३ : ३ : ३ Dn३ D३ : ३ : ३ युक्तैर् (for भक्तैर्) —^b) Śs om (hapl) 42^{bc} —^c) Śs आराधिताश्च, K३ : ३ : ३ धितस्तु यै, G३ धित स्वैः; M धिताश्च ये —^d) N३ युक्तान् (for भक्तान्) —^e) K३ om from पाति up to शास्त्र (in 43°) K३ पात, G३ M पाति (for पाति)

43 Ds om 43 (of v l 40); K३ om up to शास्त्र (of v l 42) —^a) D३ पिबन्तो, S पिबन्ति (for 'न्तो) K३ Ba३ Dn D३ : ३ : ३ G३ वसास्त्रान्ये; K३ वसास्त्रवच, T३ G३ : ३ : ३ वसामन्ये; M३ वसासून्ये (for वसास्त्रान्ये) —^b) K३ D३ चतुर्विंशत्कर्म, K३ N३ B३ : ३ : ३ D३ : ३ : ३ विंशत्कर्म (B३ रिम) कं Ca d as in text —^c) K३ पिबन्त्यपि Ca d oite पिबन्ति (as in text) Śs K३ : ३ : ३ नित्यदा, B३ Dn D३ : ३ : ३ सर्वदा (for नित्यदा)

44 Ds om 44 (of v l 40) —^a) G३ श्रुतो वा, Ca d श्रुतेन (as in text) Cd oites ब्रह्मचर्य —^b) K३ दमेन (for च दमेन) Ca oites तप and दम —^c) K३ समासाद्य (for राध्य) K३ शूलास, K३ शूलास्य; N३ D३ (sup lin as in text) : ३ : ३ शूलग, B३ शूलक (for शूलकाङ्क) —^d) K३ अथ (for भव) Śs K३ सायोज्यमागता, K३ सा युज्यमागता, K३ : ३ : ३ N३ M सायो (N३ M यु) ज्यता

गता Ca d oite सारूप्य

45 Ds om 45 (of v l 40) —^a) K३ तैर् (for यैर्) B३ यैवचानुभूतैर् (sio), Dn३ यैवात्मभूतैर् —^b) K३ परमेश्वर, Dn३ च सहेश्वर (for च महेश्वर) —^c) Śs K३ B३ : ३ : ३ Dn D३ : ३ : ३ G३ महा, K३ स हि (for सह) K३ om भूत K३ भूतगणान्, N३ B Dn D३ : ३ : ३ T३ M भूतगणैर् (D३ गुणान्) (for गणान्) K३ D३ : ३ : ३ सु (D३ भू) क्ते —^d) K३ सुत (for भूत)

46 Ds om 46 (of v l 40) —^a) K३ तथा (for नाना) K३ N३ B Dn D३ : ३ : ३ वादित्र, M३ : ३ : ३ विचित्रा (for विचित्र) K३ T३ G३ : ३ : ३ M३ : ३ : ३ हसितै, K३ D३ : ३ : ३ सहिता, Dn३ D३ : ३ : ३ हसिता, T३ M३ : ३ : ३ हसितै, G३ सहितै (for हसित) —^b) B३ क्षीमित, S क्ष्वेडित (for क्ष्वेडित) Śs K३ : ३ : ३ N३ B३ : ३ : ३ Dn३ D३ : ३ : ३ T३ G३ : ३ : ३ M३ [उ]त्कुष्ट, K३ [उ]त्कुष्ट, T३ [उ]त्कुष्ट, G३ [उ]त्कुष्ट (for [उ]त्कुष्ट) K३ नादितै, K३ गर्जिता (for 'तै) —^c) D३ corrupt K३ संनादयन्ते N३ सर्वे (for विश्वम्) —^d) K३ अन्वयु (for अभ्ययु)

47 Ds om 47 (of v l 40) —^a) Śs K३ त स्तुवाना (for संस्तुवन्तो) Śs K३ T३ महावेग (T३ नाद) (for देव) —^b) G३ om भा, Śs K३ ते, K३ भा, D३ आ, G३ व्या (for भा) K३ B३ स्ववर्चस, B३ (m as in text) : ३ : ३ सहस्रस (for सुवर्चस) K३ कुर्वाणास्तुवर्चस, N३ (sup lin as in text) भीम सर्वे स्वनर्चस, T३ एकुर्वाण सुवर्चसा —^c) K३ : ३ : ३ T३ G३ द्रोणेर्, B३ Dn३ द्रौणिर्

48 Ds om 48 (of v l 40) —^a) G३ जिज्ञास (for जिज्ञास) K३ ते द्रौणि (for तत्तेज) —^b) K३ सहसा च प्रदुदुध —^c) K३ भीमोत्प्रे, K३ क्षीतोत्प्रे

नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ३४

रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।

हन्तारो द्विषतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ ३५

पातारोऽसृग्बसाद्यानां मांसात्रकृतभोजनाः ।

चूडालाः कर्णिकालाश्च प्रकृशाः पिठरोदराः ॥ ३६

अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रबलाश्चातिभैरवाः ।

विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफास्थिपिण्डिकाः ॥ ३७

विरागचित्रं, T₂ G₁ s M विरागवसनाश्चित्राश्च —^d) K₆ माल्यानुभूषिता

35 ^a) B₁ s चित्रायुधं, B₈ s -चित्रांबरं, D₇ चित्रागदं, M₁ चित्रांगदवरा, M₄ चित्रागदाधरा —^b) B₁ (marg, also as in text) गदास (for करस) —^c) D₁ मुख्या (for शूरा) —^d) S₁ प्रसह्यासह्यं, S₂ K₁ ह्यमितं, K₈ D₇ ह्या मह्यं (for ह्यासह्यं)

36 ^a) K₆ पातारा K₂ s s N₁ B₁-s s D₁-s s वसौघाना, K₈ वसाघाना, K₄ वसौघाना, D₁ वसाज्याना, T₁ वसानाश्च, T₂ वसानानां, G₂ वसनां च (for वसाद्यानां) G₁ पातारो ह्यवसज्जाना —^b) K₂ मासात्र, K₈ मांसैस्तु, K₆ मासात, D₁ मांसात्र, D₂ मासात्र (for मासात्र) —^c) S₂ चूडाला, D₁ चूडिला, B₂ (by corr) चूडाक, G₈ चूडारा (for ला) K₆ s N₁ B Dn D₁-s 7 T G M₁ s कर्णिकाराश्च —^d) K₁ प्रकृष्टा, K₂ s B₈ प्रकृष्टा, K₈ कृशाश्च, K₆ B₁ Dn D₁-s 7 प्रकृष्टा (K₆ D₄ s 7 घा), B₁ प्रकृष्टाष्टा, B₂ प्रजेशा, T₁ G₂ प्रकाशा (for प्रकृष्टा) S₁ पिठरोदरा, K₁ धरा, K₈ पितरोदरा, N₁ पीवरो, D₇ पिवरो, T₁ G₂ मढलो, T₂ मधरो, G₁ मढनो, G₈ मदरो, M₁ s 4 च महो, M₂ [अ]य महो (for पिठरो)

37 ^a) K₁ दीर्घश्च T₂ अतिदीर्घा अतिह्रस्वा, G₂ अतिह्रस्वाश्च दीर्घाश्च —^b) K₈ s s B₁ (marg) s-5 D T G₁ s M₁ प्रलबाश्च, N₁ प्रकालाश्च, B₁ प्रबलाश्च (for प्रव) M₂ चापि (for चाति) D₈ रौरवा (for भैरवा) K₁ प्रबलादातिभै —^c) T G₁ s om 37^c-39^d, G₈ om 37^c-38^b —^e) K₄ विकटा, D₇ विकटा K₂ M₁-4 कराळा (M₂ s 4 ल) लबोष्ठा, K₈ N₁ का (N₁ क) रलबोष्ठा, K₄ s कराललबोष्ठा (K₆ छैर), B₈ s D₁-s s काललबोष्ठा, D₁ दतोष्ठा, M₁ कराळबिबोष्ठा (for काललबोष्ठा) —^d) S₁ बृहच्छेफोस्थि, K₁ s च्छेफास्थि, K₆ N₁ B₂ s s D₁-s 7 M₁ s 4 च्छेफाङ्ग,

महार्हनानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।

सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां वां कुर्युर्ये महीतले ॥ ३८

उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

ये च वीतभया नित्यं हरस्य भुकुटीभटाः ॥ ३९

कामकारकराः सिद्धास्त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ।

नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४०

प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च विस्मयम् ।

B बृहत्सैफास्ति, B₄ बृहच्छेफाश्च, D₁ रसापीड, D₂ M₈ च्छेपाङ्ग (for च्छेफाङ्ग) K₁ s 4 N₁ B₁ s D₂ D₁-s s M₁ s पिडका; K₈ पाङ्गा, D₁ पीडका, M₈ s पिडजा (for पिण्डिका)

38 T G₁ s om 38, G₈ om 38^a (of v 1 37) —^a) K₂ s s M [अ]भरणा, B₂ s Dn D₁ s (before corr) विकटा, D₇ मुकुटा (for मुकुटा) K₈ महा ध्यरत्नमुकुटा —^b) K₁ s मुडाश्च, K₈ पुडाश्च; K₆ कुञ्जाश्च, B₄ पद्माश्च, B₈ खड्ग (for मुण्डाश्च) —^c) K₁ B₁ D₈ सार्केन्दु K₈ नक्षत्र, M₂ नक्षत्रान् (for त्रा) —^d) K₆ यत्, M₂ या (for घा) K₁ कुर्युर्युर, K₂-s s B₈ प्रकुर्युर (for कुर्युर्ये) S₂ N₁ B₁ s 4 s Dn D₁-s 7 G₈ ते (for ये) S₁ K₁ s G₈ महीतल (K₁ लले) (for तले)

39 T G₁ s om 39 (of v 1 37) —^a) K₂ उत्साहेरश्च, K₈ B₄ D₄ 7 उत्सहेर (B₄ वस्तु, K₆ D₁ M उत्सहेयुश्च, N₁ उत्साहवतु (for उत्सहेरश्च) N₁ कर्तुं (for हन्तु) —^b) N₁ भूतग्रामाश्च (for म) —^c) G₈ om 39^d —^d) D₁ वेतवीत, D₁ s (before corr) ये च भूत (for ये च वीत) K₈ om. (hapl) from हरस्य up to 41^e S₂ K₄ s भू (S₂ अ) कुटीभटा, K₆ B Dn D₁-s 7 भू (D₈ भू) कुटीभटा (K₆ तटा) K₈ ये चातीतभयातीतरहस्यभुकुटीभटा

40 K₂ om 40 (of v 1 39) —^a) B₂ क (for करा) B₂-4 D₂ D₁-s 7 नित्य (D₈ त्य), T₁ सिग्धाश्च (for सिद्धाश्च) K₆ कामकारा महासिद्धाश्च, D₁ कामकारश्चरा नित्य —^b) D₈ om from रेश्वरा up to वात्स (in 50^e) B₈ स्येश्वराश्च ये, D₁ नित्य त्रै लोक्यस्येश्वरा —^c) S (except G₁) नित्यानवा (for नन्द) —^d) K₈ चागेशा, G₁ [अ]पहिंसा (for वागीशा) K₁ वीतमन्यव, M₂ जितमत्सरा (for वीत)

41 D₈ om 41 (cf v 1 40) K₂ om 41^a

येषां विस्मयते नित्यं भगवान्कर्मभिर्हरः ॥ ४१

मनोवाकर्ममिर्मक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः ।

मनोवाकर्ममिर्मक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४२

पिबन्तोऽसृग्वसास्त्वन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा ।

चतुर्विंशत्कर्म सोमं ये पिबन्ति च नित्यदा ॥ ४३

श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।

ये समाराध्य शूलाङ्गं भवसायुज्यमागताः ॥ ४४

यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ।

सह भूतगणान्शुद्धे भूतभन्यभवत्प्रभुः ॥ ४५

नानाविचित्रहसितक्ष्वेडितोत्कुष्टगर्जितैः ।

संनादयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ ४६

संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।

विवर्धयिष्वो द्रौणेर्महिमानं महात्मनः ॥ ४७

जिज्ञासमानास्तचेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः ।

भीमोऽग्रपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः ।

घोररूपाः समाजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः ॥ ४८

(of v l 39) —^a) Śs प्राप्यैष्ट ; Dns प्राणाष्ट , Gs प्रहृष्ट (for प्राप्यैष्ट) —^b) Ks Dns याति स्म , Ks Bz D1 : ३ १ यासति , M1 याति च Ks विस्मय , Ks Bz D1 : ३ स्मय (for विस्मयन्) —^c) M1 : ३ यपां (for येषां) K1 B1 वे (B1 वि) श्रमयते , Ks विस्मयते (for यते) —^d) T G1 : transp भगवान् and कर्मभिः S भव (for हर)

42 Ds om 43 (of v l 40) K1 T G1 : om (hapl.) 42^{ab} —^a) Ś1 (by corr) भक्ता , N1 Bz : ३ Dns D1 : ३ युक्तैर् (for भक्तैर्) —^b) Ś1 om (hapl.) 42^{bc} —^c) Śs आराधिताशय , Ks : ३ धितस्तु यै , Gs धित स्वकै , M धिताश्रये —^d) N1 युक्तान् (for भक्तान्) —^e) Ks om from पाति up to शास्त्र (in 43^c) K1 पात , G1 M पाति (for पाति)

43 Ds om 43 (of v l 40) ; Ks om up to शास्त्र (of v l 42) —^a) D1 पिबतो , S पिबन्ति (for 'न्तो) Ks Bz : 4 Dn D1 : ३ १ Gs वसाश्चान्ये ; Ks वसास्त्वक्च ; T1 G1 : ३ वसामन्ये ; M1 वसास्त्वान्ये (for वसास्त्वान्ये) —^b) K1 D1 चतुर्विंशत्कर्म , Ks N1 B1 : ३ D1 : ३ ३ विंशत्कर्म (B1 विं) कं Ca d as in text —^c) Ks पिबत्यपि Ca d ote पिबन्ति (as in text) Ś1 K1 : ३ नित्यशः ; Bz Dn D1 : ३ १ सर्वदा (for नित्यदा)

44 Ds om 44 (of v l 40) —^a) Gs श्रुते वा , Ca d श्रुतेन (as in text) Cd otes ब्रह्मचर्य —^b) K1 दमनेन (for च दमेन) Ca otes तप and दम —^c) Ks समाराध्य (for राध्य) Ks शूलोत्तः ; Ks शूलाङ्ग , N1 D1 (sup lin as in text) : 2 T1 शूलान् , Bz शूलक (for शूलाङ्ग) —^d) Ks भय (for भव) Ś1 K1 सायोज्यमागता , Ks सा युज्यमागता , Ks : ३ N1 M सायो (N1 M यु) ज्यता

गता Ca d ote सारूप्य

45 Ds om 45 (of v l 40) —^a) Ks तैर् (for यैर्) Bz येवचानुभूतैर् (sio) , Dn1 यैवात्मभूतिर् —^b) Ks परमेश्वर , Dn1 च सहेश्वर (for च महेश्वर) —^c) Ś K1 Bz : 4 Dn D1 : ३ ३ ३ G1 महा , Ks स हि (for सह) Ks om भूत Ks सुकृगणान् , N1 B Dn D1 : ३ ३ १ T1 M भूतगणैर् (D1 गुणान्) (for 'गणान्) Ks Ds : १ भु (D1 भ्र) क्ते —^d) Ks भूत (for भूत)

46 Ds om 46 (of v l 40) —^a) K1 तथा (for नाना) Ks N1 B Dn D1 : ३ ३ १ वादित्र , Ms : 4 विचित्रा (for विचित्र) Ks Tz G1 : Ms : 4 हसितै , Ks D1 : ३ सहिता , Dns D1 : ३ हसिता , T1 M1 : ३ हसितै , Gs सहितै (for 'हसित) —^b) B1 क्षीमित , S क्ष्वेडित (for क्ष्वेडित) Ś K1 : ३ N1 Bz : 3 Dn1 D1 : 2 T1 G1 : 3 M1 [उ]त्कृष्ट ; K4 [उ]त्कृष्ट , T2 [उ]त्कृष्ट , Gs [उ]त्कृष्ट (for [उ]त्कृष्ट) K1 नादितै , K4 गर्जिता (for तै) —^c) D1 corrupt K1 संनादयन्ते N1 सर्वे (for विश्वम्) —^d) Ks भन्ययु (for अभ्ययु)

47 Ds om 47 (of v l 40) —^a) Ś1 K1 तं स्तुवाना (for सस्तुवन्तो) Ś1 K1 T2 महावेग (T2 नाद) (for देवं) —^b) Gs om भा , Ś1 K1 ते , Ks भा , D1 आ , G1 व्या (for सा) K1 Bz स्ववर्चस , B1 (m as in text) : 2 D1 सहस्रशः (for सुवर्चस) Ks कुर्वाणास्तसुवर्चस , N1 (sup lin as in text) भीम सर्वे स्ववर्चस , T1 एकुर्वाण सुवर्चसा —^c) K1 : 2 T1 G1 द्रौणेर् , Bz Dn1 द्रौणिर्

48 Ds om 48 (of v l 40) —^a) Gs जिज्ञास (for जिज्ञास) Ks ते द्रौणि (for तत्तेज) —^b) Ks सहसा च प्रबुद्धुः —^c) K1 भीमोऽग्र , Ks क्षीतोऽग्र

जनयेयुर्भयं ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् ।
 तान्प्रेक्षमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ॥ ४९
 अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्बद्धगोधाङ्गुलिब्रवान् ।
 स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५०
 धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः ।
 हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन्भारत कर्मणि ॥ ५१
 ततः सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५२
 तं रुद्रं रौद्रकर्माणं रौद्रैः कर्मभिरच्युतम् ।

अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ५३
 इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले ।
 अग्नौ जुहोमि भगवन्प्रतिगृहीष्व मा बलिम् ॥ ५४
 भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना ।
 अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्मि तवाग्रतः ॥ ५५
 त्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि वै ।
 गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ॥ ५६
 सर्वभूताशय विभो हविर्भूतमुपस्थितम् ।
 प्रतिगृहाण मां देव यद्यशक्याः परे मया ॥ ५७

(for भीमोत्र) Ś1 K1 ६ परिधावात्, K5 परिधा
 स्वात्, B8 परिखालात् (for परिधालात्) —^d) K1
 'पट्टिस्', K2 ४ 'मुद्गरं', S (except G8) पट्टिस् (for
 'पट्टिस्') —^r) M2 भूतसखा T G1 २ सहस्र
 (for समन्तत)

49 D8 om 49 (cf v l 40) —^a) Ś2 जपयेयुर्
 D1 २ यस्यात्, T G2 ३ M ये हि, G1 येभिस् (for
 ये स्म) —^e) Dn1 ता (for तान्) Ś2 K1-३ B D1
 प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष) K6 त्रैलोक्यमाणोपि व्यथा, T G
 M1 ३ ४ न तु तान्प्रेक्ष (T1 क्ष्य) माणोपि, M2 तत्प्रेक्ष
 माणोपि नरो —^d) Ś1 K1 २ ४ ६ महारथ (for बल)
 S व्यथामुपजगाम ह (G8 हा)

50 D8 om up to स्वयमेवात्म (of v l 40) —^a)
 K8 ४ धनुषाणिर् — For 50^{ad}, T G2 subst (by
 hapl) 52^{ad}, repeating it in its proper place
 —^e) Ś1 स्वयमेकात्मना —^d) D5 १ (also as in text)
 उपाहारम्, T1 रथात्मानम् B1 उपाहरेत् (for 'हरत्')

51 G1 om (hapl) 51-52 —^a) K8 D1 धनुषि,
 Dn2 धनुषि —^b) K1 शता, K4 D5 शिता, B4
 D1-३ T2 G2 सिता (for शिता) K1 शिरा, K6
 शरान् (for शरा) Ś2 पात्राणि निशिता शरा —^e)
 K2 ४ चापि (for चात्मा) Ca d cite आत्मा Ś K1
 N1 B5 हविरात्मा ततश्चापि (B5 'त्मा'), K8 'रात्मैव
 तस्यापि, B1 ३ 'रात्मभवचापि, Dn1 'रात्मवता तस्मिन्
 —^d) K8 सभार, G6 भरत (for भारत)

52 G1 om 52 (cf v l 51) —^a) Ś2 D1
 सौम्येण, T G2 सोमेन, M सोनेन, Ca d सोम्येन
 (as in text) K8 शस्त्रेण (for मन्त्रेण) —^b) K4
 सोमपुत्र (for द्रोण) — T G2 subst (first time)
 52^{ad} for 50^{ad} (of v l 50) —^e) M1 उपाहर T1

(first time) महामन्यु —^d) T2 G2 (both second
 time) उपाविशत् (for हरत्)

53 ^a) Dn1 M4 रौद्र (for रुद्र) K1 N1 B1
 D1 २ रुद्रकर्माण, K8 ४ B8 S विश्व, D5 द्रौद्र (for
 रौद्र) —^b) K4 द्रौणे, K5 N1 रौद्र (for रौद्र)
 K8 N1 T G8 Ca d अच्युत, B4 D4 अच्युत, G1
 आपत् (sic), M1 ३ ४ अन्वित (M1 त) (for अच्यु
 तम्) —^e) K8 ४ T G1 ३ M अभिष्टुत्य, G2 अभीष
 यन् (for अभिष्टुत्य) B4 अभिष्टुत्यमात्मान (sic)

54 Before 54, all MSS (except T G1 २) read
 द्रौणिरुवाच —^a) B1 २ स्वयम्, Dn2 इयम् (for
 इमम्) —^b) D4 १ जात K1 S अ (T2 G1 आ)
 गिरसा (for आङ्गिरसे) —^e) B4 D1-३ ५ स्वमौ (for
 अग्नौ) Ś2 K4 Dn1 D1 भगवान्, K8 विधिवत्
 (for भगवन्) —^d) K4 B1-३ ५ परि (K4 अनु)
 गृहीष्व N1 T G मे (for मां) K8 Dn1 बलि, G2
 बल (for बलिम्) M प्रगृहीष्व महाबलि (M2 ल)

55 ^a) N1 B2 ३ ५ T1 G8 M तव, T2 G1 २
 तवद् (for भवद्) D1 महादेव, G2 'भाग (for
 'देव) —^e) Dn2 असामापदि, D1 आत्मा —^d)
 K6 उपकुर्वस्, Dn1 उपाकुर्वी, Dn2 T1 G उपकुर्मि,
 D1 (before corr as in text) उपाकुर्वे, D1 'कुर्मि,
 T2 अपकुर्मि, Ca d उपाकुर्मि (as in text) K8 महा
 व्रत, N1 T2 G M व्रत, B1 (as in text) २ ३ ५
 'व्रत, T1 'प्रद (for तवाग्रत)

56 ^b) Ś2 चापि, D1 यसि, Ca d चासि (as
 in text) —^e) T G तु (for हि) D1 प्रधानो
 (sic) —^d) K6 असि सुव्रत, T चाधितिष्ठति (for
 त्वयि ति)

57 ^a) K1 भूता मयि, K8 N1 B Dn1 D1-२ ५

इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय ता वेदी दीप्तपावकाम् ।
 संत्यक्तात्मा समारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ५८
 तमूर्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् ।
 अब्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवो हसन्निव ॥ ५९
 सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च ।
 क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ६०
 यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
 तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥ ६१

कुर्वता तस्य संमानं त्वां च जिज्ञासता मया ।
 पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः ॥ ६२
 कृतस्तस्यैव संमानः पाञ्चालात्रक्षता मया ।
 अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितम् ॥ ६३
 एवमुक्त्वा महेष्वासं भगवानात्मनस्तनुम् ।
 आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम् ॥ ६४
 अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा ।
 वर्ष्मवांश्चाभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ॥ ६५

भूताश्रय (B₁ म), K₈ भूताशाय (for 'शय')
 —^b) K₈ B₄ D_n D₈₋₅ 7 G₈ अवस्थित (for उप)
 —^c) T₂ om 57^{ad} —^d) K₁ ६ प्रतिगृहीत्व, T₁ ग्रहाण
 (for गृहाण) K₈ मामेव G₁ M प्रगृहीत्व (G₁
 प्रतिगृह्ण, M₈ प्रगृह्ण) महादेव —^d) Ś₁ यदशः,
 Ś₂ यद्यशक्या, K₁ यदशक्य, D₁ २ यद्यशस्या,
 T₁ G M यदि शक्या (for यद्य) Ca dp oite
 अशक्य, Cd अशक्या (as in text) Ś₁ K₁ पर मया

58 Before 58, S₂ K₁ read सजय उवाच —^a)
 K₄ इत्युक्ता D_n आस्थाय, M₁ ३ आत्मस्था (for
 आस्थाय) —^b) K₁ ३ D_n देवी, T₂ G₁ ३ वेदि (for
 वेदी) K₁ दिव्यपावकां —^c) K₈ 'ससक्तः सु (for
 सत्यकात्मा) Ś₁ K₁ न्युपावृत्य, K₈ समावृत्य, K₈
 महाराज (for समारुह्य) N₁ B D_n D₁₋₃ ३ 7 T G
 संत्यज्या (B₁ युक्ता, B. युज्या, D_n ३ त्यजा, G₁ ३
 'त्यक्त्वा) स्मानमाह्वय —^d) K₁ ६ कृष्णवर्त्मन्यु

59 ^a) K₁ ३ ऊर्ध्वबाहु (for 'बाहु') K₈ निचेष्ट;
 M₁ निश्चेष्ट —^b) M₁ ३ ४ बुद्ध्या (for दृष्ट्वा) Ś₂
 हरिर (for हविर) K₈ उपास्थित, M₁ उपस्थित

60 ^a) Ś₂ शौचार्जवैश्च, B₁ शौचार्जव, D₁ शौ
 चार्यव (for शौचार्जव) D₂ त्यागस् —^b) K₈ ६ च
 दमेन, K₄ च दमनेन (for नियमेन) —^c) D₁ क्षाल्य
 K₈ M₁ ३ ४ transp भक्त्या and धृत्या D_n धन्या
 (for धृत्या) —^d) N₁ ब्रूया, D_n ३ वक्ष्या (for बुद्ध्या)
 M मनसा (for वचसा) T G₂ कर्मणा मनसा गिरा,
 G₁ ३ मनसा कर्मणा गिरा

61 ^a) Ś₂ (sup in as in text) D_n S Cv
 आराध्य, K₁ आराद्धा, N₁ आबद्ध (for आराद्ध)
 K₈ यथा स्वाह समाराद्ध —^b) Ś₂ K₁ कृष्णेनाकृष्ट,
 K₈ नोक्लृष्ट (for नाक्लिष्ट) —^c) K₁ इष्टतमत्, D_n
 D₁ इत्स (D₁ ध्य) तम

62 ^a) Ś₂ कुर्वतस् D₁ (marg, also as in
 text) ३ तात (for तस्य) K₂ ३ ६ सन्मान (K₈ 'न),
 D₁ समानं, M₂ तन्मान (for समान) —^b) D_n २ त
 (for त्वा) K₂ स्वां जिज्ञासतया मया, D_n ३ स्वा च
 जित्वासतामहा —^c) G₂ om (hapl) 62^c-63^b —^d)
 B₁ D_n पञ्चाला S (G₂ om) सर्वथा (T₁ दा) (for
 सहसा) —^d) Ś₂ जयाश्च, K₈ G₈ मया च (for
 मायाश्च)

63 G₂ om 63^{ab} (of v l 62) —^a) T ततस्
 (for कृतस्) K₈ N₁ B D_n D₁₋₄ तस्यैव, D₈ तस्यैव
 (for तस्यैव) K₂ ३ ६ M₂ सन्मान, G₈ समान, M₂
 समाना K₈ कृष्णस्यैव ससमान —^b) K₈ D₁ पचा
 लान् Ś₂ M₁ रक्षिता, K₈ रक्षत, D₁ क्षता (for
 रक्षता) K₈ पांचालानरक्षता मया (hypermetric), D_n
 T M₂ ३ पांचाला रक्षिता (D_n न कृता) मया —^c) Ś₂
 अभिभूतानि, N₁ भूताश्च, G₈ भूवस्तु —^d) D_n
 अद्यास्ति, D₁ (sup in as in text) ३ (before
 corr) T₂ अद्यास्तु (for 'स्ति)

64 ^a) K₁ ४ महेष्वास, B₁ D_n D₈₋₅ 7 M₁
 महारमान, Cv महेष्वास (as in text) —^b) K₄
 आत्मना K₈ तनु Ca d oite आत्मन and तनु (as
 in text) —^c) N₁ प्रविवेश, D_n ३ आदिवेश, G₈
 आनिर्देश्य (for आधिवेश) —^d) K₈ विमल, D_n
 D₁ विमले; D₁ ३ G₈ विपुल (for विमल) K₈ पद्मम्
 D₁ उत्तमे

65 ^a) B₈ तथाविष्टो, G₈ अथाविष्टो (for 'विष्टो')
 —^b) K₁ जज्वाल —^c) Ś₁ K₁ B₁ ३ D₄ वर्मवांश्च,
 Ś₂ B₁ D_n ३ Ca d बल, K₈ वर्ष्मवांश्च, B₈ वर्षवांश्च,
 D₁₋₃ ३ वेग, D₁ वर्षा, T G₁ ३ चर्म, M₂ वर्ष
 पांश्च (for वर्ष्मवांश्च) N₁ च भवद् G₈ वीर्यं चैवा
 भवद्युद्धे —^d) K₈ शिवसृष्टेन, B₁ देवसृष्टेन; G₂ तेन
 सृष्टेन (for देवस्) B₁ ३ कर्मणा (for तेजसा)

तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् ।

अमितः शत्रुशिविर यान्तं साक्षादिवेश्वरम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धुतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महारथे ।

कच्चित्कृपश्च भोजश्च भयार्तौ न न्यवर्तताम् ॥ १

कच्चिन्न वारितौ क्षुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ ।

असह्यमिति वा मत्वा न निवृत्तौ महारथौ ॥ २

कच्चित्प्रमथ्य गिविरं हत्वा सोमकपाण्डवान् ।

दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ॥ ३

पाञ्चालैर्वा विनिहतौ कच्चिन्नासपतां क्षितौ ।

66 ^a) K₁ तामदृश्यानि, G₁ s M₁ s तमदृश्यानि, M₂ s तमदृश्यानि (for तमदृश्यानि) T G₂ तं दृष्ट्वा सर्वभूतानि — ^b) S राक्षसाश्च (for रक्षांसि) K₅ D₅ समाद्रवन्, Ca समाभवन्, Cd समाद्रवन् (as in text) — ^c) K₁ शत्रु (for शत्रु) M₂ s (sup in as in text) -शिविरं (for 'र) T G₂ अमि (T₁ 'मी) त शिविर यात — After 66^a, S ins

23* यान्तं द्रौणि महारथम् ।

देवदेव हर स्थाणुं

[(L 1) T G₂ द्रोणपुत्र, M₂ यात द्रौणि-]

— ^d) K₈ जात, D₁ यात (for यान्त) — After 66, D₁ s ins

24* यश्चेद पठते सोत्रं श्रुत्वा भक्तिसमन्वित ।

मर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ।

Colophon — Adhy name Ś₁ K₁ खड्गदान, Ś₂ K₈ खड्गदान, K₈ महापुरुषसबोधनो, D₂ (marg) शिव स्तुति, T G₁ s महादेवप्रसाद, M₂ s ईश्वरस्तुति — Adhy no (figures, words or both) Ś₂ D₂ D₂ T G 7 (as in text), D₂ M₂ s 8, M₂ 73 — Śloka no N₁ 67

8

1 ^a) K₂ s 6 प्रयाते शिविरं तत्र (K₂ वनु) — ^c) K₁ s G₂ M₂ कच्चित्, D₂ D₂ क (D₁ क्) चित् (for कच्चित्) — ^d) K₁ D₂ भयार्तौ, T₁ भयार्ता K₅ स (for न) Ś₁ K₂ s 6 N₁ D₂ D₂ M₂ s न्यवर्तताम्, Ś₂ न्यवर्त, B₈ निवर्त, T G प्रवर्त (for न्यवर्त)

2 ^a) Ś₁ K₁ s D₂ s कच्चिन्ना, Ś₂ कच्चिन्ना, K₁ s

M₂ कच्चिन्न, D₁ कच्चिन्ना (for कच्चिन्न) B₁ T₁ वारितै (T₁ 'ता), M₂ s द्वारि तौ (M₂ तै) (for वारितौ) K₅ B₅ क्षुद्रै, D₂ s क्षुद्रौ (for क्षुद्रै) — ^b) K₂ s T₂ G M₂ s 4 वोप (for नोप) K₈ G₈ लक्षितै (G₈ 'त्त) K₁ रक्षिभिर्नोप — ^c) K₅ असह्यमिव, B₁ s अशक्यमिति K₁ वासत्वा, K₅ N₁ B₈ D₂ D₁ s 1 सन्वानौ, M₂ वा सात्वा (sic) (for वा मत्वा) K₈ असह्यमतिवसत्वा (corrupt) — ^d) T₂ G₂ वि; G₂ तौ (for न) D₂ निवर्तौ K₂ s 6 महाबली (for 'रथौ)

3 ^a) K₁ कच्चित्, D₂ D₁ कच्चित् (for कच्चित्) B₄ D₂ D₂ s 7 उन्मथ्य (for प्रमथ्य) S प्रमथ्य शिविर कच्चित् (M₂ कच्चित्) — T G₂ s M ins after 3^{ab} G₈, after 26*

25* कृत्वा प्रतिज्ञा सफला कच्चित्सजय सा निशि ।

[M₂ कृत्वा T₁ प्रतिज्ञा M₂ कच्चित् (for कच्चित्) G₈ कच्चित्परमिका रणे (for the post half)]

— ^d) T₂ G₁ s M₁ s कच्चित्; M₂ कच्चित् (for गतौ) S₂ तौ रसिकौ, K₅ परमिकौ, B₁ D₁ s परम (B₁ 'मि) क्वा (for 'सिका) Ś₁ K₁ गतौ मननि कारणे, G₂ गतौ परमकारिणौ — After 3, G₈ ins (of 4^{ab})

26* बलैर्वा निहतौ तौ तु कच्चिन्न पतितौ क्षितौ ।

followed by 25*

— On the other hand, T G₁ s M ins after 3^a G₈, after 25*

27* गत्वा सिध्दयसौ द्रौणि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

चष्टुमृगनिखण्डिभ्यां द्रौपद्याश्च सुतैः किल ।

संछन्ना मेदिनी सुसैनिकैः पाण्डुसैनिकैः ।

[(L 1) M₂ कृत्वा (for गत्वा) — (L 2) G₂ M

कञ्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ४

संजय उवाच ।

तस्मिन्प्रयाते शिविर द्रोणपुत्रे महात्मनि ।

कृपश्च कृतवर्मा च शिविरद्वार्यतिष्ठताम् ॥ ५

अश्वत्थामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ ।

प्रहृष्टः शनकै राजचिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६

यत्तौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्वक्षत्रस्य नाशने ।

किं पुनर्योधशेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥ ७

अहं प्रवेक्ष्ये शिविर चरिष्यामि च कालवत् ।

यथा न कश्चिदपि मे जीवन्मुच्येत मानवः ॥ ८

इत्युक्त्वा प्राविशद्रौणिः पार्थानां शिविरं महत् ।

अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः ॥ ९

स प्रविश्य महाबाहुर्दृशेजश्च तस्य ह ।

धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ॥ १०

ते तु कृत्वा महत्कर्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे ।

प्रसुप्ता वै सुविश्वस्ताः स्वसैन्यपरिवारिताः ॥ ११

अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत ।

पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमन्तिकात् ॥ १२

कञ्चित् (for किल) — (L 3) M1 3.4 सूत, M2 नत्र (for सुतेर)]

4 ^a) K1 Dn1 D7 पञ्चालैर् K2 5 N1 D1-5 5 वापि निहतौ, B4 Dn D1-5 7 निहतौ (D7 सो) वीरौ, S वा विनि (G2 M2 वापि नि) हतौ — ^b) K1 कश्चिद्, K2 कश्चिन्, K3 कश्चिद्वा, K4 कश्चित्, Dn1 कश्चित्, Dn2 D1 2 5 कश्चित्, D7 कश्चित् (sic) (for कश्चित्) S [अ]भ्यसता, K5 B4 Dn D1-5 7 स्वपता, N1 B2 [अ]पतता (B2 त) (for [अ]स्वपता) B1 8 कश्चिदापतता (B1 त) क्षितौ; B6 कश्चिक्षिपतितौ भुवि; S शयाने रुचिरोक्षितौ — ^c) K1 कश्चिद्; D7 कश्चित् (for कश्चित्) N1 द्वाभ्यां (for ताभ्यां) S कश्चिन्महीतल छनं — ^d) K2 सजय

5 S2 reads 5 on marg — ^b) K2 द्रोणपुत्र S2 K1 5 5 महारथे, K4 बले (for महात्मनि) — ^c) M2 4 कृतवर्मा कृपश्चैव — ^d) K2 शिविर (for शिविर) K2 अतिष्ठत Dn शिविरद्वारतिष्ठतां, S द्रौणिमेवाभ्य (M2 4 न्व) वर्तता

6 ^b) K1 महाबलौ (for रथौ)

7 ^a) K4 यत्नौ (for यत्तौ) K2 सप्राप्तौ (for पर्याप्तौ) — ^b) K2 नाशनौ, Dn1 शासने (for नाशने) S2 K1 8 B2 सर्वक्षत्रविनाशने (K1 निवारणे), S सर्व शस्त्रभृतामपि — ^c) M2-4 योध (for योध)

8 ^a) S1 damaged S2 K1 प्रवेक्ष्य, K2 5 5 S प्रविश्य, K2 Dn2 प्रवेक्षे (for प्रवेक्ष्ये) — ^b) K2 कालवित्, N1 कारणात् (for कालवत्) S प्रचरिष्यामि कालवत् — ^c) K2-4 5 N1 B Dn D1-5 7 अपि वा (B1 8 वा), S पृथेपां (for अपि मे) Ca d cite वा — After 8, K2-4 5 Dn2 D1-7 7 M2 4 ins

28^a तथा भवन्त्या कार्यं स्यादिति मे निश्चिता मति ।

[M2 4 कृतव्यम् (for कार्यं स्याद्) K2 निश्चया (for निश्चिता) M2 4 सितान्धा शिविराद्वहि (for the post. half)]

9 ^b) K2 पार्थानां, N1 पाहूनां (for पार्थानां) — ^c) K4 आद्वारेण K4 [अ]भ्यवस्कन्द्य, Dn2 [अ]भ्यवस्कन्द्य, T2 प्रवस्कन्द्य, G2 [अ]प्यव; C1 [अ]भ्यवस्कन्द्य (sic), C2 [अ]भ्यवस्कन्द्य (as in text) — ^d) D7 विहाय, S (except G2) विनीय (for विहाय) K2 रथम् (for भयम्)

10 ^a) K2 S सप्रविश्य — ^b) K2 T1 स (for च) K1 N1 G2 हि, K2 च, M2 4 वै (for ह) K2 4 5 दृशेजज्ञो महारथः, Dn1 देशज्ञश्च विवेश ह — After 10^a, S ins

29^a द्रौणिं परमसंक्रुद्धं तेजसा प्रज्वलन्निव ।

तस्य पर्यचरत्सर्वं सप्रसुप्तजनं निशि ।

[M2 सप्तसुप्तजन]

— ^c) K1 निलये, K2 4 5 शिविर, B2 M2-4 भवन (for निलये) K2 शिविर धृष्टद्युम्नस्य

11 ^a) T1 तत् (for ते) D7 च (for तु) — ^b) K1 शाताश्च, D7 श्रान्ताश्च K2 बलवत्तरौ (for वद्रणे) — ^c) S1 K1 सुप्रसुप्ता सु (K1 स) विश्वस्ता, K2-4 5 प्रसुप्ता (K2 सुप्ताश्च) निशि विश्वस्ता, B2 Dn D1-5 7 प्रसुप्ताश्च विश्वस्ता (Dn2 [before corr] D2 विश्वस्ता) — ^d) K2 4 5 स्वसैन्यै; B1 ससैन्य, B2 Dn D1-5 7 समेत्य, M1 स्वसैन्यं (for स्वसैन्य) Dn2 D2 परिधाविता (for धारिता)

12 ^a) S अनु (for अथ) K2 तद्वेश्म — ^c) K1 पञ्चाल्यं, Dn1 पाञ्चाल्य, G2 पाञ्चाल S2 शयनं,

क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
 माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ १३
 तं शयानं महात्मानं विस्रब्धमकृतोभयम् ।
 प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते ॥ १४
 स बुद्ध्या चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्मदः ।
 अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ १५
 तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्थामा महाबलः ।

केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले ॥ १६
 स बलात्तेन निष्पिप्टः साध्वसेन च भारत ।
 निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकचेष्टितुं तदा ॥ १७
 तमाक्रम्य पदा राजन्कण्ठे चौरसि चोभयोः ।
 नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ॥ १८
 तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
 आचार्यपुत्रं शस्त्रेण जहि मा मा चिरं कृथाः ।

K1 शनकैर् (for शयने) —^a) K5 N1 अतिके (for 'काव')

13 ^a) K1 क्षौमावदत्ते (for 'दाते') N1 (m as in text) बहुभि (for महति) —^b) K8 D3 स्पर्धा, D2 (before corr as in text) सृद्धा, T1 M1 स्वध्या (for स्पर्ध्या) S1 सभृते, S2 K2 8 5 सस्तृते, K1 सयुते, K4 सस्तृते (for सवृते) —^c) K8 माल्य (for माल्य) N1 'प्रकर' (for 'प्रवर') T2 G2 M2 सयुक्तैर् (for सयुक्ते) —^d) B2 (m as in text) चूर्णैस्तु, Dn1 चीर्णैश्च, S गधैश्च (for चूर्णैश्च) B1 2 G1 भूषितै, D8 वासितै, T G2 8 भूषितै, M भूषितै (for वासितै)

14 ^a) D4 7 महाबाहुं (D1 'हु') (for महात्मान) —^b) K8 4 B4 Dn1 D1 4 विश्रब्धम्, Dn2 विश्राब्धम् (sic), D5 विश्रब्धम्, D7 विश्रद्भम्, S विश्रम्भम् (for विस्रब्धम्) B3 ह्यकुतोभय —^c) K1 2 D7 प्रबोधयत, D8 प्राबोध, T1 M अबोध, T2 G अपोय (for प्राबोध) Dn1 अबोधयतुपादेन —^d) K1 8 महीपतिं, K2 5 'तले' (for 'पते')

15 ^a) K2 8 8 N1 B Dn D1-5 7 स (K8 स) बुध्य K1 8 N1 Dn S चरणस्पर्शाद्, K2 स्पर्श (for 'स्पर्शम्') —^b) K1 युद्धदुर्मद (for रण) —^c) K1 अभिजानद्, K2 अभ्ययायाद्, K8 अभ्ययात्तम्, K4 N1 T1 M अभ्यजानाद्, D5 अभ्यद्रवद् (for अभ्यजानद्) K8 T1 G8 M अदी (K8 दा) नात्मा (for अमेयात्मा) —^d) G8 महारथ

16 ^a) D1 2 (before corr) समुत्पतत्, D8 तमुद्यतत् (for तमुत्पतन्त) K6 सयनाद् —^b) M महारथ (for 'वल') —^c) B1 केशेषु K1 [आ]लम्ब्य, K2-4 6 B8 D1 2 5 [आ]कृष्य, K6 D2 D3 [आ]लम्ब्य, Dn1 [आ]वेव (sic) (for [आ]लम्ब्य) G1 om पाणिभ्या —^d) K1 निष्पिपेष, K2 विनिष्पेप, K8 Dn2 D. नि पिपे (Dn2 'वे'प, K4 6 निष्पिपेय (K6 ख)

K2 T1 महीतले

17 ^a) K5 N1 Dn2 सबल, B2 सरसात् (for स बलात्) S2 निष्पिप्ट, K6 निर्विष्ट, Dn2 D5 निपिष्ट —^b) K6 भारते —^c) K1 निद्राया, K8 निद्रयाश्च, B1 2 5 निद्रार्तश्च (for निद्रया) Dn1 चैव, Dn2 नैव (for चैव) S अभ्या (G1 'भि') क्रातश्च निद्राधो (T1 निष्क्रातो) —^d) K4 D5 चैष्टितु B1 2 बलात्, Dn1 गदा (for तदा) S न शशाक विचेष्टितु —After 17, S ins

30* निष्पिप्य तु ततो भूमौ पाञ्चाल द्रौणिरोजसा ।
 धनुषो ज्या विमुच्याशु क्रूरबुद्धिरमर्षण ।
 तस्य कण्ठेऽथ बद्धा ता त्वरित क्रोधमूर्छित ।
 द्रौणि क्रूर मन कृत्वा पाञ्चाल्यमवधीत्तदा ।

[(L 1) T1 त (for तु) M पाचात्य — (L 2) G8 M विमुक्त्वा तु (for विमुच्याशु) — (L 3) G8 स, M1 च, M8 4 तु (for स्य) T1 स, G8 तु, M2 त (for ता) M2 त्वरित]

18 ^a) K6 तमाक्रम्य, D5 T1 G1 2 तदाक्रम्य S K1 महाराज, K6 परान्कण्ठे, B9 5 ततो राजन्, D1 2 (before corr) तदा राजन् (for पदा राजन्) —^b) K6 तदा (for कण्ठे) —^c) S1 नयत, K1 नयन (for नदन्त) T1 M विस्फुरत —After 18, S ins

31* स वार्यमाणस्तरसा बलाढ्यलवता बली ।

[M1-8 वार्यमाणस् (for वार्य)]

19 ^a) S K1 D4 नखैश्च (for नखैस्तु) K8 सुद्रौणिं, Dn1 सुश्रोणि (for स द्रौणिं) K2 3 5 T G8 M तुदन्नखै (G8 रुद्रन्मुखै) मदा (K2 'था) द्रौणिं —^b) K6 नाभि, G8 काले (for नाति) — K6 om 19^c-20^b —^c) S2 K2-4 B Dn D1-5 7 T2 G1 5 M1 मा, N1 न (for the first मा) K2 मा विचारय, G8 M अचिर कृथा —^d) Dn1 M1 3 4 सुकृता Dn1

कथं वदन्तं वदन्तं वदन्तं वदन्तं ।
 नमो विष्णवे नमो विष्णवे ॥ १० ८ १८

क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
 माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ १३
 तं शयानं महात्मानं विस्त्रब्धमकृतोभयम् ।
 प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते ॥ १४
 स बुद्ध्या चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्मदः ।
 अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ १५
 तमुत्पतन्तं शयनादश्चत्थामा महाबलः ।

केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले ॥ १६
 स बलात्तेन निष्पिपटः साध्वसेन च भारत ।
 निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकचेष्टितुं तदा ॥ १७
 तमाक्रम्य पदा राजन्कण्ठे चोरसि चोभयोः ।
 नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ॥ १८
 तुदन्नखैस्तु स द्रौणि नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
 आचार्यपुत्र शस्त्रेण जहि मा मा चिरं कृथाः ।

K1 शनकैर् (for शयने) —^a) K5 N1 अतिके (for °कात्)

13 ^a) K1 क्षौमावदत्ते (for °दाते) N1 (m as in text) बहुभि (for महति) —^b) K8 D3 स्पर्धा, D2 (before corr as in text) मृदा, T1 M1 स्वध्या (for स्पर्धा) S1 समृते, S2 K2 s s सस्तुते, K1 संयुते, K4 सत्ते (for सवृते) —^c) K8 माल्य (for माल्य) N1 °प्रकर (for °प्रवर) T2 G8 M2 सयु कैर् (for सयुक्ते) —^d) B2 (m as in text) चूर्णैस्तु, Dn1 चीर्णैश्च, S गंधैश्च (for चूर्णैश्च) B1 s G1 धूपिते, D8 वासितै, T G2 s भूषितै, M भूषिते (for वासिते)

14 ^a) D2 7 महाबाहु (D1 °हु) (for महात्मान) —^b) K8 s B4 Dn1 D1 s विश्वदधम्, Dn2 विश्राजम् (sic), D6 विश्वदधम्, D1 विश्वदधम्, S विश्वस्तम् (for विश्वदधम्) B8 ह्यकृतोभय —^c) K1 s D1 प्रबोध यत, D8 प्राबोध, T1 M अबोध, T2 G अपोथ (for प्राबोध) Dn1 अबोधयदुपादेन —^d) K1 s महीपति, K2 s °तले (for °पते)

15 ^a) K2 s s N1 B Dn D1-s 7 स (K8 स) बुध्य K1 s N1 Dn S चरणस्पर्शाद्, K2 °स्पर्श (for °स्पर्शम्) —^b) K1 युद्धदुर्मद (for रण) —^c) K1 अभिजानद्, K2 अभ्ययायाद्, K8 अभ्ययात्तम्, K4 N1 T1 M अभ्यजानाद्, D6 अभ्यद्रवद् (for अभ्यजानाद्) K8 T1 G8 M अदी (K8 °दा) नात्मा (for अभ्ययात्मा) —^d) G8 महारथ

16 ^a) D1 2 (before corr) समुत्पपात, D3 तमु घतत (for तमुत्पतन्त) K6 सयनाद् —^b) M महा रथ (for °वल) —^c) B4 केशैषु K1 [आ]लम्ब्य, K2-s s B3 D1 s s [आ]लम्ब्य, K5 B2 D3 [आ]लम्ब्य, Dn1 [आ]वेव (sic) (for [आ]लम्ब्य) G1 om पाणि भ्या —^d) K1 निष्पिपेष, K2 विनिष्पेप, K3 Dn2 D. नि पिपे (Dn2 वे) प, K4 s निष्पिपेय्य (K6 स)

K2 T1 महीतले

17 ^a) K5 N1 Dn2 सबल, B2 सरसात् (for स बलात्) S2 निष्पिपट, K6 निर्विष्ट, Dn2 D6 नि पिष्ट —^b) K6 भारते —^c) K1 निद्राया, K8 निद्र याश्, B1 s s निद्रावैश्च (for निद्रया) Dn1 चैव, Dn2 नैव (for चैव) S अभ्या (G1 °भि) क्रांतश्च निद्राधो (T1 निष्क्रातो) —^d) K4 D8 चैष्टितु B1 s बलाद्, Dn1 गदा (for तदा) S न शशक विचेष्टितु —After 17, S ins

30* निष्पिप्य तु ततो भूमौ पाञ्चाल द्रौणिरोजसा ।
 धनुषो ज्या विमुच्याशु कूडुद्धिरमर्षण ।
 तस्य कण्ठेऽथ बद्धा ता त्वरित क्रोधमूर्छित ।
 द्रौणि कूर मन कृत्वा पाञ्चाल्यमवधीत्तदा ।

[(L 1) T1 त (for तु) M पाचात्य — (L 2) G8 M विमुक्त्वा तु (for विमुच्याशु) — (L 3) G8 न, M1 च, M8 s तु (for स्य) T1 न, G8 तु, M2 त (for ता) M3 त्वरित]

18 ^a) K6 तमाक्रम्य, D5 T1 G1 s तदाक्रम्य S K1 महाराज, K5 परान्कण्ठे, B8 s ततो राजन्, D1 s (before corr) तदा राजन् (for पदा राजन्) —^b) K8 तदा (for कण्ठे) —^c) S1 नयत, K1 नयन (for नदन्त) T1 M विस्फुरत —After 18, S ins

31* न वार्यमाणस्तरसा बलाहलवता बली ।

[M1-s नार्यमाणस् (for वार्य °)]

19 ^a) S K1 D4 नखैश्च (for नखैस्तु) K8 सुद्रौणि, Dn1 सुद्रौणि (for स द्रौणि) K2 s s T G8 M तुदन्नखै (G8 रुदन्मुखै) मन्त्रा (K2 °था) द्रौणि —^b) K5 नाभि, G8 काले (for नाति) —K6 om 19^c-20^b —^d) S2 K2-s B Dn D1-s 7 T2 G1 s M1 मा, N1 न (for the first मा) K2 मा विचार्य, G8 M अचिरं कृथा —^e) Dn1 M1 s s सुहृता Dn1

त्वत्कृते सुकृताल्लोकान्गच्छेयं द्विपदां वर ॥ १९
 तस्याव्यक्तां तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् ।
 आचार्यघातिनां लोका न सन्ति कुलपांसन ।
 तस्मान्छलेण निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते ॥ २०
 एवं ब्रुवाणस्तं वीर सिंहो मत्तमिव द्विपम् ।
 मर्मस्वभ्यवधीत्कुद्धः पादाष्टीलैः सुदारुणैः ॥ २१
 तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेश्मनि ।

अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः ॥ २२
 ते दृष्ट्वा वर्ष्मवन्तं तमतिमानुपविक्रमम् ।
 भूतमेव व्यवस्यन्तो न स्म प्रव्याहरन्भयात् ॥ २३
 ते तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् ।
 अभ्यतिष्ठत्स तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनम् ॥ २४
 स तस्य भवनाद्राजन्निष्क्रम्यानादयन्दिशः ।
 रथेन शिविर प्रायाजिघांसुर्द्विपतो बली ॥ २५

लोका — ') Dn1 द्विपदां (for द्विपदां) Ks वर
 — After 19, K2 (om line 1) s N1 B Dn D1-s r
 ins

32* एवमुक्त्वा तु वचन विरराम परवप ।

सुत पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशम् ।

[(L 1) Dn1 परतप — (L 2) Bs सुत, D1 s
 पुत्र, D1 अत (for सुत) N1 पथ्यात्र (for पाञ्चाल)]

20 Ks om 20^{ab} (cf v l 19) —^a S K1
 तपो, K2 तस्या (for तस्य) S2 [s]व्यक्त, K2
 व्यक्तां; D1 त्यक्तां (for [अ]व्यक्तां) B2 श्रुता (for तु
 वा) Ks ततोभ्यकावृता वाचं D1 १ वाणीं (for वाच)
 —^a Ks Gs आचार्यघातिनो —^a S2 सक्ति (for
 सन्ति) S2 कुलपांसने, K4 पांसन, N1 पांशुल;
 B1 s-s पांसन —^a K1 मरण (for निधनं) —^a
 B1 दुर्मति — After 20, S ins

33* नृशंसेनातिवृत्तेन त्वया मे निहतं पिता ।

तस्मात्त्वमपि वध्यस्तु नृशंसेन नृशंसकृत् ।

[(L 1) M1 s [अ]भ्युपायेन, M2 s भुपायेन (for [अ]
 तिष्ठतेन) — (L 2) Gs नृशंसवत् (for कृत्)]

21^a Dn1 ब्रुवाण, S उक्त्वा तु (for ब्रुवाणस्य)
 S (except M1) वीर (for वीर) —^b Ks सिंहो
 पात्तम्, Dn1 सिंहोत्तम (for सिंहो मत्तम्) —^a Ks s
 D1 s मर्मपयस्या (Ks पयस्य) वधीत्, Ks s T G1 s M1 s
 मर्मस्वभ्य (Gs स्वभि) हनत् (K1 हनत्, Ks हत्), N1
 B1-s Ds s मर्मसु न्य (Ds चा) वधीत्, Dn1 मर्मस्वभ्यव-
 धीत्; G2 मर्मस्वभ्याहनत्, M2 s मर्मपयस्यहनत् T1 G2
 वीर; T2 G1 वीर; Gs M वीर (for कुद्ध) —^a
 S1 K1-s Gs पदाष्टीनै (K2 s छीलै, Gs छीवै), K4
 पादाष्टलै, B1 D1 s पादछीलै; D1 (marg) पादा-
 ष्ठीनै, D1 पादाष्टीवै, T G2 पद (T2 र) पतै; G1
 पदवेगै; M1 पादक्षेपै, M2 पदछीवै, M3 s पदैस्त्रय,
 Ca d पादाष्टीलै (as in text) K1 स्वदारुणै

22^a B1 अस्य (for तस्य) —^b K1 मार्य
 मानस्य, K2 कार्यमाणस्य, T1 G2 पूर्य (for मार्य)
 —^a Ks अबुध्यत (for अबु) S अबुध्यन्त राजेन्द्र
 —^a T1 G द्वारा, M1 द्वारे, M2-s द्वारि (for स्त्रियो)
 Ks रक्षिणा

23^a Ks त (for ते) S1 s भवत; K1 Gs
 वर्ष्मवन्त; Ks Cd धर्मवन्त, B Dn D1 s s T1 धर्म
 यन्, T2 G2 [अ]मर्षवन्त; M1 लक्ष्मवन्त, Ca वर्ष्मवन्त
 (as in text) D2 s ते तु दृष्ट्वा सुदुर्घयम्, M2 s ते
 दृष्ट्वा वर्ष्मवन्तीमम् —^b Ks अमानुष (submetric)
 T2 G1 s विग्रह (for विक्रमम्) — In S1, 23^{ab} is
 lost on a damaged fol —^a S2 (orig as in text)
 K1 तूर्णमेव; Ks भूतमेन (for 'मेव) S2 K1 व्यव-
 संतो; B1 s s Dn Ds-s १ [अ]व्यवस्यतो (for व्यव)
 S भूतमित्यव्यवस्यत (G1 'त्यन्त, M1 s 'स्यैते) —^a
 K4 न इम, S तस्मान् (for न स्म) K1-s N1 प्रत्या-
 (Ks 'त्य)हरन्, D1 अद्याहरन्, S न व्याहरन् (for
 प्रव्या) Ks न स्म प्रत्यानयत्कुता (sio)

24^a Dn1 ते (for त) —^a K1-s s N1 B2
 D1 s अभ्यतिष्ठत्स (K2 'स्तु), B2 s s Dn Ds-s १
 अद्य (D1 व्य)तिष्ठत, S सोध्य (G1 'धि)तिष्ठत

25^a Dn1 तस्मात् (for तस्य) —^b K2 s नि
 क्रम्य; K4 s निष्क्रम्य S1 K1 s s M2 [अ]नादयद्;
 Ks [अ]नादयन् (for [अ]नाद) Gs निष्कीरणादय
 न्दिशि —^a Ks प्राप्य (for प्रायाज्) —^a Ks
 द्विर्नासु (sio) S1 K2 s s Dn1 Gs द्विपता, K1
 शिविर; M2 (inf lin as in text) धर्षितो (for द्वि-
 पतो) K2 बलं (for बली)

26^a M1 s तु तास्य (for तस्य) —^b D4 १
 महारणे (for रथे) — D1 om from 26^a up to
 क्षत्रिया (in 27^a) —^a Ks N1 B2 s s Dn D1-s
 T G1 s सहितै, M सहिता (for सह तै) T G2 ते तु;
 G1 तासु; Gs M तैस्तु (for सर्वै) —^a S1 K1 s

अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ।
 सह तै रक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योषितस्तदा ॥ २६
 राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
 व्याक्रोशन्क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ २७
 तासां तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ।
 क्षिप्रं च समनहन्त किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ २८
 स्त्रियस्तु राजन्वित्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य तम् ।
 अब्रुवन्दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ २९
 राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम् ।

हत्वा पाञ्चालराजं यो रथमारुह्य तिष्ठति ॥ ३०
 ततस्ते योधमुख्यास्तं सहसा पर्यवारयन् ।
 स तानापततः सर्वान्द्रास्त्रेण व्यपोथयत् ॥ ३१
 धृष्टद्युम्नं च हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगान् ।
 अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ॥ ३२
 तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि चौजसा ।
 तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिंदमम् ॥ ३३
 युधामन्युस्तु संप्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतम् ।
 गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमतडाडयत् ॥ ३४

Ñ1 प्रा(Ñ1 अ)णेदुर (for प्र) T2 G1 2 तथा (for तदा)

27 D1 om up to क्षत्रिया (cf v l. 26) —^b) K8 भृशशोकपरिडुता —^c) K8 प्राक्रोशन्, D4 वि (for व्या) S2 K1 क्षत्रियान् K1 सर्वान्, K4 B4 Dn1 D2 (before corr as in text) 1 सर्वा (for सर्वे) K5 Ñ1 B6 व्या(Ñ1 व्य)क्रोशत स्त्रिय सर्वा, B1-3 आ(B8 व्या)क्रोशत दिश सर्वा, M1 व्यक्रोशंस्तस्त्रिय सर्वा —^d) K4 8 धृष्टद्युम्नेति (for 'द्युम्नस्य')

28 ^a) K2 सुसोत्य, K4 रूतोत्य, Dn1 तलेन, S तेन तु (by transp) —^b) K2 समीप — K4 repeats 28°-29° after 29° —^c) K1 समहन्त्यत (for 'नहन्त') T G1 2 M समनहन्त सभ्राता; G8 समनतर तु संभ्राता (hypermetric)

29 ^a) B6 स्त्रियश्च, G1 सव्यस्तु (sic) (for स्त्रियस्तु) S1 K1 विश्वस्ता (for वित्रस्ता) K8 ततस्तान् अब्रुवन्नासाद् —^b) K2 4 (first time) निरीक्ष्यत (K4 'तां'), K8 निरीक्षतां, K4 (second time) निरीक्ष्यत K1 (before corr) B1 G2 तां, K6 B8 4 Dn D8-5 1 T ता, B6 ते (for तम्) —^c) Dn2 अब्रुव — After 29°, K4 repeats 28°-29° —^d) S1 K1 चाद्रवतेति वै, K2 आब्रुवतेति च, K4 माद्रवतेति वै, S आगम्यतामिति

30 ^b) K3 नैव, T2 नैत (for नैन) Dn1 जाना महे S नैन जानीम (T1 'त') को न्वय (M1 कोप्यह, M2-4 कोप्यय) —^c) K8 Ñ1 पाञ्चालराज वै (Ñ1 च), K8 पञ्चालराज यो, K6 B Dn D1-5 1 'राजान, S 'दायाद —^d) M3 ति(mf lnn वि)ष्ठित (for तिष्ठति)

31 ^a) K6 योधमुख्याम्, T2 M योधमुख्यास Ñ1

तु, B1-5 Dn D1-5 1 च, T2 G2 ते (for त) —^b) K8 पर्जवार —^c) Dn1 आपतताम् —^d) K1 (marg) खड्गेनैव, K8 कुद्रोस्त्रेण, S (except M1) क्षुद्रास्त्रेण (for रुद्रा) S [अ]वपो (G1 'वो') धयत्

32 ^a) K8 धृष्टद्युम्न S2 K2 Ñ1 B6 M तु (for च) K2 4 [आ]जौ, Ñ1 वै, Dn2 च (for स) K6 धृष्टद्युम्नं निहत्याथ —^b) K2 4 याश्चैवास्य, Ñ1 तांश्च तस्य, Dn1 ताश्चैव तु, D7 ताश्चैवास्य, M1 ताश्चास्य स (for तांश्चैवास्य) —^c) Dn2 अपश्यच्छयिनौगत्वाम् (sic) —^d) K8 उत्तमौजसमन्तिके, M8 उत्तमौजस मन्तिके

33 ^a) K2 4 तस्याप्याक्रम्य, K8 B1-3 स तमा; Dn2 तमथा, D7 तमाप्या —^b) S2 K3 चौजसा, K1.6 Ñ1 B4 Dn D1-5 1 S तेजसा; K2 4 चोभयो, K8 चौजसा (for चौजसा) —^c) M2 अथैन, M8 4 तथैन (for तथैव) G1 वारयामास (for मारया) —^d) S1 विरुदतम्, S2 K2 5 विनदतम्, K1 विरुवतम्, K4 Dn2 विनिंदतम्, Dn1 D7 विनिर्दतम्; T G1 2 M2-4 विवेष्टतम्, G8 M1 विचे (M1 'च')ष्टतम् (for विनर्दन्तम्) B1 2 Dn2 M1 2 अरिंदम (M8 'म')

34 ^a) K2 4-5 B1-4 Dn D1-5 च, D7 स्व (for तु) S1 *प्राप्तो, K6 सप्राप्त, B6 [अ]सभ्रातो, Dn2 सभ्रातो, T G8 M विक्रा (M4 'क्र')तो (for सप्राप्तो) —^b) S1 K1 Dn1 राक्षसाहव, K6 राक्षस हुत, S रा (T1 र)क्षस स स (G1 स्वय, G2 स स) K8 महात सहसा हव —^d) S वक्षस्वेनम् (for हृदि द्रौणिम्) — After 34, S ins

34* गदाप्रहाराभिहतो नाकम्पद्रौणिराहवे ।

[T1 नाकम्पद्]

तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ।
 विस्फुरन्तं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ॥ ३५
 तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्समुपाद्रवत् ।
 संसृष्टानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ।
 स्फुरतो वेपमानांश्च शमितेव पशून्मुखे ॥ ३६
 ततो निस्त्रिंशमादाय जघनान्यान्पृथग्जनान् ।
 भागशो विचरन्मार्गानसिधुद्विचारदः ॥ ३७
 तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौलिमकान् ।

श्रान्तान्यस्तायुधान्सर्वान्क्षणेनैव व्यपोथयत् ॥ ३८
 योधानश्चान्द्रिपांश्चैव प्राच्छिन्तस वरासिना ।
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ३९
 विस्फुरद्विश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेन च ।
 आक्षेपेण तथैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ ४०
 तस्य लोहितसिक्तस्य दीप्तसङ्गस्य युध्यतः ।
 अमानुष इवाकारो बभौ परमभीषणः ॥ ४१
 ये त्वजाग्रत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः ।

35 Ks om (hapl) 35 Ss K1 transp 35^{ab}
 and 35^{ad} —^a) K1 अभिद्रुति T G1 2 वेरोन (for
 जग्राह) —^b) N1 B1 चैवम् (for चैनम्) Ss समा
 पयेत्, Ks 4 G1 अपोथयत्, Ks अयातयत्, N1 B1 2 4
 Ms-1 अताडयत् (for अयात) — Bs om (hapl)
 35^{ad} —^c) M विस्फुरत् Ks 4 सहसा (for पशु
 वत्) —^d) S1 K1 रथेनैवम्, Ks तथैव तम्, Cv
 पशुमारम् (for तथैवैनम्) Ks 4 B1 अताडयत्, Dn1
 ममारत् (sic), G1 अपातयत् (for अमार)

36 ^a) T1 तदा N1 B1 तु (for स) Ms 4
 वीरौ G1 2 M तु (for त) — D1 om 36^{bader} —^b)
 S1 K1 तथा (for ततो) Ks 4 समुपाद्रवन् Dn1
 ततोत्पत्यमुपा —^c) Ks स सुतेनैव, Ks 4 स (Ks प्र)
 सुसनेव —^d) Ds तव (for the first तत्र) — After
 36^{ad}, S ins

35* पाञ्चालवीरानाक्रम्य क्रुद्धो न्यहनदन्तिके ।

[T1 M1 पाञ्चालराजान्]

—^a) Dn स्फुरतो Ks स्फुरतां वेपमानानां, S स्फुरत्
 (T1 M1 पुरत्, Ms स्फुरितां, Ms 4 स्फुरितान्) स्फुर
 माणाश्च —^b) S1 ***त्र, Ks 4 सा (Ks शा) मित्रेव,
 Ks शमित्रेव; N1 स पितेव, B1 समितेव (for शमितेव)
 Ca d cite शमिता B2 T1 मुखे (for मखे) Gs
 शमित्रे पशुवन्मुखे Cv as in text

37 ^a) B1 तौ तु; Gs M तथा (for ततो) —^b)
 S1 damaged T1 om from नान्या up to नक्षणे (in
 38^d) Ks Bs Dn2 G1 पृथक्, N1 च्वजान् (for
 जनान्) —^c) Bs तथा स (for भागशो) G1 विस्मरन्
 (for विच) Ks नाना चासिवरान्मार्गान् —^d) Gs
 युधि (for असि) Ks अधियुध्यतिविशारद

38 T1 om up to नक्षणे (of v l 37) —^a) Ks
 4 S (T1 om.) Ca d गुरुमान् (Ms 4 न्यान्), B1-2

गुल्म (for गुल्मे) K4 Dn2 संप्रेक्ष, Ks संप्रेष्य (for
 इय) —^b) Ds शयनान् Ks मम गौलिमकान्, Ks
 मध्यगुलिमकान्, Ks D1 गौलिमकान्, T2 G2 गुल्मगान्,
 Ms 4 गौलिमकान् (for 'गौलिमकान्) — Ss om 38^{ad}
 —^c) Ks आत्त, Ms श्रान्त (for श्रान्तान्) S1 K2 6
 B1 2 Ds-6 7 M1 व्यस्तायुधान्; Ks स्रस्ता, Dn2
 आस्ता (for व्यस्ता) —^d) Ks न्यपातयत्, Ms 4
 व्यपात (for व्यपोथ)

39 ^a) M यौधान् (for यो) Ks चैव (for
 अश्वान्) Dn2 हयाश्च (for द्विपाश्च) Gs योधाश्च
 द्विरदाश्चैव —^b) Ks प्राक्षिन्त्, D1 प्राछिन्त् D1 2
 च, Ds स्र (for स) Ks वरासिनो —^c) Ks काल-
 रूप, N1 D1 पृष्ट (for सृष्ट)

40 ^a) M विस्फुरद्विश्च Ca d cite विस्फुरद्वि
 Ks तैर्वारैर्; G1 मेदोभिर् (for तैर्द्रौणिर्) —^b) Ks
 स्योद्यमेव च, Ks स्योद्यतेन च Ca d cite उद्यमनेन
 —^c) S आक्षेपणे Ca d cite आक्षेपणे Ss तथैवासे,
 Ks वासिस् Ks आक्षिपन्तं तथैवासौ, Ks N1 B Dn
 D1-6 7 आक्षेपणेन चैवासेस्; S अच (T1 Gs Ms 'प) क्षेपेण
 चैवासेस् (T M1 2 चैवासौ, G1 चैवासेस्) —^d)
 K4 रक्षोक्षितो Dn1 T1 मघेत्; D1 भवान् (for
 सभवत्)

41 ^a) N1 B1 2 लोहितयुक्तस्य, B1 6 Dn2 D1-2 6
 रक्तस्य, D1 7 खड्गस्य, T G 'हस्तस्य, M1 'वित्तस्य
 (for सितस्य) —^b) D4 7 दीप्तरक्तस्य (for खड्गस्य)
 Ks 4 6 निघ्नत् (for युध्यत्) —^c) Ss समर (for
 परम) Dn2 वनोपरमभाषण (corrupt)

42 ^a) S1 K1 येप्यजानत, Ss Ks Dn2 ये त्वजाग्रत,
 Ks यतजाग्रत, Ks ये त्वजाग्रता, B2 ये त्वजाग्रत, Dn1
 ते त्वजाग्रत, S ये त्व (M1 ये न्व) जानत (for ये त्वजाग्रत)
 S1 कौरव्यस्, Ss K1 कौरव्य; N1 कौरव्यास् —^b)

निरीक्ष्यमाणा अन्योन्यं द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविष्यथुः ॥ ४२
 तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्शनाः ।
 राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ॥ ४३
 स घोररूपो व्यचरत्कालवच्छिबिरे ततः ।
 अपश्यद्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥ ४४
 तेन शब्देन वित्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः ।
 धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशां पते ।
 अवाकिरञ्शरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ॥ ४५
 ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
 शिलीमुखैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समर्दयन् ॥ ४६

भारद्वाजस्तु तान्दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः ।
 ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्सुदुर्जयान् ॥ ४७
 ततः परमसंकुद्रः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
 अवरुह्य रथोपस्थात्वरमाणोऽभिदुद्रुवे ॥ ४८
 सहस्रचन्द्रं विपुलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ।
 खड्गं च विपुलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् ।
 द्रौपदेयानभिदुत्य खड्गेन व्यचरद्बली ॥ ४९
 ततः स नरशार्दूलः प्रतिविन्ध्यं तमाहवे ।
 कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ५०
 प्राप्तेन विद्ध्वा द्रौणिं तु सुतसोमः प्रतापवान् ।

K₂ 4 N₁ S तेन (for तेऽपि) N₁ om शब्देन N₁
 B₈ बोधित (for मोहित) — °) S₁ K₄ निरीक्ष
 माणा (K₂ °णात्) K₂ 4 त्वन्योन्य, K₈ चान्योन्य S
 वीक्षमाणास्तु ते तत्र — °) K₈ B₈ Dn₂ D₈ 1 दृष्ट्वा (for
 द्रौणिं) T₂ [अ]थ (for प्र) K₂ 4 द्रौणिं कोपसमन्वित

43 °) K₈ दृष्ट्वा तु (for ते दृष्ट्वा) — °) K₈ शस्त्र
 (for शत्रु) S₁ K₁ N₁ B₄ Dn₂ D₁ 8 8 कर्षिण, S₂
 -कशिना, K₈ D₄ 1 कर्षिता, B₁ कर्षिता, B₂
 M₂ 8 कर्शन, B₈ T G M₁ -कर्शन, B₈ कर्षणा,
 Dn₁ -कर्शिन, D₂ कर्षिण (for 'कर्शना') — B₈
 damaged for 43°-44° — °) K₂-5 N₁ B₁-3 मन्य
 मानास्ते, T₁ शकमास्थस्यौ (sic), T₂ G M शकमा
 नास्तु (M₁ °स्ते) (for मन्यमानास्त) — °) S₂ नयना
 न्यनिमीलयन्

44 °) Dn₂ सद्योरुपरे (sic), Cv अघोररूपो K₈
 D₁ विचरन्, N₁ व्यभवत् (for व्यचरत्) — °) S
 तदा (for तत) — °) T G स, M₁ स (for च)
 K₂ 8 सर्वाश्चैव ससोमकान्, Cv पाशहस्तान्विमूर्धजान्

45 °) K₂ 4-6 M₂ 4 महाबला (K₂ °ळा) (for
 'रथा) — °) K₈ D₁ धृष्टद्युम्न K₈ N₁ D₁ दृष्ट्वा (for
 श्रुत्वा) — °) K₈ शत्रै (sic) (for शर) — °) K₄
 अभीतवत्, S समतत (for अभीतवत्) Ca d oite
 भारद्वाज (as in text)

46 °) D₁ विनादेन — °) K₈ ते प्रबुद्धा, T₁
 सप्रसुता, G₁ 3 ससुबुद्धा D₁ कुमारका (for प्रभ
 द्रका) — °) K₂ शिलासुखै, K₄ शिलि (for
 शिली) — °) S₁ अमर्दयन्, S₁ K₈ D₈ 1 स (D₁
 स)मर्दयत्, K₁ अमर्दयत्, K₂-4 समा (K₈ °म)र्षयत्,

N₁ समाद्रवत्, S अचारयन् (M₁ °त्) (for समर्दयन्)

47 °) K₈ B₁ 2 4 6 Dn D₁-5 1 स (for तु) — °)
 N₁ वर्षयन्, D₁ [अ]वर्षत (for वर्षत) Dn₁ शरवर्षे
 वर्षत — °) K₂ 4 N₁ D₁ G₈ M₂ 4 बल (K₂ °ळ)
 वान्, D₈ मेघवन् (for बल) — °) K₁ जिघासु,
 K₂ 4 जिघांसन् N₁ स (for तान्) K₂-4 6 N₁ B
 Dn D₁-5 1 महारथान्, G₈ दुरासदान् (for सुदुर्जयान्)

48 °) S₂ (sup in as in text) अथमंक (sic),
 N₁ B (except B₄) S अवतीर्य — °) G₁ [s]पि (for
 सभि) S₂ दुद्रुव, K₄ दुद्रुवे

49 K₂ 4 6 N₁ B₂-5 D₁-3 1 G₂ 8 M₁ सहस्रचद्र
 (for 'चन्द्र) K₈ N₁ B Dn D₁-5 1 T G विमल
 (for विपुल) — B₄ om. 49° — °) M₄ वर्म (for
 चर्म) — °) K₂ 4 6 B (B₄ om) Dn D₁-5 1 T₁ G₁ 3
 M₂ 4 विमल (K₂ °ळ) (for विपुल) K₈ सख्ये (for
 दिव्य) — °) S₂ जातरूप K₈ 5 6 D₄ 5 परिष्कृत,
 K₄ परिष्कृत, D₁ परिष्कृत — °) G₁ अनुद्रुत्य — °)
 S K₁ 5 न्यहनद्, N₁ व्यहनद्, B Dn D₁-5 1 व्यधमद्
 (for व्यचरद्)

50 °) M₂ सु (for स) K₂ नरशार्दूल; T₁ M₁ 4
 'शार्दूल — °) K₂ 6 प्रतिविध्य, K₄ प्रतिविध्य; B₃
 प्रतिविद्यन् (for 'विन्ध्य) S₁ K₁ तदाहवे, S₂ (before
 corr) तथा, K₂ 8 5 6 N₁ B Dn D₁-5 1 T₂ G₁
 महा, M₄ धमा (for तमा) — °) Dn₂ कश्चदेनेन
 Dn₂ om from स्वधीत् up to 50° S [s]हनद् (for
 स्वधीद्)

51 K₈ om 51°-52° — °) K₁ प्रायेण, B₄ प्राप्तेन

पुनश्चासि समुद्यम्य द्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ५१

सुतसोमस्य सासिं तु बाहुं छिच्चा नरर्षभः ।

पुनरभ्यहनत्पाशे स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ५२

नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् ।

दोभ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ॥ ५३

अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं द्विजस्तु सः ।

स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ॥ ५४

श्रुतकर्मा तु परिधं गृहीत्वा समताडयत् ।

अभिद्रुह्य ततो द्रौणिं सव्ये स फलके भृशम् ॥ ५५

स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जम्ने वरासिना ।

स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृताननः ॥ ५६

तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्तिर्महाधनुः ।

अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५७

तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य सः ।

सकुण्डलं शिरः कायाद्भ्राजमानमपाहरत् ॥ ५८

ततो भीष्मनिहन्ता तं सह सवैः प्रभद्रकैः ।

Ks 4 विष्वा प्राप्तेन द्रौणिं तु, S प्राप्तेन तु ततो द्रौणिं
—^b) Ks Dn Ds T1 M1 श्रुतसोम, Ds श्रुत (for
सुत) S [अ]भ्य (T1 M1 ह्य) ताडयत् (for प्रतापयान्)
— G1 om (hapl) 51^a-53^d —^c) S चापि, Ks
चासि (for चासिं) — For 51st, S (G1 om) subst

36* प्रासप्रहार तु तदा विगृह्य द्रौणिराहवे ।

52 G1 om 52, Ks om 52^{ab} (cf v l 51)
—^a) Ks Ds श्रुतसोमस्य, T1 श्रुत (for सुत)
Bs बाहु (for सासिं) Ss B Dn D1-s 7 त (for तु)
—^b) Bs सासिं (for बाहुं) Ks N1 B Dn Ds 7 नरर्षभ
S (G1 om) बाहु (Gs 8 पाणिं) शिच्छेद मारिष —^c)
Ss Ks-8 B1-8 अय्य (Ss Ks म्य; Ks स्या) वधीत्,
B4 Dn D1-s 7 मय्य (Dn Ds या, Ds प्य) हनत्, T
G2 8 M2-4 चाभ्य (T1 प्य) हनत्, M1 त्वाभ्यहनत्
(for अभ्य) Ks पार्थे Ks विष्य प्राज्ञवधीत्पार्थ
—^d) S1 damaged Gs M1 8 सछिन्न (for स भिन्न)
Ks [स]पि तत् (for स्पतत्)

53 G1 om 53 (cf v l 51) —^a) N1 शतानीको
नाकुलिस्तु —^b) Ks वक्षोदेशेपि, Ds 7 वक्षस्येनम्

54 K1 om 54^a-55^b —^a) S1 सोताडयत्, Ds
अवाट —^b) Ks मुक्तचक्र, Dr मुक्तचक्र (sio) (for
मुक्तचक्र) S द्विजोत्तम, Ks द्विजर्षभ, Ks G1 द्विज
स्तत —^c) Ks विह्वल; Dn1 विकलो (for विह्वलो)
Ks गतो, T1 G2 [स]पतद् (for ययौ) — Gs om
54^a-56^b —^d) Ks 8 Dn2 Dr M [अ]पहरत्, Ks
[अ]पहरत् (for [अ]पाहरत्)

55 Gs om 55, K1 om 55^{ab} (cf v l 54)
—^a) S Ks T1 श्रुतकर्मा Ks च (for तु) —^b)
S1 तत् (for सम्) S (Gs om) घोर गुह्य दुरासद
(T1 भयानकं) —^c) N1 B1 अभिपत्य (for दुत्य)

Ks Bs-5 Dn D1-s 7 ययौ (for ततो) K1 द्रौणि,
Ks द्रौणि S1 सव्यास, Ks सव्येशे, Ks सव्येश,
Ks om (for सव्ये स) B1 फलको S1 दृढ, K1
[स]हनत्, B4 तत् (for भृशम्) Ks ताडयत्सकलके भृश
(hypermetrio) (for d) T1 यत्समुद्यम्य वेगेन द्रौणि
स चैवमुत्सयन्, T2 G1 8 अताडयत्समुद्यम्य वेगेन द्रौणि
मुत्सयन्, M अताडयत्समुत्पत्य सव्येसे द्रौणिमु (M2 8
गिर) त्सयन्

56 Gs om 56^{ab} (cf v l 54) K1 reads 56^{ab}
on marg —^a) S Ks श्रुतकर्माणम्; K1 शत्रु (for
श्रुतकर्माणम्) —^b) K1 आसे T2 G1 8 M [स]भ्यपद्
(for जम्ने) Ks वरासिना K1 (marg) तथा च
श्रुतकर्माण जम्ने चैव वरासिना —^c) T G1 सहसा (for
स हतो) B2 8 D1-8 T2 G1 8 भूतौ (for भूमौ)
—^d) K2-4 B1 8 S (except G1) विमूर्धा; Dn1
विभूमिं (for विमूढो)

57 —^a) Ks वीरास्तु —^b) Ss श्रुतकीर्ति; Dr शुभ
कीर्तिर् Ss K1 B Dn D1-s 7 Gs महारथ (Dr था),
Ks हनु, T G1 8 महद्वनु (for महाधनु) —^c)
Ks 4 M2 अवाकिरन्, D1 इवाकिरत् (for अवा)
— After 57, S ins

37* शरैराच्छादितस्तेन द्रोणपुत्रो महारथः ।

अदृश्यत महाराज आविद्र शललितो यथा ।

[(L 1) M2-4 स शरैश्छादितत् — (L 2) T2 G1 8
शललितो, Gs शललितो (for शललितो)]

58 —^a) Ks तत् स, Dr तस्यापि —^b) Ks
Ds 8 7 चर्मणा, Gs कर्मणा (for चर्मणा) Ks 8 B1 8
प्रतिवार्य स, Ks [अ]थ निवार्य स; Ks प्रतिवार्य च,
Dn1 Ds प्रतिवार्यत् —^c) G1 अरे (for शिर) —^d)
Ks 8 राजमानम् (for आज) Ks अपाहरन्, Bs
उपा (for अपा)

अहनत्सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ।

शिलीमुखेन चाप्येन भुवोर्मध्ये समार्दयत् ॥ ५९

स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ।

शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ६०

शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परंतपः ।

प्रभद्रकगणान्सर्वानभिदुद्राव वेगवान् ।

यच्च शिष्टं विराटस्य बलं तच्च समाद्रवत् ॥ ६१

दुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।

चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६२

अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च ।

न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ॥ ६३

कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।

रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां शिखण्डिनीम् ॥ ६४

ददृशुः कालरात्रिं ते स्मयमानामवस्थिताम् ।

नराश्चकुञ्जरान्पाशैर्बद्धा घोरैः प्रतस्थुपीम् ।

हरन्तीं विविधान्प्रेतान्पाशबद्धान्विमूर्धजान् ॥ ६५

59 Dn2 om 59 —^a) K2 4 5 B8 D8 4 T G2 8 निहता वै (B8 च, T G2 8 तु), K8 6 N1 B2 4 5 Dn1 D1 2 5 7 G1 M1 2 निहतार (for निहन्ता त) —^b) D1 प्रभाद्रकै —^c) S1 K1 B1 2 अभ्यहन्, S2 अद्रवत्, N1 8 अभ्यहन्, B3-5 Dn1 D1-8 आहनत् (for अहनत्) S2 भद्रं, N1 वीरैर्, B8 G1 8 M वीरो (for वीरं) —^d) N1 M2 प्रहरणो (for 'णैर्') K2 बली, T G बलात् (for बली) —^e) K8 D1 शिलीमुखेन, K4 शिलि D1 चाप्येन, G8 चाप्येव (for 'न') —^f) K2 4 8 समाहनत्, K8 ह्यताडयत्, N1 B Dn1 D1 2 (before corr) 8 5 7 समार्दयत्, D4 समापयत्, T G M2-3 समर्पयत्, M1 समचयत् (s10) (for समार्दयत्)

60 D1 om 60^a-61^d —^a) S K1 5 तत (for स तु K8 क्रोध (for क्रोध-) —^b) S महारथ (for 'बल') —^c) Cd शिखण्डिनीं, Ca as in text —^d) Dn1 चध्व (s10) (for द्विधा) K2 4 चासिना, Dn1 सासिना (for सो')

61 D1 om 61^{abc} (of v 1 60) —^b) K8 पर-तप —^c) K8 प्रभद्रकाना सर्वेषाम् —^d) K8 अभिद्रवत् (for 'दुद्राव') —^e) D1 reads 61^e after 62^e followed by a repetition of 62^{abc} —^f) K8 यत्तु, G8 अव (for यच्च) K8 यच्च शिष्टस्य (for 'य') —^g) N1 तस्य (for तच्च) S2 बल च समुपाद्रवत्, K8 B4 5 Dn D1-5 7 बलं तु भृशमाद्रवत् (B4 मार्तवत्, Dn1 'मार्दयत्, Dn2 'माद्रवान्)

62 ^a) K8 तु, M स (for च) —^b) T G2 8 तथा, G1 तदा (for अपि) —^c) After 62^e, D1 reads 61^e, repeating thereafter 62^{abc} —^d) K8 T G1 2 दृष्ट्वा तत्र (K8 तान्त्रु), Dn1 घोर दृष्ट्वा, G8 कृत्वा तत्र (for दृष्ट्वा दृष्ट्वा) T1 G8 महारथ (for बल) —^e) After 62, K8 reads 64^e repeating it in its proper place

63 ^a) K2 8 अहनत्पुरुषानन्यान् (K8 'धीनन्यो) —^b) D1 वा (for च) S K1 5 G8 अभिसृत्यो (G8 'त्या)पसृत्य च (S2 K6 ह), B1 2 अभिहृत्याभिहत्य च, G2 (by corr) द्रौपदानभिसृत्य च —^c) K8 निकृत्य चासिना, K4 न्यकृत्यदसिना, K8 नक्तातद, B1 2 अकृतद Dn2 नकृतद —^d) K8 D1 असिमार्गे (for 'मार्ग') N1 विशापते (s10), D1 विशारदा

64 D5 om 64 —^a) K2 T G8 M कालीं, K4 कालिं, G1 काला, G2 कालिं (for कालीं) K2 रक्तस्य, Dn1 कालिंदीरक्तास्यनयना (hypermetric) —^b) K4 'लेपमा (for 'लेपनाम्) —^c) S घोरा (for एका) —^d) K8 कुडुबनी, N1 B Dn D1 2 4 7 Ca d कुडुबिनीं, T1 शुदडिनीं (for शिखण्डिनीम्)

65 ^a) S K2 8 कालरात्रीं, T1 तेष रात्रीं, T2 G M2 काळरात्रिं, M1 8 4 काळरात्रीं S1 K1 ता (for ते) —^b) K8 विस्मयाना, B1 (marg, also as in text) 4 5 Dn D1-5 G1 गायमानाम् (B1 'ना), D1 गायनामा (for स्मयमानाम्) K2 3 6 व्यवस्थिता, T G हव स्थिता (for अवस्थिताम्) —^c) K4 नराश्च; Dn1 G8 नराश्च (for नराश्च) K2 कुजरा After हुंज-रान्, T1 adds बल B1-8 घोरैर्, G1 यूधान् (for पाशैर्) —^d) G1 विध्वा (for बद्धा) K2 4 5 घोरा; B1-3 पाशै, Dn2 धारै, T1 G2 घोरात्, G1 घोर (for घोरै) K8 प्रमाथिनीं, S च तिष्ठतीं (for प्रतस्थुपीम्) —^e) K2 8 6 D1 हरती, B1 हरतां, Dn2 D1-8 5 वहती (for हरन्तीं) Dn1 विविध K1 प्रीतान्, K8 एतान् (for प्रेतान्) —^f) K8 पाशैर्वध्वा, N1 Dn1 M2 4 पाशहस्तान् (M8 [inf lin] 'हस्ता), Dn2 'चक्रान् (for 'वृक्षान्) S2 विपूर्वजान्, S2 (marg) K1 विचेतस, K8 अमूर्धजान्, T G2 8 M विकेशकान्, G1 अनेकश; Ca d विमूर्धजान् (as in text) —^g) After 65, N1 B Dn D1-5 7 S in

स्वप्ने सुप्तान्नयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
 ददृशुर्योग्धुल्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च नित्यदा ॥ ६६
 यतः प्रवृत्तः संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 ततः प्रभृति तां कृत्यामपश्यन्द्रौणिमेव च ॥ ६७
 तास्तु दैवहतान्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत् ।
 त्रासयन्सर्वभूतानि विनदन्भैरवान्नवान् ॥ ६८
 तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पौर्वकालिकम् ।
 इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ६९

ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः ।
 शिविरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७०
 सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ जघनं चैव कस्यचित् ।
 कांश्चिद्विमेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ७१
 अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशतुरैः ।
 गजाश्चमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाभवत्प्रभो ॥ ७२
 क्रोशतां किमिदं कोऽयं किं शब्दः किं नु किं कृतम् ।
 एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ७३

३८* तथैव च महाराज न्यस्तशस्त्रान्महाराधान् ।

[B₄ s Dn D₁-s १ मदा राजन् (for महाराज) B₁ s
 पाशदस्तान् (for न्यस्तशस्त्रान्) B₈ महाभुजान् (for
 'रथान्)]

66 *) S स्वयं प्रसुप्ता (hypermetrio), K₁ सुप्ते
 सुप्तान्, N₁ सुप्तसुप्ता, B₁ s सुप्रसुप्ता, Dn₁ स्वप्ने यस्तान्,
 D₁ s स्वसप्तान्, D₄ १ सुप्तान्सुप्तान्, G₈ सुप्ते सुप्ते (for
 स्वप्ने सुप्तान्) K₁ नयत्येतान्, K₂ s नयतीं तान्, K₄ s
 D₈ १ नयती तान् (D₈ १ ता), K₈ क्षयतीं ता, B₁
 रयतीं ता (corrupt) (for नयन्तीं तां) —^b) K₂ T₁
 रात्रीष्वन्यासु, Dn₁ रात्रिस्व, K₈ रात्रिष्वन्यास्तु Dn₁
 मारिष, S मारत (for मारिष) K₈ रात्री कन्या सु
 मारिष, K₈ रात्रिं चैव सुमारिष —^c) M योष (for
 योष) M₄ त (for ते) —^d) S₁ damaged Dn₂
 घृत, T₁ घृत (for घ्नन्त) T₁ तु (for च) N₁
 B₄ s Dn D₁-s सर्वदा (for नित्यदा)

67 *) B₁ s तत (for यत) S₁ damaged, N₁
 B₄ s Dn D₁-s १ प्रभृति, B₁ s सुवृत्त, T₁ प्रवृत्त (for
 त) Dn₁ संग्राम (for 'म') —^b) B₁ s सैन्ययो
 (for सेनयो) —^c) K₂ s १ ते कृत्याम्, K₈ s B₄ s
 Dn D₁-s १ S ता कन्याम्, N₁ B₈ कृत्या ताम् (by
 transp), B₁ s कन्यां ताम् (for ता कृत्याम्) —^d)
 K₁ T₁ G₈ M₁ अपश्यत् (for अपश्यन्) K₁ s द्रौणिरिष च

68 *) D₁ तस्तु, S ततो (for तास्तु) S₁ K₁
 देहवत्, G₈ देवहतान् (for वैव) —^b) K₂ s १
 अताडयत्, B Dn D₁-s १ व्यपात, G₈ अपात (for
 न्यपात) —^d) K₂ M₂-s निनदन्, B₁ s G₁ व्यनदन्,
 Dn₂ विनद, D₄ विलपन्, G₈ विनदद् (for न्)
 N₁ S भैरव (for भैरवान्) Dn₂ D₁ २ रणे, S रव
 (for रवान्)

69 D. om 69^a-70^b D₁ corrupt —^a) S₂

तदानुसृत्य, K₈ तदनुस्मृते (for स्मृत्य) —^b) S₂
 (m as in text) सौक्ष्मकालिक, K₈ पूर्वलौकिक, K₈ T₁
 सार्वलौकिक, K₈ N₁ B Dn D₁-s १ G₈ पूर्वकालिक (for
 पौर्व) —^c) K₂ s तदिति मन्यते, K₈ तदित्यमन्यते,
 B₁ तु नित्यमन्यत, Dn₁ तदिदमन्यत (sic) (for तदित्य)
 —^d) K₈ G₈ देवेन (for दैवेन) K₄ निपीडित T₁
 दैवेन परिपीडिता, G₈ तदैवेनोपपीडिता

70 K₈ om 70 D₈ om. 70^a (of v. 1 69)
 —^a) K₈ विनादेन —^b) D₄ प्रत्यबुध्यत, G₈ बुध्यत,
 M₂ संग्रमुध्यत (for प्रत्य) —^c) K₈ शिविर —^d)
 N₁ वै (for अथ)

71 *) T₁ पादान् (for पादौ) —^b) S चापि
 (for चैव) K₈ जघनास्थे च कस्यचित्, B₁ s जघन कस्य
 चित्पुन —^c) D₁ कस्मिद् —^d) Dn₂ कालसृष्टे

72 *) N₁ अत्युग्रै, M₁ अस्त्य, M₂ अस्यास्त्र,
 M₈ s अम्यग्र (for अत्युग्र) S₁ K₁ प्रतिपुष्टैश्च, S₂
 विष्टैश्च, M₂ विष्टैश्च, M₈ s प्रतिपिष्टैस्तु T G अग्नि
 द्रवति विष्टे तु —^b) S विनदद्भिर् (for नदद्भिश्च)
 K₁ B₁ s १ s भृशोत्तरै, N₁ Dn₂ D₁ s (before corr)
 s s भृशोत्तरै (for भृशतुरै) —^c) K₂ गजाश्चम्,
 K₄ गजाश्च, G₁ गजैश्च (for गजाश्च) S₂ पतितैश्च,
 K₂ अपि तैश्च, N₁ मानुषैश्च, T G₈ सनुजैश्च, M₂
 महिषैश्च (for मथितैश्च) S (except G₈) चातैर् (for
 चान्यैर्) —^d) D₁ (also as in text) नृप, M₁ s
 विभो, M₈ s तदा (for प्रभो)

73 *) S K₁-s G₈ d किमय (for 'द') S₁ K₁
 कोय, K₈ केय, G₈ d कोऽय (as in text) —^b)
 N₁ B Dn D₁-s १ T₁ M₁ s क शब्द S₁ K₁ G₈ d
 किं न, K₂ s किं च, T₁ किं नु च (hypermetrio)
 (for किं नु) K₈ किं नु किं, B₈ किंकृत, B₄ किंकृति,
 D₄ किंकृत, D₁ किंकृतो (for किं कृतम्) T₂ G शब्द

अहनत्सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ।
 शिलीमुखेन चाप्येन भुवोर्मध्ये समार्दयत् ॥ ५९
 स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ।
 शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ६०
 शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परंतपः ।
 प्रभद्रकगणान्सर्वानभिदुद्राव वेगवान् ।
 यच्च शिष्टं विराटस्य बलं तच्च समाद्रवत् ॥ ६१
 द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।

चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६२
 अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च ।
 न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ॥ ६३
 कार्त्तिकी रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
 रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां शिखण्डिनीम् ॥ ६४
 ददृशुः कालरात्रिं ते स्मयमानामवस्थिताम् ।
 नराश्चकुञ्जरान्पाशैर्बद्धा घोरैः प्रतस्थुपीम् ।
 हरन्तीं विविधान्प्रेतान्पाशबद्धान्विमूर्धजान् ॥ ६५

59 Dn2 om 59 —^a) K2 4 5 B3 D3 4 T G2 8
 निहंता वै (B3 च, T G2 8 तु), K3 8 N1 B2 4 5
 Dn1 D1 2 5 7 G1 M1 2 निहंतार (for निहन्ता त)
 —^b) D7 प्रभाद्रकै —^c) S1 K1 B1 2 अभ्यहन्, S2
 अद्रवत्, N1 S अभ्यहन्त्, B3-8 Dn1 D1-8 आहनत्
 (for अहनत्) S2 -भद्रं, N1 वीरैर्, B3 G1 8 M
 वीरो (for वीर) —^d) N1 M2 -प्रहरणो (for 'णैर्')
 K2 बली, T G बलात् (for वली) —^e) K8 D7
 शिलीमुखेन, K4 शिलि D7 चाप्येन, G8 चाप्येव
 (for 'न') —^f) K2 4 8 समाहनत्, K8 ह्यताडयत्,
 N1 B Dn1 D1 2 (before corr) 8 5 7 समापयत्, D2
 समापयत्, T G M2-4 समर्पयत्, M1 समचयत् (sic)
 (for समार्दयत्)

60 D7 om 60^a-61^d —^a) S K1 5 तत (for स
 तु K3 क्रोध (for क्रोध) —^b) S महारथ (for
 'बलः) —^c) Cd शिखण्डिनीं, Ca as in text —^d)
 Dn1 वध्व (sic) (for द्विधा) K2 4 चासिना, Dn1
 सासिना (for सो')

61 D7 om. 61^{abc} (of v 1 60) —^b) K5 परं
 तप —^c) K8 प्रभद्रकाना सर्वेषाम् —^d) K8 अभि
 द्रवत् (for 'दुद्राव) —^e) D7 reads 61^{ef} after 62^e
 followed by a repetition of 62^{abc} —^f) K5 यत्तु,
 G8 अथ (for यच्च) K8 यच्च शिष्टस्य (for 'य) —^g)
 N1 तस्य (for तच्च) S2 बल च समुपाद्रवत्, K5 B4 5
 Dn D1-8 7 बल तु भृशमाद्रवत् (B4 'मार्तवत्, Dn1
 'मार्दयत्, Dn2 'माद्रवान्)

62 ^a) K8 तु, M स (for च) —^b) T G2 8
 तथा, G1 तदा (for अपि) — After 62^e, D7 reads
 61^{ef}, repeating thereafter 62^{abc} —^d) K5 T G1 2
 दृष्ट्वा तत्र (K5 तान्मु), Dn1 घोर दृष्ट्वा, G8 कृत्वा तत्र
 (for दृष्ट्वा दृष्ट्वा) T1 G8 महारथ (for बल)
 — After 62, K6 reads 64^{ef} repeating it in its
 proper place

63 ^a) K2 8 अहनत्पुरुषानन्यान् (K8 'वीनन्यो)
 —^b) D7 चा (for च) S K1 5 G8 अभिसृत्यो (G8
 त्या)पसृत्य च (S2 K5 ह), B1 2 अभिहृत्याभिहृत्य च,
 G2 (by corr) द्रौपदानभिसृत्य च —^c) K8 निकृत्य
 चासिना, K4 न्यकृत्यदसिना, K8 नक्तातदं, B1 2 अकृ
 तदं, Dn2 नकृतदं —^d) K8 D7 असिमार्गे (for
 'मार्ग) N1 विशांपते (sic), D7 विशारदा

64 D5 om 64 —^a) K2 T G2 M कार्त्तिकी, K4
 कार्त्ति, G1 कार्त्ता; G2 कार्त्ति (for कार्त्तिकी) K2 रक्त
 स्य, Dn1 कार्त्तिदीरक्तास्यनयना (hypermetrio) —^b)
 K4 'लेपमा (for 'लेपनाम्) —^c) S घोरं (for एकां)
 —^d) K8 कुटुबनी, N1 B Dn D1 2 4 1 Ca d कुटु
 बिनीं, T1 शुदडिनीं (for शिखण्डिनीम्)

65 ^a) S K2 8 कालरात्रिं, T1 तेथ रात्रिं, T2 G
 M2 कालरात्रिं, M1 8 4 कालरात्रिं S1 K1 ता (for
 ते) —^b) K8 विस्मयानां, B1 (marg, also as in
 text) 4 5 Dn D1-5 G1 गायमानाम् (B1 'ना), D7
 गायनामा (for स्मयमानाम्) K2 4 8 व्यवस्थिता, T G
 इव स्थिता (for अवस्थिताम्) —^c) K4 नराश्च; Dn1
 G8 नराश्च (for नराश्च) K2 कुजरा After कुज-
 रान्, T1 adds बल B1-8 घोरैर्, G1 यूधान् (for
 पाशैर्) —^d) G1 विध्वा (for बद्धा) K2 4 8 घोरा;
 B1-2 पाशै, Dn2 धारै, T1 G2 घोरात्, G1 घोरं
 (for घोरै) K5 प्रमाथिनीं, S च तिष्ठतीं (for प्रतस्थु-
 पीम्) —^e) K2 8 8 D7 हरती, B1 हरतां, Dn2
 D1-8 5 वहतीं (for हरन्तीं) Dn1 विविध K1
 प्रीतान्, K5 पृतान् (for प्रेतान्) —^f) K5 पाशैर्बद्धा,
 N1 Dn1 M8 4 पाशहस्तान् (M8 [inf lin] 'हस्ता),
 Dn2 चक्रान् (for 'बद्धान्) S2 विपूर्वजान्, S2
 (marg) K1 विचेतस्य, K6 अमूर्धजान्, T G2 2 M
 विकेशकान्, G1 अनेकश, Ca d विमूर्धजान् (as in
 text) — After 65, N1 B Dn D1-8 7 1 ins

स्वप्ने सुप्ताभयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
 ददृशुर्धोधिमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च नित्यदा ॥ ६६
 यतः प्रवृत्तः संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 ततः प्रभृति तां कृत्यामपश्यन्द्रौणिमेव च ॥ ६७
 तास्तु देवहूतान्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत् ।
 त्रासयन्सर्वभूतानि विनदन्भैरवाव्रवान् ॥ ६८
 तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पौर्वकालिकम् ।
 इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ६९

ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः ।
 शिविरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७०
 सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ जघनं चैव कस्यचित् ।
 कांश्चिद्विमेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ७१
 अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशातुरैः ।
 गजाश्चमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाभवत्प्रभो ॥ ७२
 क्रोशता किमिदं कोऽयं किं शब्दः किं नु किं कृतम् ।
 एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ७३

38* तथैव च महाराज न्यस्तशस्त्रान्महाराथान् ।

[B₁ : Dn D₁-5 7 सदा राजन् (for महाराज) B₁ :
 पाशहस्तान् (for न्यस्तशस्त्रान्) B₃ महाभुजान् (for
 'रथान्)]

66 * S₁ स्वयं प्रसुप्ता (hypermetric), K₁ सुप्ते
 सुप्तान्, N₁ सुप्तसुप्तां, B₁ : सुप्तसुप्तां, Dn₂ स्वप्ने सुप्तान्,
 D₁ : स्वप्तसुप्ता, D₄ : सुप्तान्सुप्तान्, G₈ सुप्ते सुप्ते (for
 स्वप्ने सुप्तान्) K₁ नयत्येतान्, K₂ : नयतीं तान्, K₄ :
 D₅ : नयती तान् (D₅ : ता), K₅ क्षयतीं ता, B₁
 ययतीं तां (corrupt) (for नयन्तीं तां) —^b) K₂ T₁
 रात्रीष्वन्यासु, Dn₂ रात्रिष्व, K₄ रात्रिष्वन्यास्तु Dn₁
 मारिष, S भारत (for मारिष) K₅ रात्री कन्या सु
 मारिष, K₅ रात्रि चैव सुमारिष —^a) M यौध (for
 यौध) M₄ त (for ते) —^a) S₁ damaged Dn₂
 घृते, T₁ घृतं (for घ्नन्तं) T₁ तु (for च) N₁
 B₄ : Dn D₁-5 सर्वदा (for नित्यदा)

67 * B₁ : तत (for यत) S₁ damaged, N₁
 B₄ : Dn D₁-5 7 प्रभृति, B₁ : सुवृत्तः, T₁ प्रवृत्त (for
 त) Dn₂ संग्राम (for म) —^b) B₁ : सैन्ययो
 (for 'सेनयो) —^a) K₂ : 6 ते कृत्याम्, K₃ : B₄ :
 Dn D₁-5 7 S ता कन्याम्, N₁ B₄ कृत्या ताम् (by
 transp), B₁ : कन्यां ताम् (for तां कृत्याम्) —^a)
 K₁ T₁ G₈ M₁ अपश्यद् (for अपश्यन्) K₁ : द्रौणिरेव च

68 * D₇ तस्तु, S तसो (for तास्तु) S₁ K₁
 देहवत, G₂ देवहस्तान् (for दैव) —^b) K₂ : 6
 अताडयत्, B Dn D₁-5 7 व्यपात, G₈ अपात (for
 न्यपात) —^a) K₂ M₂-4 निनदन्, B₁ : G₁ व्यनदन्,
 Dn₂ विनद, D₄ विलपन्, G₈ विनदद् (for न्)
 N₁ S भैरव (for भैरवान्) Dn₂ D₁ : रणे; S रव
 (for रवान्)

69 D₅ om 69*-70^b D₇ corrupt —^a) S₂

तदानुसृत्य, K₅ तदनुस्मृते (for 'स्मृत्य) —^b) S₂
 (m as in text) मौक्षकालिक, K₅ पूर्वलौकिक, K₅ T₁
 सार्वलौकिक, K₅ N₁ B Dn D₁-4 G₈ पूर्वकालिक (for
 पौर्व) —^a) K₂ : तदिति मन्यते, K₅ तदित्यमन्यते,
 B₁ तु नित्यमन्यत, Dn₁ तदिदमन्यत (sio) (for तदित्य)
 —^a) K₅ G₂ देवेन (for दैवेन) K₄ निपीडित T₁
 दैवेन परिपीडिता, G₈ तदैवेनोपपीडिता

70 K₅ om 70 D₅ om 70^{ab} (of v 1 69)
 —^a) K₅ विनादेन —^b) D₄ प्रत्यबुध्यत, G₈ 'युध्यत,
 M₂ सप्रबुध्यन्त (for प्रत्य) —^a) K₅ शिविर —^a)
 N₁ वै (for सथ)

71 * T₁ पादान् (for पादौ) —^b) S चापि
 (for चैव) K₅ जघनाख्ये च कस्यचित्, B₁ : जघनं कस्य
 चित्पुन —^a) D₇ कस्मिद् —^a) Dn₂ कालसृष्टे

72 * N₁ अत्युग्रै, M₁ अत्य, M₂ अस्यास्त्र,
 M₃ : अन्यग्र (for अत्युग्र) S₁ K₁ प्रतिपुष्टैश्च, S₂
 'विष्टैश्च, M₂ विष्टैश्च, M₃ : प्रतिपिष्टैस्तु T G अभि
 व्रपति विष्टे तु —^b) S विनदद्भिर् (for नदद्भिश्च)
 K₁ B₁ : 5 भृशातुरै, N₁ Dn₂ D₁ : (before corr)
 : 5 भृशातुरै (for भृशातुरै) —^a) K₂ गजाश्चम्,
 K₄ गजाश्च, G₁ गजैश्च (for गजाश्च) S₂ पतितैश्च,
 K₂ अपि तैश्च, N₁ मानुषैश्च; T G₂ मनुजैश्च, M₂
 'महिषैश्च (for 'मथितैश्च) S (except G₈) चारैर् (for
 चान्यैर्) —^a) D₇ (also as in text) नृप, M₁ :
 विभो, M₃ : तदा (for प्रभो)

73 * S K₁-1 Ca d किमय (for 'द) S₁ K₁
 कोय, K₅ केय, Ca d कोऽय (as in text) —^b)
 N₁ B Dn D₁-5 7 T₁ M₁ : क शब्द S₁ K₁ Ca d
 किं न; K₅ : किं च, T₁ किं नु च (hypermetric)
 (for किं नु) K₅ किं नु किं, B₃ किंकृत, B₄ किंकृति,
 D₄ किंकृत, D₇ किंकृतो (for किं कृतम्) T₁ G शब्द

अपेतशस्त्रसंनहान्संरब्धान्पाण्डुसृञ्जयान् ।
 ग्राहिणोन्मृत्पुलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥ ७४
 ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।
 निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ ७५
 ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।
 विनदन्तो भृशं त्रस्ताः संन्यपेषन्परस्परम् ॥ ७६
 ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिखनम् ।
 धनुष्पाणिः शरैरन्यान्यप्रेषयद्वै यमक्षयम् ॥ ७७

पुनरुत्पततः कांश्चिद्दूरादपि नरोत्तमान् ।
 शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ७८
 तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन्तः विधावति ।
 शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ७९
 पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
 तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ८०
 तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
 व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाहृदमिव द्विपः ॥ ८१

किं तु (T₂ किमु) च किंकृतं. — °) S पाचालाना (for एव तेषां) K₆ B Dn D₁₋₃ G₈ M तथा, D₇ तद्वा (for तदा) — °) K₂ 4 6 प्रत्यपद्यत (for सम°).

74 °) K₂ आपतन्, N₁ आपतच्, M₁ अप्रेत (for अपेत) — °) K₆ B₁ 5 Dn D₁₋₃ 7 सनद्धान्, K₈ सरब्ध, N₁ सरयान्, B₁ 2 संरब्धान् (for सरब्धान्) S पाण्डुसैनिकान् — °) K₈ मृत्युकालोय (sic) — °) Dn₁ सप्रहृतां, D₇ प्रहरतो (for तां).

75 °) K₂ 4 N₁ B₃ S तच्छब्द (for तच्छस्त्र) K₈ तच्छब्दाच्चैव वित्रस्ता, K₈ ततस्तु क्षतविष्वक्ता — °) K₈ मत्ता इव (for उत्पतन्तो) K₂ 4 B₂ भयात्ररा, K₆ [अमन्नरा (for भयातुरा) T₁ भयादभ्यर्दिता नरा, T₂ G₁ 8 दम्भ्य (G₈ प्य) पतन्नरा, M दम्भ्युद्रता नरा — °) K₆ निद्रया, B निद्रार्ता (for निद्रान्धा) K₈ नष्टसंज्ञाश्च, K₄ संज्ञाश्च — °) K₈ om the second तत्र K₁ विलिल्यिरे, N₁ निनिम्पिरे, B₁ विलिल्यिरे, Dn₂ D₇ निने (D₇ नि) दिरे, D₈ निलिछिरे, T₁ G₁ निपेदिरे, T₂ निपेतिरे, G₂ निपदिरे, G₈ प्रपेदिरे, M निपेदिरे (for निलिल्यिरे)

76 °) S₁ K₁ ऊरुस्तम्भ, S₂ ऊरुर्जम्भ, K₈ Dn₂ उरुस्तम्भ, K₄ ऊरुस्तम्भ; B₁ 2 ततस्तम्भ, D₈ G₈ ऊरुस्तम्भ M₄ गृहीतांश्च — °) N₁ कर्मणा (for कश्मला) — °) K₂ विनिदतो; K₈ विनर्दतो, K₄ नर्निदतो; Dn₁ निनदतो (for विनदन्तो) M₈ 4 भृश (for भृश) S₁ त्रस्तान् (for त्रस्ता) — °) S₂ सैन्यपेष, K₁ सन्यपेशान्, K₂ सन्यपीडन्, K₈ सनिपिप्य; K₄ सन्यपीडन्, K₆ सनिपत्य, K₈ B Dn D₁₋₃ 5 7 समासीदन्, N₁ सव्यसीदन्, D₈ समासाद्य; T G₂ 8 निरै (G₂ री) क्षत, G₁ M निरतक्षन् (for सन्यपेषन् as in S₁ only)

77 D₈ om. 77 — °) S₁ रण; K₁ रणे (for रथ) G₂ तथा यथा (for ततो रणं) — °) Dn₂

रथिनो, D₇ स स्थितो (for आस्थितो) S₁ K₁ 8 N₁ Dn D₁₋₃ भीमनिखन, K₈ 'निखन, K₄ B₂ 'निखन, K₆ तस्त्वनं, B₁ M₈ 4 दर्शन; T G M₁ 2 दर्शन (for 'निखनम्) — D₇ om from 77° up to सपतत (in 78°) — °) K₂ 4 5 धनुष्पाणि — °) S₁ B₁₋₃ D₁ M₈ 4 प्रैषयद्, K₈ 5 Dn₁ D₈ (before corr as in text) प्रेषयन् B₈ S यमसादन (for वै यमक्षयम्).

78 D₇ om up to संपतत (cf. v 1 77) — °) S₂ (sup in as in text) ननुर् (for पुनर्) K₈ उत्पतिनश्च S₁ काचिद्, S₂ कश्चिद्, N₁ B₁ 5 Dn D₁₋₃ चापि, M₄ काश्चिद् (for कांश्चिद्) — °) K₂ दूरानपि, K₆ आरादपि (for दूरादपि) S दूरादापततो नरान् (M₂₋₄ तोपरान्) — °) K₂ दूराद् (for शूरान्) S उत्पततश्च (for सपत) — °) K₂ S (except T₁) कालरात्र्यै; K₈ कालरात्रै, K₄ रात्र्यै- K₂ न्यवेदयन्

79 °) B₁ स्यंदनाग्रेण, M नाग्रेण — °) S₂ विमथन्तः, K₁ विमथन्तः; K₂ 4 प्रमथन्तः, K₈ प्रमथन्तः, Dn₂ प्रथयन्तः, T₂ G₁ 2 प्रमथन्तः (for प्रमथन्तः) S₁ K₁ 2 4 प्रधावति; S₂ विधावति, T G₈ M व्यरोचत (for विधावति) — °) K₈ वर्षत, K₆ अवध, Dn₂ वर्षत (for अवर्षन्) N₁ B₁₋₃ 5 प्रति (for तत) S स शत्रून्मथ्य (M₂ 'त्य) वर्तत

80 K₄ 6 om. (hapl) 80-82 — °) D₈ पुनस्तु- T G₁ 2 काश्चिच्छस्त्रेण, G₈ काश्चिदस्त्रेण, M₁ 'क्षिप्रेण; M₂₋₄ 'क्षिप्रेण (for सुविचित्रेण) — °) T₁ शरचद्रेण. T₂ वर्मेणा (for चर्मणा) K₈ शतचद्रेण च कर्मणा (hypermetrio) — °) S₁ K₁ चाकाशवर्णेण — °) S₁ K₁ M₁ तदा चरति, K₈ N₁ B₁₋₃ 5 Dn₂ D₁₋₃ 5 T₂ G₁ तथाचरत (for तदा) K₈ तदा स परमासिना

81 K₄ 6 om 81 (cf. v 1 80) — °) K₁ तत

उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
 निद्रार्ताश्च भयार्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ८२
 विस्तर चुकुशुश्चान्ये बहुबद्धं तथावदन् ।
 न च स प्रतिपद्यन्ते शस्त्राणि वसनानि च ॥ ८३
 विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाम्यजानन्परस्परम् ।
 उत्पतन्तः परे मीताः केचित्त्र तथाभ्रमन् ।
 पुरीषसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसुशुवुः ॥ ८४

बन्धनानि च राजेन्द्र संहिद्य तुरगा द्विपाः ।
 समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महाकुलम् ॥ ८५
 तत्र केचिन्नरा मीता व्यलीयन्त महीतले ।
 तथैव तान्निपतितानपिपन्नाजवाजिनः ॥ ८६
 तस्मिस्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
 वृत्तानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ॥ ८७
 स शब्दः प्रेरितो राजन्भूतसंघैर्मुदा युतैः ।

स, K₂ तथा च, B₅ तदा स; T₁ G₈ स तदा, T₂
 G₁ : M स तथा (for तथा स) —^b) Dn₂ आहव
 दुर्मदा, D₁ दुर्मदा —^c) K₁ वृक्षोभयत

82 K₂ : om 82 (cf. v l 80) B₁ om 82-83
 —^b) M यौधा (for योधा) S सहस्रश (for विषे
 तस) —^c) Ś₁ निद्रामता, Ś₂ K₁ निद्रामता, K₂
 निद्रायार्ता, K₃ निद्रावतो, S (except G₈) निद्राधाश्च
 (for निद्रार्ताश्च) —^d) K₁ वृद्धवत, K₂ धावतश्च,
 Dn₁ व्यधधावन्त, Dn₂ D₅ T₁ व्यधावन्तस्, D₁ व्याधा
 वन्तस् (for व्यधावन्त) — After 82, N₁ ins (of
 83^{ab})

89* विक्रोश चुकुशुश्चान्ये बहुयय ततस्ततः ।

83 B₁ om 83 (cf. v l 82) —^a) K₂ व्यर्जुम,
 K₃ विश्वर; Dn₁ वीर च (sio) (for विस्तर) K₂ चाने
 (for चान्ये) — Ś₂ om (hapl) 83^b-84^a —^b) Ś₁
 बहुबद्ध (sio), K₁ Dn₂ बहुबद्ध; K₂ बहुयुद्ध, Dn₁
 'वधं, D₅ बहुबद्ध; G₈ बहुबाधस् (for बहुबद्धं) K₁
 तथावदन् (sio), K₂ B₂ तदावदन्, S अथावदन् (for
 तथावदन्) —^c) N₁ न चर्म (for न च स्म) K₂
 N₁ B₂-5 Dn₁ D₁-5 : 7 प्रत्यपधन्त (D₁ : 'ते') —^d)
 Ś₁ (m as in text) K₁ वचनानि; K₂-4 विविधानि;
 N₁ B₂ G₈ कवचानि (for वसनानि) D₅ om च
 B₂ वा (for च)

84 Ś₂ om 84^a (cf. v l 83) K₂ om 84^{ab}
 —^a) B₁ उत्पेतु (sio) (for विमुक्त) M₂ केदाश्च
 (for केदाश्च) Ś₁ K₁ अप्यन्ये, G₈ चान्यतु (for
 चाप्यन्ये) T₂ G₂ विमुक्तकेशाश्चान्ये — B₂ reads
 84^b-85^a on marg —^b) G₈ परामव (for परस्परम्)
 —^c) Ś₁ K₁ [अ]पतन्मीमा; Ś₂ B₂ : Dn₁ D₁-5 : 7
 [अ]पतन्मीमा, K₂-4 पर मीता; K₃ [अ]पतन्मीता,
 B₁ : [अ]परे मीता (for परे मीता) N₁ उत्पेतुरपरे
 मीता, B₂ M उत्पतत्परपरे मीता (M₂ वीरा), G₈
 उत्पतत्परपरे मीता —^d) Ś₁ (sup len as in text)

K₂ : तथापतन्, K₁ तथाभवन्, B₂ : Dn₁ D₁-5 : 7
 [अ]भ्रमस्तदा (B₁ Dn₁ D₁ : 7 वा), Dn₂ भ्रमस्तदा, T
 G₁ : M परिभ्रमन्, G₈ तथावृधन (for तथाभ्रमन्)
 —^c) B₂ पुरीषान्, K₁ पुरेपस्, K₂ मुरीपम् (for
 पुरी) K₃ : व्यसृजन्, K₂ : उत्सृजन्; D₅ ससृजन्
 (for असृजन्) K₃ विमुक्तयधना केचित्, N₁ S पुरीपा
 प्युत्सु (N₁ न्यसृ, G₈ M₂ : तुत्सु) जन्केचित् —^d)
 K₂ D₅ प्रसुशुवु; K₂-6 D₁ प्रसुशुवु

85 G₈ om 85^a-88^b —^a) K₂ T₂ G₁ : 2 तु (for
 च) Ś₁ K₁ संहिद्य (for राजेन्द्र) —^b) Ś₁ K₁
 राजेन्द्र, K₂ संहिन; Dn₁ संहित्य (for संहिद्य) K₂ :
 T M तुरग (for तुरगा) —^c) K₂ : B₁-5 G₁ M₁ : 2
 समे; T G₂ सर्वे (for सम) K₂ पर्यापतश्, Dn₁
 पर्यपतश् (for पर्यपतेश्)

86 G₈ om 86 (cf. v l 85) —^b) Ś₁ K₂ : 6
 न्यलीयन्त; K₁ वृलीयन्त, Dn₁ व्यलीयेत, D₁ व्यमी
 यन्त, T G₁ : M₂ : 3 न्यपतत; M₁ : 4 न्यवतत (for
 व्यलीयन्त) K₂ T₁ महीतले N₁ केचित्त्र तथावदन्
 —^c) Ś₂ हि, K₂ च (for नि) S (G₈ om) तथैव
 पतिता भूमौ —^d) Ś₁ न्यपेधन्; K₁ corrupt, K₂
 D₅ : अपिबन्, K₂ निपेधुर्; K₃ न्यपिषन्; B₁ :
 D₁ : न्यपिषन्, B₂ न्यपोयन्; T G₁ M न्यपीदन्,
 G₂ निपीदन् (for अपिषन्) K₂ स पिपेध महाभुज,
 Dn₁ अपिबद्धववाजिन

87 G₈ om 87 (cf. v l 85) K₂ om (hapl)
 87^a-89^b —^a) B₁ संहिस् —^b) K₂ : S (G₈ om)
 भरतर्षभ (K₂ भ) (for पुरुषर्षभ) —^c) N₁ B₁ : 5
 Dn₁ D₁-5 : 7 T₁ वृत्तानि, B₂ T₂ G₁ : 2 वृत्तानि (for
 वृत्तानि) —^d) S (G₈ om) युक्तानि (for भरत)
 D₁ om from सत्तम up to the end of st 88

88 G₈ om 88^{ab} (cf. v l 85) K₂ D₁ om 88
 (cf. v l 87) —^a) Ś₁ K₁ N₁ B₁ Dn₁ D₅ प्रेरितो,
 G₁ प्रेरितो, M₂ परितो (for प्रेरितो) — T₁ om

अपेतशस्त्रसंनाहान्तरब्धान्पाण्डुसृञ्ज्यान् ।
 ग्राहिणोन्मृत्पुलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥ ७४
 ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।
 निद्रान्धा नष्टज्ञाश्च तत्र तत्र निलिलियरे ॥ ७५
 ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।
 विनदन्तो भृशं व्रस्ताः संन्यपेन्यपरस्परम् ॥ ७६
 ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम् ।
 धनुष्पाणिः शरैरन्यान्प्रेषयद्वै यमक्षयम् ॥ ७७

पुनरुत्पततः कांश्चिद्दूरादपि नरोत्तमान् ।
 शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ७८
 तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन्स विधावति ।
 शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ७९
 पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
 तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ८०
 तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
 व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाहृदमिव द्विपः ॥ ८१

किं तु (T₂ किमु) च किंकृत. — ^a) S पाचालाना (for पुत्र तेषा) K₈ B Dn D₁₋₈ G₈ M तथा, D₇ तद्वा (for तदा) — ^d) K₂ s c प्रत्यपद्यत (for सम).

74 ^a) K₂ आपतन्, N₁ आपतच्, M₁ अप्रेत (for अपेत) — ^b) K₈ B₁ s Dn D₁₋₈ 7 सनद्धान्, K₈ सरब्ध, N₁ सरथान्, B₁ 2 सरद्धान् (for सरब्धान्) S पाण्डुसैनिकान् — ^c) K₈ मृत्युकालोय (sio) — ^d) Dn₁ सप्रवृत्ता, D₇ प्रहरतो (for 'तां').

75 ^a) K₂ 4 N₁ B₈ S तच्छब्द (for तच्छस्त्र) K₈ तच्छब्दाच्चैव वित्रस्ता, K₈ ततस्तु क्षतविष्वक्ता — ^b) K₈ मत्ता इव (for उत्पतन्तो) K₂ 4 B₂ भयावरा, K₈ [s]भ्रमद्वारा (for भयातुरा) T₁ भयादभ्यर्दिता नरा, T₂ G₁ s 'दभ्य'(G₈ 'व्य')पतवरा, M दभ्युद्धता नरा — ^c) K₈ निद्रया, B निद्रार्ता (for निद्रान्धा) K₈ नष्टज्ञाश्च, K₄ 'ज्ञा'श्च — ^d) K₈ om the second तत्र K₁ विलिलियरे, N₁ निनिमिपैरे, B₁ विलिलियरे, Dn₂ D₇ निने(D₇ 'नि')दिरे, D₈ निलिछिरे; T₁ G₁ निपेदिरे, T₂ निपेतिरे, G₂ निपदिरे, G₈ प्रपेदिरे; M निपेदिरे (for निलिलियरे)

76 ^a) S₁ K₁ ऊरुस्तम्भ, S₂ ऊरुत्तम्भ; K₈ Dn₂ ऊरुस्तम्भ, K₄ ऊरुत्तम्भ, B₁ 2 ततस्तम्भ, D₈ G₈ ऊरुस्तम्भ M₄ गृहीताश्च — ^b) N₁ कर्मणा (for कश्मला) — ^c) K₂ विनिर्दतो, K₈ विनर्दतो, K₄ नर्निर्दतो; Dn₁ निनर्दतो (for विनर्दन्तो) M₈ 4 मृश (for मृश) S₁ व्रस्तान् (for व्रस्ता) — ^d) S₂ सैन्यपेषं, K₁ सन्यपेषान्, K₂ सन्यपीडन्, K₈ सनिपिप्य, K₄ सन्यपीपन्, K₈ सनिपत्य, K₈ B Dn D₁₋₈ 5 7 समासीदन्, N₁ सव्यसीदन्, D₁ समासाद्य, T G₂ 8 निरे(G₈ 'री')क्षत, G₁ M निरतक्षन् (for सन्यपेषन् as in S₁ only)

77 D₈ om 77 — ^a) S₁ रण, K₁ रणे (for रथ) G₂ तथा यथा (for ततो रणं) — ^b) Dn₂

रथिनो, D₇ स स्थितो (for आस्थितो) S₁ K₁ s N₁ Dn D₁₋₈ भीमनिस्वन, K₈ 'निस्वन', K₄ B₁ 'निस्वन, K₈ तस्वन, B₁ M₈ 4 'दर्शन, T G M₁ 2 'दर्शन (for 'निस्वनम्) — D₇ om from 77^a up to सपतत (in 78^a) — ^c) K₂ 4 s धनुष्पाणि — ^d) S₁ B₁₋₈ D₁ M₈ 4 प्रेषयद्, K₈ s Dn₁ D₂ (before corr as in text) प्रेषयन् B₈ S यमसादन (for वै यमक्षयम्)

78 D₇ om up to सपतत (cf. v 1 77) — ^a) S₂ (sup lin as in text) ननुर् (for पुनर्) K₈ उत्पदिनश्च S₁ काचिद्, S₂ कश्चिद्, N₁ B₄ s Dn D₁₋₈ चापि, M₄ काश्चिद् (for काचिद्) — ^b) K₂ दूरानपि, K₈ आरादपि (for दूरादपि) S दूरादापततो नरान् (M₁₋₄ 'तोपरान्) — ^c) K₂ दूरात् (for शूरान्) S उत्पततश्च (for सपत) — ^d) K₂ S (except T₁) कालरात्र्यै, K₈ कालरात्रै, K₄ 'रात्र्यै K₈ न्यवेदयन्

79 ^a) B₁ स्यन्दनाग्रेण, M 'नाग्रेण — ^b) S₁ विमथन्स; K₁ विमथन्स, K₂ 4 प्रमथन्स, K₈ प्रमथन्स; Dn₂ प्रथयत्य, T₂ G₁ 2 प्रमथन्स (for प्रमथन्स) S₁ K₁ 2 4 प्रधावति; S₂ विधावति, T G₈ M व्यरोचत (for विधावति) — ^d) K₈ वर्पत; K₈ अवध; Dn₂ वर्पत (for अवर्पत) N₁ B₁₋₈ 5 प्रति (for तत) S स शस्त्रभ्यः (M₂ 'त्य')वर्तत

80 K₈ s om (hapl) 80-82 — ^a) D₄ पुनस्तु- T G₁ 2 काश्चिच्छ्लेण, G₈ काश्चिद्व्लेण; M₁ 'चित्रेण; M₁₋₄ 'चिक्षेप (for सुविचित्रेण) — ^b) T₁ शरचन्द्रेण T₂ वर्मेणा (for चर्मणा) K₈ शतचन्द्रेण च कर्मणा (hypermetrio) — ^c) S₁ K₁ चाकाशवर्णेण, — ^d) S₁ K₁ M₁ तदा चरति, K₈ N₁ B₁₋₈ s Dn₂ D₁₋₈ 5 T₂ G₁ तथाचरत (for तदा) K₈ तदा स परमासिना

81 K₈ s om 81 (cf. v 1 80) — ^a) K₁ तत्

उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
 निद्रार्ताश्च भयार्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ८२
 विस्वर चुकुशुश्चान्ये बहुबद्धं तथावदन् ।
 न च स्म प्रतिपद्यन्ते शस्त्राणि वसनानि च ॥ ८३
 विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन्परस्परम् ।
 उत्पतन्तः परे मीताः केचित्तत्र तथाभ्रमन् ।
 पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसृजुवुः ॥ ८४

बन्धनानि च राजेन्द्र सञ्छिद्य तुरगा द्विपाः ।
 समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ८५
 तत्र केचिन्नरा मीता व्यलीयन्त महीतले ।
 तथैव तान्निपतितानपिपन्नाजवाजिनः ॥ ८६
 तस्मिस्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
 वृत्तानि व्यनदन्तुचैर्षुदा भरतसत्तम ॥ ८७
 स शब्दः प्रेरितो राजन्भूतसंघैर्षुदा युतैः ।

स; K₂ तथा च, B₅ तदा स, T₁ G₈ स तदा, T₂ G₁ : M स तथा (for तथा स) —^b) Dn₂ आह्व दुर्मदा, D₁ दुर्मदा —^c) K₁ वृक्षोभयत

82 K₄ : om 82 (of v l 80) B₁ om 82-83 —^b) M यौधा (for योधा) S सहस्रश (for विचे तस) —^c) Ś₁ निद्रामत्ता, Ś₂ K₁ निद्रामत्ता; K₂ निद्रार्ता, K₃ निद्रावन्तो, S (except G₈) निद्राधाश्च (for निद्रार्ताश्च) —^d) K₁ वृद्धवन्त, K₂ धावतश्च, Dn₁ व्यधावन्त, Dn₂ D₆ T₁ व्यधावत्स, D₁ व्याघा वत्स (for व्यधावन्त) — After 82, N₁ ins (of 83^{ab})

39* विक्रोश चुकुशुश्चान्ये बहुबद्धं ततस्ततः ।

83 B₁ om 83 (of v l 82) —^a) K₈ व्यजुभ, K₆ विश्वरं; Dn₁ वीर च (sio) (for विश्वर) K₈ चाने (for चान्ये) — Ś₂ om (hapl) 83^b-84^a —^b) Ś₁ बहुबद्ध (sio), K₁ Dn₂ बहुबद्ध, K₂ बहुबद्ध, Dn₁ 'बधं, D₆ बहुबद्ध, G₈ बहुबद्ध (for बहुबद्धं) K₁ तथावदन् (sio); K₂ B₂ तदावदन्, S अयावदन् (for तथावदन्) —^c) N₁ न चर्मे (for न च स्म) K₆ N₁ B₂-s Dn D₁-s : S प्रत्यपद्यन्त (D₁ : ते) —^d) Ś₁ (m as in text) K₁ वसनानि, K₂-4 विविधानि; N₁ B₂ G₈ कवचानि (for वसनानि) D₅ om च B₈ वा (for च)

84 Ś₂ om 84^a (of v l 83) K₆ om 84^{abcd} —^a) B₁ उत्पेतु (sio) (for विमुक्त) M₂ केशांश्च (for केशाश्च) Ś₁ K₁ अप्यन्ये; G₈ चान्यतु (for चाप्यन्ये) T₂ G₂ विमुक्तकेशाश्चान्ये — B₈ reads 84^b-85^c on marg —^b) G₈ पराभव (for परस्परम्) —^c) Ś₁ K₁ [अ]पतन्मीमा; Ś₂ B₂ : Dn D₁-s : [अ]पतन्मीमा, K₂-4 पर मीता, K₅ [अ]पतन्मीता; B₁ : [अ]परे मीता (for परे मीता) N₁ उत्पेतुरपरे मीता, B₂ M उत्पतन्नपरे मीता (M₂ वीरा); G₈ उत्पतत्यपरे मीता —^d) Ś₁ (sup lin as in text)

K₂ : तथापतन्, K₁ तथाभवन्, B₂ : Dn₁ D₁-s : [अ]भ्रमत्ता (B₁ Dn₁ D₁ : वा), Dn₂ भ्रमत्ता, T G₁ : M परिभ्रमन्, G₈ तथावृत्त (for तथाभ्रमन्) —^c) Ś₂ पुरीषम्, K₁ पुरेपम्; K₂ सुरीपम् (for पुरी) K₂ : व्यसृजन्, K₃ : उत्सृजन्, D₆ ससृजन् (for असृजन्) K₆ विमुक्तधधना केचित्, N₁ S पुरीपा प्युत्स (N₁ न्यसृ, G₈ M₂ : न्यसृ) जन्केचित् —^d) K₂ D₆ प्रसृजुवु, K₂-s D₁ प्रसृजुवु

85 G₈ om 85^a-88^b —^a) K₂ T₂ G₁ : तु (for च) Ś₁ K₁ सञ्छिद्य (for राजेन्द्र) —^b) Ś₁ K₁ राजेन्द्र, K₂ सञ्छिनं, Dn₁ सञ्छिद्य (for सञ्छिद्य) K₂ : T M तुरग (for तुरगा) —^c) K₂ : B₁-s G₁ M₁ : : समे, T G₂ सर्वे (for सम) K₂ पर्यापतंश्च, Dn₁ पर्यवतश्च (for पर्यपतश्च)

86 G₈ om 86 (of v l 85) —^b) Ś₁ K₂ : : व्यलीयन्त; K₁ वृलीयन्त, Dn₁ व्यलीयेत, D₁ व्यमी यन्त, T G₁ : M₂ : न्यपतन्त, M₁ : न्यवर्तन्त (for व्यलीयन्त) K₂ T₁ महीतले N₁ केचित्तत्र तयावदन् —^c) Ś₂ हि, K₂ च (for नि) S (G₈ om) तथैव पतित्ता भूमौ —^d) Ś₂ न्यपेधन्, K₁ corrupt, K₂ D₆ : अपिबन्, K₃ निष्पेयुर; K₆ न्यपिषन्; B₁ : D₁ : न्यपिषन्, B₂ व्यपीयन्; T G₁ M न्यपीदन्, G₂ निपीदन् (for अपिषन्) K₆ स पिपेय महासुज, Dn₁ अपिषद्वचवाजिन

87 G₈ om 87 (of v l 85) K₆ om (hapl) 87^a-89^b —^a) B₁ सञ्छिद्य —^b) K₂ : S (G₈ om.) भरतर्षभ (K₂ भ) (for पुरुषर्षभ) —^c) N₁ B₁ : : Dn D₁-s : T₁ वृत्तानि, B₂ T₂ G₁ : वृत्तानि (for वृत्तानि) —^d) S (G₈ om) युक्तानि (for भरत) D₁ om from सत्तम up to the end of st 88

88 G₈ om 88^{ab} (of v l 85) K₆ D₇ om 88 (of v l 87) —^a) Ś₁ K₁ N₁ B₄ Dn D₆ प्रेरितो, G₁ प्रेरितो, M₂ परितो (for प्रेरितो) — T₁ om

अपूरयद्दिशः सर्वा दिवं चापि महास्वनः ॥ ८८
 तेषामार्तस्वरं श्रुत्वा विव्रस्ता गजवाजिनः ।
 मुक्ताः पर्यपतन्नाजन्मृद्वन्तः शिबिरे जनम् ॥ ८९
 तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः ।
 अकरोच्छिबिरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः ॥ ९०
 तस्मिन्मसि संजाते प्रमूढाः सर्वतो जनाः ।
 नाजानन्पितरः पुत्रान्भ्रातृन्भ्रातर एव च ॥ ९१

गजा गजानतिक्रम्य निर्मनुष्या हया हयान् ।
 अताडयंस्तथाभजंस्तथामृद्वं भारत ॥ ९२
 ते भग्नाः प्रपतन्तश्च निघ्नन्तश्च परस्परम् ।
 न्यपातयन्त च पुरान्पातयित्वा तथापिषन् ॥ ९३
 विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः ।
 जघ्नुः स्वानेव तत्राथ कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ९४
 त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वाःस्थास्तथा गुल्मान्श्च गौल्मिकाः ।

(hapl) 88^b-89^a. —^b) D₁ 2 (before corr) भूत-
 शब्दैर् (for संवैर्) B₈ सुदान्वित, D₁ 'न्वितै-
 —^a) K₁ 8 M₂ अपूरयन्, K₂ अपूजयन्, N₁ आपूरयद्
 —^a) K₈ B₁ 2 4 5 D_n D₁-5 T₂ G₁ 2 चाति- (for
 चापि) S₁ K₁ 8 M₁ महास्वना, B₁ 8 D_n1 महामन
 (for महास्वन)

89 K₈ om 89^{ab}, T₁ om 89^{ab} (of v 1 87, 88)
 —^a) K₈ 8 N₁ T₂ G₂ आर्तस्वन, B₂ 4 D_n D₁-8 5
 G₁ 'रवं, D₇ सार्तस्वर, M₁ तन्निनद (for आर्तस्वर)
 —^b) D_n2 गतवाजिन —^a) K₈ युक्ता (for मुक्ता)
 K₂ पर्यचरन्, D_n1 पर्यपतद् (for 'न्) —^a) K₁
 मृद्वन्त (sio), D_n1 मद्रगा (for मृद्वन्त) B₁ 2 समरे,
 G₂ चरणैर् (for शिबिरे) K₈ N₁ B₁ 2 जनान्

90 ^a) D_n1 तैन्नस्त (sio), S (except M₁)
 तैस्तथा (for तैन्नस्त) —^b) K₈ 5 G₁ 8 चरणैरीरित (G₈
 'रित्यत), D_n1 चरणोदारित, D_n2 'दिरितं (for 'दी
 रित) —^a) S₁ K₈ T G शिबिर (for 'रे) N₁ तश्च
 (for तेषां) —^a) G₈ तत (for तम)

91 ^b) S₁ समूढा, K₁ समूढा; K₈ प्राद्वन् (for
 प्रमूढा) K₁ सर्वते (sio) D_n2 मूढा सर्वगतो जना
 —^a) S₁ K₁ राजान (S₁ 'न), S₁ नाधरन्, K₂ D₈
 (by corr) न जानन् (for नाजा) D_n2 पुतर (for
 पितर) —^a) K₁ आधून् K₈ आतरम् (for आतर)

92 ^a) K₈ B₁ 5 D_n2 D₁-5 7 S (except M₁)
 गजो, D_n1 गजान् (for गजा) K₈ गदान्, S गजम्
 (for गजान्) T G₁ 8 M₁ 8 4 अभिक्रम्य —^b)
 B₁ 5 D_n D₈ 7 निर्म (D_n1 'मु)नुष्यान्, S निर्मनुष्यो
 (T₁ 'व्ये) (for निर्मनुष्या) B₁ 5 D_n1 D₈ हयान्दया,
 S हयो हय —^a) S (except T₁) अताडयत् T₁
 तथामृद्वन्, T₂ तदामृद्वन्, G₁ 2 तदामृद्वन्, G₈ तदा
 गर्ज; M₁ तथामजद् K₈ अताडयंस्तथा —^a)
 K₁ तथामृद्वन्, T₁ भजश्च, T₂ तदामर्जश्च, G₁

'गर्जश्च, G₂ 'मृजश्च, G₈ तत्रामृद्वान्, M अवमृद्वान्
 (for तथामृद्वन्) B₁ भवेत् (sio) (for भारत) K₈
 भजतश्च नराधिप

93 ^a) S₂ M₁ 4 प्रपततश्च (metathesis), K₈ N₁ B
 D_n D₁-5 7 M₈ प्रपतति (M₈ 'त) स्म (for प्रपतन्तश्च)
 K₈ तेन भग्ना पततश्च —^b) B₁ 2 निघ्नतश्च, T₁ G₈
 मृद्वतश्च (for निघ्नन्तश्च) —^a) K₂ 8 5 न्य (K₈ नि)
 पातयतश्च; G₁ व्यपातयत् (for न्यपात) T G₂ 8 M
 च नरान्, G₁ नधिरात् (for च परान्) K₈ N₁ B
 D_n D₁-5 7 न्यपातयस्तथा चान्यान् —^a) K₈ योध
 यित्वा (for पात) S₁ K₁ तथापि षद्, K₂ तथा
 पिषन्, K₈ पिपेष च, K₈ ययापरान्, K₈ N₁ B₂-4
 D_n D₁-5 तदापिषन्, D₇ तदापिषान्, T₁ व्यपीपिषन्,
 T₂ [अ]प्यवीविषन्, G₁ व्यवीषयन्, G₂ [अ]प्यषद्विषन्,
 G₈ तथापतन्, M₁ 8 4 [अ]प्य (M₁ ह्य)पीडयन्, M₂
 व्यपीडयत् (for तथापिषन्)

94 ^a) D₁ सनिद्राश्च, M₁ सुनिद्राश्च —^b) S₁
 K₁ सवृत्तानना, N₁ चावृता, T₂ चावृता जना,
 M₁ च वृता नरा —^a) D₇ जग्मु K₈ चान्ये
 च, B₁ 2 तानेव (for स्वानेव) K₈ तत्राप्य, B₈ ते
 चाथ (for तत्राथ) S स्वानेव जग्निरे मूढा —^a) S₁
 K₂ 4 B₁ कालेनाति, K₈ D₁ 2 'नाथ, K₈ 'नापि,
 N₁ B₁-3. 5 D₈ 5 'नैव, D_n2 'नेव (for 'नाभि) S₂
 प्रचोदितान्, K₈ प्रनोदिता, K₈ D₇ प्रनोदिता (for
 प्रचोदिता) K₁ कालेन प्रतिचोदिता, M₁ कालेनाप्रति
 पीडिता

95 ^a) K₈ त्यक्त (for त्यक्त्वा) K₈ द्वाराश्च (for
 द्वाराणि) K₈ om (hapl) from च up to विप्रनष्टाश्च
 (in 96^a) T₁ G₁ M द्वास्थास्ते, T₂ G₂ द्वास्थास्ते, G₂
 द्वारस्थास् (for च द्वास्थास्) —^b) N₁ B D_n D₁-5 7
 द्वारस्थास् (for च द्वास्थास्) —^a) N₁ B D_n D₁-5 7
 T₁ G₁ M₈ 4 गुल्मानि (D₁ 'जि) (for गुल्माश्च) K₂
 गोलिका, S गुल्मिन (for गौल्मिका) —^a) D₂ M₂
 प्राद्वति (M₂ 'ती) K₁ तथाशक्ति (for यथा) —^a)

प्राद्रवन्त यथाशक्ति कांदिशीका विचेतसः ॥ ९५
 विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्त तदा विभो ।
 क्रोशन्तस्तात पुत्रेति दैवोपहतचेतसः ॥ ९६
 पलायतां दिशस्तेषां स्वान्पुत्सुज्य बान्धवान् ।
 गोत्रनाममिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ॥ ९७
 हाहाकार च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ।
 तान्बुद्धा रणमत्तोऽसौ द्रोणपुत्रो व्यपोथयत् ॥ ९८
 तत्रापरे वध्यमाना मुहुर्मुहुश्चेतसः ।

शिविरानिष्पतन्ति स्म क्षत्रिया भयपीडिताः ॥ ९९
 तांस्तु निष्पतत्स्वस्ताञ्छिविराज्जीवितैपिणः ।
 कृतवर्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतुः ॥ १००
 विशस्त्रयत्रकवचान्मुक्तकेशान्कृताञ्जलीन् ।
 वेपमानान्क्षितौ मीतान्नैव कांश्चिदमुञ्चताम् ॥ १०१
 नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्क्रान्तः शिविराद्बहिः ।
 कृपस्य च महाराज हार्दिक्यस्य च दुर्मतेः ॥ १०२
 भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् ।

K₁ कादिशेका, K₈ कांदिसीका, Dn₃ गतश्रीका, S
 ते तत्रैव (M₃ च), Ca d कांदिशीका (as in text)
 S₂ विचेतसः

96 K₈ M₃ : om (hapl) 96 K₈ repeats 96
 —^a) K₁ G₈ विप्रनष्टाश्च, K₈ (first time) om,
 Dn₁ प्रविलम्बाश्च, M₁ ते विप्रनष्टाश्च (for विप्रनष्टाश्च)
 T G₁ : M₃ नान्योन्यम्; M₁ चान्योन्य (for तेऽन्योन्यं)
 B₁ विप्रनष्टास्तथान्योन्य —^b) N₁ Dn नाजानन्त, D₈
 न जानन्त, T G₂ : M₁ : अजानन्त, G₁ अनीक तु (for
 नाजानन्त) N₁ B₁ : Dn D₁ : T G₂ M₁ : तथा,
 G₁ *था (for तदा) —^c) K₈ क्रोशन्तस् K₁ पुत्रेण
 (for पुत्रेति)

97 ^a) B₈ चैषां (for तेषां) S पलायत दिशस्ते
 नै —^b) K₈ स्वान्पुत्सुज्य; Dn₁ D₁ G₁ नान्पु^३;
 D₈ स्वान्पुत्सुज्य, D₈ स्वानान्; D₁ तातप्यु (for
 स्वान्पु^३) K₈ बाधवा, T₁ पांडवान् (for बान्धवान्)
 — After 97^a, S₂ reads and cancels 96^{led} —^d)
 S₂ (before corr) K₈ आक्रन्दति, K₁ प्रार्थयन्त, K₈
 M₁ आक्रन्दन्त, Dn₃ आक्रन्दन्त, T G आक्रोशन्त (for
 आक्रन्दन्त) K₈ च ते जना, Dn₃ ततो जन (for
 ततो जना)

98 ^a) K₁ B₁ : हाहाकारांश्च (K₁ रान्), N₁ का
 राश्च, D₁ कारे, S रवास् (for कार) S₂ सच, K₁
 प्र, K₈ सा, K₈ S तु (for च) S₁ K₁ कुर्वन्त (for
 कुर्वाणा) —^c) D₈ तांरुध्वा, D₈ तान्पुध्वा, G₂
 तान्पुधा (sic), G₂ दुध्वा च (for तान्पुध्वा) K₈ वर-
 मत्तोसौ, B₂ : Dn₂ D₁ : रणमध्येसौ S₁ K₁ तान्
 वरणमत्तोसौ, K₂ वारणेवसमत्तोसौ, K₈ वारुणेव मात्रो
 सौ, K₈ तास्तु दुध्वा रणे मत्तो —^d) K₁ व्यपोथयत्,
 B₁ Dn₁ D₁ : न्यपातयत्, Dn₂ न्यवारयत्, G₂
 [s]न्यवोचयत् (for व्यपोथयत्)

99 ^a) S₁ K₁ तत्रांतरे, K₈ ततोपरे (for तत्रा^३)
 S₁ वध्यमाना, K₁ (by corr) बाध्यमाना (for वध्य^३)
 S अपरे तत्र च (T₂ G₁ यु) द्यतो (M₃ : ते) —^c)
 N₁ Dn₃ शिविर (for शिविरान्) K₁ निपतति; K₂
 निपतती, K₁ : निपतति, K₈ न पतति —^d) K₈
 उपपीडिता; B₃ रणपडिता (for भयपीडिता)

100 ^a) K₈ तांश्च, K₈ गतान् (for तास्तु) K₂ :
 नि (K₂ नि) पततस्, K₈ N₁ B₁ D₁ S निष्पतितस्
 K₈ स्वस्तान्, K₄ *स्तान्, Dn₁ व्रस्ता (for व्रस्तान्)
 —^b) K₈ शिविरान् Dn₂ शिविराजैवितैपिण (sic)
 —^c) K₈ कृतश्चैव (for कृप) —^d) K₁ विजघ्नतु,
 K₈ [s]भि^३, K₈ तु जघ्नतु

101 ^a) S₁ K₁ विशस्त, B₁ : विशस्तान्; Dn₃
 M₁ विशस्त, D₁ : M₁ (sup in) विशस्त; D₁
 विशस्त; T G₂ विमुक्त (for विशस्त) S₁ K₂ : D₁
 M₃ : पत्रकवचान्; S₂ : पात^३; K₈ B₁ : मुक्त^३; B₈
 T G₁ : M₁ : राक्ष, G₈ M₃ : (sup in) वस्त्र (for
 यन्त्र) —^b) K₄ कृताञ्जलिन् —^c) S₂ वेपमानान्,
 M₁ वेष्टमानान् (for वेप^३) K₂ क्षीतौ K₁ चैतान्
 (for भीतान्) —^d) S₁ lacuna K₈ N₁ Dn अ-
 मुच्यतां, B₁ अमुच्यतां; T₁ व्यमुचत, G₈ विमुचता,
 M व्यमुचतां (for अमुच्यताम्) K₁ निर्दयौ विनिजघ्नतु

102 ^a) K₈ नामुच्यत, Dn₂ न मुच्यत D₁ :
 तथा (for सयो) K₄ काश्चिन् —^b) K₈ : नि क्रांत
 —^c) G₁ तु (for च) N₁ B₁ Dn₂ D₁ : कृपश्चैव (for
 कृपस्य च) —^d) S₁ damaged K₁ सात्वतस्य च;
 K₈ हार्दिकस्य च, N₁ Dn₂ D₁ : हार्दि (Dn₂ : र्द) क्यश्चैव;
 D₁ हार्दिकस्य च (for हार्दि) K₂ : भारत, K₈
 दुर्मते, N₁ B₁ : Dn₂ D₁ : दुर्मति, S धीमत (for
 दुर्मते)

103 B₂ reads 103^{ab} on marg —^a) K₈ चिकी-

त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य हुताशनम् ॥ १०३
 ततः प्रकाशे शिविरे खड्गेन पितृनन्दनः ।
 अश्वत्थामा महाराज व्यचरत्कृतहस्तवत् ॥ १०४
 कांश्चिदापततो वीरानपरांश्च प्रधावतः ।
 व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्विजवरो नरान् ॥ १०५
 कांश्चिद्योधान्स खड्गेन मध्ये संछिद्य वीर्यवान् ।
 अपातयद्द्रोणसुतः संरन्ध्रस्तिलकाण्डवत् ॥ १०६
 विनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्चद्विरदोत्तमैः ।

पितौ, Ks चिकीर्षतो —^b) M2 वै (for तौ) Ks
 प्रियौ; Ks श्रिय, Dn2 भय (for प्रियम्) —^c)
 Ks B1 Dn1 तेषु (for त्रिषु) Ks Gs लोकेषु (for
 देशेषु) K1 दीप्त च, Ks दधतु, Ks ददतु, Ks
 Dn1 ददत (for ददतु) G1 त्रिद्वारदेशे ददतु —^d)
 Ks हुताशन K1 सनियम्य हुताशन

104 ^a) Ks प्रकाश (for प्रकाशे) —^b) D1
 खड्गेन Ks नृपनन्दन — B1 Dn1 Ds 5 read and
 D1 2 4 repeat 104^{ad} after 105 —^c) S2 महातेजा
 (for राज)

105 K1 wrongly omits 105^{abc} and 106^{abc}, mak-
 ing one line with 106^a and 105^d S1 K2-8 N1
 B8 5 S transp 105 and 106 B1 2 repeat 105
 D2 reads 105 followed by a repetition of 104^{ad}
 on marg —^a) Ks काचिद् S2 काश्चिद्दोपतता
 वीरान्, N1 कांश्चिदपातयद्दीरो —^b) Ks अपरान्सप्रधा
 वत, N1 परांश्चापि प्रधावता, B1 3 4 5 Dn D1-8 5
 G1 अपरांश्चैव धावत, T1 अहर्नश्च प्रधा —^c) N1 Dn1
 व्ययोजयत (for व्ययोज) —^d) K2 4 6 द्वौणिर् (for
 प्राणैर्) Ks N1 B1-8 5 Dn2 D1 2 4 7 द्विजवरोत्तम,
 Ks वराक्षरान्, B1 Dn1 Ds वरोपरान्, Ds वरोव
 रान्, S द्वौणि कृतावत् (for द्विजवरो नरान्) — After
 105, D1 2 4 repeat 104^{ad}, while T2 G2 2 read
 107^{ab}, repeating it in its proper place

106 S2 D1 om 106 S1 K2-6 N1 B8 5 S transp
 105 and 106 —^a) Ks चिच्छेद, M2-3 योधान्स (for
 योधान्स) K1 reads 105^d after 106^a and om 106^{abc}
 —^c) Ks द्रोणसुत, N1 B Dn D1-3 T1 पुत्र (for
 सुत) —^d) T साठैदस्, G M2-4 सछिन्ना (M1 जा)
 स, M1 सछिन्नम् (for मरन्ध्रस)

107 K2 transp 107 and 108 —^a) S1 K1 6

पतितैरभवत्कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १०७
 मानुषाणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च ।
 उदतिष्ठन्कबन्धानि बहून्युत्थाय चापतन् ॥ १०८
 सायुधान्साङ्गदान्बाहूनिचकर्त शिरांसि च ।
 हस्तिहस्तोपमानूरून्हस्तान्पादांश्च भारत ॥ १०९
 पृष्ठच्छिन्नाञ्जिरश्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्नांस्तथापरान् ।
 समासाद्याकरोद्वैणिः कांश्चिच्चापि पराङ्मुखान् ॥ ११०
 मध्यकायाच्चरानन्याश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः ।

Bs Ds M1 निनदद्भिर्, K2 निददद्भिर्, N1 B1-3 न
 दद्भिश्च (for विनदद्भिर्) Ks भृश यज्ञैर्, N1 भृशो
 यज्ञैर्, B1 2 भृशातैश्च, B8 भृशातैस्तैर्, Ds Gs
 भृशायत्तैर् (for भृशायत्तैर्) —^b) N1 वराक्ष (for
 नराक्ष) Ks N1 द्विपदोत्तमै, S द्विपदोत्तमै (for
 द्विरदोत्तमै) —^c) Ks Dn1 पातितैर् —^d) Ks
 भरतर्षभ

108 K2 transp 107 and 108 —^a) S2 K1 5
 मानुष्याणां, Ks Dn1 8 मनुष्याणां (for मानुषाणां)
 —^c) T G2 हतेषु (for हतेषु) K2 1 6 वै (for च)
 S1 K1 हतेषु भरतर्षभ, S2 पतितेषु हतेषु च —^d)
 S2 बहून् T2 G2 ऊर्ध्वानि; Gs उत्थानि (for उ
 त्थाय) Ks चापयत् (for चापतन्) Ks बहूनि विवि
 धानि च

109 Ds om 109 —^a) B1 Dn1 स (B1 marg
 सा) गदान् (for साङ्गदान्) S (except T1) साङ्गदान्सा
 युधान् (by transp) —^b) S1 Ks N1 B Dn2 D1-8 7
 T1 G1 M1 विचकर्त (for नि) Ks शिरांसि निचकर्त
 ह —^c) K1 हस्तोपमान् Ks हस्तान् (for ऊरून्)
 —^d) K2 4 6 मारिष (for भारत) Ks पदातांश्चैव
 भारत

110 ^a) S1 K1 पृष्ठभिन्नान्, Ks पृष्ठछिन्ना, Ks
 पृष्ठे छिन्नास्, M2 पृष्ठछिन्नान् (for पृष्ठ) K2 3 शिर
 छिन्न (K2 ज्ञान्), K4 शिराछिन्नान्, Ks तथा मध्ये,
 B1 5 Dn D1-3 7 पार्श्वछिन्नान् (for शिर) —^b)
 Ks-6 पार्श्वछिन्नास् B1 5 Dn D1-3 7 शिरदिच्छास्
 (for पार्श्व) Ks 5 तथा परे, Ks तयोपरान् —^c)
 Ks B1 2 4 5 Dn D1-3 7 T1 स महात्मा (for समा
 साद्य) K1 5 करोद् D1 om from करोद् up to
 निहत्या (in 111^c) —^d) S1 काचिच्

111 D1 om. up to निहत्या (cf v 1 110) Ks om.

अंसदेशे निहत्यान्यान्काये प्रावेशयच्छिरः ॥ १११
 एवं विचरतस्तस्य निम्नतः सुबहुन्नरान् ।
 तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ॥ ११२
 किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः ।
 बहुना च गजाश्चेन भूरभूद्धीमदर्शना ॥ ११३
 यक्षरक्षःसमाकीर्णं रथाश्चद्विपदारुणे ।
 क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण संछिन्नाः प्रापतन्धुवि ॥ ११४
 मादूरन्ये पितृन्ये भ्रातृन्ये विचुकुशुः ।

केचिदूर्चुर्न तत्कुद्वैर्धातराष्ट्रैः कृतं रणे ॥ ११५
 यत्कृतं नः प्रसुप्ताना रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
 असांनिध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतम् ॥ ११६
 न देवासुरगन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ।
 शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ ११७
 ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
 न च सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिम् ।
 धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनंजयः ॥ ११८

111^a —^a) Śs K₁ मध्ये कायान्, B₁ 2 S मध्य
 (G₈ 'ध्ये)काये; B₈-s D₁-s मध्यदेशे (for 'कायान्')
 S चान्यान् Ñ₁ मध्यकायाधरान्यान्, Dn मध्यदेशेन
 राजन्यान् —^b) K₈ विच्छेदाभ्यांश्च Ñ₁ B₁-s खदश,
 T₂ G₈ M₁ 2-कदत (for कर्णत) —^c) B₁ 2 3 Dn₂
 अशदेशे, G₁ 2 M₁ 2 3 अशदेशाच्, M₂ देशाश्,
 Ca d देशे (as in text) Ś K₁ 2 3 विभिद्यान्यान्,
 K₈ विभेद्यान्यान्; K₄ [s]मिपत्या; Ñ₁ विहत्या, S
 च तत्रा (for निहत्या) —^d) D₁ कार्ये G₈ प्रावेश
 यन् (for प्रावेशयच्)

112^a) Dn₂ तु (for त्रि) T G एव हि बहुभि
 शस्त्रैः (G₁ 2 बहुशस्त्र), M एव सुबहुशस्त्र —^b)
 K₈ तु (for सु) Ś₁ K₁ निम्नतश्च बहुन्नरान्, S
 प्रतोपि (M प्रत सु) बलवत्तरान् —^c) K₄ 2 तामसी
 (for तमसा) —^d) K₈ दारुणदर्शन

113 Śs reads 113 on marg —^a) D₈ 2 कश्चित्
 (sio) (for किञ्चित्) K₄ प्राणेश (for प्राणैश्च) G₈
 सछिन्नचरणैः पुंभिर —^b) G₈ हस्तैश्च (for हतैश्च) Ñ₁
 B₂ चापि (for चान्यै) Ś₂ सहस्रशः —^c) Ñ₁ Dn₂
 D₁ 1 बहुला (for बहुना) K₄ om च K₈ बहुला
 जिगजाकीर्णा, M₁ 2 3 बहुनागनराश्चेन —^d) Dn₁ अभू
 च्छूर (by transp) K₂ Ñ₁ B₁-s M₂-4 घोरदर्शना
 (for भीम)

114^a) K₈ पुरुषैश्च (for यक्षरक्ष-) Ś₁ K₁ 2 3
 B₁ 2 समाकीर्णा, Ś₂ कीर्ण, K₄ D₁ कीर्णै (for
 कीर्णै) S वर्धयतो भय घोर —^b) Ś₂ सरथाश्च (hyper
 metric), T₁ नराश्च, T₂ G नराश्च, M₁ 2 3 राजाश्च,
 M₂ नराश्च (for रथाश्च) Ś K₁ द्विपदारुणा (Ś₂ जा),
 K₈ T G₁ 2 द्विपदारुणे, K₄ द्विपदारुणै, K₈ Dn₂ D₁
 G₈ द्विपदारुणे, M₁ 2 दांरणे, M₂ 3 द्विपदारुणे (for
 द्विपदारुणे) —^c) K₁ Dn₁ द्रोणपुत्रेण —^d) Ś₂
 सछश्च, Ñ₁ Dn G₂ सछश्च, D₈ सछन्यान् (for स

छिन्ना) D₈ नपतन्

115^a) Ś₂ K₂ 4 Ñ₁ मादूरन्ये, K₁ मादूरन्ये;
 K₈ 2 B₁ 2 Dn D₈ 4 7 भ्रातृन्ये, D₈ मादूरन्ये, T₁
 G₁ M मादूरन्ये, T₂ G₂ मादूरन्ये, G₃ पुत्रान्ये
 (for मादूरन्ये) K₁ पितृन्ये, S पितृ (T₁ वृ)श्चान्ये
 —^b) K₁ भ्रातृन्ये, K₄ om, K₈ भ्रातृन्ये, B
 Dn D₁-s 1 पुत्रान्ये; S भ्रातृश्चान्ये (for भ्रातृन्ये)
 K₂ 4 5 T₁ M₂ च (T₁ M₂ [s]पि) चुकुशु —^c) Ś₁
 केचिन्नतैर्, K₁ किञ्चिन्नतैर् (for केचिदूर्चुर) K₁ भृश,
 K₈ न तान्; T G₁ 2 नरा, G₈ अभि (for न तत्)
 Dn₂ केचिदुत्कर्णतत्कृद्वैर्

116^a) K₁ om न D₁ 2 3 तत्कृतं न, T M₂ 4
 यत् कृतं, G₁ M₁ यत् कृतं, G₂ M₂ यत् कृतं (for
 यत्कृतं न) —^b) T G₁ 2 भीम (for क्रूर) —^c)
 Ś₂ K₁ 2 T₂ G₁ 2 तु (for हि) —^d) B₂ 2 व
 (for न)

117^a) M₁ स (for न) Dn₂ D₁-s 5 न चासुरैर्न
 गधर्वैर् —^b) M₁ सयक्षोरगाराक्षसै —^c) S सेतुं हि
 (for विजेतु) K₁ कौन्तेय —^d) T₁ नेता (for
 गोप्ता)

118^a) K₂ 2 ब्रह्मण (for ण्य) Ś₁ B₁ सत्यवान्
 शास (B₁ दास), K₁ G₂ सत्यवाक् क्षात (G₂ शात)
 K₈ सत्यवादी च (for सत्यवाग्दान्त) —^b) Ś₁ K₁
 सर्वभूतप्रकम्पक, K₈ Dn₁ T₂ G भूतानुकम्पन —^c)
 K₈ 2 B Dn D₁ 2 4 5 1 स, S (except T₁) हि (for
 च) K₈ प्रमत्ते K₂ 2 D₈ न सुप्तं न प्रमत्तं वा, K₄
 न सुप्तं न मत्तं वा (submetric) —^d) K₈ नस्तशस्त्र
 कृताञ्जलि —^e) D₁ 2 T G₂ च (for वा) M₁ प्रधा
 वत मुक्तकेश —^f) S (except G₁) हन्यात् (for
 हन्ति) K₈ न सशय (for धनंजय)

तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
 इति लालप्यमानाः स्र शेरते बहवो जनाः ॥ ११९
 स्तनतां च मनुष्याणामपरेषां च कूजताम् ।
 ततो मुहूर्तात्प्राशम्यत्स शब्दस्तुमुलो महान् ॥ १२०
 शोणितव्यतिषिक्तायां वसुधायां च भूमिप ।
 तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ॥ १२१
 संवेष्टमानानुद्विग्नाभिरुत्साहान्सहस्रशः ।
 न्यपातयन्नरान्क्रुद्धः पशून्पशुपतिर्यथा ॥ १२२
 अन्योन्यं संपरिष्वज्य शयानान्द्रवतोऽपरान् ।

संलीनान्युध्यमानांश्च सर्वान्द्रौणिरपोथयत् ॥ १२३
 दह्यमाना हुताशेन वध्यमानाश्च तेन ते ।
 परस्परं तदा योधा अनयन्यमसादनम् ॥ १२४
 तस्या रजन्यास्त्वर्धेन पाण्डवानां महद्वलम् ।
 गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ १२५
 निशाचराणां सत्त्वानां सा रात्रिर्हर्षवर्धिनी ।
 आसीन्नरगजाश्चानां रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ १२६
 तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः ।
 खादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च ॥ १२७

119 Ś2 om 119^{ab}. — ^a) N̄1 B1.2 यदिद (for तदिद) K5 (marg) तद्, B1 वै (for न) Ś1 K1 क्रूर (for घोर) — ^b) T G1.2 भीमकर्मभिः (for क्रूर) K1 रक्षोक्रूरकर्मभिः (sic) — ^c) K1 लालप्यमाना K8 D7 G8 ते, N̄1 च, T G1.2 तु (for स्र) — ^d) K1 शेरते बहुशो जनः

120 ^a) S1 K1 Dn1 स्तनता, K4 घ्नतां, K5 स्तुवता, K8 पतता (for स्तनता) — ^b) M2 भृशुजां, G2 d कूजताम् (as in text) — ^c) Ś1 प्रास **, K5 अभवत्, T1 प्राकाम्यत्, M1 प्राशम्यत् (for प्राशम्यत्) — ^d) K8 5 शब्द स (K5 सु) (for स शब्दस) K1 2 4 तुमुलो Ś1 D4 G8 [5]भवत्, K1 भवान् (for महान्)

121 ^a) K5 शोणितैर्, Dn1 शोणित (for शोणित) S1 K1 D4 5 व्यतिसिक्तायां, K8 B1.2 D1.2 (before corr) 8 *रिक्तायां, K5 D2 (by corr) T G1.2 *षक्ताया (for *षिक्ताया) D7 शोणितस्येतिषक्तायां — ^b) K5 च भूमिपा, T G2 नराधिप, G1 जनाधिप; G8 M रनर्षभ (for च भूमिप) — ^c) K1 तुमुलो, K2 4 6 Dn1 तुमल K2 4 6 D3 5 युद्धे, N̄1 B1-8 सर्वं, S राजन् (for घोरं) K8 रजस्तु तुमलं राजन् — ^d) K2 4 D5 क्षणाद् (for क्षणेन) B1 [अ]न्तरधीयते — After 121, D7 repeats from या च भूमिप up to धीयत

122 ^a) K1 सर्वेष्टमानान्, K2 5 B Dn1 D1 2 4 G1 सचेष्ट, K6 N̄1 Dn3 D3 5 7 स चेष्ट, T G2 वि चेष्ट (for सवेष्ट) Ś2 उद्विग्नाम् — ^c) Ś1 K1 नर, K4 नरा (for नरान्)

123 ^a) K8 स (for स) Dn1 सपरिष्वज्य (for *प्वज्य) — ^b) Ś1 M2 शयानान्, K1 शयना (for

शयानान्) K1 सवतो, K8 ब्रवीतो, D8 मयतो; T G जीवतो, M लीयतो (for द्रवतो) K2 4 6 D5 नरान् (for उपरान्) B1 शयानान्यवर्ततोपमान् — ^c) G8 M8 4 स (G8 वि) लीनान् Dn2 वध्यमानांश्च, S द्रवतश्चापि (for युध्यमानांश्च) K8 लीनान्युध्यमानाश्च — ^d) K1 द्रौणिर् B1 2 Dn1 अपातयत् K5 सुसांश्चैव तथापरान्

124 K5 om 124^{ab} — ^a) Dn D7 दह्यमानान् K8 मध्यमानाश्च, Dn D7 वध्यमानाश्च (for *मानाश्च) K8 तेन वै, B1.2 तेनघ (for तेन ते) S हुताशनेन दह्यते वध्यते (M1 8 4 *तो) द्रौणिना परे — ^c) K2 T2 G2 8 तथा, B1 2 ततो (for तदा) Ś2 K8 6 N̄1 B Dn D8-5 7 योधान्, K4 योद्धा, M1 8 4 यौधान्; M2 यौधा (for योधा) G1 परस्पर तयायन्वा — ^d) Ś2 K2 8 6 N̄1 B1-8 Dn D8-5 अनयद्, S गमयन् (for अनयन्) K1 यसमादन (metathesis), B1 2 यमसाधन (for *सादनम्)

125 ^a) K2 4 G2 8 तस्या, G1 तया, M1 ततो (for तस्या) K2 6 रजन्या (K8 *न्या) मर्धेन, K8 G8 रजन्या (G8 *न्या) स्पर्धेन, K4 रजन्या मर्धेन (for *न्या स्पर्धेन) — ^b) Dn1 महाबल, Dn2 lacuna — ^c) Dn1 शमयामास — ^d) K1 *निवेशन

126 ^b) B Dn D1-4 7 रात्रि सा (by transp), M1 सा रात्री Ś2 K2-4 Dn D3 5 T M2 8 हर्ष वर्धनी (for *वर्धिनी) — ^d) K2 4 6 D3 5 सैन्य, K8 Dn1 S रौद्रा (G8 *द्र) (for रौद्री) Dn2 क्षयकरा

127 ^a) Ś2 तत्रापश्यत, D5 *दृश्यत — ^c) K2-4 N̄1 B1.2 D3 5 S परमानानि (for नर) — ^d) M1 पियत शोणित बहु

करालाः पिङ्गला रौद्राः शैलदन्ता रजस्वलाः ।

जटिला दीर्घस्रक्थाश्च पञ्चपादा महोदराः ॥ १२८

पश्चादङ्गुलयो रूक्षा विरूपा भैरवस्वनाः ।

घटजानवोऽतिहस्ताश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ॥ १२९

सपुत्रदाराः सुकूरा दुर्दर्शनसुनिर्घृणाः ।

विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसाम् ॥ १३०

पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन्नाणशोऽपरे ।

इदं वरमिदं मेघ्यमिदं स्वाद्विति चाब्रुवन् ॥ १३१

मेदोमज्जास्थिरक्तानां वसानां च भृशाशिताः ।

परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मासजीविनः ॥ १३२

वसां चाप्यपरे पीत्वा पर्यधावन्विकुक्षिलाः ।

नानावक्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताशिनः १३३

128 °) K₂ T₂ G M₂₋₄ कराला K₂ पीङ्गला, B₁ : कपिला, T₂ G पीङ्गला (for पिङ्गला) S₁ damaged, K₄ रूद्रा, K₆ रौद्रो, N₁ Dn₂ D₁ : चैव (for रौद्रा) — °) Dn₂ शलदन्ता, D₈ शैलदन्त (for दन्ता) K₆ रजस्वलान् — °) S₁ दी ****, S₂ दीर्घस्रक्थाश्च; K₁ 'सकाश्च, K₂ : 6 D₈ : G₁ : 'वक्राश्च; K₈ 'शक्त्यश्च, K₆ 'सक्त्याश्च; N₁ 'संच्यश्च, B₄ D₁ : 'शंखाश्च, Dn₁ सरवाश्च, Dn₂ 'मध्याश्च, D₄ सक्त्याश्च, D₇ सस्काश्च, T G₂ भीमवक्राश्च, M दीर्घपक्षाश्च (for सक्त्याश्च) — °) K₁ महोदरा (for दरा)

129 °) S₁ lacuna, N₁ पश्चादङ्गुलयो, Dn₂ 'दन्तु लयो K₆ भद्रा (for रूक्षा) — °) K₂ : वैरूपा (for वि) K₂ M₁ : 4 भैरव (K₂ वा)स्वरा — °) Hypermetric G₁ [s]पि (for ऽति) S₁ घटा** तिहस्ताश्च; S₂ (before corr as in text) गजाननाति; K₁ घटाननाभि, K₈ घटारावाति, K₄ घटजानवोति हस्ता, K₆ घटजघातिहस्ताश्च, K₆ B₁ Dn₂ D₁ : 4 : घटाजालावसक्ताश्च (D₇ स्व), N₁ जटिलाश्चातिरक्ताश्च, B₁₋₈ घटामजाल (B₁ [marg] घटाजाल रौद्रास्व (B₁ स्वा), B₆ D₈ : घटाजालविरक्ताश्च, Dn₁ जवारक्ता, T₁ गजाननापि हस्ताश्च, T₂ गजाननांश्च प्रह्लाश्च, G₂ अजान वोपि हस्ताश्च, G₈ घटाजालपरिक्षिता; M₄ विकुक्षिल ह्रस्वजघा — °) K₄ नीलकण्ठा, T₁ नीलवर्णा, T₂ 'वर्ण (for कण्ठा) B₄ Dn₂ D₁ : 4 : T₂ विभीषणा (for विभी)

130 °) Dn₂ सुपुत्रा, M₁ सुपुत्र (for सपुत्र) K₁ स्वकारा (sio), K₈ : 6 D₁ : M₂ : सकूरा, N₁ कूरागा, T G₁ : कूरास्ते, G₈ कूराश्च, M₂ सुप्रीता (for सुकूरा) — °) S₁ दुर्वर्शन, S₂ सुदुर्दर्शन (hypermetric), K₂ : दुर्वर्शीका, K₆ B₁ दुर्वर्शाश्च, K₂ : दुर्वर्शाका, N₁ दर्शनीया, B₁₋₈ Dn₂ D₁ : 4 : सु दुर्वर्शा, T G₁ : तादृशीका, G₈ ददर्शान्ये, M₁ दु दुर्वर्शीका, M₂ : दुदृशीका, M₂ दुर्वर्शीका (for दुर्वर्शन) K₁ स्वनिर्घृणा; K₆ G₈ च नि, T G₁ : M सुदारुणा

(for सुनिर्घृणा) Dn₁ सुदर्शा स्वतिनिर्घृणा — °) Dn₁ विविक्तानि (for धानि) — °) K₈ तथादृश्य च राक्षसा

131 °) K₆ D₈ रुधिर (for शोणित) — °) K₈ नृत्यतो; D₈ : प्रानर्तन्, T G₂ प्रानृत्यन् (for प्रा) S₁ K₁ परे; B₁ : रणे (for उपरे) K₆ प्रानृत्यत रणाजिरे — °) K₂ हृदीवरम्, K₆ N₁ B₁₋₈ Dn D₁₋₂ : T₁ G₁ M₁ हृद परम्, M₂₋₄ हृद मेध्यम् (for हृद वरम्) — °) K₁ हृद S₁ D₄ G₈ साध्विति, K₁ सान्विति, K₄ *द्विति, Dn₁ स्वामिति, Dn₂ स्वास्तिक (corrupt) (for स्वाद्विति)

132 °) K₆ मदोमज्जास्थि — °) K₆ D₇ वशाना K₄ om च S₂ K₁ N₁ B₈ भृशाशिन, K₁ : 8 Dn₁ D₁ : Gnp भृशासिता (K₈ ता); K₆ भृशानाना, Dn₂ पिपासवा; D₂ (before corr as in text) पिपा शिता, D₇ रशोविता (for भृशाशिता) T G₂ : 8 मांसानां भृशमाशित (T₂ 'सि; G₈ 'स्थ, M₂ 'भि)ता, G₁ वसानां भृशमाहता — K₁ om. (hapl) 132^a-133^d, K₆ om. 132^{ad} — °) N₁ Dn₁ पर (for पर) K₂ स्वादन्त D₈ : स्वादन्त परमांसानि — °) K₂ : 4 D₈ : 8 मासगृदिन (for 'जीविन)

133 K₁ om 133 (of v l. 132) — °) K₆ N₁ B₁₋₈ Dn D₁ : T G₂ : 8 वसाश्च, B₄ : 8 वशाश्च, G₁ वसा (for वसा) B₂ : 4 : Dn D₁ : 7 चैवापरे, M₄ चाभ्यपरे (for चाप्य) — °) S₁ विमुक्षिला, K₂ : 4 Cd विकुक्षिता, K₈ विकुक्षिला, N₁ विमुक्षिण, B₁ : 8 Dn विकुक्षिण, B₈ D₁ : 8 विकुक्षिका; B₄ विकुक्षिणा; T₁ विकुक्षिला, M₂ विहर्षुला (for विकु क्षिला) K₆ प्रधावतश्च कुक्षिपा, K₆ D₈ : 8 पर्यधावश्च विकुक्षिला, G₈ सुदमापुर्विकुक्षिला, M₈ : 4 पर्यधावत निस्तृषा — °) K₆ नानावक्रास्व — °) Dn₁ राक्षसा (for क्रव्यादा) S₂ पिशिताशिन, K₂ : 6 N₁ D₁ : 8 T G M₂ 'शना, M₁ : 8 मांसगृदिन

134 °) K₈ तत्रायुतानि चैवासन् — °) S₁ K₁

अयुतानि च तत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणाम् ॥ १३४
 मुदितानां वितृप्तानां तस्मिन्महति वैशसे ।
 समेतानि बहून्यासन्भूतानि च जनाधिप ॥ १३५
 प्रत्यूषकाले शिविरात्प्रतिगन्तुमियेष सः ।
 नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसित्सरुः ।
 पाणिना सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १३६
 स निःशेषानरीन्कृत्वा विरराज जनक्षये ।
 युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ॥ १३७

[अ]र्बुदानि च — °) Dn: घोररूपाणि, T क्रूरकर्मणा
 (for घोररूपाणां) — °) D: महानां, T G हताना
 (for महता) T घोरकर्मणां (T₁ 'ण')

135 Ms 4 om 135 — °) B₁ 3 वितृप्ताना, B₈
 M₁ विद्वत्तानां (for वितृ) — °) K₈ सभूतानि जना-
 धिप — S reads st 142^a-148^a after 135 (Ms 4
 after 134)

136 °) K₂ 'शिक्ष्यस्य, K₈ 'सिक्तासि, G₈ M₂-4
 'सिक्तास्यो (for 'सिक्तस्य) — °) Ś₂ द्रौणिर्, D₁
 द्रोणेर् K₂ असिष्ठः, K₈ अमत्सर, K₅ महाप्रभा,
 K₈ अलेशिरौ; Dn₁ असित्सर, G₈ असत्सम, M₈ 4
 ससुत्सरुः (for असि) K₄ द्रौणेरासिदसित्सरु (sic), Dn₁
 द्रौणेनासीदसित्सर — K₈ om 136^a — °) Ms 4 इव
 (with hiatus) (for सह) Ś₁ K₈ संश्लिष्य (for
 संश्लिष्ट) — °) K₂ पकीभूत, G₈ एक (for एकी)
 K₂ 4 प्रभो, K₈ [अ]भवत् (for प्रभो)

137 °) K₈ विशेषा (for निःशेषान्) K₂-4 N₁
 नरान्, B₁-8 D₈ जनान्, D₈ परान् (for अरीन्)
 Ś₂ गत्वा, B₁ 2 हत्वा (for कृत्वा) K₈ B₄ 8 Dn
 D₁ 2 4 7 दुर्गमा पदवीं गत्वा — D₈ om (hapl.)
 137^b-138^a — °) N₁ D₈ G₁ 8 M विरराज (for 'ज)
 S (except G₁) निशाक्षये (for जन) — °) K₁
 भस्मीकृत्वेव, K₈ 'कृत्वेव, D₈ G₈ M₁ 'कृत्वेव (for
 भस्म कृत्वेव)

138 D₈ om 138^a (cf v l 137) — °) K₂
 Dn₁ D₁ T₂ G M₁-8 द्रौणायनि, K₈ द्रौणिर्निशि,
 Dn₂ द्रौणानि च (for द्रौणायनि) B₁ 2 पुरा (for
 प्रभो) K₁ द्रौणि कृत्वेव भारत — B₄ Dn₁ D₁ 7
 om 138^a, B₈ reads it on marg — °) Ś₁ K₈ N₁

यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो ।
 दुर्गमां पदवीं कृत्वा पितुरासीद्वतज्वरः ॥ १३८
 यथैव संसुप्तजने शिविरे प्राविशन्निशि ।
 तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभः ॥ १३९
 निष्क्रम्य शिविरात्तस्मात्ताभ्यां संगम्य वीर्यवान् ।
 आचख्यौ कर्म तत्सर्वं दृष्टः संहर्षयन्विभो ॥ १४०
 तावप्याचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
 पाञ्चालान्सृज्यांश्चैव विनिकृत्तान्सहस्रशः ।
 ग्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ॥ १४१

B₁-8 M₂ गत्वा, K₈ B₅ Dn₂ D₁ 2 गच्छन् (for
 कृत्वा) — °) Ś₁ K₁ 8 विभीर् (for पितुर्) T G₁ 8
 M G₇ गतव्यथ (M₄ 'था'), G₁ गतानृण (for गत
 ज्वर) K₈ पितुरासीद्वतज्वरा

139 °) Dn₂ प्रविशं — °) S (except T₁) कृत्वा
 (for हत्वा) K₈ S (except T₁) निःशब्दः; B₁ नि-
 शब्दैर् — °) Ś₂ K₂ 4 B₁ 2 नरर्षभ, K₈ महाबल,
 S महारथ (for नरर्षभ) Dn₂ निश्चक्रे भरतर्षभ

140 °) K₂-8 D₈ निष्क्रम्य, B₁ निश्चक्रम्य (for
 निष्क्रम्य) S (except T₁) तस्माच्छिविरात् (by transp)
 — °) G₁ तस्मात् (for ताभ्या) S समम्य (for संगम्य)
 — °) K₈ आचख्यौ K₂ तत्सर्वं, T G₁ 2 M तत्ता
 भ्या; G₈ ताभ्यां तत् (for तत्सर्वं) — °) Ś₁ K₈ दृष्ट
 (for दृष्ट) K₁ B₁ 2 D₁ 2 प्रभो, K₈ इव (for
 विभो)

141 °) K₁ 2 N₁ D₈ तावप्याचक्ष (K₁ 'इय') तुस,
 K₄ 8 B₈ Dn तावथाचख्यतुस, T₁ ता स्म व्या, T₂ G₂
 तौ स्म व्या, G₁ न स्म व्या (for तावप्या) K₈ ताव
 चख्ये तु तत्रैव, M₁ तावुक्त्वा तु तत्तस्मै — °) Ś₁ K₁
 प्रियकर, B₁ प्रियस्करौ, B₂ प्रियकरौ, G₂ प्रियकरस
 (for 'करौ) K₈ सदा (for तदा) — °) K₈ G₁
 पाञ्चाला, Dn₁ पञ्चालान्, G₈ पाञ्चाल, D₁ 7 प (D₄
 पाञ्चाल (for पाञ्चालान्) K₈ D₁ G₁ 8 सृजयाश्चैव
 — °) K₂ D₄ विनिकृतात्, K₈ G₈ 'कृत्वा, K₈ 'कृता,
 B₁ निकृतन्तात्, Dn₂ विनिकृतात् (for विनिकृतात्)
 K₈ विनिकृताश्च सर्वश — °) K₂ ग्रीतात्, K₄ पीत्वा,
 Dn₁ ग्रीता (for ग्रीत्या) K₈ [अ]योच्चैर् (for चोच्चैर्)
 K₁ तदाक्रोशस — °) K₈ दाक्या वा (for तथैव)
 Dn₂ T₂ स्फोटयस Ś₁ K₁ तत्, K₈ तदा, N₁ तत्,
 T₁ तलान्

एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये ।
 प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥ १४२
 असंख्यं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः ।
 तादृशा निहता यत्र कृत्वासाकं जनक्षयम् ॥ १४३
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 प्रागेव सुमहत्कर्म द्रौणिरेतन्महारथः ।
 नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ॥ १४४
 अथ कस्माद्धृते क्षत्रे कर्मदं कृतवानसौ ।
 द्रोणपुत्रो महेष्वासस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १४५
 संजय उवाच ।
 तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान्कुरुनन्दन ।
 असांनिष्याद्वि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ॥ १४६

सात्यकेश्यापि कर्मदं द्रोणपुत्रेण नाधितम् ।
 न हि तेषां समक्षं तान्हन्यादपि मरुत्पतिः ॥ १४७
 एतदीदृशकं वृत्तं राजन्सुप्तजने विभो ।
 ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम् ।
 दिष्ट्या दिष्ट्येति चान्योन्यं समेत्योच्चर्महारथाः ॥ १४८
 पर्यन्वजत्ततो द्रौणिस्ताभ्या च प्रतिनन्दितः ।
 इदं हर्षाच्च सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ॥ १४९
 पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 सोमका मत्स्यशेषाश्च भवे विनिहता मया ॥ १५०
 इदानीं कृतकृत्याः स याम तत्रैन माचिरम् ।
 यदि जीवति नो राजा तस्यै शंसामहे प्रियम् ॥ १५१

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

142 ^a) M₁ च (for हि) — ^b) Ś₁ K₁ पाचा
 लानां, Ś₂ पांचालान् (for सोमकानां) — ^c) Ś₂ B₁ 2
 T₂ G₃ प्रमत्तानां प्रसुप्तानाम् (B₂ प्रमत्तानाम्) — ^d) D₁
 समृश (for सुभृश) K₁ धारणा, T₁ दारण

143 K₅ om 143 — ^a) T₂ G₁ 2 M च (for
 हि) G₃ असंख्यस्य कालस्य — ^b) K₁ पर्यायो N₁
 स्वरविक्रम (for दुरति) — ^c) D₂ 3 यत्नात् (for यत्र)

144 ^a) K₃ प्रागेव — ^b) K₅ T G₁ 2 एव, G₃
 M एव (for एतन्) B₁ महारथ, T G बल (for
 रथ) — ^c) D₁ न करोद् D₂ 3 ईदृश (for शं)
 D₁ (sup in as in text) यस्मान् (for कस्मान्) K₃
 नामवधेरश कस्मान्, B₃ नैव तत्कृतवान्कस्मात् — ^d)
 K₂ य (for मत्) M₃ हृदये (for विजये) K₁
 N₁ D₂ 3 G₃ वृत्, T G₃ कथ (for धृत) K₃ B₁
 D₂ मत्पुत्रस्य (K₃ नम पुत्र) जये धृत

145 ^a) B₄ क्षुद्रे, D₂ 1 क्षेत्रे, Cnp क्षेत्रे (as
 in text) K₃ हृतेच्छुर्वै (for हृते क्षेत्रे) — ^b) D₂ 1
 धर्मद — ^c) K₃ द्रोणपुत्र (for पुत्रो) B₃ D₂ 3
 D₁ 3 महात्मा स (D₂ 3 तु) (for महेष्वासस्य) — ^d)
 K₃ शान्तितुम् (for शंसितुम्)

146 ^a) Ś₂ नून तेषां (by transp) — ^b) Ś₁ K₁
 गुरुनन्दन, Ś₂ K₁ कुरुनन्दन, S सत्तम (for नन्दन)
 — ^c) Ś₁ असांनिष्याच्च, K₁ घ्याश्च, K₃ M₁ 3 4

^aध्यातु, T G ध्ये च, M₂ ध्ये तु (for ^aध्याद्वि)

147 ^a) K₅ सात्यकस्य च — ^b) K₃ साधितु — ^c)
 N₁ B D₂ 1 D₁ 2 S को हि (G₂ सोपि) (for न हि)
 N₁ B₁ 2 समक्षे K₃ वा (for तान्) D₂ 2 को हि
 तेषां च समुक्ष तु (hypermetric), G₃ को हि तेषां सम
 तेन — ^d) K₁ 3 5 D₃ शतकतु (for मरुत्पति)

148 ^a) D₂ 1 तादृशक (for ईदृ) S राजन् (for
 वृत्त) K₃ एतच्चेदीदृश कर्म — ^b) T G₁ 2 M वृत्त;
 G₃ व्यक्त (for राजन्) Ś₁ K₁ D₂ 1 सुप्ते जने K₃ 4 5
 S निशि, K₃ विशु (for विभो) — ^c) Ś₁ महभय,
 Ś₂ (marg, also as in text) K₁ महाभय, K₃ महा
 नय (for त्ययम्) — ^d) Ś₂ K₃ समेत्युच्चुर्, D₂ 3
 समेत्यपूर्व (for समेत्योच्चुर्) T₁ महारथान्, G₃ रथ,
 M₂ 4 नराधिप (for महारथा)

149 ^a) Ś₁ B₃ 5 D₃ पर्यन्वजन्, K₃ प्रत्यन्वजन्,
 D₂ 1 T₁ G₃ पर्यन्वज्य, T₂ G₂ पर्यन्वज्य (for पर्यन्व
 जत्) K₃ D₂ 3 पर्य (K₄ प्रत्यन्वज (K₃ ज्य)त तौ,
 K₃ पर्यन्वजणितो, K₅ पर्यन्वजत्ततो D₁ पर्यन्वजसतो,
 M पर्यन्वज्य च तौ (for पर्यन्वजत्ततो) — ^b) K₃ N₁
 B D₂ 3 D₁ 5 G₁ 2 स, D₂ 1 D₁ स (for च) D₂
 प्रतिनन्द (D₂ 3 दि)न (for प्रतिनन्दित) — ^c) N₁
 हृति, D₂ 1 इम (for इद) Ś₂ B₁ 5 D₂ 3 4
 हर्षान्तु, K₁ पार्श्व M₁ सुमहान् — ^d) K₃ ज्ञात्;

९

संजय उवाच ।

ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ॥ १
गत्वा चैनमपश्यंस्ते किञ्चित्प्राणं नराधिपम् ।
ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ २
तं भग्नसक्थं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३

Ks आदत्ते (for आददे) K1 अद्भुत (for उत्तमम्)

150 °) B1 Dn1 Dr पचाला — °) T मच्छ
शेषाश्च

151 °) B D1-8 T2 G स (for स) — °) K2 8 T1 यामस G8 यातमचैव माधिर — °) K2 8
तस्य (for तस्यै) K5 N1 B2 Dn2 D1-8 5 वय (for
प्रियम्)

Colophon. — *Adhy name* S D1 8 सैन्यशेषवध,
K1 सैन्यवध, K4 शिविरवध, K5 अशेषसैन्यवध,
G1 2 सुसजनमरण, M2 शिविरनिष्कामण — *Adhy*
no (figures, words or both) S2 N1 Dn2 D2
(marg) T G 8 (as in text), B1 75, Dn1 M2-4
9, M1 74 — *Sloka no* Ks 155, Ks 151,
N1 160

9

1 °) M2 सह (for सर्व) — °) K4 द्रौपदेयाश्च
— °) K2 8 6 N1 B Dn D1-5 7 M2 आगच्छन् (for
अग) S सर्वे (for तत्र)

2 °) Ks चैवम् (for चैनम्) N1 B Dn D1-5 7
अपश्यत् (for 'इयस्ते) — °) Ks किञ्चित्प्राणं Ks नरा
धिप, N1 जनेश्वर, B1 2 4 5 Dn D1-5 8 जनाधिप (for
नरा) — Dr: om from 2° up to रुधि (in 3°) D2
repeats 2°-3° after 3° — °) K4 प्रस्कन्द्य Ca d
ote परिस्कन्द्य — °) K6 परिवव्रुस् (for 'वव्रुस्)

3 Dr: om up to रुधि (in 3°) (cf. v 1 2) D2
repeats 3° — °) K6 भग्नसक्थ, Dn1 Gs M2
'सक्थ, Dn2 'शक्थ, T2 'सधि (for 'सक्थ) S2
B1 2 Dn D1 2 राजेन्द्र, S राजान (for राजेन्द्र) K2 8

वृतं समन्ताद्गुहिमिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः ।

शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४

निवारयन्तं कृच्छ्रात्ताञ्श्वापदान्संचिखादिषून् ।

विवेष्टमानं मद्यां च सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५

तं शयानं महात्मानं भूमौ स्वरुधिरोक्षितम् ।

हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन् ।

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ६

भग्नसक्थ च राजान — °) K1 कृच्छ्रप्राप्तम्, K2 8 तथा
प्राणम् (for कृच्छ्र) K2 4 6 अचेतन, Ds (for the
first time) जघा[ना]धिप (for अचेतसम्) — After
3°b, K2 4 6 read 6°b — °) Dn अपश्य, M2 अपश्यद्
S1 पृथिवीतले; K1 'पति, K2 T1 वसुधातले

4 °) Dn2 Dr स्वापदैर् S घोररूपिभि (for
'दर्शनै) — °) S K1 5 शिवा, K2 शाला, B3
नाना, D2 (by corr) S शाला (for शाला) — °) K2
समतात्परिवारित

5 °) K1 निवारयत्, Ks न्यवारय Ks कृच्छ्रात्तु,
Ks T1 G1 M1 8 4 त कृच्छ्रात्, D2 कृच्छ्र तान्, T2
त कृच्छ्र, Gs कृच्छ्रात्स, M2 तान्कृच्छ्रात् (for कृच्छ्रा
त्तान्) — °) Ks स्वापदाश्, Ks पश्चादाश्, M2
श्वापदात् (for 'न्) S1 सचिका***न्, K1 सचिका
दिषून्, Ks 6 Dn1 च (Ks स) विषादिषून्, K1 सचि
खादिषून्, N1 B Dn2 D1-5 Gs च वि (Gs वि) स्वा
दिषून् (for सचिखा) — °) S2 विवेष्टमान, K2 4-5
N1 B Dn D1-5 7 विवेष्ट, G2 विवेष्ट (for विवेष्ट)
Ks पद्या च, N1 सुहर्त, T G2 ऊरुभ्या, Gs उद्दीक्ष्य
(for मद्यां च) — °) Ks सुदृश (for सुभृश)

6 K2 4 6 read 6°b after 3°b — °) Ks om
तं शयान Ks शयाने N1 Ds ततो दृष्ट्वा, B Dn
D1 2 3 5 7 T G तथा दृष्ट्वा, M तदा दृष्ट्वा (for महा
त्मान) — °) S2 K1 B Dn2 D1-5 सु, M1 च
स्मान) — °) K1 हतशेषाश्, Dn1 तदशिष्टास्त्र
(for स्व) — °) K1 हतशेषाश्, Dn1 तदशिष्टास्त्र
(for हत) M1 ततो (for त्रयो) S रानन् (for
वीरा) — °) K2 पर्यवारयत्, N1 S पर्यदेवयन्
— After 6°b, Ks reads 7°-8° (for the first time)
repeating it at its proper place — °) K1 सात्वत

7 °) Ks शोणितादग्धैर्, G2 'दिग्धो — °) K2

तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निःश्वसद्भिर्महारथैः ।
 शुशुमे संवृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः ॥ ७
 ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् ।
 अविषहेन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ८
 ततस्ते रुधिर हस्तैर्मुखाभिर्मृज्य तस्य ह ।
 रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ९
 कृप उवाच ।
 न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः ।
 एकादशचमूर्तार्ता शेते दुर्योधनो हतः ॥ १०

पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् ।
 गदा गदाप्रियस्येमा समीपे पतितां भुवि ॥ ११
 इयमेनं गदा शूर न जहाति रणे रणे ।
 स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२
 पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
 शयाना शयने धर्मे भार्या प्रीतिमतीमिव ॥ १३
 यो वै मूर्धावसिक्तानामग्रे यातः परतपः ।
 स हतो ग्रसते पांशून्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १४
 येनाजौ निहता भूमावशेरत पुरा द्विषः ।

समतावरिवारित — Ks reads 7^a-8^b (first time) after 6^a — °) Ks तै वृतो, Ks तै वृतै, Ks N₁ B D₁ २ ४ ५ ७ स वृतो, Dn₁ रावृतो, Ds स महा[राजो] (for सवृतो) G₂ तैस्त्रिभिः शुशुमे राजा — °) N₁ T G वेदिस्, M₂ वेदीस्, M₃ देवी (for वेदी)

8 Ks reads (first time) 8^a after 6^a (cf v 1 6) — °) Ks ३ ते स, Ks तस्य (for ते त) — °) Ks ३ Dn₂ अयथोचित — After 8^a, Ks ins

40* दुःखादधूप्यमुबन्त निश्वासपरमा नृप ।

— °) K₁ अविषहेन, B₁ २ ४ ५ D₁ ७ सद्येन (for पद्येन) — °) K₄ ८ ते सप्र, S सर्वे प्र (for ततस्ते) G₁ २ क्षिय (for त्रय)

9 °) Ks B₁ २ ४ ५ Dn D₁ २ ७ ततस्तु (for स्ते) Ds रुधिरै — °) T₂ G₂ ३ मुख K₄ निर्मृज्य, N₁ निगृह्य, D₄ ७ विमृज्य (for निर्मृज्य) K N₁ B Dn D₁ ५ ७ G₂ हा (for ह) M₂ मुखाभिर्मृज्य तस्य ह — °) K₄ रणो, G₂ रण, M₁ रक्ते, M₂-४ कृपो (for रणे) G₂ यज्ञ (for राज्ञ) — °) B₁ कृपणः D₁ M₄ पर्यदेवयत्

10 D₁ om the ref — °) S K₁ देवस्य (for दैवस्य) K₁ भारोति — °) K₆ रुधिरोक्षिता, G₂ क्षित — °) S₂ शेषे, G₁ एको (for शेते) Ds om हत

11 °) M₂ ४ तस्य (for पश्य) Dn₂ पश्य चामि कालस्य — °) Ks B₂ D₁ G₂ विभूषित, Ks D₁ पिता (for पिताम्) — Ms repeats 11^a-13^b — °) Ks गदा K₄ G₁ गदाप्रियस्य (for गदा) Ks D₁ [ह]मा, Ks [ह]य (for [ह]मा) — °) S₁ K₁ समीपः

Ks शयिता (for समीपे) Ks पतिता, Gs पतित (for पतिता)

12 Ms repeats 12 (cf v 1 11) — °) Ks इयमेणा (for इयमेन) K₁ २ ४ ५ N₁ B₁ २ ५ D₁ २ S सदा, Ks तदा (for गदा) — °) Dn₁ गदा रणे (for रणे रणे) D₁ om the second रणे — °) K₂ ४ M स्वर्गायाभि, Ks स्वर्गप्राप्ति, T G₂ स्वर्गायाद्य (T₂ 'द्या), G₁ ३ स्वर्ग चापि (for स्वर्गायापि) Ks प्रव जत (for व्रजन्त हि) — °) T₁ स (for न)

13 °) K₄ पश्यैना, Ks पश्येना (for 'मा) K₁ वीर्येण — After 13^a, Ms repeats 11^a-13^b — °) K₂ ४ शयान S₁ K₂-४ ६ B₂ D₂ हन्ये, S₂ K₆ N₁ धन्ये, B₁ २ T G₂ ३ M धन्यां, B₂ पुण्ये, D₂ (orig as in text) धर्मे, G₁ दिव्यां (for धर्मे) — °) K₁ मया (for भार्या) K₄ Dn₁ प्रीतिमतिम्, Dn₂ प्रतिमतीम्, M₂ प्रीतिमयीम्

14 °) K₄ ६ B₄ ५ Dn D₁-६ ७ T₁ योयः, G₁ योसौ (for यो वै) K₁ मूर्धावसिक्तानाम्, Ks N₁ B Dn D₁ २ ४ ५ ७ T₁ G₂ मूर्धावसिक्तानाम्, Ds पूर्वाभि (for मूर्धावसिक्तानाम्) — °) D₁ corrupt K₂ ३ श्रेष्ठो (for अग्रे) K₂ ३ यज्ञ, K₄ ६ B₁ २ S याति, N₁ B₂ Dn₂ D₈-५ जात (for यात) S₂ K₈ M₁ परतप, K₄ ६ महा-रथ (for परतप) Dn₁ राज्ञासमेण यातय — D₁ om from 14^a up to निहत् (in 15^a) — °) G₁ सहितो (for स हतो) Ks ग्रहसते K₂ पांशु, Ks पाशुः K₄ ५ B₄ ५ Dn D₁ ५ पाशून्, S पांसु (for पांसून्)

15 D₁ om up to निहत् in 15^a (cf v 1 14) — °) Ks जेनाजौ, B₁ येनाकौ, S येन स (for येनाजौ) B₁ निहता (for निहता) — °) K₄ ६ अशेरत K₁

९

संजय उवाच ।

ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
 अगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ॥ १
 गत्वा चैनमपश्यंस्ते किञ्चित्प्राणं नराधिपम् ।
 ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिववृस्तवात्मजम् ॥ २
 तं भयसक्तं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
 वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३

Ks आदत्ते (for आददे) K1 अद्भुत (for उत्तमम्)

150 °) B1 Dn1 D7 पचाला — °) T मच्छ
 शेषाश्च

151 °) B D1-3 T2 G स्स (for स्स) — °) K2 3 T1 यामस् G2 यातमद्यैव माचिर — °) K2 3
 तस्य (for तस्मै) K5 N1 B2 Dn2 D1-3 3 वय (for
 ग्रियम्)

Colophon — Adhy name S D1 2 सैन्यशेषवध,
 K1 सैन्यवध, K4 शिबिरवध, K5 अशेषसैन्यवध,
 G1 2 सुसजनमरण, M2 शिबिरनिष्कामण — Adhy
 no (figures, words or both) S2 N1 Dn2 D2
 (marg) T G 8 (as in text), B1 75, Dn1 M2-4
 9, M1 74 — Sloka no Ks 155, K6 151,
 N1 160

9

1 °) M2 सह (for सर्व) — °) K4 द्रौपदेयाश्च
 — °) K2 3 5 N1 B Dn D1-3 7 M2 आगच्छन् (for
 अग) S सर्वे (for तत्र)

2 °) Ks चैवम् (for चैनम्) N1 B Dn D1-3 7
 अपश्यत् (for 'इयस्ते) — °) Ks किञ्चित्छेषं Ks नरा
 धिप, N1 जनेश्वर, B1 2 4 5 Dn D1-3 5 जनाधिप (for
 नरा) — D7 om from 2° up to रुधि (in 3°) Ds
 repeats 2°-3° after 3° — °) K4 प्रस्कन्द्य Ca d
 cite परिस्कन्द्य — °) K6 परिववृत्सु (for ववृत्सु)

3 D7 om up to रुधि (in 3°) (cf v 1 2) Ds
 repeats 3° — °) Ks भयसिक्त, Dn1 Gs M4
 'सिक्त, Dn2 'शक्त, T2 'सक्ति (for 'सक्त) S2
 B1 2 Dn2 D1 2 राजेन्द्र, S राजान (for राजेन्द्र) K2 3

वृत्तं समन्ताद्गुहिभिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः ।

शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४

निवारयन्तं कृच्छ्राचाञ्श्वापदानसंचिखादिषून् ।

विवेष्टमानं मद्यां च सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५

तं शयानं महात्मानं भूमौ स्वरुधिरोक्षितम् ।

हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन् ।

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ६

भयसक्तं च राजान — °) K1 कृच्छ्रप्राप्तम्, K2 3 तथा
 प्राणम् (for कृच्छ्र) K2 4 5 अचेतन, D8 (for the
 first time) जघा[ना]धिप (for अचेतसम्) — After
 3°, K2 4 5 read 6° — °) Dn अपश्य, M2 अपश्यद्
 S1 पृथिवीतले; K1 'पति, K2 T1 वसुधातले

4 °) Dn2 D7 स्वापदैर् S घोररूपिभिः (for
 'दर्शनैः) — °) S K1 5 शिवा, K2 शाला, B2
 नाना, D2 (by corr) S साला (for शाला) — °) K2
 समतात्परिवारित

5 °) K1 निवारयत्, Ks न्यवारय K2 कृच्छ्राणु,
 Ks T1 G1 M1 3 4 त कृच्छ्रात्, D4 कृच्छ्र तान्, T2
 त कृच्छ्र, Gs कृच्छ्रात्स, M2 तान्कृच्छ्रात् (for कृच्छ्रा
 तान्) — °) Ks स्वापदांश्च, Ks पश्चादात्, M2
 श्वापदात् (for 'न्) S1 सचिका***न्, K1 सचिका
 दिषून्, Ks 6 Dn1 च (Ks स) विषादिषून्, K2 सचि
 खादिषून्, N1 B Dn2 D1-3 Gs च चि (Gs वि) खा
 दिषून् (for सचिखा) — °) S2 विवेष्टमान, K2 4-5
 N1 B Dn D1-3 7 विवेष्ट, G2 विवष्ट (for विवेष्ट)
 Ks पश्चा च, N1 सुभृशं, T G2 ऊरुभ्या, Gs उद्दीक्ष्य
 (for मद्यां च) — °) Ks सुभृश (for सुभृशं)

6 K2 4 5 read 6° after 3° — °) Ks om
 तं शयान Ks शयाने N1 Ds ततो हृष्टा, B Dn
 D1 2 4 5 7 T G तथा हृष्टा, M तदा हृष्टा (for महा
 स्मान) — °) S2 K1 B Dn2 D1-3 सु, M1 च
 (for स्व) — °) K1 हतशेषास्, Dn1 तदशिष्टास्
 (for हत) M1 ततो (for त्रयो) S राजन् (for
 वीरा) — °) K4 पर्यवारयत्, N1 S पर्यदेवयन्
 — After 6°, Ks reads 7°-8° (for the first time)
 repeating it at its proper place — °) K1 सात्वत

7 °) Ks शोणितादग्धैर्, Gs 'दिग्धो — °) K2

तैस्त्रिभिः शोणितादिर्धैनिःश्वसद्भिर्महारथैः ।
शुशुमे संवृतो राजा वेदी त्रिमिरिवाग्निभिः ॥ ७
ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् ।
अविषद्येन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ८
ततस्ते रुधिर हस्तैर्मुखाग्निर्मृज्य तस्य ह ।
रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ९

कृप उवाच ।

न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः ।
एकादशचमूभर्ता शेते दुर्योधनो हतः ॥ १०

पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् ।
गदा गदाप्रियस्येमा समीपे पतितां भुवि ॥ ११
इयमेनं गदा शूर न जहाति रणे रणे ।
स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२
पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
शयानां शयने धर्मे भार्या प्रीतिमतीमिव ॥ १३
यो वै मूर्धावसिक्तानामग्रे यातः परतपः ।
स हतो ग्रसते पांसून्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १४
येनाजौ निहता भूमावशेरत पुरा द्विषः ।

समतात्परिवारित — K₆ reads 7^a-8^b (first time)
after 6^a — °) K₂ तै वृतो, K₈ तै वृते, K₆ N̄i B
D₁ : : ६ १ स वृतो, D_{n1} राधृतो, D₈ स महा[राजो]
(for सवृतो) G₂ तैस्मिन्नि श्रुत्ये राजा —^d) N̄i
T G वेदिस्, M₂ वेदीस्, M₄ देवी (for वेदी)

8 Ks reads (first time) 8^{ab} after 6^{az} (cf v 16)
 —^a) Ks ते स, Ks तत् (for ते त) —^b) Ks स
 Dn: अयथोचित — After 8^{ab}, Ks ins

40* दुःखादश्रूण्यमुच्चन्त निश्वासपरमा नृप ।

—^c) K₁ अविषहेन, B₁ २ ४ ५ D₁ १ सद्येन (for
षद्येन) —^d) K₄ ६ ते संप्र, S सर्वे प्र (for वतस्ते)
G₁ २ त्रिय (for त्रय)

9 ^a) K₈ B₁ 2 4 5 Dn D₁ 2 7 तप्तत्तु (for स्ते)
D₈ रुधिरैर — ^b) T₂ G₂ 8 मुखं K₄ निमृज्य, $\bar{N}_1$
निमृष्टा; D₄ 7 विमृज्य (for निर्मृज्य) K $\bar{N}_1$ B Dn
D₁ 5 7 G₈ हा (for ह) M₃ मुखार्थि मृज्य तस्य ह
— ^c) K₄ रणो, G₈ रण, M₁ रके, M₂₋₄ कृपो
(for रणे) G₈ यज्ञ (for राज्ञ) — ^d) B₁ कृपणा.
D₁ M₄ पर्यदेवयत्

10 D₇ om the ref —^a) S₁ K₁ देवस्य (for
देवस्य) K₁ भारोति —^b) K₆ रुषिरोक्षिता, G₂
शित —^d) S₂ शेषे, G₁ एको (for दोते) D₈
om हत

11 ^a) M₈ : तस्य (for पश्य) Dn₂ पश्य चामि
 क्वात्स्य — ^b) K₈ B₅ D₁ G₂ विमूषित, K₅ D₇
 पिता (for पिताम्) — M₈ repeats 11^c-13^b — ^c)
 K₅ गदा K₄ G₁ गदमियस्य (for गदा*) K₈ D₇
 [होमा, K₅ [होय (for [होमा) — ^d) S₁ K₁ समीप ;

Ks शयिता (for समीपे)   Ks पतिता,   Gs पतित (for पतिता)

12 Ms repeats 12 (of v 1 11) —^a) Ks ह्यमेपा
(for ह्यमेन) K1 2 4 8 N1 B1 2 8 D1 2 S सदा,
Ks तदा (for गदा) —^b) Dn1 गदा रणे (for रणे
रणे) Dr om the second रणे —^c) K2 4 M
स्वर्गायाभि, Ks स्वर्गप्राप्ति, T G2 स्वर्गायाद्य (T2
'द्या), G1 8 स्वर्गं चापि (for स्वर्गायापि) Ks प्रव
जत (for व्रजन्त हि) —^d) T1 स (for न)

13 ") K₁ पश्यैना, K₆ पश्येनां (for मा) K₁
वीर्येण — After 13^{ab}, M₂ repeats 11^a-13^b — ")
K₂ १ शायान Ś 1 K₂-१ ६ B₅ D₂ हस्ये, Ś 1 K₅ N₁
धस्ये, B₁ २ T G₂ ३ M धस्ये, B₈ पुपये, D₂
(orig as in text) धर्म, G₁ दिव्या (for धर्मे)
— ^a) K₁ भया (for भायां) K₄ Dn₁ प्रीतिमतिम्,
Dn₂ प्रतिमतीम्, M₂ प्रीतिमयीम्

14^a) K4 6 B4 5 Dn D1-5 7 T1 योय, G1 योसौ
(for यो वै) K1 मूर्धावशिकानाम्, K5 Ñ1 B Dn
D1 2 4 5 7 T1 G8 मूर्धामिषिकानाम्, D8 पूर्वाभि (for
मूर्धावशिकानाम्) —^b) D1 corrupt K2 8 श्रेष्ठो (for
अग्रे) K2 8 यश्च; K4 6 B1 2 8 याति, Ñ1 B5 Dn2
D8-5 जात (for यात) Ś2 K8 M1 परतप, K4 ॥ महा
रथ (for परतप) Dn1 राज्ञामग्रेण यातय — D1 om
from 14^a up to निहत (in 15^a) —^c) G1 सदितो
(for स हतो) K8 अहससे K2 पांशु, K8 पाशु;
K4 5 B4 5 Dn D1 5 पांशुन्, S पाशु (for पांसुन्)

15 D7 om up to निहत् in 15* (cf v l. 14)
—^a) K₈ जेनाजौ, B₁ येनासौ, S येन स (for येनाजौ)
B₁ निघत्ता (for निहत्ता) —^b) K₄ ० अदोरत् K₁

स भूमौ निहतः शेते कुरुराजः परैरयम् ॥ १५
 भयान्नमन्ति राजानो यस्य स शतसंघशः ।
 स वीरशयने शेते क्रव्याद्धिः परिवारितः ॥ १६
 उपासत नृपाः पूर्वमर्थहेतोर्यमीश्वरम् ।
 धिक्सद्यो निहतः शेते पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १७

संजय उवाच ।

तं शयानं नृपश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम ।
 अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पर्यवेदयत् ॥ १८

परा द्विप, K६ सुरद्विप; N१ B१ ५ Dn१ D१-५ हत
 द्विप, B१ ५ D६ हता द्विप, B६ हतद्विप, Dn२ हत
 द्विप (for पुरा द्विप) K२ ४ आशेरन्पुरा (K६ 'प')
 द्विप, S शेते क्षत्रियर्षभा (G२ 'भां') —^c) D६ स
 शेते निहतो भूमौ — M१ om (hapl) 15^d-16^c —^d)
 K६ कुरुराज

16 M१ om 16^{ab} (of v l 15) —^a) G६ पादौ
 (for भयान्) K६ D१ नमन्ति, T२ G१ ३ नमतो, G२
 M२-५ नमते —^b) K६ यस्यै स, N१ T G२ M२-५
 यस्याथ, G६ यस्याथ (for यस्य स) G१ यस्यान्वा तस्य
 सशय —^c) T१ वीर (for वीर) —^d) K१ S
 क्रव्यादै (for क्रव्याद्धि)

17 ^a) K२ ३ उपासति, K४ ६ अपश्यत्, B१ २
 Dn२ उपासते, B३ D४ उपासत, T१ यमुपासुर, T२
 G२ ३ M यमुपासन् (M६ ४ 'स्वन्'), G१ यमुपास्य (for
 उपासत) B४ ३ Dn२ D१-३ ५ १ द्विजा, Dn१ द्विज,
 D२ द्विप (for नृपा) Dn२ D१ २ सर्वे (for पूर्वम्)
 —^b) S महीपति (for यमीश्वरम्) —^c) S२ धिक्सोद्य
 K६ ६ सोयमद्य हत शेते —^d) K४ यस्य (for पश्य)
 — For 17^{ed}, K२ subst, while K६ ins after 17

41* तमुपास्यन्त्यरण्येऽथ मृगगोमायव स ह ।

On the other hand, K६ N१ (by oorr) B Dn D१-३ १
 subst for 17^{ed}

42* उपासते च तं ह्यथ क्रव्यादा मासहेतव ।

[N१ उपास्यते हि K६ Dn१ ह्यथ, D१ ह्यथै (for
 ह्यथ) B१ ३ Dn२ D१ ३ 'हेनवे (for 'हेनव')]

while S subst for 17^{ed}

43* तमुपासन्त कौरव्य क्रव्यादा मासगृद्धिन ।

[G१ तमुपासन्त, M 'पासति (for 'पामन्) T१ M६ ४
 कौरव्य T मासगृद्धिन, G२ 'गृद्धिन (for 'गृद्धिन')]

आहुस्त्वां राजशार्दूल मुख्यं सर्वधनुष्मताम् ।
 धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं संकर्षणस्य ह ॥ १९
 कथं विवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ ।
 बलिनः कृतिनो नित्यं स च पापात्मवानृप ॥ २०
 कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन्बलवत्तरः ।
 पश्यामो निहतं त्वां चेद्भीमसेनेन संयुगे ॥ २१
 कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः ।
 निकृत्या हतवान्मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ २२

18 S om the ref —^a) K६ ते (for त) K२-५ ६
 N१ B Dn D२ ५ १ S कुरुश्रेष्ठ (D१ 'ष्ठ) (for नृपश्रेष्ठ) —
^b) S भूमौ (for ततो) K१ 'सत्तम, D१ ३ T G
 M१ 'सत्तम (for म) —^c) K२ ३ S समालोक्य (for
 'लोक्य) —^d) S (except M१ ३) कृपण (for करुण)
 M२ पर्यवेदयत्

19 Before 19, S२ K१ ins the ref अश्वत्थामा —^a)
 S२ मुहुस् (for आहुस्) S१ K१ D१ G१ M१ ३ त्वा (for
 त्वा) S नरशार्दूल (for राज) —^b) G६ मुख S
 K१ ३ सर्वगदाभृता, K६ 'धनुष्मता, M२ धनुर्भृता
 (for 'धनुष्मताम्) —^c) S२ धनाध्यक्षसमं, K४ 'ध्यक्षो
 पमो, N१ धर्माध्यक्षोपम (for धना) K६ सख्ये (for
 युद्धे) —^d) K४ शिष्य K६ ६ N१ B Dn D१-३ ५
 S च, K६ D४ १ हि (for ह)

20 ^a) Dn२ अद्राक्ष्यद् —^c) S२ K२ ३ B१ ५ ६,
 Dn D२ ३ बलिन, D१ बालिन (for बलिन) K१
 कृतनो, K२ ३ B१ ५ ६ Dn२ D१ ३ कृतिन, Dn१
 कृततति (for कृतिनो) G२ नित्यस्य —^d) S१ K१ स
 हि; S२ K६ स ते, K४ M२-५ स तु, K६ मनु, T१
 घात, T२ सूद, G१ ३ स्तुत, G२ तदा (for स च)
 K६ D१ T१ पापात्मवानृप, T२ G२ 'त्मना नृप, G२
 'त्मवानृप K२ ३ शयान च यदृच्छया, M१ शासत
 पार्थिवानृप (sio)

21 ^b) D१ ३ काले (for लोके) K२ ३ च (for
 [S]स्मिन्) T२ बलवत्तर —^c) K२ ३ तु, K४ वे,
 K६ ६ N१ B Dn D१-३ १ च (for चेद्) S त्वा च
 (G१ ३ च, G२ चोद्) पश्यामि निहतं

22 ^a) S२ K१ M१ ३ त्वा (for त्वा) K६ M६
 सर्वधर्मज्ञ (M६ 'ज) —^c) K१ निकृता —^d) K६
 तस्मात् (for नून) K४ ६ नून कालस्य पर्यय

23 ^a) S१ च*, K६ सर्व, S द्वद् (for धर्म).

धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाह्वयौजसा मृधे ।
 गदया भीमसेनेन निर्भिन्ने सक्थिनी तव ॥ २३
 अधर्मेण हतस्याजौ मृधमानं पदा शिरः ।
 यदुपेक्षितवान्धुद्रो धिक्त्वमस्तु युधिष्ठिरम् ॥ २४
 युद्धेष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृद्धोदरम् ।
 यावत्स्थास्यन्ति भूतानि निकृत्या ह्यसि पातितः ॥ २५
 ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुनन्दनः ।
 दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥ २६

श्लाघते त्वा हि वाण्यो राजन्संसत्सु भारत ।
 सुशिष्यो मम कौरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७
 यां गति क्षत्रियस्याहुः प्रशस्तां परमर्पयः ।
 हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिम् ॥ २८
 दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ ।
 हतपुत्रा तु शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ।
 भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ॥ २९
 धिगस्तु कृष्णं वाण्येयमर्जुनं चापि दुर्मतिम् ।

T₂ युद्धो — ^b) N₁ रणे, G₁ मृधौ (for मृधे) K₂ समाह्वयज[त] यान्मृधे, K₃ M₂ ह्वयौजसा (K₃ सो) मृधे, K₄ G₃ ह्वयौ (G₃ य) समामृधे — ^d) K₂ Dn निभन्ने, K₃ विभन्ने, K₄ ० N₁ B D₁₋₅ १ निर्भिन्ने (for निर्भिन्ने) K₁ मथिनी, K₂ सक्थिनी, B₁ २ ४ ५ D₇ शक्थिनी K₃ वत (for तव) S सक्थिनी (T₂ सथिनी) ते विनाशिते

24 ^b) K₂ ३ शिरः पदा (by transp) — ^c) N₁ B₁ २ ४ Dn₁ D₈₋₅ य, B₅ सम् (for यद्) K₄ अपेक्षितवान् B₁ २ ४ Dn₁ D₁₋₅ क्षुद्र, B₂ T G वृद्धो, B₅ मद (for क्षुद्रो) K₂ ३ यदि त्वां प्रकृति (K₃ प्रेक्षयति) क्षुद्रो, Dn₂ उपेक्षितवान्धुद्र D₇ om from क्षुद्र up to निकृत्या (in 25^d) — ^d) K₂ ३ विक्र (K₃ कृ) मस्तु, K₃ त धिगस्तु, K₄ धिक्त्वमस्तु, Dn₁ धिक्त्वमस्तु, Dn₂ धिक्कृष्ण धिग, M₁ धिक्त्वमस्मि (for स्तु) K₂ ३ युधिष्ठिर — After 24, K₂ ३ ५ ins

44* धिगस्तु तस्य पापस्य मिथ्या धर्मिष्ठवादिन ।

इदं पाप भीमसेन कृतवान्धुद्रना च यत् ।

25 D₇ om up to निकृत्या (of v l 24) — ^a) K₂ ३ सर्वे चैन वदिष्यति, K₃ युद्धेष्वप, N₁ युद्धे स्वयं वदिष्यति — ^b) M₁ ३ ४ योधा N₁ मूल (for नून) — ^c) K₂ यथा शपति भूतानि — ^d) K₁ निकृता, G₂ निकृत्तो (for निकृत्या) K₃ निपातित (hypermetrio) T₁ कृत्या ह्यसि निपातित, G₂ निकृत्यासि नि

26 ^a) K₂ यद्रि, K₃ स तु, B₅ तन्न (for ननु) K₃ भीमो (for रामो) K₁ भवेद् (for [s]ब्रवीद्) K₃ om (hapl) from राजस up to 27^a — ^b) S₂ त्व, K₁ त्वा, Dn₂ मा (for त्वा) S₂ युद्धनदन, M₂ ४ नृपनदन (for यदुनन्दन) K₃ त्वां समासाण वाहये — K₃ om 26^c-28^d With 26^c, of 5 54 33^a, 33^c — ^d) S₂ K₁ ३ गदयेषेव, K₂ गदया चेत, B₅ गदायोधीति, Dn₁ D₁₋₅ T G M₂-४ गदा

(Dn₁ द)यामिति, Dn₂ गदयामित, M₁ गदायामिति (for गदया इति)

27 K₃ om 27, K₄ om 27^a (cf v l 26) — ^a) K₂ श्लाघति, Dn₁ श्लाघये, Dn₂ श्लाघ्यते, G₂ श्लाघते K₁ त्वा (for त्वा) S₁ स्स, K₁ स (for हि) M₂-४ श्लाघयित्वा हि वाण्यो — ^b) K₃ corrupt K₄ राजन्नाजसु, M₂ राजससत्सु — ^c) K₃ N₁ B₁ G₂ स, B₅ ३ स्व (for सु) N₁ इति (for मम) B₁ कौरव्या, G₂ ३ कौरव्य — ^d) T₂ युद्धम् (for युद्ध) S (except T₂) प्रसु

28 K₃ om 28 (cf v l 26) — ^a) K₂ या गति D₇ यक्षक्रियस्य (for क्षत्रियस्य) — ^b) B₅ परास्था (for प्रशस्ता) — ^c) K₂ तदस्य (for हतस्य) T G₂ [अ] भिमुखे ह्यजौ G₃ अपि (for असि) — D₇ repeats 28^d-29^e after 29^e

29 29^{abcd} = (var) 5 123 19 — ^b) S₂ त्वम्, K₃ om, T₁ ताम् (for त्वाम्) S (except G₂) भरतर्षभ (for पुरुष) — ^c) N₁ BDn D₁₋₅ १ T G₁ २ M हतपुत्रौ (T₁ त्रा) (for पुत्रा) K₃ तु, K₄ ० च (for तु) — After 29^e, D₇ repeats 28^d-29^e — ^d) K₂ ४ D₅ गाधारी D₇ त (for ते) — After 29^e, S ins (cf 5 123 20^a)

45* यावनाथौ कृतौ वीर त्वया नाथेन वध्यता ।

[T G₂ दावनाथौ T₁ G₂ वधितौ, T₂ वसितौ (for वध्यता)]

— 29^{ef} = 5 123 31^{ab} — ^c) K₄ T G₁ ३ M₁ भिक्षां तौ, K₃ नित्य यौ K₄ भिक्षांतौ, G₂ भिक्षाज्ञौ, M₂-४ भिक्षातौ (for भिक्षुकौ) K₁ विचरिष्येते (310), K₂ विचरीष्येते, K₃ विचरिष्येता, B₁ २ प्रचरिष्येते

30 ^a) K₄ D₅ कृष्ण (for कृष्ण) — ^b) K₂ T G₂ ३ M₁ चापि (for चापि) K₃ दुर्मति, Dn₂ दुर्मति

धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षताम् ॥ ३०
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिपान् ।
कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपाः ॥ ३१
धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
प्रयातोऽमिमुखः शत्रून्धर्मेण पुरुषर्षभ ॥ ३२
हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिवान्धवा ।
प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३
धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपं च महारथम् ।
ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ॥ ३४

दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितम् ।
यद्वयं नानुगच्छामस्त्वां धिगस्मान्नराधमान् ॥ ३५
कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितृश्व मे ।
सभृत्यानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च ॥ ३६
भवत्प्रसादादस्माभिः समित्रैः सहबान्धवैः ।
अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ॥ ३७
कुतश्चापीदृशं सार्थमुपलप्स्यामहे वयम् ।
यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् ॥ ३८
वयमेव त्रयो राजन्गच्छन्तं परमां गतिम् ।

—^c) Ś 2 K 2 3 धर्मज्ञ, K 4 6 धर्मज्ञौ (for धर्मज्ञ) K 2 8 मानिन, D 1 (by corr, orig as in text) मानिनौ, G 2 मौनिनौ (for मानिनौ) K 8 यो Ś 2 G 2 M 2-4 त्वा (for त्वा) —^d) Ś B 1 D 5 उपेक्ष (D 5 'इय' ता, K 2 D 8 उपेक्ष्यतां, K 8 6 उपेक्षिता, T G उपेक्षितौ (for उपेक्षताम्)

31 ^b) D 2 D 7 वक्षति K 6 N 1 B 2 5 D 2 D 1-3 5 T G 2 नराधिप, D 1 G 1 'धिपा — D 1 om (hapl) 31^{ad} —^d) K 6 क्षत (for हत) Ś 1 K 1 अनपत्रपै

32 ^a) K 8 धर्मस् (for धन्यस्) — N 1 om 32^{ad} —^c) B 1 प्रयातो, D 2 प्रायशो (for प्रयातो) K 4 6 [S]मिमुखान्, D 1 2 विमुख (for [S]मिमुख) K 1 शत्रू, D 1 2 शत्रु —^d) Ś D 1 पुरुषर्षभ, S भरत धर्म (G 1 'भ')

33 ^a) Ś 2 गत (for हत) —^b) D 2 D 8 'बाध वा' — K 6 om 33^c-34^b D 8 repeats 33^c-34^b after 34^{ad} —^c) K 1 दुर्धर्षा, D 2 दुर्मर्ष (for दुर्धर्ष) —^d) T G 2 M 1 दशार्, G 1 8 M 2-4 दिश (for गति) B 4 प्रतिपत्स्यसे

34 K 6 om 34^{ab} (cf v l 33) —^a) K 1 कृत कर्माणं —^b) Ś 2 T 2 M 2 मा (for मां) K 2 8 8 कृप चैव महारथ — After 34^{ab}, D 8 repeats 33^c-34^b —^c) T G 2 ते वय, G 1 वय यन् (for वे वय) T 2 तु (for न) —^d) D 8 त्वा K 8 पार्थिव; K 5 5 B 1-8 'व, D 2 'वान्, S भारत (for पार्थिवम्)

35 ^b) K 4 M सदा (for प्रजा) —^c) B 4 वयं यन् (for यद्वय) Ś 2 K 6 N 1 D 2 नानुगच्छाम, K 5 S (except M 2) नाधिगच्छामस् (for नानु) K 4 यद्वय नानुयामस्वा, D 1 वय यत्रानुगच्छामस् —^d) M 1 त्वा

(for त्वा) K 4 धिगस्त्वान् D 2 नराधिपान्

36 ^a) G 1 8 कृपश्च (for 'स्य) D 1 कृत, G 1 om, G 8 मम (for तव) K 2 8 दत्तेन (for वीर्येण) —^b) D 2 सम (for मम) —^c) K 8 मद (for स) G 1 सभृत्यान्, G 2 समभृत्यान् (for सभृत्याना) —^d) K 6 वसूनि च, G 1 सरत्नानि, G 8 रत्नानि च (for रत्न वन्ति) G 8 धनानि (for गृहाणि) K 4 T 2 G 2 2 M न (for च)

37 ^a) K 2-4 N 1 B 1-4 D 2 D 1-3 5 T G तव (for भवत्) K 5 'मकाशात्' (for प्रसादाद्) K 4 चास्माभि K 6 प्रसादात्तव चास्माभि —^b) K 4 सभृत्यै, K 6 प्रभृत्यै, D 7 सुमित्रै (for स) K 5 सहपांडवै (for सहबान्धवै) K 2 8 T G सहपुत्रै स (K 8 सह) बाधवै; K 5 M सहमित्रै सबाधवै —^c) D 4 अवाप्त (for 'त्ता') K 5 अवाप्ता क्रतुमुख्याश्च —^d) T 1 भूरिदक्षिणा

38 ^a) Ś 1 K 1 ततश्च, K 6 कृतं (for कुतश्च) K 4 चापि दृश K 2 G 8 पार्थम्, K 5 सार्थम्, K 6 M 2 8 स्वार्थम्, N 1 B D 1 D 1 2 5 7 पापा, D 2 पार्था, T G 2 सौख्यम् (for सार्थम्) —^b) K 6 उपलप्स्यामहे (for उप वर्तयिष्यामहे, B D 1 D 1 2 5 7 प्रवर्तिष्यामहे (for उप लप्स्यामहे) — D 8 om (hapl) 38^c-39^d —^c) Ś 1 damaged K 5 D 1 2 T G 2 यादश च (T G 2 तु; M 2 नो), D 5 M 1 8 4 यादशो नो (D 5 न), G 1 8 या (G 8 ह) दश नो (for यादशेन) K 6 पुरस्कृत्य, T G गता सौख्य (G 1 8 स्वर्ग); M 1 गत स्वर्ग, M 2 4 न (M 2 sup 1 8 न) तत्स्वर्ग (for पुरस्कृत्य) —^d) K 2 त्वां गतिं, K 4 का गत, D 7 दुर्गत (for त्व गत) K 5 D 1 2 त्वा गता सर्वपार्थिवा, S त्वां पुरस्कृत्य भूमिप (M 2 4 'प)

39 D 8 om. 39 (cf v l 38) T 1 om 39^{ad} —^b)

यद्वै त्वां नानुगच्छामस्तेन तप्स्यामहे वयम् ॥ ३९
 त्वत्स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।
 किं नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वानुव्रजेम वै ॥ ४०
 दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्यामो महीमिमाम् ।
 हीनानां नस्त्वया राजन्कुतः शान्तिः कुतः सुखम् ॥ ४१
 गत्वैतांस्तु महाराज समेत्य त्वं महारथान् ।
 यथाश्रेष्ठं यथाज्येष्ठं पूजयेर्वचनान्मम ॥ ४२
 आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुमताम् ।

हतं मयाद्य शंसेथा धृष्टद्युम्नं नराधिप ॥ ४३
 परिष्वजेथा राजानं बाहिकं सुमहारथम् ।
 सैन्धवं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ॥ ४४
 तथा पूर्वगतानन्यान्स्वर्गं पार्थिवसत्तमान् ।
 असद्वाक्यात्परिष्वज्य पृच्छेथास्त्वमनामयम् ॥ ४५
 इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसक्थमचेतसम् ।
 अश्रुत्थामा समुदीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४६
 दुर्योधन जीवसि चेद्वाचं श्रोत्रसुखां शृणु ।

K₂ गच्छत, Dn₁ गच्छति (for गच्छन्त) K₈ परमा
 — 39th is damaged in S₁ — °) G₁ तन्, M₂ त्वा
 (for त्वां) K₂ 4 5 M₂ 4 नानुगच्छा (M₂ 'च्छे'म,
 Dn₂ 'गच्छेमस; G₈ अनुगच्छामस् — °) K₄ D₁
 तस्यामहे; K₅ B₂ 4 5 Dn₁ D₁ 2 (by corr) 4 5 वक्ष्या
 महे; K₆ तप्यमहे, N₁ वत्सामहे (sic), Dn₂ धक्षा
 महे, D₂ (orig) वक्ष्यामहे, G₈ लप्यामहे, M₁ 4
 तप्यामहे (for तप्यामहे)

40 °) K₁ त्वत्स्वर्ग, K₂ 8 D₂ त्वसग, K₄
 तत्स्वर्ग, K₅ D₂ S ते स्वर्ग, K₆ N₁ B Dn D₁ 2 5
 तत्स्वर्ग; D₁ तत्स्वर्ग (for त्वत्स्वर्ग) K₃ हि पार्था
 (for हीनार्था) Dn₂ सततं गहैणीयां स्म — °) K₂ 8
 8 सुकृतानि (for सुकृतस्य) K₃ 4 वै, S च (for
 ज्ञे) — °) K₂ 2 6 B Dn₂ D₁ 5 7 त्वां (for
 त्वा) K₂ 8 अनुयाम, K₄ [अ]नुव्रजाम, K₅ B₁ 3 4 5
 D₁ 2 5 7 न व्रजाम, B₅ Dn₁ ना (B₅ न)व्रजेम, Dn₂
 न व्रजामि; D₄ [अ]नुव्रजाम (for [अ]नुव्रजेम) N₁
 येन त्वां नानुयामहे, K₁ S त्वानुव्रजा (K₁ जे)महे

41 °) K₅ B₁ 5 Dn₁ D₁ 2 (before corr) चरि
 ष्याम, Dn₂ D₂ 5 G₈ व्यामि; D₁ चरिष्यामि (for
 चरिष्यामो) Dn₂ महीपते (for महीमिमाम्) — °)
 B₅ विहीनाना त्वया राजन्, S त्वहीनाना हि (G₈ च,
 M₂ तु) नो राजन्

42 °) S₂ N₁ B₁ 4 5 Dn₁ D₁ 7 गत्वैतस्तु, K₂ 8
 गत्वैतास्तु, K₅ गत्वा त्व तु, K₆ गत्वैतास्तु, B₂ 8
 D₁ 2 5 गत्वैव तु, Dn₂ गत्वातस्तु; T G गत्वैनास्तु,
 M₁ 2 4 गत्वा तत्र, M₂ गत्वामुत्र (for गत्वैतांस्तु) K₂
 महाराजन्, K₅ राजा — °) K₂ सामसेतान्, K₄ समेत्य
 तान्; N₁ समेतस्व (for समेत्य त्व) S₁ त्वा, K₄ 5
 B₁ 4 Dn D₁ 5 च (for त्व) — °) B₄ Dn₂ D₁ 8 5
 यथाज्येष्ठ य (D₁ [by corr] त) यथाश्रेष्ठ; D₁ यथाश्रेष्ठ [त]
 यथाश्रेष्ठ — °) K₂ 8 B₁ 2 D₂ पूजयेद् (D₂ ये), T

G M₁ 2 सपूज्य, M₂ 4 सपूज्या (for पूजयेद्) G₃
 वचन (for वचनान्)

43 °) K₂ N₁ तु (for च) — °) B₁ 2 T G₂ 3
 धनुर्मता (for धनुमताम्) — °) K₅ प्र, S
 (except T₁) त्व (for [अ]द्य) K₂ सशिष्ये, K₅
 सशिष्यो, Dn₂ सशेया, D₈ शसेथ (for शसेया)
 — °) K₄ नराधस, D₂ 5 नराधिप, S महारथ (for
 नराधिप)

44 M₁ om (hapl) 44^{ab} — °) K₂ 8 परिष्वज्य
 च; Dn₁ परिष्वजेथा (for ष्वजेथा) M₂ 4 बाहिक
 (for राजान) K₁ बाहिक, K₅ D₂ T₂ G₂ 3
 बाहिक, M₂ 4 राजान (for बाहिक) S₁ K₁ T₂ G
 M₂ 4 च (for तु) — °) D₂ 5 सो (D₂ सौ)मदत्ति
 S₁ सोमदत्तं सैन्धव च

45 °) S₁ त*, K₁ एतान्, K₅ यथा, T₁ तदा
 (for तथा) S₁ K₁ 8 पूर्व गतान् S सर्वान् (for
 अन्यान्) — °) N₁ B Dn D₁ 2 T₁ G M स्वर्ग, D₁
 T₂ स्वर्ग (for स्वर्ग) K₁ पार्थिवसत्तम, K₅ समतान्
 — °) M₂ चाक्यान् D₂ परिपूज (sic) (for ष्वज्य)
 — °) K₅ सपृच्छेत् (for पृच्छेथात्) T G M₁ 2 तान्
 (for त्वम्)

46 Before 46, all MSS (except S₁ K₁) ms
 सजय उवाच — °) K₄ उक्ता (for उक्त्वा) K₅ 8
 इत्यमवीत्स राजान — °) K₂ भग्नसक्तिम्, B₁ शक्थम्,
 T₂ सधिम्, G₂ सस्थिम् (for सक्थम्) K₁ 4 5
 N₁ B Dn D₁ 2 5 T₁ अचेतन (for सन्) — °) K₁
 समुदीक्ष्य, K₂ द्विष्ट, S लघुप्राणम् (for समुदीक्ष्य)
 — °) S इद (for पुनर्)

47 °) D₁ T₂ G दुर्योधन K₅ महाराज (for जीवसि
 चेद्) B Dn D₁ 2 5 त्व (for चेद्) K₂ 4 5 M दुर्यो
 नश्च (K₅ ने) त्व जीवसि चेद् (hypermetric) — °)

सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ॥ ४७
 ते चैव आतरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
 अहं च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ४८
 द्रौपदेया हताः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।
 पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेपं च भारत ॥ ४९
 कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
 सौप्तिके शिविरं तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ५०
 मया च पापकर्मासौ धृष्टद्युम्नो महीपते ।
 प्रविश्य शिविरं रात्रौ पशुमारेण मारितः ॥ ५१

दुर्योधनस्तु तां वाचं निशम्य मनसः प्रियाम् ।
 प्रतिलभ्य पुनश्चेत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२
 न मेऽकरोचद्राज्ञेयो न कर्णो न च ते पिता ।
 यच्चया कृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ॥ ५३
 स चेत्सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्धं शिखण्डिना ।
 तेन मन्ये मधवता सममात्मानमद्य वै ॥ ५४
 स्वस्ति प्राप्तुत भद्रं वः स्वर्गे नः संगमः पुनः ।
 इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ।
 प्राणानुदसृजद्भीरः सुहृदां शोकमादधत् ॥ ५५

Ks N̄1 B Dn D1-5 7 वाक्य, T G2 8 M1 वाच (for वाच) S Ks 8 N̄1 B Dn D1-5 7 श्रोत्रसुख, K1 G1 M2-4 कर्णसुखा, T G2 8 M1 कर्णसुखा (for श्रोत्र) सुखा) D1 नृप (for भृणु) —^a) S (except M2-4 विष्टा (for शेषा) —^a) G1 ततो (for त्रयो)

48 ^a) B8 चापि (for चैव) —^b) Dn2 सात्यकी —^a) Ks सारद्वतस्य

49 Ks om (hapl) 49^b —^b) Dn2 चात्मज, M2 4 चानुजा (for चात्मजा) —^a) Dn1 पञ्चाला S पाञ्चालैः सहिता (G2 'तो' राजन् —^a) K1 4-8 N̄1 B1-3 Dn1 S मत्स्य (T1 'च्छ') शेषाश्च (for 'शेष च')

50 ^a) S̄1 K1 कृत, K2 S (except M1 2) कृत (for कृते) Dn1 प्रतिहत, D1 'कृप, G2 'कृति (for 'कृत) —^b) T G1 2 M च, G8 तु (for हि) —^a) K4 सौप्तिक B8 D1 2 4 शिविरे (for 'र') S राजन् (for तेषा) —^a) Ks सजनवाहन

51 ^a) D1 वा (for च) B1 2 पापकर्तासौ —^b) K1 N̄1 महीपति (for 'पते) —^a) K2 8 तेषा (for रात्रौ)

52 ^a) K2 8 च (for तु) S ता वाचो (for ता वाच) —^b) Dn2 प्रिय, S प्रिया (for प्रियाम्) —^a) K4 N̄1 S ततश्च (for पुनश्च) S̄1 K1 सजा, D1 2 चैतद्, G1 चेदम् (for चेत)

53 Before 53, T G ins दुर्योधन —^a) K2 8 नेकरोच, Dn1 मेकगत्राद् (sic), D4 मेकरोचद्, G8 [अ]करोत्तु (for मेऽकरोत्तद्) —^b) K6 निकर्णो, D7 नेकर्णो K5 नापि (for न च) S न मे (M च) कर्णो न मे (T1 M ते) पिता —^a) K2 8 वै (for मे) S सहितेन कृत मम

54 ^a) Ks N̄1 वै, B4 Dn D1-5 7 M1 2 च, T1 तत् (for चेत) N̄1 D1 क्रुद्धो (for क्षुद्रो) —^a) G1 मान्यो (for मन्ये)

55 ^a) Dn1 स्वस्ति Dn1 G8 प्राप्तुहि —^b) Ks G8 स्वर्गे न, N̄1 स्वर्गे च, Dn1 स्वर्गेन, D7 स्वर्गो न. Ks M2 संगम — After 55^{ab}, Ks reads 56^{ad} and om 55^{cd} Before 55^e, B1 8 ins मजय उवाच —^a) S पुत्रस्ते (T2 G2 अत्र ते) (for तूष्णीं स) —^a) Ks महारथ (for 'मता) — K2 transp 55^{ef} and 56^{ab} —^a) S2 उदसृजन्, K1 S अवा (G2 'पा') सृजद्, K2 उदसृजद्, N̄1 B4 उपासृजद्, Dn उदन्सृजद् (for उदसृजद्) D1 वीर, M2 4 धीर —^a) N̄1 B Dn D1-5 7 S दुःखम् (for शोकम्) S1 K1 जाददत्, N̄1 B2 4 8 Dn D1-5 7 उत्सृजन् (D1 'जत्'); B1 आधरत् (for आदधत्) — After 55, K2 8 ins

46* समुत्सृष्टेषु विधिना प्राणेषु गगन गते ।

विधुत्तेजसम प्रायाष्कपाद्या कौतुकान्विता ।

[(L 1) Ks गगनागते — (L 2) विधुत्तेजसमप्राया (for the prior half)]

On the other hand, N̄1 B Dn D1-5 7 ins after 55

47* आक्रामत दिव पुण्या शरीर क्षितिमाविशत् ।

एव ते निधन यावत् पुत्रो दुर्योधनो नृप ।

अग्रे यात्वा रणे शूर पश्चाद्विनिहत परै ।

[(L 1) B4 D1 2 (by corr) अपाक्रामद्, D2 (orig) अपक्रामद्, D4 आक्रामता B1 D8 पुण्य D4 आवमन (for आविशत्) — (L 2) B8 स (for ते) D7 जात (for यावत्) N̄1 नृप, B8 तव (for नृप) — (L 3) N̄1 सूत्वा, Dn2 यात्वा (for यात्वा)]

तथेति ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च तं नृपम् ।
 पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुहू रथान् ॥ ५६
 इत्येवं तव पुत्रस्य निशम्य करुणा गिरम् ।
 प्रत्युषकाले शोकार्तः प्राधावं नगरं प्रति ॥ ५७
 तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्तस्य ममानघ ।

अपिदत्तं ग्रनष्टं तद्विष्यदर्शित्वमद्य वै ॥ ५८
 वैशंपायन उवाच ।
 इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रज्ञातिवधं तदा ।
 निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ समाप्त सौप्तिकपर्वः ॥

56 Ks om 56 Ks transp 55" and 56" (cf v 1 55) —^a) Ks ५ नाथेति ते; Ks तथैव ते, Dn1 तथेति च Ks B1 परित्यक्ता, Dn1 परित्यक्त्वा 8 तत्तले सं (M1 त) परिष्वज्य —^b) T G1 ५ M परिष्वज्य (for ष्वज्य) B (except Bs) Dn1 D1-५ 7 T1 ते (for त) Ks पुनः; Dn1 D1 नृप, T G1 ५ M नृप (for नृपम्) Dn1 विरुप्य च वने नृप — Ks ins after 56" Ks after 46*

48* विमानसंस्थमाकाशे ददृशुस्ते सुयोधनम् ।
 पेन्द्रैर्गणैः परिवृत दिव्यमास्थानुलेपनम् ।
 साधु साध्विति भाषन्तं कृपादीना पुनः पुनः ।
 — Ks reads 56" after 55" —^a) K1 ५ B1 D1-५ ५ 7 T1 प्रेक्ष्यमाणा Bs परित्यक्ता; T2 G2 प्रेक्ष्यमाण (sic)

57 ^a) Ks ५-६ B Dn1 D1 ५ S इत्यहं (for इत्येवं) Ś1 K1 इत; B (except Bs) Dn D1-५ ५ 7 T1 M द्रोण (for तव) —^b) Ks निशम्य D1 करुणा गिरा, S करुणा गिर —^c) Ks शोकार्त, N1 B1 ५ Dn2 T1 Gs M1 ५ शोकार्त —^d) Śs Ks ५ G1 ५ Ms प्रधावं; Ks B Dn D1-५ 7 प्राधवं — After 57, Ś K N1 B Dn D1-५ 7 Gs ins

49* एवमेव अयो वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयो ।
 धोरो विशसनो रौद्रो राजन्दुर्मेक्षिते तव ।
 [(L 1) Ks B1 ५ एवमेव, Gs एवमेतत् — (L 2) Śs D1 विपत्तनो Ks व्यसत्तनो (for विशसनो) Dn1 Ds दुर्मक्षितेन च]

58 ^a) K1 समानघ, D1 मयानघ (for ममा) B (except Gs) भारते भरतर्षभ (M2 "म") —^b) Ś प्रणष्ट वै, K1 प्रणष्ट वै, K2 ५ B (except Bs) Dn2 D1 T2 G प्रणष्ट तद्; Ks प्रतिगतं; N1 प्रणष्टं शु (orig च) —^c) G1 दिश्य (for दिश्य)

59 Ks Ds T2 G1 ५ om the ref —^a) G1 सुवृ

पति —^b) K1 पुत्र ज्ञातिवध, Ks पुत्रज्ञातवध, B (except Bs) Ds ५ 7 पुत्रस्य निधन, S (by transp) ज्ञातिपुत्रवध Gs तथा (for तदा) —^c) A few MSS निश्वस्य; Gs M1 ५ निश्वसन

Colophon — Major parvan M1 शस्य — Adhy name Ś1 K1 Ms ५ दुर्योधनस्वर्गगमन, S2 'नस्वर्ग' सन, K1 विद्रौणिविलाप, Ks दुर्योधनस्वर्गगमन; D1 ५ 'नस्वर्गगमन, T G1 ५ दुर्योधनप्राणविमोचनं (T2 'णमो' चन, G1 'णवियोग; G2 'णविसर्जन) Ks N1 B1 ५ Ds-५ T2 G1 Ms ५ add समाप्त after sub-parvan or adhy name, while M1 reads it after शस्य + सौप्तिक — Adhy no (figures, words or both) Śs Dn2 D2 T G1-५ 9 (as in text), B1 76, Dn1 M2-4 10, M1 75

After the colophon, Dn1 ins अतः परमैविकं पर्व ।
 तत्रायमाद्य श्लोक — तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामित्यादि ।

Dn2 शवत् १८१५ शालिवाहनशके १६८० बहुधान्यनाम-
 सवत्सरे भाद्रपदमासे कृष्णपक्षे शुभविधौ द्वितीया भौमवासरे
 तदिन ग्रन्थसमाप्तमगमत् । लेखकभगवानभट्टेन लिखितोऽयं
 पुस्तकम् ।

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
 यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥
 पङ्क्त्यमये लिखित्वा ॥

D1 शुभमस्तु शवत् १६६९ समये आश्विनवदि अमावास्या
 लिखित वनवारी रजपूत कालिदासी ॥ राम राम ॥ राम ॥

Ds अस्यानन्तरं ऐविकं पर्वं भविष्यति
 वैशं ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां घटशुक्लस्य सारथिः ।
 शमस्य धर्मराजाय सौप्तिके कदने कृतम् ।

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपालाय नमः । संवत् १७४५ समये चैत्र
 सुदि १० वार आदित्य । ली. अचलकायस्थ ॥

१०

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः ।

शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ १

द्रौपदेया महाराज द्रुपदस्यात्मजैः सह ।

प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिविरे स्वके ॥ २

कृतवर्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च ।

अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिविरं निशि ॥ ३

एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वधैः ।

सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम् ॥ ४

छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः ।

D: अत' परम् ।

T1 श्रीकृष्णार्पणमस्तु । आगिरसनाम स० कार्तिकशुद्ध
द्वादशी अगारकवार कुप्पाचार्यपुत्ररामनलिखित श्री ।T2 श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु ।
हरि' ॐ शुभमस्तु ।G2 हरि' ॐ शुभमस्तु । सौप्तिकपर्व समाप्तम् । क्रोधिवर्ष
पगुनी २२ दि० मध्याह्ननक्षत्र महादानपुरतिलिखितं राजे श्रीशेष
पय्यन् अर्घाङ्क सरस्वती कोशनुक्कु तेष्वेवमाङ्क नलूरिलिखितं
वैत्तिनाथशिवन् पुत्रन् काशीपति एलुदिन सौप्तिकपर्वम् । श्रेवेद
व्यासाय नमः ॥

M2 पटिञ्जारे कोविलक वक सौप्तिकपर्वम् ।

M4

वाणीगुणानुकथने श्रवण कथायां

हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोने' ।

सृष्ट्या शिरस्तव सुरप्रवर प्रणामे

दृष्टि सता दर्शनेऽस्तु भवतन्तूनाम् ॥

सृष्टे सकलकल्याणभाजन यत्र जायते ।

पुरुषस्तमज नित्य वज्रामि शरण हरिम् ॥

कृष्णार्पणमस्तु ॥

10

From this adhy onwards, the three MSS Ds 1 and Gs are discarded, as they do not contain the text of the Aṣṭika subparvan. On the other hand, two MSS, Ds 8, are added to the Crit App as they give the text of the Aṣṭika only

The introductory mantra

50* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

[(L 2) Ds (orig as above) व्यास (for चैव)

Dns उदीरयन्]

is found in K1 N1 Dn D1-8 : Before this mantra, N1 ins ॐ नमो नारायणाय, Dn D1-8 श्रीगणेशाय नमः, Ds ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः

Of the other MSS which omit the mantra, Ks begins with अत' पर इषीकपर्व भविष्यति, Ds श्रीगणेशाय नमः, T1 श्रीगुरुभ्यो नमः हरि' ॐ, Ms हरि श्रीगणपतये नमः अविघ्नमस्तु, Ms हरि स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः, M4 हरि

1 M4 om the ref —^a) Ks 4 8 तस्या रजन्या व्युष्टाया —^a) T G1 : M गत्वा शशस पादुभ्यः Ca d oite शशस (as in text) —^a) G1 महत् (for कृतम्)

2 Before 2, S K N1 B Dn D1-4 8 8 Ms : read सूत उवाच —^a) Dns द्रौपदेया (for द्रौप') S2 महाराजन्, Ks-8 N1 B Dn D1-4 8 8 G1 Ms-4 हता राजन् (for महाराज) —^b) Ks सुतैः (for [आ]-त्मजैः) —^c) K1 प्रसुता, G1 प्रविष्टा (for प्रमत्ता)

3 ^a) Hypermetric S2 K1 Dns कृतवर्मा, Ks 4 8 सात्वतेन, Ds (orig as in text) कृतवर्म, T G1 : M गौतमेन (for कृतवर्मणा) —^b) Dns गौतमेन, T G1 : M भोजेन कृतवर्मणा —^a) Ks : N1 च, Ks न (for वः) Ca d हत वः शिविर (as in text)

4 ^a) Dn1 एतैर्गजराश्वानां —^b) T G1 : M यष्टि (for शक्ति) Some N MSS (here and elsewhere) -श्वधैः, T2 G2 : श्वधैः —^c) Ks Dns om (hapl) 4^a-5^b T2 om 4^a-6^a —^a) G1 : M सहस्रशो Ks निशाया तैर, G2 निकृजद्भिर् T1 सहस्रनिकृत सद्भिर् —^d) T1 G1 : M शिविर (for ते बल) K1 B1 : कृत बल (by transp) — After 4, T1 G1 : M ins

51* विद्रुष्टनानाविदगफलभारानतस्य ह ।

[M प्रवृष्ट T1 G2 विदगा, M1 विदगा M2 4

भाग-]

शुश्रुवे सुमहाशब्दो बलस्य तव भारत ॥ ५
अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महीपते ।
मुक्तः कथंचिद्धर्मात्मन्यग्रस्य कृतचर्मणः ॥ ६
तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पपात महां दुर्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७
तं पतन्तमभिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः ।
मीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ८
लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा ।
जित्वा शत्रूजितः पश्चात्पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः ।

जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः ॥ १०
हत्वा भ्रातृन्वयस्यांश्च पितृन्पुत्रान्सुहृद्गणान् ।
बन्धूनमात्यान्पौत्रांश्च जित्वा सर्वाजिता वयम् ॥ ११
अनर्थो ह्यर्थसंकाशस्तथार्थोऽनर्थदर्शनः ।
जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥ १२
यं जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः ।
कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ॥ १३
येषामर्थाय पापस्य धिग्जयस्य सुहृद्वधे ।
निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥ १४
कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे ।

5 Ks Dn2 om 5^{ab}, T2 om 5 (cf v l 4),
M4 om 5^a-6^b —^a) K1 M1 : मिथ, K2 छिद्य
—^b) Gs परस्व (as in text), Cd परस्वचै — T1
G1 : om 5^a-6^d —^c) K2 D4 सुश्रुवे; M2 श्रूयते
B4 च, M1 तु (for सु) —^d) Dn2 भरतर्षभ (for
तव भारत)

6 T G1 : om 6 (cf v l 5, for T2 of v l 4),
M4 om 6^{ab} (cf v l 5) —^a) Ks च (for तु)
—^b) K2-4 : विनां पते, Dn1 महामते (for महीपते)
M1-8 तव सैन्यस्य भारत —^c) Ks ये तत्र (for धर्मा
त्मन्) —^d) Ś (Ś orig as in text) K1 कृपस्य, Ks
हतास्ते, M4 प्रहस्य, Gs व्यालस्य, Cd व्यग्रस्य (as in
text)

7 Before 7, Ś K1 ins वैशपायन —^a) T G2
शशुभं वाक्य, G1 वाक्यमशुभ —^c) T G1 : M
धर्मात्मा (for दुर्धर्ष) Ks स पपात तदा भूमौ —^d)
K2 : ६ परिहृत (for समन्वित)

8 ^a) K2 : ६ N1 Bs अभिप्रेक्ष्य; Ks B2 : D4 : ६
आतिक्रम्य, Ks अधिक्रम्य Dn1 पतन्त तमतिक्रम्य —^b)
Ks प्रतिजग्राह —^c) N1 T G1 : M मीमसेनार्जुनौ
चोभौ (N1 चैव) —^d) K4 Dn2 माद्रीपुत्रौ

9 ^a) K1 : ४ चेतस्तु —^c) N1 श्रुत्वा शत्रु —^d)
B Dn D1-3 : ६ आर्तवत् (for आतुर)

10 Before 10, G1 ins धर्म, Gs युधिष्ठिर —^a)
K1 गतिरक्रानाम् (corrupt), N1 गतिवधानाम् —^b)
K2 : ६ M1 : ४ चेद्, M2 यद् (for ये) M1 : २ चक्षुषा
—^c) M1 जीवमाना N1 T1 G1 : M एति (G1 के)
(for [अ]न्ये) —^d) Ś K1 जिता वय (by transp),
G1 नयति च

11 Ks om (1 hapl) 11 —^a) K1 शत्रून्, T
G1 : M ज्ञातृन् (for भ्रातृन्) —^b) Ś1 पौत्रान्, Dn2
T G1 : M भ्रातृन् (for पुत्रान्) —^c) Ś1 K2 : ६
पुत्राश्च (for पौत्राश्च) T G1 : M पुत्रपौत्रास्तथामात्यान्
—^d) T G1 : M युद्धे जित्वा (for जित्वा सर्वांन्)
K2 : T G1 : M वयं जिता (by transp)

12 ^a) Ks damaged, T G1 : M अनर्था ह्यर्थ
संकाशात् —^b) Ś Ks दशकं (for न) K2 : ६
N1 B Dn D1-4 : ६ तथानर्थोऽर्थदर्शन (K1 क) T
G1 : M तथार्थानर्थदर्शना —^c) T1 जयो द्वयजया
—^d) T G1 : M [अ]पि स्यात् (for तस्मात्)

13 ^a) Ś1 K1 स जित्वा, Ks जयत्वा, Ks : N1
B2-8 Dn1 D1-4 : ६ G1 M2 यजित्वा, Dn2 यत्कृत्वा,
T G2 यो जित्वा, M2 यल्लब्ध्वा B4 तप्यसे, M
तप्यते —^b) Ś2 आसन्न, T सपाप, G2 अपाप (for
आपन्न) M इति (for इव) K4 : ६ दुर्गतिः; M (ex-
cept M2) मे मति G1 दर्पात्पशुवहुर्मति (corrupt)
—^c) K4 मन्ये तच्च विजय (sic) —^d) T2 G1 : M
य स्यात् (for ततो) Dn2 ततो जितमत परै, T1
वयस्य जीवत पर

14 ^a) Ś2 K2-6 N1 B Dn D1-4 : ६ येषामर्था-
(N1 न्वा)य पापं (Ks राज्य) स्यात्; T G1 : M ते (M
ये)षामर्थे जयो न (M1 हि, M2-4 [स]य) स्यात् —^b)
Ś2 Ks Dn1 D1-4 : ६ विजयस्य, K2-6 Dn2 Ds विजयश्च,
N1 धिग्जय त, B1 विजयं तच्च, B2 जयत, B3 जय तु,
T G1 : M धिग्जय स्यात् Ks Dn2 सुहृद्वध; B Dn1
D1-4 : ६ द्वधे —^c) K1 निर्जितैर्, T1 G1 : M
वैर्जितैर् K2-4 च (for हि) —^d) T G1 : M
निर्जिता

चापन्यात्तस्य रौद्रस्य ज्यातलस्वननादिनः ॥ १५

कुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।

ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात् इमे हताः ॥ १६

रथहृदं शरवर्षोर्मिमन्तं

रत्नाचितं वाहनराजियुक्तम् ।

शक्त्यष्टिमीनध्वजनागनक्रं

शरासनावर्तमहेषुफेनम् ॥ १७

संग्रामचन्द्रोदयवेगवेलं

द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् ।

ये तेरुल्हावचशस्त्रनौभि-

स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८

न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि-

द्धो नराणामिह जीवलोके ।

प्रमत्तमर्था हि नरं समन्ता-

न्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९

ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुं

शराचिपं कोपमहासमीरम् ।

महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं

तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २०

महाचमूकक्षवराभिपन्नं

महाहवे भीष्ममहादवाग्निम् ।

ये सेहुराचायतशस्त्रवेगं

15 ^a) T₃ कठं, G₁ कर्णौ; G₂ M₂ कर्ण (for कर्ण) K₂ T G₁ M नाडीक, Dn नालिक S₁ K₁ जिह्वस्य (for दह्वस्य) —^b) S₁ K₁ खङ्गदह्वस्य, D₁ M₂ बहुजिह्वस्य —^c) S₁ ज्यास्य; S₂ (by corr) व्यस्यस्य, K₁ ज्यास्यास्य, K₂ व्यास्यस्य, N₁ व्यावृत्त, D₁ G₁ M₂ व्यात्तास्य B₁ M₂ चापन्यावृत्तनेत्रस्य —^d) Dn₁ ज्यातिनस्वनं, Dn₂ जातनुस्वनं, T G₁ M ज्यातलव्रविनादिन

16 K₂ reads 16^a in marg S₁ K₁ om (hapl) 16^b —^b) K₂ समरेषु (for समामेषु) —^c) S₂ व्यमुच्यन्त; Dn₁ व्यमुच्यन्त, Dn₂ विमुच्यन्त; D₂ (by corr) व्यमुच्यन्त, T G₁ M स्वमुच्यन्त K₂ व्यमुच्यन्तकस्यास्य, K₃ वासुच्यन्तकस्य (corrupt), K₄ (marg) विमुच्यन्त कस्य (पाठ) कर्णस्य (sic) —^d) K₂ इह ते (for त इमे)

17 - N₁ om 17-19 —^a) K₂ रथरौद्र; K₃ वात शतहृदं (for रथहृद) K₄ धर्षोववेगं, K₅ शङ्खवर्षोर्मिमत, D₂ M₂ शरवर्षोर्मिम (D₂ म) चर —^b) K₂ द्विप द्विप; D₂ रत्नान्वित (for रत्नाचित) S₁ वाहनवाहमुजं, K₁ om., K₂ वाहनबाहुज, K₃ वारिपूर; K₄ वाहुयुजं, B Dn₁ वाजि (B₂ वीचि) युक्त, Dn₂ बहुलवाजिगतैश्च युक्त, D₂ corrupt, T₁ G₂ यानवृद्ध; T₂ योगवृद्ध, G₁ यानपात्रं, M वा (M₂ वा) हृत् (M₁ वृ) द —^c) Some MSS शक्त्यष्टि, K₁ शत्रुष्टि (corrupt) S₁ D₂ M₂ भीनं, K₁ भेन (for भीन) K₁ गज (for ध्वज) —^d) Dn₁ om from नावर्त up to तेरु (in 18^a) K₁ महेषुफेन, K₂ फेन; Dn₂ महेषुफेन, T₁ (inf lin) महीवमेध, G₁ M₂ महीववेग, G₂

मयौघमेधं; M₁ शरौघवेग

18 N₁ om 18, Dn₁ om up to तेरु (in 18^a) (of v l 17) —^a) K₂ बाणवेल; T₁ G₁ तोय वेल, T₂ त्तोलवेलं, M तोयवेग —^b) K₁ द्रोणालव; T₂ G₂ जलार्णवं, G₁ जनार्णवं, M बलार्णवं K₂ भीमघोष, T G₁ M₂ भीमवेग; M₁ घोषवेगं, M₂ भीमनाद —^c) K₂ यान (for शस्त्र) K₃ नोदिमिस् (for नौभिस्) —^d) Dn₁ त्व (for ते)

19 N₁ om 19 (cf v l 17) T₁ om (hapl) 19-21 —^a) B₁ T₂ G₁ M₁-8 परमस्ति M₂ परमास्ति T₂ M (except M₂) किंचिद् —^b) T₂ G₂ वधे —^c) K₂ प्रमत्तमर्ता हि, Dn₁ मर्थानि हि; M₁ प्रायेण चार्थानि, M₂ प्रायेण चा (M₂ पा) र्था हि, M₂ प्रमत्तमर्ता हि K₂ नरा समर्थास् —^d) K₂ T₂ G₁ M गच्छति (for लज्जन्ति) Dn₂ हि (for च) K₂ T₂ G₁ M समापत्तं K₂ त्याज्यनर्यान्धि समा

20 T₁ om 20 (cf v l 19) —^a) K₂ तत्ता गोच्छ्रित; N₁ माश्रोस्थित, Dn₁ मोग्रोछित, M₂ माश्रोस्थित; M₂ माश्रोस्थित K₁ धर्मकेतु, T₂ धूमकेतु —^b) S₂ शराचितं (for विपं) K₂ मराचि (for समीरम्) T₂ G₁ M दीप्त (G₁ धूम, M दिव्य) महापताक —^c) D₁ महातनुर् K₂ T (T₁ om) G₂ M भीमघोष, N₁ नेमिघोर —^d) K₁ शस्त्र मोह, Dn₂ शत्रुहोम, T₂ G₁ M शस्त्रवेग

21 T₁ om 21 (cf v l 19) —^a) K₂ N₁ महाचमू K₂ कश्चदवाग्निपन्नं, K₂ चृक्षदवाग्निपन्न, N₁

ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१
 न हि प्रमत्तेन नरेण लभ्या
 विद्या तपः श्रीर्विपुलं यशो वा ।
 पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रू-
 न्सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानम् ॥ २२
 इन्द्रोपमान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
 न्पश्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
 तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समुद्राः
 सन्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ।
 अमर्षितैर्ये निहताः शयाना
 निःसंशयं ते त्रिदिवं प्रपन्नाः ॥ २३

कृष्णां नु शोचामि कथं न साध्वीं
 शोकार्णवे साद्य विनङ्गयतीति ।
 भ्रातृश्च पुत्राश्च हतान्निशम्य
 पाञ्चालराजं पितरं च वृद्धम् ।
 ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्यां
 सा शेष्यते शोककृशाङ्गयतिः ॥ २४
 तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती
 कथं भविष्यत्युचिता सुखानाम् ।
 पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्ना
 प्रदह्यमानेव हुताशनेन ॥ २५
 इत्येवमार्तः परिदेवयन्स

कक्षमिवानि —^b) G₂ नीष ; M₁ नीम (for भीष्म) B₁ 5 Dn D₁₋₄ 5 8 भीष्मसथा (B₁ Dn₁ D₁ 5 'या', D₁ 'हा') मिदाह —^c) B₂ शेकुर, T₂ G₁ 5 M₁₋₈ तेरुर (for सेहुर) M₁ om from रात्तायत up to 10 11 12^c K₁ आर्तायतशस्त्र ; K₂ 5 आसीवि (K₂ शीर्वि) 'षतीक्ष्ण', K₄ 6 युद्धमतितीक्ष्ण, K₅ आत्तायुधशस्त्र, B Dn D₁₋₄ 5 8 आत्ता (B₁ Dn₁ D₁ 5 र्ता) युधतीक्ष्ण, T₂ G₁ 5 M₁₋₈ उष्वावचशस्त्रवेनै (M₂ वेग, M₂ 'वर्षे') —^d) D₈ निहिता

22 M₁ om 23 (of v l 21) —^a) Ś₁ D₈ G₁ नरेण (for नरेण) B Dn D₁₋₈ 5 8 T G₁ 5 M शक्य (for लभ्या) N₁ न हि प्रमत्तेन नरेण लभ्ये —^b) T G₁ 5 M (M₁ om) अमु वसु (T₁ G₁ वसु, M₂ जय) (for विद्या तप) Ś₁ श्रीर्विमल Dn₂ यशश्च ; G₁ यशो व —^c) Dn₂ येषां प्रसादेन ; D₈ यस्याप्रसादेन T सख्ये, G₁ M₂ 5 संखे, G₂ M₁ संघे (for शत्रून्) —^d) T G₁ 5 M (M₁ om) शत्रून् (for सर्वान्) K₂ T G₁ 5 M (M₁ om.) महेन्द्र, D₁ द्रान् K₂ सुखमाप्नुवत्, D₁ मेधमानान् ; D₈ सेवमानं, T G₁ 5 M (M₁ om) मेधमान

23 M₁ om 23 (of v l 21) —^a) T G₁ 5 M (M₁ om) क्षत्रिय (for पार्थिव) —^b) Ś₂ K₂₋₄ T₂ G₁ M₁₋₈ पदयारिशेषेण, K₂ मह्यं विशे Dn पश्याम (Dn₁ मि) शे —^c) K₁ ते र्वा, K₂ तीर्णा, M₁ तीर्था K₂ समर्प (for समुद्र) K₂ समुद्रान् ; K₄ 5 T G₁ 5 समुद्रान् —^d) Ś K₁ सन्नान्, K₂ सर्वान् ; N₁ संघा ; B₂ 4 D₁ 5 मन्ना ; T G₁ 5 मन्ना C d

कुलभ्याम् (for कुनद्याम्) K₁ इह (for इव) K₁ वेल-
 माना ; K₄ 5 T G₁ 5 सीदमानान्, M₁₋₈ सीदमाना ;
 Ca d हेडमाना K₂ कुनद्या प्रवहायमाना —^c) K₂ 4
 Dn₂ यैर् (for ये) K₂ मिहिता (corrupt) T G₁ 5
 M (M₁ om) नरेन्द्रा (for शयाना) —^d) D₈
 तेषि दिवं

24 M₁ om 24 (of v l 21) —^a) Ś₂ K (ex-
 cept K₂) N₁ B Dn D₂₋₄ 5 8 T G₁ 5 M (M₁ om)
 तु, D₁ 5 च (for तु) K₂ 4 तथैव (for कथं न)
 Ś₂ B₁ 5 D₈ G₂ तु, K₂ 5 6 N₁ B₂₋₈ Dn D₁₋₄ 5
 T G₁ M₁₋₈ नु (for न) Ś₂ K₂₋₈ B Dn D₁ 4 5 8
 साध्वी, T G₁ 5 M (M₁ om) बाला (G₁ 5 लां)
 —^b) K₂ N₁ B Dn₁ D₁₋₄ 5 8 शोकार्णव, T G₁ 5 M
 (M₁ om) दुःस्वार्णव Dn₂ साधु K₂ 4 5 पत्तिव्यतीति,
 K₂ वीराक्षयतीति (810), N₁ विसद्व्यतीति ; B₁ 5 विगा
 ह्यतीति, B₂ विमज्जतीति ; Dn₁ विशालमीता, D₁₋₈ 8
 विशाक्ष्य (D₁ 5 क्ष) तीति T G₁ 5 M (M₁ om) सा
 विषद्व्यतीति (for साद्य विन) —^c) K₂ Dn₁ निहतान्
 (for च हवान्) —^d) D₂ (orig) 5 पचाल —^e)
 K₂ 4 आशोष्यते ; K₅ मां पश्यते ; N₁ B Dn₁ D₁₋₈
 M₁ 5 सा (M₂ स) शोष्यते ; Dn₂ सस्वस्यते ; D₈ मां
 शप्यते T₁ कृतांगयति ; M₁₋₈ पुतांग

25 M₁ om 25 (of v l 21) —^a) D₈ सा शोकजं
 —^b) Dn₂ प्रपन्ना (for प्रणुन्ना) K₁ 2 4 5 पुत्रक्षयं
 भ्रातृवध प्रपन्ना, K₂ पुत्रक्षयाभ्रातृवधाप्रणुन्ना, B₂ पुत्रक्षये
 भ्रातृक्षये प्र, T G₁ 5 M (M₁ om) रोस्यते ज्ञाति-
 वधामित्वा —^c) K₂ सु (for प्र) Ś₂ K₁ 8 5 6
 B Dn D₁₋₄ 5 8 T G₁ 5 M (M₁ om) प्रदह्यमानेन

राजा कुरूणां नकुलं बभाषे ।
 गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां
 समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २६
 माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्यं
 धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
 ययौ रथेनालयमाशु देव्याः
 पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २७
 प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः
 शोकादितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
 रोरुयमाणः प्रययौ सुताना-

मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २८
 स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
 ददर्श पुत्रान्सुहृदः सखींश्च ।
 भूमौ शयानान्नुधिरार्द्रगात्रा-
 न्विमिन्नभ्रमापहतोत्तमाङ्गान् ॥ २९
 स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः
 पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ।

स दृष्ट्वा निहतान्संख्ये पुत्रान्प्रावृत्सखींस्तथा ।
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाञ्शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य ह ॥ २
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविन्नाः सान्त्वयांचक्रिरे तदा ॥ ३
ततस्तस्मिन्क्षणे काल्ये रथेनादित्यवर्चसा ।
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ ४

11

1 M₄ om 1-12° (cf v 1 10 10 21) —^a) D₁ ३ तान्दृष्ट्वा, D₈ दृष्ट्वा तान्, T₂ G₂ दृष्ट्वा वि (for स दृष्ट्वा) —^b) K₈ Dn₂ D₈ ज्ञातीन्, K₈ N₁ B Dn₁ D₁₋₃ ३ पौत्रान् (for भ्रातृन्) T G₁ ३ M (M₄ om) भ्रातृपुत्रांस्तथा पितृन् (M₂ त्रान्पितृस्थानां) —^c) D₈ ३ महदुःख

2 M₄ om 2 (cf v 1 1) —^a) K₈ महाशोक K₈ महच्छोक —^b) T G₁ ३ M (M₄ om) पुत्र पौत्रास्तान् —^d) K₁ ३ ३ B Dn₁ D₁ ३ ३ ३ च (for ह) T G₁ ३ M (M₄ om) भ्रातृपुत्रदृष्ट्वा एव च

3 M₄ om. 3 (cf v 1 1) —^a) K₁ ३ अकुल —^b) K₁ मानस्य (for मानस) K₂ ३ Dn₂ D₈ अचेतनम् —^c) S₁ K₁ शोकसंविन्ना; B₈ Dn₂ भृश सुदृष्ट्वा, G₁ ३ M₁₋₃ सविन्न —^d) T₁ आसयांचक्रिरे — After 3, T G₁ ३ M (M₄ om) ins

52* कृत्वा तु विधिवत्तेषां पुत्राणाममितौजसाम् ।

प्रेतकार्याणि सर्वेषां बभूव भृशदुःखित ।

4 M₄ om 4 (cf v 1 1) —^a) S₁ तदा (for ततस्) K₂₋₈ N₁ B Dn D₁₋₄ ३ ३ Ca d कल्पो (B₁ ३ कल्पो), Cap dp कल्पे — For 4^{ab}, T G₁ ३ M (M₄ om) subst

53* तस्मिन्सुहृते जवनैवाजिभिर्हममाक्षिभिः ।

—^a) D₈ निकुल, T₂ नकुल —^d) G₁ परमार्तवत्

उपप्लव्यगता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

तदा विनाशं पुत्राणां सर्वेषां व्यथिताभवत् ॥ ५

कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।

कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि ॥ ६

बभूव वदन तस्याः सहसा शोककर्षितम् ।

फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोर्ध्वस्त इवांशुमान् ॥ ७

ततस्ता पतिता दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।

बाहुभ्यां परिजग्राह समुपेत्य वृकोदरः ॥ ८

सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भामिनी ।

5 M₄ om 5 (cf v 1 1) —^a) K₈ ३ N₁ B₁ ३ Dn₁ D₁₋₃ Ca d उपप्लव्य (K₈ व), T G₁ ३ M (M₄ om) उपप्लव्य T G₁ ३ M (M₄ om) बाला, Ca d सा तु (as in text) —^{ad}) T G₁ ३ M (M₄ om) महा (for तदा) K₂ ३ Dn D₁₋₃ सर्वेषां पुत्राणां (by transp) K₈ व्यथिता भवेत्, T G₁ ३ M (M₄ om) व्यथितेन्द्रिया

6 M₄ om 6 (cf v 1 1) —^a) T G₁ ३ M (M₄ om) कल्प (G₁ प)मानेव सहसा —^b) K₂ ३ वातेनै (K₂ ने)व समी, T G₁ ३ M (M₄ om) वातेन कदली वने —^c) K₈ राजन्समासाद्य

7 M₄ om. 7 (cf v 1 1) —^a) T G₁ ३ M (M₄ om) विवर्धौ (for बभूव) —^b) T G₁ ३ M (M₄ om) रुदन्त्या (for सहसा) S₁ K₁ ३ N₁ B₈ D₈ ३ ३ ३ कर्षितम् —^c) K₈ पद्मोत्पलाशाक्ष्यास्, T G₁ ३ M (M₄ om) पद्मपत्रविशालाक्ष्यास् —^d) K₈ B Dn D₁₋₄ ३ ३ तमोर्ध्वस्त, T मेघावृत T G₁ ३ M (M₄ om) ह्योहुराद् K₈ सत्यास्तच्छोकज बहु

8 M₄ om 8 (cf v 1 1) G₂ om 8-9 —^a) T G₁ M₁₋₃ तत परमसरम्भी —^b) K₈ ३ D₁ सरभान्, N₁ समीता (sic), T G₁ M₁₋₃ बलवान् (for सरम्भी) K₈ भीम सत्यपराक्रम —^c) K₂ प्रतिजग्राह — D₂ om (hapl) from 8^d up to सह (in 9^d) —^d) K₂ समुपेत्य, K₈ T G₁ M₁₋₃ तामुपेत्य, K₈ N₁ B Dn D₁ ३ ३ ३ समुपेत्य S₁ K₁ भीमसेन उपेत्य च

9 M₄ G₂ om 9 (cf v 1 1, 8) D₈ om up to

राजा कुरूणां नकुलं बभापे ।
 गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां
 समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २६
 माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्यं
 धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
 ययौ रथेनालयमाशु देव्याः
 पाश्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २७
 प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः
 शोकादितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
 रोरुयमाणः प्रययौ सुताना-

मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २८
 स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
 ददर्श पुत्रान्सुहृदः सर्षींश्च ।
 भूमौ शयानानुधिरार्द्रगात्रा-
 न्विमिन्नभन्नापहतोत्तमाङ्गान् ॥ २९
 स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाभ्यः
 पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

26 M₄ om 26 (cf v l 21) —^a) T₂ G₂ अत
 (for आर्तं) T G₁ २ M (M₄ om) परिदेवयित्वा —^b)
 D₈ च भावे (for ब) —^c) K₈ ६ गच्छानयैताम्, Dn₂
 गच्छानयैताम् T G₁ २ इति, M₁-३ अति (for इह)
 G₁ देवभगां, M₁-३ मन्दभागां —^d) K₄ ६ अमातृ
 पक्षाम्, K₅ M₁ समानपं, D₁ समात्रं, T G₂ समाप्त-
 पक्ष्या (G₂ 'क्षा')म्, M₂ ३ विहीनपक्षाम् Ś₁ K₁ इव,
 K₅ N₁ Dn₂ T G₁ २ M (M₄ om) इह, B₈ अपि
 (for इति) K₂ ४ ६ समातृपक्षा (K₄ 'क्षा')हतराजं,
 K₈ समानयद्रागिति राज

27 M₄ om 27 (cf v l 21) —^a) K₂ ४ T₁
 G₂ M₈ प्रति (for परि) Ś₁ K₁ दैन्य, Dn₁ वाच
 (for वाक्य) —^b) K₈ तद्धर्मसुतस्य, T G₁ २ M₈ धर्म
 प्रथमस्य —^c) T G₁ २ एव तस्या (for आशु देव्या)
 —^d) Some N MSS पचालं K₈ स यत्र देश, Dn₁
 च पुत्रदारा

28 M₄ om 28 (cf v l 21) —^a) Dn₁ स-
 स्थाप्य —^c) G₂ रोरुयमाण T G₁ २ M (M₄ om)
 कुरूणाम् (for सुतानाम्) —^d) K₈ पुत्र (for भूत)
 Ś₁ K₁ D₈ -गणावकीर्ण

29 M₄ om 29 (cf v l 21) —^a) K₈ त,
 G₁ तान् (for तत्) —^c) T G₁ २ M (M₄ om)
 'वक्त्रान् (for 'गात्रान्) —^d) K₂ ४ T₁ G₁ निर्भिन्न,
 K₈ विभन्न, G₂ M₁-३ निर्भिण्ण K₁ -भन्नाप्रहतो,
 K₈ -भन्ना प्रहतो, K₅ Dn₂ -गात्रान्प्रहतो, K₅ N₁
 Dn₁ -देहान्प्रहतो, B D₁-४ ० ३ -गात्रापहतो, T
 गात्रान्विहतो, G₁ गात्रान्विहतो, G₂ -गात्रान्विभृतो,
 M₁-३ -गात्रान्विहतो

30 M₄ om 30 (cf v l 21) —^a) K₈ D₈ सु-
 तांस्तु, N₁ ततस्तु, T G₁ २ M (M₄ om) स ताश्च
 G₁ परमार्तं —^c) T G₁ २ M (M₄ om) आर्तं (for
 उच्चै) D₁ २ प्रचुक्रोशत (D₂ [by corr] 'श तु) (for
 'क्रोश च) K₁ कौरवेय

Colophon — om in M₄ (cf v l 21) — Sub
 parvan K₈ N₁ B Dn D₁-४ ० ३ T G₁ २ M (M₄ om)
 ऐपीके — Adhy name Ś K₂ २ ४-० शिविरवधश्च (Ś₁
 K₅ 'श्चा)वण (Ś₂ 'कयन), M₁ २ युधिष्ठिरपरिदेवनं
 — Adhy no (figures, words, or both) Ś 10 (as
 in text), N₁ Dn₁ T G₁ २ M (M₄ om) 1
 — Śloka no K₈ 42

११

वैशंपायन उवाच ।

स दृष्ट्वा निहतान्संख्ये पुत्रान्भ्रातृन्सखींस्तथा ।
 महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
 ततस्तस्य महाशोकः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
 स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य ह ॥ २
 तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
 सुहृदो भृशसंविन्नाः सान्त्वयान्चक्रिरे तदा ॥ ३
 ततस्तस्मिन्क्षणे काल्ये रथेनादित्यवर्चसा ।
 निकुलः कृष्ण्या सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ ४

11

1 M₄ om 1-12^a (of v l 10 10 21) —^a) D₁ : तान्दृष्ट्वा, D₂ दृष्ट्वा तान्, T₂ G₂ दृष्ट्वा वि (for स दृष्ट्वा) —^b) K₂ D₂ D₂ ज्ञातीन्, K₂ N₁ B D₁ D₁-s : पौत्रान् (for भ्रातृन्) T G₁ : M (M₄ om) भ्रातृन्पुत्रास्तथा पितृन् (M₂ त्रान्पितृस्तथा) —^c) D₂ : महदुःख

2 M₄ om 2 (cf v l 1) —^a) K₂ महाशोक K₂ महच्छोक —^b) T G₁ : M (M₄ om) पुत्र पौत्रास्तथा —^c) K₁ : B D₁ D₁ : ४ ४ ४ च (for ह) T G₁ : M (M₄ om) भ्रातृन्सुहृद एव च

3 M₄ om 3 (cf v l 1) —^a) K₁ : अश्रु —^b) K₁ मानस्य (for मानस) K₂ : D₂ D₂ अचेतनम् —^c) S₁ K₁ शोकसंविन्नाः B₂ D₂ भृश सुहृद्भिः, G₁ : M₁-s सखिभिः —^d) T₁ त्रासयाचक्रिरे — After 3, T G₁ : M (M₄ om) ins

52* कृत्वा तु विधिवत्तेषां पुत्राणाममितौजसाम् ।

प्रेतकार्याणि सर्वेषां बभूव भृशदुःखित ।

4 M₄ om 4 (cf v l 1) —^a) S₁ तदा (for ततस्त) K₂-s N₁ B D₁ D₁-s : ४ ४ Ca d कल्पो (B₁ : कल्पो), Cap dp कल्पे — For 4^{ab}, T G₁ : M (M₄ om) subst

53* तस्मिन्सुहृते जवनैर्वाजिभिर्हममालिभिः ।

—^a) D₂ निकुल, T₂ निकुलं —^d) G₁ परमार्तवत्

उपप्लव्यगता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

तदा विनाशं पुत्राणां सर्वेषां व्यथिताभवत् ॥ ५

कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।

कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि ॥ ६

बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककशितम् ।

फुल्लपत्रपलाशाक्ष्यास्तमोभ्वस्त इवांशुमान् ॥ ७

ततस्ता पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।

बाहुभ्यां परिजग्राह समुपेत्य वृकोदरः ॥ ८

सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भामिनी ।

5 M₄ om 5 (of v l 1) —^a) K₂ : N₁ B₁ : D₁ D₁-s Ca d उपप्लव्य (K₂ च), T G₁ : M (M₄ om) उपप्लव्य T G₁ : M (M₄ om) बाला, Ca d सा तु (as in text) —^b) T G₁ : M (M₄ om) महा (for तदा) K₂ : D₁ D₁-s सर्वेषां पुत्राणां (by transp) K₂ व्यथिता भवेत्, T G₁ : M (M₄ om) व्यथितेन्द्रिया

6 M₄ om 6 (of v l 1) —^a) T G₁ : M (M₄ om) कम्प (G₁ प)मानेव सहसा —^b) K₂ : वातेनै (K₂ ने)व समी, T G₁ : M (M₄ om) वातेन कदली घने —^c) K₂ राजन्समासाद्य

7 M₄ om 7 (of v l 1) —^a) T G₁ : M (M₄ om) विषमौ (for बभूव) —^b) T G₁ : M (M₄ om) रुदन्त्या (for सहसा) S₁ K₁ : N₁ B₂ D₂ : ४ ४ ४ कर्षितम् —^c) K₂ पद्मोत्पलाशाक्ष्यास्त, T G₁ : M (M₄ om) पद्मपत्रविशालाक्ष्यास्त —^d) K₂ B D₁ D₁-s : ४ ४ तमोभ्वस्त, T मेघावृत T G₁ : M (M₄ om) इषोद्वाराद् K₂ तस्यास्तच्छोकज बहु

8 M₄ om 8 (cf v l 1) G₂ om 8-9 —^a) T G₁ M₁-s तत परमसरम्भी —^b) K₂ : D₂ सरभात्, N₁ समीता (sio), T G₁ M₁-s बलवान् (for संरम्भी) K₂ भीम सत्यपराक्रम —^c) K₂ प्रतिजग्राह — D₂ om (hapl) from 8^d up to सह (in 9^d) —^d) K₂ समुपेत्य, K₂ T G₁ M₁-s तामुपेत्य, K₂ N₁ B D₁ D₁-s : ४ ४ समुत्पत्य S₁ K₁ भीमसेन उपेत्य च

9 M₄ G₂ om 9 (cf v l 1, 8) D₂ om up to

रुदती पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ९
 दिष्ट्या राजंस्त्वमद्येभामखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
 आत्मजान्क्षत्रधर्मेण संप्रदाय यमाय वै ॥ १०
 दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम् ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११
 आत्मजांस्तेन धर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ।
 उपप्लुत्ये मया सार्धं दिष्ट्या त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२
 प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
 शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाशयम् ॥ १३

सह (in 9^d) (of v 1 8) —^a) M₁ समाश्रयिता
 —^b) N₁ B (except B₁) D₄ ६ ८ भाविनी —^c) K₁ ४
 D₈ T₁ G₁ M₁₋₈ रुदती K₈ B₈ पाण्डव दृष्ट्वा, T G₁
 M₁₋₈ पाण्डवज्येष्ठ —^d) Dn₁ सा हि भारतमब्रवीत्,
 D₁ २ सा हि भर्तारम् T G₁ M₁₋₈ इद वचनम्

10 M₄ om 10 (of v 1 1) —^a) K₈ त्वमप्ये-
 नाम्, K₈ N₁ B Dn D₁₋₄ ६ ८ T G₁ M₁₋₈ अवाप्येभाम्
 (M₈ 'प्येभाम्') G₂ corrupt —^b) D₄ ८ भोक्षसे
 —After 10^{ab}, D₂ reads (marg sec m) 11^a—12^b K₈
 om (hapl) 10^a—11^a —^c) Dn₂ क्षात्रधर्मेण —After
 10^c, D₈ (om, 10^d) ins प्यसि followed by a repeti-
 tion of 12^{ab} —D₈ T₁ om (hapl) 10^d—12^a —^d)
 T₂ G₁ २ M₁₋₈ विवस्वते (for यमाय वै) K₈ B Dn₂
 D₁ २ ४ ८ श्रुत्वा शूरान्निपातितान्, Dn₁ संप्रदायनयत्रवै
 (sic)

11 M₄ om 11 (of v 1 1) K₈ D₈ T₁ om 11
 (of v 1 10) For sequence in D₂, of v 1 10
 —^a) Dn₁ कुशली पार्थ (by transp) T₂ G₁ २ M
 (M₄ om.) दिष्ट्या सर्वास्त्रकुशल —^b) S₂ गामिवत्,
 B₁ २ विक्रम (for गामिनम्) —^c) T₂ G₁ २ M
 (M₄ om) पार्थ (for कृत्स्ना) —^d) S₂ K₁ स्मरिष्यति
 —After 11, K₃ ४ ins a passage given in App
 I (No 1)

12 S₂ K₁ Dn₂ om (hapl) 12 M₄ om 12^{abc}
 (of v 1 1) D₈ T₁ om 12^a (of v 1 10)
 For sequence in D₂, of v 1 10 —^a) S₂ ताज
 धर्मेण, K₂ तात धर्मेण, K₈ ताश्व धर्मेण; K₄ ६ B₁₋₈
 तानधर्मेण, K₈ तेन श्रुत्वा तु, Dn₁ G₁ २ M₁₋₈ क्षत्रधर्मेण;
 T₂ पुत्रधर्मेण —^b) K₂ ४ वीरान्, T₂ G₁ M₁₋₈ सखे
 (T₂ 'ख्ये'), G₂ संघे (for शूरान्) D₈ विपातितान्

तस्य पापकृतो द्रौणेन चेदद्य त्वया मृषे ।
 हियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ १४
 इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
 न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ॥ १५
 एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
 युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
 दृष्ट्वापविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
 प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चालदर्शनाम् ॥ १७
 धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते नियतं शुभे ।

K₈ शूरान्निपातितान्स्वदा —^a) T₁ स्थितो राज्ये, G₁ २
 M₂ ८ स्थितो राज्ये, M₁ स्कीते राज्ये (for उपप्लुत्ये)
 K₂ ४ महाराज (for मया सार्धं) —^b) T G₁ २ M वि-
 (M₄ om वि)हरन (for दिष्ट्या त्वं) K₈ न हि शक्यामि
 जीवितु

13 ^a) T G₁ २ M सुप्तानां हि (for प्रसुप्तानां) —^b)
 K₂ -कर्मिणा —^c) K₁ हुदति; K₁ क्षोपति, Dn₁
 तमसि (for तपति) T G₁ २ M शोको न दहते गाढ
 (G₈ गाढो, M पार्थ) —^d) S₁ K₁ N₁ B₁ २ Dn₁ D₂
 Cap dp [शा]शयम्; Ca d [सा]शयम् (as in text)

14 ^a) K₂ कृतो द्रोणे, K₈ कृतो द्रोणि; Dn₂
 रते द्रोणे, T₁ कृता बुद्धि; T₂ कृतो बुद्धे; —^b) M₁
 युद्धे Ca d oite पापकृत (as in text) —^c) K₁ २
 चेदस्य, M₁ चेदद्युर K₈ ६ Dn₁ Dn₂ तया रणे, T
 G₁ २ M दुरा (M₈ अनात्मन —^d) K₁ २ M₁ २ हीयते;
 K₈ दयते, B₁ २ क्रियते; Dn₁ हीयते B₁ २ transp
 साणुबन्धस्य and युधि विक्रम्य Ca d सानु (as in text).
 K₁ यदि, K₈ मृषे; Dn₁ बुद्धे (for युधि)

15 ^a) Ca ज्ञानम्; Cd प्राप्य (as in text)
 Most N MSS आसिष्ये —^b) D₁ तन्निबोधत —^c)
 Dn₁ द्रौणी

16 ^a) K₈ सा च (for कृष्णा) —^b) K₂ ४ पाड
 चान् K₈ प्रति साविशत्, T G₁ २ सुपाविशत् M पार्थ
 —^c) N₁ M₁ युधिष्ठिरो N₁ याज्ञसेनी;
 महासुपाविशत् —^d) N₁ धर्मराजो;
 T G₁ २ M धर्मपत्नी (M₁ 'ती') N₁ यशस्विनी; B₁
 T G₁ २ M याज्ञसेनी (M₁ 'ती') N₁ यशस्विनी;
 D₈ तपस्विनी, M मनस्विनी (M₁ 'ती')

17 ^a) G₁ दृष्ट्वापविष्टा T G₁ २ राजा (G₂ दृष्ट्वा)
 तु (for राजर्षि) —^b) K₈ तदा (for प्रियाम्) —^c)
 S₁ K₁ २ इत्युवाच —^d) K₂ ४ त्रिषदशानां

पुत्रास्ते आतरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्रोणपुत्रः स कल्याणि वनं दूरमितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ १९

द्रौपद्युवाच ।

द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः ।
निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ।
राजञ्छिरसि तं कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना ।
भीमसेनमथाम्येत्य कुपिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।

जहि तं पापकर्माणं शम्भ्वरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ॥ २३
तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् ।
मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौलोमीं मघवानिव ॥ २४
यथैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्माणि वै पुरा ।
तथा द्रौणिममित्रघ्नं विनिहत्य सुखी भव ॥ २५
तस्या बहुविधं दुःखान्निश्चम्य परिदेवितम् ।
नामर्पयत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥ २६

18 ^a) $\tilde{N}_1$ B: स्वधर्मेण हि, T G: M क्षत्रधर्मेण
— ^b) $\tilde{S}_1$ K₁ गतास्ते, K₅ पुत्रास्ते Dn₃ श्रुतं — ^c)
K₅ आतरश्चैव ते सर्वे — ^d) T₂ सन्न D₅ om from
शोचितुम् up to ज्ञास्यसि (in 19^d) — After 18, K₅
ins

54* त श्रुत्वागतमनुतत्कम्पमानाभ्यपद्यत (sic) ।

19 D₅ om 19 up to ज्ञास्यसि (in ^a) (of v 1 18)
— ^a) K₅ T G₁ : M तु; B₅ च (for स) $\tilde{N}_1$
B₁ : s : Dn D₁₋₄ : s स कल्याणि वनं दुर्गं — ^b) $\tilde{N}_1$
B₁ : s : Dn D₁₋₄ : s दूरं द्रौणिरित्यो गतः, T G₁ : M
वनं दुर्गं गतो ध्रुवं — ^c) T G₁ : M सख्ये (G₂ 'वे')
— ^d) K₅ ज्ञानस्य, Dn₁ ज्ञास्यति

20 Before 20, T₂ G ins कृष्णा उवाच — ^a) G₁
शिरसो (for सहजो) — ^b) $\tilde{S}_1$ K₅ विश्रुतः, K₁
वर्तते; Dn₂ G₂ मे श्रुतः; T₂ मे श्रुतः, M₄ ते श्रुतः
— ^c) T G₁ : M हतस्य तस्य दुर्बुद्धे — ^d) Dn₁ आहृतः,
Ca d आहृतम् (as in text) — ^e) $\tilde{S}_2$ त्वः; K₅ $\tilde{N}_1$ B
Dn₂ D₅ : s ते, Dn₁ मे (for त) T G₁ : M द्रौणे
शिरस उल्कृतं

21 ^a) $\tilde{S}_1$ K₁ उक्त्वेति — ^b) K₅ दर्शिता — ^c)
Dn₁ D₁₋₃ अथागत्, T G₁ : M करे स्पृष्टा — ^d) B
Dn D₁₋₄ : s परम (for कुपिता)

22 ^a) T₁ G₁ : M मा (for मा) — ^b) D₅ क्षत्र
धर्मम् — ^c) $\tilde{N}_1$ B₂ त्वं (for तं) — ^d) K₅ मघवा
निव शबरम् — ^e) T₂ G₁ मे (for ते) — ^f) K₁
अन्तेह (sic)

23 ^a) K₅ ते (for तत्) — ^b) $\tilde{S}_1$ K₁ परमव्यसने,
K₅ D₅ Dn₂ पश्य मे व्यसने, $\tilde{N}_1$ परमे व्यसने; Dn₁
परम व्यसने K₅ : च यत्, T₁ तदा, G₂ तथा (for
यथा) K₅ व्यसनेषु यत् — ^c) $\tilde{S}_1$ भीमोभूस्त्वः; K₁
भीमो भूस्त्वः, K₅ G₂ द्वीपोभूस्त्वं, Dn₁ दीपोभूस्त्वः
Ca d ites द्वीपि, Ca द्वीप (as in text) — ^d) $\tilde{S}_2$
B₅ D₁ : s : s हिडिब, K₅ द्वैडिब, K₄ द्वेडिब; D₅
हिडिबे Dn₂ दर्शनेनैव — ^e) T₁ यदा, T₂ G₂ M₂₋₄
यथा K₅ असबद्धति K₅ तस्मात्त्वमिह नो गतिः, G₁
यथातथं भवो गतिः

24 $\tilde{S}_1$ K₁ om 24 — ^a) K₅ यथा — ^b) K₅
M₄ भृशार्दिता; D₅ वधार्दिता — ^c) T G₁ : M
अभ्यु (G₁ 'प्यु) ररथा — ^d) Dn₁ पौलोमी; T₂ M₄
पौलोमी, Ca d 'मी' (as in text)

25 ^a) $\tilde{S}_1$ K₁ यथा त्वमकृथा; T G₁ : यथैतानि
कृथा, M₄ यथैवान्यकृथा — ^c) K₅ B₁ T G₂ M₁ : s
अमित्रघ्न — After 25, K₅ ins

55* विस्फार्य सदरं चापं तूर्णमर्धाक्षं नोदयन् ।

सं पापं पुरुषस्याघ्नं विनिहत्य सुखी भव ।

[(L 1) (with v 1) = 28^{ad}. — (L 2) post.
half = 25^d]

26 Before 26, T G₂ वैशंपायन — ^a) K₅ तथा,
K₁ तस्यो K₅ : s : s $\tilde{N}_1$ B Dn D₁₋₄ : s T G₁ : M
दुःख — ^b) $\tilde{S}_2$ K₅ परिदेवनम् — ^c) $\tilde{S}_2$ नावमर्षत;
 $\tilde{N}_1$ B₄ : s Dn D₁₋₄ : s न खा (D₅ तदा) मर्षत

रुदती पाण्डवं कृष्णा सहस्रातरमब्रवीत् ॥ ९
 दिष्ट्या राजंस्त्वमद्येसामखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
 आत्मजान्क्षत्रधर्मेण संप्रदाय यमाय वै ॥ १०
 दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम् ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न सरिष्यसि ॥ ११
 आत्मजांस्तेन धर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ।
 उपप्लव्ये मया सार्धं दिष्ट्या त्वं न सरिष्यसि ॥ १२
 प्रसुप्तानां बधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
 शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाशयम् ॥ १३

तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे ।
 हियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ १४
 इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
 न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ॥ १५
 एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
 युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
 दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
 प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १७
 धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निर्धनं शुभे ।

सह (in 9^d) (of v l 8) —^a) M₁ समाश्रिता
 —^b) N₁ B (except B₁) D₄ ६ ९ भाविनी —^c) K₁ ९
 D₈ T₁ G₁ M₁₋₈ रुदती K₈ B₈ पाण्डवं दृष्ट्वा, T G₁
 M₁₋₈ पाण्डवप्लव्ये —^d) Dn₁ सा हि भारतमब्रवीत्,
 D₁ २ सा हि भर्तारम् T G₁ M₁₋₈ इदं वचनम्

10 M₄ om 10 (of v l 1) —^a) K₈ स्वमप्ये-
 नाम्, K₆ N₁ B Dn D₁₋₄ ९ ९ T G₁ M₁₋₈ अवाप्येसाम्
 (M₈ 'प्ये'नाम्) G₂ corrupt —^b) D₄ ६ भोक्षसे
 —After 10^{ab}, D₂ reads (marg sec m) 11^a-12^b K₈
 om (hapl.) 10^c-11^d —^c) Dn₂ क्षात्रधर्मेण —After
 10^c, D₈ (om. 10^d) ins व्यसि followed by a repeti-
 tion of 12^{ab} —D₈ T₁ om (hapl.) 10^d-12^a —^d)
 T₂ G₁ २ M₁₋₈ विवस्वते (for यमाय वै) K₈ B Dn₂
 D₁ २ ४ ९ श्रुत्वा शूरान्निपातितान्, Dn₁ संप्रदायनयत्रवै
 (810)

11 M₄ om 11 (of v l 1) K₈ D₈ T₁ om 11
 (of v l 10) For sequence in D₂, of v l 10
 —^a) Dn₁ कुशली पार्थ (by transp) T₂ G₁ २ M
 (M₄ om) दिष्ट्या सर्वाङ्गकुशल —^b) S₂ गामिवत्,
 B₁ २ विकर्म (for गामिनम्) —^c) T₂ G₁ २ M
 (M₄ om) पार्थ (for कृत्स्ना) —^d) S₂ K₁ सरिष्यति
 —After 11, K₂ ४ ins a passage given in App
 I (No 1)

12 S₂ K₁ Dn₂ om (hapl.) 12 M₄ om 12^{ab}
 (of v l 1) D₈ T₁ om 12^a (of v l 10)
 For sequence in D₂, of v l 10 —^a) S₂ तान्
 धर्मेण, K₂ तान् धर्मेण, K₈ तान् धर्मेण; K₄ ६ B₁₋₃
 तानधर्मेण; K₇ तेन श्रुत्वा तु, Dn₁ G₁ २ M₁₋₃ क्षात्रधर्मेण;
 T₂ पुत्रधर्मेण —^b) K₂ ४ वीरात्, T₂ G₁ M₁₋₃ सवे
 (T₂ 'स्ये'), G₂ सवे (for शूरान्) D₈ विपातितान्

K₈ शूरान्निपातितान्स्त्वा —^c) T₂ स्थिरो राज्ये, G₁ २
 M₂ ९ स्थितो राज्ये, M₁ स्फीते राज्ये (for उपप्लव्ये)
 K₂ ९ महाराज (for मया सार्धं) —^d) T G₁ २ M वि-
 (M₄ om वि)हरन् (for दिष्ट्या त्वं) K₂ न हि शक्यामि
 जीवितु

13 ^a) T G₁ २ M सुप्तानां हि (for प्रसुप्तानां) —^b)
 K₂ -कर्मिणा —^c) K₁ तुवति, K₈ शोपति, Dn₁
 तमसि (for तपति) T G₁ २ M शोको मां दहते गार्द
 (G₈ गाढो, M पार्थ) —^d) S₁ K₁ N₁ B₁ २ Dn₁ D₈
 Cap dp [जा]श्रयन्, Ca d [जा]श्रयन् (as in text)

14 ^a) K₂ -कृतो द्रोणेर्, K₈ -कृतो द्रौणिर्, Dn₂
 -रते द्रोणेर्, T₁ -कृता बुद्धिर्, T₂ -कृतो बुद्धेर्, G₂ कृतो
 बुद्धेर् Ca d cite पापकृत (as in text) —^b) M₁
 चेदस्य, M₄ चेदशुर K₂ ६ Dn₁ D₁₋₈ त्वया रणे; T
 G₁ २ M दुरा (M₄ अना)स्मन —^c) K₂ M₁ २ हीयते,
 K₈ दयते, B₁ २ क्रियते, Dn₁ हीयते B₁ २ transp
 सानुबन्धस्य and युधि विक्रम्य Ca d सानु (as in text).
 K₁ यदि, K₈ अथि, Dn₁ युद्धे (for युधि)

15 ^a) Ca ज्ञानम्, Cd प्रायम् (as in text)
 Most N MSS आशित्ये —^b) D₈ तान्निबोधत —^d)
 Dn₁ द्रौणी

16 ^a) K₈ सा च (for कृष्णा) —^b) K₂ ४ पाण्ड-
 वान् K₈ प्रति नाविशत्, T G₁ २ समुपाविशत् M पार्थ
 मद्यामुपाविशत् —^c) N₁ M₁ युधिष्ठिरो N₁ याज्ञसेनी;
 T G₁ २ M धर्मपत्नी (M₁ 'त्नी') —^d) N₁ धर्मराजो,
 T G₁ २ M याज्ञसेनी (M₁ 'नी') N₁ यशस्विनी; B₁
 D₈ तपस्विनी, M मनन्विनी (M₁ 'नी')

17 ^a) G₁ दृष्ट्वोपविष्टां T G₁ २ M राजा (G₁ दृष्ट्वा)
 तु (for राजर्षिः) —^b) K₂ तदा (for प्रियाम्) —^c)
 S₁ K₁ २ ९ हत्युवाच —^d) K₂ ६ ९ प्रियदर्शनां

पुत्रास्ते आतरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ १८
 द्रोणपुत्रः स कल्याणि वनं दूरमितो गतः ।
 तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ १९

द्रौपद्युवाच ।

द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः ।
 निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ।
 राजञ्छिरसि तं कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना ।
 भीमसेनमथाम्बेत्य कुपिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
 ब्रातुमर्हसि मा भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।

जहि तं पापकर्माणं शम्भ्वरं मघवानिव ।
 न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२
 श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
 द्रीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
 हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ॥ २३
 तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् ।
 मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौलोमीं मघवानिव ॥ २४
 ययैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्माणि वै पुरा ।
 तथा द्रौणिमभिन्नघ्नं विनिहत्य सुखी भव ॥ २५
 तस्या बहुविधं दुःखान्निशम्य परिदेवितम् ।
 नामर्पयत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥ २६

18 ^a) $\tilde{N}_1$ B: स्वधर्मेण हि, T G₁ : M क्षत्रधर्मेण
 —^b) $\tilde{S}_1$ K₁ गतास्ते, K₅ पुत्रास्ते Dn₃ क्षुभं —^c)
 K₅ आतरश्चैव ते सर्वे —^d) T₃ तत्र D₅ om from
 शोचितुम् up to ज्ञास्यसि (in 19^d) —After 18, K₅
 ins

54* त श्रुत्वागतमन्युतत्कम्पमानाभ्यपथत (S₁₀) ।

19 D₅ om 19 up to ज्ञास्यसि (in ^d) (of v l 18)
 —^a) K₅ T G₁ : M तु, B₅ च (for स) $\tilde{N}_1$
 B₁ : : : Dn D₁₋₄ : स कल्याणि वनं दुरा —^b) $\tilde{N}_1$
 B₁ : : : Dn D₁₋₄ : दूरं द्रौणिरितो गतः, T G₁ : M
 वनं दुरां गतो ध्रुव —^c) T G₁ : M सखे (G₂ वे)
 —^d) K₅ ज्ञानस्य; Dn₁ ज्ञास्यसि

20 Before 20, T₂ G₁ ins कृष्णा उवाच —^a) G₁
 शिरसो (for सहजो) —^b) $\tilde{S}_1$ K₅ विधुतः, K₁
 वतेते, Dn₃ G₂ मे श्रुतं; T₂ मे क्षितः, M₄ ते श्रुतः
 —^c) T G₁ : M इतस्य तस्य दुर्बुद्धेः —^d) Dn₁ आहृतः,
 Ca d आहृतम् (as in text) —^e) $\tilde{S}_2$ स्वः; K₅ $\tilde{N}_1$ B
 Dn₃ D₅ : ते, Dn₁ मे (for त) T G₁ : M द्रौणे
 शिरस उक्त्वा

21 ^a) $\tilde{S}_1$ K₁ उक्त्वेति —^b) K₅ 'दर्शना —^c)
 Dn₁ D₁₋₃ अथागत्य, T G₁ : M करे स्पृष्ट्वा —^d) B
 Dn D₁₋₄ : : परमं (for कुपिता)

22 ^a) T₁ G₁ : M मा (for मा) —^b) D₅ क्षत्र
 धर्मम् —^c) $\tilde{N}_1$ B₂ त्व (for तं) —^d) K₅ मघवा
 निव शायम् —^e) T₃ G₁ मे (for ते) —^f) K₁
 अस्तेह (sic)

23 ^a) K₅ ते (for तत्) —^b) $\tilde{S}_1$ K₁ परमव्यसन,
 K₅ D₅ Dn₃ पश्य मे व्यसन, $\tilde{N}_1$ परमे व्यसन, Dn₁
 परम व्यसने K₅ : च यत्, T₁ तदा, G₂ तथा (for
 यथा) K₅ 'व्यसनेषु यत् —^c) $\tilde{S}_1$ भीमोभूस्त्व, K₁
 भीमो भोस्त्व, K₂ G₂ द्विपोभूस्त्व, Dn₁ दीपोभूस्त्व
 Cd oites द्वीपि, Ca द्वीप (as in text) —^d) $\tilde{S}_2$
 B₅ D₁ : : : हिडिब, K₂ हेडिब, K₄ हेडंब, D₅
 हिडिबे Dn₃ दर्शनेनैव —^e) T₁ यदा, T₂ G₂ M₃₋₄
 यथा K₅ अभवद्गतिः K₅ तस्मात्त्वमिह नो गतिः, G₁
 यथातत्त्व भवो गतिः

24 $\tilde{S}_1$ K₁ om 24 —^a) K₅ यथा —^b) K₅
 M₄ भृशार्दिता, D₅ वधार्दिता —^c) T G₁ : M
 अभ्यु (G₁ 'प्यु) ह्वरया —^d) Dn₁ पौलोमी; T₃ M₄
 पौलोमी, Ca d 'मी (as in text)

25 ^a) $\tilde{S}_1$ K₁ यथा त्वमकृथा, T G₁ : ययैतानि
 कृथा, M₄ ययैतान्यकृथा —^b) K₅ B₁ T G₂ M₁ : :
 अभिन्नघ्न —After 25, K₅ ins

55* विस्फार्य सशर चापं तूर्णमभ्रांश्च नोदयन् ।

त पापं पुरुषव्याघ्रं विनिहत्य सुखी भव ।

[(L 1) (with v l) = 28rd. — (L 2) post
 half = 25^d]

26 Before 26, T G₂ वैशंपायन —^a) K₅ तथा;
 K₄ तस्यां K₅ : : : $\tilde{N}_1$ B Dn D₁₋₄ : : T G₁ : M
 दुस्त्रे —^b) $\tilde{S}_2$ K₅ परिदेवनम् —^c) $\tilde{S}_2$ नावमर्षत;
 $\tilde{N}_1$ B₁ : : Dn D₁₋₄ : : न चा (D₅ तदा) मर्षत

सं काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथम् ।
आदाय रुचिरं चित्रं समार्गणगुणं धनुः ॥ २७
नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधे वृतः ।
विस्फार्य सशरं चापं तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८

ते हयाः पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरंहसः ।
वेगेन त्वरिता जम्बुहूरयः शीघ्रगामिनः ॥ २९
शिविरात्स्वाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः ।
द्रोणपुत्ररथस्याशु ययौ मार्गेण वीर्यवान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे यदूनामृषभस्ततः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १

एष पाण्डव ते आता पुत्रशोकमपारयन् ।
जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे याति भारत भारतः ॥ २
भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो आतृभ्यो भरतर्षभ ।

27 Ks om. 27^{ab} — °) G₂ सचित्रांगम् — °) Dn₂ मथारथ, T G₁ 2 M रथोत्तम — °) K₃ भीम, M₄ चित्र — °) Dn₂ स मार्गेण Ś K₁ 4 8 D₄ ण (for -गुण) K₃ समरे सशर धनु Ca oites मार्गेण Cd oites मार्गणगुण

28 °) K₄ नकुलि — °) Ś₂ वधेप्सया, K₁ वधेच्छया, K₂ 8 D₃ वधोद्यत, K₄ वधेद्भुत, K₃ B Dn D₄ 8 8 G₁ M वधे द्यत, D₁ 2 वधे रत, T G₂ जये द्यत Cd oites द्यत — °) D₂ (marg see m) T G₁ 2 M विष्कार्य B₁ सुमहद्वापं, B₃ सरसं चापं — °) K₂ 4 अनोदयत्

29 °) K₂ 4 नोदिता, K₃ वाहिता (for चोदिता) T G₁ 2 M दीप्यमाना स्वतेजसा — °) T G₁ 2 M वह (M₄ 'स' व सहसा (M₁ 'जा) जम्बु — °) K₃ ते हयाः Cd हरय (as in text)

30 °) K₂ D₁ स्वान् K₂ 4 Dn₂ [क्ष]य (for स) K₂ निक्रांतशिविरात्स्वाच्च; K₃ T G₁ 2 M शिविरात्स (G₁ 'स') गृहीत्वा तु (T₁ G₁ 2 स, T₂ तु) — °) K₂ वेगवल्लीघ्नमप्युत — °) N₁ द्रोणपुत्ररथेन; T G₁ 2 M 'गतेन — °) B Dn D₁ 4 8 8 वेगेन (for मार्गेण) T G₁ 2 M भारत (for वीर्यवान्)

Colophon — Adhy name K₂ 4 कृष्णाप्रायोपवेश (K₄ 'वेशन'), M₁ 2 4 द्रौपदीप्रलाप — Adhy no (figures, words, or both) Ś₂ D₂ (marg see m) 11, N₁ Dn T G₁ 2 M 2 — Śloka no K₃ 31, K₃ 90, B₁ 79

12

Ca seems to be missing for this adhy

1 °) K₃ सहताम् (for यदूनाम्) K₃ पुरुषर्षभ, Dn₂ ऋषभस्तदा, T G₁ 2 M ऋषभोच्युत — °) K₂ 4 पुण्डरीकाक्ष K₃ युधिष्ठिर

2 °) K₃ T G₁ 2 M एष ते पाण्डवो आता — °) K₃ G₁ M (except M₂) शोकमवारयन्, Dn₁ शोक परायण — °) K₄ जिघांसेद् N₁ आक्रन्दन्, Cd आक्रन्दे (as in text) — °) T G₂ साहसी (for भारत) K₃ त्वरितो याति भारत, N₁ B Dn D₁ 4 8 8 एक एवामि (D₃ 'ति', D₃ 'व') धावति

3 Ś₁ is mostly damaged for 3 — °) K₃ प्रियस्तु T G₁ 2 M भीम प्रियतर सर्वैर् — °) T G₁ 2 M आतृभि (G₁ 2 'भ्य') स्ते नरर्षभ — °) D₂ ते (for त) K₄ कृच्छ्रागतम्, K₃ तत्कृच्छ्रमनुपद्यत — °) K₃ न ह्यवपद्यसे, N₁ B D₁ 2 8 8 नाम्युपपद्यसे, Dn₂ D₄ नाम्युपपत्त्यसे, D₃ नाम्युपपत्त्यसे, M₁ नाम्यवपत्त्यसे — After 3, K₄ repeats 40*, while K₂ ins

56* स्यास्तु मे परम शुद्ध श्रुत्वा च क्रियतां पुन ।

On the other hand, M ins after 3

57* तं प्रयान्त महाबाहु भीमसेन महाबलम् ।
द्रोणपुत्रवधप्रेप्सुं कस्मान्नाभ्यवपत्त्यसे ।
स हि क्रोधपरीतात्मा शाकर वपुरास्थित ।
अवध्य सर्वलोकाना द्रौणि परमकोपन ।

तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्यवपद्यसे ॥ ३
 यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरंजयः ।
 अहं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि ॥ ४
 तन्महात्मा महामागः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
 प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ५
 तत्पुत्रोऽस्यैवमेवैनमन्वयाचदमर्षणः ।
 ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ॥ ६
 विदितं चापलं ह्यासीदात्मजस्य महात्मनः ।

सर्वधर्मविदाचार्यो नान्विपत्सततं सुतम् ॥ ७
 परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे ।
 इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ ८
 इत्युक्तवान्पुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादयोक्तवान् ।
 न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ॥ ९
 स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् ।
 निराशः सर्वकल्याणैः शोचन्पर्यपतन्महीम् ॥ १०
 ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत ।

क्रोधेन परमाविष्ट मीम पुत्रवधार्दितम् । [5]
 दृष्टमात्रेण त शूरो ब्रह्मिण्यति महास्त्रवित् ।
 स शूरे स च विक्रान्ते समन्तुर्नाशयिष्यति ।
 सस्माद्रीमं महाराज प्रयाम भरतर्षभ ।

[(L 2) M₂₋₄ पश्यते — (L 5) M₂₋₄ महाताविष्ट,
 M₂ मीम पुत्रवधार्दित — M₄ om line 8]

4 M₄ om, 4^a-25^b —^a) K₁ यच्च नाचष्ट —^b)
 T G₁ 2 M (M₄ om) द्रोण प्रहरतां वर —^c) K₁
 ब्राह्मशिरो —^d) K₂ दहेद्यः; K₅ दहेयः; N₁ दहेतवः;
 B₁ 2 D₁ 2 दहेद्यः; B₁ 2 Dn D₂ 4 6 8 दहेतः; M₁ 2
 यदहेत् K₅ पृथिवीं स्वयं; K₆ N₁ वीमिमा

5 M₄ om 5 (of v 1 4) —^a) K₅ स; G₂
 M₁ 2 त (for तन्) S₂ महावेगं, K₂ 2 D₂ G₁ 2
 महामाग —^b) G₂ श्रेष्ठ (for केतु) D₂ 6 अनुभूतां
 —^c) K₂ प्रत्यापादयदाचार्य, G₁ प्रत्यपादि सदाचार्य
 —^d) G₁ प्रिय K₅ युधिष्ठिर, M₁ 2 धनंजये

6 M₄ om 6 (of v 1 4) —^a) S₁ तत्पुत्रस्यैवमे-
 वैनम्; S₂ तत्पुत्रस्येक एवैनम् (sic), K₂₋₄ 6 N₁ B Dn
 D₁₋₄ 6 8 T G₁ 2 M₂ त (K₂ G₂ तत्) पुत्रोऽप्येक एवै-
 नम्, K₅ तत्पुत्रश्चैक एवैनम्; M₁ 2 तं पुत्रो ह्येकमेवैनम्,
 Text as in K₁ —^b) S₁ (before corr as in
 text) अन्वयायदमर्षण; K₂ 4 D₂ अन्वयायदमर्षण, K₅
 धावदमर्षित; N₁ अनुधावदमर्षण; D₁ अन्वयायदव-
 मर्षण (hypermetric), G₁ वोचदमर्षण — After
 6^a, K₂ D₁ ins

58* कथार्जुनस्य सभातं दृष्ट्वा ब्रह्मशिरस्तथा ।
 तमुवाच स्वपितरमन्वयात्मा महाबल ।
 क्रोधेन महाताविष्टो दृष्ट्वा ज्ञेह्विपर्ययम् ।
 पुत्रोऽह्य गुणवांस्तात किमर्थं मे न दत्तवान् ।

ब्रह्मास्त्र सरहस्य च अर्जुनायोपपादितम् । [5]
 त क्रुद्धमिति स ज्ञात्वा पुत्रज्ञेहाह भारत ।

[(L 2) K₂ स्वमेव पितर ब्रूयाद् (for the prior half)
 — (L 3) D₄ लेहविसर्जन — (L 4) D₄ damaged
 — (L 5) D₄ सरहस्य ब्रह्मशिर फाल्गुनायोपपादित — (L
 6) K₂ ज्ञेह्व]

7 M₄ om 7 (of v 1 4) —^a) G₁ विविद (for
 विदितं) M₁ च (for हि) —^b) K₂ N₁ B₂ Dn₁
 दुरात्मन (for महा) — After 7^a, M₁₋₃ ins

59* क्रुद्धरूपस्य शूरस्य वीरस्यान्यस्यमर्षिण ।

—^a) S₁ सुत (for सुतम्) S₂ नास्मिपत्स सुतं तत्,
 K₂ N₁ B Dn D₁₋₄ 6 8 T G₁ 2 M सोन्वशास्त्र (K₂
 B₂ 2 Dn D₂ 4 8 सोन्वशास्त्र, N₁ सोनुवासीत्, D₂
 सोन्वशास्त्र) सुत तत्, K₅ [5] न्वशास्त्र सुत तदा (sub-
 metric), K₆ [5] न्वशास्त्रसुतं तत् (submetric), K₅
 संशय समपद्यत, K₆ ननशास्त्र स्वतं तदा, Text as in
 K₁ only

8 M₄ om 8 (of v 1 4) —^a) G₁ परमार्तं गते-
 नापि —^b) K₂ 2 न स्मर्तव्यं; Dn₂ स्मर तात (for न
 स्म तात) T G₁ 2 M₁₋₃ न ते पुत्र कदाचन —^c)
 Dn₂ नेहम् (for इदम्) —^d) T G₁ 2 M₁₋₃ कदाचन
 (for विशेषतः)

9 M₄ om 9 (of v 1 4) —^a) K₅ [उ]त्त्वा च
 (for [उ]क्तवान्) T G₂ पूर्वं (for पुत्र) —^b) T
 G₁ 2 M₁₋₃ नैष (for न त्व) D₁ 2 स्थितो (for सता)
 T G₁ 2 M₁₋₃ वृत्ते (for मार्गे) D₁ 2 न तु सतां मार्गेण
 (submetric) —^c) K₅ स्थितेति, D₁ 2 स्थानेति,
 D₂ यातेति S₁ K₁ 2 B₂ D₄ 8 पुरुषर्षभ; T G₁ 2
 M₁₋₃ भरतर्षभ

10 M₄ om 10 (of v 1 4) —^a) G₁ तदशाय
 K₂ संशय तथ दुष्टात्मा —^b) S₁ विनाश S₁ K₁ सर्व-

अवसद्धारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्चितः ॥ ११

स कदाचित्समुद्रान्ते वसन्द्धारवतीमनु ।

एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव ॥ १२

यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन्सत्यपराक्रमः ।

अगस्त्याद्धारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ॥ १३

अत्नं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् ।

तदद्य मयि दाशार्हं यथा पितरि मे तथा ॥ १४

अस्मत्तत्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदुत्तम ।

ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहरं रणे ॥ १५

स राजन्प्रीयमाणेन मयाप्युक्तः कृताञ्जलिः ।

याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽन्नं भरतर्षभ ॥ १६

देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतंगोरगाः ।

न समा मम वीर्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः ॥ १७

इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ।

यद्यदिच्छसि चेदन्नं मत्तस्तत्तद्ददामि ते ॥ १८

यच्छक्रोपि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे ।

तद्गृहाण विनास्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि ॥ १९

स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्त्रयम् ।

वव्रे चक्रं महाबाहो स्पर्धमानो मया सह ॥ २०

गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।

कल्याणौ, Śs 'णी, Ks : Ds (by oorr) T₂ G₁ :
'णे, B₁ 'णाच्, M₁-s 'णाच् —^d) S₂ शौर्याव्
(for शोचन्) K₂ : s सन्यपतन् N₁ B Dn D₁-4
s s शोकात्पर्यचरन्महीं

11 M₄ om. 11 (of v l 4) —^a) T G₁ :
M₁-s कदाचित्स नरश्रेष्ठ —^b) M₁ नवस्ये —^c) K₂
न्यवसं (for अवसद्) Ś₁ द्वारिकाम् Cd cites एत्य
(as in text) —^d) Dn₂ सर्वदाचित्

12 M₄ om 12 (of v l 4) —^b) Ś₂ K₁ s s
स्थित, K₂ : s शृश (for वसन्) —^c) K₂ एव,
G₂ एक (for एकं) T₁ समागत्य

13 M₄ om 13 (of v l 4) —^a) K₂ Dn₂
कृत्वा (for कृष्ण) —^b) Dn₂ कृष्ण (for चरन्) Dn₁
Ds 'पराक्रम T G₁ : M₁-s चरन्मत्तविक्रम (G₁ 'म,
G₂ M₁ : 'म) —^c) K₂ अगस्ति; Dn₁ आगस्त्यो
Ś₂ K₂ Dn₂ D₁-4 G₁ : M₂ भरताचार्य

14 M₄ om 14 (of v l 4) —^b) D₁ : सेवित
(for 'पूजितम्) —^c) K₁ तमद्य K₂ यद्विद्यमपि
दाशार्हं

15 M₄ om 15 (of v l 4) —^a) K₂ अस्मात्त्वं
तदुपादाय, Dn₁ अस्मात्तत्त्वमुपा; Dn₂ अस्मत्तत्त्वमुपा,
G₁ अस्मत्तत्त्वमुपा —^b) T G₁ : M₁-s दिव्यमस्त्रविदा
चर —^d) Ś₂ रिपुहरन्, K₂ : s N₁ B Dn D₁-4 s
T G₁ रिपुहण

16 M₄ om 16 (of v l 4) —^a) T₂ G₁ : प्रिय
माणेन —^b) Ś₁ K₁ : मया युक्त, K₂ मयेत्युक्त, N₁

मयायुक्तः K₂ मया ह्येष कृताञ्जलि —^d) K₂ भरत
र्षभ K₁ मत्तो भरतसत्तम

17 M₄ om 17 (of v l 4) —^a) T₁ गधर्वा
—^b) K₂ पतंगोरगा —^c) K₂ यमवीर्यस्य K₂ न
समामवतीर्यस्य —^d) K₂ : Dn D₂ पीडिता, B₁ T
G₁ : M₁ पीडिता, Cd पिण्डिता (as in text)

18 Dn₁ M₄ om 18 (for M₄, of v l 4) —^a)
T G₁ : इदं चक्रम् (for इय शक्ति) —^b) D₂ इय
(for इदं) D₂ इदं (for इयं) T G₁ : इय शक्ति
रिय गदा —^c) T G₁ : M₁-s नामास्त्र (for चेदन्नं)
K₂ यत्नेच्छा तव चास्त्रेषु —^d) K₂ तत्ते (for तत्तद्)
K₂ : s N₁ B (except B₂) Dn₂ D₁-3 T G₁ : M₂
ददामि K₂ तदन्नं ते ददाम्यह

19 M₄ om 19 (of v l 4) —^a) Ś₂ D₂ यच्छ-
क्रोसि, D₁ : 'ति Ś₂ K₁ : समुद्यन्तु; D₁ : समु-
द्यन्तु, M₁ तमुद्यन्तु —^b) S₁ 'योक्तुमसि Dn₂ प्रयोक्तु
वापि वा रणे —^c) Dn₂ एतद्गृण —^d) Ś₂ K₂ : s
अभीच्छसि, D₂ अभीप्ससि, T G₁ : M₁-s इहेच्छसि
K₂ शत्तारमुपलप्ससि, Dn₁ यन्मा तातमभीप्ससि

20 M₄ om 20 (of v l 4) —^a) Ś₁ K₁ रस
नाम, K₂ : s अस्त्र नेति, G₁ M₁ वसुनाभ K₁
सहस्रारं (for 'र) Ś₂ द्रौणिना त सहस्रारं —^b)
K₂ वज्रधारम्; G₁ 'सारम् Ś₂ K₁ अयोमय, K₂
अयोमुख Dn₁ वज्रनाभोपम स्वय —^c) N₁ B Dn
D₁-4 s महाभागो —^d) N₁ B Dn D₁-2 s T
G₁ : M₁-s मत्त स्पर्धन् (for स्पर्धमानो)

21 M₄ om 21 (of v l 4) —^a) Dn₂ तत्तम्

जग्राहोपेत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना ।

न चैतदशक्तस्थानात्संचालयितुमच्युत ॥ २१

अथ तदक्षिणेनापि ग्रहीतुमुपचक्रमे ।

सर्वयत्नेन तेनापि गृह्णन्नैतदकल्पयत् ॥ २२

ततः सर्वबलेनापि यच्चैतन्न शशाक सः ।

उद्धर्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ।

कृत्वा यत्नं परं श्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥ २३

निवृत्तमथ तं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् ।

अहमामन्त्र्य सुस्निग्धमश्वत्थामानमब्रुवम् ॥ २४

यः स देवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।

गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ २५

यः साक्षादेवदेवेशं शितिकण्ठमुपापतिम् ।

द्वंद्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शंकरम् ॥ २६

यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि ।

नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा ॥ २७

तेनापि सुहृदा ब्रह्मन्पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।

नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्त्वं मामभिभाषसे ॥ २८

ब्रह्मचर्यं महद्दोरं चीर्त्वा द्वादशवार्षिकम् ।

(for चक्रम्) Ś: इत्युक्ते —^b) T G₁: M₁₋₃ स मया (G₁ समयं) (for मया तु) K₃ मया स द्रौणिः त्तम, N₁ मया दत्त तदन्तर —^o) K₃ ० N₁ B Dn D₁₋₄ ० ० [उ]त्पत्य K₃ G₂ तरसा (for सहसा) K₃ जग्राह सहसा चैव —^o) K₂₋₄ ० B Dn₂ D₄ ० ० T G₁: M₁₋₃ एनम्; Dn₁ एवम्, D₁₋₃ एकम् (for एतद्) —^r) N₁ उच्चालयितुम्, T G₁: M₁₋₃ प्रचाल^r Ś₁ (sup in) K₂₋₃ N₁ B (except B₁ ३) Dn T G₂ M₁ अच्युत

22 M₄ om 22 (cf v l 4) —^a) Ś: तयैतद्; K₃ 4-० N₁ B Dn D₁₋₄ ० ० T G₁: M₁₋₃ अयैर्न; K₃ तयैव, Text as in Ś₁ K₁ —^b) K₃ ० ० N₁ B Dn D₁₋₄ T₁ M₁: गृहीतुम् —^o) T₁ सर्वं (for सर्वं) K₃ स चापि (for तेनापि) K₃ ० ० उभार्यां यत्नतो वापि, B (except B₃ ३) Dn₁ D₁₋₃ सर्वयत्नबले नापि —After 22^a, D₃ repeats 22^b —^d) K₃ ० ० अहीतुं नैव शक्तवान् (K₃ शक्तिमान्), K₃ गृह्णतेद सकंपयत्; K₃ B₁₋₃ गृह्णैतद (B₃ नम) कपयत्; N₁ श्वेतवक्त्रतः; B₁: Dn₁ D₁₋₄ ० गृह्णैवमिदं ततः; Dn₂ D₃ गृह्णै (D₃ हृष्टे) वमकंपयत्, T G₁: M₁₋₃ गृह्ण (M₁ गृह्ण) नैनमकंपयत्, Text as in Ś₁ K₁

23 M₄ om 23 (cf v l 4) —^b) K₁ यक्षैतन्; K₃ Dn₁ यदै (Dn₁ दे) व, K₄-० N₁ B Dn₂ D₁₋₄ ० ० T G₁: यदेन, K₃ यक्षैर्न, M₁ यदेवान्, M₂: यदै तन् (for यक्षैतन्) K₃ 4-० N₁ B (except B₃) Dn D₁₋₄ ० ० ह (for स) K₃ यत्नेन सुसमाहित —^o) K₂₋₃ N₁ B₁ ३ ३ ३ Dn D₃ ३ ३ ३ M₁₋₃ उद्यतु, B₃ D₁: उद्यतः; text as in Ś₁ K₁ Cd T G₁: उद्यतु (G₁ त) चालयित्वापि —^c) K₁ N₁ B₁₋₃ Dn D₁₋₄ ० ० M₂ परिश्रोतः; K₃ पर श्रांतः; K₃ परश्रांत —^r) K₄

स (for स)

24 M₄ om 24 (cf v l 4) —^a) K₂ 4-० N₁ B Dn D₁₋₄ ० ० T G₁: M₂: निवृत्तमनस, K₃ M₁ निवृत्त (K₃ वत्त) मनसस; D₃ निवृत्तमनसा, text as in Ś₁ K₁ —^b) K₁ M₁: अचेतसं, K₃ विचेतस —^o) K₃ चोच्चैतम्, K₃ N₁ B (except B₃) Dn D₂ ३ ३ ३ संविग्रम्, D₁: सविग्रम् (for सुस्निग्धम्) —^d) K₃ M₁: अन्नव

25 M₄ om 25^{ab} (cf v l 4) —^a) K₃ च (for स) K₃ ० N₁ B₃ Dn₁ D₁₋₃ T₁ दैव^r (for देव) —^c) K₃ गांजीवधन्वा —^d) K₃ प्रकरकेतन

26 ^b) K₃: शितिकण्ठम्; K₃ शित^r; T₁ G₁: M नीलकण्ठम् —M₄ om 26^c-27^b —^o) K₁ ३ ३ Dn₂ D₃: पुरा जिष्णुस, Dn₁ परो जिष्णुस

27 M₄ om 27^{ab} (cf v l 26) —^a) T G₁: M₁₋₃ तस्मात् —^b) K₃ ० न मान्य —^o) K₁ D₃ न देयं K₄ T G₁: तस्य; M₄ कस्य (for यस्य) T₁ ते (for मे) —^d) K₄ सुवस्तथा T G₁: M अपि प्राणा (M₄ ३ 'गान्) महात्मन

28 ^a) K₃ यस्व K₃ यस्तत्त्वमिह याचसे, T G₁: M यत्त्व मत्तोभिमन्यसे (T₁ भाषसे)

29 ^a) K₃ B₃ D₃ महाघोर, K₃ पुनघोर, Dn₂ अह घोर —^b) Ś: K₁ ३ 4-० B₂ ३ ३ Dn D₁₋₄ ० ० सीर्त्वा, N₁ सीर्ये, B₁ चीर्णो, B₃ कृत्वा (for चीर्त्वा) T G₁: M चरित्वा द्वादशाब्दिक —^o) T G₁: M पादम् (for पार्थम्) K₁ अत्येत्य, N₁ B₃ Dn₁ D₁₋₃ आख्याय —^d) Ś: T G₁: जिष, K₂-० N₁ B Dn D₁₋₄ ० ३ M₁₋₃ [अ]जित; M₄ [अ]जित; Text as in Ś₁ K₁

हिमवत्पार्श्वमभ्येत्य यो मया तपसाचितः ॥ २९
 समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत ।
 सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ॥ ३०
 तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं मम ।
 न प्रार्थितमभून्मृद यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३१
 रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
 न गदेन न साम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३२
 द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
 नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३३
 भारताचार्यपुत्रः सन्मानितः सर्वयादैः ।

चक्रेण रथिनां श्रेष्ठ किं नु तात युयुत्ससे ॥ ३४
 एवमुक्तो मया द्रौणिर्मामिदं प्रत्युवाच ह ।
 प्रयुज्य भवते पूजां योतस्ये कृष्ण त्वयेत्युत ॥ ३५
 ततस्ते प्रार्थितं चक्रं देवदानवपूजितम् ।
 अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ३६
 त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव ।
 प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवादस्व माम् ॥ ३७
 एतत्सुनामं वृष्णीनामृषभेण त्वया वृतम् ।
 चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥ ३८
 एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मा युग्यमश्वान्धनानि च ।

30 *) K₁ 'व्रतचारिण्या, K₂ & 'व्रह्मचारिण्या
 —^b) M रुक्मिण्या K₈ N₁ योऽन्वजायते; Dn₂ T G₁ 2
 M यो न्य (G₁ [s]भ्य; M₂ [s]प्य)जायत; Dn₁ यो
 त्वयायत (sio) —^c) K₄ स सत्कुमारस्, D₈ स सत्कु-
 मारस्, Cd सनत्कु (as in text) —^d) Dn₁ ते (for
 मे) S₁ K₁ प्रद्युम्नेन समस्त

31 *) T G₂ तन् (for [ए]तन्) K₁ Dn₂ M₁ महा
 दिव्य —^b) Dn रणे, M₁ 2 4 महत्, M₈ मत (for
 मम) —^c) B₂ महत् (for अभूत्) —^d) T G₁ 2
 M तदिदं K₈ मया (for त्वया)

32 S₁ K₁ M₈ om (hapl.) 32, K₈ D₂ read it
 in marg (see m) —^a) S₂ K₈ रामेणापि T
 G₁ 2 M (M₈ om) [ए]व (for [ए]तन्) —^c) S₂
 सगेन (for गदेन) K₄ 5 B₈ 4 D₂ शम्बेन —^d) T₂
 G₁ 2 M (M₈ om) तदिदं

33 K₈ Dn₂ om (hapl.) 33 —^a) S₂ द्वारिकां
 T G₁ 2 M चैव (for चान्यैर्) —^c) K₈ यतु; T
 G₁ 2 M धुव (G₁ M₁ 'द्र' (for जातु) —^d) S₁ K₁
 चदद्य, T G₁ 2 M तदिदं

34 *) K₈ 5 T₁ G₁ 2 M₈ भरता K₈ पुत्रासि,
 N₁ B₁ 5 Dn D₁-4 5 8 पुत्रस्त्व, T G₁ 2 पुत्रस्तु,
 M₄ पुत्र स —^c) S₂ K₁ श्रेष्ठ; D₈ श्रेष्ठ —^d)
 S₂ K₁ किं न, K₈ 5 B Dn₂ D₁-4 5 कं तु, N₁
 कस्मात्, T G₁ M₁ 8 कस्त्वं, G₂ कं तु, M₄ त स्वं
 (for किंनु as in S₁ Dn₁ D₈) K₈ जात K₈ युयु
 त्ससि, M₄ 'स्सवे K₂ 4 5 किं करिष्यसि नो द्विज
 — After 34, K₂ 4 1ns

60* धारणे न समर्थस्त्व कुत क्षेप्तु महाहवे ।

35 *) D₁-8 प्रयुज्य Cd भवते (as in text) —^a)
 K₈ यास्ये S₂ K₈ त्वयाच्युत (K₈ 'त), K₁ त्वयेति ह,
 K₄ त्वयैच्युत, B (except B₈) Dn D₁-4 5 त्वया सह;
 G₁ त्वया त्विति

36 *) N₁ ततोऽहं (for ततस्ते) K₂-4 5 B Dn
 D₁-4 5 8 T G₁ 2 M प्रार्थितं ते मया चक्रं (B₈ ततश्चक्रं;
 Dn₂ महच्चक्रं) —^b) D₈ पूजन, D₈ पूजित —^c)
 M₂ स्यादिति

37 *) B₁ 2 हि (for ऋ) K₂-4 5 T G₁ 2 M
 तोहं ते (T G₁ 2 M तद्) दुर्लभं चक्रम —^b) K₈ च
 (for [ए]व) —^c) D₈ प्रीति (for प्रति)

38 *) K₈ B (except B₈) Dn D₁-4 5 8 सुमीम
 (for सुनाम) K₈ B₁ 5 Dn D₁-4 5 8 भीमानाम्; N₁
 भीमानाम्, B₁-8 भीमानाम्, T G₁ 2 M भोजानाम्
 (for वृष्णीनाम्) K₁ एतत्सुनाममृत्स्तीनाम् —^b) S₂
 वृषभेण K₈ 5 वृतम्, D₄ वृत —^c) K₈ अप्रतिम
 चैव —^d) K₁ सुवो K₁ विपद्यते, K₈ प्रपद्यते;
 B₁ 2 हि विद्यते; D₈ निपद्यते K₈ सुवनान्यतिपद्यते,
 T G₁ 2 M भवलेचो (M 'तैवो) पपद्यते

39 *) K₈ तु; D₈ M₂-4 मा (for मां) —^b)
 S₂ युध्यम्, K₂ 4-5 N₁ B Dn D₁-4 5 8 T G₁ 2 M
 Cd युग्यान्, K₈ युगान्, K₈ प्रयुज्य (for युग्यम्)
 N₁ वलानि (for धनानि) K₂ 4 5 ययौ पश्चाद्धानि
 च (K₈ वना हव) — K₁ 5 om (1 hapl.) 39^{cd} —^c)
 K₈ 5 T G₁ 2 M प्र (for [उ]प) K₁ B Dn
 D₁-4 5 8 काले (for घालो) —^d) M₈ 4 [उ]त
 (for च)

आदायोपययौ बालो रत्नानि विविधानि च ॥ ३९
स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।

वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा युष्मां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
सर्वयुधवरोपेतमारुरोह महारथम् ।
युक्तं परमकाम्बोजैस्तुरगैर्हैममालिभिः ॥ १
आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु ।
दक्षिणामवहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् ।
पार्थिवाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥ २

विश्वकर्मकृता दिव्या नानारत्नविभूषिता ।
उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ३
वैनतेयः स्थितस्तस्या प्रभामण्डलरश्मिवान् ।
तस्य सत्यंवतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ॥ ४
अन्वारोहद्वृषीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ५
अशोभेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ ।

40 ") K₂ ४ सुसंभी, M संरंभी च D₁₋₃ दुरा
चारश्च —^b) K₁ क्रूरश्चपल (by transp) —^c) K₂
G₁ M₁ शास्त्रं (for चास्त्रं) —^d) K₄ रक्ष K₂ ४ ०
वृकोदरं

Colophon — *Adhy name* Ś₁ (with श्री) २ K₁
कृष्णवाक्यं, K₂ द्रौणिद्वयोपवर्णनं; M₁₋₃ ४ चक्रप्रार्थनं
(M₂ प्रस्थान) — *Adhy no* (figures, words or
both) Ś₂ (orig) 10, Ś₂ (by corr) D₂ (marg
800 m) 12 (as in text), N₁ Dn T G₁₋₂ M 3

13

1 ") K₂ ४ ० बहुश्रेष्ठ, N₁ युष्मां श्रेष्ठः; D₁ युधि
श्रेष्ठ, T G₁₋₂ M कुरुश्रेष्ठं (G₁ "ष्ठ) Ca. d cite युष्मां
(as in text) —^c) D₁₋₂ (orig) रथोपेतम्; D₂
(by corr) ० चरोपेतम् —^d) K₂ ४ ० B₁₋₃ Dn
D₁₋₄ ० ० T G₁₋₂ M रथोत्तमः; K₂ महारथ —^e)
Ś₁ K₁ T₁ G₁ काम्बोजैश्च, Dn₁ कैम्बोजैश्च (sio) —^f)
T₂ G₁₋₂ M देशजैर् (for तुरगैर्)

2 ") Dn₁ D₁₋₂ वनेश्च T G₁₋₂ M उदितवित्त
संकाशा —^b) K₂ N₁ B₁₋₂ च (for तु) T G₁₋₂
M सर्वरत्नविभूषितं —^c) Ś₁ दक्षिणां स्वयहत्, K₁
दक्षिण तु वहत्, K₂ ४ N₁ "णेनावहत्, K₂ M₁₋₃ ४ णं

चावहत्, T G₂ "णेस्वावहत् K₂ सैन्य, K₂ ० B
Dn D₁₋₄ ० ० शैव्य, G₂ सैन्य —^d) Ś₁ K₁ [s]महीत्,
K₂ ० N₁ B Dn D₁₋₃ ० ० [s]मवत्, T G₁₋₂ २ धुर
(for अवहत्) —^e) Ś₁ G₁₋₂ पार्थिवाहौ; K₂ पार्थ
वाहौ, K₄ तूर्णिवाहौ (sio), D₁₋₂ पार्थिवाहौ, M₁
पृष्ठवाहौ, M₂ प्राष्ठि; M₃ प्राष्ठय, M₄ पार्थि T G₁₋₂
M च (for तु) K₂ पार्थिवाहौ तवस्वास्तां, N₁ हौ
सुतस्यास्तौ —^f) K₂ बलाहकौ, G₂ M बलाहकौ

3 K₁ होषा, T G₁₋₂ [भा]पीडा; M माया (for
दिव्या) —^b) Ś₂ नानाधातु, N₁ मनोरत्न, B Dn
D₁₋₄ ० ० रत्नधातु, M₁₋₃ सर्वरत्न K₂ D₁₋₂ विचि
त्रिता —^c) Ś₁ श्रितेव च रथे (Ś₂ चरते) माया; K₁ श्रिते
रथवरे माया, K₂ दीप्तेव च रथे माया; K₂ स्थितेवाचिर
भोगासौ (sio), K₄ ० दीप्ते वररथे माया, N₁ मूर्तेव च
रथेशाया (sio), Dn₂ D₄ उच्छ्रिते च रथे माया; T G₁₋₂
M उच्छ्रिता च रथे तस्मिन् —^d) K₂ ध्वजयष्टिर्न दृश्यते;
K₂ ध्वजहृष्टिरदृश्यते (sio)

4 Ś₁ K₁ ० om (hapl.) 4 —^a) D₂ तदा
तस्या, G₂ स्थितस्तस्या D₁₋₂ "तेयध्वजे तस्य —^b)
N₁ M लरश्मिमात्र, D₁₋₃ "मण्डलमाविशत् —^c)
B₁₋₂ तत्र सत्य, G₁₋₂ M₁₋₃ तस्य सत्य, M₄ सत्य
सत्य —^d) K₂ भुजगारिर् K₂ स भुजगारि इत्यते

5 ") K₂ ४ ० N₁ Dn D₁₋₃ अयारोहद्, K₂ अन्य-
रो K₂ हृषीकेशात्, K₂ "केशं T G₁₋₂ M अन्य-

रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव वासवम् ॥ ६
 तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितम् ।
 प्रतोदेन जवोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ७
 ते हयाः सहस्रोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् ।
 आस्थितं पाण्डवेयाभ्यां यदूनामृषमेण च ॥ ८
 वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
 प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः पक्षिणां पततामिव ॥ ९
 ते समार्द्धन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ ।
 भीमसेनं महेष्वासं समनुदुल्य वेगिताः ॥ १०
 क्रोधदीप्तं तु कौन्तेयं द्विषदर्थे समुद्यतम् ।
 नाशकुन्तुन्वारयितुं समेत्यापि महारथाः ॥ ११

स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनाम् ।
 ययौ भागिरथीकच्छं हरिभिर्भृशवेगितैः ।
 यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मानाम् ॥ १२
 स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् ।
 कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ १३
 तं चैव क्रूरकर्माणं घृताक्तं कुशचीरिणम् ।
 रजसा ध्वस्तकेशान्तं ददर्श द्रौणिमन्तिके ॥ १४
 तमभ्यधावत्कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १५
 स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशरासनम् ।
 भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ ।

स्रोह कृष्ण तु (G₁ °णस्य, M₁ °णस्तु) —^b) M₁
 धनुर्भृता —^c) T G₂ M अर्जुन स च धर्मात्मा

6 °) K₂ अशोभता T G₁ 2 M शुशुभाते तु तौ
 वीरौ — D₈ om (hapl) from 6^b up to रोप्य
 (in 7^a) —^d) N₁ अश्विन्यामिव

7 D₈ om up to रोप्य (of v 1 6) D₈
 om 7^a-9^a —^a) S₂ तावुभौ रोप्य, K₁ 2 तावथा
 रोप्य, K₂ तावप्यारोप्य, Dn₁ तावुपामन्व्य, T G₂
 उभावारोप्य, M स तावारोप्य T₂ दाशार्हं, G₁ °हं,
 M₁ गोविदं; M₂ गोविद —^b) K₂-1 स्यन्दने K₂-4 ०
 लोकपूजिते, T G₁ 2 M भरतर्षभ —^c) N₁ यथान्य-
 स्तान् (for जवोपेतान्) —^d) K₅ स्वरत्नश्वान्, M₁
 तूर्णमश्वान् K₂-5 अनोदयत्

8 D₄ om 8 (cf. v. 1 7). —^a) Dn₂ सहसा
 पेतुर्, T G₁ 2 M त्वरिता जग्मुर् —^b) T G₁ 2 M
 वहंतस्त (T₁ °स्तु) रथोत्तम —^d) S₁ B₁ D₁ ऋषमेन

9 D₄ om 9^a (of v 1 7) —^b) S₂ शीघ्रचारिणा,
 N₁ B₁ 2 'सारिणां —^c) S₂ K₈ T₁ महाशब्द

10 °) K₈ समागच्छन्, Dn₂ तेजसाच्छन् (for ते
 समार्द्धन्) T G₁ 2 M ते समर्थं महाबाहु —^b) M₁ 2
 भरतर्षभ S₂ K₂-5 N₁ क्षणेनैव (N₁ 'न च) नरर्षभ
 (K₂ 2 'भा, K₄ N₁ 'भ, K₆ 'महर्षभ) —^c)
 K₂-4 ० नरव्याघ्र (K₆ 'घ्र), T G₁ 2 M₁ 2 महात्मानम्,
 M₈ 4 महाबाहुम् (for महेष्वास) —^d) K₂ 4 ० सम
 भिदुल्य, K₈ समनुसृत्य; T G₁ 2 M अनुसृत्य तु (M₁
 स) K₁ वाजिन, K₂ वेगत

11 K₁ om (hapl) 11^a-12^d —^a) N₁ क्रोधा
 विष्ट, Dn₂ कोपदीप्त B₁ 2 च (for तु) —^c) D₈
 धारयितु T G₁ 2 M न स्म वारयितु शक्ता (M शेकु) —^d) K₂-1 M₁ समेतापि, K₅ ते सर्वेपि, M₁ समेता-
 हि

12 K₁ om 12^{abc} (of v. 1 11) —^a) N₁ तेषा
 समेक्ष्यतामेव, Dn₂ तेषा तु प्रेक्षतामेव, T G₁ 2 M स
 तेषामग्रतः शूर (T₂ 'रे, M₂ 'र) —^b) S₂ K₂ 4-5
 क्रोशतां, Dn₂ धीमता (for श्रीमता) D₈ चैव (for
 दृढ) — Dn₂ om (hapl) 12^{cd} —^c) K₅ D₈
 भागीरथं (for 'रथी) K₁ कच्छे, K₅ कक्ष, K₆ Dn₁
 D₁ 2 तीरं, D₈ तीरे —^d) B₁ 2 D₈ भृशवेगिभि, T
 G₁ 2 M हेममालिभि K₂ हरिभीर्भृशवेगितै G₂ d
 orte हरिभि (as in text) —^e) K₁ सं, T G₁ 2 M
 स (for स्म) K₆ द्रौणि —^f) K₅ महायत्, T
 G₁ 2 M दुरात्मवान्

13 K₄ ० om 13^b-17^a —^a) M₁ 'द्वैपायन

14 K₄ ० om 14 (of v 1 13) —^a) S₁ K₁ तं
 चैन; D₈ G₂ तथैव T₁ कृत्त (for धूर) —^b) K₈
 D₈ कृतात, G₂ प्रताप; M₁ नृशतं (for घृताक्त)
 K₁ कुशरीरिण, K₈ 'धारिण, D₈ 'चीरिणा —^c)
 K₂ 8 B Dn D₁-4 ० ० ध्वस्तमासीन T G₁ 2 M रजो
 ध्वस्तमुपासीन —^d) S₂ Dn D₈ क्षतके, K₂ क्षति
 कात् T G₁ 2 M ददर्श भरतर्षभ

15 K₄ ० om 15 (of v 1 13) —^a) S₂ प्रति
 गृह्य शर धनु

व्यथितात्मावद्गौणिः प्राप्तं चेदममन्यत ॥ १६
 स तदिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् ।
 जग्राह च स चैपीका द्रौणिः सव्येन पाणिना ।
 स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदीरयत् ॥ १७
 अमृण्यमाणस्ताञ्जूरान्दिव्यायुधधरान्स्थितान् ।

अपाण्डवाधेति रुषा व्यसृजहारुणं वचः ॥ १८
 इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 सर्वलोकप्रमोहार्थं तदस्त्रं प्रमुमोच ह ॥ १९
 ततस्तस्यामिपीकायां पावकः समजायत ।
 प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन्कालान्तकयमोपमः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
 इङ्गितेनैव दाशार्हस्तममिप्रायमादितः ।

द्रौणेर्बुद्धा महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभापत ॥ १
 अर्जुनार्जुन यदिव्यमस्त्रं ते हृदि वर्तते ।

16 Ks s om 16 (of v l 13) —^a) T G₂ M
 तं (for स) T G₁ s M भीमकर्माण — G₂ om
 16^b —^b) Ds प्रगृह्य स शरा — Portion of the
 text from 10 13 16^a up to 10 15 22^b is missing
 in N₁ —^c) Ś₁ K₁ पृष्ठतो आतरश्चा (K₁ 'रौ चा')स्य,
 K₂ आतर पृष्ठतश्चास्य —^d) G₁ स्थित —^e) G₁
 मवान्गौणि —^f) K₂ मृत्यु K₂ T G₁ s चैतद्
 (for चेदम्)

17 Ks s om 17^{abed} (of v l 13) N₁ missing
 (of v l 16) —^a) K₂ तच्च दिव्यम्, K₂ स तं
 दीनम्, Ds स तद्विनम्, M₁₋₃ स तं दिव्यम् Dn₂ स
 तदिव्य स दीनात्मा —^b) K₂ पापात्मास्त्रम् — After
 17^b, Dn₂ ins

16* प्रधक्षन्निव कोपेन द्रौणि परममन्यमान् ।

After 17^b, Ds reads 18^a, repeating it in its proper
 place — Ś₁ K₁ om 17^{adef} —^c) Ś₂ शरैपीका; K₂ s
 T G₁ s शरैपीका, D₁₋₂ s (both before corr) स
 चैपीकं; D₂ स चैपीको, M₂₋₄ शरैपीकान् M₁ जग्राह
 चास्त्रानैपीकान् —^d) T₁ पराम् (for स ताम्) T G₁ s
 M आस्याय (for आसाद्य) —^e) K₂ s इषीकास्त्रम्
 (for दिव्यमस्त्रम्) K₂ s Dn₂ M उदीरयन्; K₂
 Dn₁ उदीरयत्, B₁₋₃ अधारयत्, G₂ उदीरयत्

18 N₁ missing (of v l 16) —^a) K₂ s B
 (except B₁ s) Dn₁ D₁ s दिव्यायुधधरान्स्थितान्; K₂
 दिव्यायुधधरान्स्थितान् —^c) = 1 2 185^c Cv as in
 text —^d) K₂ विस्जन् (for व्यसृजद्) T G₁ s

12

M₁ s वाचमुत्सृज्य शरुणा (T₁ G₁ M₂ जं)

19 N₁ missing (of v l 16) —^a) K₁ T₂ राज
 शार्दूल, Dn₂ रयशार्दूल —^b) K₂ द्रोणपुत्र —^c)
 K₂ प्रमोहार्थं; Dn₂ प्रमोदार्थं —^d) K₂ s इषी
 (K₂ इषि, K₂ ऐषी)कास्त्र, K₂ स तदस्त्र, T₁ अयास्त्रं
 प्र (for तदस्त्रं प्र)

20 N₁ missing (of v l 16) —^a) K₂ इषि
 कायां, M₁ ऋषीकायां —^b) Ś₂ प्राधक्ष्यन्, K₂ s
 B₂ Dn Ds s प्रधक्षन् K₁ तान् (for त्रीन्) T G₁ s
 M निर्दहिव्यन्निवेमांस्त्रीन् —^d) Ds लोकांतकयमोपम,
 T G₁ s लोकान्तोकांतकोपम (T₂ 'मान्'); M₁ s लोका
 न्कालांतकोपम (M₂ 'म'), M₂ s लोकान्कालयमोपम

Colophon missing in N₁ — Sub-parvan All
 MSS (N₁ missing) ऐषी (or चि)क — Adhy name
 Ś₁ K₁ ऐषी (K₁ 'चि)कास्त्रोत्सर्ग, Ś₂ अस्त्रोत्सर्ग, K₂
 ऐषीकास्त्रे, K₂ अस्त्रविसर्ग, K₂ ऐषीकोत्सर्ग, T G₁ s
 ब्रह्मास्त्रप्रयोग, M₁ s अधस्थामा (M₂ 'म')दर्शन
 — Adhy no (figures, words or both) Ś₂ D₂ 13,
 Dn T G₁ s M 4

14

N₁ is missing for this adhy (of v l 10
 13 16)

1^a) K₂ s T G₁ s M इङ्गितेन तु —^b) D₁ s
 तद्; T G₂ तस्य (for तम्) G₁ तस्यामिप्रायमोहित

द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव ॥ २

आवृणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत ।

विसृजैतच्चमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ३

केशवेनैवमुक्तस्तु पाण्डवः परवीरहा ।

अवातरद्रथाचूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ४

पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।

आवृण्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः ॥ ५

देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।

उत्ससर्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शास्यताम् ॥ ६

ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना ।

प्रजज्वाल महाचिष्मद्युगान्तानलसंनिभम् ॥ ७

तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः ।

प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥ ८

निर्घाता बहवश्चासन्पेतुरुल्काः सहस्रशः ।

महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ९

सशब्दमभवद्भ्यो ज्वालामालाकुलं भृशम् ।

चचालं च मही कृत्वा सपर्वतवनद्रुमा ॥ १०

ते अस्त्रे तेजसा लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते ।

महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११

नारदः स च धर्मात्मा भरतानां पितामहः ।

उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनंजयौ ॥ १२

तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ।

दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३

तदन्तरमनाघृण्यावुपगम्य यशस्विनौ ।

— °) Ś: Dn1 द्रौणिर्बुद्धा, G1 द्रौणेश्चरत्वा — °) Ks
अर्जुन समभाषत, T G1 : M अभ्यभाषत फल्युन

2 G1 om 2 Before 2, Ks ins श्रीकृष्ण उ°
— °) T G2 यद्येतद्, M1 यत्वेकद्, M2-4 यत्वेतद्
(for यद्विषयम्) — °) Ks यदि (for हृदि) T G2
M हृद्यस्त्र परिवर्तते — °) K1 द्रोणोपदिष्टार्थस्याय, M1
°दिष्टस्तस्याय — °) K1 M2-4 संप्रति वर्तते, T G2 M1
सपरिवर्तते

3 °) K1 पाण्डव (for भारत) — °) Ś Ks Dn2
विसृज्यैतद्, Ks विसृजस्व — °) M अस्त्रस्यास्य Ś1
विदा वर, Bs Dn2 Ms 4 निवारणे (for °रणम्)

4 °) Ks, 6 B Dn D1-4 6 8 उक्तो (Ds °क्ते) थ
— °) M1 : वीभत्सु (for पाण्डव) — °) T G1 :
M रथादवातरत् (by transp) Ś: क्षीघ्र (for तूर्ण)

5 °) Ś1 °पुत्रेण — °) K1 तदनन्तरम् Ks T
G2 M आत्मन — °) T G1 : M आवृणां चैव सर्वेषां
(T1 आवृणामात्मनश्चैव) — °) Ks परंतप

6 °) Ks : 6 T G1 : Ms 4 द्वे (Ks द्वे) वतेभ्यो T
G1 : M नमस्कृत्वा — °) Ds शस्यताम्

7 °) T G2 तदस्त्रमस्त्रं सहसा — °) Ks : गाजीव
K1 : G1 धन्विना — °) Ks Ds महाचिष्मन्, D1 :
तथाचिष्मद् — °) Ks युगान्तानिळः Ks T G1 : M
°नलवर्चस

8 °) Dn2 तिग्मतेजसा — °) T1 G1 : M ज्वाल
सुमहा (T1 M1 °हृज्) ज्वाल — °) Ś: K1 : Ds °सनिभ,
T G1 : M °सयुत

9 °) M च सर्वश (for सहस्रश)

10 °) Dn1 घोर (for व्योम) — °) Ms 4 माला
समाकुल — °) G2 महीं, Ks सर्वा, Dn2 कृत्स्न

11 °) K2-4 6 T G1 : M तावच्छतेजसा, Ks ते
चास्त्रे तेजसा, B1 : ते अस्त्रतेजसी, B2 : 6 Dn D1-4
6 8 ते त्वच्छतेजनी — °) K2-4 6 Ds तापयती व्यव
स्थितौ, Dn1 तापयति व्यवस्थिते, Dn2 तापयतो व्यव
स्थिता, T G1 : M त्रासयन्तौ ततस्थितौ (G1 वरस्त्रिनौ,
M1 : तपस्विनौ, Ms 4 अवस्थितौ) — °) Ks Ds T1
M1 महर्षि- Dn1 सहितास्तत्र — °) Dn1 त्रासयामा
सतुस

12 °) K1 च स (by transp), Ks : 6 B Dn
D1-4 6 8 T G1 : सर्व; Ks स तु Ks : 6 B Dn
D1-4 6 8 मृतात्मा (for धर्मात्मा) — °) Ks Dn1
D1 : T M (except M2) भारवाना Ks Ds पितामह
— °) Ks : शाम — After 12, T G2 : M read 16
(T G2 repenting it at its proper place)

13 Before 13, G2 : M ins वैश — °) T G1 :
तौ दृष्ट्वा, M इत्युक्त्वा (for तौ मुनी) — °) Ks
°हिते रतौ — K1 om 13°-14°

14 K1 om 11 (of v 1 13) M reads 14,

आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविध पावकौ ॥ १४

प्राणभृद्भिरनाष्टृष्यौ देवदानवसंततौ ।

अस्त्रतेजः शमयितुं लोकाना हितकाम्यया ॥ १५

ऋषी ऊचतुः ।

नानाशस्त्रविदः पूर्वं येऽप्यतीता महारथाः ।

नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथंचन ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।

दृष्ट्वैव नरशार्दूलस्तावमिसमतेजसौ ।

संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनंजयः ॥ १

उवाच वदतां श्रेष्ठस्तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।

प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २

संहृते परमास्त्रेऽस्मिन्सर्वानस्मानशेषतः ।

पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३

अत्र यद्वितमस्माकं लोकाना चैव सर्वथा ।

after the ref, before 10 15 1 —^a) Ca d तद
न्तरम् (as in text) Śs Ks अनाष्टृष्यम्, Ks अना
ष्टृष्या, B Dn D1-4 : अथाष्टृ (D8 'वृ')ष्ट्याद्, D8 अथा
ष्टृष्याद्, T1 अनाष्टृष्य —^b) Ks : Dn D8 : ० उपा
गम्य —^c) B1 : गुप्ताद् (for आस्ताम्) Dn2 मुनि
(for ऋषि)

15 ^a) D1 (sup line as in text) : ० प्राणष्टृषिम्
M4 अनाष्टृष्यौ —^b) Ks सगतौ, G1 सत्तमौ (for
समतौ) T G2 M देवानामपि समतौ (G2 सत्तमौ,
M4 समता) —^d) D8 सित (for हित)

16 T G2 (all first time) M read 16 after 12
Ks B1 Dn2 T1 G1 M2-4 ऋषिरुवाच (resp ऋषिर)
—^a) Dn2 शास्त्रविदः Ks पूर्वं, T G1 : शूरा (for
पूर्वं) M महाश्वविदुषो येन्ये —^b) M समतीता (for
येऽप्य) — After 16^{ab}, G1 ins

62* संजहार इ [शर] दिव्य त्वरमाणो महारथा [यः] ।
—^d) Ks D1 : ० प्रयुक्त — After 16, Ks-8 Dn D1-4 :
ins

63* किमिदं साहसं वीरौ कृतवन्तौ महालयम् ।

[Ks किमिदौ D1 : ० साहसौ Ks महारथौ, Ks D4
महानय, D1-3 : ० महामयौ]

Colophon om. in Ś K1 : ० — Sub-parvan
Ks : ० B Dn D1-4 : ० T G1 : M ऐषी (or 'षि')क
— Adhy name T G1 : व्यासनारदसमागमः, Ms :

व्यासनारददर्शनं — Adhy no (figures, words or
both) Dn T G1 : M 5

15

St 10 15 1^a-22^b are missing in N1 (cf
v l 10 13 16)

1 After the ref, M reads 10 14 14 —^a) Ks :
B Dn D1-4 : ० नरशार्दूलः, T G1 : M मुनिशार्दूलौ
— After 1^{ab}, T G1 : M ins

64* गाण्डीवधन्वा सचिन्त्य प्राप्तकाल महारथः ।

—^d) K4 त्वरमाणौ T G2 महारथः (for धनंजय)

2 N1 missing (of v l 1) —^a) Ks-4 T^a
G1 : M च नरश्रेष्ठः, Ks वदता श्रेष्ठः, Ks Dn2 D1 : ०
भरतश्रेष्ठः, B Dn1 D1-8 भरतश्रेष्ठः, T1 वचनं श्रेष्ठः,
—^b) Ks : ० तत् (for सदा) T GL : M प्राञ्जलि-
स्तावुमाष्टृषी —^c) B1 : 4 Dn1 D1-8 प्रयुक्तम् —^d)
Dn1 शाम्यताम् Śs इह (for इति) D8 खे, D8
वे (for वै)

3 N1 missing (of v l 1) —^a) Ks M4 स इ
(M4 इ)ले —^b) Ds M2 अस्त्रान् (for अस्मान्) Ś1
K1 : विशेषतः —^c) T G2 विप्रः (for द्रौणि)
—^d) Ks Dn1 प्रधक्षति, Dn2 क्षीति, Ds क्षति;
Ds क्षयति (for क्षयति) Ks प्रधक्ष्य शास्त्रतेजसा

4 N1 missing (of v l 1) —^a) Ks B Dn

भवन्तौ देवसंकाशौ तथा संहर्तुमर्हतः ॥ ४

इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनंजयः ।

संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५

विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।

न शक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ६

ब्रह्मतेजोभवं तद्धि विसृष्टमकृतात्मना ।

न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ७

अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सृष्ट्वावर्तयते पुनः ।

तदस्त्रं सानुबन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥ ८

ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।

परमव्यसनातोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ९

सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।

गुरुवर्ती च तेनास्त्रं संजहारार्जुनः पुनः ॥ १०

द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ।

न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्तुमाहवे ॥ ११

अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।

द्रौणिर्दीनमना राजन्द्वैपायनमभापत ॥ १२

उत्तमव्यसनातेन प्राणत्राणमभीप्सुना ।

मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनमयान्मुने ॥ १३

अधर्मश्च कृतोऽनेन धार्तराष्ट्रं जिघांसता ।

D1-4 ० ४ यदत्र (by transp), K० अस्त्र यद् —^b) K२ ४ ० T1 M सर्वश —^०) K२ दैव —^d) K२ यथा, T1 तदा (for तथा) K२ ४ शास्यतुम्, K२ सायतुम्, K५ शासितुम्, K० सायतुम्, N1 B Dn1 D1 २ ४ ४ T G२ M समतुम्, Dn२ क्षमितुम्, D८ सस्यतुम्, D८ क्षसितुम् K२ अर्हया, K२-५ Dn२ D४ ० T२ G२ M२ अर्हय, K० G1 M1 २ अर्हय, B२ Dn1 M२ अर्हत

5 N1 missing (of v 1 1) —^b) T G1 २ M पाण्डव स (M1 २ 'वस्तु' (for पुनरेव) —^०) K२ दुस्तरम्, M५ दुष्कर —^d) K२ सवासवै, T G1 २ M च संयुगे

6 N1 missing (of v 1 1) —^a) T G1 २ प्रयुक्तस्य, M प्रसृष्टस्य M1 २ सतस्, M५ ४ ततस् (for रणे) B1 २ क्रोधात् (for तस्य) —^b) K२ परमास्त्रेण K1-४ B२ D1 २ ४ T G1 २ संयुगे, B1 समुत्पे (for संग्रहे) —^०) K२ B Dn D1-४ ० ४ T G1 २ M२ अशक्त —^d) B1 २ क्षचीपति (B२ 'ते' (for शतक्रतु)

7 N1 missing (of v 1 1) —^a) B1 २ T G२ M1 २ 'तेजोद्भवं, Dn२ 'तेजोभयं, M५ ४ 'तेजो महत् —^b) S1 K1 प्रयुक्तम्, T1 G1 M५ ४ प्रसृष्टम्, M1 २ संसृष्टम् —^०) K२ न शक्तिः, M२ नाशक्यम् Ca d आवर्त (as in text) —^d) K२ ४ M२ ब्रह्मचारी, M1 ब्रह्मचर्यं

8 N1 missing (of v 1 1) —^a) D२ (before corr) G1 आचीर्ण, M1 अचीर्ण K२ व्रतचर्योय —^b) G1 सृष्ट्वा, M२ सृष्ट्वा —^०) M२ सदस्

9 N1 missing (of v 1 1) —^a) K२ ० 'चारि व्रती, M1 'चर्यव्रती, M५ 'चारिव्रते K२ चापि, D८ चारी (for चापि) —^b) K२ D८ दुरवाप्यम्, K२ T२ G1 दुरावापम्, K२ दुप्राप्य सम्, K० दुरवापिम्, M२ दुरावाप्यम् B1-४ च (for तत्) Dn1 दुःखाय मम वाप्यतत् (sic), Dn२ दुरवाक्यमयाप्यतत् (sic) —^०) K1 परमव्यसने चापि, K५ 'मास्त्र समर्थोपि —^d) T G1 २ M नार्जुनस्ताद्विमुचति (M५ ४ 'अमुचते)

10 N1 missing (of v 1 1) —^a) T G1 २ सत्य व्रतपर शूरो, M५ सत्य व्रतं धनुः शूरो —^b) S1 K1 स (for च) —^०) K२ गुरुवर्ति, K२ गुरुवर्ती Ca d cite तेन (as in text)

11 N1 missing (of v 1 1) —^a) K२ [अ]यदी प्रेक्ष्य, M1 [अ]पि संप्रेक्ष्य, M२-४ [अ]भिस' (for [अ]य स') —^b) K२ पुनरास्थितौ T G1 २ M५ ४ सो (G1 अ, M५ ४ [अ]या)तरा तावृषी स्थितौ, M२ २ अस्त्रान्तर गतावृषी —^d) B Dn D1-४ ० ४ ओजसा (for साहवे)

12 N1 missing (of v 1 1) —^a) K1 'सहारी; D८ प्रहिसहारे —^b) K२ परमास्त्रेण —^०) G1 दात मना (for दीन') K1 कृष्णद्वैपायणं राजन् —^d) K२ द्वीपायनम् K1 अथैन समभापत

13 N1 missing (of v 1 1) —^a) Dn1 'अस नार्थेन —^b) K२ त्राणत्राणम्, D८ प्राणात्राणम् K२ T२ G1 २ M (except M२) अभीप्सता, K५ अभीप्सता, T1 अभीप्सया —^०) D२ २ ममैतद्, T G1 २ M मये दम् (for मयैतद्) —^d) K२ मुने (for मुने)

14 N1 missing (of v 1 1) —^a) K२ तु (for

मिथ्याचारेण भगवन्मीमसेनेन संयुगे ॥ १४
 अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयास्त्रमकृतात्मना ।
 तस्य भूयोऽयं संहार कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ १५
 विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ।
 अपाण्डवायेति म्रुने वह्नितेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥ १६
 तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायामिसंहितम् ।
 अद्य पाण्डुसुतान्सर्वाङ्गीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ १७
 कृतं पापमिदं ब्रह्मत्रोषाविष्टेन चेतसा ।
 बधमाशास्य पार्थानां मयास्त्रं सृजता रणे ॥ १८
 व्यास उवाच ।
 अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान्पार्थो धनंजयः ।

उत्सृष्टवान्न रोपेण न वधाय तवाहवे ॥ १९
 अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संशमयिष्यता ।
 विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहतम् ॥ २०
 ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितुस्तव ।
 क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नाकम्पत धनंजयः ॥ २१
 एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः ।
 सभ्रातृबन्धोः कस्मात्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि ॥ २२
 अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।
 समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ २३
 एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।
 न विहन्त्येतदस्त्रं ते प्रजाहितचिकीर्षया ॥ २४

च) Ks ४ ६ येन (for जेन) —^b) Ks Ds धार्तराष्ट्र
 (for 'द्वे') —^c) Ks ६ Dn1 भगवान्

15 N1 missing (of v l 1) —^a) K1 Bs तत्
 Ca युक्त, Cd सृष्टम् (as in text) —^b) Ca प्रकृता
 त्मना, Cd अकृतात्मना (as in text) —^c) Ks
 भूयोयः T G1 २ भूयोपि

16 N1 missing (of v l 1) —^a) B4 D1-3
 निवृष्ट —^d) S1 K1 वह्नितेजोमि, Ks वह्निना चानु,
 G1 वांसि(s10)तेजोनु, M ब्रह्मतेजोनु

17 N1 missing (of v l 1) —^a) S2 तदद्य
 T G1 २ M पाण्डुपुत्रायाम् —^b) T G1 २ M1 २ अता
 यैव; M3 ४ अताय हि Ks Dn2 [अ]मिसंभितं, Ks
 [व]पसंहितं, T G1 २ M सुसंहितं —^d) Ks असयिष्यति

18 N1 missing (of v l 1) —^b) S2 कोपा
 विष्टेन Ks Ds ६ तेजसा T G1 २ M क्रोधेनाविष्टचेतसा
 (T1 'तेजसा) —^c) M1 २ बधामिसंभया पार्थाना,
 M3 ४ वध सवाय पा —^d) T G1 २ M प्रभो (for
 रणे) Ks मयास्त्रं प्रति हा रणे

19 N1 missing (of v l 1) —^a) S2 'शिरा
 स्तात; K1 शिरो विद्वान्, Ks 'शिरस्तावद्, Dn2
 'शिरो नाम —^b) K1 सात; Ks वेत्ति (for विद्वान्)
 M3 ४ जितेंद्रिय (for धनंजय) —^c) T G1 २ M3 ४
 अहिसार्थ; M1 २ न हिसार्थ (for न रोपेण) —^d)
 Ks ४ B Dn2 D1-4 ६ न नाशाय, Ks T G1 २ M
 न रोपेण; Ks Dn1 नानाशाय Ks महाहवे, Dn2
 सदाहवे

20 N1 missing (of v l 1) —^a) K1 अस्त्रमन्त्रेण
 —^b) G1 तदा (for तव) K1 सशमयिष्यता, Ks
 सशमयिष्यय, Ks D1 २ 'व्यति, M1 त शमयिष्यता
 —^d) Dn1 पुनश्चाद्यामिसह

21 N1 missing (of v l 1) —^a) K1-8 [अ]वा
 प्येतद् Ks Dn1 ब्रह्मास्त्रमय वाप्येतद्, Dn2 स्त्रमिदमप्ये
 तद् —^c) Ks क्षत्रधर्म, T1 'धर्मो T G2 M3 ४
 महाबुद्धिर — Bs reads 21^a-24^a in marg

22 N1 om 22^a (of v l 1) Bs reads 22 in
 marg (of v l 21) —^a) Ds साधो, T G1 २ M
 तात Ks एवं धृतिमनुस्त्वा (s10) —^b) सर्वार्थ K2 ४
 T G1 २ M3 ४ तत् (for सत) Ks सर्वास्त्रकुशलो ह्यसि
 —^c) Ks आचार्यपुत्र कस्माच्च —^d) T G1 २ M अद्य
 (for अस्य)

23 Bs reads 23 in marg (of v l 21) —^a)
 Ks 'शिरा D1 २ G1 यस्य —^b) S2 Ks ६ N1 बाध्य
 ते, Ks D1 २ G1 बध्यते — Ks reads 23^a-24^b in
 marg —^d) Ks तद्राष्ट्रे नाभिवर्षसि

24 G1 M om 24 Ks reads 24^a in marg (of
 v l 23) Bs reads 24^a in marg (of v l 21)
 —^a) N1 Dn2 D1-4 ६ T G2 एतदस्त्रं Bs महाबाहो
 —^c) Bs Ds २ तु (for ते) S2 Ks न विहस्येतदस्त्रं तु
 (Ks ते), Ks ६ Bs Ds ६ न विहस्येतदस्त्रं तु (Bs ते),
 N1 B1 T G2 न हि हन्येतदस्त्रं ते (B1 तु), B1 २ न हि
 हस्येतदस्त्रं तु, Dn2 विनिहस्य तदस्त्रं तु, D1 २ न विदये
 तदस्त्रं तु —^d) Dn2 चिकीर्षता

पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव नः ।
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ २५
अरोपस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः ।
न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥ २६
मणिं चैतं प्रयच्छैभ्यो यस्ते शिरसि तिष्ठति ।
एतदादाय ते प्राणान्प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ॥ २७

द्रौणिरुवाच ।

पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत्कौरवैर्धनम् ।

अवाप्तानीह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥ २८
यमावध्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिक्षुधाश्रयम् ।
देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथंचन ॥ २९
न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ।
एवंवीर्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथंचन ॥ ३०
यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरम् ।
अयं मणिरयं चाहमिपीका निपतिष्यति ।
गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुद्यतम् ॥ ३१

25 °) S K1 8 5 Dn1 D1 2 G1 पाण्डवास्त्र, K2 4
पाण्डवस्त्वा M1-8 तद्वाह पाण्डवास्त्रैव, M4 पाण्डवानां च
राज्यं च — °) M1-8 सर्वं (for सदा) S2 संरक्ष्य एव,
K2 4 संरक्षते च S1 N1 B2 Dn1 D1-4 हि, B1-8 5
Dn2 D6 8 च (for न) K8 6 सदा संरक्ष्य (K6 6 क्ष) से
तत् — °) K8 तु (for त्वम्) — °) K8 ह्यस्त्रम्
(for अस्त्रम्) T G1 2 M एतदस्त्रं महाभुज (M 6 8 तु)

26 °) S1 K1 5 N1 B1 8 अदोषस्, K2-4 अदोषस्
(K8 6), Dn1 अदोषस् — °) T G1 2 M संतु
पार्था अनामया — °) B8 च (for हि) K8 राजर्षीन्
— °) K8 पाण्डवान्, M4 पाण्डवे S2 अर्हति, K8 6
इच्छसि (for 6 8 ति)

27 °) S2 om च K1 2 8 N1 B1 5 Dn D1-3 8 8
चैव, K8 5 T G2 M1 चैन, G1 चैतत्, M2-4 चेम
K6 प्रयच्छ त्व, B1-8 Dn1 D1-8 प्रयच्छाद्य — °) K1
वर्तते (for तिष्ठति) — °) K2 4 एवम्, K8 6 एनम्,
N1 एतम् (for एतद्) T G1 2 M एव जीवितमादाय
— °) K2 N1 प्रतिपास्यति, T G1 2 M तव यास्यति

28 °) K8 पाण्डवैर्यान्यवाप्नोति, Dn2 पाण्डवे यानि
रत्नानि — °) S1 K1 यद्वा न्यै, S2 K8 G1 M2-4
यद्वा न्यत्, K8 यद्वा तत्, T1 यदन्यत्, T2 G2 यद्य
न्यत् (for यच्चान्यत्) K6 N1 T G1 2 M कौरव धन
— °) K2 5 B Dn1 D1-3 8 8 अवाप्तमिह, K8 Dn2
अवाप्तानि ह, K6 अवाप्तनीय (s10), N1 अप्राप्तानीह
S1 K1 यो (for स्य)

29 °) K8 यन्मा वध्य, K8 Dn2 D6 यमवाप्य,
Dn1 येन वध्या, D1-8 यत्तो (D2 by corr 6 8 तो, D6
था) वध, T1 G1 यस्माद्वध्य — °) S1 क्षुधाश्रयात्,
K1 श्रमात्, K8 क्षुधा भृश, N1 क्षुधाश्रम, T1
क्षुधाभय — °) M2 दानवेभ्योऽपि K8 दानवेभ्योऽपि
नागेभ्यो — °) K8 यक्षेभ्यो वा, K8 व्यथा च न, G1

M2 नागेभ्योऽपि K2-5 N1 T G1 2 M कदाचन

30 Dn2 (hapl) om 30 — °) D8 तरक्षु (for
तस्कर) K8 तदा — °) K8 महामणिर, M1 मणी
रत्न (for मणिरय) — °) B1 त्यधि (s10), M4
त्याज्य (for त्याज्य) Dn1 न त्याज्य कथंचन (s10)

31 °) S2 यस्तु, K8 यत्र Dn2 भगवानाह — °)
N1 अह मानमिमं त्यक्ष्ये — °) K2-5 N1 B Dn D1 2
3 6 T G1 2 M2-4 C7 तु, D8 8 तु (for नि) M2
इषीका तु वधिष्यति — °) Dn2 D6 गर्भे च; T1 गर्भे
तु, M गर्भेऽस्मिन् T G1 2 M पाण्डुपुत्राणाम् — °)
S2 K2-6 ह्येतद्, Dn1 चैतद्, Dn2 वैतुम् (for चैतद्)
B2 4 Dn1 D1-4 उत्तम (for उद्यतम्) D6 अमाद्य च
तदुद्यते, T G1 2 M1 2 उत्तरायास्तथोदरे, M8 4 इति
व्यास सुदुर्मना — After 31, S K N1 B Dn D1-4
6 8 1ns

65* न च शक्तोऽस्मि भगवन्सहर्तुं पुनरुद्यतम् ।
एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विसृजाम्यहम् ।
न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महाभुजं ।

[(L 1) S2 शक्तो हि, K8 N1 Dn2 D6 शक्तोऽस्मि N2
आहर्तुं (for सहर्तुं) — (L 2) K8 एतदस्त्रं S K1-4
चैतद्, K8 त्वेतद् (for चैव) K8 तद्गर्भे (for गर्भेषु)
— (L 3) K8 करिष्ये (for न करिष्ये) K6 निरिष्ये
(for क)]

On the other hand, T G1 2 M 1ns after 31

66* प्राह द्रोणसुत तत्र व्यास परमदुर्मना ।

[M8 4 सुनय (for सुन), and नातिदृष्टयना इव (for the
post half)]

32 °) Dn2 D6 एतत् (for एव) M1 2 दूरा (for
कुरु) S2 चादाने, K2 5 D1 चान्या चै, K8 चानां

न्यास उवाच ।

एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कदाचन ।
गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

ततः परममखं तदश्चत्थामा भृशतुरः ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।

तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा ।
हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १
विराटस्य सुतां पूर्वं स्तुषा गाण्डीवधन्वनः ।
उपपुव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २

परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव जनिष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३
तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेव भविष्यति ।
परिक्षिद्धविता ह्येषा पुनर्वेशकरः सुतः ॥ ४
एवं भुवाणं गोविन्दं सात्वतप्रवर तदा ।

ते, $\tilde{N}_1$ B Dn1 D1-8 : चान्या तु, T G1 : M8 :
चान्यत्र, M1 : चान्यत्र —^b) K8 बुद्धि K8-1 B
Dn D1-4 : स्वयानघ, K8 T G1 : M कथचन —^a)
T1 M8 : गर्भेषु —^d) K1 : 8 Dn3 विसृज्यैतद्, B8
विसृज्य तद् $\tilde{S}_1$ K1 उपावस, T3 उपाहर, M8 उपारम

33 $\tilde{S}$ K om, the ref — After the ref, T G1 :
M ins

67* तमुवाच हृषीकेश पाण्डवानां हिते रत ।
भविष्यमेकमुत्सृज्य गर्भेष्वखं निपात्यताम् ।
अहमेक ददाम्येषा पिण्डद कीर्तिवर्धनम् ।
राजर्षिं पुण्यकर्माणमनेकक्रतुयाजिनम् ।
एवं कुरु न चान्या ते बुद्धि कार्या कथंचन । [5]
आ गर्भात्पाण्डवेयानां कृत्वा पात विनश्यति ।

[(L 5) = (var) 32^{ab}]

— After 67*, T G1 : M read, 10 16 5-8 T G1 :
M read 33 after 69* (of v l 10 16 8) —^a)
G1 परममख $\tilde{S}_1$ M1 : तम्; B8 च, $\tilde{N}_1$ B1 : Dn
D1-1 : 8 T G1 : तु (for तद्) K1 प्रतिसंहरणाशकेर
—^b) K2-1 : $\tilde{N}_1$ B Dn D1-1 : 8 T G1 : M द्रौणिरु
घतमा (K8 घमचा, G1 M8 घतमा) हवे —^c) K8
द्वीपा T G1 : M द्वैपायनमनारत्य —^d) M गर्भेषु

Colophon — Sub-parvan All MSS ऐषी(or
'पि)क — Adhy name $\tilde{S}$ K8 अखपातन, K1

अखदर्शन, K2 : अखप्रतिसद्वार, M1 : हृषीकाखमोक्षण,
M8 : अखप्रमोक्षण — Adhy no (figures, words or
both) $\tilde{S}$ 14, $\tilde{N}_1$ 5, T G1 : M 6

16

1 ^a) K8 यदाज्ञाय —^c) K8 ददामानम्, $\tilde{N}_1$
हृष्यमाण, Dn1 D4 हृष्यमाणम् —^d) $\tilde{S}$ द्रौणि
T G1 : M प्रत्याविशत्

2 Before 2, Dn1 ins श्रीकृष्ण उवाच —^a) K4
Dn3 सुता K8 D4 पूर्वा; D8 सर्व —^b) K4 Dn3
स्तुषा, M4 सुता K1 : 8 T1 धन्विन —^c) T
G1 : M2-1 उपपुव्य —^d) T G2 कृतवाग्, G1
मितवाग्, M भावि यद् (for व्रतवाग्)

3 ^b) K1 : 4 B Dn1 D1-1 : 8 भविष्यति, K8
D8 T G1 : M जनिष्यते — $\tilde{S}_1$ K1 : 8 om. (hapl)
3^a-4^b B1 : 4 D4 : 8 om (hapl) 3^{ad} —^c) $\tilde{N}_1$ एव
तस्य, M1 : तेनास्य च (for एतदस्य) K2 : Dn
परिक्षित; G1 M1 : परीक्षित्व —^d) $\tilde{S}$ गर्भस्थस्तु

4 $\tilde{S}_1$ K1 : 8 om 4^{ab} (of v l 3) —^a) M8 :
साधो —^b) K2 $\tilde{N}_1$ B1-1 Dn D1-1 : 8 एतद् (for
एव) —^c) K8 D8 : T3 G1 : M2-1 परीक्षिद् $\tilde{S}_1$
ह्येष, $\tilde{N}_1$ ह्येषु, T G1 : M1-3 [ए]तेषा, M4 तेषा

5 T G1 : M read 5-8 after 67* —^b) K2-1 : 8

द्रौणिः परमसंरन्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ॥ ५

नैतदेवं यथात्थ त्वं पक्षपातेन केशव ।

वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ॥ ६

पतिष्यत्येतदस्त्वं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम् ।

विराटदुहितुः कृष्ण यां त्वं रक्षितुमिच्छसि ॥ ७

वासुदेव उवाच ।

अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति ।

स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ॥ ८

त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ।

असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम् ॥ ९

तस्माच्चमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।

त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम् ।

अप्राप्नुवन्कचित्कांचित्संविदं जातु केनचित् ॥ १०

निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि ।

भवित्री न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः ॥ ११

पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः ।

विचरिष्यसि पापात्मन्सर्वव्याधिसमन्वितः ॥ १२

वयः प्राप्य परिक्षितु वेदव्रतमवाप्य च ।

Ñ1 B (except B2) Dn D2 4 6 8 सात्वतां (for 'त')
T G1 2 M ऋषभ सर्वसात्वता — °) K1 Ñ1 T G1 2
M2 4 परमसकुद्ध

6 For sequence in T G1 2 M, of v 1 5 — °) S2 नैतदेन, K2 'देव' M2 यथात्थ — °) K2 किंचन (for केशव) M1 परमास्त्र भविष्यति — After 6^{ab}, M1 reads 68*, om 6^a-8^b — °) T G1 2 M (M1 om) वचनान् — °) K2 4 नेद, T2 G1 2 M2-4 तव (for न च) K1 5 D2 तद्वाक्यम्, G1 वक्तु न च (for मद्वाक्यम्)

7 For sequence in T G1 2 M, of v 1 5 — M1 om 7 (cf v 1 6) — °) S2 K2 6 पतिष्यते (for 'ति') S2 K1 8 5 6 B Dn D1-4 6 8 T2 G1 2 तदस्त्वं (for [ए]त') T G1 2 M2-4 द्वै (for हि) — °) K1 2 4 6 मयोद्यत — °) K2 'दुहिता' K2 4 6 कथं विराटदुहितु — °) S2 B Dn D1-8 8 T2 G2 M2 4 यत्त्व, K2 4 6 कृष्ण, K5 या हि, Ñ1 या तु, T1 G1 यत्त्वं Dn2 D2 8 अर्हसि (for इच्छसि)

8 For sequence in T G1 2 M, of v 1 5 — M1 om 8^{ab} (cf v 1 6) S1 K1 6 श्री (K2 om श्री) कृष्ण, B Dn D1-4 6 8 श्री (B1 8 D2 8 om श्री) भगवानु, G1 व्यास (sic) — °) K1 2 4 6 M2-4 पातस्त्व, K5 घातस्त्व, Ñ1 मातुस्त्व, T1 पातस्त्व — After 8^{ab}, K2 reads 9^{ab}, while T G1 2 M ins after 8^{ab} (M1, after 6^{ab})

68* अभिमन्योः सृजैषीका गर्भस्थं शाम्यता शिशुः ।

अहमेत मृतं जात जीवयिष्यामि बालकम् ।

— °) D2 स तु, M2 सत्य (for स तु) Ñ1 गर्भो मृते, D1 2 गर्भमृतो, D2 गर्भो मृतो T1 बालो, M1 दीर्घ (for जातो) — °) K1 ध्रुवमायुर, M1 परमायुर — After 8, T G1 2 M ins

69* इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं द्रोणपुत्रः सयस्त्रिव ।

यद्यस्त्रदग्ध गोविन्द जीवयत्येवमस्तिवति ।

— After 69*, T G1 2 M read 10 15 33

9 K2 reads 9^{ab} after 8^{ab} — °) S2 त्व तु, K2 त्वा तु, D2 त्वा तु, D2 त्वा च B2 पाप — °) K2 आहु (for विदु) — After 9^{ab}, B1 reads 10^{ab} — °) T1 बाल (for बाल) B1 5 घातिन, Dn1 घातिक, T G1 2 M कामुक

10 B1 reads 10^{ab} after 9^{ab} — °) G1 त्व तस्माद् (by transp) — °) K2 4 सत्वर (for कर्मण) — °) D2 महीसिता — °) S2 K2 अनामुवन्, K1 8 D2 अवामुवन्, T G1 2 लममान, M1 अलमान, M2-4 अलमान K2 कृतं (for कचित्) K2 T G1 2 M1 किंचित् (for का) — °) Ca सविद (as in text), Cd शशिल (sic) M1 कञ्चित्

11 °) S2 K2 निर्जने निसहायस्त्व, K1 निर्जने नसहायस्त्व, K2 4 6 G2 नो निस, D2 'नो न सहाय' स, T1 'नो न सहायस्त्व' — °) K2 देशान्यै प्रचरि, Dn2 देशान्यपरिचाप्यसि (corrupt), D2 त्व देशान्प्रचरि, M2-4 देशान्प्रतिचरि — Dn2 om 11^a-12^b — °) D2 न च K2 M1 क्षुद्र — °) S1 जनमध्ये तु, D2 जलमध्येषु, D2 जनमध्ये तु K2 संस्थिता, K2 संस्थित, M1 'त'

12 Dn2 om 12^{ab} (cf v 1 11) — °) G1 M पूति (for पूय) Ñ1 त्व (for च) — °) Dn1 हुनं K2 काकार, M2 गांधार (for कान्तार) K2 संस्थित, D2 सशय — °) S1 K1 धर्मात्मन्, B1-4 धर्मात्मन्, Dn1 D1-3 पापात्मा — °) T G1 2 M चिरमेरो वधुधरां

कृपाच्छारद्वताद्वीरः सर्वास्त्राण्युपलप्स्यते ॥ १३
 विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ।
 षष्टि वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ॥ १४
 इतश्चोर्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति ।
 परिक्षिन्नाम नृपतिर्मिषतस्ते सुदुर्मते ।
 पश्य मे तपसो वीर्यं सत्यस्य च नराधम ॥ १५
 व्यास उवाच ।

यस्मादनादृत्य कृतं त्वयास्मान्कर्म दारुणम् ।
 ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् ॥ १६
 तस्माद्यदेवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ।

असंशयं ते तद्भावि क्षुद्रकर्मन्त्रजाश्रितः ॥ १७
 अश्वत्थामोवाच ।

सहैव भवता ब्रह्मन्स्थास्यामि पुरुषेण्वहम् ।
 सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तमः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 जगाम विमनास्तेषां सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ १९
 पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः ।
 कृष्णद्वैपायनं चैव नारदं च महामुनिम् ॥ २०
 द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्त्वराः ।

13 °) Ks परिक्षस्, M1 परीक्षिस् — °) Ks देव
 व्रतम् Ks तु (for च) — °) Ks N1 B Dn D1-4
 ० ० T G1 १ M शूर (for धीर) — °) Ss उपलप्स्यति,
 Dn1 Ds उपपत्स्यते, Dn2 उपलप्स्यते Ss K1 सर्वाण्य
 आण्यवाप्स्यति

14 °) Ks सर्वज्ञास्त्राणि — °) Ks 'धर्मेऽयवास्थित',
 N1 'धर्मरत' स्थित — °) Ks Dn Ds M षष्टि T1
 षष्टिं वर्षसहस्राणि

15 °) K1 T G1 १ M सतश्चोर्ध्वं K1 महाबाहो,
 Ks T G1 १ महाराज; Ks N1 B1-8 Ms ४ महाराज;
 M1 महाभाग, Ms भाग — °) Ks भविष्यति न
 संशय — °) Ks परीक्षिस्, Ds परीक्षिन् T G1 १
 M पारी (T1 पारि, M1 १ १ परी) क्षि (T 'क्ष' तो नाम
 नृपो — °) Ks हि; Ds तु, G1 स् (for सु)
 Ks हृदस्ते वेपु दुर्मते — After 15^{ed}, S K N1 B Dn
 D1-4 ० ० 1ms

70* अहं तं जीवयिष्यामि दग्धमस्त्राग्निजेजसा ।

[Ds सजीव° Ks ० B Dn D1-4 ० ० दग्ध शस्त्राग्नि,
 N1 दग्ध दक्षेण (for दग्धमस्त्राग्नि)]

— °) M1 १ पश्य स्व (Ms स्व) धर्मवीर्यं मे — °) M1
 सत्यस्य वचनाधम

16 K1 om. the ref — °) T1 वचस् (for कृत)
 Ss K1 यदनादृत्य तु कृत — °) Ms दारुण (for गम्)
 Dn2 त्वयास्मान्कुलदारुण, Ms त्वया कर्म सुदारुण — °)
 Ks ब्राह्मणश्च Ks ४ चैव, T G1 १ Ms ४ चेदं (for
 चैव) — °) Ks N1 सस्मात् (for य) Ss Dn2 द्रतम्,
 K1 कृतम् (for वृत्तम्) T G1 १ M वृत्तमन्यायवत्तव

(T1 वर्तन, T2 G1 १ वर्तिन, Ms 'वत्तदा)

17 °) Ks ० ० त्वा, Dn2 च (for यद्) — °)
 Ss K1 उक्तवाबुत्तम, Ks उक्तमानु, Ds उक्तवानुत्तमे,
 Ds नुत्तर — °) K1 तु तद्भावि, Ks ० ० तद्भविता
 T G1 १ M आलोकात्तव तद्भावि (T2 Gs 'ति, Ms 'वी)
 — °) Ks व्रजेति च, Ks व्रजाम्यत, T G1 १ M व्रजेति
 ह N1 B Dn D1-4 ० ० ० क्षत्रधर्मस्त्वया (N1 मं स्वमा-
 श्रित .

18 T G1 १ द्रौणि — °) Dn2 Ds सदैव Dn2
 भवतां — °) S Cv मनुजेषु (for पुरुषेषु) Ks N1
 B (except B8) Dn D1-4 ० ० ० T G1 १ M इह (Gs
 'व) (for अहम्) — °) M1 सत्यवान् Ks भगवन्
 — °) M1 १ तु (for च)

19 °) Ms प्रादाय Ks M1 च (for [अ]थ)
 Ms मणिर् — °) T G1 १ M यज्ञस्विना (for महात्म-
 नाम्) — After 19^b, Ks 1ms

71* प्रययौ जाद्वीकच्छाक्षिसास्त्रोत्तरां दिशम् ।

— °) T1 प्रययौ (for जगाम) T G1 १ M प्रेक्षता
 (for विमनास्) K1 जगाम न्यस्तकवच — °) Ds
 वल (for वनम्) Ks पश्यतां स महावनं, Ks पश्यता
 गहनं वनं, Ks पाण्डवाना प्रपश्यतां, T G1 १ M तपो
 वनमर्चिदम् (T1 'म)

20 T1 om 20^{ab} — °) T2 G1 १ M पाण्डवास्तु
 सदाशार्हा (Gs हारा; Ms 'चार्हा)स् — °) Ss K1
 नमस्कृत्य (for पुर) Ks N1 हतद्विष Dn2 पुत्रभृत्य-
 हतद्विष, T2 G1 १ M तानुषीनभिवाच च — °) Ks
 'द्वीपायन — °) Ds वै (for 'च) Ss K1 यज्ञस्विना
 (for महामुनिम्) T G1 १ M पर्वत नारदं तथा

द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् ॥ २१
 ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदश्वैरनिलोपमैः ।
 अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिविरं पुनरेव ह ॥ २२
 अवतीर्य रथाभ्यां तु त्वरमाणा महारथाः ।
 ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्तामार्ततराः स्वयम् ॥ २३
 तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्विताम् ।
 परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ॥ २४
 ततो राज्ञाम्बुजज्ञातो भीमसेनो महाबलः ।
 प्रददौ तु मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २५
 अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते ।
 उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षत्रधर्ममनुसर ॥ २६

प्रयाणे वासुदेवस्य शमार्थमसितेक्षणे ।
 यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनः ॥ २७
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।
 नैव त्वमपि गोविन्द शममिच्छति राजनि ॥ २८
 उक्तवत्यसि धीराणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम् ।
 क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि संसर्तुमर्हसि ॥ २९
 हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थकः ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ॥ ३०
 वैरस्य गतमानृष्यं न स वाच्या विवक्षताम् ।
 जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्याद्रौरवेण च ॥ ३१
 यशोऽस्य पातितं देवि शरीरं त्ववशेषितम् ।

21 N₁ om 21^{ad} — °) G₁ अभ्ययाचत — °) D₂ पाण्डवानां (for प्रायोपेतां) T G₁ 2 M यशस्विनीं — S₂ K₂-8 N₁ B₁ 8 4 Dn₂ D₆ 8 T G₁ 2 M ins an addl colophon after 21 (N₁, after 21^{ad}) [Adhy name K₈ अश्वत्थामापराजय, K₂ मणिनि र्यातन, K₈ मण्यानयन, M (except M₈) अश्वत्थामा (M₂ 'म)शाप (M₁ 'मगमन) — Adhy no (figures, words or both) S₂ 15, N₁ 6, Dn₂ T G₁ 2 M₁-8 7]

22 Before 22, all MSS ins वैशं उ° (resp वैशं) — °) Dn₂ सर्वेष्वै — D₆ om (hapl) from दाशार्हा (in 22°), up to सह (in 24°) — °) K₁ अभ्ययस्य दहाशार्हा (corrupt), T G₁ 2 M अभ्य (T₁ प्रय)यू राजशार्दूल — °) S₁ K₂-4 N₁ B D₁-4 8 T₁ हि (for ह)

23 D₆ om 23 (cf v l 22) — °) K₈ D₈ रथे भ्यस्तु, T G₂ M₁ 2 [अ]थ रथयोस्, G₁ रथात्थेय, M₈ 4 [अ]थ रथिनस् — °) D₁ and Bom Ed हृष्टाम् (for कृष्णाम्) D₂ द्रौपदीं ददृशु कृष्टाम् — °) K₁ कार्ततरां, K₈ 'यश', N₁ 'स्वरा

24 D₆ om up to सह (cf v l 22) — °) N₁ तामभ्येत्य M₁ 4 निरानन्दा — °) T G₁ 2 M परायणा (for 'समन्विताम्) — °) T G₁ 2 M [उ]प तिष्ठति (M₁ 2 4 'त) — °) K₈ पाण्डवा शोककशिता

25 °) S₂ T₁ M₄ राजाभ्यं, M₁ राजाप्यं — °) S₂ K₂-8 N₁ B Dn₁ D₁-8 8 तं, Dn₂ D₆ तन्, D₁ तां (for तु) S₁ K₂ 6 D₆ 8 देव्यै, K₁ 4 दिव्यै, K₈ दिव्यां, D₁ देव्या

26 °) Bom Ed 'हृत्तु (for 'हन्ता) T G₁ 2 M च (for स) — °) K₈ उत्सृज्य शोकमुद्व्य — °) Bom Ed क्षात्रधर्मम् K₈ Dn₁ D₈ 8 'सरन्

27 °) S₁ T₁ प्रायेण, K₁ प्रेषणे (for प्रयाणे) — °) B₁ 2 समार्थम् K₈ अशिते — °) K₈ नक (sio), D₆ भीम (for भीरु) — °) B₂-5 Dn D₁-8 8 'वातिनि, T G₁ 2 M 'सूदने (M 'नं)

28 With 28, of 3 13 112 — °) K₈ नैते (for नैव) — °) N₁ भ्रातरोपि च, M₁-8 'रक्ष मे — °) Dn₁ न वै K₂ 4 8 N₁ स्वमसि, K₈ B (except B₂) D₁-4 8 त्वमिति — °) K₈ न माम्, B₂ समम् K₁ इच्छसि Ca d cite शममिच्छति (as in text)

29 °) K₈ T G₁ 2 M transp धीराणि and वाक्यानि K₈ B D₁-8 वीराणि, N₁ वैराणि, Dn₁ तीव्राणि (for धीराणि) S₁ K₁ मधुसूदन, K₈ Dn₂ T पुरुषोत्तमे; D₆ M₄ 'त्तम — °) Dn₂ D₆ 8 8 त्व G₁ 2 ससर्तुम्, D₁ 2 त्व मतुम् (for ससर्तुम्)

30 °) K₈ ततो (for हतो) — °) K₁ परिपथिन, N₁ B₂ 4 Dn D₁ 2 Ca परिपथिक, B₁ 2 प्रतिपक्षक, T G₁ 2 M परिपथ्य (G₁ 'वध्य)सौ; Cd 'पन्थक (as in text) — °) S₂ हि स्फुरतो, N₁ विस्फुरता, Dn₂ 'रितो T G₁ 2 M प्राशित तु (M हि) रणे मया

31 °) Dn₂ नैव (for न स) S₁ K₁ विवक्षितु, S₂ (sup in) Dn₁ Cd 'क्षिता N₁ न स वाच्य विवक्षित, Cv न स वाच्या विवक्षता — °) K₁ द्रोणमुतो T G₁ 2 M जित्वा द्रोणमुतो मुक्तो — °) Ca गौरवेण (as in

ऐषीकपर्व]

सौप्तिकपर्व

वियोजितश्च मणिना न्यासितश्चायुधं भुवि ॥ ३२

द्रौपद्युवाच ।

केवलानृण्यमाप्तासि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ।

शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिब्रूयात् भारत ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा ।

गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ॥ ३४

ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन्प्रभुः ।

शुशुभे स महाराजः सचन्द्र इव पर्वतः ॥ ३५

उत्तस्थौ पुत्रशोकार्ता ततः कृष्णा मनस्विनी ।

कृष्णं चापि महाबाहुं पर्यपृच्छत धर्मराट् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

इतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभिः ।

शोचन्युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ १

कथं नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाक्लिष्टकर्मणा ।

text), Cd 'वेन Ks 4-5 तु (for च)

32 °) Ks यशश्च Ks 5 Dn Ds T G1 2 M4 पतित, N1 चावित, Ms [अ]पद्धतं K1 यशोसि पातिते देवि — °) Ks स्ववशोमित, Ks वधशेषित, D1 2 स्वयं शो; Ds स्ववशो, Ds चावशो; T G1 2 M अव (for स्वव) — °) T G1 2 M मणिना विप्रसु (M1 2 यु) कश्च — °) S1 व्यसितश्च; Ks Bs 5 Dn D1-4 5 8 अशितश्च Ks चायुध विमु, Dns Ds 'ध प्रति; D4 'वेमुवि, T G1 2 M 'धानि च (M1 2 स)

33 M1 om the ref T G2 कृष्णा (for द्रौपदी) — °) Ks केशवाट् Ks 4 आतोसि; D1-5 5 आशा स्मि, Ds आतासि — °) K1 'पुत्रो गुरु स मे; Ks 4 5 गुरुपुत्रे कुरुत्तम — °) Ks 4-5 T2 G1 2 शिरस्येतं; Ds 'स्येतन्; T1 M1 2 4 सैन, Ms 'सा च — °) Ks प्रविष; Dns Ds प्रतिगृह्णातु Ks B1 2 Ds भारत T G1 2 M गृहीतुमनघो (T2 G 'मधुना, M1 मय सो) ईति

34 Ks-5 B Dn D1-4 5 8 T G1 2 om the ref — °) S1 तं, Bs तद् (for तं) — °) Dn गुरुच्छिष्टमित्येव, T1 स गुरुच्छिष्ट, Cd गुरोरु (as in text) — °) K1 T G1 2 M द्रौपदी Ks 4 5 वचनेन च

35 °) T G1 2 M transp दिव्य and मणिवर Ks दिव्य मणिरत्न (sic) — °) S2 Ks Ms [अ]धारयत्

S1 K1 प्रभो — °) Ks S च (for स) S2 महा राजा, Ks-4 5 N1 M1 2 महाराज; B Dn D1-4 5 तदा राजा — °) M1 स चरुमित्र (sic) B1 2 सोयद (for पर्वत)

36 °) N1 हृष्टा (for कृष्णा) — °) S1 K1 2 चैव (for चापि) K1 5 5 B1 Dn D1-3 T G1 2 M 'बाहु' S2 Ks-5 N1 B Dn D1-4 5 8 परिपप्रच्छ T G1 2 M अन्यपृच्छयुधिष्ठिर

Colophon — Sub-parvan All MSS ऐषी (or 'वि) क — Adhy name Ks 4 द्रौपदीप्रसादनं, M मणिप्रदान — Adhy no (figures, words or both) S2 16, Ks N1 Dn1 7, Dns T G1 2 M 8

17

1 B1 om the ref — °) Ks Bs T G1 2 M तेषु (for सर्वे) — °) Ks सौप्तिकेषु; Ds केति Ks 'के तैस्त्रिभि रथै — °) T G1 2 M शोचमानोऽब्रवीद्वाजा — °) N1 इति च (for हृत्स्व) T G1 2 पादवो यदु नंदनं; M पाथो देवकिनंदनं

2 Before 2, K1 ins युधिष्ठिर — °) K1 न; Ks 4 5 D1-4 5 तु (for नु) Ks कथ पापेन क्षुद्रेण — °) Ks 4 [अ]शुसमुद्धिता; Ks B1 5 Dn1 D1-4 5 8

द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः ॥ २
 तथा कृतास्त्रा विक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः ।
 दुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३
 यस्य द्रोणो महेष्वासो न प्रादादाहवे सुखम् ।
 तं जघ्ने रथिनां श्रेष्ठं धृष्टद्युम्नं कथं नु सः ॥ ४
 किं नु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ ।
 यदेकः शिविरं सर्वमवधीनो गुरोः सुतः ॥ ५
 वासुदेव उवाच ।
 नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।
 जगाम शरणं द्रौणिरेकस्तेनावधीद्वहून् ॥ ६
 प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि ।

वीर्यं च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि शातयेत् ॥ ७
 वेदाहं हि महादेवं तच्चेन भरतर्षभ ।
 यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधान्युत ॥ ८
 आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तश्च भारत ।
 विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्मणा ॥ ९
 एवं सिसृक्षुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः ।
 पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृज माचिरम् ॥ १०
 हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् ।
 दीर्घकालं तपस्तेपे मग्नोऽम्भसि महातपाः ॥ ११
 सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः ।
 स्रष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसापरम् ॥ १२

[अ] कृतकर्मणा, Dn३ कृतवर्मणा, T G1 2 M शठबुद्धिना
 K६ तदा वै ब्रह्मबधुना

3 °) S1 तत्, K६ तदा, K६ तत्रा (for तथा)
 —^b) T G1 2 M सन्नामेवपलायिन —^c) T G1 2 M
 सर्वे (for चैव) —^d) T G1 2 M द्रौणिना निहता कथ

4 K६ om 4^{ab} —^a) K६ सश्च (sic), T1 M1-8
 यं स्म; T३ यं स, G1 यस्माद् (for यस्य) —^b) K६
 ददौ, K६ प्रदाद्, B३ 8 Dn३ प्रायाद् K२ 4 6 D६
 सुखं T G1 2 M न ददाह चमूमुखे, —^c) K२ 4 6 B
 Dn D1-4 6 8 निजघ्ने, K६ न जघ्ने, K६ जघान T
 G1 2 M स वीरो रथिना श्रेष्ठो —^d) K२ 4 6 D६ नु
 (for नु) K६ कथंचन T G1 2 M धृष्टद्युम्न कथ इत्

5 °) K६ 8 D६ 8 नु तेन, B६ न तेन, M६ सुतेन
 —M६ om 10 17 5^b-10 18 10^b —^c) K६ 8
 शिविरे, K६ B (except B६) Dn D1-4 6 8 समरे
 K६ वीरान्, K६ B२ 4 5 Dn D1-4 6 8 सर्वान्, T
 G1 2 M (M६ om) स्फीतम् (for सर्वम्) —^d) Dn1
 D1 न वधीन् T G1 2 M (M६ om) अवधीद्द्रौणिराहवे

6 M६ om 6 (cf v 1 5) —S1 K1 8 श्री(K६
 om श्री)कृष्ण, B (except B६) Dn D1-4 6 8 T
 G1 2 श्री(B६ Dn३ D६ 8 om श्री)भगवान् (G1 om
 भगवान्) —^c) K६ दैव, K६ 4 देव (for देव)
 —^b) K६ ईश्वर भवमव्यय —^c) K६ D६ स रण —^d)
 K६ 4 प्रभो (for बहून्)

7 M६ om 7 (cf v 1 5) —^c) T1 M1-8 हि

(for च) K२-4 8 वीर्यं गिरिशो दद्याच्च —^d) K२-4 8
 पातयेत्

8 M६ om 8 (cf v 1 5) —^b) K६ पुरुषर्षभ
 —^c) K६ 8 यानि वास्य, T G1 2 अहमस्य —^d) B६-8
 Dn D1-4 6 8 विविधानि च

9 M६ om 9 (cf v 1 5) —^a) K६ एको (for
 एष) T G1 2 M (M६ om) विश्वस्य (for भूताना)
 —^b) Dn३ मध्य ब्रह्मन्तश्च, T G३ मध्यब्रह्मन्तश्च, G1
 M1-8 मध्य चांतश्च —^c) T G1 2 M (M६ om) विष्टते
 च K६ चैव जगत्, T G1 2 M (M६ om) जगत्सर्व
 —^d) K६ विश्वम्, T G1 2 M (M६ om) ध्रुवम् (for
 सर्वम्) S1 K1 अस्यैव (S३ 'क) कारणात्

10 M६ om 10 (cf v 1 5) —^a) S३ एत;
 K२ 4 एत, D६ पर (for एव) Dn1 एव विस्पष्ट
 भूतानि; T G1 2 M (M६ om) सिसृक्षुरय भूतानि
 —^b) T G1 2 M६ 8 ससृजे, M६ ददर्शे T G1 2 M
 (M६ om) प्रभु —^c) K६ चेद; Dn1 चैत (for चैन)
 —^d) T G1 2 M (M६ om) कुरु (for सृज)

11 M६ om 11 (cf v 1 5) Before 11, K६
 ins श्रीमहादेव —^a) G६ d हरिकेश (as in text)
 K६ तथेत्युक्तो —^b) S1 K1 नोप (for दोष) T
 G1 2 M (M६ om) दीर्घदर्शी तथा (T G३ 'दा) प्रभु

12 M६ om 12 (cf v 1 5) —^a) K६ D६ तप
 काल —^b) K६ पितामह, T६ मह —^c) K६ D६
 स्रष्टार, D६ अष्टार —^d) S३ मनसा पर, K६ G३ 2

सोऽब्रवीत्पितरं दृष्ट्वा गिरिशं मयमम्भसि ।
यदि मे नाग्रजस्त्वन्यस्ततः सक्षयाम्यहं प्रजाः ॥ १३
तमब्रवीत्पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽग्रजः ।
स्थाणुरेष जले मयो विस्रब्धः कुरु वै कृतिम् ॥ १४
स भूतान्यसृजत्सप्त दक्षादींस्तु प्रजापतीन् ।
यैरिमं व्यकरोत्सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १५
ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् ।
विभक्षयिषवो राजन्सहसा प्राद्रवंस्तदा ॥ १६
स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थी पितामहमुपाद्रवत् ।

आभ्यो मां भगवान्पातु वृत्तिरासां विधीयताम् ॥ १७
ततस्ताभ्यो ददावन्नमोपधीः स्थावराणि च ।
जङ्गमानि च भूतानि दुर्वलानि वलीयसाम् ॥ १८
विहिताच्चाः प्रजास्तास्तु जग्मुस्तुष्टा यथागतम् ।
ततो ववृधिरै राजन्प्रीतिमत्यः स्वयोनिषु ॥ १९
भूतग्रामे विवृद्धे तु तुष्टे लोकगुरावपि ।
उदतिष्ठजलाज्येष्ठः प्रजाश्चेमा ददर्श सः ॥ २०
बहुरूपाः प्रजा दृष्ट्वा विवृद्धाः स्वेन तेजसा ।
चुक्रोध भगवान्द्रो लिङ्गं स्वं चाप्यविध्यत ॥ २१

M1-8 सपता पर; T सां पर

13 M4 om 13 (of v 1 5) —^a) T G1 2 भावर
(for पितरं) —^b) K2-4 B1 2 4 T2 G1 2 गिरिश
K2 4 6 B Dn1 D1-4 6 8 सुप्तम् (for मयम्) —^c)
K2 मे नाग्रज स्वन्य, K8 मन्योम्रजोस्वन्य; K2 मेन्य
ग्रजस्वन्य, K5 6 N1 B Dn1 D1-8 6 T G1 2 M1 8 मे
नाग्रजोस्वन्य, Dn2 सेनाग्रजस्व, D4 मे नाग्रजोस्वन्य,
D8 'जस्वन्य' —^d) Dn2 ते (for [अ]हं)

14 M4 om 14 (cf v 1 5) —^a) K2 4 6 B4
Dn2 D4 6 विभ्रब्ध, M1 विसृष्ट्या K8 B Dn D1-8
6 8 वै कृतं, T G1 2 M (M4 om) वै (M1 मे) प्रजा
Ca d oite कृत

15 M4 om 15 (of v 1 5) —^a) B8 भूतान्
(for 'नि) M1-8 दक्षो (for सप्त) K2 4 6 स स
सर्जोम्रजान्सप्त, B4 Dn D1-4 6 8 भूतान्यन्व (B4 न्यनु,
Dn2 नान्व) सृजत्सप्त, T G1 2 स सर्वभूतान्यसृजद्
—^b) K8 दक्षार्थात् Dn2 D6 च (for तु) K8 प्रजा
धिवान् T G1 2 दक्ष क्षिप्र प्रजापति —^c) S1 यैरेनम
करोत्, K1 यैरेणमक, K8 यैरियं व्याक, Dn2 M1-8
यैरिद व्या (Dn2 व्य) क K1 सर्ग, K8 D6 सर्व
—^d) K1 भूतसर्ग Ca d oite भूतग्राम and चतुर्विध
(as in text)

16 M4 om 16 (of v 1 5) —^a) Dn2 ता
सृष्टमाना N1 रुषिता (for क्षुधिता) —^b) M2 सर्व
(for सर्वा) —^c) K8 समक्ष, K6 छलुक्ष (sio)
—^d) K8 T G1 2 M (M4 om) [अ]भ्यद्रवस; D4
प्रद्व K2 4 तत्, K6 तर्त, G2 तथा

17 M4 om 17 (cf v 1 5) —^a) S1 K1 2 4 6
D1 2 भक्षमाणस् K2 8 D4 त्राणार्थ, T G1 2 M1 8

प्राणार्थी —^b) K1 अपाद्र —^c) S1 अभो मा, K1
अतो मां, K8 एभ्यो मा, N1 अद्यास्मान्, Dn1 अभ्ये
मां, Dn2 अद्य मा, D8 6 आद्यो मा D4 अभोघा,
M1-8 आभ्यो मा (for आभ्यो मा) S2 भगवान्पातु,
K2 4 B Dn D1-8 6 8 भगवास्मात् (Dn2 D8 'तु'),
K8 6 N1 D4 भगवस्मात् (N1 D4 तु), K8 पातु भगवान्,
T G1 2 M (M4 om) रक्षतु भवान् —^d) K8 विधिर्,
Dn2 वृत्तिम् K6 विधीयते

18 M4 om 18 (cf v 1 5) —^a) M1 ओकस
(for ततस्) K8 M1-8 तासां, T G1 2 स्वसौ (for
साभ्यो) —^b) D1 2 4 8 औपधी —^c) K2 6 om
18-19^d

19 K4 6 M4 om 19 (cf v 1 5, 18) —^a) K1
विहिताना, B1 (m as in text) N1 D6 विहितार्था
T G1 2 M (M4 om) ततस् (for प्रजास्) —^b) N1
तसा, B Dn D1-4 8 सृष्टा, D6 सृष्टा (for तुष्टा)
K8 तथागत —^c) N1 ववृधिरै, D8 ववृधिरै —^d)
K1 प्रीत्यमथ (sio), K2 प्रीतिमत N1 सुयोनिषु

20 M4 om 20 (of v 1 5) —^a) K8 च (for
वि) —^b) K8 लोके गुरां K8 T G1 2 M (M4 om)
सृष्टे (T1 तुष्टे) देवापुरे तदा (K2 'त', G1 M1 2 था)
—^c) S2 जनाज्, Dn2 कुलात् (for जलाज्) Dn2
सूर्य, D6 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) K8 उदतिष्ठजलाभ्यासात्

21 M4 om 21 (cf v 1 5) —^a) S2 D8 सृष्टा,
K8 6 N1 B Dn D1 2 8 8 T G1 2 M (M4 om) सृष्टा
(for दृष्टा) —^b) N1 तेन (for स्वेन) K2-4 6 B
Dn D1-4 6 8 विषदाश्च स्वतेजसा (Dn1 सतेजसा), T G1 2
M (M4 om) विवृद्धा (M1 विविधा) सर्वशक्त्या (M2 3
दा) —^c) K8 T G1 2 M (M4 om) चुक्रुधे K2-4
Dn2 T2 G1 2 M1-8 बलवान्, T1 फलवद् (for भग

तत्प्रविद्धं तदा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
 तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ॥ २२
 किं कृतं सलिले शर्व चिरकालं स्थितेन ते ।
 किमर्थं चैतदुत्पाद्य भूमौ लिङ्गं प्रवेरितम् ॥ २३
 सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तदा लोकगुरुर्गुरुम् ।

प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥ २४
 तपसाधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।
 औपध्यः परिवर्तेरन्यथैव सततं प्रजाः ॥ २५
 एवमुक्त्वा तु संकुद्धो जगाम विमना भवः ।
 गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वान्) K₁ कुधो, K₈ मद्रो, T G₁ २ M (M₄ om) दृष्टा (for रुद्रो) —^a) B₁₋₈ [अ]वीवृधत् (for [अ] विध्यत्) T G₁ २ M (M₄ om) प्राविध्यलिंगमेव च, C_v लिंग स्वं प्रत्यविध्यत

22 M₄ om 22 (cf v l 5) —^a) Ś₁ K₈ ६ तत्प्रवृद्ध, Dn₁ तत्प्रविष्टं, G₁ तत्प्रविध्य, M₁ तत्प्रविष्ट, M₂ तत् प्रविद्ध K₁ B Dn₁ D₁₋₈ ३ T G₁ M₂ तथा, N₁ प्रजा, D₄ यथा (for तदा) D₈ भूमौ K₂ ४ ६ तथापविद्धं तद्भूमौ —^b) K₈ प्रत्यतिष्ठत, N₁ विध्यत, M₁ प्रत्यतिष्ठित K₈ तथैवावृत्त्य तिष्ठति — T₁ om 22^a-23^d —^c) N₁ ततो (for [अ]व्ययो) T₂ G₁ २ तमुपेयावृत्तीब्रह्मा —^d) K₈ शमय कृत, B₄ D₄ समयाक्षिव

23 T₁ M₄ om 23 (cf v l 5, 22) —^a) K₁ त कृत, K₈ किमत्र K₈ सलिल K₈ शर्व, K₈ N₁ सर्व, K₈ विप्र, Dn₂ D₄ सर्व —^b) K₈ शर्व, Dn₂ चिरं (for चिर) K₈ ६ N₁ B Dn₂ D₁₋₄ ६ ८ T₂ G₁ २ M₁ २ कालस्थितेन ते, K₄ कालस्थिते मते K₁ ३ वै, K₈ तु (for ते) —^c) K₂₋₄ ६ N₁ B Dn D₁₋₄ ६ ८ चेदम्; M₁ लिंगम् (for चैतद्) K₁₋₄ ६ N₁ B₂₋₅ Dn D₁₋₄ ६ ८ उत्पाद्य —^d) Ś₁ K₁ त्वया लिंग, Ś₂ N₁ B Dn D₁₋₈ ६ ८ लिंग भूमौ (by transp) Ś₂ प्रवीरित, K₂ ४ ६ N₁ B₄ ४ D₈ M₁₋₈ प्रवेशित, K₈ निवेशित, T₂ G₁ २ प्रवेष्टितं

24 M₄ om 24 (cf v l 5) —^a) K₈ संरभाव, Dn₂ संरब्ध, D₄ संरब्धस्, D₈ संरब्धस्; M₁ संरभ —^b) K₈ ततो, B Dn D₁₋₄ ६ ८ T₁ M₂ ३ तथा K₈ लोकगुरुं विभु, K₄ ६ गुरोर्गुरुः, Dn₂ गुरु गुरुः,

M₁ गुरुर्गुरु —^c) K₈ T G₁ २ M (M₄ om) सृष्टा प्रजा (by transp) Dn₂ पर नेमा; D₄ परे नेमा —^d) K₄ किं करिष्यामि नेपथ्यो (sic)

25 M₄ om 25 (cf v l 5) —^a) N₁ Dn₂ D₈ चार्थ, D₈ चैतत्, T₁ त्वन्न, T₂ G₁ २ त्वेत् (for चान्न) K₈ तपसो विगतार्थानां, C_v तपसाधिगतत्वात् —^b) K₈ ४ B₄ D₁ २ पितामह; C_v प्रजार्थं हि पितामह —^c) K₈ Dn D₄ औपध्य, C_v ओ (as in text). T G₁ २ परिवर्तते, G₁ M₁₋₈ C_v वर्तते —^d) K₈ T G₂ तथैव, K₈ N₁ Dn₁ यथैव

26 M₄ om 26 (cf v l 5) —^a) K₂ ४ ६ B₅ Dn D₁₋₄ ६ ८ T G₁ २ M (M₄ om) स; B₄ [अ]पि (for तु) K₂₋₈ N₁ B Dn D₁₋₄ ६ ८ M₁ २ सक्रोधो, T G₁ २ सक्रोधं —^b) K₈ ययौ तु (for जगाम) K₈ तत, K₈ नव, T G₁ २ हर (for भव). —^c) K₈ गिरौ Ś₁ K₁ पुजवत, K₂ ४ ६ हिमवत, K₈ कुजवत, M₁ २ माल्यवत (for मुञ्ज) K₂ ४ ६ पार्थ; K₈ M₈ पादे —^d) K₁ तपस्तप; K₈ T₂ G₁ २ तप स्तेपे; T₁ तपसैव, M₁ २ तत्र तेपे, M₈ ततस्तेपे K₁ ६ महातप, K₈ महामना, M₁₋₈ महत्तप

Colophon om in M₁ (cf v l 5) — Sub-parvan K₈ ऐषीकाख, K₈ ३ N₁ B Dn D₁₋₄ ६ ८ T G₁ २ M (M₄ om) ऐषी (or 'पि) क — Adhy name Ś K₁ ३ ६ ईश्वरमाहात्म्य, K₂ ४ युधिष्ठिरप्रश्न, T G₁ २ लिंगोत्पत्ति, M₁₋₈ शिवमाहात्म्यकथन — Adhy no (figures, words or both) Ś₂ 17, N₁ Dn₁ 8, Dn₂ T G₁ २ M (M₄ om) 9

१८

वासुदेव उवाच ।

ततो देवयुगेऽस्तीते देवा वै समकल्पयन् ।

यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टमीप्सवः ॥ १

कल्पयामासुरव्यग्रा देशान्यज्ञोचितास्ततः ।

भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २

ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।

नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ ३

सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः ।

तरसा भागमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४

लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।

पञ्चभूतमयो यज्ञो नृयज्ञश्चैव पञ्चमः ॥ ५

लोकयज्ञेन यज्ञेपी कपर्दी विदधे धनुः ।

धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६

वपद्मारोऽभवज्या तु धनुपस्तस्य भारत ।

यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन् ॥ ७

ततः कुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् ।

18

M₁ om up to 10 18 10^b (of v 1 10 17 5)

1 T₁ G₁ om the ref, K₁ कृष्ण, K₂ १ ६ B Dn D₁₋₄ ६ ८ T₁ G₂ श्री (B₂ Dn₂ D₁ ६ ८ om श्री) भगवानुवाच (resp श्रीभगवान्), K₈ वैशपायन उ (for वासुदेव उ) —^b) D₂ देवो Dn₂ वा (for वै) K₈ देवा समकल्प, T G₁ २ देवा समकल्प, M₁ २ ते देवा समकल्प, M₈ देवा सम्यगकल्प —^c) K₈ B₁₋₈ यज्ञान् K₁ देवप्रसा, K₈ देवप्रमाणेन —^d) K₈ Dn द्रष्टुम् (for यष्टुम्) B₁ २ ३ इच्छव

2 M₁ om 2 (of v 1 1) —^a) Ś₁ अव्यग्रान्, K₈ ६ N₁ B Dn D₁₋₄ ६ ८ T G₁ २ M (M₁ om) अथ ते —^b) K₂ १ ६ N₁ B Dn D₁₋₄ ६ ८ T G₁ २ M (M₁ om) साधनानि (K₂ ४ सर्वे ते च, N₁ सावधाना) हवीषि च —^c) Ś₁ K₁ भोगार्हा; D₈ भगार्हा, T₁ भगवान् Dn₂ देवताश्चैव K₈ भागार्हान्सोपि याज्ञीयं —^d) K₈ भाग च, T₁ G₂ M₁ याज्ञीय; T₂ G₁ M₈ याज्ञीय, M₁ यज्ञीय Ś₁ द्रव्य यज्ञियमेव च

3 M₁ om 3 (of v 1 1) —^a) K₈ ते च, T G₁ २ M (M₁ om) ते वै K₂ १ T G₁ २ M (M₁ om) भजानंतो B₁ २ ता वै रुद्रस्य जानन्त्यो —^b) Ś₁ K₁ २ ६ T G₁ २ यथा K₈ T G₁ २ M (M₁ om) भारत (for देवता) —^c) Ś₁ K₁ अकल्प (for नाकल्प) —^d) K₈ भागान् K₂ १ महात्मन, K₈ ससर्ज ह (for नराधिप) -

4 K₈ M₁ om 4 (for M₁, cf v 1 1) —^a) Ś₁ K₁ सकल्पमाने, K₂ ८ D₁ २ ० G₁ सोकल्पमाने, N₁ सोकल्पमाने —^b) K₂ ३ ततस्तस्मिन् (for कृत्तिवासा)

Ś₁ K₁ मखेशनै, Ś₂ मखेशरै, K₈ मखेषु वै, N₁ महा मरै, Dn₂ मखेशरै, M₁ मनोमलै (for मखेऽमरै) —^c) K₁ T G₁ २ M (M₁ om) तपसा (for तरसा) K₈ T G₁ २ M (M₁ om) यज्ञम्, D₁ धामम् (for भागम्) N₁ B Dn D₁₋₈ ६ ८ तत (N₁ तप) साधन मन्विच्छन् —^d) K₈ स्वरमाण, T G₁ २ M (M₁ om) धनुरग्रे

5 K₈ M₁ om 5 (for M₁, cf v 1 1) —^a) K₈ क्रियायज्ञा, Ca लोकयज्ञ (as in text) Cd cites 5^a as in text —^b) K₈ om (hapl) 5^b —^c) D₈ गृही यज्ञ, Ca गृहयज्ञ (as in text) Cd cites 5^b as in text —^d) K₈ पञ्चभूतानि यज्ञस्य, B D₁₋₈ ३ भूतनृयज्ञश्च (B₁ 'स्तु'), Dn₁ भूतनृण यज्ञो, Dn₂ भूतो नृयज्ञ; D₈ भूतो नृपज्ञ, T G₁ २ M (M₁ om) भूतानि यज्ञा वै; Ca d as in text —^e) Ca cites नृयज्ञ K₈ B Dn D₁₋₈ ६ ८ T G₁ २ M (M₁ om) यज्ञ (B₁ २ ४ ६ D₁₋₈ ६ ८ यज्ञे, Dn जज्ञे) सर्व (B₂ यज्ञ-भूत) मिदं जगत्; N₁ नृयज्ञ पचन स्मृत, Cd as in text

6 M₁ om 6 (of v 1 1) —^a) K₈ शोकयज्ञेन N₁ B₁ ६ Dn₁ D₁₋₈ ३ लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च, Dn₂ लोक यज्ञेन यज्ञेन —^b) K₈ व्यदधद्, Dn₁ नविधे (corrupt), T G₁ २ M (M₁ om) व्यसृजद् (for विदधे) —^c) K₈ यत्सृष्टमभवत्तस्य, T G₁ २ M (M₁ om) तत्सृष्ट (T G₂ त्सर्व) मभवत्तस्य —^d) K₈ यष्टि; T₁ M₁ ३ पष्टि (for पञ्च) G₁ निष्क, G₂ किष्कु K₈ चतुष्टय (for प्रमाणत)

7 M₁ om 7 (cf v 1 1) —^a) Ś₁ K₈ Dn [S]भवज्जातु, K₈ ३ [S]भवज्जातु; D₁ भवेज्या तु —^c) K₈

तत्प्रविद्धं तदा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
 तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोमिः शमयन्निव ॥ २२
 किं कृतं सलिले शर्वं चिरकालं स्थितेन ते ।
 किमर्थं चैतदुत्पाद्य भूमौ लिङ्गं प्रवेरितम् ॥ २३
 सोऽब्रवीजातसंरम्भस्तदा लोकगुरुर्गुरुम् ।

प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥ २४
 तपसाधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।
 ओषध्यः परिवर्तेरन्यथैव सततं प्रजाः ॥ २५
 एवमुक्त्वा तु संकुद्धो जगाम विमना भवः ।
 गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वान्) K₁ कुधो, K₈ भद्रो, T G₁ २ M (M₄ om) दृष्टा (for रुद्रो) —^a) B₁₋₈ [अ]वीवृधत् (for [अ] विध्यत) T G₁ २ M (M₄ om) प्राविध्यल्लिङ्गमेव च, C_v लिङ्गं स्वं प्रत्यविध्यत

22 M₄ om 22 (of v l 5) —^a) Ś₁ K₈ ५ तत्प्रवृद्ध, Dn₁ तत्प्रविष्टं, G₁ तत्प्रविध्य, M₁ त प्रविष्ट, M₂ त प्रविद्ध K₁ B Dn₁ D₁₋₈ ४ T G₂ M₂ तथा, N₁ प्रजा, D₄ यथा (for तदा) D₈ भूमिं K₂ ४ ० तथापविद्धं तन्मूना —^b) K₆ प्रत्यतिष्ठत, N₁ विध्यत, M₁ प्रतितिष्ठत K₈ तथैवावृत्य तिष्ठति — T₁ om 22^a-23^a —^c) N₁ ततो (for [अ]व्ययो) T₂ G₁ २ तमुपेयाग्रवीब्रह्मा —^d) K₈ शमय कृत्, B₄ D₄ समयनिव

23 T₁ M₄ om 23 (of v l 5, 22) —^a) K₁ त कृत, K₈ किमत्र K₂ सलिल K₈ शर्व; K₆ N₁ सर्व, K₆ विप्र, Dn₂ D₄ सर्व —^b) K₆ शर्व, Dn₂ चिर (for चिर) K₈ ६ N₁ B Dn₂ D₁₋₄ ० ४ T₂ G₁ २ M₁ २ कालस्थितेन ते, K₄ कालस्थिते मते K₁ ४ वै, K₅ तु (for ते) —^c) K₂₋₄ ० N₁ B Dn D₁₋₄ ० ४ चेदम्, M₁ लिङ्गम् (for चैतद्) K₁₋₄ ० N₁ B₂₋₈ Dn D₁₋₄ ० ४ उत्पाद्य —^d) Ś₁ K₁ त्वया लिङ्ग, Ś₂ N₁ B Dn D₁₋₈ ० ४ लिङ्ग भूमौ (by transp) Ś₂ प्रवीरित, K₂ ४ ० N₁ B₃ ४ D₈ M₁₋₈ प्रवेशित, K₈ निवेशित, T₂ G₁ २ प्रवेष्टित

24 M₄ om 24 (of v l 5) —^a) K₈ सरमात्, Dn₂ सरव्य, D₄ सरव्यस्; D₈ संरधस्, M₁ सरभ —^b) K₆ ततो, B Dn D₁₋₄ ० ४ T₁ M₂ ४ तथा K₈ लोकगुरुं विशु, K₄ ० गुरोर्गुरु, Dn₂ गुरु गुरु,

M₁ गुरुर्गुरु —^c) K₈ T G₁ २ M (M₄ om) सृष्टा प्रजा (by transp) Dn₂ पर नेमा, D₄ परे नेमा —^d) K₄ किं करिष्यामि नेषधयो (S₁₀)

25 M₄ om 25 (of v l 5) —^a) N₁ Dn₂ D₆ चार्थ, D₈ चैतत्, T₁ स्वद्य, T₂ G₂ स्वेतत् (for चाञ्च) K₈ तपसो विगतार्थानां, C_v तपसाधिगतत्वाच्च —^b) K₈ ४ B₄ D₁ २ पितामह, C_v प्रजार्थं हि पितामह —^c) K₆ Dn D₄ औषध्य, C_v जो (as in text). T G₂ परिवर्धते, G₁ M₁₋₈ C_v वर्तते —^d) K₈ T G₂ तथैव, K₆ N₁ Dn₁ यथैव

26 M₄ om 26 (of v l 5) —^a) K₂ ४ ० B₈ Dn D₁₋₄ ० ४ T G₁ २ M (M₄ om) स, B₄ [अ]पि (for तु) K₂₋₈ N₁ B Dn D₁₋₄ ० ४ M₁ २ सक्कोधो, T G₁ २ सक्कोधं —^b) K₆ ययौ तु (for जगाम) K₈ तस, K₆ नव, T G₂ २ हर (for भव) —^c) K₂ गिरौ Ś₁ K₁ पुजवत, K₂ ४ ० हिमवत, K₈ कुजवत, M₁ २ माल्यवत (for मुञ्ज) K₂ ४ ० पार्श्व, K₈ M₈ पादे —^d) K₁ तपस्तप्त, K₈ T₂ G₁ २ तप स्तेपे, T₁ तपसैव, M₁ २ तत्र तेपे; M₈ ततस्तेपे K₁ ५ महातप, K₆ महामना, M₁₋₈ महत्तप

Colophon om in M₄ (of v l 5) — Sub-parvan K₂ देवीकाख, K₈ ४ N₁ B Dn D₁₋₄ ० ४ T G₁ २ M (M₄ om) देवी (or 'पि) क — Adhy name Ś₁ K₁ ४ ५ ईश्वरमाहात्म्य, K₂ ४ युधिष्ठिरप्रश्न, T G₁ २ लिङ्गोत्पत्ति; M₁₋₈ शिवमाहात्म्यकथन — Adhy no (" words or both) Ś₂ 17, N₁ Dn₁ M₄ om) 9

१८

वासुदेव उवाच ।

ततो देवयुगेऽस्तीते देवा वै समकल्पयन् ।
 यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टमीप्सवः ॥ १
 कल्पयामासुरव्यग्रा देशान्यज्ञोचितांस्ततः ।
 भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २
 ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
 नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ ३
 सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः ।

तरसा भागमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४
 लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।
 पञ्चभूतमयो यज्ञो नृयज्ञश्चैव पञ्चमः ॥ ५
 लोकयज्ञेन यज्ञैर्षी कपर्दी विदधे धनुः ।
 धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६
 वषट्कारोऽभवत्तथा तु धनुपस्तस्य भारत ।
 यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन् ॥ ७
 ततः कुक्षो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् ।

18

M₄ om up to 10 18 10^b (of v 1 10 17 5)

1 T₂ G₁ om the ref, K₁ कृष्ण, K₂ ३ ६ B Dn D₁₋₄ ६ ८ T₁ G₂ श्री (B₈ Dn₂ D₃ ६ ८ om श्री) भगवानुवाच (resp श्रीभगवान्); K₈ वैष्णवायन उ (for वासुदेव उ) —^b) D₃ देवो Dn₂ वा (for वै) K₈ देवा समकल्प, T G₁ २ देवा समकल्प, M₁ २ ते देवा समकल्प M₈ देवा सन्यगकल्प —^c) K₈ B₁₋₈ यज्ञान् K₁ देवप्रमा, K₂ देवप्रमाणेन —^d) K₈ Dn द्रष्टुम् (for यष्टुम्) B₁ २ ४ इच्छव

2 M₄ om 2 (of v 1 1) —^a) Ś₂ अव्यग्रान्, K₈ ६ N₁ B Dn D₁₋₄ ६ ८ T G₁ २ M (M₄ om) अथ ते —^b) K₂₋₄ ६ N₁ B Dn D₁₋₄ ६ ८ T G₁ २ M (M₄ om) साधनानि (K₂ ४ सर्वे ते च, N₁ सावधाना) हवींषि च —^c) Ś₁ K₁ भोगार्हा, D₈ भगार्हा, T₁ भगवान् Dn₂ देवताश्चैव K₈ भागार्हान्सोपि याज्ञीयं —^d) K₈ भाग च, T₁ G₂ M₂ याज्ञिय, T₂ G₁ M₂ याज्ञीय, M₁ यज्ञीय Ś₁ द्रव्य यज्ञियमेव च

3 M₄ om 3 (of v 1 1) —^a) K₈ ते च, T G₁ २ M (M₄ om) ते वै K₂₋₄ T G₁ २ M (M₄ om) अजानतो B₁ २ ता वै रुद्रस्य अजानतो —^b) Ś₂ K₁ २ ६ T G₁ २ यथा K₈ T G₁ २ M (M₄ om) भारत (for देवता) —^c) Ś₁ K₁ अकल्प (for नाकल्प) —^d) K₈ भागान् K₂₋₄ महारमन, K₈ ससर्ज ह (for नराधिप)

4 K₈ M₄ om 4 (for M₄, of v 1 1) —^a) Ś₁ K₁ सकल्पमाने, K₂ २ D₁ २ ६ G₁ सोकल्पमाने, N₁ सोकल्पमाने —^b) K₂ ४ ततस्तस्मिन् (for कृत्तिवासा)

Ś₁ K₁ मखेशनै, Ś₂ मखेशरै, K₈ मखेषु वै, N₁ महा मरै, Dn₂ मखेशरै, M₁ मनोमलै (for मखेशरै) —^a) K₁ T G₁ २ M (M₄ om) तपसा (for तरसा) K₈ T G₁ २ M (M₄ om) यज्ञम्, D₁ धामम् (for भागम्) N₁ B Dn D₁₋₈ ६ ८ तत (N₁ तप) साधन मन्विच्छन् —^d) K₈ त्वरमाण, T G₁ २ M (M₄ om) धनुर्मे.

5 K₈ M₄ om 5 (for M₄, of v 1 1) —^a) K₈ क्रियायज्ञा, Ca लोकयज्ञ (as in text) Cd cites 5^a as in text —^b) K₈ om (hapl) 5^b —^c) D₈ गृही यज्ञ, Ca गृहयज्ञ (as in text) Cd cites 5^b as in text —^d) K₈ पञ्चभूतानि यज्ञस्य, B D₁₋₈ ८ भूतनृयज्ञश्च (B₁ स्तु), Dn₁ भूतनृण यज्ञो; Dn₂ भूतो नृयज्ञ, D₈ भूतो नृयज्ञ, T G₁ २ M (M₄ om) भूतानि यज्ञा वै, Ca d as in text —^d) Ca cites नृयज्ञ K₈ B Dn D₁₋₈ ६ ८ T G₁ २ M (M₄ om) यज्ञ (B₁ २ ४ ६ D₁₋₈ ६ ८ यज्ञे, Dn जज्ञे) सर्वे (B₈ यज्ञ-भूत) मिदं जगत्, N₁ नृयज्ञ पचम स्मृत, Cd as in text

6 M₄ om 6 (of v 1 1) —^a) K₈ शोकयज्ञेन N₁ B₁ ६ Dn₁ D₁₋₈ ८ लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च, Dn₂ लोक-यज्ञेन यज्ञेन —^b) K₈ व्यदधद्, Dn₁ तविधे (corrupt), T G₁ २ M (M₄ om) व्यसृजद् (for विदधे) —^c) K₈ यत्सृष्टमभवत्तस्य, T G₁ २ M (M₄ om) तत्सृष्ट (T G₂ त्सर्व) मभवत्तस्य —^d) K₈ यष्टि, T₁ M₁₋₈ यष्टि (for पञ्च) G₁ निष्क, G₂ किष्कु K₈ चतुष्टय (for प्रमाणत)

7 M₄ om 7 (of v 1 1) —^a) Ś₁ K₈ Dn [३] भवजातु; K₂ ४ [३] भवद्यातु, D₁ भवेज्या तु —^c) K₈

आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८
 तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
 विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चक्रम्पिरे ॥ ९
 न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्ज्ज्वाल चैधितः ।
 व्यभ्रमच्चापि संविशं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥ १०
 न बभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः ।
 तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्भुतम् ॥ ११
 अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे ।
 न प्रत्यभाच्च यज्ञस्तान्वेदा बभ्रंशिरे तदा ॥ १२

ततः स यज्ञं रौद्रेण विव्याध हृदि पत्रिणा ।
 अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ॥ १३
 स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यरोचत ।
 अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ॥ १४
 अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् ।
 नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ १५
 त्र्यम्बकः सवितुर्बाहू भगव्य नयने तथा ।
 पूष्णश्च दशनान्कुद्धो धनुष्कोट्या व्यशातयत् ॥ १६
 प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।

T G₁ 2 M (M₄ om) सर्वाणि (for चत्वारि) —^a)
 K₈ सहनन, K₄ 6 N₁ B₈-6 Dn₁ D₁-4 8 सनहने, T
 G₁ 2 सनहने K₈ तथा, T G₁ 2 [S]भवत् M₁-3
 सायका सर्वतो (M₈ 'कास्तस्य चा)भवत्

8 M₄ om 8 (cf v l 1) —^b) M₁ तम् (for
 तद्) —^c) K₂ 4 स, Dn₂ च (for [अ]य) K₈
 T G₁ 2 M (M₄ om) आजगाम महाराज —^d) K₁
 समेजिरे, N₁ समीजिरे, D₆ समेधिरे

9 M₄ om 9 (cf v l 1) —^a) K₁ तमातु,
 K₄ तमातै K₈ धनुष (for कार्मुक) —^b) T G₁ 2
 M (M₄ om) अक्षयं —^c) K₁ विवृथे Dn₁ देव

10 M₄ om 10^{ab} (cf v l 1) —^a) T G₁ 2 M
 (M₄ om) देवो (T₁ 'वा) (for चैव) —^b) S₂ चेधिता,
 K₂ 4 B₁-8 Dn D₁-8 6 वैधित, K₈ भारत, K₆
 चोत्थित, K₆ वैधिता, N₁ बोधित, B₅ वैचित;
 M₁ चेधित —^c) S₂ वभ्रमुश्चापि, K₁ विभ्रमश्चापि,
 K₅ B₅ व्यधमश्चापि —^d) D₆ देवि (for दिवि)

11 ^a) K₈ निस्तेजो (for न बभौ) T G₁ 2 M नापि
 (for चापि) —^b) B₄ D₆ 8 T G₁ 2 M धीयुक्तमण्डल
 (T₁ M₁ 'ल) K₈ शशाको न च राजते —^c) K₈
 B₁ 2 D₄ T G₁ 2 M [आ]वृत्त (for [आ]कुल) —^d)
 N₁ नाकाश K₈ T G₁ 2 M om च K₈ 5 6 T
 G₁ 2 M तदा (for वृत्तम्)

12 ^a) K₁ T₂ G₁ 2 M तदा (for ततो) K₈
 देवा विषण्णाश्चासश्च —^b) K₈ क्रियाश्च न, G₁ विषय न
 N₁ विषय नैव जज्ञिरे, B₈ विषयान्स्वाज्ञं —^c) S₁
 K₁ प्रत्यगाश्च, N₁ प्रभावाच्च B₈ 4 D₁ 2 8 स, B₅
 च, D₄ तद्, T G₁ 2 तु (for तान्) K₂ न प्रत्यभा
 तदा यज्ञो, K₈ 'भाक्तदा सख, K₄ 'भाक्तदा यज्ञो,

K₆ 'नाकृदा यज्ञो (corrupt), Dn₁ न प्रज्ञभाच्च स यज्ञो
 —^a) K₂ 4 6 B₈ देवा, N₁ तदा (for वेदा) K₈
 विस्सिरे, K₆ M₁ 2 विभ्रशिरे, G₁ च भ्रशिरे K₈ T
 G₁ 2 M [S]पि च, N₁ B₈ D₆ 6 तथा B₁ 2 4 5 Dn₁
 D₁ 2 8 देवतास्त्रेसिरे तथा (B₁ तदा)

13 ^a) K₈ शौद्रेण, B Dn D₁-4 6 8 विव्याध, T
 G₁ 2 M देवेशो (for रौद्रेण) —^b) K₅ N₁ transp
 विव्याध and हृदि B Dn D₁-4 6 8 रौद्रेण (for विव्याध) -
 —^c) Dn₂ अपक्रान्ते, T G₁ 2 M व्यपासर्पद् —^d)
 S₂ भूत (for भूत्वा)

14 N₁ om 14^a-15^b —^a) K₁ तद् (for तु)
 —^b) S₂ K₂ 6 B₂ Dn₁ D₆ 8 दिव्य प्राप्य, K₈ दिविस्थो
 यो, T₁ दिविस्ते वै, T₂ G₂ दिवस्ते वै, G₁ M दिविस्थो
 वै K₈ विराजते, B (except B₂) Dn D₁-3 8 व्यरा
 जत, D₄ 6 विराजत —^c) S₁ अन्वेक्षमानो, S₂ अन्वे-
 क्षमाणो, K₁ अन्वेक्षमाणे, D₄ 6 8 अन्वीयमाणो, M
 अनुगम्यमानो K₈ अनुरागम्यमाने तु —^d) K₈ रुद्रे
 युधि (for युधिष्ठिर) T G₁ 2 M₄ तम [स्थले]

15 N₁ om 15^{ab} (cf v l 14) —^a) Dn₂
 यज्ञो, D₆ जज्ञे —^b) K₁ प्रत्यभूत्, K₈ प्रत्यभाक्,
 D₆ प्रक्ष्यभात्, M₄ प्रत्यभान् Cu d सज्ञा न प्रत्यभा
 स्वरान् —^c) K₈ नष्टयज्ञेषु K₈ D₆ वेदेषु (for देवेषु)
 —^d) S₁ K₁ 2-8 N₁ B Dn₂ D₁-3 6 8 प्राजायत

16 ^a) Dn D₁ 2 M₁ 4 बाहुर N₁ त्र्ययक स
 धनुर्बाहुर —^b) K₆ तदा (for तथा) —^c) K₈ T
 G₁ 2 M सर्वान्, N₁ रुद्रे (for कुद्धो) —^d) S₁ K₁
 व्यपोथयत्, K₂ व्यपातयत्

17 ^a) Dn₂ प्राद्रव्यत, D₆ 'वत्स, M₈ 4 'वले
 —^c) K₁ कुर्वतो (for पूर्णन्तो) —^d) K₈ [अ]भवत्

केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन् ॥ १७
 स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च ।
 अवष्टभ्य धनुष्कोटिं रुरोध विबुधास्ततः ॥ १८
 ततो वागमरैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽच्छिन्नत् ।
 अथ तत्सहसा राजंश्छिन्नज्यं विस्फुरद्भुजः ॥ १९
 ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् ।
 शरणं सह यत्नेन प्रसादं चाकरोत्प्रभुः ॥ २०
 ततः प्रसन्नो भगवान्प्रास्यत्कोपं जलाशये ।
 स जलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ॥ २१
 भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा ।

प्रादात्पूर्णश्च दशनान्पुनर्यज्ञं च पाण्डव ॥ २२
 ततः सर्वमिदं स्वस्थं बभूव पुनरेव ह ।
 सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ २३
 तस्मिन्कुद्वेऽभवत्सर्वमस्वस्थं भुवनं विभौ ।
 प्रसन्ने च पुनः स्वस्थं स प्रसन्नोऽस्य वीर्यवान् ॥ २४
 ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः ।
 अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालाश्च सहानुगाः ॥ २५
 न तन्मनसि कर्तव्यं न हि तद्वैशिणिना कृतम् ।
 महादेवप्रसादः स कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ समाप्तं ऐपीकपर्वः ॥

॥ समाप्तं सौप्तिकपर्वः ॥

18 °) K₁ च (for तु) K₈ : तान् सर्वान्, T G₁ : M सर्वास्वान् (for तसर्व) —^b) K₈ : सिति°
 Ś₂ K₁ : विहस्य (for [s]वहस्य) Ś₁ K₁ तु; K₈ चै (for च) T G₁ : M शितिकण्ठः प्रतापवान् —^d) K₈ उवाच (for रुरोध) M₈ विविधास

19 °) Ś₁ अमरैरुक्ता; K₁ रैरुक्ता, D₈ रैरुक्ता
 D₈ ततो विधनुषो देवा —^b) K₈ : चास्य; K₈ अस्य (for तस्य) —^c) अथ तत्सहस्राजानं —^d) K₁ विजह्नु (for छिन्नज्य) Ś₂ K₈ : M₁ : व्यस्फुरद्, K₈ व्यछि नद् M₈ छिन्नज्यस्य स्फुरद्भुज

20 °) K₈ D₈ विधनुषो K₈ : देव D₈ ततो वागमरैरुक्ता (= 19°) —^b) K₈ देवसृष्टम्; G₁ धनु श्रेष्ठम् K₁ अपागमन्; K₈ उपागमन्, T G₁ : M उपागमन् —^c) M (except M₂) शरण्यं —^d) K₈ वा, D₈ तु (for च) Ś₂ K₁ विभु T G₁ : M प्रसादमकरोत् स

21 °) Ś₂ प्राश्य; K₈ प्राश्यत्, K₈ न्यस्य, K₈ N₁ T G₁ : M₈ : प्रास्य; K₈ B D₈ D₁₋₄ : : स्थाप्य K₈ om from कोप up to 26° D₈ जलाशये; Ca. d शये (as in text) —^c) T G₁ : M कोप (for जल) —^d) Ś₂ K₈ : B₈ : विभो T G₁ : M न्यशोषयत् तत्पय (M तृष्य)

22 K₈ om 22 (cf v l 21) —^a) Ś₁ नयनं

—^b) D₈ बाहवः M₈ तदा —^c) D₈ प्रदात् K₁ प्रणक्ष —^d) Ś₁ K₁ वज्रं, B₈ : D₈ D₈ यज्ञाश्च, D₁ : (both orig) G₁ यज्ञश्च K₈ पाण्डवान्

23 K₈ om 23 (of v l 21) —^a) K₈ : तत् स्वस्थ सर्वमिदं, K₈ B₈ : D₈ D₁₋₄ : : तत् स्व (D₈ तु) स्वमिदं सर्वं; N₁ तत् सर्वमिदं वस्तु; B₁₋₈ तत् सर्वमिदं सुस्थ; T G₁ तत् सर्वमिदं सर्वं —^b) K₈ बभूव (for बभूव) K₈ : B D₈ D₁₋₄ : : द्वि (for ह) —^c) K₈ वर्षाणि (for सर्वाणि) D₈ स (for च) Ś₁ K₁ हवींष्यन्त्ये, K₈ 'स्या, T G₁ : 'द्य K₈ हवींष्येष तु सर्वाणि —^d) Ś₁ K₁ देवभागम्

24 K₈ om 24 (of v l 21) —^a) K₈ D₈ D₈ भवेत् (for भवत्) —^b) B₈ : D₈ असुस्थं; D₈ अस्वस्थ K₈ G₁ भवनं B₈ : D₈ D₁₋₄ : : T G₁ : M प्रभो —^c) K₈ प्रसन्न च, D₈ असवच्च Ś₁ स्वास्थ्यं, B₈ D₈ D₈ सुस्थं —^d) Ś₁ समपन्नोऽस्य; D₈ प्रसन्नोऽस्य च, D₈ समपन्नोऽस्य, M प्रसन्न सोऽस्य T G₁ : जगद्भवति भारत

25 K₈ om 25 (of v l 21) —^a) Ś₁ K₁ च, Ś₂ K₈ तु (for ते) D₈ : निहिता T G₁ : M तेन (for सर्वे) —^b) D₈ महाबला (for रथा) —^c) Ś₁ शूला —^d) K₈ D₈ पांचालस्य पदासुगा, B D₈ D₁₋₄ : : T G₁ : M पां (D₈ : G₁ पां) चाला स (D₈ सु-) पदासुगा

26 Ks om. 26^{ab} (cf. v 1 21) — ^a) N₁ [ए]
तन्, M₁ सन् (for तन्) — ^b) B Dn D₁₋₄ ६ ८
च, M तु (for हि) — ^c) K₁ B₂ ८ D₅ महादेव
Ś₁ K₈ M₁ (inf lin) प्रसादाच्च, K₁ प्रसादाश्च, K₈
प्रसादानु, B₂ सप्रसाद, Dn D₈ प्रसादेन, M₂ प्रसा
दात्त — ^a) Ś₁ K₁ कर्माणि (for कार्यम्)

Colophon — Sub-pārvan K₂₋₄ N₁ B Dn D₁₋₄
६ ८ T G₁ २ M ऐषीक — Adhy name Ś K₁ २
ईश्वरमाहात्म्य, T G₁ २ रुद्रमाहात्म्य, M रुद्रप्रसादकथनं
— Adhy no (figures, words or both) Ś₂ 18,
Dn₁ 9, Dn₂ T G₁ २ M 10 — Śloka no N₁ 25
— Aggregate Śloka no N₁ 257

— After the last colophon, Ś₁ concludes with
विशोकपर्व । यस्यायमा

धने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
धृतराष्ट्रो महाराजस्तत किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्त्रिंशध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमन्त्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च ससति प्रोक्ता यथावदनुसख्यया ।
सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय नारायणाय । ॐ
नमो विद्महे । श्रीदेव्यै नमः ॥

Ś₂ concludes with

अस्यानु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ता । कृपादीना न्यग्रोधमूलगमनम् ।
काकोल्लकदर्शनम् । शिविरागमनम् । महाभूतदर्शनम् । महा
देवप्रणिपात । खड्गदानम् । धृष्टद्युम्नाभिवध । द्रौणि
वाक्यम् । दुर्योधनस्वर्थातनम् । शिविरवधध्वजम् । द्रौपदी
प्रायोपवेश । भीमसेनप्रयाणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणि-
दर्शनम् । ऐषीकम् । व्यासनारदर्शनम् । अस्त्रसंहार । गर्भ
वस्त्रपातनम् । अश्वत्थामशाप । द्रौपदीसमाधास । ईश्वर
माहात्म्य चेति ।

सौप्तिक पर्व चैतद्दशमं तु प्रकीर्तितम् ।
अध्यायाश्चात्र विख्याता अष्टादश इति स्थिता ।
श्लोकाश्चैवात्र वक्ष्यामि शृणुष्वेकमनास्त्रया ।
शतान्यष्टौ च श्लोकानां श्लोकाश्च ससतिस्रया ।
सौप्तिकैषीकसबन्धे व्यासेनामितबुद्धिना ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राजानुदकदानिके ।

गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मनः ।

सुतस्य तदिह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ।

समाप्त सौप्तिक पर्व ॥

K₁ concludes with

सौप्तिकपर्वत पर विशोकपर्व । यस्यायमाद्य श्लोक

जनमेजय ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।

धृतराष्ट्रो महाराज तत किमकरोन्मुने ।

अष्टादशास्त्रिंशध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।

श्लोकाग्रमन्त्रकथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।

श्लोकाश्च ससति प्रोक्ता यथावदनुसख्यया ।

सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

बृहताता । कृपादिन्यग्रोधगमनम् १ । काकोल्लकदर्शनम् २ ।
शिविरागमनम् ३ । महाभूतदर्शनम् ४ । महादेवप्रणाम ५ ।
खड्गदानम् ६ । धृष्टद्युम्नाभिवध ७ । द्रौणिवाक्यम् ८ । दुर्योधन
स्वर्थातनम् ९ । शिविरवधध्वजम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेश ११ ।
भीमप्रयाणम् १२ । कृष्णवाक्यम् १३ । द्रौणिदर्शनम् १४ ।
ऐषीकम् १५ । व्यासदर्शनम् १६ । अस्त्रसंहार १७ । गर्भसं
पात १८ । अश्वत्थामशाप १९ । द्रौपदीसमाधासनम् २० ।
ईश्वरमाहात्म्य चेति

एकविंशतिवृत्तान्ता पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ।

व्यासेनोद्धारमतिना दशमेनवमे गुणे ।

शुभम् । सौप्तिकपर्वसमाप्ति । पत्रसख्या २८ । अध्याय १८ ।
ग्रन्थसख्या ८७० ॥

K₂ concludes with

मुनिनैतदिह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ।

अष्टादशास्त्रिंशध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।

सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

अस्यानु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोक

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।

धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने । २

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ता । कृपकृतवर्माश्रयामासयाद ।
काकोल्लकदर्शनम् २ । अश्वत्थामा प्रयाणम् ३ । शिविरद्वारि
महाभूतदर्शनम् ४ । भीमदेवशः प्रणिपात ५ । खड्गदानम् ६ ।
धृष्टद्युम्नाभिवध ७ । शिविरास्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्ग
प्राप्ति ९ । शिविरवधध्वजम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेश ११ ।
पाण्डवप्रयाणम् १२ । द्रौपदीदर्शनम् १३ । द्रौपदीसर्ग १४ ।
व्यासनारदर्शनम् १५ । अस्त्रप्रतिहार १६ । पाण्डवगर्भेण

अस्त्रपातनम् १७ । द्रौणिजय १८ । मणिप्रदानिकम् १९ । द्रौपदी
सान्त्वनम् २० । ईश्वरमाहात्म्यम् २१ ।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धर्वस्त्रसमन्वितम् ।

विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम् ।

घृतोदनं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत्ततः ।

सौप्तिकं समाप्तम् । शुभमस्तु ॥

Ks concludes with

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

धृतराष्ट्रो महाराजं श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिकं पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । कृपकृतवर्माश्रित्यामासवादः १ ।
काकोल्लुकदर्शनम् २ । अश्वत्थामप्रयाणम् ३ । शिबिरद्वारि
महाभूतदर्शनम् ४ । श्रीमद्भैरवप्रणिपातः ५ । खड्गदानम् ६ ।
धृष्टद्युम्नादिवधः ७ । शिबिरावत्स्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्ग
प्राप्तिः ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेशनम् ११ ।
पाण्डवप्रयाणम् १२ । द्रौणिदर्शनम् १३ । ऐषीकोत्सर्गः १४ ।
व्यासनारददर्शनम् १५ । अस्त्रप्रतिसंहारः १६ । पाण्डवगर्भेषु
अस्त्रपातनम् १७ । द्रौणिजयः १८ । मणिप्रदानिकम् १९ ।
द्रौपदीसान्त्वनम् २० । ईश्वरमाहात्म्यम् २१ ।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धर्वस्त्रसमन्वितम् ।

विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम् ।

घृतोदनं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत्ततः ।

श्रीकृष्णमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।

श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदनुसज्जया ।

इति श्रीसौप्तिके ऐषीके पर्वे अनुकर्मणी समाप्तः ।

अतः परं विशोकं तु स्त्रीपर्वसहितं स्थितम् ।

प्रतिसंधिरयं श्लोकं प्रथमं परिकीर्तितं ।

श्रीरस्तु संवत् १७३६ वर्षे शाके १५०१ प्रवर्तमाने प्रथमज्येष्ठ
सुदि १० शनौ लिखितम् । श्री ॥

Ks concludes with

सौप्तिकपर्ववृत्तान्ताः । कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम् ।
काकोल्लुकदृष्टिः । शिबिरागमनम् । महाभूतदृष्टिः । महादेव
प्रणिपातः । खड्गदानम् । धृष्टद्युम्नादिवधः । द्रौणिवाक्यम् ।
दुर्योधनस्वर्गप्राप्तम् । शिबिरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेशः ।
भीमेन पदान्वेषणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् ।
ऐषीकम् । तत्पराजयः । पुनरन्योन्यकारितशापादिः । अश्व
त्थामो शापगमनम् । ततो द्रौपदीसमाधासनम् । ततो रुद्र
माहात्म्यम् । इति सौप्तिकपर्वः ।

य इदं शृणुयाद्भीमाश्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

तस्य नारायणो देवः प्रददाति समीहितम् ।

मानसं वाचिकं चैव कायिकं यच्च दुःकृतम् ।

पुराणं पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते ।

पुत्रपौत्रैः परितृत इह लोके सुखं लभेत् ।

मुक्ता च सकलान्भोगानिन्द्रलोके महीयते ।

द्वैपायनोऽष्टपुटनिःसृतमप्रमेयः

पुण्यं रहस्यमथ पापहरं शिवं च ।

यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानः

किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ।

अतः परं स्त्रीपर्वः । तस्यादिमः श्लोकः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

धृतराष्ट्रो महाराजं श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

संवत् १८३२ आषाढवदि १० गुरौ लिखितमिदम् ।

शुभमस्तु शिव भूयात् जीवाम शरदां शतम् ।

शान्तिरस्तु प्रसादाद्देव माधवस्य गुरोर्गुरोः ॥

Ks concludes with

संवत् १८२८ शाके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्णे २ ॥

Dns concludes with

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्ध्यमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे भाद्रपदकृष्णे तृयोदशी
गुरुदिनम् । लिखित्वा खट्वागुणमध्ये लेखकभगवान्मटेन लिखि
तयं पुस्तकम् । लेखकापठकयोः कल्याणमस्तु । श्रीराम ॥

Ti concludes with

आङ्गिरसनामसंवत्सरे कार्तिकशुद्ध चतुर्दशी गुरुवारं कृष्ण
चार्यं पुत्रं रामेन लिखितं ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

Ts concludes with

जनमेजयः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

धृतराष्ट्रो महाराजं श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।

कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्त ते त्रयः ।

अश्वत्थामं श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।

वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यद् भारतं सजयः ।

वैशपायनः ।

हते पुत्रशते दीर्घं लिङ्गशाखमिव दुर्ममः ।

पुत्रश्लोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।

ध्यानशूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिष्टुतम् ।

सजयो जयतां श्रेष्ठं राजानं वाक्यमब्रवीत् ।

26 K₃ om. 26^{ab} (of v 1 21) —^a) N₁ [ए] तन्, M₁ सन् (for तन्) —^b) B Dn D₁₋₄ ० ९ च, M तु (for द्वि) —^c) K₄ B₂ ९ D₈ महादेव S₁ K₂ M₁ (inf line) प्रसादाश्च, K₁ प्रसादाश्च, K₂ प्रसादाजु, B₂ सप्रसाद, Dn D₈ प्रसादेन, M₂ प्रसादात्त —^d) S₁ K₁ कर्माणि (for कार्यम्)

Colophon — Sub-pāvan K₃₋₄ N₁ B Dn D₁₋₄ ० ९ T G₁ २ M ऐषीक — Adhy name S₁ K₁ ९ ईश्वरमाहात्म्य, T G₁ २ रुद्रमाहात्म्य, M रुद्रप्रसादकथन — Adhy no (figures, words or both) S₂ 18, Dn₁ 9, Dn₂ T G₁ २ M 10 — Sloka no N₁ 25 — Aggregate Sloka no N₁ 257

— After the last colophon, S₁ concludes with विशोकपर्व । यस्यायमा

धने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
धृतराष्ट्रो महाराजस्तत किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्त्रिभ्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथित शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च ससति प्रोक्ता यथावदनुसृत्या ।
सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितवुद्धिना ।

ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय नारायणाय । ॐ नमो विघ्नहर्त्रे । श्रीदेव्यै नमः ॥

S₂ concludes with

अस्यानु क्षीपर्व भविष्यति । तस्यायमाश्च श्लोक ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ता । कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम् ।
काकोल्लकदर्शनम् । शिविरागमनम् । महाभूतदर्शनम् । महादेवप्रणिपात । खड्गदानम् । छष्टयुष्मादिवध । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनस्वर्गपतनम् । शिविरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेश । भीमसेनप्रयाणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् । ऐषीकम् । व्यासनारददर्शनम् । अस्त्रसंहार । गर्भेज्वलपातनम् । अश्वत्थामशाप । द्रौपदीसमाश्रयणम् । ईश्वरमाहात्म्य चेति ।

सौप्तिक पर्व चैव दशम तु प्रकीर्तितम् ।
अध्यायाश्चात्र विख्याता अष्टादश इति स्थिता ।
श्लोकाश्चैवात्र वक्ष्यामि शृणुष्वेकमनास्त्रया ।
शतान्यष्टौ च श्लोकानां श्लोकाश्च ससतिस्तथा ।
सौप्तिकैषीकसबन्धे व्यासेनामितवुद्धिना ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ।

गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मनः ।

सुतस्य तद्विह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ।

समाप्त सौप्तिक पर्व ॥

K₁ concludes with

सौप्तिकपर्वत पर विशोकपर्व । यस्यायमाश्च श्लोक

जनमेजय ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।

धृतराष्ट्रो महाराज तत किमकरोन्मुने ।

अष्टादशास्त्रिभ्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।

श्लोकाग्रमत्र कथित शतान्यष्टौ तथैव च ।

श्लोकाश्च ससति प्रोक्ता यथावदनुसृत्या ।

सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितवुद्धिना ।

बृहताता । कृपादिन्यग्रोधगमनम् १ । काकोल्लकदर्शनम् २ । शिविरागमनम् ३ । महाभूतदर्शनम् ४ । महादेवप्रणाम ५ । खड्गदानम् ६ । छष्टयुष्मादिवध ७ । द्रौणिवाक्यम् ८ । दुर्योधनस्वर्गपतनम् ९ । शिविरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेश ११ । भीमप्रयाणम् १२ । कृष्णवाक्यम् १३ । द्रौणिदर्शनम् १४ । ऐषीकम् १५ । व्यासदर्शनम् १६ । अस्त्रसंहार १७ । गर्भसंघात १८ । अश्वत्थामशाप १९ । द्रौपदीसमाश्रयणम् २० । ईश्वरमाहात्म्य चेति

एकविंशतितृत्तान्ता पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ।

व्यासेनोद्धारमतिना दशमेनचमे गुणै ।

शुभम् । सौप्तिकपर्वसमाप्ति । पत्रसख्या २८ । अध्याय १८ । ग्रन्थसख्या ८७० ॥

K₂ concludes with

मुनिवैतद्विह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ।

अष्टादशास्त्रिभ्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।

सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितवुद्धिना ।

अस्यानु क्षीपर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोक

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।

धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने । २

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ता । कृपकृतवर्माश्रयामासवाद । काकोल्लकदर्शनम् २ । अश्वत्थाम प्रयाणम् ३ । शिविरद्वारि महाभूतदर्शनम् ४ । श्रीमद्देश्वर प्रणिपात ५ । खड्गदानम् ६ । छष्टयुष्मादिवध ७ । शिविरास्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्गप्राप्ति ९ । शिविरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेश ११ । पाण्डवप्रयाणम् १२ । द्रौपदीदर्शनम् १३ । हृषीकोत्सर्ग १४ । व्यासनारददर्शनम् १५ । अस्त्रप्रतिसंहार १६ । पाण्डवगर्भे

अस्त्रपातनम् १७ । द्रौणिजय १८ । मणिप्रदानिकम् १९ । द्रौपदी
सान्त्वनम् २० । ईश्वरमाहात्म्यम् २१ ।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धर्वसमन्वितम् ।

विधिवद्भोजयेद्वाजन्मधुपायसमुत्तमम् ।

घृतोदन पुरस्ताच्च हृषीकं दापयेत्ततः ।

सौप्तिक समाप्तम् । शुभमस्तु ॥

Ke concludes with

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

घृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वणि अमी घृत्तान्ता । कृपकृतवर्माश्वत्थामासवाद १ ।
काकोल्लकदर्शनम् २ । अश्वत्थामप्रयाणम् ३ । शिबिरद्वारि
महाभूतदर्शनम् ४ । श्रीमद्देश्वरप्रणिपात ५ । खड्गदानम् ६ ।
घृष्टयुष्मादिषध ७ । शिबिरावस्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्ग
प्राप्ति ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेशनम् ११ ।
पाण्डवप्रयाणम् १२ । द्रौणिदर्शनम् १३ । ईषीकोत्सर्ग १४ ।
व्यासनारददर्शनम् १५ । अस्त्रप्रतिसंहार १६ । पाण्डवगर्भेषु
अस्त्रपातनम् १७ । द्रौणिजय १८ । मणिप्रदानिकम् १९ ।
द्रौपदीसान्त्वनम् २० । ईश्वरमाहात्म्यम् २१ ।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धर्वसमन्वितम् ।

विधिवद्भोजयेद्वाजन्मधुपायसमुत्तमम् ।

घृतोदन पुरस्ताच्च ऐषीकं दापयेत्ततः ।

श्लोकप्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।

श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्तं यथावदनुसज्या ।

इति श्रीसौप्तिके ऐषीके पर्व अनुकर्मणी समाप्त ।

अतः पर विशोकं तु स्त्रीपर्वसहित स्थितम् ।

प्रतिसधिरय श्लोक प्रथम परिकीर्तितः ।

श्रीरस्तु सवत् १७३६ वर्षे शाके १५०१ प्रवर्तमाने प्रथमज्येष्ठ
सुदि १० शनौ लिखितम् । श्री ॥

Ke concludes with

सौप्तिकपर्वबृत्तान्ता । कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम् ।
काकोल्लकदृष्टि । शिबिरागमनम् । महाभूतदृष्टि । महादेव
प्रणिपात । खड्गदानम् । घृष्टयुष्मादिषधो । द्रौणिवाक्यम् ।
दुर्योधनस्वर्गानम् । शिबिरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेश ।
भीमेन पदान्वेषणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् ।
ऐषीकम् । सत्पराजय । पुनरन्योन्यकारितशापादि । अश्व
त्थाष्ट्रो शापगमनम् । ततो द्रौपदीसमाधासनम् । ततो रुद्र
माहात्म्यम् । इति सौप्तिकपर्वः ।

य इदं शृणुयाद्भीमाश्वत्थामाभक्तिसमन्वितः ।

तस्य नारायणो देवः प्रददाति समीहितम् ।

मानस्य वाचिकं चैव कायिकं यच्च दुःकृतम् ।

पुराणज्ञ पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते ।

पुत्रपौत्रैः परित्युक्त इदं लोके सुखं लभेत् ।

मुक्ता च सकलान्भोगानिन्द्रलोके महीयते ।

द्रौपायनोऽष्टपुटनिःसृतमप्रमेय

पुण्य रहस्यमय पापहर शिव च ।

यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमान

किं तस्य पुण्यकरजलैरभिषेचनेन ।

अतः पर स्त्रीपर्वः । तस्यादिमं श्लोकः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

घृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सवत् १८३२ आषाढवदि १० शुभौ लिखितमिदम् ।

शुभमस्तु शिव भूयात् जीवाम शरदा शतम् ।

शान्तिरस्तु प्रसादाद्देव माधवस्य गुरोर्गुरो ॥

Ke concludes with

सवत् १८२८ शाके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्णे २ ॥

Dns concludes with

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुध्यसंशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

शाके १६८० बहुधान्यनामसवत्सरे भाद्रपदकृष्णे तृयोदशी
गुरुदिनम् । लिखित्वा खड्गगुणमध्ये लेखकमगवान्भट्टेन लिखि
तोयं पुस्तकम् । लेखकपाठकयोः कल्याणमस्तु । श्रीराम ॥

Ti concludes with

आज्ञिरसनामसवत्सर कार्तिकशुद्ध चतुर्दशी गुरुवार कृष्ण
चार्यर पुत्र रामन लिखितः ।

करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

Ts concludes with

जनमेजयः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

घृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।

कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्त ते त्रयः ।

अश्वत्थामः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।

वृत्तान्तमुत्तरं शृद्धिं यद् भारत संजय ।

वैशपायनः ।

हते पुत्रशते दीर्घं छिन्नशास्त्रमिव दुर्ममः ।

पुत्रश्लोकाभिसतस घृतराष्ट्रं महीपतिम् ।

ध्यानशूकरवमापन्नं चिन्तया समभिभुतम् ।

सजयो जयतां श्रेष्ठ राजान धाक्यमप्रवीतः ।

सजय ।

किं शोचसि महाप्राज्ञ नास्ति शोके सहायता ।
अक्षोहिण्यो हता ह्यष्टौ दश चैव विशा पते ।
निर्जितेयं वसुमती शून्या स्थास्यति केवलम् ।
नानादिगम्य समागम्य नानाजाल्या नराधिपा ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गता ।
पितृणां पुत्रपौत्राणा ज्ञातीना सुहृदा तथा ।

गुरुणा चानुपूर्व्येण ये चान्येऽनुचरा हता ।

प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकाया संहिताया ऐषीकपर्वणि
रुद्रमाहात्म्य नाम एकादशोऽध्यायः । हरिः ॐ । ऐषीकपर्व
समाप्तम् । श्रीमद्गुरुभ्यो नमः ॥

Ms concludes with

पटिञ्जारे कोविलक वक ऐषीकपर्व । सूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः ।

APPENDIX I

There is only one passage that, owing to its length, has been relegated to this Appendix. There are no variant readings in the two MSS which give the passage, which is corrupt in places:

I

After 10 11 11, K: 4 ms

राजभ्राज्य प्रदाय त्वमनुजाना मया सह ।
 वनं व्रज परित्यज्य कष्टा राज्यस्पृहां विभो ।
 पुत्रविधेः फलं कष्ट राज्यस्य कटुकोदयम् ।
 यत्र ज्ञातिवच कृत्वा राज्येन सुखमीप्स्यते ।
 यदयमिष्यते राज्य भोगाश्चर्या धनानि च । [5]
 द्रौणिरूपेण दैवेन हता पशुवदेव ते ।
 नूनं वज्रेण घटितं हृदयं तव पार्थिव ।
 तथा हि मन्दभाग्याया मम दुःखानि सर्वदा ।
 पश्यन्त्या लोकनाथेभ्यो भर्तृभ्यः सुरसमिते ।
 स्मृत्वा तेषां सुखं चाद्य यौवनं च नराधिप । [10]
 चेष्टाश्च विविधास्तेषां वयं कालानुरूपिका ।
 कथं शक्यसि राजेन्द्र सुहूर्तमपि जीवितुम् ।
 भ्रातरो मम राजेन्द्र मृत्या इव वशे तव ।
 तानपश्यन्कथं राजन्मविष्यसि विचिन्त्य वै ।
 कथमास्थाय काले त्वं रतिं प्राप्स्यसि पार्थिव । [15]

पुत्रपौत्रैर्विहीनो हि श्यालैर्दन्धुभिरेव च ।
 बान्धवैः कृतकृत्यैश्च सुहृद्भिर्होतिमिच्छया ।
 अयं वा राज्यलब्धस्त्यो भोगेच्छां कृपणोऽपि चेत् ।
 कामं तेऽस्तु ययाजोपमहं त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
 चित्तां कुरु मे क्षिप्रं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् । [20]
 न करिष्यथ मे जातु वचनं ह्येतदेव हि ।
 विषेण रज्ज्वा पातेन परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।
 तस्य पापकृतो द्रौणेर्जीवतो जीवितं न मे ।
 निमेषमपि च स्थातुं कथं युक्तं नरेश्वर ।
 इहैव प्रायमासिष्ये दर्भान्संस्तरं वा शुभे । [25]
 वज्रपातोपमं दुःखं साहं शक्ये कथं त्वहम् ।
 हा हेति परिदेवन्त्या स्मृत्वा पुत्रालयागतान् ।
 मरणं सर्वथा श्रेष्ठं न तु मे जीवितं क्षमम् ।
 येन मे निशि सुसुप्त्य भ्रातृवर्गस्य पार्थिव ।
 जीवितं दूःखं तमेवेह पशूनामिव तस्य तु । [30]
 जीवतो जीवितुं नाहं धारयिष्ये सुहूर्तकम् ।
 एषा त्यजाम्यहं प्रायः आस्थायेदं तवाग्रतः ।

सजय ।

किं शोचसि महाप्राज्ञ नास्ति शोके सहायता ।
अक्षोहिण्यो हता ह्यष्टौ दश चैव विशा पते ।
निर्जितेयं वसुमती शून्या स्थास्यति केवलम् ।
नानादिग्भ्यः समागम्य नानाजाला नराधिपा ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधन गताः ।
पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदा तथा ।

गुरुणां चानुपूर्व्येण ये चान्येऽनुचरा हताः ।

प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकाया सहितायां ऐषीकपर्वणि
रुद्रमाहात्म्यं नाम एकादशोऽध्यायः । हरिः ॐ । ऐषीकपर्वं
समाप्तम् । श्रीमद्गुरुभ्यो नमः ॥

M₂ concludes with

पटिञ्जारे कोविलक वक ऐषीकपर्वं । सूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः ।

APPENDIX I

There is only one passage that, owing to its length, has been relegated to this Appendix. There are no variant readings in the two MSS which give the passage, which is corrupt in places

I

After 10 11 11, K: 4 ins

राजम्राज्य प्रदाय त्वमनुजाना मया सह ।
वनं व्रज परित्यज्य कष्टां राज्यस्पृहां विभो ।
एवविधं फलं कष्टं राज्यस्य कटुकोदयम् ।
यत्र ज्ञातिवधं कृत्वा राज्येन सुखमीप्स्यते ।
यदर्थमिप्स्यते राज्यं भोगाश्चार्था धनानि च । [5]
द्रौणिरूपेण वैवेन हतां पशुवदेव ते ।
नूनं वज्रेण घटितं हृदयं तव पार्थिव ।
तथा हि मन्दभाग्याया मम दुःखानि सर्वदा ।
पश्यन्त्या लोकनाथेभ्यो भर्तृभ्यः सुरसंमिता ।
स्मृत्वा तेषां सुखं चाद्य यौवनं च नराधिप । [10]
चेष्टाश्च विविधास्तेषां वयं कालानुरूपिका ।
कथं शक्यसि राजेन्द्र सुहृत्तमपि जीवितुम् ।
आतरो मम राजेन्द्र मृत्या इव वशो तव ।
तानपश्यन्कथं राजन्मविष्यसि विचिन्त्य वै ।
कथमास्थाय काले त्वं रतिं प्राप्स्यसि पार्थिव । [15]

पुत्रपौत्रैर्विहीनो हि श्यालैर्बन्धुभिरेव च ।
धान्यवै कृतकृत्यैश्च सुहृद्भिर्जातिभिस्तथा ।
अथ वा राज्यलब्धस्थो भोगेच्छं कृपणोऽसि चेत् ।
कामं तेऽस्तु यथाजोषमहं त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
चितां कुरुते मे क्षिप्रं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् । [20]
न करिष्यथ मे जातु वचनं ह्येतदेव हि ।
विषेण रज्ज्वा पातेन परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।
तस्य पापकृतो द्रौणेर्जीवतो जीवितं न मे ।
निमेषमपि च स्यात्तु कथं युक्तं नरेश्वर ।
इहैव प्रायमासिष्ये दर्भान्सस्तरं वा शुभे । [25]
वज्रपातोपमं दुःखं साहं शक्ये कथं त्वहम् ।
हा हेति परिदेवन्त्यां स्मृत्वा पुत्रास्तथागतान् ।
मरणं सर्वथा श्रेष्ठं न तु मे जीवितं क्षमम् ।
येन मे निशि सुतस्य आनृवर्गस्य पार्थिव ।
जीवितं ब्रूहि] वमेवेह पशूनामिव तस्य तु । [30]
जीवतो जीवितुं नाहं धारयिष्ये सुहृत्तकम् ।
एषा त्यजाम्यहं प्रायः आस्थायेदं तवाग्रतः ।

1

5 °) श्रान्तवाहा — cf 2^a and 18^b.

15 ^{ab}) Of 3 125 19-21

34 ^a) वायस + आ + युतम्

42 ^{cd}) Construe जन्त्रणा प्रतिक्रिय, genetive for the accusative

51 ^{cd}) The construction started with the locative and ends with the nominative of वल्, owing to the use of प्रहर्तव्य, which is permitted with both the cases

55 On being roused, there was bound to be a question-mark on their *mudrā* *Āśvatthāman* did not find any युक्त उत्तर to this

65 कार्य in ^b is 'affair', and in ^a 'effort' For ^{ab}, of यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा (*Utopa-deśa*, *prastāvanā*, st 19)

2

2 ^{ab}) निर्वन्धा 'affairs' (only in *Ś1* and *T2*) With the √ 1 निवद्धा [अर्था], supported by respectable N MSS; cf 4^{ab} कर्मणोर्द्वयो, 1 e, दैव कर्म and मानुष कर्म, of 10 6 25^{cd} and 26^{ab} कर्म 'agency' (क्रियते अनेन इति)

6 ^a) पूर्व 'that which operates first' goes with ° It refers to उत्थान in ^a and दैवत in ^b

8 ^a) वदन्ते = वदयन्ते, irregular transitive use

13 ^{cd}) दुःख कर्म अकृत्वा महाफल (Karmadhāraya) इदमेव (passive), irregular use of absolutive

14 ^a) दुर्लभौ 'living in bad state', applicable even to the person in ^{ab}, as his लभ is unwarranted and therefore uncertain

17 विष्टि 'forced labour without wages', cf Cal ed 3 13081, B 12 76 5 and Kautalya's *Artha-*

śāstra (S Sastri, revised ed) p 60 16, 97 13, 320 17, 369 14, etc

22 °) योग 'devoted labour'

25 °) असमर्थ्य (Ś1 M1 s) absolutive gerund, cf. समर्थ in 26^b

3

4 ^a) सर्वात्मान, सर्व आत्मान, double sandhi

8 ^a) सा सा बुद्धि 'those various unexpected ideas' arise, because वित्त are अचिन्त्य and hence the ideas cannot be *anticipated* अचिन्त्यत्वं rather than अनित्यत्वं seems to be stressed, of 9 14 to 17 The basis of the variants is 13^c

18 ^a) गुणवत्तर कर्म, in the *opposite order* beginning with Śūdra's karman 'each more exalted than the other' गुणभागगुण is supported by most N MSS (except Kc Bc) The गुणभाक् 'distributor of qualities' is प्रजापति This reading, perhaps, should have been preferred

21 ^a) अनु a कर्मप्रवचनीय, वि(स्थित) used in accordance with Pāṇini 3 4 42

4

23 ^{ab}) दुःख, supply अनुभवामि ^{cd}) निर्दग्ध शत्रुम् ति, supply दुःख as the subject, cf 27, 32

25 °) इतेति = इत इति, double sandhi, which the variants try to avoid

29 °) पक्ताग्रमन, 1 e, शोके

5

1 N stresses मेधा and विनय in 1-3, assuming युश्रूपा S stresses all the three equally

5 °) नाथान्न, नाथ being the मुद्र, cf 7 and 8

नशक्य is a compound शक्य = नेय , नशक्य = अनेय ,
of 4^a, also 10 7 57

16 ^a) अनुशास्मि, supply आत्मान

23 ^a) वार्तिकानां (from वार्त्ता), cf 10 4 32 The
word is also found as वार्तिक, for which see 3 243
3^b, 4^b

30 ^a) सार्थ, of 10 9 38

34 ^a) शस्त्राहवजित् is contrasted with पशुवत् हत ,
cf 10 8 18-20 आहवजित्, i. e. , either by killing the
enemy or by being killed

6

3^d 4^d) तिष्ठन्त नागयशोपवीतिनम्, masculine gender
only here See 10, 11, 13, 15, 16, 19 for the neuter

17 ^a) आकाश अनाकाश (Bahuvrīhi) आकाश is
'sky' the आशर and 'space' the आवेश, respectively

24 Cf 27

25 मानुष कर्म, cf 2 2

26 धर्म्याद्, though slightly supported, seems to be
more likely, of 20^a

27 Cf 24 प्रतिवात्, of 30^d

33 प्रपद्य goes with शरणमन्वेष्ट्ये in 34^a

34 ^a) is parenthetical

7

2^{ab}, 3 Cf B 14. 8 30^{ad}, 31

5 असुचिन्त्येन and दुष्करेण go with उपहारेण, the
subject of विन्तन and करण is अल्पचेतस

6 अपृक्त from √ पृच् Could it be अमृक्त (from
√ मृच्) to which the v 1 in Śs Ks point?

8 ^a) गणाध्यक्ष is शिव himself In ^a he is गणपति
son of शिव

10 ^a) दक्षिण दिगन्त metaphorically means 'death,
destruction'

31 ^a) The accusative reading is slightly support-
ed With the nominative reading, the गणस will
have to be considered as having bodies like भेरी,
शर and मृत् (1 hapl for मृदङ्ग)

43 चतुर्विंशत्सक 'accompanied by, consisting of,
चतुर्विंश स्तोम'

46 ^b) उत्कृष्ट is supported by weighty MS
evidence. Yet the general tendency towards
hyper-correction of कृ to कृ on the part of scribes
may be responsible for the substitution of उत्कृष्ट for
the text

57 ^a) अशक्या, cf 10 5 6^{ad}

65 ^{ab}) आविष्ट, 'favoured', cf 10 17 6 , 18
25-26, etc Or, in spite of दूरान्वय, भगवता (कथा)
तेजसा (करणेन) आविष्ट

65 ^a) वर्ष्म 'lustrous form', cf 10 8 23

8

27 ^a) क्षत्रिया सर्वे The descriptions of what hap-
pened to women (26, 29, 30), and to the ksatriya
followers of Dhṛtadyumna (27, 28, 31) are mixed
up and this has probably led to the variant सर्व

55 ^a) फलक is असफलक 'shoulder blade'

130 ^a) षट्जानव (Śs Ks G1 M1-3) 'having knee-
caps as big as a pitcher'

138 ^a) Supply पात्रालेभ्य, of 10 3 32 — ^b)
Cf 10 3 31^d

143 ^a) Cf 148^a The narration is interrupted
by Dhṛtarāṣṭra's question and Saṁjaya's reply to it
in 144-147 It is picked up again in 148^a, of
142 and 148^{ab}

9

13 धर्म 'in [accordance with] religious duty',
of निमित्तात्कर्मयोगे on Pāpini 2 3 36 Unusualness
of the use has led to variants like हर्ष्ये, धर्म्ये

29 Cf 3 125 19-21

36-37 The three Brahmin warriors had their
houses filled with jewels through gifts which they
received as Brahmins at Duryodhana's sacrifices

38 सार्थ 'a company of travellers, a caravan'
Cf. 10 5 30

40 ^a) त्वत्स्वर्गादीना , implying त्वमेव स्वर्ग , cf 41^a

10

2 ^a) प्रमत्ता used as substitute for finite verb

1

5 ^c) श्रान्तवाहा — cf 2^a and 18^b.

15 ^{ab}) Cf 3 125 19-21

34 ^a) वायस+आ+युत्

42 ^{cd}) Construe शत्रूणां प्रतिकृत्य, genetive for the accusative

51 ^{cd}) The construction started with the locative and ends with the nominative of बल, owing to the use of प्रहर्तव्य, which is permitted with both the cases

55 On being roused, there was bound to be a question-mark on their *mudrā* Aśvatthāman did not find any युक्त उत्तर to this

65 कार्य in ^b is 'affair', and in ^a 'effort' For ^{ab}, cf यदमावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा (*Hitopadeśa*, *prastāvanā*, st 19)

2

2 ^{ab}) निर्वन्धा 'affairs' (only in S₁ and T₂) With the v 1 निवद्धा [अर्थो], supported by respectable N MSS, cf 4^{ab} कर्मणोद्भवो, 1 e, दैव कर्म and मानुष कर्म, cf 10 6 25^{cd} and 26^{ab} कर्म 'agency' (क्रियते अनेन इति)

6 ^a) पूर्व 'that which operates first' goes with ^a It refers to उत्थान in ^a and दैवत in ^b

8 ^a) घटन्ते = घटयन्ते, irregular transitive use

13 ^{cd}) दुःख कर्म अकृत्वा महाफल (Karmadhāraya) इदयेत् (passive), irregular use of absolutive

14 ^a) दुर्दशौ 'living in bad state', applicable even to the person in ^{ab}, as his लभ is unwarranted and therefore uncertain.

17 विष्टि 'forced labour without wages', cf Cal ed 3 13081, B 12 76 5 and Kautilya's *Artha-*

śāstra (S Sastri, revised ed) p 60 16, 97 13, 320 17, 369 14, etc

22 ^c) योग 'devoted labour'

25 ^c) असमर्थ्य (S₁ M₁ 2) absolutive gerund, cf समन्वय in 26^b

3

4 ^a) सर्वात्मान, सर्व आत्मान, double samdhi

8 ^a) सा सा बुद्धि 'those various unexpected ideas' arise, because चित्तस्य are अचिन्त्य and hence the ideas cannot be anticipated अचिन्त्यत्वं rather than अनिश्चयत्वं seems to be stressed, cf 9 14 to 17 The basis of the variants is 13^c

18 ^a) गुणवत्तर कर्म, in the opposite order beginning with Sūdra's karman 'each more exalted than the other' गुणभागुण is supported by most N MSS (except K₆ B₆) The गुणभाक् 'distributor of qualities' is प्रजापति This reading, perhaps, should have been preferred

21 ^a) अनु = कर्मप्रवचनीय, द्वि(स्थित) used in accordance with Pāṇini 3 4 42

4

23 ^{ab}) दुःख, supply अनुभवामि ^{cd}) निदह्य शान्ति, supply दुःख as the subject, cf 27, 32

25 ^c) हतेति = हत इति, double samdhi, which the variants try to avoid

29 ^c) प्रकाशमनन, 1 e, शोके

5

1 N stresses मेधा and विनय in 1-3, assuming शुश्रूषा S stresses all the three equally

5 ^a) नाभयन्, नाभ being the सुतर, cf 7 and 8

नशक्य is a compound शक्य = नेय, नशक्य = अनेय, of 4^a, also 10 7 57

16 ^a) अनुशास्त्रि, supply आत्मान

23 ^a) वात्तिकाना (from वात्ता), of 10 4 32 The word is also found as वात्तिक, for which see 3 243 3^b, 4^b

30 ^a) सार्य, of 10 9 38

34 ^a) शस्त्राहवजिह् is contrasted with पशुवत् इत, of 10 8 18-20 आहवजिह्, i. e., either by killing the enemy or by being killed

6

3^d 4^d) तिष्ठन्त नागयशोपवीतिनम्, masculine gender only here See 10, 11, 13, 15, 16, 19 for the neuter

17 ^{ad}) आकाश अनाकाश (Bahuvrīhi) आकाश is 'sky' the आधार and 'space' the आधेय, respectively

24 Cf 27

25 मानुष कर्म, of 2 2

26 धर्म्यात्, though slightly supported, seems to be more likely, of 20^a

27 Cf 24 प्रतिघात, cf. 30^a

33 प्रपद्य goes with शरणमभ्येक्ष्ये in 34^a

34 ^{ab}) is parenthetical

7

2^{ab}, 3 Cf B 14 8 30^{ad}, 31

5 असुचिन्त्येन and दुष्करेण go with उपहारेण, the subject of चिन्तन and करण is अत्यचेतस

8 अपृक्त from √ पृच् Could it be अपृक्त (from √ पृच्) to which the v l in Ś: Ks point?

8 ^a) गणाध्यक्ष is शिव himself In ^a he is गणपति son of शिव

10 ^a) दक्षिण दिगन्त metaphorically means 'death, destruction'

31 ^a) The accusative reading is slightly supported With the nominative reading, the गणस will have to be considered as having bodies like भेरी, शर and मृत् (i hapl for मृदङ्ग)

43 चतुर्विंशत्यक 'accompanied by, consisting of, चतुर्विंश स्तोम'?

46 ^b) उत्कृष्ट is supported by weighty MS evidence Yet the general tendency towards hyper-correction of कृ to कृ on the part of scribes may be responsible for the substitution of उत्कृष्ट for the text

57 ^d) अशक्या, cf 10 5 6^{ad}

65 ^{ab}) आविष्ट, 'favoured', of 10 17 6, 18 25-26, etc Or, in spite of दूरान्वय, भगवता (कना) तेजसा (करणेन) आविष्ट

65 ^a) वर्ष्म 'lustrous form', cf 10 8 23

8

27 ^a) क्षत्रिया सर्वे The descriptions of what happened to women (26, 29, 30), and to the ksatriya followers of Dhṛṣṭadyumna (27, 28, 31) are mixed up and this has probably led to the variant सर्व

55 ^a) फलक is असफलक 'shoulder blade'

130 ^a) घटजानव (Ś: Ks G1 M1-3) 'having knee caps as big as a pitcher'

138 ^a) Supply पात्रालेभ्य, of 10 3 32 — ^b) Cf 10 3 31^a

143 ^a) Cf 148^c The narration is interrupted by Dhṛtarāṣṭra's question and Sanjaya's reply to it in 144-147 It is picked up again in 148^a, of 142 and 148^{ab}

9

13 धर्मे 'in [accordance with] religious duty', of निमित्तात्मकयोगे on Pāṇini 2 3 36 Unusualness of the use has led to variants like हर्म्ये, धर्म्ये

29 Cf 3 125 19-21

36-37 The three Brahmin warriors had their houses filled with jewels through gifts which they received as Brahmins at Duryodhana's sacrifices

38 सार्य 'a company of travellers, a caravan' Cf 10 5 30

40 ^a) त्वत्स्वर्गहीना, implying त्वमेव स्वर्ग, cf 41^c

10

2 ^a) प्रमत्ता used as substitute for finite verb

Throughout this section (14-23), the प्रमाद of the Pāṇḍava conquerors, which brought about their destruction, is stressed

13 ^a) य refers to जय in 12^{cd} (and विजय in 13^c) मन्थेत 'value, highly regard'

14 ^{ab}) येषा [परेषा, cf 13^d] अर्थाय [वर्तमानस्य] पापस्य जयस्य धिक् सुहृदधे [सति] Wrong construction of येषा with सुहृद (in सुहृदधे) has led to the N variants

26 ^c) इति going with वभाषे in ^b

11

12 ^a) तेन धर्मेण = क्षत्रधर्मेण, cf 10^c

26 ^{ab}) दुःखात् [हेतो] परिदेवितम्

28 ^b) वधे वृत् (Ś₁ K₁), i. e., by द्रौपदी, cf 22-25 above

12

6 एवमेव 'without any preliminaries, such as Guru's pleasure, etc प्रोवाच 'taught'

7 नाव्ययत् (Ś₁ K₁, cf Ś₂) 'did not long for him as a pupil'

10 कल्याणै for कल्याणेषु (irregularly)

29-30 य in 29^c and 30^b is सनत्कुमार

31 तेन, i e, प्रद्युम्नेन

13

3 ^c) उच्छिष्टेव is supported by B and D versions

20 इषीका is the arrow which was used as the medium through which the *astra* could operate, cf also 17, 20, 10 14 4, 15 1

14

11 ^b) तापयन्ती, irregular accusative dual from

तापयत् (neuter), adj of अस्ते

15

17 ^b) अन्तकाय = अन्ताय

25 ^a) त्व is supported by K₁ B and D (except D₁ & D_{n1}), but is suggested also by Ś and most of the K MSS

16

27-29 Cf 5 80 22-32

17

11 ^b) Harikeśa i e, Lord Śiva, foresaw certain possible defects in the *bhūtas* which he intended to create. These defects seem to be (1) need for food and (2) want of perpetuity. So he went under water. Evidently he lived there for a long while and when he came out, he saw how someone else had performed the task that was assigned to him without attempting to remove the defects which he had foreseen of stanzas 16-18. Pitāmaha had temporarily removed one, but he had not made any permanent arrangement in that connection. Propagation of the race and supply of food to its members must be automatic. Harikeśa had secured two things for this purpose the Liṅga and the herbs. When, therefore, Harikeśa saw what was done, he naturally grew angry, but left behind him the things secured by him through his penance (st 31-25) and went away. We have to understand, though this is not actually stated, that with the help of these, Pitāmaha secured uninterrupted creation and maintenance of creatures in the world. For Śiva's tapas under water, see B 12 289 22-24

ERRATA

PAGE	ADHY	ŚLOKA	
5	1	20	Chit App line 1 <i>for</i> Ca <i>read</i> Ca d
5	1	20	Chit App line 2 <i>for</i> Ca <i>read</i> Cd
8	1	41	Chit App line 3 <i>after</i> M ₁₋₃ <i>ins</i> Cnp
8	1	42	Chit App line 4 <i>for</i> कौरव्य (<i>for</i> कौशिको) <i>read</i> कौरव्य , Ca d कौशिको (<i>as in text</i>)
8	1	43	Chit App line 3 , <i>for</i> सौवध (<i>for</i> सोपध) <i>read</i> सौवध , Ca d सोपध (<i>as in text</i>)
62	8	121	Chit App line 6 <i>for</i> रनर्षभ <i>read</i> नरर्षभ
82	12	3	Chit App line 7 <i>for</i> repeats <i>read</i> substitutes
92	15	4	Chit App line 4 <i>omit</i> Ñ ₁
92	15	10	<i>for</i> ब्रह्मचारी <i>read</i> ब्रह्मचारी
93	15	22	<i>for</i> सभ्रातृबन्धो <i>read</i> सभ्रातृबन्धो
98	16	21	Chit App line 3 <i>for</i> K ₂₋₆ <i>read</i> K _{2 4-6}
112	Column two, line 27		<i>for</i> 31-25 <i>read</i> 21-25
Introduction	p xv line 27		<i>for</i> Ś ₁ Ñ ₁ , <i>read</i> Ś ₁ ,
	„ p xx line 22		<i>after</i> recension <i>ins</i> (<i>except</i> G ₂)
	„ p xxi last line		<i>before</i> twenty-two <i>ins</i> first fourteen out of the
	„ p xxii line 23		<i>for</i> with T C <i>read</i> with T G
	„ p xxxiii line 2		<i>for</i> hnes <i>read</i> ślokas

Throughout this section (14-23), the प्रमाद of the Pāṇḍava conquerors, which brought about their destruction, is stressed

13 ^a) य refers to जय in 12^{cd} (and विजय in 13^c) मन्वेत 'value, highly regard'

14 ^{ab}) येषा [परेषां, cf. 13^d] अर्थाय [वर्तमानस्य] पापस्य जयस्य भिन्नं सुहृद्वेषे [सति] Wrong construction of येषा with सुहृद (in सुहृद्वेषे) has led to the N variants

26 ^d) इति going with वयाधे in ^b

11

12 ^a) तेन धर्मेण = क्षत्रधर्मेण, cf 10^c

26 ^{ab}) दुःखात् [हेतो] परिदेवितम्

28 ^b) वधे वृत (Ś1 K1), 1 e, by द्रौपदी, cf 22-25 above

12

6 एवमेव 'without any preliminaries, such as Guru's pleasure, etc' प्रोवाच 'taught'

7 नास्मिन् (Ś1 K1, of Ś2) 'did not long for him as a pupil'

10 कल्याणै for कल्याणेषु (irregularly)

29-30 य in 29^c and 30^b is सनत्कुमार

31 तेन, 1 e, प्रष्टुञ्जेन

13

3 ^c) उच्छिष्टैव is supported by B and D versions

20 इषीका is the arrow which was used as the medium through which the *astra* could operate, cf also 17, 20, 10 14 4, 15 1

14

11 ^b) तापयन्ती, irregular accusative dual from

तापयत् (neuter), adj of अग्ने

15

17 ^b) अन्तकाय = अन्ताय

25 ^a) त्व is supported by Ks B and D (except D1 & Dn1), but is suggested also by Ś and most of the K MSS

16

27-29 Cf 5 80 22-32

17

11 ^b) Harikeśa 1 e, Lord Śiva, foresaw certain possible defects in the *bhūtas* which he intended to create These defects seem to be (1) need for food and (2) want of perpetuity So he went under water Evidently he lived there for a long while and when he came out, he saw how someone else had performed the task that was assigned to him without attempting to remove the defects which he had foreseen of stanzas 16-18 Pitāmaha had temporarily removed one, but he had not made any permanent arrangement in that connection Propagation of the race and supply of food to its members must be automatic Harikeśa had secured two things for this purpose the Liṅga and the herbs When, therefore, Harikeśa saw what was done, he naturally grew angry, but left behind him the things secured by him through his penance (at 31-25) and went away We have to understand, though this is not actually stated, that with the help of these, Pitāmaha secured uninterrupted creation and maintenance of creatures in the world For Śiva's tapas under water, see B 12-289 22-24

ERRATA

PAGE	ADHY	ŚLOKA	
5	1	20	Crit App line 1 <i>for</i> Ca <i>read</i> Ca d
5	1	20	Crit App line 2 <i>for</i> Ca <i>read</i> Cd
8	1	41	Crit App line 3 <i>after</i> M ₁₋₃ <i>ms</i> Cnp
8	1	42	Crit App line 4 <i>for</i> कौरव्य (<i>for</i> कौशिको) <i>read</i> कौरव्य , Ca d कौशिको (<i>as in text</i>)
8	1	43	Crit App line 3 , <i>for</i> सौवध (<i>for</i> सोपध) <i>read</i> सौवध , Ca d सोपध (<i>as in text</i>)
62	8	121	Crit App line 6 <i>for</i> रनर्वम <i>read</i> नरर्वम
82	12	3	Crit App line 7 <i>for</i> repeats <i>read</i> substitutes
92	15	4	Crit App line 4 <i>omit</i> Ñ ₁
92	15	10	<i>for</i> ब्रह्मचारी <i>read</i> ब्रह्मचारी
93	15	22	<i>for</i> सभ्राह्मन्धो <i>read</i> सभ्रातृबन्धो
98	16	21	Crit App line 3 <i>for</i> K ₂₋₆ <i>read</i> K _{2 4-6}
112	Column two, line 27		<i>for</i> 31-25 <i>read</i> 21-25
Introduction p xv	line 27		<i>for</i> Ś ₁ Ñ ₁ , <i>read</i> Ś ₁ ,
„ p xx	line 22		<i>after</i> recension <i>ms</i> (<i>except</i> G ₂)
„ p xxi	last line		<i>before</i> twenty-two <i>ms</i> first fourteen out of the
„ p xxii	line 23		<i>for</i> with T C <i>read</i> with T G
„ p xxxiii	line 2		<i>for</i> hnes <i>read</i> ślokas

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan 1943)

S K BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†, R N DANDEKAR, S K DE, F EDGERTON,
A. B. GAJENDRAGADKAR †, P V KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE,
V K. RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, P L VAIDYA, V P VAIDYA†, RAGHU VIRA,
H D VELANKAR, M WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

*Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Union
Government of the Republic of India, Governments of the States of Bombay,
West Bengal, Madras, Bihar, Uttar Pradesh, Gwalior, Hyderabad and
Mysore, the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona,
the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms
and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

THE STRĪPARVAN

BEING THE ELEVENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VASUDEV GOPAL PARANJPE, M A , LL B , D LITT

Sometime Professor of Sanskrit, Fergusson College, Poona

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

☛ The Saptika forms the first part of Volume twelve,
the Stri forms its second part and
completes the Volume

*Printed at cost of Subvention from the
Government of Uttara Pradesh*

All rights reserved

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona (4), and
Published by Dr S. K. Belvalkar, General Editor

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt 2 The Stri

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	.	VI
ERRATA		VII
INTRODUCTION	.	IX-XXVI
CONCORDANCE WITH OTHER EDITIONS	.	XXVII-XXXVI
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE STRIPARVAN		1-112
APPENDIX I		113-114
CRITICAL NOTES	.	115-122

ILLUSTRATION

ILLUSTRATION TO 11 16 18 . .

FACING PAGE 56

 The Sautika forms the first part of Volume twelve;
the Stri forms its second part and
completes the Volume.

*Printed at cost of Subvention from the
Government of Uttara Pradesh*

All rights reserved

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona (4), and
Published by Dr. S. K. Belvalkar, General Editor

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt 2 The Strī

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	VI
ERRATA	VII
INTRODUCTION	IX-XXVI
CONCORDANCE WITH OTHER EDITIONS	XXVII-XXXVI
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE STRIPARVAN	1-112
APPENDIX I	113-114
CRITICAL NOTES	115-122

ILLUSTRATION

ILLUSTRATION TO 11 16 18	FACING PAGE 56

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
 addl = additional
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix.
 Arj = Arjunamīśra
 B = Bombay edition of the Mbh
 (Śāka 1799)
 BG = Bhagavadgītā
 C = Calcutta ed of the Mbh
 chap = chapter(s)
 comm = commentary(aries)
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction
 Crit App = Critical Apparatus
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition
 fig. = figure(s)
 fol. = folio(s).
 foll = following
 fragm = fragment(ary)
 hapl. = haplographic(ally)
 illeg = illegible
 inf. ln = *infra lineam* (below the line)
 ins = insert(s)
 int ln = *inter lineas* (between the lines)
 interp = interpolate(s)
 introd. = introduction, introductory
 K. = Kumbhakonam ed of the Mbh
 L = Line
 M = Madras edition of the Mbh (by
 P P. S Sastri, 1931-1936)
 m or marg = marginal(ly)
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64)
 Manu = Manusmṛti (ed N S P)
 Mbh = Mahābhārata
 Nil = Nīlakaṇṭha.
 O-J = Old-Javanese
 om = omit(s), omitting.
 orig = original(ly)
 post = posterior.

pr m = *propria manu* (by own hand).
 prob = probably
 r = repeat(s), repeated
 Rām = Rāmāyaṇa (ed N S P)
 ref = refer(ence)
 resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
 st = stanza(s)
 supp = supplementary
sup ln = *supra lineam* (above the line)
 transp = transpose(s), transposition.
 v = verse
 (var) = with variation(s)
 v l = varia(e) lectio(nes)

☞☞ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose
additions to MS readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be *omitted* from MS readings
 * (superior star) in the text indicates
 an *emendation*
 * * (in the MS readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.
 — printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of
 a commentator, thus, Cd = Comm.
 of Devabodha, Ca n.p.s.v = Comm
 of Arjunamīśra, Nīlakaṇṭha, Para-
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-
 rāja A "p" is added on to denote
 a "pāṭha" or variant, thus, Cnp =
 a pāṭha mentioned in the Comm
 of Nīlakaṇṭha.

CORRIGENDA FOR THE TEXT

OF THE STRIPARVAN

Page	Adhy	Sloka		
4	1	13 ^a	<i>read</i> सुहदां	<i>for</i> सुहदो
26	7	13 ^d	<i>read</i> कर्म बुद्धिश्च	<i>for</i> कर्मबुद्धिश्च
36	9	12 ^c	<i>read</i> द्रवन्	<i>for</i> द्रवान्
69	18	22 ^b	— Correct marg ref	c II 540
70	18	22 ^d	— Correct marg ref	c II 540
71	19	7 ^b	— Correct marg ref	c II 533
72	19	7 ^d	— Correct marg ref	c II 533
75	20	14 ^b	— Correct marg ref	c II 532
77	20	30 ^b	— Correct marg ref	c II 539
105	26	Corner title	<i>read</i> आद्यपर्व	<i>for</i> जलप्रदानिकपर्व
105	26	Colophon	<i>delete</i> आद्यपर्व समाप्तम्	
107	27	Corner title	<i>read</i> आद्यपर्व	<i>for</i> जलप्रदानिकपर्व
109	27	Corner title	<i>read</i> आद्यपर्व	<i>for</i> जलप्रदानिकपर्व
109	27	Colophon	<i>read</i> आद्यपर्व	<i>for</i> जलप्रदानिकपर्व
110	Column	2	For a corrected text of the passage अत्र संवत्सरे etc at the end of Śi, see Stem, J. R. A. S., pp. 188-189.	

 Pagination of Concordance should be xxvii-xxxvi instead of xvii-xxvi.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
 addl = additional
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix.
 Arj = Arjunamiśra
 B. = Bombay edition of the Mbh
 (Śaka 1799).
 BG = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed of the Mbh.
 chap = chapter(s)
 comm = commentary(aries)
 cont. = continue(s)
 corr = corrected, correction
 Crit. App = Critical Apparatus
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally)
 illeg. = illegible
 inf. ln. = *infra lineam* (below the line).
 ins = insert(s)
 int ln. = *inter lineas* (between the lines)
 interp = interpolate(s)
 introd. = introduction, introductory
 K. = Kumbhakonam ed of the Mbh.
 L. = Line.
 M = Madras edition of the Mbh. (by
 P. P. S Sastri, 1931-1936)
 m or marg = marginal(ly)
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu = Manusmṛti (ed N S P.)
 Mbh. = Mahābhārata
 Nil = Nilakaṭṭha
 O-J. = Old-Javanese
 om = omit(s), omitting.
 orig = original(ly)
 post. = posterior.

pr. m = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably
 r = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N S P).
 ref = refer(ence)
 resp = respective(ly)
 sec m. = *secunda manu* (by another hand).
 st = stanza(s)
 supp. = supplementary.
 sup ln. = *supra lineam* (above the line)
 transp. = transpose(s), transposition
 v. = verse.
 (var) = with variation(s)
 v l. = *varia(e) lectio(nes)*

☞☞ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators
 [.] besides their normal uses, enclose
 additions to MS readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be omitted from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates
 an emendation
 * * (in the MS readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of
 a commentator, thus, Cd = Comm.
 of Devabodha, Ca n p s v = Comm
 of Arjunamiśra, Nilakaṭṭha, Para-
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-
 rāja A "p" is added on to denote
 a "pāṭha" or variant, thus, Cnp =
 a pāṭha mentioned in the Comm.
 of Nilakaṭṭha.

CORRIGENDA FOR THE TEXT

OF THE STRIPARVAN

Page	Adhy	Śloka		
4	1	13 ^a	<i>read</i> सुद्धां	<i>for</i> सुद्धो
26	7	13 ^d	<i>read</i> कर्म बुद्धिश्च	<i>for</i> कर्मबुद्धिश्च
86	9	12 ^e	<i>read</i> द्रवन्	<i>for</i> द्रवान्
69	18	22 ^b	— Correct marg ref	c II 540
70	18	22 ^d	— Correct marg ref	c II 540
71	19	7 ^b	— Correct marg ref	c II 533
72	19	7 ^d	— Correct marg ref	c II 533
75	20	14 ^b	— Correct marg ref	c II 532
77	20	30 ^b	— Correct marg ref	c II 539
105	26	Corner title	<i>read</i> आद्यपर्व	<i>for</i> जलप्रदानिकपर्व
105	26	Colophon	<i>delete</i> आद्यपर्व समाप्तम्	
107	27	Corner title	<i>read</i> आद्यपर्व	<i>for</i> जलप्रदानिकपर्व
109	27	Corner title	<i>read</i> आद्यपर्व	<i>for</i> जलप्रदानिकपर्व
109	27	Colophon	<i>read</i> आद्यपर्व	<i>for</i> जलप्रदानिकपर्व
110	Column	2	For a corrected text of the passage अत्र संवत्सरे
etc. at the end of Ś., see Stein, J. R. A. S.,
pp 188-189.	

 Pagination of Concordance should be xxvii-xxxvi instead of xvii-xxvi.

INTRODUCTION

I THE CRITICAL APPARATUS

The text of the *Strīpaivan* was constituted after an examination of collations from 71 MSS, falling under the following scriptal groups 2 Śāradā, 1 Nevārī, 6 Bengālī, 50 Devanāgarī (of which 16 contained the whole Parvan, 17 the Viśoka sub-parvan alone, and 17 the Strī sub parvan alone), 4 Grantha, 4 Telugu, and 4 Malayālam. For purposes of this edition, collations of only 31 manuscripts for the Viśoka sub-parvan (adhyāyas 1-8) and of 32 manuscripts for the Strī sub-parvan were used, of which 26 are common to the two sub-parvans. Some of the remaining MSS, which have been incidentally mentioned in the Introduction or used in the Notes, have their full designation indicated in brackets.

LIST OF MSS INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Śāradā

Ś₁ = London, India Office Library (No 3307, Cat No 6483) Dated A. D. 1709

Ś₂ = Oxford University Library, No 152, undated

Kaśmīrī

K₀ = Lahore, D. A. V. College, No 1122, with comm. of Nilakantha

K₁ = Poona, Bombay Government Collection deposited at the BORI, No 218 of 1887-91

K₂ = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No 196 of 1891-95

K₃ = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No 566 of 1882-83

K₄ = Poona, Bhārata Itihāsa Samśodhaka Mandal (Muzikar Collection), used for the Strī sub-parvan only

K₅ = Poona, Kamat Collection belonging to the BORI

Nevārī

Ñ₁ = Khatmandu, The Private Collection of Pandit Rajaguru Hemaraj Dated (A. D. 1511 or 1512)
Strī 2*

Bengali

B₁ = Dacca, University Library, No. 505.

B₂ = the same, No. 618

B₃ = Bolpur, Śāntiniketan, Viśvabhāratī, No 49.

B₄ = The same, No 47

Devanāgarī (1) Devanāgarī version of Nilakantha

Dn₁ = Private Collection of the Raja of Bhor, No 2152 with com of Nilakantha.

Dn₂ = D A V College, No. 59, with Nilakantha's commentary

(11) Devanāgarī Composite Version

D₁ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No 1112 (for Viśoka), No 1111 (for Strī)

D₂ = BORI, MBH Collection No 22

D₃ = Tanjore, S M Library, No 1038 (for Viśoka), No 1039 (for Strī)

D₄ = Poona, Bombay Govt Collection deposited at BORI, No 231 of 1895-1902

D₅ = Tirupati Venkateśvara Institute Library, No. 2792

D₆ = Tanjore, S. M Library, No 1136 (for Viśoka), No 1135 (for Strī)

D₇ = Tanjore, S M Library, No 1283 (for Viśoka)

D₈ = „ „ „ No 1282 (for Strī)

D₉ = „ „ „ No 1165 (for Viśoka), No 1164 (for Strī)

Telugu

T₁ = BORI, Mahābhārata Collection, No 98

T₂ = Tanjore, S M Library, No 11831.

Grantha

G₁ = BORI, Mahābhārata Collection, No 50

G₂ = Adyar, T S MSS Library, No 29, E 21

G₃ = Mysore, Govt. Library, No 2645

Malayālam

M₁ = Cochin, Paliyam Valiyachan Private Library, No 4

M₂ = Trivandrum, Ponnor Kothumana Collection

M₃ = Calicut, Padiññare Kovilam Collection

M₄ = Cochin, State Library, No 33

II A DETAILED DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

London, India Office Library (Library No 3307, Cat No 6483), brown paper, 7"×11", well-written Śāradā characters, 21-22 lines to a page, containing four different foliations, the first two containing the Drona, Karṇa, Śalya and Gadā on folios 1-201 and 2-289^b. In the third foliation we have the Viśoka sub-parvan on folios 1^a-8^b, and the Strī sub-parvan in the fourth on folios 282^b-616^a. In the colophon to the Karṇaparvan we have the stanzas शरवस्वक्षिते वषे (Saptarṣi eia [47]85 = A D 1709) कर्णपर्वेदमुत्तमम् । श्रीदामोदरकौले लिखितं शुद्धिमतम् ॥ Keith's remark on the manuscript is that it is 'not very correct', Prof Velankar regards it, as 'a pretty reliable representative of the Śāradā version'. Of the Additional passages it has, in addition to the two benedictory stanzas 1* and 30* (in the beginning of the Viśoka and Strī sub-parvans) 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 75*, 76*, Appendix I. As compared with Ś₂, it has 59* which Ś₁ has not, and does not contain 21* which appears in Ś₂. As the manuscript has been returned to the India Office Library, other details as regards corrections or marginalia cannot be given.

Ś₂

Oxford University Library, No 152, 14"×10", 26-28 lines to a page, Śāradā characters, very carefully written. It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh. Stem has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp 187-194. The available portion consists of the Gadā, Sautika, Strī and Āsvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin, the Strī being on folios 78^a-85^b. The text of the Strīparvan from adhy 1 15^a up to adhy 6 6, and again from adhy 25 39^a up to adhy 27 2^a is lost on missing folios. It contains a number of marginal glosses, some of them being in Devanāgarī characters of 22 13^a, 23. 4^a, 24 18^a-14^b. These have been traced by Stem to one Takade Bhaṭṭa Haraka, the writer of the sale-deed recorded in Sanskrit as well as in Persian at the end of the manuscript, which bears the date of Āśvina of (Saptarṣi) Samvat (47)58 (= A D 1682). This sale-deed was in respect of the complete manuscript of the Mbh. and was passed in favour of Guru Ananda by Pandits Lala Śrīkāṭha and Nara. From the paper and the

Bengali

B₁ = Dacca, University Library, No. 505.

B₂ = the same, No. 618

B₃ = Bolpur, Śāntiniketan, Viśvabhāratī, No. 49.

B₄ = The same, No 47

Devanāgarī (1) Devanāgarī version of Nilakantha

Dn₁ = Private Collection of the Raja of Bhor, No 2152 with com of Nilakantha.

Dn₂ = D A V College, No. 59, with Nilakantha's commentary

(11) Devanāgarī Composite Version

D₁ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No 1112 (for Viśoka), . No 1111 (for Strī)

D₂ = BORI, MBH Collection No 22

D₃ = Tanjore, S M Library, No 1038 (for Viśoka), No 1039 (for Strī)

D₄ = Poona, Bombay Govt Collection deposited at BORI, No 231 of 1895-1902

D₅ = Tirupati Venkateśvara Institute Library, No 2792

D₆ = Tanjore, S. M Library, No 1136 (for Viśoka), No 1135 (for Strī)

D₇ = Tanjore, S M Library, No 1283 (for Viśoka)

D₈ = „ „ „ No 1282 (for Strī)

D₉ = „ „ „ No 1165 (for Viśoka), No 1164 (for Strī)

Telugu

T₁ = BORI, Mahābhārata Collection, No. 93

T₂ = Tanjore, S M Library, No 11831.

Grantha

G₁ = BORI, Mahābhārata Collection, No 50

G₂ = Adyar, T S MSS Library, No 29, E 21

G₃ = Mysore, Govt. Library, No 2645

Malayālam

M₁ = Cochin, Paliyam Valiyachan Private Library, No 4

M₂ = Trivandrum, Ponnor Kothumana Collection

M₃ = Calcutt, Padiññare Kovilam Collection

M₄ = Cochin, State Library, No 33

II A DETAILED DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

London, India Office Library (Library No 3907, Cat No 6483), brown paper, 7"×11", well-written Śārādā characters, 21-22 lines to a page, containing four different foliations, the first two containing the Droṇa, Karna, Śalya and Gadā on folios 1-201 and 2-289^b. In the third foliation we have the Viśoka sub-parvan on folios 1^b-8^b, and the Strī sub-parvan in the fourth on folios 282^b-616^a. In the colophon to the Karna-parvan we have the stanzas शतवत्सङ्गिते वर्षे (Saptarṣi era [47]85 = A D 1709) कर्णपर्वेदमुत्तमम् । श्रीदामोदरकौटिले लिखितं शुद्धिमत्तरम् ॥ Keith's remark on the manuscript is that it is 'not very correct', Prof Velankar regards it, as 'a pretty reliable representative of the Śārādā version'. Of the Additional passages it has, in addition to the two benedictory stanzas 1* and 30* (in the beginning of the Viśoka and Strī sub-parvans) 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 75*, 76*, Appendix I. As compared with Ś₂, it has 59* which Ś₂ has not, and does not contain 21* which appears in Ś₂. As the manuscript has been returned to the India Office Library, other details as regards corrections or marginalia cannot be given.

Ś₂

Oxford University Library, No 152, 14"×10", 26-28 lines to a page, Śārādā characters, very carefully written. It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh. Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp 187-194. The available portion consists of the Gadā, Sautika, Strī and Āśvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin, the Strī being on folios 78^b-85^b. The text of the Strī-parvan from adhy 1 15^a up to adhy 6 6, and again from adhy 25 39^a up to adhy 27 2^b is lost on missing folios. It contains a number of marginal glosses, some of them being in Devanāgarī characters of 22 13^{ab}, 23 4^{ab}, 24 13^a-14^b. These have been traced by Stein to one Takade Bhatṭa Haraka, the writer of the sale-deed recorded in Sanskrit as well as in Persian at the end of the manuscript, which bears the date of Āśvina of (Saptarṣi) Samvat (47)58 (= A D 1682). This sale-deed was in respect of the complete manuscript of the Mbh and was passed in favour of Guru Ananda by Pandits Lala Śrīkāṇtha and Nara. From the paper and the

script, the manuscript has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century. A more careful study of this manuscript is very necessary. Bhatta Haraka whose handwriting appears on the sale-deed and in the marginal glosses not only of this manuscript, but, according to Stein, in the marginal glosses of several other learned works including the *Rājataranginī*, and whom Stein gives credit for learning and accuracy, is, however, guilty of very incorrect Sanskrit, which Stein attributes to the prevalent forms of conveyancing, but more important still is the fact that some of the corrections are made in Devanāgarī, which will probably show that Bhatta Haraka might be comparing Devanāgarī MSS with the Śāradā text that he studied. The manuscript gives adhyāya numbers, but adhy 11 which (owing to the addition of an adhy in this manuscript) should have been 12, is numbered by mistake as 13, and the next two adhyāyas bear the same number, while adhy 14 and adhy 15 are combined into a single adhyāya and bear the number 14, the mistake being continued up to adhy 24, after which adhy 25 and adhy 26 have no numbering, while adhy 27 is numbered 27. The additional passages in this manuscript are the same as in Ś₁, except that stanzas 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15* and 19* belong to the missing portion of Ś₁, while Ś₁ has 28* in excess, and has not 59* which is found in Ś₁. The omissions are 15 16^{ab}, 16. 4^d-7^a, 24^{ad}, 42^{ab}, 17 25-29, 22 9, 24 26^d-27^a, 25 7^c-8^b, 21^d-23^a, 30. The following stanzas appear on margins 14 5, 22^b, 15 9^{ab}, 17. 20^{ad}, 19 1^d, 5, 23, 25^c-26^d, 24 16-17.

K₀

D A V College, No 1122, size 13"×7", foll 18, lines 18 to a page, letters 48 in a line. It contains the Strīparvan complete with the comm of Nilakantha. Its intimate relations with Ś₁ can be seen from agreements and variants. Its additions are the same as for Ś₁, plus 21*, 26* and 29*, all written on the margin. It writes 1 2 and 3 10 on the margin. The following stanzas are omitted by it 11 6 10, 12, 10 8^c-9^b, 23, 11. 25^c-26^d, 13 13^{ad}, 14 7-9, 16^c-17^b, 15 16^{ab}, 16 4^d-7^a, 8, 24^{ad}, 42^{ab}, 17 8^{ab}.

K₁

Poona, Government Collection, No 218 of 1887-91. Catalogue p 16. Paper, 14 65"×6 55", foll 20, 13-15 lines, with 46-48 letters to a line, good handwriting, one or two corrections in the writer's own hand, no date. — Addl st 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 18*, 19* (subst), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*, and Appendix I. — Omissions 4 7^{ad}, 8^{ab}, 5 6, 6 10^{ab}, 11 from रुचिर् (in 18^d) up to तथैव (in 19^b), 14 15^c-16^d, 16 from जस्य (in 10^d) up to सद्य (in 11^a), 20^{ad}, 17 27^{ab}, 20 24^{ab}, 26 32^{ab}.

K₁

Poona, Government Collection, No 196 of 1891-95, Cat p 14, size 15 35" × 6 7", foll 13, 23 lines, 50 letters — Addl st same as for K₁ with the addition of 52*, 56* and 62* — Omissions 11 4 7'-8' (with K₁ D₂), 5 6, 6 10, 13 11^{ab}, 14 15'-16^d, 16 from जसु (in 10^d) up to साय (in 11^a), 20^{ad}, 20 24^{ab}, 21 5, 22 1^{ab}, 26 32^{ab}, 26 from ख (in 41^a) up to सत्रासु (in 42^a), 27 16^{abc}

K₂

Poona, Government Collection, No 566 of 1882-83 Cat p 286 Paper, 15" × 6", foll. 21^b-40^b (20 foll), lines 16, 42-43 letters to a line with 21 lines on 40^b together with 5½ lines on margin Colophons and उवाच references in red, no correction The MS is same as K₂ used for the Sautika The MS contains parvans from 7 to 18, written by Ganesh, son of Tryambaka, son of Raghunātha, between Śaka 1616-1619, no mention of place — Addl 1*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71*, 73*, 75*, 76*, and Appendix I — Omissions 11 25'-26', 20 10

K₃

Murkar MS belonging to the Bhārata Itihāsa Samśodhaka Mandal, Poona, foll 23, 12 lines to a page, 37 letters to a line, thin glazed paper, size 6 4" by 13 1", beautiful handwriting, no corrections, date on a MS of the Āraṇyaka by the same scribe, probably A D 1768 It contains the portion belonging to the Strī from adhy 9 only — Addl stanzas 30*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 73*, 75*, 76*, and App I (being the same as for Ś₁ and K₀) — Omissions 11 10 8'-9^b, 23, 11 25'-26^b, 14 7-9, 16'-17^b (with Ś₁ K₀), 15 16^{ab} (with Ś K₀), 16 4'-7^a, 8, 24^{ad}, 42^{ab}, 17 25-29 (with Ś), 20 20^{ad}, 22 9 (with Ś K₀), 23 31'-32^b, 24 26'-27^a (with Ś₁ K₀ M₁), 25 7'-8^b (with Ś K₀ & M₂), 21'-23^a (with Ś K₀ &), 30 (with Ś K₀), 34'-35^a (with Ś K₀)

K₄

Kamat MS belonging to BORI Mbh Collection, foll 20, size 6 3/8" × 13 5/8", handwriting same as of K₂ described on p 13 of the Sautika, the date of that MS being Śaka 1601, 12-13 lines to a page, 46 letters to a line The MS was acquired by Shri Kamat in the Hyderabad State and has been presented to the Institute — Addl stanzas 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 35*, 40*, 48*, 59*, 61*, 63*, 66*, 70*, 73*, 75*, 76*, App I The MS differs from Ś K₀ in omitting 1*, 30*, 38*, and in adding 35*, 63*, 68*, 70* — Omissions 11 1 1'-2^d, 21^{ab}, 2 17, 4 7'-8^a, 6 9'-10', 7 12'-14^b, 11 25'-26^d, 13 4-5, 10, 15 15'-16^a, 19 19'-20^b, 20 8-11, 19^{ab} (with N₁ D₁ & G₂), 23 28'-29^a, 35'-36^a, 24 15'-16^a, 25 7'-8^b (with Ś K₀ & M₂), 21'-23^a (with Ś K₀ &), 26 30^{ad}, 27 16^{abcd} (with K₂ D₂).

script, the manuscript has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century. A more careful study of this manuscript is very necessary. Bhatta Haraka whose handwriting appears on the sale-deed and in the marginal glosses not only of this manuscript, but, according to Stein, in the marginal glosses of several other learned works including the Rājataranginī, and whom Stein gives credit for learning and accuracy, is, however, guilty of very incorrect Sanskrit, which Stein attributes to the prevalent forms of conveyancing, but more important still is the fact that some of the corrections are made in Devanāgarī, which will probably show that Bhatta Haraka might be comparing Devanāgarī MSS with the Śāradā text that he studied. The manuscript gives adhyāya numbers, but adhy 11 which (owing to the addition of an adhy in this manuscript) should have been 12, is numbered by mistake as 13, and the next two adhyāyas bear the same number, while adhy 14 and adhy 15 are combined into a single adhyāya and bear the number 14, the mistake being continued up to adhy 24, after which adhy 25 and adhy 26 have no numbering, while adhy 27 is numbered 27. The additional passages in this manuscript are the same as in Ś₁, except that stas 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15* and 19* belong to the missing portion of Ś₁, while Ś₁ has 28* in excess, and has not 59* which is found in Ś₁. The omissions are 15 16^{ab}, 16 4^d-7^c, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 25-29, 22 9, 24 26^d-27^c, 25 7^c-8^b, 21^d-23^c, 30. The following stanzas appear on margins 14 5, 22^b, 15 9^{ab}, 17 20^{cd}, 19 1^d, 5, 28, 25^c-26^d, 24 16-17.

K₀

D A V College, No 1122, size 13" x 7", foll 18, lines 18 to a page, letters 48 in a line. It contains the Strīparvan complete with the comm of Nilakantha. Its intimate relations with Ś₁ can be seen from agreements and variants. Its additions are the same as for Ś₁, plus 21*, 26* and 29*, all written on the margin. It writes 1 2 and 3 10 on the margin. The following stanzas are omitted by it 11 6 10, 12, 10 8'-9', 23, 11 25^c-26^d, 13 13^{cd}, 14 7-9, 16^c-17^b, 15 16^{ab}, 16 4^d-7^c, 8, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 8^{ab}.

K₁

Poona, Government Collection, No 218 of 1887-91. Catalogue p 16. Paper, 14 65" x 6 55", foll 20, 13-15 lines, with 46-48 letters to a line, good handwriting, one or two corrections in the writer's own hand, no date. — Addl st 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 18*, 19* (subst), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*, and Appendix I. — Omissions 4 7^{cd}, 8^{ab}, 5 6, 6 10^{ab}, 11 from स्मृति (in 18^d) up to तथैव (in 19^b), 14 15^c-16^d, 16 from असु (in 10^d) up to मय (in 11^a), 20^{cd}, 17 27^{ab}, 20 24^{ab}, 26 32^{ab}.

K.

Poona, Government Collection, No 196 of 1891-95, Cat p 14, size 15 35" x 6 7", foll 13, 23 lines, 50 letters — Addl st same as for K₁ with the addition of 52*, 56* and 62* — Omissions 11 4 7^a-8^d (with K₁ D₂), 5 6, 6 10, 13 11^{ab}, 14, 15^a-16^d, 16 from चसु (in 10^d) up to साय (in 11^a), 20^{ed}, 20 24^{ab}, 21.5, 22 1^{ab}, 26 32^{ab}, 26 from क्ष (in 41^a) up to सत्रासत्र (in 42^a), 27 16^{abcd}

K.

Poona, Government Collection, No 566 of 1882-83 Cat p 286 Paper, 15" x 6", foll 21^b-40^b (20 foll), lines 16, 42-43 letters to a line with 21 lines on 40^b together with 5½ lines on margin Colophons and उवाच references in red, no correction The MS is same as K₁ used for the Sautpika The MS contains parvans from 7 to 18, written by Ganesh, son of Tryambaka, son of Raghunātha, between Śaka 1616-1619, no mention of place — Addl 1*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71*, 73*, 75*, 76*, and Appendix I — Omissions 11 25^a-26^d, 20 10

K.

Munkar MS belonging to the Bhārata Itihāsa Samsōdhaka Mandal, Poona, foll 23, 12 lines to a page, 37 letters to a line, thin glazed paper, size 6 4" by 13 1", beautiful handwriting, no corrections, date on a MS of the Āranyaka by the same scribe, probably A D 1768 It contains the portion belonging to the Stri from adhy 9 only — Addl stanzas 30*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 73*, 75*, 76*, and App I (being the same as for Ś₁ and K_o) — Omissions 11 10 8^a-9^b, 23, 11 25^a-26^b, 14.7-9, 16^c-17^b (with Ś₁ K_o), 15 16^{ad} (with Ś K_o), 16 4^a-7^a, 8, 24^{ad}, 42^{ab}, 17 25-29 (with Ś), 20 20^{ab}, 22 9 (with Ś K_o), 23 31^a-32^b, 24 26^a-27^a (with Ś₁ K_o M₁), 25 7^a-8^b (with Ś K_o M₁), 21^a-23^a (with Ś K_o), 30 (with Ś K_o), 34^a-35^c (with Ś K_o)

K.

Kamat MS belonging to BORI Mbh Collection, foll 20, size 6 3" x 13 5", handwriting same as of K₁ described on p 13 of the Sautpika, the date of that MS being Śaka 1601, 12-13 lines to a page, 46 letters to a line The MS was acquired by Shri Kamat in the Hyderabad State and has been presented to the Institute — Addl stanzas 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 35*, 40*, 48*, 59*, 61*, 63*, 66*, 70*, 73*, 75*, 76*, App I The MS differs from Ś K_o in omitting 1*, 30*, 36*, and in adding 35*, 63*, 68*, 70* — Omissions 11 1 1^a-2^a, 21^{ab}, 2.17, 4 7^a-8^a, 6 9^a-10^a, 7 12^a-14^a, 11 25^a-26^a, 13 4-5, 10, 15 15^a-16^a, 19 19^a-20^a, 20 8-11, 19^{ab} (with N₁ Dm G₁), 23 28^a-29^a, 35^a-36^a, 24 15^a-16^a, 25 7^a-8^a (with Ś K₁ M₁), 21^a-23^a (with Ś K_o), 26 30^{ad}, 27 16^{abcd} (with K₁ D₁)

Ñ₁

This manuscript was kindly lent to the B O R Institute by Rajaguru Pandit Hemaraj from his own private collection, variants were noted by the late Shri Tadvatrikar of the Institute and the manuscript was returned. It is written in Nevāri characters and bears the date Samvat 692 of the Nepālī era, which is the same as A D 1511 or 1512. It would appear that the manuscript contains too many readings peculiar to itself to be a very accurate and reliable representative of the manuscript tradition to which it belongs. Of the additional passages it has 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 24*, 26*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 75*, 76* (line 1 only), besides App I. — The omissions are 11 1 31^{ab}, 2 17, 23^{ab}, 4 14^{ab}, 20 19^{ab}, 24^{ab}, 28 23^{ab}, 24 5^a-8^b, 10^a-11^b.

B₁

Dacca University Library, No 505, size 19 5" × 3 7", written on paper, 7 lines to a page. Dated 15th Bhādiapada, Samvat 1712, condition good, total no of folios 224, the Sautika and Strī occupy folios 164-224. — Additional stanzas 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 10*, 11*, 12*, 13*, 14*, 15*, 16*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 55*, 59*, 61*, 63*, 72*, 73*, 75*, 76*, App I. — Omissions 11 7 17^{ab}, 9 20 (with B₂), 12 12^c-14^b, 17 15-16.

B₂

Dacca University Library, No 618, size 21 5" × 3 3", paper, lines 6 to a page, copied by Śrī Ranganatha Deva Śarma, Śaka 1668, contains the Śalya, Gadā, Sautika and Strī parvans, total no of folios 202. — Additional stanzas same as in B₁ minus 10*, 14*. — Omissions 11 9 20.

B₃

Santiniketan, Viśva-Bhāratī, MS No 49, 15 3" × 5 3" 10 lines to a page, paper, condition good, written by Śrī Rāmanidhī Śarma, no date. The manuscript contains Śalya and Gadā with a continuous foliation, and the Sautika and Strī with a separate foliation, the latter having 51 folios. — Additional passages same as in B₁ less the following 5*, 10*, 13*, 14*, 55*, 59* and 77*. — Omissions 11 2 12^c-13^b, 3, 10^{ab}, 16^a-17^b, 7 7^c-8^a, 17^{ab}, 17. 15-17.

B₄

Santiniketan, Viśva-Bhāratī, MS No 47, paper, contains Sautika and Strī, foll 79, 4" × 18 5" and 3 5" × 19", 8 lines to a page. Condition good, written by Śrī Kāhśankara Deva Śarma. — Additional passages same as in B₁ minus 55*, and plus 19* (subst), 71* and 77*. — Omissions 23 38-39, with 10 3^a-6^a on maig.

Dn₁

Bhor, No 2152 (with Cn), date Samvat 1845 (A D 1789), belonging to the Pant Sachiv's private Library, No 2152, foll 1-6 for the Viśoka, and 1-20 for the Strī. It has been collated mainly for the text of Cn — Additional passages 1*, 3*, 4*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 34*, 35*, 38*, 39*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 73*, 75*, 76*, App I — Only one omission viz, 11 18 19^b-27^a

Dn₂

D A V College, No 59 (with comm of Nil) This also was collated for Cn — Additional passages same as in Dn₁ with the addition of 5*, 21*, 22*, 49* (subst), 59*, 61*, 65*, 83*, and with 30*, 44*, 46*, 48*, 60*, and 67*, which are missing. Very few omissions viz, 11 20 19^a, 26 21^{ab}

D₁

Tanjore Palace Library, No 1112 (Viśoka), 1112 Strī Cat p 181 Paper, Foll 10 and 23, 13½" by 6", 10 lines to a page, good handwriting, copied at Banaras in Sam 1669 (1112 in Āśvina, and 1111 in Jyēṣṭha), by Vanamālī — Additional passages 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 21*-24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 35*, 36*, 39*, 40*, 44*, 46* (on marg, *see m*), 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, App I — There are no omissions in the MS

D₂

B O R I Mahābhārata Collection, old No 226, new No 15 Paper, 13 1" by 6 4", foll 23, 14 lines to a page, 41-42 letters to a line, date Sam 1828 (A D 1772) Written at Bharatpur by one Mīśra — Additional passages 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 19* (subst), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37* (subst), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*, App I — Omissions 11 1 31^{ab}, 2 12^b-13^a, 5 6, 6 12, 7 5, 14 15^c-16^d (with K₁ 2), 16 from ऋग्यु (in 10^d) up to साय (in 11^a), 20^{ad}, 17 27^{ab} (with K₁ 2), 19 10^{cd}, 20^c-21^d, 20 24^{ab}, 28^c-29^b, 22 1^{ab} (with K₁ 2), 26 32^{ab} (with K₁ 2 G₂), 27 16 (with K₂ 2)

D₃

Tanjore, No 1038 for Viśoka and No 1039 for Strī, paper, foll 11 and 20, 14" by 6", legible and clear hand, corrections in a different hand for the Viśoka, but in the same hand for the Strī. Borders ruled in red, 11 lines to a page. On the cover, there is the name of the owner दादाभट्ट, while at the end there are the words श्रीवैकार्पणस्य. Date and place not mentioned — Additions same as D₁ besides 34*,

42*, 48*, 59*, 66*, 67*, and minus 80*. — Omissions 11. 8. 9^a-10^b; 4. 2^c-3^d; 7. 16^f-17^d, 14 from मन्त्रिस्त्य (in 18^e) up to गुप्ता (in 19^e); 20 24^{ab}, 25 44^{cd}; 26. 37de, 42de.

D₄

Bombay Government Collection deposited at the B O R I, No 231 of 1895-1902, contains parvans from the Drona to the Strī, separate pagination for each parvan, the size is 15" by 6", 11 lines to a page, about 62 letters to a line. At the beginning of the Viśoka we read in the beginning सौप्तिकपर्वान्तर्गतविशोकपर्वप्रारम्भ । — the Viśoka covering 7 folios and the Strī 13. In the Strī there are 13 lines to a page and 42 letters to a line, the total number of stanzas at the end of the Viśoka being mentioned as 250, and at the end of the Strī, as 550. No date or place of copying. — Additions same as in D₂ with the addition of 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 24*, 26*, 29*, 30*, 38*, 40*, 51*, 73*, 74*, while 13*, 19*, 37*, 48*, 59*, 60*, 66*, 67*, 70*, and 78* are missing. — Omissions 11 11 25^c-26^d.

D₅

Tirupati, Venkateśvara Institute, No 2792. The MS was included in the Critical Apparatus because of its decided affinity with K₁ and K₂. — Addl passages same as in D₂, with the following additions 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 26*, 29*, 38*, 58*, the following numbers are missing 5*, 6*, 34*, 37*, 59*.

D₆

Tanjore, Palace Library, No 1136 (Viśoka) and 1135 (Strī), Cat p 181, paper, foll 7 and 16, 15" by 6½", the Viśoka contains 13-16 lines to a page, shows a good and clear handwriting, with corrections in the same hand, and gives the date Samvat 1642, Śrāvaṇa vadya 1, and the place of writing मणिकर्णिकायां विष्णुनाथसन्निधौ. The Strī MS contains 12 lines to a page, the handwriting good and clear, but needing many corrections, which are made in another hand, gives no date. — Additions same as in D₁, plus the following 19*, 59*, and minus 30*. — Omissions None but 11. 10 19^{ab} and 11 16^a-18^b are written on the margin.

D₇

Tanjore, Palace Library, No 1283, Cat p. 182. Contains Viśoka only, paper, foll 11, 11" by 5", 11 lines to a page. Sam 1662, Śrāvaṇa vadya 1, good and clear hand, corrections are in the hand of the writer, black border, place of writing मणिकर्णिकायां विष्णुनाथसन्निधौ. — Additions 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 28*, 24*, 26*, 28*, 29*. — Omissions 11 11 26.

D₈

Tanjore, Palace Library, No 1282. Paper, folios 20, 13" by 5½", 12 lines to

a page, colophons in red ink, date Śaka 1615, Jyestha vadya 10, writer's name Venkaṭabhatta. The MS contains adhyāyas 9-27 only — Additions 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46*, 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, and App I — Omissions 16 31^{ab}, 18 21^a-22^b

D.

Tanjore, Palace Library, No 1165 (Viśoka), and 1164 (Strī), paper, 14" × 5", folios 10 and 22, 9 lines to a page, good handwriting, dated Sam 1715 Caitra 15, and Sam 1745 respectively, the first of these dates is uncertain, the catalogue mentions 1714 — Additions same as D₁ except for the following missing numbers 17*, 22*, 30*, 46*, 60* — Omissions 2 12^c-13^b, from क (in 16^b) up to ज्यसे (in 17^c), 5 17^c-18^b, 7 15^{ab}, 16 from तर्द्धमा (in 55^d) up to यूयानीव (in 57^a), 20 16^c-17^b, 24 15^d-16^a, 25 5^c-6^d, 26 22^b-23^a, 42^c-43^b

T₁

B O R I Mahābhārata Collection, No 63 Palm-leaves 16" × 13", foll 25, 7 lines to a page, 85 letters to a line, written by Rāma, Śaka 1794 — Addl passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 20*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 61*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 73*, 79*, 81* — Omissions 13 3^{ab}, 18 6^{cd}, 19 8^c-9^a, 23 8, 25 13^{ce}, 38^c-39^d, 41^{ab}, 26 13^{ab} (with T₁ M₁₋₄), 15-16 (with T₁ M), 18-20

T₂

Tanjore, Palace Library, No 11831, palm-leaves, well preserved, two paginations old 126-147, new 1-22, complete, 18" × 1½", 7 lines to a page, characters well-formed but illegible. No date — Additional passages same as in T₁, with 40* wanting — Omissions 10 1^c-2^d, 17 8^{ab}, 18 6^{cd} (with T₁), 26 13^{ab} (with T₁ M₁₋₄), 15-16 (with T₁ M), 18-20 (with T₁ M₁₋₄)

G₁

Poona, B O R I Mbh Collection, No. 50, palm-leaves, contains parvans 10, 11, 15, 17, 18 17 5" × 12", foll 26 (numbered 2-13 and 15-23), 6-7 lines to a page, 65-75 letters to a line — Additional passages same as T₁, with 54*, 75* added and 45* and 69* wanting — Omissions 8. 9^a-10^b, 10 14^c-15^d; 16 from मणिमिष (in 22^b) up to कुरु (in 44^c) (missing on lost folios), 21 6^c-8^b, 24 5^a-8^b, 22^{cd}, 26 32^{cd} (with M₁)

G₂

Adyar Library, No 29, E 21, contains parvans 10, 11, 14-18, no further description. 3*

42*, 48*, 59*, 66*, 67*; and minus 30*. — Omissions · 11. 8. 9^a-10^b; 4. 2^a-3^d; 7. 16^d-17^d, 14 from मन्त्रितीय (in 18^c) up to गुप्ता (in 19^e); 20. 24^{ab}, 25. 44^{ad}, 26. 87^{ab}, 42^{ab}.

D₄

Bombay Government Collection deposited at the B O R I, No 231 of 1895-1902, contains parvans from the Drona to the Strī, separate pagination for each parvan, the size is 15" by 6", 11 lines to a page, about 62 letters to a line. At the beginning of the Viśoka we read in the beginning सौमिकपर्वान्तर्गतविशोकपर्वप्रारम्भः — the Viśoka covering 7 folios and the Strī 13. In the Strī there are 13 lines to a page and 42 letters to a line, the total number of stanzas at the end of the Viśoka being mentioned as 250, and at the end of the Strī, as 550. No date or place of copying. — Additions same as in D₁ with the addition of 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 24*, 26*, 29*, 30*, 38*, 40*, 51*, 73*, 74*, while 13*, 19*, 37*, 48*, 59*, 60*, 66*, 67*, 70*, and 78* are missing. — Omissions 11 11 25^a-26^d

D₅

Tirupati, Venkatesvara Institute, No 2792. The MS was included in the Critical Apparatus because of its decided affinity with K₁ and K₂. — Addl passages same as in D₁, with the following additions 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 26*, 29*, 38*, 58*, the following numbers are missing 5*, 6*, 34*, 37*, 59*

D₆

Tanjore, Palace Library, No 1136 (Viśoka) and 1135 (Strī), Cat p 181, paper, foll 7 and 16, 15" by 6½", the Viśoka contains 13-16 lines to a page, shows a good and clear handwriting, with corrections in the same hand, and gives the date Samvat 1642, Śrāvana vadya 1, and the place of writing मणिकर्णिकाया विश्वनाथसन्निधौ. The Strī MS contains 12 lines to a page, the handwriting good and clear, but needing many corrections, which are made in another hand, gives no date. — Additions same as in D₁, plus the following 19*, 59*, and minus 30*. — Omissions None but 11 10 19^{ab} and 11 16^a-18^b are written on the margin

D₇

Tanjore, Palace Library, No 1283, Cat p. 182. Contains, Viśoka only, paper, foll 11, 11" by 5", 11 lines to a page. Sam 1662, Śrāvana vadya 1, good and clear hand, corrections are in the hand of the writer, black border, place of writing मणिकर्णिकाया विश्वनाथसन्निधौ. — Additions 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29*. — Omissions 11 11 26

D₈

Tanjore, Palace Library, No 1282. Paper, folios 20, 13" by 5½", 12 lines to

a page, colophons in red ink, date Śaka 1615, Jyēṣṭha vadya 10, writer's name Venkaṭabhatta. The MS contains adhyāyas 9-27 only — Additions 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46*, 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, and App I — Omissions 16 31^{ab}, 18 21^a-22^b

D.

Tanjore, Palace Library, No 1165 (Viśoka), and 1164 (Strī), paper, 14" × 5", folios 10 and 22, 9 lines to a page, good handwriting, dated Sam 1715 Caitra 15, and Sam 1745 respectively, the first of these dates is uncertain, the catalogue mentions 1714 — Additions same as D₁ except for the following missing numbers 17*, 22*, 30*, 46*, 60* — Omissions 2 12^c-13^b, from क (in 16^b) up to ज्यमे (in 17^c), 5 17^c-18^b, 7 15^{ab}, 16 from तर्कसा (in 55^d) up to दूथानीव (in 57^a), 20 16^c-17^d, 24 15^d-16^a, 25 5^c-6^d, 26 22^b-23^c, 42^c-43^b

T₁

B O R I Mahābhārata Collection, No 63 Palm-leaves 16" × 13", foll 25, 7 lines to a page, 85 letters to a line, written by Rāma, Śaka 1794 — Addl passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 20*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 61*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 73*, 79*, 81* — Omissions 13 3^{ab}, 18 6^d, 19 8^c-9^b, 23 8, 25 13^{ab}, 38^c-39^d, 41^{ab}, 26 13^{ab} (with T₂ M₂₋₄), 15-16 (with T₂ M), 18-20

T₂

Tanjore, Palace Library, No 11831, palm-leaves, well preserved, two paginations old 126-147, new 1-22, complete, 18" × 11½", 7 lines to a page, characters well-formed but illegible. No date — Additional passages same as in T₁, with 40* wanting — Omissions 10 1^a-2^d, 17 8^{ab}, 18 6^{ad} (with T₁), 26 13^{ab} (with T₁ M₂₋₄), 15-16 (with T₁ M), 18-20 (with T₁ M₂₋₄)

G₁

Poona, B O R I Mbh Collection, No 50, palm-leaves, contains parvans 10, 11, 15, 17, 18 17 5" × 1 2", foll. 26 (numbered 2-13 and 15-23), 6-7 lines to a page, 65-75 letters to a line — Additional passages same as T₁, with 54*, 75* added and 45* and 69* wanting — Omissions 8 9^a-10^b, 10 14^c-15^d, 16 from मणिमिथ (in 22^b) up to ऊरु (in 44^c) (missing on lost folios), 21 6^c-8^b, 24 5^a-8^b, 22^{ad}, 26 32^{ad} (with M₂)

G₂

Adyar Library, No 29, E 21, contains parvans 10, 11, 14-18, no further description. 3*

tails available — Additional passages same as T₁, with 54*, 64*, 75*, 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57*, 69*, 79* wanting — Omissions 11 9^{cd} (with G₂), 26^b, 14 5-6, 16. 37^a-40^a, 49-50, 17 28^{cd}, 19 1^a-2^a, 19 15^c-20 2^a, 20 19^{ab} (with K₂ Ñ₁ Dn₂ G₂), 26 32^{ab} (with K₁ : D₂), 27 24^{ab}

G₂

Mysore, Government Oriental Library, No 2645, palm-leaves, contains Karna, Śalya, Gadā, Sautika, Aisika and Strī, 15"×1½", 7-11 lines to a page, 55-58 letters to a line, about 250 years old — Additional passages same as T₁ with 50*, 54*, 75* and 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57* and 69* wanting — Omissions 4 12^{cd}, 11 9^{cd} (with G₂), 14 5, 16 6^c-8^b, 49^a-51^b, 17 22^b-23^a, 18 16^a-17^b, 20 19^{ab} (with K₂ Ñ₁ Dn₂ G₂), 22 14-15, 25 23^{ab}

M₁

Cochin, Paliyam Vahyachan Family Library, No 4, palm-leaves, contains parvans 4, 10, 11, 14½"×2", 19 folios, numbered 16-34, 11 lines to a page, 60 letters to a line — Additional passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 79*, 81* — Omissions 2 23^{bc}, 5 8^c-10^b, 8 42^a-43^b, 9 20 (with B₁ :), 21, 16 26^c-29^b, 18 19^d, 24 26^a-27^b, 26 15-16 (with T M₁ :), 18-20 (with T M₂ :), from वृषक (in 35^c) up to कर्ण (in 36^a)

M₂

Travancore, Ponnokattu Mana Private Library, palm leaves, 14"×2", containing Śalya, Sautika and Strī, the last being on folios 123^b-147, 11 lines to a page and 50 letters to a line, date 1014 of the Kollam era = A D 1839 — Additional passages same as in M₁, with 40* additional and 53* wanting — Omissions 3 10^{ab}, 14^d, 8 39, 15 10^b-12^a, 16 50^c-51^d (with M₂), 17 15-17, 18 13^{cd}, 16^{bc}, 19 1^a-2^a (with K₂ G₂), 22. 3^a-4^b (with M₂), 23 from कर्ण (in 28^b) up to पाण्डव (in 29^b), from क्रिमि (in 41^a) up to गच्छत्य (in 42^a), 25 7^c-8^b (with Ś K₂ :), 26 13^{ab} (with T M₂ :), 15-16 (with T M₁ :), 18-20 (with T M₁ :), 32^{cd} (with G₁); 27. 12^{bc}.

M₃

Cahcut, Padinnare Kovilam Collection, palm-leaves, containing Śalya, Sautika and Strī parvans, Strī being on folios 167-195, 16"×1½", 8 lines to a page and about 56 letters to line — Additional passages same as in M₁ — Omissions 25. 7^{cd}, 26. 13^{ab} (with T M₂ :), 15-16 (with T M₁ :)

M₁

Einakulam, Cochin State Library, No 33, palm-leaves, contains Śalya, Sauptika and Strī parvans, $13\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$, 13 lines to a page and about 57 letters to a line — Additional passages same as in M₁ with 53* extra — Omissions 8 26^c-27^d, 11 26^{bc}, 16 50^c-51^d (with M₁), 17 20^d-21^e, 22 3^a-4^b (with M₁), 24 26^d-27^a (with Ś, K₁), 26 13^{ab} (with T M₂), 15-16 (with T M₁₋₂), 18-20 (with T M₁₋₂)

*General Characteristics of the Recensions and Versions**The two Recensions*

The MSS of the Strī parvan, as in the case of other Parvans, have been classified by the present edition into two main recensions, the Northern and the Southern, each of which has been further subdivided into different versions. In the Strīparvan the distinction between the Northern and the Southern recension is very strongly marked the Southern being slightly shorter, while the Northern inserts a whole additional adhy missing from the Southern recension

*(a) Interrelations of the different Versions as indicated**(1) by verse sequence, and subparvan- and chapter- division*

The sequence of verses and subparvan and chapter division in the Strīparvan do not yield any important indications beyond confirming the secondary affinities of Ś₁, Ś₂, K₀ and K₁ by their common sequence, otherwise the MSS in each group agree and disagree in random fashion. Ś₁, Ś₂, K₀, K₁, Dn₁, D₁ and D₂ insert the benedictory stanza नारायण नमस्कृत्य etc before adhyāya 9, which would mean that they regard the Viśoka as a separate parvan, and in fact, Ś₁, K₀, K₂, K₃, Dn₁, D₁₋₂ close the Viśoka with the remark अतः परं श्रीपर्व मविष्यति or something else to the same effect. Southern MSS give a continuous numbering of the chapters after the Viśoka, and so do Ś₂, K₁, while Ñ₁, Dn₁, D₂ start a fresh numbering. Other MSS do not number the chapters at all, or do it only fitfully.

Adhyāyas 14 and 15 of the constituted text form a single adhyāya in Ś₁, Ś₂, K₀, Ñ₁, B, Dn and D₁₋₂, while K₂ and S separate them. G₂ combines adhyāyas 19 and 20, while Ś₁, K₁, D₂ combine adhyāyas 25 and 26. Ñ₁ combines adhy 26 and 27 into one.

A divergence in the sequence of verses arises in adhy 7 14-16. The order followed in the constituted text is that of Ñ₁, K₁ and the MSS LD, PD, not included in the Apparatus. It is substantially the same in Ś₁ and Ś₂, but the line स चैतद is read marginally by Ś₁, while Ś₂ omits it. S and B₂ invert the order of 14^{ad} and 15^{ab}, while K₁₋₂, K₃ and B₁ invert that of 16^{ab} and 16^{ad}. Ś₁, K₀ (Ś₂ missing)

follow in 26 31-35 an identical sequence, different from the sequence in the other MSS., — these MSS., from other indications also, going back to a common source

(11) by *Common Insertions*

From the analysis of Additional and substituted passages given below, it will be seen that, with the exception of the Benedictory stanza, 1* and the problematic 38*, T G M and Ś K Ñ₁ B D form practically two mutually exclusive groups justifying the nomenclature of Southern and Northern Recension, in other respects D B Ñ₁ of the Northern recension form a non-descript group, while Ś₁, Ś₂, K₃, K₄ on the one hand, and K₂, K₅, D₂, D₃, B₄ (in adhys 1-8) and G₂, G₃ (in adhys 16-27)—with certain reservations, on the other — form a distinct version of the Northern Recension, styled the Kāśmīrian Version

Analysis of Additional Passages †

T G M, common passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 41*, 43*, 59*, 63*, 65*, 66*, 71*, 79*, 81*

Peculiar to T₁ 20*, 40*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*, — to T₂ 20*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*, — to G₁, 20*, 40*, 48*, 54*, 57*, 61*, 73*, 75*, — to G₂ 40*, 50* (G₃ only), 54*, 61*, 64* (G₃ only), 73*, 75*, 76*, and — to M₁₋₄ 40*, 45*, 48*, 53*, 57*, 69*

Ś₁, Ś₂, K₃, K₄ common passages 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 30*, App I, 31*, 33*, 38*, 59* (absent in Ś₂), 61*, 73*, 75*, 76*

Peculiar to Ś₂ 4*-19* missing, 28*, 38* on margin, 59* om, — to K₃ 6* (om), 21*m, 26*m, 29*m, — to K₄ (adhy 1-29 missing)

Additional in the group are K₂ same as Ś₁ including 13*, 19* plus the following 3*, 7*, 16*, 17*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 35*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71* — K₅ (1* om), (30* om), 35*, 40*, 48*, 63*, 68*, 70* — D₂ 22*, 23*, 28*, 34*, 35*, 37*, (38* om), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om), 78*, 82* — D₃ 5*, 6*, 7*, 17*, 18*, 22*, 23*, 26*, 29*, (30* om), 35*, 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 58*, (59* om), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om), 78*, 82* — K₁, K₂ 18*, 22*, 23*, 28*, 34*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 48*, 52* (K₂ only), 54*, 56* (K₂ only), 60*, 62* (K₂ only), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om), 78*, 82* — B₄ 3*, (6* om), 7*, 14*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, (30* om), 35*, 39*, 51*, 54*, 63*, 71*, 72*, 77*

† The following numbers included in additional passages are really substituted verses occasionally used also as additional verses 3*, 6*, 13*, 17* line 9 (for 4, 14^{ab}), 19*, 20*, 31*, 36*, 37*, 56*, 68*, 69*, 81*

There is a certain grouping possible in B \tilde{N}_1 as well as in D \tilde{N}_1 , but the grouping only shows insertions common to other groups \tilde{N}_1 B Common 3*, 4*, 5* (minus B₂), 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 24*, 26*, App I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59* (minus B₂), 63*, 73*, 75*, 76* Peculiar to \tilde{N}_1 54*, 76* (om. line 2) — B₁ 1*, 10*, 13*, 14*, 25*, 28*, 55*, 72* — B₂ 1*, 13*, 17*, 25*, 28*, 55*, 61*, 72* — B₃ 1*, 17*, 25*, 28*, 59* (om.), 61*, 72* — B₄ 1*, 10*, 13*, 14*, 17*, 19*, 25*, 28*, 61*, 71*, 72*, 77* \tilde{N}_1 D₁ : 4 : 0 : 0 : 0 Common 1* (minus \tilde{N}_1), 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17* (minus D₂), 21* (minus \tilde{N}_1), 23* (minus \tilde{N}_1), 24*, 26*, 28*, 29*, App I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44* (minus \tilde{N}_1), 46* (minus \tilde{N}_1 D₂), 51*, 54*, 60* (minus \tilde{N}_1 D₂), 61*, 63*, 73*, 75*, 76*

The Kāśmīrian Version

\dot{S}_1 , \dot{S}_2 , K₀ and K₁ form a clearly allied group, but they do not by any means go back to a single common source. There are divergences between \dot{S}_1 and \dot{S}_2 themselves, and K₀ and K₁ agree more with \dot{S}_1 than with \dot{S}_2 . Of the other K MSS, styled as such, K₂ and K₃ are closely allied *inter se* and they form a group with D₂ and D₃. K₄ : , though they bear evident traces of Kāśmīrian influence, they fall outside the group \dot{S}_1 : , K₀ : , and belong to the other group, viz K₁ : , D₁ : .

B₁ in adhys 1-8 and G₁ : in adhys 16-27 appear to be largely under Kāśmīrian influence.

The group K₁ : , D₁ : , when it disagrees with \dot{S}_1 : , K₀ : , shows affinities within itself and with K₂ : , D₂ : , D₃ : , \tilde{N}_1 , and B₄, which can mean that K₁ : : : D₁ : , if not the other five, go back to a common origin, while these five, which are entirely free from the Kāśmīrian influence, are either originally of the group, or have subsequently come under its influence.

Commentaries

The following commentaries are available for the *Strī-parvan*, *Devabodha* (Cd), *Arjunamīśra* (Ca), *Nilakṣṇtha* (Cn) and *Vādirāja* (Cv). The transcript of *Devabodha* made at the BORI from No 482/5797 of the *Scindia Oriental Institute*, Ujjain, was used for the present edition. The original manuscript was written by Nārāyaṇabhaṭṭa Mahokṣa in Śaka 1571. For *Arjunamīśra's* commentary, MS No 12931, dated Śaka 1736, belonging to the *Baroda Oriental Institute Library*, was used. Due importance has been attached to *Devabodha*, agreements and disagreements of the text with his readings being generally noted in the Crit App. In a lesser degree it has been done for *Arjunamīśra* and *Vādirāja* also.

Other Testimonia

The *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra is the only work of importance which has

been of use for purposes of comparison of the main incidents of the Strīparvan, and in two places for determining the text also. It appears that Kṣemendia has taken liberties with the text of the Mbh for the Strī as well as for the Sauptika (cf. Velankar Intro pp xxii-iv). The concluding verses of his Sauptika give the contents of adhy. 1 of the Viśoka, while the opening stanzas of his Strīparvan run thus

गान्धारी धृतराष्ट्रश्च राजा व्याकुलमानसो ।
 हतावय सुतान्द्रष्टुं सोत्कण्ठाविव जग्मतु ॥ २
 तत्र तौ विलपन्तौ च क्षिपन्तौ च तनु भुवि ।
 भगवानय चाभ्येत्य पाराशर्यो व्यलोकयत् ॥ ३
 स धीनं पतितं भूसौ हतपुत्रं नरेश्वरम् ।
 विदुरेण सहोवाच कृष्णेन च कृपाकुल ॥ ४

It is a very inaccurate summary of the extant Viśoka and we cannot imagine a version of the Strī to have been before Kṣemendia which differed entirely in regard to the story from the present text. We can now understand why the remark of Somadeva in the Kathāsāntisāgarā ययामूल तथैवाय न मनागप्यतिक्रम is thought to be levelled against Kṣemendra. Kṣemendra reproduces the lamentations of the wife of Bhūriśravas as follows

चन्द्रिकाभरणे हर्म्ये त्वत्प्रेसाभरणा स्त्रिय ।
 आलिलिङ्गं पुरा सोऽयं विलासाभरणो भुज ॥ ६२
 अर्थिकल्पहृमे दोष्णि छिन्नेऽस्मिन्मनुयोषिताम् ।
 वैधव्यसीक्षायुक्ता वीर यास्यति कोऽपर ॥ ६३

This shows, besides proving that Kṣemendia is much inferior to the poet of the Strī, that his text had our additional verse 61*. The disclosure of Kuntī about Karna's relationship to the Pāṇdavas appears in its proper place in the Mañjarī

The Contents of the Strīparvan

The epic story is continued in the Strī after the horrors of the Sauptika. In the first eight adhyāyas we have the lamentation of Dhṛtarāṣṭra followed by the upbraidings (rather than consolations) of Sañjaya, and then comes the philosophical discourse from Vidura. This discourse having failed to bring solace to Dhṛtarāṣṭra, Kṛṣṇa Dvaipāyana consoles him by assuring him that the destruction of his sons was according to the working of destiny, this being the purport of a conversation between the Earth and Indra at which he was present, and that Nārada had already predicted it. The advice of Vidura deals with the following main topics: (a) death is inevitable, (b) Duryodhana and his partisans have all gone to heaven, (c) the mutations of life leave wise men unaffected, (d) grief must be overcome by a positive effort and not by brooding on it, (e) indifference to pain and pleasure is the way to release, (f) the

soul is immortal, while the body changes (g) Karman is responsible for the different conditions of life, and destruction inevitably attends bodies, which are like so many pots in the making, in all stages of existence, this being the law to which all created things are subject, (h) life is full of sorrow at birth, in mid life, and at death, and a man ignoring this is swayed by passions, while the path of righteousness is the only way to release, (i) man's life is compared to a wood infested by an elephant (year or time), with a well covered over by a creeper (hope of life) and infested by bees (desires), rats (days and nights), a snake (death), wild animals (diseases), and a fierce woman (old-age), (j) the body is conceived as a chariot, the soul as a charioteer, the senses as the horses, and action and intelligence as the reins, self-control is, therefore, the only way of life, (k) character based on universal love is all-important self-control, self-sacrifice and self-awareness being the steeds of Brahman

In the next sub-parvan, Dhrtarāṣṭra together with Gāndhārī, Kuntī and other ladies, visit the battle-field. There the party meets the three criminals of the Sauptika, Kṛpa, Aśvatthāman and Kītavarman, who are running away to avoid the anger of the Pāṇdavas. Yudhiṣṭhira goes to see Dhrtarāṣṭra and Gāndhārī there. As the brothers bow before Dhrtarāṣṭra and are being embraced in turn by him, Kṛṣṇa substitutes an iron image for the real Bhīma, and Dhrtarāṣṭra, having crushed it, grieves over the fancied death of Bhīma and—his anger having disappeared—he embraces the Pāṇdavas with affection. Gāndhārī also wishes to curse the Pāṇdavas, but her wrath is averted by the timely arrival of Vyāsa. She blames Bhīma for his foul play against Duryodhana, which Bhīma admits. Bhīma denies having drunk Duḥśāsana's blood, his lip having only touched it in fulfilment of his vow. Gāndhārī's angry glance causes Yudhiṣṭhira's nails to be deformed, but now her anger is gone and she meets them all with affection. Next follows a description of the gruesome scene of the battle-field as Gāndhārī sees it with a superhuman eye. She addresses her observations to Kṛṣṇa and describes each warrior on the battle-field mourned by his wife. She holds Kṛṣṇa responsible for the man-slaughter and curses him. Kṛṣṇa smilingly accepts the curse, but casts the responsibility of the slaughter on her. In reply to a question of Dhrtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira gives a computation of the dead and mentions the heavens as being reserved for them. At Dhrtarāṣṭra's instance, Yudhiṣṭhira gives orders for the funeral of all the dead bodies. Dhrtarāṣṭra and others then proceed to the Ganges to offer funeral libations to the dead and Yudhiṣṭhira also offers libations to Karna, now disclosed by Kuntī as his brother.

The Parvasamgraha and the Striparvan

In the Parvasamgraha, the following two lines give the names of the sub-parvans following the Aṣṭika and preceding the Ābhiṣecanika

जलप्रदानिकं पर्वं स्त्रीपर्वं च तत् परम् ॥ ६१

भ्रातृपर्वं ततो ज्ञेयं कुरुणामौर्ध्वदेहिकम् ।

In the detailed contents given in the same adhyāya (v. 191-195) we have the following verses

अत ऊर्ध्वमिदं प्राहु स्त्रीपर्वं कुरुणोदयम् ।
 विलोपो वीरपत्नीना यत्रातिकुरुण स्मृत ।
 क्रोधावेश प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयो ॥ १९१
 यत्र तान्क्षत्रियाञ्छरान्दिष्टान्ताननिवर्तिन ।
 पुत्रान्भ्रातृन्पितृश्चैव ददृशुर्निहतान्ने ॥ १९२
 यत्र राजा महाप्राज्ञ सर्वधर्ममृतां वर ।
 राज्ञा तानि शरीराणि दाहयामास शाल्वत ॥ १९३
 एतदेकादश प्रोक्त पर्वातिकुरुण महत् ।
 सप्तविंशतिरध्याया पर्वण्यस्मिन्नुदाहृता ॥ १९४
 श्लोका सप्तशतं चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
 सख्यया भारताख्यानं कर्त्री ह्यत्र महात्मना ॥ १९५

Ks 4 : V₁ B and D₁₋₁₈ insert 4 verses (166*) alluding to (i) Dhrtarāṣṭra crushing the lion image of Bhīma (referred to in 191^{ad}), (ii) Vidura's pacification of the grief of Dhrtarāṣṭra and (iii) the visit of Dhrtarāṣṭra together with the ladies to the battle field. Another verse from the same source refers to the appeasement of Gāndhārī by Kṛṣṇa (Dvaipāyana²). It has, however, been already referred to in 191^{ad}. The speech of Kṛṣṇa Vāsudeva cannot be described as क्रोधोपशमनक्रिया. The other variants do not introduce any important modifications of the contents. The text of the adhyāya itself, however, in an earlier place, viz verses 187^{ad} and 188^{ab}, refers to an incident which really belongs to our present parvan. They run as follows

तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७

गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मन ।

Practically the same MSS as insert the supplementary stanzas (viz Ks 4 : V₁ B D with the addition of M₁₋₄ and T₁ and G₁) remove the verses from here to after 193, so that the disclosure by Kuntī of Karna as her son is placed in the Strī, but there are numerous MSS against this sequence, which appears to be a manifest improvement, and Sukthankar has rightly rejected the testimony of the Northern manuscripts against that of the Southern manuscripts re-enforced by four K manuscripts in constituting his text. Now we have to face a double problem. There is no reference to the contents of the Viśokaparvan in these three tables of contents (adhy 1, st 102ff., adhy. 2, st 34-71, and *ibid.*, st 72-234) Are we to understand our present Viśoka as later than these two adhyāyas, which themselves presuppose the developed Mbh with the Harivamśa and the Bhaviṣyat² Secondly, what are the sub-parvans of the Strī and what is their exact extent ?

This is no place for going into the pre-history of the Mbh , but for critical purposes we have to probe a problem of an earlier Mbh Verses forming Appendix A have been rejected from the text on the authority of the Southern MSS If we are prepared to admit the possibility of these verses having been suppressed by the Southern version because, after the Viśoka adhyāyas, they were felt to be redundant, we have the remnant here of an earlier version of the Mbh preserved in them, which exists side by side with the developed text In that case it would be wrong to reject the verses forming App I, and we shall have to put up with two parallel versions existing simultaneously But it is dangerous to adopt the hypothesis of a deliberate suppression of verses, although substitution of verses is of frequent occurrence in the Mbh textual tradition Moreover, so far as the Strī manuscripts are concerned, they are unanimous in accepting the Viśoka as a sub-parvan, and in spite of the contents of the Parvasamgraha adhyāya, there is an express reference in it to 27 adhyāyas and 775 verses as forming the Strī, which certainly would include our present Viśoka Further, the reference to the visit of Vyāsa in the first verse of adhyāya 9 which occurs in our MSS , would presuppose the prior existence of adhy 8 where alone there is a reference to the visit of Vyāsa There cannot, therefore, be any doubt as to the Viśoka being before the authors of adhyas 1 and 2 of the Ādiparvan.

The Anukramanī adhy does not refer to smaller details and therefore no importance need be attached to the omission of any reference to the Viśoka , but how are we to account for the omission of all reference to it in the Parvasamgraha adhyāya? It must be remembered that there is a Northern version of the adhyāya which has arisen chiefly from the desire to complete the table of contents There was evidently a feeling that the author of the Parvasamgraha had done his work very negligently In fact his summary of Books IX-XVIII is very sketchy and the additional passages in Sukthankar's foot-notes to the Ādi 96*, 101*, 103*, 104*, 106*, 108*, 110*-113*, 116*, 119*, 122*-125*, 128*, 130*-134*, 136*, 137*, 139*, 142*, 144*, 145*, 151*, 157*-168*, 172*, 173*, in the Northern version are intended by their authors more or less as corrigenda to the Parvasamgraha Its summary of the Sauptika (cf Velankar, Intro , page xxxi) and that of the Āraṇyaka are highly unsatisfactory The Vainya-upākhyāna, which it mentions in the Āraṇyaka, does not figure there at all No importance should, therefore, be attached to the silence of the Parvasamgraha about any incident in the Mbh

There is another argument to show the authenticity of the Viśoka The situation of Dhrtarāṣṭra offered an opportunity for moralization which the redactors of the Mbh were not likely to throw away Splendid use has been made of the scene of the battle field It presumably belongs to the original conception of the Mbh and not to its later development, which may not be affirmed of adhy 8 or 11, 16 or 26, 18-23.

In the detailed contents given in the same adhyāya (v. 191-195) we have the following verses

अत ऊर्ध्वमिदं प्राहु स्त्रीपर्व कर्णोदयम् ।
 विलापो वीरपत्नीना यत्रातिकर्ण स्मृत ।
 क्रोधवेश प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयो ॥ १९१
 यत्र तान्क्षत्रियाञ्छरान्दिष्टान्ताननिवर्तिन ।
 पुत्रान्प्रातृन्पितृक्षैव ददृशुर्निहताव्रणे ॥ १९२
 यत्र राजा महाप्राज्ञ सर्वधर्मभृतां वर ।
 राशां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रत ॥ १९३
 एतदेकादश प्रोक्त पर्वतिकर्ण महत् ।
 सप्तविंशतिरध्याया पर्वण्यस्मिन्नुदाहृता ॥ १९४
 श्लोका सप्तशत चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
 सख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ॥ १९५

Ks 4 & V₁ B and D₁₋₂₈ insert 4 verses (166*) alluding to (1) Dhrtarāṣṭra crushing the non image of Bhīma (referred to in 191^{ad}), (2) Vidura's pacification of the grief of Dhrtarāṣṭra and (3) the visit of Dhrtarāṣṭra together with the ladies to the battle-field. Another verse from the same source refers to the appeasement of Gāndhārī by Kṛṣṇa (Dvaipāyana²). It has, however, been already referred to in 191^{ad}. The speech of Kṛṣṇa Vāsudeva cannot be described as क्रोधोपशमनक्रिया. The other variants do not introduce any important modifications of the contents. The text of the adhyāya itself, however, in an earlier place, viz verses 187^{ad} and 188^{ab}, refers to an incident which really belongs to our present parvan. They run as follows

तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
 गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य वृथयात्मनः ।

Practically the same MSS as insert the supplementary stanzas (viz Ks 4 V₁ B D with the addition of M₁₋₄ and T₁ and G₇) remove the verses from here to after 193, so that the disclosure by Kuntī of Karna as her son is placed in the Strī, but there are numerous MSS against this sequence, which appears to be a manifest improvement, and Sukthankar has rightly rejected the testimony of the Northern manuscripts against that of the Southern manuscripts re-enforced by four K manuscripts in constituting his text. Now we have to face a double problem. There is no reference to the contents of the Viśokaparvan in these three tables of contents (adhy. 1, st 102ff, adhy 2, st 34-71, and *ibid.*, st 72-234). Are we to understand our present Viśoka as later than these two adhyāyas, which themselves presuppose the developed Mbh with the Harivamśa and the Bhaviṣyat? Secondly, what are the sub-parvans of the Strī and what is their exact extent?

This is no place for going into the pre-history of the Mbh, but for critical purposes we have to probe a problem of an earlier Mbh. Verses forming Appendix A have been rejected from the text on the authority of the Southern MSS. If we are prepared to admit the possibility of these verses having been suppressed by the Southern version because, after the Viśoka adhyāyas, they were felt to be redundant, we have the remnant here of an earlier version of the Mbh preserved in them, which exists side by side with the developed text. In that case it would be wrong to reject the verses forming App I, and we shall have to put up with two parallel versions existing simultaneously. But it is dangerous to adopt the hypothesis of a deliberate suppression of verses, although substitution of verses is of frequent occurrence in the Mbh textual tradition. Moreover, so far as the Strī manuscripts are concerned, they are unanimous in accepting the Viśoka as a sub-parvan, and in spite of the contents of the Parvasamgraha adhyāya, there is an express reference in it to 27 adhyāyas and 775 verses as forming the Strī, which certainly would include our present Viśoka. Further, the reference to the visit of Vyāsa in the first verse of adhyāya 9 which occurs in our MSS, would presuppose the prior existence of adhy 8 where alone there is a reference to the visit of Vyāsa. There cannot, therefore, be any doubt as to the Viśoka being before the authors of adhyas 1 and 2 of the Ādiparvan.

The Anukramanī adhy. does not refer to smaller details and therefore no importance need be attached to the omission of any reference to the Viśoka, but how are we to account for the omission of all reference to it in the Parvasamgraha adhyāya? It must be remembered that there is a Northern version of the adhyāya which has arisen chiefly from the desire to complete the table of contents. There was evidently a feeling that the author of the Parvasamgraha had done his work very negligently. In fact his summary of Books IX-XVIII is very sketchy and the additional passages in Sukthankar's foot-notes to the Ādi 96*, 101*, 103*, 104*, 106*, 108*, 110*-113*, 116*, 119*, 122*-125*, 128*, 130*-134*, 136*, 137*, 139*, 142*, 144*, 145*, 151*, 157*-168*, 172*, 173*, in the Northern version are intended by their authors more or less as corrigenda to the Parvasamgraha. Its summary of the Saptika (cf Velankar, Intro, page xxxi) and that of the Āranyaka are highly unsatisfactory. The Vainya-upākhyāna, which it mentions in the Āranyaka, does not figure there at all. No importance should, therefore, be attached to the silence of the Parvasamgraha about any incident in the Mbh.

There is another argument to show the authenticity of the Viśoka. The situation of Dhrtaraṣṭra offered an opportunity for moralization which the redactors of the Mbh were not likely to throw away. Splendid use has been made of the scene of the battle field. It presumably belongs to the original conception of the Mbh and not to its later development, which may not be affirmed of adhy 8 or 11, 16 or 26, 18-23.

The next question is should the Parvasamgraha enumeration be in view of the consensus of MS authority in favour of only two sub-paras. Viśoka (adhyāyas 1-8) and the Strī (adhys 9-27), and not three. At least the sub-parvan of the Parvasamgraha is concerned, the enumeration is as author of the Parvasamgraha himself, and it would appear that if the MS agreed to differ from it, it need not be adhered to. It is, however, quite possible the Parvasamgraha enumeration may substantially represent an earlier division. In that case, what are we to make of the title जलप्रदानिक coming in the beginning of the Strī, which appears to be entirely out of place? I have to make a last-resort suggestion in order to get over this difficulty. We have a Sanskrit stage-tradition that a principal character sheds tears, water is offered to him for washing the eyes, and he is regarded as an impurity. *Udakadāna* or *jalapradāna* perhaps was an idiom for consolation of grief, but when it fell out of use the term *Viśoka* substituted. As opposed to *Jalapradāna* there is the expression *udakakarma* 22^a, and the verb *kr* and not *dā* is used for denoting performance of funeral in 27. 3^{aa}, 4^a, 11^a, 21^a. It is only the author of the Parvasamgraha who has mentioned the *toyakarman* as a part of the *udakadāna* of kings (cf I 2 187^{aa}). The meaning assigned to *jalapradāna* here found acceptable, adhys 25-27 could well form the *Śrāddha* sub-parvan, and the tripartite division of the Strīparvan be brought perfectly in order.

* * * * *

In conclusion I have to record my thanks to the late Shri S. N. Tadpatrikar, to the late Shri M. V. Vaidya, and to Shri N. M. Khuperkar, all of the Mahābhārata staff, for various forms of help received from them.

V. G. PARANJPE

CONCORDANCE OF THIS EDITION

With the Bombay, Calcutta and Madras (P P S Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	not numbered	not numbered	—
1 1-6 ^{abed}	1 1-6	1-6	1 1-6
1 6 ^{ef} -7 ^{ab}	1 7	7	1 7 .
1 7 ^e -8 ^b	1 8 ^{abed}	8	1 7½-8½ ^{ab}
1 8 ^e	1 8 ^e	9 ^a	1 8½ ^e
1 8 ^d	1 8 ^f	9 ^b	—
2* (subst 8 ^d)	—	—	1 8½ ^d , 9
1 9-16 ^{ed}	1 9-16	10-17	1 10-17
1 16 ^{ef}	1 17 ^{ab}	18 ^{ab}	1 17½
1 17-19 ^{ed}	1 17 ^{ed} -20 ^{ab}	18 ^{ed} -21 ^{ab}	1 18½-20½
1 19 ^{ef}	1 20 ^{ed}	21 ^{ed}	1 21
1 20-22 ^{ed}	1 21-23	22-24	1 22-24
1 22 ^{ef}	1 24 ^{ab}	25 ^{ab}	1 25 ^{ab}
1 23 ^{abed}	1 24 ^{ed} -25 ^{ab}	25 ^{ed} -26 ^{ab}	1 25 ^{ed} -26 ^{ab}
1 23 ^{ef}	1 25 ^{ed}	26 ^{ed}	1 26 ^{ed}
3*	1 26	27	1 27
1 24 ^{abed}	1 27	28	1 28
1 24 ^{ef}	1 28 ^{ab}	29 ^{ab}	1 28½
1 25 ^{ab}	1 28 ^{ed}	29 ^{ed}	1 29½ ^{ab}
4*	1 29-30 ^{ab}	30-31 ^{ab}	1 29½ ^{ed} -30½
1 25 ^{ed}	1 30 ^{ed}	31 ^{ed}	1 31
—	1 30 ^{ef} = 33 ^{ab}	—	—
5*	1 31-32	32-33	—
1 26 ^{ab}	1 33 ^{ab}	34 ^{ab}	1 31½
1 26 ^{ed} -29 ^{ab}	1 33 ^{ed} -36 ^{ab}	34 ^{ed} -37 ^{ab}	1 32½-34½
1 29 ^{ed}	1 36 ^{ed}	37 ^{ed}	1 35
1 30-36	1 37-43	38-44	1 36-42
—	—	—	1 42½ = 6*
1 37	1 44	45	1 43½
2 1-2 ^{ab}	2 1-2 ^{ab}	46-47 ^{ab}	2 1-2 ^{ab}
2 2 ^{ed}	—	—	—
6* (for 2 ^{ed})	2 2 ^{ed}	47 ^{ed}	2 2 ^{ed}
2 3-5	2 3-5	48-50	2 3-5
7*, 1-4	2 6-7	51-52	2 6-7

The next question is should the Parvasamgraha enumeration be binding on us in view of the consensus of MS authority in favour of only two sub-parvans, viz the Viśoka (adhyāyas 1-8) and the Strī (adhys 9-27), and not three . At least so far as the sub-parvan of the Parvasamgraha is concerned, the enumeration is as late as the author of the Parvasamgraha himself, and it would appear that if the MSS have all agreed to differ from it, it need not be adhered to . It is, however, quite possible that the Parvasamgraha enumeration may substantially represent an earlier division, and, in that case, what are we to make of the title जलप्रदानिक coming in the beginning of the Strī, which appears to be entirely out of place ? I have to make a last-resort suggestion in order to get over this difficulty . We have a Sanskrit stage tradition that when a principal character sheds tears, water is offered to him for washing the eyes, as tears were regarded as an impurity . Uḍakadāna or jalapradāna perhaps was an idiomatic expression for consolation of grief, but when it fell out of use the term Viśoka was substituted . As opposed to *Jalapradāna* there is the expression *udakakarman* 27 22^a, and the verb *ki* and not *dā* is used for denoting performance of funeral rites in 27. 3^a, 4^a, 11^a, 21^a . It is only the author of the Parvasamgraha who has mentioned the *toyakarman* as a part of the *udakadāna* of kings (cf I 2 187^a) . If the meaning assigned to *jalapradāna* be found acceptable, adhys 25-27 could very well form the *Śrāddha* sub-parvan, and the tripartite division of the Strīparvan becomes perfectly in order

* * * * *

In conclusion I have to record my thanks to the late Shri S N Tadpatrikar, to the late Shri M V. Vaidya, and to Shri N M. Khuperkar, all of the Mahābhārata staff, for various forms of help received from them

V. G. PARANJPE

CONCORDANCE OF THIS EDITION

With the Bombay, Calcutta and Madras (P P S Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	not numbered	not numbered	—
1 1-6 ^{abed}	1 1-6	1-6	1 1-6
1 6 ^{ef} -7 ^{ab}	1 7	7	1 7 .
1 7 ^e -8 ^b	1 8 ^{abed}	8	1 7½-8½ ^{ab}
1 8 ^e	1 8 ^e	9 ^a	1 8½ ^e
1 8 ^d	1 8 ^f	9 ^b	—
2* (subst 8 ^d)	—	—	1 8½ ^d , 9
1 9-16 ^{ed}	1 9-16	10-17	1 10-17
1 16 ^{ef}	1 17 ^{ab}	18 ^{ab}	1 17½
1 17-19 ^{ed}	1 17 ^{ed} -20 ^{ab}	18 ^{ed} -21 ^{ab}	1. 18½-20½
1 19 ^{ef}	1 20 ^{ed}	21 ^{ed}	1 21
1 20-22 ^{ed}	1 21-23	22-24	1 22-24
1 22 ^{ef}	1 24 ^{ab}	25 ^{ab}	1 25 ^{ab}
1 23 ^{abed}	1 24 ^{ed} -25 ^{ab}	25 ^{ed} -26 ^{ab}	1 25 ^{ed} -26 ^{ab}
1 23 ^{ef}	1 25 ^{ed}	26 ^{ed}	1 26 ^{ed}
3*	1 26	27	1 27
1 24 ^{abed}	1 27	28	1 28
1 24 ^{ef}	1 28 ^{ab}	29 ^{ab}	1 28½
1 25 ^{ab}	1 28 ^{ed}	29 ^{ed}	1 29½ ^{ab}
4*	1 29-30 ^{ab}	30-31 ^{ab}	1 29½ ^{ed} -30½
1 25 ^{ed}	1 30 ^{ed}	31 ^{ed}	1 31
—	1 30 ^{ef} = 33 ^{ab}	—	—
5*	1 31-32	32-33	—
1 26 ^{ab}	1 33 ^{ab}	34 ^{ab}	1 31½
1 26 ^{ed} -29 ^{ab}	1 33 ^{ed} -36 ^{ab}	34 ^{ed} -37 ^{ab}	1 32½-34½
1 29 ^{ed}	1 36 ^{ed}	37 ^{ed}	1 35
1 30-36	1 37-43	38-44	1 36-42
—	—	—	1 42½ = 6*
1 37	1 44	45	1 43½
2 1-2 ^{ab}	2 1-2 ^{ab}	46-47 ^{ab}	2 1-2 ^{ab}
2 2 ^{ed}	—	—	—
6* (for 2 ^{ed})	2 2 ^{ed}	47 ^{ed}	2 2 ^{ed}
2 3-5	2 3-5	48-50	2 3-5
7*, 1-4	2 6-7	51-52	2 6-7

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
7*, 5	2 8 ^{ab}	53 ^{ab}	2 7½
7*, 6	2 8 ^{cd}	53 ^{cd}	—
7*, 7-10	2 9-10	54-55	2 8½-9½
2 6-11	2. 11-16	56-61	2 10½-15½
8*	2. 17-20	62-65	2 16½-19½
2. 12-14	2 21-23	66-68	2 20½-22½
9*	2 24	69	2 23½
2 15-17 ^{ab}	2 25-27	70-72	2 24½-26½
2. 17 ^{cd}	2 28 ^{ab}	73 ^{ab}	2 27
2. 18 ^{ab}	2 28 ^{cd}	73 ^{cd}	2. 28 ^{ab}
10*	—	—	2 28 ^{cd}
2 18 ^{cd}	2 29 ^{ab}	74 ^{ab}	2 29 ^{ab}
2. 19	2. 29 ^{cd} -30 ^{ab}	74 ^{cd} -75 ^{ab}	2 29 ^{cd} , 29½
2. 20	2. 30 ^{cd} & 7	75 ^{cd} -76 ^{ab}	2 30½
2. 21-23	2. 31-33	76 ^{cd} -79 ^{ab}	2 31½-33½
11*	2 34-37	79 ^{cd} -83 ^{ab}	—
3 1-4	3. 1-4	84-87	3. 1-4
12*	3. 5-7	88-90	—
3. 5-8	3 8-11	91-94	3 5-8
3 9 ^{ab}	3 12 ^{ab}	95 ^{ab}	—
3 9 ^{cd} -11 ^{ab}	3 12 ^{cd} -14 ^{ab}	95 ^{cd} -97 ^{ab}	3 9-10
3 11 ^{cd}	3 14 ^{cd}	97 ^{cd}	3 10½
3 12-16	3 15-19	98-102	3 11½-15½
13* (subst 16 ^{cd})	—	—	—
3. 17	3 20	103	3 16½
4. 1-2	4 1-2	104-105	4 1-2
14*	—	—	—
4 3-8 ^{cd}	4 3-8	106-111	4 3-8
4 8 ^{cd}	4 9 ^{ab}	112 ^{ab}	4. 9 ^{ab}
15*	4 9 ^{cd}	112 ^{cd}	—
16*	4 10 ^{ab}	113 ^{ab}	4 11
4 9	4 10 ^{cd} -11 ^{ab}	113 ^{cd} -114 ^{ab}	4 9 ^{cd} , 9½
4 10	4 11 ^{cd} & 7	114 ^{cd} -115 ^{ab}	4 10½
4 11-13	4 12-14	115 ^{cd} -118 ^{ab}	4 12-14
17*, 1-2	4 15	118 ^{cd} -119 ^{ab}	4 15
17*, 3	4 16 ^{ab}	119 ^{cd}	4 15½
17*, 4-7	4 16 ^{cd} -18 ^{ab}	120-121	4. 16½-17½
17*, 8	4. 18 ^{cd}	122 ^{ab}	4. 18

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
17*, 9	4 19 ^{ab}	122 ^{ed}	4 19 ^{ab}
4 14 ^{ab}	4 19 ^{ed}	—	—
4 14 ^{ed} -15	4 19 ^{ed} -20	123-124	4 19 ^{ed} -20
5 1-4 ^{ab}	5 1-4 ^{ab}	125-128 ^{ab}	5 1-4 ^{ab}
18*	5 4 ^{ed}	—	—
5 4 ^{ed} -5	5 5-6 ^{ab}	128 ^{ed} -129	5 4 ^{ed} -5
19*	—	—	—
5 6-12	5 6 ^{ed} -13 ^{ab}	130-136	5 6-12
5 18 ^{ab}	5 18 ^{ed}	137 ^{ab}	—
20*	—	—	5 18 ^{ab}
21*	5 14 ^{ab}	137 ^{ed}	—
5 18 ^{ed} -15 ^{ed}	5 14 ^{ed} -16	138 ^{ab} -140 ^{ab}	5 18 ^{ed} -15
5 15 ^{ed}	5 17 ^{ab}	140 ^{ed}	5 15 ^½
5 16-17 ^{ed}	5 17 ^{ed} -19 ^{ab}	141-142	5 16 ^½ -17 ^½
5 17 ^{ed} -22 ^{ab}	5 19 ^{ed} -24 ^{ab}	143-147 ^{ed}	5 18 ^½ -22 ^½
5 22 ^{ed}	5 24 ^{ed}	148 ^{ab}	5 23
6 1-5	6 1-5	149-153	6 1-5
6 6 ^{ab}	6 6 ^{ab}	154 ^{ab}	6 5 ^½
6 6 ^{ed}	6 6 ^{ed} -7 ^{ab}	154 ^{ed} -155 ^{ab}	6 6 ^½
6 7 ^{ab}	6 7 ^{ed}	155 ^{ed}	6 7
6 7 ^{ed}	6 8	156	6 8
6 8-9 ^{ed}	6 9-10	157-158	6 9-10
6 9 ^{ed}	6 11 ^{ab}	159 ^{ab}	6 10 ^½
6 10 ^{ab}	6 11 ^{ed} -12 ^{ab}	159 ^{ed} -160 ^{ab}	6 11 ^½
6 10 ^{ed}	6 12 ^{ed}	160 ^{ed}	6 12
6 11-12	6 13-14	161-162	6 13-14
22*	—	—	—
7 1-4	7 1-4	163-166	7 1-4
7 5 ^{ab}	7 5 ^{ab}	167 ^{ab}	7 4 ^½
7 5 ^{ed} -6 ^{ab}	7 5 ^{ed} -6 ^{ab}	167 ^{ed} -168 ^{ab}	7 5 ^½
7 6 ^{ed}	7 6 ^{ed}	168 ^{ed}	7 6
7 7-11	7 7-11	169-173	7 7-11
7 12 ^{ab}	7 12 ^{ab}	174 ^{ab}	7 11 ^½
7 12 ^{ed}	7 12 ^{ed}	174 ^{ed}	7 12
7 13-14 ^{ab}	7 13-14 ^{ab}	175-176 ^{ab}	7 13-14 ^{ab}
7 14 ^{ed}	7 14 ^{ed}	176 ^{ed}	7 15 ^{ab}
23*	7 16-18	178-180	—
7. 15 ^{ab}	7. 15 ^{ab}	177 ^{ab}	7. 14 ^{ed}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	7 15 ^{cd} = 14 ^{cd}	177 ^{ed} = 176 ^{cd}	—
7 15 ^{cd} -16 ^{ab}	7. 19	181	7 15 ^{ed} -16 ^{ab}
7 16 ^{cd}	7 20 ^{ca}	182 ^{ab}	7 16 ^{ed}
7 17 ^{ab}	7 20 ^{ab}	182 ^{cd}	7 17 ^{ab}
7 17 ^{ed}	7 20 ^{ef}	183 ^{ab}	7 17 ^{cd}
24*	7 21	183 ^{ed} -184 ^{ab}	7 18
7 18	7. 22	184 ^{ed} -185 ^{ab}	7 19
25*	—	—	—
7 19-20	7 23-24	185 ^{ed} -187 ^{ab}	7. 20-21
26*, 1-6	7 25-27	187 ^{cd} -190 ^{ab}	7 22-24
26*, 7	7 28 ^{ab}	190 ^{ed}	7 24½
26*, 8	7 28 ^{ed}	191 ^{ab}	7 25½ ^{ab}
26*, 9	7 29 ^{ab}	191 ^{ed}	—
26*, 10	7 29 ^{ed}	192 ^{ab}	7 25½ ^{ed}
27*	—	—	7 26½
8 1-2	8 1-2	193-194	8 1-2
8 3 ^{ab}	8 3 ^{ab}	195 ^{ab}	8 2½
8 3 ^{ed} -4 ^{ab}	8 3 ^{ed} -4 ^{ab}	195 ^{cd} -196 ^{ab}	8 3½
8 4 ^{cd}	8 4 ^{ed}	196 ^{ed}	8 4
5 5-9 ^{ab}	8 5-9 ^{ab}	197-201 ^{ab}	8. 5-9 ^{ab}
28*	8 9 ^{ed}	201 ^{ed}	—
8 9 ^{ed} -10 ^{ab}	8. 10	202	8 9 ^{ed} -10 ^{ab}
8 10 ^{cd, ef}	8. 11	203	8 10 ^{ed} , 10½
8 11	8 12	204	8 11½
8. 12 ^{ab}	8 13 ^{ab}	205 ^{ab}	8 12
8 12 ^{ed} -13 ^{ab}	8 13 ^{ed} -14 ^{ab}	205 ^{ed} -206 ^{ab}	8. 13
8 13 ^{ed}	8 14 ^{ed}	206 ^{cd}	8 13½
8 14-20 ^{ed}	8 15-21	207-213	8 14½-20½
8 20 ^{ef}	8 22 ^{ab}	214 ^{ab}	8. 21
8 21	8 22 ^{ed} -23 ^{ab}	214 ^{ed} -215 ^{ab}	8 22
8 22 ^{ab}	8 23 ^{ed}	215 ^{ed}	8. 22½
8 22 ^{ed, ef}	8 24	216	8 23½
8 23	8 25	217	8. 24½
8. 24 ^{ab, ed}	8 26	218	8 25
8 24 ^{ef}	8 27 ^{ab}	219 ^{ab}	8 25½
8 25-29 ^{ed}	8 27 ^{ed} -32 ^{ab}	219 ^{ed} -224 ^{ab}	8 26½-30½
29*	8 32 ^{ed} -34 ^{ab}	224 ^{ed} -226 ^{ab}	—
8 29 ^{ef}	8. 34 ^{ed}	226 ^{ed}	8. 31

Cnt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
8 30-48	8 35-53	227-245	8 32-50
30*	—	—	—
9 1	9 1	246	9 1
App, 1	9 2-23	247-268	—
9 2	—	—	9 2
31* (subst 2)	10 1	269	—
9 3-21	10 2-20	270-288	9 3-21
10 1-7	11 1-7	289-295	10 1-7
32*	—	—	10 7½
10 8-23	11 8-23	296-311	10 8½-23½
33*	11 24	312	—
11 1-15 ^{ab}	12 1-15 ^{ab}	313-327 ^{ab}	11 1-15 ^{ab}
34*	—	—	—
11 15 ^{cd} -30	12 15 ^{cd} -30	327 ^{cd} -342	11 15 ^{cd} -30
12 1-3 ^a	13 1-3 ^a	343-345 ^a	12 1-3 ^a
35*	13 3 ^b -5 ^a	345 ^b -347 ^a	12 3 ^b -5 ^a
12 3 ^{cd}	13 5 ^{bcd}	347 ^{bcd}	12 5 ^{bcd}
12 4-15	13 6-17	348-359	12 6-17
13 1-9	14 1-9	360-368	13 1-9
13, 10 ^{ab}	14 10 ^{ab}	369 ^{ab}	—
36* (subst 10 ^{ab})	—	—	13 10 ^{ab}
13, 10 ^{cd}	14 10 ^{cd}	369 ^{cd}	13 10 ^{cd}
37*	—	—	—
38*	14, 11	370	13 11
39*	14 12	371	13 12
13, 11-19	14 13-21	372-380	13 13-21
14 1-3	15 1-3	381-383	14 1-3
40*	15 4	385	14 4
14, 4 ^{ab}	15, 5 ^{ab}	384 ^{ab}	15, 5 ^{ab}
14, 4 ^{cd}	15, 5 ^{cd}	384 ^{cd}	14, 5½
—	—	—	14, 5 ^{cd}
14 5-14	15, 6-15	386-395	14, 6½-15½
14 15	15 16	396	14 17½ ^{cd} -18½ ^{ab}
41*	—	—	14 18½ ^{cd}
14 16	15 17	397	14 16½
42*	—	—	—
43*	—	—	—
14 17-18	15, 18-19	398-399	14 17½ ^{ab}
			14 19½-20½

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed.
14 19 ^{ab}	15 20 ^{ab}	400 ^{ab}	14 21 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
14 19 ^{ed}	15 20 ^{ed}	400 ^{ed}	14 21 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
44*	15 20 ^{er}	401 ^{ab}	—
14 20-22	15 21-23	402-404	14 22 $\frac{1}{2}$ -24 $\frac{1}{2}$
15 1-6 ^{ed}	15 24-29	405-410	15 1-6
15 6 ^{er}	15 30 ^{ab}	411 ^{ab}	15 7 ^{ab}
15 7 ^{ab}	15 30 ^{ed}	411 ^{ed}	15. 7 ^{ed}
15 7 ^{ed}	15. 31 ^{ab}	412 ^{ab}	15 7 $\frac{1}{2}$
15 8-12 ^{ed}	15 31 ^{ed} -36 ^{ab}	412 ^{ed} -417 ^{ab}	15 8 $\frac{1}{2}$ -12 $\frac{1}{2}$
15 12 ^{er}	15 36 ^{ed}	417 ^{ed}	15 13
15 13 ^{ab,ed}	15 37	418	15 14
15 13 ^{er}	15 38 ^{ab}	419 ^{ab}	15 14 $\frac{1}{2}$
15 14-15	15. 38 ^{ed} -40 ^{ab}	419 ^{ed} -421 ^{ab}	15 15 $\frac{1}{2}$ -16 $\frac{1}{2}$
15 16 ^{ab}	15 40 ^{ed}	421 ^{ed}	15. 17
15. 16 ^{ed} -17 ^{ab}	15 41	422	15 18
15. 17 ^{ed}	15. 42 ^{ab}	423 ^{ab}	15. 18 $\frac{1}{2}$
15. 18-20	15 42 ^{ed} -44 ^{er}	423 ^{ed} -426 ^{ab}	15. 19 $\frac{1}{2}$ -21 $\frac{1}{2}$
16. 1-25 ^{ab}	16. 1-25 ^{ab}	427-451 ^{ab}	16 1-25 ^{ab}
45*	—	—	16. 25 ^{ed}
16. 25 ^{ed}	16. 25 ^{ed}	451 ^{ed}	16. 25 $\frac{1}{2}$
16. 26-45	16. 26-45	452-471	16. 26 $\frac{1}{2}$ -45 $\frac{1}{2}$
46*, 1-2	16. 46	—	—
46*, 3-4	—	—	—
16 46-50	16 47-51	472-476	16 46 $\frac{1}{2}$ -50 $\frac{1}{2}$
16 51 ^{ab}	16 52 ^{ab}	477 ^{ab}	—
16 51 ^{ed}	16 52 ^{ed}	477 ^{ed}	16 51
16. 52-55	16 53-56	478-481	16 52-55
47*	16 57 ^{ab}	—	—
16 56-58	16 57 ^{ed} -60 ^{ab}	482-484	16 56-58
16. 59 ^{ab}	16 60 ^{ed} -61 ^{ab}	485 ^{ab,ed}	16 59 ^{ab}
48*	16. 61 ^{ed}	—	16 60 ^{ab}
49*	—	—	—
16 59 ^d	16 61 ^b	485 ^d	16. 59 ^d
16 59 ^e	16 61 ^e	486 ^a	16 60 ^a
16 59 ^r	16 61 ^r	486 ^b	16 60 ^d
17. 1-2	17 1-2	487-488	17 1-2
17 3 ^{ab}	17 3 ^{ab}	489 ^{ab}	17 2 $\frac{1}{2}$
17.-3 ^{ed}	17 3 ^{ed}	489 ^{ed}	17 3

Cnt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
17 4 ^{abed}	17 4	490	17 4
17 4 ^{ef}	17 5 ^{ab}	491 ^{ab}	17 4½
17 5 ^{abed}	17 5 ^{ed} -6 ^{ab}	491 ^{ed} -492 ^{ab}	17 5½
17 5 ^{ef}	17 6 ^{ed}	492 ^{ed}	17 6
17 6 ^{ab}	17 7 ^{ab}	498 ^{ab}	17 7 ^{ab}
50*	—	—	—
17 6 ^{ed} -7	17 7 ^{ed} -8	498 ^{ed} -494	17 7 ^{ed} -8
17 8	17 9	495	17 8½, 9
17 9-11	17 10-12	496-498	17 10-12
51*	17 13	499	17 13
17 12-30	17 14-32	500-518	17 14-32
18 1-19	18 1-19	519-537	18 1-19
18 20 ^{ab}	18 20 ^{ab}	538 ^{ab}	—
18 20 ^{ed}	18 20 ^{ed}	538 ^{ed}	18 19½
18 21	18 21	539	18 20½
18 22 ^{ab}	18 22 ^{ab}	540 ^{ab}	18 21
18 22 ^{ed}	18 22 ^{ed}	540 ^{ed}	18 21½
18 23 ^{ab}	18 23 ^{ab}	541 ^{ab}	18 22
18 23 ^{ed} -26 ^{ab}	18 23 ^{ed} -26 ^{ab}	541 ^{ed} -544 ^{ab}	18 23-25
18 26 ^{ed}	18 26 ^{ed}	544 ^{ed}	18 25½
18 27	18 27	545	18 26½
52*	—	—	—
18 28	18 28	546	18 27½
19 1-8	19 1-8	547-554	19. 1-8
19 9 ^{ab}	19 9 ^{ab}	555 ^{ab}	19 8½
53*	—	—	—
19 9 ^{ed} -10 ^{ab}	19 9 ^{ed} -10 ^{ab}	555 ^{ed} -556 ^{ab}	19 9½
19 10 ^{ed}	19 10 ^{ed}	556 ^{ed}	19 10
19 11-21	19 11-21	557-567	19 11-21
20 1-6	20 1-6	568-573	20 1-6
20 7	20 7	574	20 6½, 7
20 8	20 8	575	20 8
20 9 ^{ab}	20 9 ^{ab}	576 ^{ab}	20 8½
20. 9 ^{ed} -10 ^{ab}	20 9 ^{ed} -10 ^{ab}	576 ^{ed} -577 ^{ab}	20 9½
20 10 ^{ed}	20 10 ^{ed}	577 ^{ed}	20 10
20 11-13	20 11-13	578-580	20 11-13
54*, L 1	20 14 ^{ab} = 15 ^{ab}	581 ^{ab} = 582 ^{ab}	20 14 ^{ab}
54*, L 2	20 14 ^{ed}	581 ^{ed}	20. 14 ^{ed}
Strn 5*			

Crit. Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
20 14-15 ^{abed}	20 15 ^{cd} -17 ^{abc}	582 ^{cd} -584 ^{abc}	20 15-17 ^a
55*	—	—	—
20 15 ^f	20 17 ^d	584 ^d	20 17 ^b
20 16-18 ^{cd}	20 18-20	585-587	20 17 ^{cd} -20 ^{ab}
20 18 ^{ef}	20 21 ^{ab}	588 ^{ab}	20 20 ^{cd}
20 19-22	20 21 ^{cd} -25 ^{ab}	588 ^{cd} -592 ^{ab}	20 21-24
20 23-26	20 25 ^{cd} -29 ^{ab}	592 ^{cd} -596 ^{ab}	20 24 ¹ / ₂ -27 ¹ / ₂
56*	—	—	—
20 27-32 ^{cd}	20 29 ^{cd} -35 ^{ab}	596 ^{cd} -602 ^{ab}	20 28 ¹ / ₂ -33 ¹ / ₂
57*	—	—	20 34 ¹ / ₂ ^{ab}
20 32 ^{ef}	20 35 ^{cd}	602 ^{cd}	20 34 ¹ / ₂ ^{cd}
21 1-14	21 1-14	603-616	21 1-14
22 1-11 ^{ab}	22 1-11 ^{ab}	617-627 ^{ab}	22 1-11 ^{ab}
58*	—	—	—
22 11 ^{cd} -12	22 11 ^{cd} -12	627 ^{cd} -628	22 11 ^{cd} -12
22 13 ^{ab}	22 13 ^{ab}	629 ^{cd}	22 13 ^{ab}
22. 13 ^{cd}	22 13 ^{cd}	629 ^{ab}	22 13 ^{cd}
22 14-18	22 14-18	630-634	22 14-18
23. 1-2	23 1-2	635-636	23 1-2
59*	—	—	23. 3
23 3-26	23 3-26	637-660	23 4-27
23 27 ^{ab}	23 27 ^{ab}	661 ^{ab}	23 27 ¹ / ₂
—	—	—	23 28 ¹ / ₂ , 29 ¹ / ₂ ^{ab}
23 27 ^{cd}	23 27 ^{cd}	661 ^{cd}	23 29 ¹ / ₂ ^{cd}
23 28-39	23 28-39	662-673	23 30 ¹ / ₂ -41 ¹ / ₂
23 40 ^{ab}	23 40 ^{ab}	674 ^{ab}	23 42
23 40 ^{cd} -42 ^{ab}	23 40 ^{cd} -42 ^{ab}	674 ^{cd} -676 ^{ab}	23 43-44
23 42 ^{cd}	23 42 ^{cd}	676 ^{cd}	23 44 ¹ / ₂
24. 1-4	24 1-4	677-680	24 1-4
24 5-10	24 5-10	681-686	Not numbered
24. 11-15 ^{ab}	24 11-15 ^{ab}	687-691 ^{ab}	24 5-9 ^{ab}
60*	24 15 ^{cd} -16 ^{ab}	—	—
24 15 ^{cd}	24 16 ^{cd}	691 ^{cd}	24 9 ^{ab}
24 16	24 17	692	24 10
24 17	24 19	693	24 11
61*	24 18	694	24. 12
24 18-28	24 20-30	695-705	24 13-23
62*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
25 1-13 ^{ab}	25 1-13 ^{ab}	706-718 ^{ab}	25 1-13 ^{ab}
63*	25 13 ^{cd} -15 ^{ab}	718 ^{cd} -720 ^{ab}	25 13 ^{cd} -15 ^{ab}
25 13 ^{cd} -19 ^{ab}	25 15 ^{cd} -21 ^{ab}	720 ^{cd} -726 ^{ab}	25 15 ^{cd} -21 ^{ab}
64*	—	—	—
25 19 ^{cd} -29 ^{ed}	25 21 ^{cd} -31	726 ^{cd} -736	25 21 ^{cd} -31
25 29 ^{ef} -30 ^{ed}	25 32 ^{ab} -33 ^{az}	737-738 ^{ab}	25 32-33 ^{az}
25 30 ^{ef}	25 33 ^{cd}	738 ^{ed}	25 33 ^{cd}
65*	—	—	25 34 ^{ab}
25 31 ^{ab}	25 34 ^{ab}	739 ^{ab}	25 34 ^{cd}
25 31 ^{ed}	25 34 ^{ed}	739 ^{cd}	25 34 $\frac{1}{2}$
25 32-36	25 35-39	740-744	25 35 $\frac{1}{2}$ -39 $\frac{1}{2}$
25 37 ^{ab}	25 40 ^{ab}	745 ^{ab}	25 40
25 37 ^{ed} -38 ^{ab}	25 40 ^{ed} -41 ^{ab}	745 ^{ed} -746 ^{ab}	25 41
25 38 ^{cd}	25 41 ^{ed}	746 ^{ed}	25 41 $\frac{1}{2}$
25 39-41 ^{ed}	25 42-44	747-749	25 42 $\frac{1}{2}$ -44 $\frac{1}{2}$
66*	25 45 ^{ab}	—	25 45 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
25 41 ^{ef}	25 45 ^{ed}	750 ^{az}	25 45 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
25 42	25 46	750 ^{ed} -751 ^{ab}	25 46 $\frac{1}{2}$
25 43	25 47	752	25 47 $\frac{1}{2}$
25 44 ^{ab}	25 49 ^{ab}	753 ^{ab}	25 48 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
25 44 ^{ed}	25 48 ^{ab}	753 ^{ed}	25 48 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
67*	25 48 ^{ed}	—	—
25 45	25 49 ^{ed} -50 ^{ab}	754	25 49 $\frac{1}{2}$
25 46	25 50 ^{ed,ef}	755	25. 50 $\frac{1}{2}$
26 1-11 ^{az}	26 1-11 ^{az}	756-766 ^{ab}	26 1-11 ^{ab}
68*	—	—	—
26 11 ^{ed} -14	26 11 ^{ed} -14	766 ^{ed} -769	26 11 ^{ed} -14
69*	—	—	26 17 ^{ab}
26 15-16	26 15-16	770-771	26 15-16
26 17 ^{ab}	26 17 ^{ab}	772 ^{ab}	26 17 ^{ed}
26 17 ^{ed}	26 17 ^{ed}	772 ^{ed}	26 17 $\frac{1}{2}$
26 18-19	26 18-19	773-774	26 18 $\frac{1}{2}$ -19 $\frac{1}{2}$
26 20-38 ^{ab}	26 20-38 ^{ab}	775-798 ^{ab}	26 20 $\frac{1}{2}$ -38 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
70*	—	—	—
26 38 ^{ed} -41	26 38 ^{ed} -41	793 ^{ed} -796	26 38 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -41 $\frac{1}{2}$
26 42 ^{ab}	26 42 ^{ab}	797 ^{ab}	26 42
26 42 ^{cd} -43 ^{ab}	26 42 ^{ed} -43 ^{ab}	797 ^{ed} -798 ^{ab}	26 43
26 43 ^{ed}	26 43 ^{ed}	798 ^{ed}	26 43 $\frac{1}{2}$

Crit Ed.	Bom. Ed.	Cal Ed.	Madras Ed.
26. 44	26. 44	799	26. 44 $\frac{1}{2}$
27. 1-2	27 1-2 ^{ab}	800-801 ^{ab}	27 1-2 ^{ab}
71*	—	—	27. 2 ^{ed}
27 2 ^{ed} -3 ^a	27. 2 ^{ed} -3 ^{ab}	801 ^{ed} -802 ^{ab}	27. 3
27. 3 ^{ed}	27 3 ^{ed}	802 ^{ed}	27. 3 $\frac{1}{2}$
27. 3 ^{ed}	27. 4 ^{ab}	803 ^{ab}	27. 4
27. 4-9	27 4 ^{ed} -10 ^{ab}	803 ^{ed} -809 ^{ab}	27 5-10
72*	—	—	—
27. 10 ^{ab}	27 10 ^{ed}	809 ^{ed}	27. 11 ^{ab}
73*	27 11 ^{ab}	810 ^{ab}	27 11 ^{ed}
27. 10 ^{ed} -11 ^{ab}	27. 11 ^{ed} -12 ^{ab}	810 ^{ed} -811 ^{ab}	27 12
27. 11 ^{ed}	27. 12 ^{ed} -13 ^{ab}	811 ^{ed} -812 ^{ab}	27 13
74*	—	—	—
27 12-13	27 13 ^{ed} -15 ^{ab}	812 ^{ed} -814 ^{ab}	27 14-15
75*	27. 15 ^{ed} -16 ^{ab}	814 ^{ed} -815 ^{ab}	27. 16
27. 14	27 16 ^{ed} -17 ^{ab}	815 ^{ed} -816 ^{ab}	27. 16 $\frac{1}{2}$, 17 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
—	—	—	27 17 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
27 15 ^{ab}	27 17 ^{ed} -18 ^{ab}	816 ^{ed} -817 ^{ab}	27 18 $\frac{1}{2}$
—	—	—	27. 19 $\frac{1}{2}$
27 15 ^{ed}	27. 18 ^{ed}	817 ^{ed}	27 20 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
76*	27. 19	818	27. 20 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -21 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
27. 16 ^{ab}	27 20 ^{ab}	819 ^{ab}	27 21 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
27. 16 ^{ed}	27 20 ^{ed} -21 ^{ab}	819 ^{ed} -820 ^{ab}	27. 22 $\frac{1}{2}$
27. 17-18	27. 21 ^{ed} -23 ^{ab}	820 ^{ed} -822 ^{ab}	27. 23 $\frac{1}{2}$ -24 $\frac{1}{2}$
27. 19 ^{ab}	27 23 ^{ab}	822 ^{ed}	27 25
27. 19 ^{ed}	27 24 ^{ab}	823 ^{ed}	27 26 ^{ab}
77*	—	—	—
27. 20 ^{ab}	27 24 ^{ed}	823 ^{ed}	27. 26 ^{ed}
27. 20 ^{ed}	27 25 ^{ab}	824 ^{ab}	27. 26 $\frac{1}{2}$
27. 21-24 ^{ab}	27 25 ^{ed} -28	824 ^{ed} -827	27 27 $\frac{1}{2}$ -30 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
78*	—	—	—
79*	—	—	26 30 $\frac{1}{2}$ ^{ed} -31 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
80*	27 29-30 ^{ab}	—	—
27 24 ^{ed}	27. 30 ^{ed}	828	—
81*	—	—	27 31 $\frac{1}{2}$ ^{ed}
82*	27 30 ^{ed}	—	—
83*	—	—	—

॥ स्त्रीपर्व ॥

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 44	26 44	799	26. 44½
27. 1-2	27 1-2 ^{ab}	800-801 ^{ab}	27. 1-2 ^{ab}
71*	—	—	27 2 ^d
27. 2 ^{cd} -3 ^{ab}	27. 2 ^{cd} -3 ^{ab}	801 ^{cd} -802 ^{ab}	27. 3
27. 3 ^{cd}	27. 3 ^{cd}	802 ^{cd}	27. 3½
27. 3 ^{ef}	27 4 ^{ab}	803 ^{ab}	27. 4
27. 4-9	27. 4 ^{cd} -10 ^{ab}	803 ^{cd} -809 ^{ab}	27 5-10
72*	—	—	—
27. 10 ^{ab}	27. 10 ^{cd}	809 ^{cd}	27 11 ^{ab}
73*	27 11 ^{ab}	810 ^{ab}	27 11 ^{cd}
27. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	27. 11 ^{cd} -12 ^{ab}	810 ^{cd} -811 ^{ab}	27 12
27. 11 ^{cd,ef}	27. 12 ^{cd} -13 ^{ab}	811 ^{cd} -812 ^{ab}	27 13
74*	—	—	—
27. 12-13	27. 13 ^{cd} -15 ^{ab}	812 ^{cd} -814 ^{ab}	27. 14-15
75*	27 15 ^{cd} -16 ^{ab}	814 ^{cd} -815 ^{ab}	27. 16
27. 14	27 16 ^{cd} -17 ^{ab}	815 ^{cd} -816 ^{ab}	27. 16½, 17½ ^{ab}
—	—	—	27. 17½ ^{cd}
27 15 ^{ab,cd}	27 17 ^{cd} -18 ^{ab}	816 ^{cd} -817 ^{ab}	27. 18½
—	—	—	27. 19½
27 15 ^{ef}	27. 18 ^{cd}	817 ^{cd}	27. 20½ ^{ab}
76*	27. 19	818	27. 20½ ^{cd} -21½ ^{ab}
27 16 ^{ab}	27 20 ^{ab}	819 ^{ab}	27. 21½ ^{cd}
27 16 ^{cd,ef}	27 20 ^{cd} -21 ^{ab}	819 ^{cd} -820 ^{ab}	27 22½
27. 17-18	27. 21 ^{cd} -23 ^{ab}	820 ^{cd} -822 ^{ab}	27 23½-24½
27. 19 ^{ab}	27 23 ^{cd}	822 ^{cd}	27 25
27. 19 ^{cd}	27 24 ^{ab}	823 ^{ab}	27. 26 ^{ab}
77*	—	—	—
27. 20 ^{ab}	27. 24 ^{cd}	823 ^{cd}	27. 26 ^{cd}
27. 20 ^{cd}	27 25 ^{ab}	824 ^{ab}	27. 26½
27 21-24 ^{ab}	27 25 ^{cd} -28	824 ^{cd} -827	27 27½-30½ ^{ab}
78*	—	—	—
79*	—	—	26 30½ ^{cd} -31½ ^{ab}
80*	27 29-30 ^{ab}	—	—
27 24 ^{cd}	27 30 ^{cd}	828	—
81*	—	—	27 31½ ^{cd}
82*	27 30 ^{ef}	—	—
83*	—	—	—

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ १
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।

वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत संजयः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकामिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ४
ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया सममिभुतम् ।
अमिगम्य महाप्राज्ञः संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५

☞ Ks Ds commence with 11 9 1

The introductory *mantra*

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except Ks : N1, Ks Ds missing) S Ko : Dn1 Ds : read व्यास (for चैव) in the second line

Before the introductory *mantra*, S1 1ns ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अतः परं विशोकपर्व, S3 ॐ नमः सकलपुत्रदात्रे सर्वविघ्नहन्त्रे श्रीविष्णवे नमः ; Ko श्रीगणेशाय नमः । नमो भगवते वासुदेवाय । नमः ॐ, K1 ॐ नमः श्री भगवते परमात्मने श्रीपुरुषोत्तमाय नमः, Ks Dn2 D1 ५-१ : श्रीगणेशाय नमः ; Dn1 श्रीगणेशाविकार्याय नमः ; Ds श्रीगणपतये नमः, Ds श्रीवेदव्यासाय नमः

Of the MSS which omit the *mantra*, Ks begins with ॐ नमः सरस्वत्यै, N1 नमो नारायणाय ; T1 श्री-गुरुभ्यो नमः श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ॐ ; G1 (marg) स्त्रीपर्व हरिः ॐ, Gs (marg) स्त्रीपर्व, M1 श्रीगणपतये नमः, Ms हरिः, Ms हरिः श्रीगणपतये नमः (marg) पटिञ्जारे कोविलकवक स्त्रीपर्व (sio), M4 हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः । निर्विघ्नमस्तु । ॐ

It should be understood that the words उवाच, ऊचु of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचु, are generally omitted in S and in S Others have these promiscuously Similarly, speakers' names

are often abridged, for instance, वैश for वैशंपायन These vagaries of MSS are ignored in the Critical Apparatus

1 D2 M1 सजय (for जनमेजय) B1-3 repeat 1^{ab} after 5^{ab} —^a) B1-3 (second time) राजन् (for चैव) K2 हत दुर्योधन चैव —^b) K2 हत सैन्य च ; Ks : T2 G1 हतसैन्ये च, N1 हते सैन्येषु — Ks om 1^a-2^a —^c) K2 महाप्राज्ञ, Ks B Dn2 D1-3 : T2 G M1 : राज, Ds M2 राजा (for राज) —^d) S1 Ko तत (for श्रुत्वा)

2 S1 Ks om 2 (for Ks, cf v L 1) Ko reads 2 (mostly damaged) on the marg —^a) Dn1 कौरवो —^b) K2 कृप ; Ds : कृष्ण (for कृप) —^d) K1 : Dn1 D1 : ५-१ G1 : M1-3 किमकुर्वत, K2 कुर्वतु

3 ^a) T1 Gs : M1 : अश्वत्थाम्ना, T2 G1 'थाम्ना. Ks N1 T1 G1 : M1 कूर्त (for श्रुत) —^b) Ds शप्यश्च Gs कारितं. Ks N1 B Dn D1.2.3.4.5.6.7.8.9.10.11.12.13.14.15.16.17.18.19.20.21.22.23.24.25.26.27.28.29.30.31.32.33.34.35.36.37.38.39.40.41.42.43.44.45.46.47.48.49.50.51.52.53.54.55.56.57.58.59.60.61.62.63.64.65.66.67.68.69.70.71.72.73.74.75.76.77.78.79.80.81.82.83.84.85.86.87.88.89.90.91.92.93.94.95.96.97.98.99.100. शापादन्योन्यकारितात् (Dn2 तः ; Ds तान्) Cv as in text —^c) Ks वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि (corrupt) —^d) S2 यदाभाषत S2 Ds Ms सजय, Ds य

4 Ks : om the ref —^a) Ks Dn1 दीने —^b) Ks द्रुत, D1 द्रुमे —^d) Ks महीपति

5 ^a) Ds सममिभुत K1 : चिन्तयामासभिभुत (sio), N1 चिन्तयानमभि — After 5^{ab}, B1-3 repeat 1^{ab} —^c) Dn1 D1 : ५ महाराज (for प्राज्ञ) S सजयो जयतां श्रेष्ठ (M1 : ह्यो) —^d) S राजान् (for संजयो) Gs M2 : हृदम् (for वाक्यम्) B1 : कृष्णवैशंपायनोऽथर्वीत्.

किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता ।
 अक्षौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशां पते ।
 निर्जनेयं वसुमती शून्या संप्रति केवला ॥ ६
 नानादिग्भ्यः समागम्य नानादेस्या नराधिपाः ।
 सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ७
 पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
 गुरूणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधार्दितः ।
 पपात भुवि दुर्धर्षो वाताहत इव द्रुमः ॥ ९

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृजनः ।
 दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम् ॥ १०
 किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।
 ह्यनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः ॥ ११
 हतराज्यो हतसुहृदतक्षुश्च वै तथा ।
 न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान् ॥ १२
 न कृतं सुहृदो वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
 नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३
 सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।

6 Before 6, S K (K₄ missing) N₁ Dn T₁ G₂ s
 M₁ s s ins सजय उवाच —^a) K₂ s N₁ S महाप्राज्ञ
 (K₂ 'ज'), D₂ s 'राजन्' —^b) K₁ नाति(?)शोक,
 D₂ M₂ नास्ति शोक K₂ सहायता S₁ K₀ नास्ति
 शोको महात्मना —^c) K₂ अक्षौहिण्यौ, K₂ अक्षौहिण्यो,
 Dn₁ G₂ M₂ s अक्षौ, T₂ अक्षौहिण्या T₁ दशा
 ह्यष्टौ, T₂ G M₂-4 हता ह्यष्टौ, M₁ हतान्यष्टौ —^d)
 K₁ Dn₁ दशा (for दश) M₂ महीपते —^e) K₀
 निर्जनीय, T G₁ s M निर्जितेय, G₂ निर्जना ते —^f)
 T G₁ s M न्यास्यति, G₂ [इ]वाभाति (for संप्रति)
 T G₂ s M₁ s केवल

7 ^a) M₂ नानादेस्या (for दिग्भ्य) K₂ समा
 गम्य —^b) K₁ s नानादेशा, K₂ s D₂ देशान्, S
 जाता —^c) K₂ s पातितस्त, D₁ s s सहेव (for
 सहितास्) —^d) K₂ सर्वेव; K₂ s Dn₂ सर्वे ते

8 K₂ om 8^{ab} —^a) K₁ s पितृणां —^b) K₁ s
 कुरूणां (for गुरूणां) K (K₄ missing) D₂ T₁ G₁
 Cd चा (K₂ Cd आ, K₂ वा)नुपूर्वेण, N₁ चानुरूपेण,
 Dn₁ D₂ चापि पूर्वेण, G₂ चानुपूर्व्येण —^d) K₁ s s
 D₂ कारय (for य) — For 8^d, S subst

9* ये चान्येऽनुचरा हता ।

प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

[(L. 1) M₂ नु परा (for अनुचरा) — T₁ om.
 line 2 — (L. 2) M₂ सर्वेषां (for सर्वाणि) G₂ कारय
 त्व (for कारयस्व) M₁ नराधिप]

9 N₁ om the ref —^a) K₂ s तच्छ्रुत्वा वचन
 रौद्र —^b) S₁ K₀ राजा पुत्र (for पुत्रपौत्र) G₁
 वधार्दित —^c) Dn₂ इव, D₂ om (for भुवि).

—^d) B₁ वातहत K₂ इव द्रुमा, Dn. महाद्रुम
 D₂ वाता इव द्रुम यथा (sic) — After 9, M₂ reads
 (wrongly for the first time and with variation of
 sequence) 11 9 6^a-17^b repeating the passage in
 its proper place

10 ^a) S₂ हतपुत्रा हतामात्या —^b) S₂ सुहृजना
 G₂ हतपौत्रश्च वै तत —^c) N₁ B₁ कथ, B₁ s Dn₂
 D₁ s s s (by corr, orig as in text) दुःखी (for
 दुःख) G₁ दुःखभूत, M₂ दुःख नु न (for दुःख नून)
 S गमिष्यामि (for भवि)

11 ^a) D₁ s s s तु (for नु) G₂ बुद्धि (for
 बन्धु) —^b) S₁ K₀ s s s B₁ हि (B₁ च) यथा, G₁
 [पु]व च मे, G₂ M₁ s s इय स्वे (M₁ द्वै) (for इय मे)
 N₁ विलूनपक्ष शोचन्मे, G₁ हतपक्षद्वयस्य —^d)
 B₁ s S वैनेतेयस्य सजय

12 ^a) K₁ s s Dn₂ D₂ s s हतराज्यो N₁ B Dn
 D₁ s s s ह (D₂ s ह)तयधुर (Dn₁ 'धु'), G₂ हत
 सुतो —^b) D₂ s G₂ हतचक्षुश्च, T G₁ s M हत
 पुत्रश्च S₁ K₀ Dn₂ तथैव च, K₁ s s D₂ s च यै तदा
 (K₂ s यथा), K₂ हतात्मज, G₁ s च सजय —^c)
 K₂ भ्राजयिष्ये, T G₁ s M न भ्राजामि, G₂ न जीयामि
 S₂ K (K₄ missing) D₂ महाभाग; N₁ बाहो, B₁
 Dn D₁-4 s s राज (for प्राज्ञ) —^d) K₁ रश्मि
 D₂ रश्मिन (for रश्मिर)

13 ^a) K₀ s s N₁ B Dn₂ D₁ s s s s T₂ G₁ s
 M सुहृदां, G₂ सुहृद (for सुहृदो) —^b) G₂ वासु
 देवस्य (for जामदग्न्यस्य) S₁ सर्वे, K₀ सर्वे, B₁
 कल्पत, T G₁ s जल्पित — In S₁ 17^a is lost on

अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः संगृह्यतामिति ॥ १४
 तच्च वाक्यमकृत्वाहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः ।
 न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम् ॥ १५
 दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्दतः ।
 दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ।
 द्रोणदुर्योधनपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ॥ १६
 न स्मराम्यात्मनः किञ्चित्पुरा संजय दुष्कृतम् ।
 यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ॥ १७
 नूनं ह्यपकृतं किञ्चिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।

वेन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ॥ १८
 परिणामश्च वयसः सर्ववन्धुक्षयश्च मे ।
 सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः ।
 कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मया लोके पुमानिह ॥ १९
 तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रतम् ।
 विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं विचिन्वतः ।
 शोकापहं नरेन्द्रस्य संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

a damaged folio —^a) K₁ om च K₂ न देवर्षि
 (for च देवर्षे)

14 ^a) S Ko-2 N₁ Dn₂ D₂ : च, K₂ : [s]श्च,
 M₂ laouna (for तु) —^b) K₂ विहित, D₂ निहित
 (for स्मि) G₂ हितं (for मम) —^c) K₂ D₂
 पुत्र; Dn₁ पुत्रान् (for पुत्र) G₂ निगृह्यताम् (for
 संगृह्यताम्) K₂ अपि (for इति)

15 ^a) K₂ : तस्य, D₁ तव (for तच्च) S तेषाम्
 (for वाक्यम्) Portion of the text from मकृत्वा in
 11 1 15^a up to the end of 11 6 6 is lost in S₂ on
 missing folios T G₂ : [क्ष]श्च (for [क्ष]ह) —^b)
 K₂ : D₂ S तप्यामि (for तप्यामि) —^c) D₂ मे
 श्रोतास्मि (hypermetric), S श्रोत्यामि (for श्रोतास्मि)
 G₁ भीमस्य (for भीष्मस्य) S₁ K (K₂ missing)
 N₁ B₂ D₂ : ना (D₂ न) श्रौषमपि भीष्मस्य —^d) T G₂
 शर्म, G₂ नर्म (for धर्म) D₂ युक्ते (for युक्त)
 K₂ प्रभाषितं

16 S₂ missing (of v l 15) —^a) B₂ वै राजो;
 D₂ : वै मर्ग, G₂ M [क्ष]पि चाहं (for च तथा) T
 G₁ : न च दुर्योधनस्याह (for ^a) S₁ K (K₂ missing)
 D₂ : दुर्योधनस्य वै राजासु (K₁ D₂ जाम्, K₂ जौ
 वृ; K₂ जौ कृ) पमस्य विना (S₁ Ko प्रणा) शनं —^b)
 N₁ वच (for वध) —^c) D₂ कर्णस्य विनाशन (sup
 in वि) पर्यय (corrupt) Cd oites विपर्यय (as in
 text) —^d) N₁ द्रोणपुत्रापराधेन —^e) K₂ : न (for
 मे) Dn₂ व्यदीर्यत, D₂ विदीर्यते, G₂ विदीर्यते

17 S₂ missing (of v l 15) —^a) K₁-s N₁
 Dn₂ D₂ : दुःकृत, Dn₁ दुःकृत (sio) —^b) K₂ :
 G₁ यस्येह; D₂ यस्येयं D₁ : यन्मेहं T G₁ :

यस्यैव (G₁ व), M₁ तस्येद (for यस्येद) K₂ :
 अद्याशु, G₂ अद्यैव, M₂ अद्येह (sio) (for अद्येह)
 D₂ यस्येद फलमद्येह —^d) K₁ भुज्यते, D₂ भुजिते

18 S₂ missing (of v l 15) —^a) K₂ ह्यपकृत,
 N₁ B₁-s Dn D₁-s : १ १ १ M₂ : व्य (M₂ व्या) प, D₂
 स्वय कृत (for ह्यपकृत) —^b) K₂ : कर्मसु (for
 जन्मसु) —^c) T₂ M₂ मा (for मां) S₁ Ko
 दुःखभावेन, K₁-s : Dn₂ D₂ भावेण, D₂ भोगेण
 —^d) G₂ दुःकृतान् (sio) (for युं)

19 S₂ missing (of v l 15) —^a) Dn₁ पितृ
 नामश्च K₂ : स चाद्यैव (for च वयस) —^b)
 K₂ सर्व (for सर्व) B₂ तथा (for च मे) —^c)
 K₁ : D₂ : सधु (for मित्र) K₂ विनाशस्य (sio),
 G₂ शच, M₂ : शौर्य —^d) G₂ देव (for दैव)
 —^e) K₁ : B₂ D₂ : १ T₁ G M₁ न्वस्ति, N₁
 नास्ति; Dn₁ यास्ति (for न्योऽस्ति) Dn₁ दुःखिततमो
 —^f) N₁ B Dn D₁ : १ स मत्तो न्यो हि; S लोके मत्त
 (M₁ दत्त) (for मया लोके) Dn₂ नरो, D₂ समो
 (for पुमान्) Ko हव, N₁ B Dn D₁ : १ भुवि
 (for इह)

20 S₂ missing (of v l 15) —^a) K₂ : M₂ :
 तं (for तन्) S₁ K₂ : ममाद्यैव, K₁ : D₂ मामेवाद्य
 —^b) K₂ D₂ श (D₂ श) शितव्रत, K₂ B₁-s Dn₂ D₂
 : १ १ १ T₂ G M₁ : स (K₂ शं) शितव्रता, K₂
 Dn₁ D₂ T₁ शितव्रता, N₁ M₂ संश्रितव्रता —^c)
 S₁ K (K₂ missing) B₁ : १ D₂ विपुल (K₂ लं),
 Dn D₂ विवृत, T₁ निवृत, T₂ G M₁-s विवृत,
 M₁ विवृत (for विवृत) M₁ : १ ब्रह्मलोकाय —^d)
 B₂ आश्रितं (for आस्थितम्)

क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः ॥ २६
मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किंचिदुक्तवान् ।
धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ २७
आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथा क्षमम् ।
यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २८
पुत्रगृह्णत्या त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षता ।

पश्चात्तापमिदं प्राप्तं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २९
मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
स अष्टो मधुलोमेन शोचत्येव यथा भवान् ॥ ३०
अर्थाच्च शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम् ।
न शोचन्निश्चयमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम् ॥ ३१
स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयेत् ।

half = 26^b Ś1 Ko बुद्धिर् (for युद्धम्) — (L 2)
Ś1 Ko दुर्ज्ञानो, Ks दुदणो (for दुर्मे) Ks ५ सर्वदा
(for वीर्यवान्) — (L 3) Ś1 सत्त्ववाश्चैव, N1 सत्त्ववा
न्वापि Ś1 Ks सर्वदा, Ko सर्वदा, K1 Ds नित्यश
(for नित्यम्) — Ko om line 4 — (L 4) K1 २
D2 लोके, Ds सर्वा (for सन्तो) Ś1 K1 ५ D2 सर्व
विधा (for महादृष्टा)]

26 Ś2 missing (cf v 1 15) —^a) Ś1 Ko अर्मे
(for धर्म) B2 स कृत, D2 सुकृत, M मस्मृत
(for सस्कृत) T अधर्मसंयुत किंचित्, G2 ३ अधर्म
(G2 'मे') सस्कृत (G2 स्मृत) कश्चित् —^b) Ś1 Ko-2
B1 २ २ D2 ३ १ (marg, orig as in text) पुत्रेण तव
मारिष (Ś1 Ko D2 भारत, K1 २ भारत) (after
मारिष, नित्य युद्ध etc, as in text, is cancelled in
B1), Ks ५ N1 Ds तव पुत्रेण मारिष —^c) B1 २ २
अविवा, B2 Dn Ds १ G1 कुपिता, G2 क्षुभिता
(for क्षपिता) Ś1 K (K1 missing) Ds ५ क्षत्रिया
क्षपिता (by transp) —^d) T1 वर्धितो, M1 वर्धते
(for वर्धित)

27 Ś2 missing (cf v 1 15) —^a) Ś1 Ko मध्य
स्थाने (for स्थो हि) K1-3 ५ N1 न, M2 २ [s]पि
(for हि) Ko ५ G2 M2 २ स्वमप्यासीन्, K1 २ Dn1
चम (Dn1 तम) न्यासीर् (K2 सी), M1 स्वमप्यायन् D2
मध्यस्थो नन्वमप्यासीर् —^b) G2 काम, Cd क्षम (as
in text) Dn1 किं विविक्तवान्, D2 damaged, Ds
कश्चिदुक्त —^c) Ś1 Ko मध्यस्थेन, K1 दुदपर्वत;
K2 ३ ३ दुर्धरेण (K2 धूर्धरेण) N1 B Dn D1 ३-१ १ T1
G1 ३ दुर्धरेण, D2 दुदपर्वण, T ३ दुर्धरेण, G2 आसु
रेण; M1 दुर्धरेण (for धूर्धरेण) —^d) Ks तुलया D2
S समो N1 दृत (for दृत)

28 Ś2 missing (cf v 1 15) —^a) G2 ३ मनु
ष्येषु M2 [जा]वति K1-3 ५ तथा क्षम, Dn1 T G
यथाक्षम, M2 यथा क्षय —^c) Ks ३ नाशित (Ks
तीव्र) धर्म, N1 नातीतवृत्त, D ३ तानीवमर्थं (sic)

—^a) D1 (before corr) सुहृते Dn1 पश्चात्तापेन
सुहृते

29 Ś2 missing (cf v 1 15) —^a) Ś1 h (K1
missing) B1 D2 ३ G2 पुत्रजेहात, B1 २ Ds (by
corr) बुद्ध्या, G1 'गृह्णत्या, G ३ 'वप्या (for गृह्णत्या)
G2 राज (for राजन्) —^b) K1 विपापता, K2 चिकि
र्षता, N1 D1 ४ ३ १ १ T G M1 २ चिकीर्षित, B
Dn1 D2 चिकीर्षिता Dn2 Ds 'वप्या, Ds विकी
र्षता —^c) Ks ५ N1 B Dn D1 ३-१ १ २ इम (for
इद) N1 D2 प्राप्तो —^d) B1 अर्हति Dn1 न
तमावितुमर्हसि

30 Ś2 missing (cf v 1 15) —^a) Ś1 मधु यत्,
Ko मधुवत्, Ks ५ Dn1 Ds मधुप, Cd मधु य (as
in text) —^b) K1 प्रताप, Ds प्रापात, M2 प्राप
तन्, Cd प्रपातं (as in text) Ko ननु, Ks नाव,
Ks नात्र (for नानु) — After 30^b, Ds reads (for
the first time) 32, repeating it in its proper place
—^c) K1 अष्ट, K2 दृष्टो, G2 दृष्टो (by corr as
in text), M2 दृष्टा Dn2 T2 G2 M ३ लोपेन
(for लोभेन) —^d) K1 ३ B Dn2 D1 ३-१ १ M2 २
शोचत्येव, M1 न वेत्येवं

31 Ś2 missing (cf v 1 15) —^a) K2 अर्थो न,
Ks अथा च, Ks अथाव, Ds अर्था ह, T2 G2 अर्थ
न (for अर्थाच्च) Ds प्राप्नोति, G1 प्राप्नोति (for ति)
— N1 D2 om. (hapl) 31^b —^b) B Dn D1 ३ ३ ३
१ १ फल, M1 सुत (for सुखम्) Ks न शोचन्विन्द-
ते सुखम् (sic) —^c) K2 प्रियम्, G2 श्रुतम् (for
श्रियम्) —^d) Ks नृ (for न) Ś1 K (K1 missing)
D ३ लभते (for विन्दते) K2 M1 (before corr)
सुख, Ks ५ धन, T G1 जय, Cd परम् (as in
text)

32 Ś2 missing (cf v 1 15) —^a) T1 G2 M1
उत्पात (for उत्पाद) Ś1 K (K1 m
स्वयमुत्पाद्य चो वह्निं (K1 Ds
D2 योमि वै) —^b) N1

शोकं राजन्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
 शास्त्रागमाश्च विविधा बृद्धेभ्यो नृपसत्तम ।
 सृञ्जये पुत्रशोकार्ते यदुचुर्धनयः पुरा ॥ २२
 तथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ।
 न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।
 स्वार्थश्च न कृतः कश्चिद्बुधेन फलगृद्धिना ॥ २३

तव दुःशासनो मञ्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् ।
 शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ।
 शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ॥ २४
 कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
 न कृतं वचनं तेन तव पुत्रेण भारत ॥ २५
 न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।

21 S₂ missing (cf. v 1 15) K_s om 21^{ab}
 (along with the ref) —^a) D₂ लालस्यमानस्य
 —^b) K₂ Dn₁ D₃ ९ M₃ वितन्वत (K₂ 'स्वत', D₃
 'न्वते'), B₃ विचिन्वन', D₃ विचिन्वत —^c) K₂
 शोकोपह, D₃ शोकापर, T₁ 'दय', M₃ शोको वहन्
 B₁ २ T₂ G₁ २ M₁ ३ नरेन्द्राय, G₂ नरेन्द्राणा

22 S₂ missing (cf. v 1 15) Before 23, B₃
 Dn₂ D₃ ९ T₂ G₂ ३ ins सजय उवाच —^a) K₁ Dn₁
 D₂ ६ अपनुद, K₂ उपनुद —^b) S₁ K₂ ३ धर्मं,
 M₂ देव (for वेद) K₁ २ D₂ G₁ श्रुतस्ते धर्मे (G₁
 वेद) निश्चय —^c) M₃ विदित्ता (for विविधा) K_s
 'गमश्च विविधो —^d) M₁ विप्रेभ्यो (for बृद्धेभ्यो)
 S₁ K₂ २ D₂ ६ राजसत्तम (K₁ २ 'म' —^e) For
 the incident, of B 7 55-70 12 29 12-141
 T₂ G₁ २ सजये (G₂ 'य')

23 S₂ missing (cf. v 1 15) —^a) B D (D_s
 missing) M₁ यथा, T₁ तदा (for तथा) N₁ दुर्योधने,
 T G₁ ३ M₂ यौव (T₁ M₂ यव्व) नक (for 'नज') K₁ ३
 दुःखम्, D₃ दर्प्यम् (for दर्पम्) G₂ तदा यौवनसदि
 एम् —^b) D₃ आस्थित (for 'ते') K_s ३ च (for
 ते) B₃ तेषु ते (for ते सुते) K_s ३ तव (for नृप)
 G₂ आस्थितेन सुतेन च —^c) K_s om from न त्वया
 up to मन्[त्री] (in 24^a) K₂ ३ B₁ D₂ यत् (for
 न) K_s सुहृदो (for 'दा'), K₁ यस्वसुहृद वाक्य
 —^d) M₂ ब्रुवताम् (for ब्रु) S₁ K₂ १ B₁ नावधारित;
 K₂ नापधा (sio), N₁ चावधा, G₂ ३ M उपधा (for
 अवधा) K_s ब्रुवतो नावधारिते —^e) K₂ न (for
 न) T G₁ ३ स्वार्थो (G₁ 'र्थ') न च —^f) Dn₂ -गृद्धिणा,
 T₂ -गर्धिना, G₁ ३ -गृद्धिना (for -गृद्धिना) S₁ K₂ २
 D₂ ६ बुधेन हतबुद्धिना (D₂ 'बुधुना'), K_s राजस्ते बलगृ
 धिना; Dn₁ बुधे तरफलगृद्धिना — After 23, K₂ N₁
 B Dn D₁ ३ ६ ७ १ ० ins

3* असिनैर्वैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् ।
 प्रायशोऽनुत्तसपञ्चा सतव पर्युपासिता ।

[(L 1) K_s अशिना वैकधारेण, N₁ अस्मिन् वैकधारेण,
 B₁ २ ३ असिनैर्वै (B₃ 'वै') कवीरेण, Dn₁ अशिना वैकधारेण
 (for the prior half) N₁ च, Dn₁ तु (for तु)
 Dn₁ विचेष्टित — N₁ om line 2 — (L 2) B₁ २ ४
 प्रायो (B₃ 'यो') पञ्च, D₃ प्रायशोऽनुत्त]

24 S₂ missing (cf. v 1 15) K_s om up to
 मन् (cf. v L 23) —^a) K₁ २ D₂ ३ तथा, N₁ B
 Dn D₁ ३ ६ ७ १ ० यस्य (for तव) G₁ मन्त्रि —^b)
 S₁ K (K_s missing) चापि, D₃ चाप्य (for चैव)
 —^c) K_s चित्रसेनस्य G₁ ज्येष्ठश्चैव सुहृ —^d) S
 अनल्प (for शल्यश्च) —^e) B₂ 'भूत (for 'मूर्त')
 D₃ om, S इद (for कृत)

25 S₂ missing (cf. v 1 15) —^a) G₁ भीमस्य
 (for भीष्मस्य) K_s 'वृद्धश्च भीष्मश्च Cd as in text.
 —^b) B₁ २ चा (for च) — After 25^{ab}, N (S₂ K_s
 D_s missing) ins

4* द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वत् ।

कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमत ।

कृषीणा च तथान्येषा व्यासस्यामितवेजस ।

[(L 1) K₁ शरद्वत्, N₁ सरत्तवत् — (L 2) D_s
 महाबाहो — (L 3) In S₁, the portion from तप्य
 up to ते is damaged K₁ तेजसा]

—^c) N₁ B D (except D₂ ३, D_s missing) T G
 M₁ २ ३ तेन वचन (by transp) —^d) K (K_s miss
 ing) D₂ ३ S पुत्रेण तव (by transp) K₁ ३ भारत
 — After 25, S₁ K (K_s missing) N₁ B₁ २ ३ Dn₂
 D₁ २ ३ ७ १ ० ins

5* अल्पबुद्धिरहकारी नित्य युद्धमिति ब्रुवन् ।

कूरो दुर्मर्षणो नित्यममनुष्टय वीर्यवान् ।

श्रुतवानसि मेधावी मत्स्यवैश्वं नित्यदा ।

न मुह्यन्तीदृशा सन्तो मुद्दिनन्तो भवाद्याः ।

[(L 1) B₁ २ न भम मरुत गधिज (cf. 26^a), B₁
 न भर्म सत्ये विविध (for the prior half) — Post

क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः ॥ २६
मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किंचिदुक्तवान् ।
धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ २७
आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथा क्षमम् ।
यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २८
पुत्रगृह्णत्या त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षता ।

half = 26^a Ś1 Ko बुद्धि (for युद्धम्) — (L 2)
Ś1 Ko दुदृशेनो, K2 दुदृषणो (for दुर्म) K2 ५ सर्वदा
(for वीर्यवान्) — (L 3) Ś1 सत्त्ववाक्षैव, N1 सत्यवा
न्वापि Ś1 K2 सर्वदा, Ko सर्वदा, K1 D2 नित्यश
(for नित्यदा) — Ko om line 4 — (L 4) K1 ५
D2 लोके, D2 सत्ता (for सन्तो) Ś1 K1 = D- भव
रिधा (for भवादृशा)]

26 Ś2 missing (of v 1 15) — ^a) Ś1 Ko धर्मे
(for धर्म) B2 स कृत, D2 सुकृत, M सस्युत
(for सस्युत) T अधर्मसयुत किंचित्, G2 ३ अधर्म
(G2 ३) सस्युत (G2 स्युत) कश्चित् — ^b) Ś1 Ko-2
B1 ५ 4 D2 ५ 7 (marg, orig as in text) पुत्रेण तव
मारिष (Ś1 Ko D- भारत, K1 - भारत) (after
मारिष, नित्य युद्ध etc, as in text, is cancelled in
B1), K2 ५ N1 D2 तव पुत्रेण मारिष — ^c) B1 ५ 4
अयिता, B2 Dn D2 7 G1 कुपिता, G2 क्षुभिता
(for क्षपिता) Ś1 K (K4 missing) D2 ५ क्षत्रिया
क्षपिता (by transp) — ^d) T1 वर्धितो, M1 वर्धते
(for वर्धित)

27 Ś2 missing (of v 1 15) — ^a) Ś1 Ko मध्य
स्थाने (for स्यो हि) K1-३ ५ N1 न, M2 4 [s]पि
(for हि) Ko ५ G2 M2 4 स्वमप्यासीन्, K1 ५ Dn1
च म (Dn1 तम) प्यासीन् (K2 सी); M1 स्वमप्यायन् D2
मध्यस्थो नन्वमप्यासीन् — ^b) G2 काम, Cd क्षमं (as
in text) Dn1 किं विविक्तवान्, D2 damaged, D2
किंचिदुक्त — ^c) Ś1 Ko मध्यस्थेन, K1 दुदृषत,
K2 ५ ५ दुदृष (K2 धं) र्षेण N1 B Dn D1 ३-7 ० T1
G1 ५ दुर्धरेण, D2 दुदृषण, T2 दूर्ध्वरेण, G2 आसु
रेण, M1 दूर्ध्वरेण (for रूर्ध्व) — ^d) K2 तुलया D2
S समो N1 वृत्त (for रत्त)

28 Ś2 missing (of v 1 15) — ^a) G- ३ मनु
ष्येषु M2 [आ]वति K1-३ ५ तथा क्षम, Dn1 T G
यथाक्रम, M2 यथा क्षम — ^c) K2 ५ नाति (K2
सी) धर्म, N1 नातीतवृत्त; D- तानीवमर्थं (sic)

पश्चात्तापमिदं प्राप्तं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २९
मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
स अष्टो मधुलोमेन शोचत्येव यथा भवान् ॥ ३०
अर्थात्र शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम् ।
न शोचन्श्रियमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम् ॥ ३१
स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयेत् ।

— ^d) D1 (before corr) मुह्यते Dn1 पश्चात्तापेन
मुह्यते

29 Ś2 missing (of v 1 15) — ^a) Ś1 K (K4
missing) B4 D2 ५ G2 पुत्रस्नेहात्, B1 ५ D2 (by
corr) बुद्ध्या, G1 गृह्णत्या, G2 वध्या (for गृह्णत्या)
G2 राज (for राजन्) — ^b) K1 विपापता, K2 चिकि
र्षता, N1 D1 ५ ७ ७ T G M1 ५ चिकीर्षित, B
Dn1 D2 चिकीर्षिता Dn2 D2 'व्या, D2 विकी
र्षता — ^c) K2 ५ N1 B Dn D1 ३-7 ० T2 इम (for
इद) N1 D2 प्राप्नोति — ^d) B4 अर्हति Dn1 न
तसावितुमर्हसि

30 Ś2 missing (of v 1 15) — ^a) Ś1 मधु यत्,
Ko मधुवन्, K2 ५ Dn1 D4 मधुप, Cd मधुय (as
in text) — ^b) K1 प्रताप, D4 प्रापात, M2 प्राप
तन्, Cd प्रापात (as in text) Ko ननु, K2 नाव,
K2 नात्र (for नानु) — After 30^{ab}, D2 reads (for
the first time) 32, repeating it in its proper place
— ^c) K1 अष्ट, K2 दृष्टो; G2 दृष्टो (by corr as
in text), M2 दृष्टा Dn2 T2 G2 M2 लोपेन
(for लोमेन) — ^d) K1 ५ B Dn2 D1 ३-7 ० M2 ५
शोचत्येव, M1 न वेष्टेव

31 Ś2 missing (of v 1 15) — ^a) K2 अर्थो न;
K2 अथा च, K2 अथाव, D2 अर्थो ह, T2 G2 अर्थ
न (for अर्थान्) D2 नाप्नोति, G1 प्राप्नोति (for ति)
— N1 D2 om (hapl) 31^{ab} — ^b) B Dn D1 ३ 4 ५
७ ० फल, M1 सुत (for सुखम्) K2 न शोचिन्वद
देसुख (sio) — ^c) K2 मियम्, G- श्रुतम् (for
श्रियम्) — ^d) K2 नृ (for न) Ś1 K (K4 missing)
D2 ५ लभते (for विन्दते) K2 M1 (before corr)
सुख, K2 ५ धन, T G1 जय, Cd परम् (as in
text)

32 Ś2 missing (of v 1 15) — ^a) T1 G2 M1
उत्पात (for उत्पाद) Ś1 K (K4 missing) D2 ५
स्वयमुत्पाद्य यो वह्निं (K1 D2 योमि ह, K2 यो वह्नि,
D2 योमि नै) — ^b) N1 B1-३ D2-7 वेष्टयन् B1 ५

२

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्हृदयन्पुरुषर्षभम् ।

वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ॥ १

विदुर उवाच ।

उत्तिष्ठ राजर्त्तिकं शेषे धारयात्मानमात्मना ।

स्थिरजङ्गममर्त्यानां सर्वेषामेष निर्णयः ॥ २

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः ममुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ३

यदा शूर च भीरुं च यमः कर्षति भारत ।

तर्त्तिकं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४

अयुध्यमानो प्रियते युध्यमानश्च जीवति ।

कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥ ५

2

Thus adhy is missing in Ś: K: D: (of v 1 11 1 1 and 15)

1 ") Ko-3 : N: D: D: 5 M: मयैर, T G: 1 M: 3 : रसैर (for ससैर) In Ś, the portion of the text from क्यै up to यदु (in 1^d) is damaged —^b) D: हृदयन्, D: हृदियन्, Cd हृद (as in text) Ko 1: 3 B: D: D: 1: 3-4 M: 3 पुरुषर्षभ, K: 3 N: 1 B: 3 D: 3 G: 1 M: 1 'र्वभ' —^c) K: विचित्रवीर्य, T: वैचित्र्यवीर्य —^d) K: 1 M: 1 निबोधत, D: (sup lin) ध यत्, D: ध ते

2 Ko T om theref —^a) D: 1 नृपते (for किं शेषे) —^b) K: धारयात्मानमात्मना (sio), D: यामास (sup lin) न मात्मना —^c) D: सत्त्वानां (for मर्त्यानां) K: 3 : एव (for एष) — For 2nd, N: 1 B D (except D: 3, D: 3 missing) S subst

6* एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गति ।

[B: -लोकाना, B: भूताना (for -सत्त्वाना) M: मसारे सर्वदा गति]

3 = (var) 12 27 29, B 12 330 20 B 14 44 19, Rām 2 105 16, 7 52 11, Gobhila smṛti 3 43, Kathāsaritsāgara 51 26^{ad}-27^{ab}, Divyāvadāna (Cowell) p 27 —^a) D: सर्वे क्षया नातिषया Cv as in text —^b) K: D: समुच्छ्रया, K: छया —^c) D: विप्रयोगात् —^d) Ko मरणते, G: जातश्च B: D: 1 D: 1 3 7 3 S च (for हि)

4 ") M: यदि (for यदा) G: भीम (for भीरु) —^b) K: यम (for यम) K: 1 कर्षति (for ति) M: 3 मयैर्वै मयैर्कर्षति —^c) D: 1 योत्स्यति Ś: 1 Ko ह (for हि) N: 1 तत् किं ते न योत्स्यते; G: तर्त्तिकं न योत्स्य निहता — In B: 3, the portion of the text

from 4^d up to the prior half of line 4 of 7* is written on marg —^d) K: 1 : D: क्षत्रियर्षभ, G: 2 भरतर्षभ

5 B: 2 reads 5 on marg —^a) K: G: 1 अयुध्यमानो K: 1 : मृत्यते —^b) D: बुद्धिमानश् (sio), G: 1 युध्यमानश् (for युध्य) K: 3 तु (for च) —^c) K: 3 प्राप्त (for प्राप्य) K: 3 D: 1 महाराजन् —^d) G: 2 : किंचिद् (for कश्चिद्) — After 5, K: 3 N: 1 B D (except D: 2, D: 3 missing) ins

7* अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।

अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।

न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्प्रियते नर ।

एव सासिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।

कालं कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । [5]

न कालस्य प्रिय कश्चिन्न द्वेष्य कुरुसत्तम ।

यथा वायुस्तृणाग्राणि सर्वस्ययति सर्वश ।

तथा कालवशा यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।

एकसार्यप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।

यस्य कालं प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना । [10]

[B: reads up to the prior half of line 4, on marg With lines 1-2, of 6 24 28 — (L 1) Cd oites prior half as above — (L 2) Cd अभाव निधनानि (as above) D: (by corr, before corr as above) परिदेवना — (L 3) D: आमोनि (for अन्वेति). — (L 4) = (var) 11 3 14^{ad} D: किमनुशोचसि भारत (for the post half) — (L 6) = 11 2 14^{ab} B: कालस्य न (by transp) D: 1 देव K: 3 प्रियकृतया, D: 1 : 3 प्रियमत्तम (for कुरु) — (L 7) N: 1 भारत (for सर्वश) — (L 9) K: 3 एक साय, D: 2 D: 3 एकशोनु — (L 10) N: 1 [अ]भियात्यग्रे, D: 3 प्रयात्येव (for त्यग्रे) B: 2 नस्य (for नश्च) D: 1 : 4 परिदेवना.

[9]

न चाप्येतान्हतान्युद्धे राजञ्शोचितुमर्हसि ।
 प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ॥ ६
 सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः ।
 सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ ७
 अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
 न ते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ॥ ८
 हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः ।

उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ ९
 तेषां कामदुष्काल्लोकानिन्द्रः संकल्पयिष्यति ।
 इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ॥ १०
 न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
 स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ ११
 मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ १२

॥₁ तत्त्व स्यान्मरण तदा (for the post half)]

6 ^a) K₁ M₈ चाप्येतान्, Dn₁ चाप्येतद् — ^b) T₁ नायञ्छोचितु' (sic) — ^c) M₂ शास्त्रादि (for 'णि)
 S₁ K (K₄ missing) D₂ : शास्त्राणि चेद्विमानानि (S₁
 K₀ 'ण ते).

7 ^a) K₂ [s]पि (for हि) — ^b) K₁₋₃ : D₅
 M₂ : सु (for च) D₅ om (hapl) च — ^c) T₁
 चापि मखा, M₁ चातिमुखा — ^d) K₂ D₄ G₂ पते
 वेदना

8 D₅ om (hapl) 8 — ^a) D₁ : ० आपतिता
 K₁ अदर्शमाणा आपतिता, K₂ : 'शंनाश्च (K₅ 'आ)
 पतिता, Cd as in text — ^b) D₁ : ० गत
 (for गता) — ^c) K₂ : ॥₁ B Dn₁ D₁ : ० १ : ०
 नैते (for न ते) K₂ वै (for त्वं) — ^d) K₂ D₄
 परिदेवना

9 ^a) T₂ G₂ : M₂₋₁ हतो हि, M₁ हतोभि (for
 हतोऽपि) — ^b) S₁ K₀ हतापि, K₁ : हतोपि,
 K₂ : ह (K₅ ह)ता च, B₁ : २ : हत्वा वा, T G₁ :
 M जित्वा वा (for हत्वा च) G₂ महीं (for यश)
 G₂ जित्वा पालयते यश — ^c) K₁ उभयो (submetric),
 K₂ उभयेतो, K₅ उभयेज्वापि (hypermetric), B₁
 उभयाभो, D₂ 'यतो (for उभय नो) G₂ बहुगुणा
 — ^d) Some MSS निष्फलता, G₂ विष्ण

10 ^a) S₁ K₀ कामदुहो, K₁ M₂ 'दुवाल्, Dn₁
 'दुव, D₄ T₁ G₂ 'दुवा, M₁ 'दुहा (for 'दुवाल्)
 — ^b) Dn₂ D₅ इन्द्र सर्वर्षयिष्यत (D₅ ति) — ^c)
 K₂ : इन्द्रस्य विथयो, D₅ स्यातिथयो — ^d) S₁ K₀₋₂
 D₂ : १ पुरुषर्षभा (D₂ भ), B₁₋₃ भरतर्षभ

11 ^b) K₂ D₂ विद्यते (D₂ 'त) (for विद्यया) — ^c)
 K₂ : यथा, B₁ : रणे (for तथा) — (except T₁)
 स्वर्गं याति तथा मर्त्या — ^d) T₁ यदा (for यथा)

K₅ हता रणे (by transp) S (except T₁) यथा शूरा
 रणे हत — After 11, N (S₂ K₄ D₂ missing)
 ins

8* शरीराम्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुती ।
 हूयमानाश्शराश्चैव मेहुन्तेजस्विनो मिथ ।
 एव राजस्तवाचक्षे स्वर्गं पन्थानमुत्तमम् ।
 न युद्धादधिकं किञ्चित्क्षत्रियस्येह विद्यते ।
 क्षत्रियास्ते महात्मान शूरा समितिशोभना । [5]
 आशिष परमा प्राप्ता न शोच्या सर्व एव हि ।
 आत्मानमात्मनाश्चास्य सा शुच पुहपर्वभ ।
 नाद्य शोकाभिभूतस्त्व कार्यमुत्तदुमर्हसि ।

[(L 1) K₅ शरीराम्नि (submetric) (for the prior
 half) K₂ Dn₂ D₅ न (for ने) K₂ शराहुति
 K₅ : 'हुति — (L 2) K₂ : Dn₁ D₅ हूयमाना (K₅ D₅
 'ना) K₂ : शूरा, ॥₁ स्वर्ग, B₁ : २ वहुव (for
 मेहुम्) — (L 3) K₁ : D₂ एव, D₅ एव (for एव)
 K₁ तथाचक्षे, K₀ तवाचक्षे, K₂ : तथा वक्षे, ॥₁
 तवाचक्षे, D₂ : तथाचक्षे (for तवा) S₁ K₀ : ॥₁ B₁ :
 D₁₋₄ : ० स्व, K₁ स्व, K₂ D₅ : स्वर्ग (for स्वर्ग)
 Dn₁ श्रामविधानमुत्तम (corrupt, for the post half)
 — (L 4) Dn₁ न (for [२]ह) — (L 5) K₂ मर्त्या,
 Dn₁ तमिति, D₂ तमिति (for तमिति) — (L 6)
 S₁ K (K₄ missing) ॥₁ B₁ : ४ Dn₁ D₂ : १ : ० मर्त्या
 (D₂ : 'व) परमा (K₂ 'मा, K₀ ॥₁ B₁ D₂ : 'त)
 प्राप्ता (K₀ 'प्रा) — (L 7) Dn₁ [य]मिष्य K₁ :
 पुरुषर्षभ (for 'भ) — (L 8) K₀ : नान्यदेषा (for
 नाय शोका) ॥₁ B₁ : ४ कायम् Cnp नार्हसि (as
 above)]

12 = 12 28 35 (var) B 15 5 60 12^a
 = B 12 321 85^a — D₁ om (hapl) 12^a-1^a
 — ^b) G₂ घनानि (for शानानि) — P₁ D₂ om
 (hapl) 12^a-1^a — ^c) S₁ K₀ समाप्तवान् : 11^a

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १३
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
 न मध्यस्थः कचित्कालः सर्वं कालः प्रकर्षति ॥ १४
 अनित्यं जीवितं रूपं यौवनं द्रव्यसंचयः ।
 आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्मेदेषु न पण्डितः ॥ १५

न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि ।
 अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ १६
 अशोचनप्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
 भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
 चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि विवर्धते ॥ १७
 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।

Ds रेप्यनु (for रेत्वनु) —^a) Ś1 damaged K1
 अय, Ks चय (for वयम्)

13 = 3 2 15 B 12 330 2 (var) B 18
 5 61 Bs Ds om 13^{ab}, Ds om 13^a (cf v 1 12)
 —^b) Ś1 Ko-3 Dn2 Ds हर्षस्थान (K1 नि), Ms भय
 स्थानि (for स्थान) —^c) B1 om (hapl) the
 second दिवसे —^d) Ś1 Ko नराधिप (for न
 पण्डितम्)

14 14^{ab} = line 5 of 7* —^a) Ks कालस्य न
 (by transp) K1 प्रिय; Ks प्रिया —^b) Ks
 Ds कुरुसत्तम —^c) Dn1 मध्यस्था; Ms स्था Ds
 स्या कश्चित् (sic), Gs (inf lin, orig as in text)
 कालरूपं सन् (gloss?) (for कचित्काल) —^d) Dn1
 सर्वं काल, Ds काल सर्वं (by transp) Ś1 प्रकर्षयेत्
 — After 14, N (Ś1 Ks Ds missing) ins

9* कालं पचति भूतानि कालं सहरते प्रजा ।

कालं सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम ।

[(L 1) = (var) 1 1 188^{ab} B1 सहरति —(L
 2) = Ad1 61* Ds सुप्त (for सुप्तेषु) K1 दुरतिक्रम]

15 = (var) 3 2 45 B 12 330 14 —^{ab}) Ś1
 अस्थित, Ko अस्थिर, Ks अनित्य (for 'त्य) K1-3
 B Dn D1-7 0 transp जीवितं (Dn2 जीवनं) and
 यौवन T1 यव्वन; Gs यौव्वन Ś1 K1 2 Ds M1
 द्रव्यसंचया (K1 या), N1 धनसंचय, Ds द्रवसंचयुत
 (sic), Gs 8 द्रव्यसंचय, M1 दिव्यसंचय —^c)
 N1 सर्वभूताना, G1 प्रियसंवासा —^d) N1 तत्र; Ds
 तेषु (for एषु) Ks गृध्मेनैतेषु पण्डित, Ks न गृध्मे
 तेषु प, S (except Ms) गृध्मे (T1 ध्रे) अक्षेपु प
 Cd cites गृध्मेदेषु न (as in text)

16 16^{ab} = (var) B 12 330 15^{ab} —^a) Ś1
 राज*धिक, K1 2 Ds न सा (D2 चा) र्यजनित (K1
 क); Ks न (Ks नि) जनापदिक, Dn1 न जानत्यदिक;
 Ds न जानन्यदि चा, T G न हि जानपद Cd cites

जानपदिकं (as in text) —^b) Ds om (hapl)
 from क up to ज्यमे (in 17^c) T1 कश्चित् (for
 एक) Ds शोचतुम् B1 2 4 Dn2 D1 T G1 M2-4
 अर्हति (for सि) —16^{cd} = B 12 330 7^{cd} —^e)
 M2 4 यद् (for अपि) Ś1 युज्येत, K1 युज्येन, Ks
 B2 4 Dn1 Ds 1 मुद्येत (for युज्येत) Ks यथावदनु
 युज्येत, B1 अभिप्यभावेन मुद्येत (corrupt), T1 अन्य
 भावेन युज्येत, Gs अद्य भावेन यु Cd cites अभावेन
 (as in text) —^d) K1 2 Ds 8 ततश्चास्य, Ds तदास्य
 न; T2 तच्चास्य न; M1 2 4 न तच्चास्य (by transp)

17 Ks N1 om (hapl) 17 Ds om up to मे in
 17^c (of v 1 16) —17^{ab} = (var) B 12 330 15^{cd}
 —^a) Gs Ms न (for न-) Ds प्रतिकुर्वति —^b) Ds
 पश्चात् (for पश्येत्) —17^{cd} = (var) B 12 330-
 12 —^c) K1 भैषज्यम्, Cd भैषज्यम् (as in text)
 —^d) B1 चित्यायान Ś1 Ko न नश्येत, K1 2 Dn1
 Ds हि ना (Dn1 न) व्येति, B1 2 T Gs 2 हि नापति
 Gs च नो व्येति, M1 4 हि न व्येति, M2 नैवेति
 Cd cites नापति —^e) Ś1 Ko-2 Ds 8 चैव; Ds
 चाति (for चापि) K1 विवर्धित, Ks Dn1 D1 2
 6 7 8 प्र (D2 वि) वर्धते, B Dn2 Ds प्रवर्धते

18 = (var) 3 206 16 (var) B 12 330 4
 —^a) Ds अनिष्ट, M1 अनिष्ट (for ए) —^b)
 Gs च (for च) — After 18^{ab}, B1 4 S ins

10* अलब्धलाभा हिश्यन्ते लब्धलाभानुपातिन ।

[B1 T G1 अलब्धलाभात्, Gs व्याधैव (for 'स्थलाभा)
 G पश्यते (for छि) G1 लब्धा, M2 लब्धा (for लब्ध-
 in the post. half) T1 -पातिना, Gs 8 -पातिना,
 M1 -चतिन, M2 4 तापिन (for -पातिन) B1.4
 लब्धलाभान् (B1 'भावानु) पालनात्]

—Ks repeats 18^{cd} after 19^{ab} —^c) Ś1 Ko D1 4
 मानुपा (for मनुष्या) Ko 8 8 (both times) Ds T
 M1 मानुपैर्, B1 मनसैर् (for मा') —^d) K1 2 युज्येते

मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १८
 नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
 न च नापैति कार्यार्थान्निवर्गाच्चैव भ्रश्यते ॥ १९
 अन्यामन्या धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
 असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २०
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।

एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न शलैः समतामियात् ॥ २१
 शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
 अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ २२
 यस्या यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
 तस्यां तस्यामवस्थाया तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ये, Ks s प्रयु (Ks second time 'यु) ज्यते, B1 s
 Dn1 D1 2 6 1 9 दृश्यते च, D4 दुह्यते च, f1 रुज्यते
 ये Ks पुबुद्धय (sic), B3 (m as in text) [s] लप
 मेधसः N1 क्रिश्यतेत्यतबुद्धय, B4 युज्यते मदबु

19 19^{ab} = (var) B 12 330 7^{ab} —^a) Ks तीर्थं,
 Dn1 नाथे, Ds Tz नार्थे (for नार्थो) —^b) N1 य
 एवम्, Ds यदैतद्, Gs M2-4 योतीतम् (for यदैतद्)
 N1 B3 s S 'शोचति — After 19^{ab}, Ks repeats
 18^{ab} —^c) D7 नचै Ks s [अ]प्युपैति, N1
 नाभ्येति, Ds (before corr) [ए]वामोति, Ds लाभेति
 (for नापैति) S1 Ko कार्यार्थस, Ks कार्याणि, Ks
 N1 कार्यार्थं, B3 'थान् S तच्च (G2 कश्च) नामो (G1
 'पै)ति कार्यार्थं —^d) M2 त्रिवर्गाश्च, Cd त्रिवर्गाच्
 (as in text) Gs चैव (for चैव) N1 B Dn D1
 3 4 6 1 9 हीयते, Gs 3 M1 ह (Gs inf in also न)-
 इयते (for अ) S1 Ko 3 s त्रिवर्गाद्भ्रश्य (Ko 'गाद्भ्रश्य,
 Ks 'गाभ्रमस्य)तेपि च, K1 s D2 s 'गाद्भ्र (K1 'द्भ्र)
 स्यते श्रिय

20 = (var) B 12 330 19 —^a) K1 अन्यामन्या
 Ks s स (Ks इ) हावस्था, Ds 1 च येवस्था (for धना)
 S अन्योन्यसाधनावस्था (T1 'स्थान्) —^b) K1 Dn1
 वैशेषिका, K2 वैशिषिका, D2 वै शोपिका, T1 वैप
 धिकान्, T2 G1 वैपयिकी (G1 'का) G2 रौप्य वैश-
 पिक नर (sic), Gs प्राप्यन्ते शौषिका नरा Cd oites
 वैशेषिकी (as in text) —^c) N1 प्रमुह्यते, T2 'ह्यत
 —^d) = 3 2 4^{ab}, 20b 20^{ab} B1 सतोषा, Dn1 मवुष्टि
 Dn1 पाडवा (for पण्डिता)

21 = (var) 3 206 15 B 12 310 13 —^a) K2
 प्रज्ञया, G2 प्रज्ञाय —^b) K2 शरीरम् Ds औषधी,
 M2 औषधैः —^c) K2 एतत्कार्यममासयं —^d) S1 K

(K4 missing) D2 s ब्रजेन् (for इयान)

22 ^a) Dn1 वा (for च) N1 B Dn D1 3 4 5
 1 9 -शेते हि (B3 तेति) (for शयति) S1 K (K4
 missing) D2 s अनुशेते शयान च (S1 Ko हि) —^b)
 M2 तिष्ठता D1 s (before corr) 1 चारु (for चानु)
 B3 तिष्ठति —^c) Ko 2 अनुधावति —^d) S1 Ko
 पूर्वकर्म (by transp), Ds कर्म पूर्व Dn1 तर (for
 नरम्)

23 ^a) Cd as in text — N1 M1 om (hapl)
 23^{ab} —^b) Ko तत्, Ks य, Ds क (for यव)
 D4 करोपि —^c) T2 अवस्थाया —^d) K1 उपामते;
 T G अवामुते, M2 उपारता (for 'श्रुते) K3 s तत्
 शैवमुपश्रुते, N1 B Dn D1 3 4 6 1 9 तत्फल ममुपा
 — After 23, N (S2 K4 Ds missing) ins

11* येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।

तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ।

आत्मैव आत्मनो मित्रमात्मैव रिपुरात्मनः ।

आत्मैव आत्मनः साक्षी कृतत्वापकृतस्य च ।

शुभेन कर्मणा सौम्य दुःख पापेन कर्मणा । [5]

कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते कथिम् ।

न हि ज्ञानविरुद्धेषु षट्पापेषु कर्मसु ।

मूत्रघातिषु मज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्दिवा ।

[Ko om. lines 1-3 B1 om (hapl) the post
 half of line 1 and the prior half of line 2
 — (L 1) C1 om prior half as above N1 1
 (for 1) — (L 2) N1 5 B2 lacuna (for the
 first 1/2) 14 Dn1 D1 3 4 6 1 9 तत्फल ममुपा
 the post half is. — (L 3) C1 1 2 3 4 5
 S1 भावना 3, K2 अजन्नेर (for अजन्नेर) K1 1 2

३

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।

भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १

अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विवर्जनात् ।

कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्तेऽत्र पण्डिताः ॥ २

Ñ1 B2 Dn2 D2 3 3-1 वयुर्, Dn1 भिन्न (for भिन्नम्)
— (L 4) Ko आत्मा वै (for आत्मैव) Ñ1 आत्मैव
नाक्षी सर्वस्य (for the prior half) K2 तत्त्वस्य (for
कृतस्य) D1 3 4 5 6 7 8 [अ]य (for [अ]य) Dn2
D2 वै (for च) Dn1 स तस्याप्यकृतस्य च Cd oites
अपकृतस्य (as above) — (L 5) Ś1 damaged
from (the first) पा up to दुःख Ko पालेन (for
पलेन) — (L 6) Ś1 Ko लभेत, K1 2 लभति, B1
फलति, Dn2 D2 5 लभति (for मवति) B1 युज्यते,
B2 4 Dn1 D1 4 9 विद्यते, D2 मुच्यते (for मु)
मुच्यते क' damaged in Ś1 — Lines 7-8 = (var) 3
240 3 Rām 5 51 18 — (L 7) Ś1 damaged
up to ३ K1 B1 3 4 Dn2 D1 3 4 5 6 7 8 ननुपायेषु,
Dn1 पायेषु बहु- (for ननुपायेषु) — (L 8) K1 3 3 Dn2
D2 5 श्रेयो- (for मूल) K2 5 सज्जति]

Colophon missing in Ś1 K4 D2 — Sub-parvan
Ś1 Ko 3 3 B Dn1 D1 3 4 5 6 7 9 विशोक, — Adhy
name Ś1 T विदुरवाक्य, K1 धृतराष्ट्रविशोक, K2
D2 5 धृतराष्ट्रविशोके (K2 को) विदुरवाक्यं, G1 शरीरा
नित्यकथन, M कालगातिकथन — Adhy no (figures,
words or both) K1 Dn2 D2 3 5 6 7 8 S 2 (as in
text), B1 88 (?)

3

This adhy is missing in Ś2 K4 D2 (of
v 1 11 1 1 and 15)

1 * T G सुभाषित (G2 ता) (for तैर्) K2
महाराज, D2 भाष्य, L2 भाग D1 महिभाग (for
महाप्राज्ञ) — * Ñ1 9 मे (for स्य) T G1 3 [5]
पण (G2 ह) त (for विगतो) Ñ1 5 प्रभो (for मम)
— * D2 1 सु (for तु)

2 * K2 5 D1 (by corr) दुष्टानां (for इ) K1

विदुर उवाच ।

यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वापि प्रमुच्यते ।

ततस्ततः शमं लब्ध्वा सुगतिं विन्दते बुधः ॥ ३

अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।

कदलीसंनिभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४

विवर्जितान्; K2 Ñ1 B2 D1 3 5 7 9 विवर्जनात्, S
(except M2) नि (M2 वि) वर्तनात् (for विवर्ज) — *
Ś1 Ko 5 B2 नु, K1-8 Dn1 D2-1 तु (for हि) S
कथं वै मानस दुःख (M2 सैर्दुःखै) — * K2 प्रमुच्यते
(for मुच्यन्ते) K1 2 Ñ1 B2 3 Dn D1-1 9 तु, K2
न, B1 4 च (for अत्र) S विप्रयुज्य (T1 योज्य,
G2 3 M2 युज, M2 युज्य) ति पठिता

3 * G2 3 दुःख (for दुःखात्) — * D2 सुखी
(for सुखाद्) B1 च (for वा) Ko Ñ1 B1-8 Dn
D1 3 4 5 6 7 9 T G2 M1-8 वि (for [अ]पि) G1
प्रयुज्यते (for प्रमुच्यते) G2 तत्सुखत्वात्प्रमु — *
K1 D2 5 G2 शमं लब्ध्वा (D2 ध्वा), Ñ1 B2 Dn
D1 3 4 5 6 7 9 नियम्यैतत्, B2 3 4 समं बुद्ध्वा Ś1
ततश्च *** लब्ध्वा — * Ś1 सुगत, K2 [आ]युगति,
K2 गतिं वै; Cd सुगतिं (as in text) D2 विन्दते
B2 नर, Dn2 पुन (for बुध) K2 गतिं नु विद्यते
बुध; Dn1 स्वा गतिं विन्दतो बुध, D1 4 9 शान्तिं
(D2 सोमि) विन्दते वै बुध

4 * K1 2 अशाश्वतम् — * D2 विद्यमान (for
चिन्त्य) K2 5 D2 नरर्षभ; D2 भरतर्षभ (hyper-
metric) G2 सखिल भरतर्षभ — * Ś1 Ko 3 5
सारमत्र, K1 2 D2 5 सारमस्य; D2 सारो ह्यस्य, M2
सारो ह्यस्या Cd oites सार (as in text) G2 रोच्यते
(for विद्यते) — After 4, N (Ś2 K4 D2 missing)
ins

13* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।
सर्वे पितृवशं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वरा ।
निर्मासैरस्थिभूमिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ।
किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जना ।
येन प्रत्यवगच्छेयुः कुरूपविशेषणम् । [5]
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धविधो नरा ।
[(L 1) D1 9 यद-, D2 यथा (for यदा) K2

मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १८
 नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
 न च नापैति कार्यार्थात्रिवर्गाच्चैव भ्रश्यते ॥ १९
 अन्यामन्या धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
 असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २०
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।

एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ २१
 शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
 अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ २२
 यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ये, Ks s प्रयु (Ks second time 'यु' ज्यते, B1 s
 Dn1 D1 s ६ १ ९ दृष्टते च, D4 दृष्टते च, F1 रुज्यते
 ये Ks पुबुद्धय (sio), Bs (m as in text) [s] लप
 मेधस' N1 क्लिश्यतेत्यतबुद्धय', B4 युज्यते मदबु

19 19^{ab} = (var) B 12 330 7^{ab} —^a) Ks तीर्थ;
 Dn1 नाथे, Ds Tz नार्थे (for नार्थो) —^b) N1 य
 एवम्, Ds यदैतद्, Gs Ms-1 योतीतम् (for यदेतद्)
 N1 Bz 4 S 'शोचति — After 19^{ab}, Ks repeats
 18^{ab} —^c) D1 नचै Ks s [अ]प्युपैति, N1
 नाभ्येति, Ds (before corr) [ए]वामोति, Ds लाभेति
 (for नापैति) S1 Ko कार्यार्थस, Ks कार्याणि, Ks
 N1 कार्यार्थ, Bs 'थांस S तच्च (Gs कश्च) नामो (G1
 'पै)ति कार्यार्थ —^d) Ms त्रिवर्गाश्, Cd त्रिवर्गाश्
 (as in text) Gs चेव (for चैव) N1 B Dn D1
 ४ ६ १ ९ हीयते; Gs s Ms इ (Gs inf in also न)-
 इयते (for भ्र') S1 Ko s s त्रिवर्गाङ्गश्य (Ko 'गाङ्गश्य,
 Ks 'गाङ्गमस्य)तेपि च, K1 s Ds s गाङ्ग (K1 ङ)
 स्यते श्रिय

20 = (var) B 12 330 19 —^a) K1 अन्यामन्या
 Ks s म (Ks इ) हावस्था, Ds 1 च येवस्था (for घना)
 S अन्योन्यधाधनावस्था (T1 'स्थान्) —^b) K1 Dn1
 वैशेषिका, Ks वैशेषिका, Ds वै शेषिका, T1 वै
 धिकान्, Tz G1 वैषयिकीं (G1 का) Gs रौप्य वैशे-
 पिक नर (sic), Gs प्राप्यन्ते शेषिका नरा Cd outes
 वैशेषिकीं (as in text) —^c) N1 प्रमुह्यते, Tz 'ह्यत
 —^d) = 3 2 44^a, 206 20^b B1 सतोषा, Dn1 सतुष्टिं
 Dn1 पाडवा (for पण्डिता)

21 = (var) 3 206 15 B 12 330 13 —^a) Ks
 प्रज्ञया, Gs प्रज्ञाय —^b) Ks शरीरम् Ds औषधी,
 Ms औषधै —^c) Ks एतत्कार्यममासस्य —^d) S1 K

(K4 missing) D2 s ब्रजेत् (for इयान)

22 ^a) Dn1 च (for च) N1 B Dn D1 s ४ ६
 १ ९ शेते हि (Bs तेति) (for शयति) S1 K (K4
 missing) D2 s अनुशेते शयान च (S1 Ko हि) —^b)
 Ms तिष्ठता D1 s (before corr) १ चारु (for चानु)
 Bs तिष्ठति —^c) Ko s अनुधावति —^d) S1 Ko
 पूर्वकर्म (by transp), Ds कर्म पूर्व Dn1 तर (for
 नरम्)

23 ^a) Cd as in text — N1 M1 om (hapl)
 23^{ab} —^b) Ko तत्, Ks य, Ds क (for यद्)
 Ds करोषि —^c) Tz अवस्थाया —^d) K1 उपामते,
 T G अवाश्रुते, Ms उपारता (for 'श्रुते) Ks s तत्
 धैवमुपश्रुते, N1 B Dn D1 s ४ ६ १ ९ तत्फल समुपा
 — After 23, N (Ss K4 Ds missing) ins

11* येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति य ।

तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ।

आत्मैव शात्मनो मित्रमात्मैव रिपुरात्मन ।

आत्मैव ह्यात्मन साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ।

शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा । [5]

कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं मुज्यते कश्चिद् ।

न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।

नूतनातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधा ।

[Ko om. lines 1-3 B1 om (hapl) the post
 half of line 1 and the prior half of line 2
 — (L 1) C1 cites prior half as above N1 7
 (for य) — (L 2) N1 न B1 lacuna (for the
 first तर) P1 Dn1 D1 s ६ १ ९ तत्फल समुपाश्रुते (for
 the post half). — (L 3) C1 s 28 5^{ab}
 S1 आना ३, K2 आत्मनै (for आत्मन) K1-3 s

३

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विवर्जनात् ।
कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्तेऽत्र पण्डिताः ॥ २

Ñ1 B2 Dn2 D2 3 5-1 बहुर्, Dn1 मित्र (for मित्रम्)
— (L 4) Ko आत्मा वै (for आत्मैव) Ñ1 आत्मैव
साक्षी सर्वस्य (for the prior half) K2 तत्त्वस्य (for
कृतस्य) D1 3 4 5 1 9 [अ]प्य (for [अ]प) Dn2
D2 वै (for च) Dn1 स तस्याप्यकृतस्य च Cd otes
अपकृतस्य (as above) — (L 5) Ś1 damaged
from (the first) पा up to दुःख Ko पालेन (for
पापेन) — (L 6) Ś2 Ko लभेत, K1 2 लभति, B1
फलति, Dn2 D2 5 लभति (for भवति) B1 युज्यते,
B2 4 Dn1 D1 4 9 विधत्ते; D2 मुच्यते (for सु)
मुच्यते क damaged in Ś1 — Lines 7-8 = (var) 3
240 3 Rām 5 51 18 — (L 7) Ś1 damaged
up to द्वे K1 B1 3 4 Dn2 D1 3 4 5 1 9 बहुपापेषु,
Dn1 पापेषु बहु- (for बहुपापेषु) — (L 8) K1 3 3 Dn2
D1 3 3 श्रेयो- (for मूल) K2 3 सज्जनि]

Colophon missing in Ś2 K4 D2 — Sub-parvan
Ś1 Ko 3 3 B Dn1 D1 3 4 5 1 9 विशोक — Adhy
name Ś1 T विदुरवाक्यं, K1 धृतराष्ट्रविशोक; K2
D2 3 धृतराष्ट्रविशोके (K2 को) विदुरवाक्यं, G2 शरीरा
नित्यकथनं, M कालशक्तिकथन — Adhy no (figures,
words or both) K1 Dn2 D2 3 3 1 9 S 2 (as in
text), B1 88 (1)

3

☞ This adhy is missing in Ś2 K4 D2 (cf
v 1 11 1 1 and 15)

1 * T G सुभाषित (G2 तां) (for तैर्) K2
महाराज, D2 भाष्य, D2 भाग D1 महिभाग (for
महाप्राज्ञ) — * Ñ1 S मे (for ड्य) T G1 2 [S]
पम (G2 ह) त (for विगतो) Ñ1 S प्रमो (for मम)
— * D2 1 सु (for तु)

2 * K2 3 D1 (by corr) दुष्टानां (for ह) K1

विदुर उवाच ।

यतो यतो मनो दुःखात्सुसाद्वापि प्रमुच्यते ।
ततस्ततः शमं लब्ध्वा सुगतिं विन्दते बुधः ॥ ३
अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।
कदलीसंनिभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४

विवर्जितान्, K2 Ñ1 B2 D1 3 4 7 9 विसर्जनात्, S
(except M2) नि (M2 वि) वर्तनात् (for विवर्ज) — *
Ś1 Ko 3 B2 सु, K1-3 Dn1 D2-7 तु (for हि) S
कथं वै मानस दुःख (M2 तैर्दुःखै) — * K2 प्रमुच्यते
(for च्यन्ते) K1 2 Ñ1 B2 3 Dn D1-7 9 तु, K2
न; B1 4 च (for सत्र) S विप्रयुज्य (T1 योज्य,
G2 3 M2 युज, M2 युज्य) ति पठिता

3 * G2 3 दुःख (for दुःखात्) — * D2 सुखी
(for सुखात्) B1 च (for वा) Ko Ñ1 B1-3 Dn
D1 3 4 5 1 9 T G2 M1-2 वि (for [अ]पि) G1
प्रयुज्यते (for प्रमुच्यते) G2 तत्सुखत्वात्प्रसु — *
K1 D2 3 G2 शमं लब्ध्वा (D2 * ह्वा), Ñ1 B2 Dn
D1 3 4 5 1 9 नियम्यैतत्; B1 3 4 सम बुद्धा Ś1
ततश्च *** लब्ध्वा — * Ś1 सुगत, K2 [आ]युगतिं,
K2 गतिं वै, Cd सुगतिं (as in text) D2 विन्दते
B2 नर; Dn2 पुन (for बुध) K2 गतिं तु विद्यते
बुध, Dn1 स्वा गतिं विन्दतो बुध, D1 3 9 शक्तिं
(D2 सोमि) विन्दत वै बुध

4 * K1 3 आशाश्वतम् — * D2 चिन्त्यमान (for
चिन्त्य) K2 3 D2 नरर्षभ; D2 भरतर्षभ (hyper-
metric) G2 सार्धेय भरतर्षभ — * Ś1 Ko 3 3
सारमत्र, K1 2 D2 3 सारमस्य, D2 सारो ह्यस्य, M2
सारो ह्यस्या Cd otes सार (as in text) G2 रोच्यते
(for विद्यते) — After 4, N (Ś2 K4 D2 missing)
13

13* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनयन्तोऽथ निर्धना ।

सर्वे पितृष्वपि प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वरा ।

निर्मासैरस्थिरयूयिष्ठैर्गात्रैः स्यायुनिबन्धनैः ।

किं विशेष प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जना ।

येन प्रत्ययगच्छेयुः कूलरूपविशेषणम् ।

कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नरा ।

[(L 1) D1 9 यद-, D2 यथा (for यदा) K2

गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
 कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ५
 यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
 अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ६
 वैचित्रवीर्यं वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
 प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ७
 कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।

ततो वहति तं भारमवशः स्वशोऽपि वा ॥ ८
 यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
 किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ९
 छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
 आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १०
 अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
 अथ वा परिमुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ११

प्राज्ञश्च मूढश्च, Ks प्राज्ञस्य मूढस्य Ks s Ds धनवतोप्य
 निर्धना — (L 2) Dn2 यथा (for सर्वे) S1 Ko
 s s B4 (also as above) Dn2 Ds s 1 पितृवन, B1 'वम,
 Cd 'वश (as above) K1 s D2 s 4 य (D4 त) थापि
 निधन प्राप्य (for the prior half) Dn1 स्व पति (for
 स्वपत्ति) S1 विगतत्वच — (L 3) Dn D1 s 4 s 6 7 9
 'निवधिभि' K2 गात्रलायुनिवोधनै — (L 4) Ds परा
 जना (for परे जना) — (L 5) Cd प्रत्यव' (as above)
 — N1 om line 6 — (L 6) Ks s तस्मा (Ks 'स्या'द्
 (for क'). Ks s जना (for नरा) Cv विप्रलम्भाधयो
 नरा (for post half)]

5 a) S1 गृहान्येव, Ks B Dn D1 s 4 s 6 7 9 'णीव,
 Ks गृहान्नोव N1 वहिर्मर्यान्, Dn1 च मर्त्याना (for
 हि म') M4 गृहानिवेह मर्त्यानाम् — b) Dn1 सातुर्
 (for आहुर) G2 देहांश्च, M2-4 देहान्नि (for नि)
 — c) G2 'युज्येत (for 'युज्यन्ते) S1 Ko काले काले
 विद्युज्यते (Ko 'ति) — d) K2 सत्यम् (for सखम्)
 Ds एव, S एषा (for एकं) K1 s D2 s सुशोभन
 (K1 य), N1 B1-3 Dn D1 s 4 s 6 7 9 तु (Dn2 Ds
 अ) शाश्वत, G2 तु भाजन

6 a) D2 तथा (for यथा) Ds om (hapl) जीर्णम्
 — b) S1 K (K4 missing) D2 s सत्यज्य, S त्यक्त्वाय
 (M1 त्यक्त्वा च) (for त्यक्त्वा तु) N1 B (except
 B4) D (except D2 s, Ds missing) S पूरुष (for
 वै नर) — d) S1 Ks s देह, M2 देहाव, Ms
 देहान् Ks शरीरिण K1 s D2 s दुःखं तद्दृच्छरीरिणां
 (K2 'र्णी)

7 Gs repeats 7^{ab} after 11 — a) S1 विचित्रवीर्यं,
 K2 वैचित्रवीर्यं, Ks s Ds विचित्रवीर्यं, G2 (both
 times) Ko जानीहि (for वास हि) S1
 वा (lacuna), K1 D2 प्राप्य, K2 प्राथं, Ks N1 B
 Dn D1 s 4 s 6 7 9 साध्यं; Ds प्राप्य, T1 सत्य, T2 G1
 सत्य (for वाम) — c) B1 Dn1 T G2 हि (for [ह]
 ह) S1 K (K4 missing) D2 s c 1 (by corr, or 12

as in text) प्राप्नुवति नरा सर्वे — d) Ks s B1 सु (B1
 स्व) कृतेनेह, Bs Dn D1 s 4 s 6 7 9 Ms सुकृतेनैव

8 a) S1 K (K4 missing) D2 s प्राप्यते कर्मणा
 (by transp) S1 Ko s s s Ds Gs सर्व, K1 सर्वे,
 N1 B D1 s 4 s 6 7 9 T G1 M1 स्वर्ग, Dn1 स्वर्गा (for
 स्वर्ग) — b) G1 M2 सुख (for सुख) — c) T2
 वहति, M2 महति (for व) K2 Dn2 T1 स (for
 त) — d) T1 अवश्य (for 'श') Ko च (for वा)

9 Ds om (hapl) 9^a-10^b — a) Ks s हि (for
 च) T1 Gs मृण्मय, G1 क्रमय — b) K1 Ds
 यत्प्रारूढ, Ds वशा, T1 चक्र, G1 चक्ररूप Cd
 cites चक्र — c) Ks G2 प्रक्रीयमाणस्य; N1 प्रक्रिय-
 मातस्य, T2 'माण त्वा (for 'माण वा) — d) Dn2
 कृतमात्रम्, Gs M1 s क्रियमाणम् (for कृतमात्रम्)
 M2 तथा (for अथ)

10 S1 om (hapl) 10 Ko reads 10 on the
 marg Bs Ds Ms om 10^{ab} (for D2, of v l 9)
 D2 transp 10^{ab} and 10^{cd} — a) Ko N1 छत्र[!],
 D2 सछिन्न, T G हीन, M (Ms om) मिन्न (for
 छिन्न) K1 s सछिन्नम् (for छिन्न वापि) Dn2 [अ]य
 वा रोप्यम्, T1 G1 s [अ]वरोप्य वा (Gs तद्), T2
 [उ]परोप्य वा (for [अ]वरोप्यन्तम्) — b) Ks Dn1
 अवतीर्थे (Dn1 'यै)म् (for 'तीर्णम्) G2 अतीर्णमथापि
 वा — N1 Gs om (hapl) 10^{cd} — c) Ds आर्द्रं (for
 आर्द्र) Ks om the first वा Ks Gs transp वा and
 शुष्क Ds शुष्कैर् (for शुष्क) — d) Ks यश्चमानम्
 (s10), Ds अत (for पच्य) Dn2 [उ]त (for वा)

11 a) Hypermetric K1 s N1 Dn2 Ds s दत्तार्थं
 मागम्, Dn1 D1 (sup in as in text) s 6 7 अव-
 तीर्थ, T G अवतार्यन्तम्, M1 आवार्यमाणम् (for अव-
 तार्य) Ks s B1 आपाकाद्, Dn1 अपि वा; Dn2
 आपादाद्; Ds आपाकाद् (for आपाकाद्) In S1,

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाप्यथ वा दिवसान्तरः ।
 अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १२
 संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
 यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १३
 प्राकर्ममिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
 एवं सासिद्धिके लोके किमर्थमनुत्पद्यसे ॥ १४

यथा च सलिले राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन् ।
 उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चित्मच्चं नराधिप ॥ १५
 एवं संसारगहनानुन्मज्जननिमज्जनात् ।
 कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १६
 ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संसारान्तगवेपिणः ।
 समागमज्ञा भूताना ते यान्ति परमा गतिम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

lacuna for पाका D₂ अवतार्यमाणापाकाद् —^b)
 K₁ s D₂ उद्धृतम्, K₂ उद्धृत (for उद्धृत) K₁
 D₂ s अपि, K₂ Ñ₁ B Dn₁ D₁ s s १ १ चापि (for
 चापि) —^c) K₀ मुज्यतम्, K₁ s Ñ₁ D₂ मुज्यते,
 K₂ मुज्यतम्, B₁-s Dn₁ भृ (B₂ भु)ज्जतम्, B₄
 भुक्तु, D₁ (marg) मुज्यतम्, D₂ (by corr,
 orig as in text) सज्यतम्, Cd मुज्यन्तम् as in
 text) —^d) K₁ s मेव, Ñ₁ सर्व [?] , D₂ क्रच,
 D₂ एते (for एवं) K₀ s देह, D₂ देह S₁ एव
 देह ****, B₄ देहशोपि शरी — After 11, G₈
 repeats 7^{ab}

12 ^a) Ś₁ **स्थो, Cd गर्भस्थो (as in text)
 Dn₂ विजातो D₂ प्रवृत्तो (for प्रसूतो) —^b) T₂
 G₂ s M₂-s अय (for [अ]प्यथ) K₂ s B₄ दिवसान्तर
 (B₄ रे), S वशरात्रि (G₁ s त्र)क Dn₂ दिवसैक
 गतोथ वा —^c) Ś₁ damaged Dn₁ यतो (for
 गतो) —^d) Ś₁ **त्र, Ñ₁ मासत्रय; D₂-s G₂
 M₁ मासमात्र (for मात्र) K₁ s D₂ मयोपि; D₂
 M₁ अथापि (for गतोऽपि)

13 ^a) Ś₁ द्विसांवत्सर, K₂ s दिवसासर, M₄ विस
 वत्सर Dn₁ गतोपि (for एव) Ś₁ K₀ D₁ s-s च
 (for वा) —^c) T₁ यन्वन K₁-s s [s]प्य, Ñ₁
 B D (D₂ missing) M [s]य (for सपि) —^d)
 D₂ च विद्यते (for विप)

14 ^a) G₂ प्राकर्मजानि भू —^b) M₂ om (hapl)
 न भवन्ति K₂ वा (for च) Cd cites भवन्ति and
 न भवन्ति (as in text) —^c) K₂ s सासिद्धिक, T
 सवर्धिते, G₁ ससिद्धिके, M ससिद्धिके (M₁ को), Cd
 सासारिके G₂ s एव ससिध्य (G₂ द्) लोके तु —^d)
 K₁ तप्यते

15 ^a) Ñ₁ B Dn D₁ s s १ १ तु (for च) Ñ₁
 D₂ सलिल, D₂ जलिले K₀ राजा (for राजन्)

—^b) K₁ D₂ s ससरन्; K₂ Dn₁ (before corr) D₂
 ससरन्, K₂ s सचरेत्, Ñ₁ B₂ s सतरन्, B₁ s
 सतरेत् —^c) K₁ उन्मज्जेच्च D₂ निमज्जेत (for ज्जेच्च)
 K₂ s उन्मज्जे च निमज्जे च, D₂ जत्स्वनिमज्जत्स्व,
 T ज्यैश्च निमज्ज्यैश्च —^d) T G₁ चेष्टते च (T₁ हि)
 नराधिप

16 B₂ om 16^a-17^b —^a) Ñ₁ B (B₂ om) Dn
 D₁ s १ १ गहने (Dn₂ न), D₄ ने गेहे (sic),
 D₂ गहना, G₂ गहनम् (for नाद्) —^b) K₂ उन्म
 मज्ज (for जन) Ñ₁ B (B₂ om) निमज्जन, Dn
 D₁ s १ १ जने, M₄ ज्ञना (for ज्ञनात्) —^c)
 Dn₁ D₂ कर्मभोगेन, S योगेन Ñ₁ B (B₂ om) Dn
 D₁ s १ १ (before corr) s T व (D₁ s १ व)च्यते,
 D₂ १ (by corr) मन्त्यते, G₁ बुध्यते, G₂ s युज्यत,
 M₂ बध्यत, M₃ बध्यत (for बध्यन्त) —^d) T₁ क्लिष्यते
 (for क्लिश्यन्ते) Ñ₁ द्वाल्प, Dn₁ D₁ s १ १ चाल्प,
 T G₁ स्वल्प, M₂ यल्प, M₃ s येत्स्व (for येऽल्प)
 — For 16^{ad}, Ś₁ K (K₄ missing) D₂ s subst, while
 B₁ s १ ins after 16^{ad}

13* ज्ञानयोगेन महता समुत्तीर्णा महर्षयः ।

[D₂ समुत्तीर्णे महर्षव (for the post half)]

17 B₂ om 17^{ab} (cf v 1 16) —^a) Ś₁ K (K₄
 missing) D₂ s च (for तु) K₂ प्राज्ञा, G₂ प्रज्ञा,
 M₂ प्रज्ञा K₂ B (B₂ om) Dn₁ D₁ s १ १ सत्त्वे,
 Ñ₁ सर्वे, D₂ स्पष्टा, S मप्ये (for सत्ये) —^b)
 K₂ Dn₁ D₁ s १ १ (before corr) s ससारेस्मिन् K₂
 ससारांग, Ñ₁ रातु, D₂ समारात्त, D₂ (by corr) १
 समारे वि T₂ G₂ s रांसर्, M₄ राता (for रान्त)
 Ñ₁ D₂ s-1 S गतैषिण (Ñ₁ न), Dn₁ D₁ s १
 हितैषिण (for गये) —^c) K₂ समागमता, K₂ सम्यग
 ज्ञान, B₁ गमागमज्ञा —^d) Dn₁ परा (for परमा)
 D₁ ये ते याति परा गतिं

गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
 कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ५
 यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
 अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ६
 वैचित्रवीर्यं वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
 प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ७
 कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।

ततो वहति तं भारमवशः स्वशोऽपि वा ॥ ८
 यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
 किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ९
 छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
 आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १०
 अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
 अथ वा परिशुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ११

प्राशश्च मूढश्च, Ks प्राशस्य मूढस्य Ks s Ds धनवतोप्य
 निर्धना — (L 2) Dn2 यथा (for सर्वे) S1 Ko
 s. s B4 (also as above) Dn2 Ds ६ १ पितृवन, B1 'वस',
 Cd 'वश' (as above) K1 s Ds 4 s य (D4 त) थापि
 निधन प्राप्य (for the prior half) Dn1 स्व पति (for
 स्वपत्नि) S1 विगतत्वच — (L 3) Dn D1 s 4 ६ १ ०
 निवधिमि K2 गात्रलायुनिबोधनै — (L 4) Ds परा-
 र्जना (for परे जना) — (L 5) Cd प्रत्यव' (as above)
 — N1 om line 6 — (L 6) Ks s तसा (Ks 'स्या' द्
 (for क'). Ks s जना' (for नरा) Cv विप्रलम्भाधयो
 नरा (for post half)]

5 a) S1 गृहान्येव, Ks B Dn D1 s. s ६ १ ० 'णीव',
 Ks गृहान्नोव N1 बहिर्मर्त्यान्; Dn1 च मर्त्याना (for
 हि म') M4 गृहानिवेह मर्त्यानाम् — b) Dn1 मातुर्
 (for आहुर) G2 देहाश्च, M2-4 देहान्हि (for नि)
 — c) G2 'युज्येत' (for 'युज्यन्ते') S1 Ko काले काले
 विद्युज्यते (Ko 'ति) — d) Ks सत्यम् (for सत्त्वम्)
 Ds एव, S एषा (for एक) K1 s Ds s सुशोभन
 (K1 च), N1 B1-2 Dn D1 s. s 4. ६ १ ० तु (Dn2 Ds
 स) शाश्वत, G2 तु भाजन

6 a) Ds तथा (for यथा) Ds om (hapl) जीर्णम्
 — b) S1 K (K4 missing) Ds s सत्यज्य, S त्यक्त्वाथ
 (M1 त्यक्त्वा च) (for त्यक्त्वा तु) N1 B (except
 B4) D (except Ds s, Ds missing) S पूर्य (for
 वै नर) — c) S1 Ks s देह, M2 देहात्, M3
 देहान् Ks शरीरिण K1 s Ds s दुःखं तद्वच्छरीरिणा
 (K2 णी)

7 Gs repeats 7^{ab} after 11 — a) S1 विचित्तवीर्यं,
 K2 वैचित्रवीर्यं, Ks s Ds विचित्तवीर्यं, Gs (both
 times) वैचित्रि Ko जानीहि (for वास हि) S1
 वा (lacuna), K1 Ds प्राप्य, K2 प्रार्थ, K3 N1 B
 Dn D1 s. s ६ १ ० साप्य, Ds प्राप्य, T1 सत्य, T2 G1
 सत्य (for वास) — c) B1 Dn1 T G2 हि (for [ह]-
 ह) S1 K (K4 missing) Ds s ६ १ (by corr, ori.

as in text) प्राप्नुवति नरा सर्वे — d) Ks s B4 सु (B4
 स्व) कृतेनेह, B4 Dn D1 s. s ६ १ ० M2 सुकृतेनैव

8 a) S1 K (K4 missing) Ds s प्राप्यते कर्मणा
 (by transp) S1 Ko s. s s Ds Gs सर्व, K1 सर्वे,
 N1 B D1 s. s ६ १ ० T G1 M1 स्वर्ग, Dn1 स्वर्गा (for
 स्वर्ग) — b) G1 M2 सुख (for सुख) — c) T2
 वहति, M2 महति (for व') K2 Dn2 T1 स (for
 त) — d) T1 अवश्य (for 'श') Ko च (for वा)

9 Ds om (hapl) 9^a-10^b — a) Ks s हि (for
 च) T1 Gs मृण्मय, G1 क्रमय — b) K1 Ds
 यत्रारूढ, Ds वंशा, T1 चक्र, G1 चक्ररूपे Cd
 oites चक्र — c) Ks G2 प्रकीर्यमाणस्य; N1 प्रक्रिय-
 मानस्य, T2 'माण त्वा' (for 'माण वा) — d) Dn2
 हतमात्रम्, Gs M1 s क्रियमाणम् (for कृतमात्रम्)
 M2 तथा (for अथ)

10 S1 om (hapl) 10 Ko reads 10 on the
 marg Bs Ds M2 om 10^{ab} (for Ds, cf v 1 9)
 Ds transp 10^{ab} and 10^{cd} — a) Ko N1 छस[!],
 Ds सल्लि, T G हीन, M (M2 om) भिन्न (for
 छिन्न) K1 s सल्लिप्तम् (for छिन्न वापि) Dn2 [अ]थ
 वा रोप्यम्, T1 G1 s [अ]वरोप्य वा (Gs तद्), T2
 [उ]परेप्य वा (for [अ]वरोप्यन्तम्) — b) Ks Dn1
 अवतीर्थ (Dn1 र्य)म् (for 'तीर्णम्) G2 अतीर्णमतयापि
 वा — N1 G2 om (hapl) 10^{cd} — c) Ds आर्द्र (for
 आर्द्र) Ks om the first वा Ks Gs transp वा and
 शुष्क Ds शुष्कैर् (for शुष्क) — d) Ks यश्चमानम्
 (s10), Ds अत' (for पच्य') Dn2 [उ]त (for वा)

11 a) Hypermetric K1 s N1 Dn2 Ds s उत्तार्य
 मागम्, Dn1 D1 (sup lsn as in text) s ६ १ अय
 तीर्य, T G अवतार्यतम्; M1 आचार्यमाणम् (for अव-
 तार्य') Ks s B4 वापाकाद्, Dn1 अपि वा; Dn2
 आकाशाद्; Ds आपाकाद् (for आपाकाद्) In S4

गर्भस्थो वा प्रवृत्तो वाप्यथ वा दिवसान्तरः ।
 अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १२
 संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
 यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १३
 प्राक्कर्ममिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
 एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ १४

यथा च मलिले राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन् ।
 उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चित्मच्चं नराधिप ॥ १५
 एव समारगहनादुन्मजननिमज्जनात् ।
 कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १६
 ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संमारान्तगोविणिः ।
 समागमज्ञा भूताना ते यान्ति परमा गतिम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

Jacuna for पाका D: अवतार्यमाणापाकाद् —^b)
 K1 s D: उद्धृतम्, K2 उद्धृत (for उद्धृत) K1
 D: s अपि, K2 N1 B Dn1 D: s : 1 9 चापि (for
 चापि) —^c) K0 भुजतम्, K1 s N1 D: भुज्यते,
 K2 भुज्यतम्, B1-s Dn1 भृ (B2 भु)ज्जतम्, B4
 भुक् तु, D1 (marg) मुद्धृतम्, D2 (bv corr
 orig as in text) मज्जतम्, Cd भुज्यन्तम् as in
 text) —^d) K1 s मेव N1 सर्व[], D2 क्रच,
 D3 एते (for एव) K0 s देह, D3 देह S1 एव
 देह ****, B4 देहशोपि शरी — After 11 G2
 repeats 7^{ab}

12 ^a) S1 **स्थो, Cd गर्भस्थो (as in text)
 Dn2 विजातो D2 प्रवृत्तो (for प्रसूतो) —^b) T:
 G2 s M2-s अय (for [अ]प्यय) K2 s B1 दिवसातर
 (B2 रे), S दशरात्रि (G1 s 'त्र)क Dn2 दिवसैक
 गतोय वा —^c) S1 damaged Dn1 यतो (for
 गतो) —^d) S1 **त्र, N1 मासत्रय, D2-s G2
 M1 मासमात्र (for मात्र-) K1 s D2 मयोपि, D3
 M1 अथापि (for गतोऽपि)

13 ^b) S1 द्विसंवत्सर, K2 s दिवसातर, M2 विसं
 वत्सर Dn1 गतोपि (for एव) S1 K0 D1 s-s च
 (for वा) —^c) T1 यन्वन K1-s s [s]प्य-, N1
 B D (D2 missing) M [s]य (for सपि) —^d)
 D2 च विद्यते (for विप)

14 ^a) G2 प्राक्कर्मजानि भू —^b) M2 om (hapl)
 न भवन्ति K3 वा (for च) Cd cites भवन्ति and
 न भवन्ति (as in text) —^c) K2 s सांसिद्धिक, T
 सवर्धिते, G1 ससिद्धिके, M1 समिद्धिके (M1 को), Cd
 सासारिके G2 s एव समिध्य (G2 द्व) लोके तु —^d)
 K1 तप्यते

15 ^a) N1 B Dn D1 s : 1 7 9 तु (for च) N1
 D: सलिल, D2 शलिले K0 राजा (for राजन्)

—^b) K1 D2 s ससरन्, K2 Dn1 (before corr) D2
 ससरन्, K3 s मचरेत्, N1 B2 s सतरन्, B1 s
 'सतरेत् —^c) K1 उन्मज्जेच्च D2 निमज्जेत् (for ज्जेच्च)
 K2 s उन्मजे च निमजे च, D2 जत्वनिमज्जत्व,
 T ज्यैश्च निमज्ज्यैश्च —^d) T G1 चेष्टते च (T1 हि)
 नराधिप

16 B2 om 16^a-17^b —^a) N1 B (B2 om) Dn
 D1 s : 1 9 गहने (Dn2 'न), D4 ने गेहे (sic),
 D5 गहना, G2 'गहनम् (for नाद्) —^b) K2 उन्म-
 मज्ज (for जन) N1 B (B2 om) निमज्जन, Dn
 D1 s : 1 9 'जने, M2 'जना (for 'जनाद्) —^c)
 Dn1 D2 कर्मभोगेन, S योगेन N1 B (B2 om) Dn
 D1 s : 1 7 (before corr) 9 T व (D1 s : 1 9 व) व्यते,
 D2 7 (bv corr) मन्यते, G1 बुध्यते, G2 s युज्यत,
 M2 बध्यत; M3 वध्यत (for बध्यन्त) —^d) T1 क्लिप्यते
 (for क्लिश्यन्ते) N1 क्लृप, Dn1 D1 s : 1 9 चाल्प,
 T G1 स्त्रल्प, M2 यल्प, M3 s ये त्व (for येऽल्प)
 — For 16^d, S1 K (K2 missing) D2 s subst, while
 B1 s 4 uns after 16^d

13* ज्ञानयोगेन महता समुत्तीर्णा महर्षयः ।

[D2 समुत्तीर्णे महागर्व (for the post half)]

17 B2 om 17^{ab} (cf v l 16) —^a) S1 K (K2
 missing) D2 s च (for तु) K2 प्राज्ञा, G2 प्रज्ञा,
 M2 प्रज्ञा K2 B (B2 om) Dn1 D1 s : 1 9 सत्त्वे,
 N1 सर्वे, D2 स्पष्टा, S मध्ये (for मये) —^b)
 K2 Dn1 D1 s : 6 (before corr) 9 ससारोस्मिन् K2
 ससारंग, N1 रातु, D2 समारात्, D2 (bv corr) 1
 सपारे वि T2 G2 s 'रातु, M2 राता (for 'रान्त-)
 N1 D2 -1 S गतैषिण (N1 न), Dn1 D1 s : 9
 हितैषिण (for गवे) —^c) K2 समागमता, K2 सन्यग-
 ज्ञान, B1 समागमज्ञा —^d) Dn1 परा (for परमा)
 D1 ये ते याति परा गतिं

गृहान्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
 कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ५
 यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
 अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ६
 वैचित्रवीर्यं वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
 प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ७
 कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।

ततो वहति तं भारमवशः स्वशोऽपि वा ॥ ८
 यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
 किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ९
 छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
 आद्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १०
 अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
 अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ११

प्राशश्च मूढश्च, Ks प्राशस्य मूढस्य Ks & Ds धनवतोप्य
 निर्धना — (L 2) Dn2 यथा (for सर्वे) S1 Ko
 & B4 (also as above) Dn2 Ds ० १ पितृवन, B1 'वम,
 Cd 'वश (as above) K1 2 D2 4 5 य (D4 त) थापि
 निधन प्राप्य (for the prior half) Dn1 स्व पति (for
 स्वपत्ति) S1 विगतत्वच — (L 3) Dn D1 8 4 ० १ ९
 -निवधिमि K2 गात्रलायुनिबोधनै — (L 4) Ds परा
 र्जना (for परे जना) — (L 5) Cd प्रत्यव' (as above)
 — N1 om line 6 — (L 6) Ks & तस्मा (Ks 'स्या' द्
 (for क'). Ks & जना' (for नरा) Cv विप्रलम्भाधयो
 नरा (for post half)]

5 " S1 गृहान्येव, Ks B Dn D1 2 4 ० १ ९ 'णीव,
 Ks गृहान्येव N1 वहिमर्त्यान्, Dn1 च मर्त्यानां (for
 हि म') M4 गृहानिवेह मर्त्यानाम् — " Dn1 मातुर्
 (for मातुर्) G2 देहाश्च, M2-1 देहानिह (for नि)
 — " G2 'युज्येत (for 'युज्यन्ते) S1 Ko काले काले
 वियुज्यते (Ko 'ति) — " K2 सत्यम् (for सत्वम्)
 Ds एव, S एवा (for एकं) K1 2 D2 5 सुशोभन
 (K1 'य), N1 B1-3 Dn D1 8 4 ० १ ९ तु (Dn2 Ds
 स) शाश्वत, G2 तु भाजन

6 " D2 तथा (for यथा) Ds om (hapl) जीर्णम्
 — " S1 K (K4 missing) D2 5 सत्यम्, S त्यक्त्वाय
 (M1 त्यक्त्वा च) (for त्यक्त्वा तु) N1 B (except
 B4) D (except D2 5, Ds missing) S पूरुष (for
 वै नर) — " S1 Ks & देह, M2 देहात्, M3
 देहात् Ks शरीरिण K1 2 D2 5 दुःख तद्वच्छरीरिणा
 (K2 णी)

7 Gs repeats 7^{ab} after 11 — " S1 विचित्रवीर्यं,
 K2 वैचित्रवीर्यं, Ks & Ds विचित्रवीर्यं, Gs (both
 times) वैचित्रि' Ko जानीहि (for वास हि) S1
 वा (lacuna), K1 D2 प्राप्य, K2 प्राप्य, K3 N1 B
 Dn D1 8 4 ० १ ९ माध्य, Ds प्राप्य, T1 सत्य, T2 G1
 सत्य (for वास) — " B1 Dn1 T G2 हि (for [ह]
 ह) S1 K (K4 missing) D2 5 ० १ (by corr, orig

as in text) प्राप्नुवति नरा सर्वे — " Ks & B1 सु (B1
 स्व) कृतेनेह, B2 Dn D1 4 ० १ ९ M2 सुकृतेनैव

8 " S1 K (K4 missing) D2 5 प्राप्यते कर्मणा
 (by transp) S1 Ko 2 8 5 Ds Gs सर्व, K1 सर्व,
 N1 B D1 4 ० १ ९ T G1 M1 स्वर्ग, Dn1 स्वर्गा (for
 स्वर्ग) — " G1 M2 सुख (for सुख) — " T2
 वहति, M2 महति (for व) K2 Dn2 T1 स (for
 त) — " T1 अवश्य (for 'श') Ko च (for वा)

9 Ds om (hapl) 9^a-10^b — " Ks & हि (for
 च) T1 Gs मृन्मय, G1 क्रमय — " K1 Ds
 यत्रारूढ, Ds वशा, T1 चक्र, G1 चक्ररूप Cd
 oites चक्र — " Ks G2 प्रक्रियमाणस्य, N1 प्रक्रिय-
 मानस्य, T2 'माण स्वा (for माण वा) — " Dn2
 कृतमात्रम्, Gs M1 2 क्रियमाणम् (for कृतमात्रम्)
 M2 तथा (for अथ)

10 S1 om (hapl) 10 Ko reads 10 on the
 marg B2 Ds M2 om 10^{ab} (for Ds, of v l. 9)
 D2 transp 10^{ab} and 10^{cd} — " Ko N1 छन्न[!],
 D2 सल्लिन्न, T G हीन, M (M2 om) मिन्न (for
 छिन्न) K1 2 सल्लिन्नम् (for छिन्न वापि) Dn2 [अ]थ
 वा रोप्यम्, T1 G1 3 [अ]वरोप्य वा (Gs तद्), T2
 [उ]परोप्य वा (for [अ]वरोप्यन्तम्) — " K3 Dn1
 अवतीर्थ (Dn1 यं)म् (for तीर्णम्) G2 अतीर्णमतथापि
 वा — N1 G2 om (hapl) 10^{cd} — " Ds आद्रं (for
 आद्रं) Ks om the first वा Ks Gs transp वा and
 शुष्क Ds शुष्क (for शुष्क) — " Ks यश्चमानम्
 (sio), Ds अत' (for पच्य') Dn2 [उ]त (for वा)

11 " Hypermetric K1 2 N1 Dn2 Ds 5 उन्तार्य
 मागम्, Dn1 D1 (sup ltn as in text) ० ० १ अथ
 तीर्थ, T G अवतार्यतम्, M1 आचार्यमाणम् (for अव-
 तार्य') Ks & B2 आपाकाद्, Dn1 अपि वा, Dn2
 आकाशाद्, Ds आवाकाद् (for आपाकाद्) In S4

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाप्यथ वा दिवसान्तरः ।
 अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १२
 संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
 यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १३
 प्राकर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
 एवं सासिद्धिके लोके किमर्थमनुत्पत्तये ॥ १४

यथा च सलिले राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन् ।
 उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चित्सत्त्वं नराधिप ॥ १५
 एवं ससारगहनादुन्मज्जननिमज्जनात् ।
 कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १६
 ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संसारान्तगवेपिणः ।
 समागमज्ञा भूताना ते यान्ति परमा गतिम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

lacuna for पाका D: अवतार्यमाणपाकाद् —^b)
 K1: D: उद्धृतम्, K2: उद्धृत (for उद्धृत) K1
 D: ३ अपि, K2: N1 B Dn1 D1 ३ ३ ३ चापि (for
 चापि) —^c) Ko सुजतम्, K1: N1 D: सुज्यते,
 K2: सुज्यतम्, B1-3 Dn1 भृ (B3 भु)ज्जतम्, B4
 भुक् तु, D1 (marg) सुज्जतम्, D6 (by corr,
 orig as in text) सज्यतम्, Cd सुज्यन्तम् as in
 text) —^d) K1: मेव, N1 सर्वे(?), D8 ऋच,
 D: एते (for एव) Ko: देह, D: देह S1 एव
 देह ****, B: देहशोपि शरी — After 11, G8
 repeats 7^{ab}

12 ^a) S1 **स्थो, Cd गर्भस्थो (as in text)
 Dn: विजातो, D: प्रसूतो (for प्रसूतो) —^b) T2
 G2: M2-4 अथ (for [अ]प्यथ) K2: B1 दिवसातर
 (B4 रे), S दशरात्रि (G1: ३) क Dn: दिवसैक
 गतो वा —^c) S1 damaged Dn1 यतो (for
 गतो) —^d) S1 **त्र, N1 मासत्रय, D5-7 G2
 M1 मासमात्र (for मात्र) K1: D2 नयोपि, D8
 M1 अथापि (for गतोऽपि)

13 ^b) S1 द्विसावत्सर, K2: दिवसातर, M4 विसं
 वत्सर Dn1 गतोपि (for एव) S1 Ko D1 ३-३ च
 (for वा) —^c) T1 यस्वन K1-3: [s]प्य, N1
 B D (D8 missing) M [s]थ (for अपि) —^d)
 D6 च विपद्यते (for विप)

14 ^a) G2 प्राकर्मजानि भू —^b) M2 om (hapl)
 न भवन्ति K2 वा (for च) Cd cites भवन्ति and
 न भवन्ति (as in text) —^c) K2: सासिद्धिक, T
 सवर्धिते, G1 ससिद्धिके, M ससिद्धिके (M1 को), Cd
 सासारिके G2: ३ एव समिध्य (G1 इ) लोके तु —^d)
 K1 तप्यते

15 ^a) N1 B Dn D1 ३ ३ ३ ३ तु (for च) N1
 D: सलिल, D: शलिले Ko राजा (for राजन्)

—^b) K1 D2: ३ 'ससरन्, K2 Dn1 (before corr) D:
 ससरन्, K2: ३ मचेत्, N1 B2: ३ सतरन्, B1: ३
 सतरेत् —^c) K1 उन्मज्जेच्च D2 निमज्जेत् (for जेच्च)
 K2: ३ उन्मज्जे च निमज्जे च, D8 जत्स्वनिमज्जत्व,
 T ज्यैश्च निमज्ज्यैश्च —^d) T G1 चेष्टते च (T1 हि)
 नराधिप

16 B3 om 16^a-17^b —^a) N1 B (B3 om) Dn
 D1 ३ ३ ३ गहने (Dn: न), D4 ने गेहे (sic),
 D: गहना, G2 गहनम् (for नाद्) —^b) K2 उन्म
 मज्ज (for जन) N1 B (B3 om) निमज्जन, Dn
 D1 ३ ३ ३ ३ जने, M4 जना (for जनात्) —^c)
 Dn1 D: कर्मभोगेन, S योगेन N1 B (B3 om) Dn
 D1 ३ ३ ३ (before corr) ३ T च (D1 ३ ३ ३ व) द्यते;
 D: ३ (by corr) मन्यते, G1 बुध्यते, G2: ३ युज्यत,
 M2 बध्यन्त; M3 बध्यत (for बध्यन्त) —^d) T1 क्लिश्यते
 (for क्लिश्यन्ते) N1 क्लृप, Dn1 D1 ३ ३ ३ ३ चाल्प,
 T G1 स्वरूप, M2 यल्प, M3: ३ ये त्व (for येऽल्प)
 — For 16^{cd}, S1 K (K4 missing) D2: ३ subst, while
 B1 ३ ३ ins after 16^{cd}

13* जानयोगेन महता समुत्तीर्णा महर्षयः ।

[D: समुत्तीर्णे महार्णव (for the post half)]

17 B3 om 17^{ab} (of v 1 16) —^a) S1 K (K4
 missing) D2: ३ च (for तु) K2 प्राज्ञा, G2 प्रज्ञा,
 M2 प्रज्ञा K2 B (B3 om) Dn1 D1 ३ ३ ३ ३ सत्ये,
 N1 सर्वे, D: स्पष्टा, S मध्ये (for सत्ये) —^b)
 K2 Dn1 D1 ३ ३ (before corr) ३ ससारेसिन्, K2
 ससारग, N1 रातु; D3 समारात्, D6 (by corr) ३
 ससारे वि, T2 G2: ३ 'रातु, M4 राता (for रान्त)
 N1 D2 ३-३ S गतैपिण (N1 न); Dn1 D1 ३ ३
 हितैपिण (for गवे) —^c) K2 समागमता, K3 सम्यग-
 ज्ञान, B1 समागमज्ञा —^d) Dn1 परा (for परमा)
 D1 ये ते याति परा गतिं

४

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ १

विदुर उवाच ।

जन्मप्रभृति भूतानां क्रियाः सर्वाः शृणु प्रभो ।

पूर्वमेवेह कलले वसते किञ्चिदन्तरम् ॥ २

ततः स पञ्चमेऽतीते मासे मासं प्रकल्पयेत् ।

ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो मासे प्रजायते ॥ ३

अमेध्यमध्ये वसति मासशोणितलेपने ।

ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ ४

योनिद्वारमुपागम्य बह्वङ्केशान्समृच्छति ।

योनिसंपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ॥ ५

तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान् ।

ग्रहास्तमुपसर्पन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ६

Colophon missing in Ś2 K1 D8 — Sub-parvan
 Ś1 Ko 5 B Dn1 D1 8 4 6 7 9 विशोक — Adhy
 name Ś1 Ko D2 9 विदुरवाक्य, K1 विदुरवचन,
 G2 M1 2 4 श (G2 शा) शीरानित्यकथन — Adhy no
 (figures, words or both) K1 Dn2 D2 8 6 7 9 S
 3 (as in text), B1 89 (?) — Sloka no K1
 17, D2 18

4

☞ This adhy is missing in Ś2 K1 D8 (cf v 1
 11 1 1 and 15)

1 °) D2 विदेय (for विज्ञेय) K1 2 5 वर, K3
 D2 7 वर (for वर) — °) B2 Dn1 तत्त्वत, G2 M
 Cd पृच्छते (for 'त')

2 °) K1 तया (sic), D2 कथा (for क्रिया) Ś1
 Ko 8 6 शृणुष्व मे, T2 G2 8 M2 तु लक्षयन् (for
 शृणु प्रभो) B2 Dn1 D1 8 4 6 7 9 क्रिया सर्वोपलक्ष्यते,
 T1 G1 क्रियागर्भास्तु (G1 क्रियास्तु परि) लक्षयन्, M1 2 4
 क्रिया समवधारयेत् (M1 'यन्' — D2 om (hapl)
 2^c-3^d — °) Ko 2 G2 हि, K1 ह (for [ह]ह)
 Ś1 Ko-3 D2 वसति, K. वसति, N1 Dn1 D1 4-7 9
 कलिले B1 2 4 वसति, Dn2 वसते, T G1 3 M
 कलि (M2 ल)ल, G2 सलिल (for कलले as in B2
 only) — °) Ś1 Ko-2 Dn2 D2 कलिले, K3 कल्ले,
 K5 सलिले, M1 वर्तते (for वसते) B1 2 4 मान
 शोणितलेपने (= 4^b) — After 2, B1 4 ins

14* ततस्तु वायुवेगेन कलल किञ्चिदन्तरम् ।

f = 4^c and (var) 2^d B1 वने विचिन्तनर (for the
 post half)]

3 D2 om 8 (cf v 1 2) — °) K1 corrupt

Dn1 सपचमे, D1 सचरते — °) G2 8 M मासि (for
 मासे) M2-4 मास (for मास) T G अकल्पयत्,
 M प्रकल्पते (for वेत्) N (D2 om, Ś2 K1 D8
 missing) मासे वा सम (Ś1 Ko सप्र) कल्पयत् (Ś1 Ko
 Dn1 D1 4 9 वेत्) — °) K1 सपूर्ण — °) M2-4
 पृष्ठे (for गर्भो) Ś1 Ko-3 D2 5 गर्भवासी (Ś1 Ko
 मे, K2 'मि) (for गर्भो माने) N1 B1 3 4 Dn2
 D1 4 7 9 वै स तु, B2 वै सप्र, B3 D2 6 S (except
 M1) माने च, Dn1 वै सम (for मासे प्र)

4 °) K1 2 D2 5 अमेध्यमाने, Dn1 अमध्यमध्ये
 — °) K5 'लेपनो, Dn1 'लेपनौ — °) K1 2 D2 5
 स (for तु) — °) K5 ऊर्ध्व (for ऊर्ध्व) G2
 शिर T G1 ह्यूर्ध्वपादो ह्यधोमुख

5 °) K2 याति (for योनि) T1 अपागम्य — °)
 K2 Dn1 बहु, D2 बहु (for चहुन्) Ś1 Ko-3 5
 B2 D2 सम (K1 D2 'मा' छति, B2 स गच्छति; D2
 समार्छति, M2 समुच्छति (for समृ) — °) K2 3
 सपीडना, G1 सपीडया (for टनाच्) M1 योनिं
 सपीडयेच्चैव — °) N1 कर्म (for पूर्व) T G पूर्व
 कर्मापदानत, M1 8 'मविधानत, M2 4 'मविधानत'

6 °) Ś1 Ko-3 मुक्तश्च, K3 मुक्तम्य; G2 मुक्तन्
 K3 ममार, K. ममारा, M2 नमारन (for 'राद्')
 G. तस्मान्मुक्ततडा राजन — °) G2 चद्रान् (for अ
 न्यान) K. पश्चादनुपद्रवान् (sic), K5 पश्चादुपाद्रवेत्.
 M2 अन्यत्पश्यत्युपद्रवान् — G1 reads 6¹² twice — °)
 K1 2 D. 6 7 अनु, G. अप (for उप) N1 B1-7
 Dn D1 2 6 7 9 गच्छति (for सर्पन्ति) T G
 (first time) मृगय (T1 या) न्ययदम्य — °) T G 2
 सारमेय, Cd या (as in text)

ततः प्राप्तोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा ।
 उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ॥ ७
 बद्धमिन्द्रियपाशैस्तं सङ्गखादुभिरातुरम् ।
 व्यसनान्युपवर्तन्ते विविधानि नराधिप ।
 बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव वृत्तिमुपैति सः ॥ ८

अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ।
 यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ॥ ९
 वाग्धीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
 भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते ॥ १०
 अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृतः ।

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११
कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकृतसयन् ।
धनदर्पेण ह्यस्य दरिद्रान्परिकृतसयन् ॥ १२
सूखीनिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ १३

अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन् ।
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १४
एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ १५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

B₁ मोहक्रोध, D₅ लोभमोह (for लोभक्रोध) K₃
B₂ & D₂ D₃ & ० भयोन्मत्तो, B₁ मदोन्मत्ता, D₂
भयान्मुक्तो, D₁ ० १ भयान्मत्तो

12 ^a) \tilde{N}_1 B₂₋₄ D₂ D₃₋₅ ० S (except M₃ &)
कुलीनत्वे च D₂ रजते (for रमते) — ^b) Some
MSS दुष्कुलीनान् M₃ च (for चि) \tilde{S}_1 Ko निष्कु
लीनान्निषेवते, K₁ D₂ & दौकु (D₅ दौकु) लेयान्निषेव (D₂
'खेव) ते, K₂ दौ कुलेयानिषेवते, K₃ दौ कुलाना निषेविते,
G₂ दुष्कुले नानुकृतसयन् — G₃ om (hapl) 12^{ad}
— ^c) \tilde{S}_1 Ko-2 & D₂ & मानेन, K₃ दपेन (for
दर्पेण) \tilde{S}_1 Ko मत्तश्च, K₁ D₂ वृत्तश्च (for इ)
M तथैव धनवत् (M₃ वृत्त, M₁ वृत्ता) च — ^d)
K₃ दरिद्रां, S (G₃ om) दारिद्र्य (T₁ G₂ द्र)
K₁ & D₅ परिगृह्यन् (K₂ येन्, D₅ यन्), T₂ कृतस
यन्, M कृतसयेव

13 ^a) \tilde{S}_1 सूखा इव, Ko सूखीनिव, K₁ & D₃
सूखा (D₃ णी) निति, D₂ सूखा इति, D₃ मर्षानति,
G₁ सूखा नीति, G₂ सूखो नीति- D₁ आहुर (for
आह) K₂ सूषानि पितरानाहुर (sic) — ^b) K₁ & B₁
D₁ समवेक्ष्यते, T G₁ समुपेक्षते, G₃ समवेक्षते — K₃
reads 13^{ad} (for the first time) after 10 (of v 1 10)
— ^c) K₃ (second time) \tilde{N}_1 B₁₋₃ D₂ D₁ & ० १ ०
दोषान्, D₅ शिष्यान्, G₂ M वीक्षां (for शिक्षा) \tilde{S}_1
Ko & (first time) & क्षपति (for क्षि) D₂ वा (for
च) — ^d) B₁ D₂ G₁ om न K₁ शास्त्रम् (for
शास्तुम्) T G₁ अर्हति (for इच्छति) — \tilde{N}_1 B D₂
D₁ & १ S ins after 13 K₃, after the second occur-
rence of 13^{ad}

17* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।
कुलीनाश्चकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिन ।
सर्वे पितृवन प्राप्ता स्वपन्ति विगतत्वच ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रै र्ज्ञानुनियन्वतै ।
किं विशेष प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जना । [5]

येन प्रत्यवगच्छेयु कुरूपविशेषणम् ।
यदा सर्वे सम न्यत्ता स्वपन्ति धरणीतले ।
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धमिह दुर्बुधा ।
प्रत्यक्ष च परोक्ष च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् ।

[K₃ om (hapl) lines 1-6 — (L 1) T₁ G₂
यथा, T₂ एव, M₁ तदा (for यदा) \tilde{N}_1 B D₂ D₁ & १ ०
सूखाश्च (for मूढाश्च) B₂ & D₂ D₁ & ० १ ० धनवन्तश्च,
G₂ वतोपि — (L 2) D₂ कुलीनश्च (for 'नाश्च) \tilde{N}_1
G₁ M₂ वाप्य-, D₂ D₃ & [अ]प्यव-, D₅ वेप्य- (for
स्थाप्य-) T [अ]मानिनोप्यथ मा', G₃ मानिनीथाप्यमानिना
(for the post half) — (L 3) \tilde{N}_1 B₁ & पितृवन्त,
D₅ धन \tilde{N}_1 B₁ D₂ D₁ & ० विगतत्वच, M₃ विहन्-
त्वच — (L 4) G₂ न मायैर् (for निर्मानैर्) G₃ आत्रैश्च
(for गात्रै) T G च ज्ञानु- (for ज्ञानुनि) D₂ निव
धिभि- — (L 5) B₁ D₂ कं विशेष, B₂ D₁ & ० विशेष
न M₁ तु तत्रैषा (for तत्र तेषा) — (L 6) S च प्रति
(for प्रत्यव) G₂ गच्छेय (for 'यु) B₁ कुलवत्परिपेक्षा
(for the post half) — (L 7) G₂ यथा (for यदा)
D₃ M₂ सर्वे (for सर्वे) D₂ समभ्यस्ता, D₁ & T₂ G₃
M₃ समन्यस्ता, D₃ समत्वक्ता M₂ यदा नवंमन्यस्ता
D₁ स्वपते (for स्वपन्ति) — (L 8) D₂ D₁ & ० T G
तस्माद् (for क) D₂ प्रभुष्वाम् (sic), D₁ प्रतुष्वाम् (for
प्रलब्धम्) D₂ दुषिय (for दुर्बुधा) S विप्रलब्धमिहा (T₁
'लुब्धामिहा-, T₂ लब्धामिहा, G₁ 'लुब्धा मिहा, G₂ 'लुब्ध
मिवा, G₃ 'लुब्धमिवा, M₁ 'लुब्धमिहा) यथा (for the
post half — (L 9) M₂ om (hapl) परोक्ष न
D₅ १ न सम्यक्, T G₁ निशम्य D₁ विवृणोति (sic m
as above), T G M₃ श्रुतिं (T₂ 'नि) मिमा, M₁ '।
श्रुतिरिमा]

14 \tilde{N}_1 B₁ D₂ S om 14^{ab} K₃ reads 14^{ab} after
the first occurrence of 13^{ad} (cf v 1, 10) — ^a) \tilde{S}_1
Ko & D₂ D₁ & ० अनुपालयेत्, D₂ परिपालयेत्
— For the first occurrence of 14^{ad} in K₃, cf v 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।

एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १

विदुर उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।

यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २

कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल ।

वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३

सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिधोरैर्महाशनैः ।

समन्तात्संपरिक्षितं मृत्योरपि भयप्रदम् ॥ ४

तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ।

अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णा वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ५

10 —^a) G² ३ यत्नेन (for वर्तेत) —^d) Ś1 Ko-३ D₂ स परा (for परमां)

15 ^a) D₉ om सर्वं N₁ B₁ २ तु (for वै) —^b) B₄ स्वेवम्, D₉ तु त्वम् (for तत्त्वम्) N₁ यथा त्वमनुवर्तसे —^c) D₅ सप्त (hypermetrio) (for स) K₁ प्रमोक्षप (sio), B₄ वै मोक्षाय (for प्रमो) K₀ स प्रसफोक्षाय लभते (sio), B₃ D_n D₁ ३ ४ ५ ७ M स प्र (D_{n1} om प्र) मोक्ष (M₁ द) यते सर्वान् (M₁ ३ ४ 'र्व, M₂ 'र्व-), T G₁ स वै मोक्षयते चैव, G₂ ३ स वै मोक्षयते चैव —^d) B₃ D_{n2} D₄ ९ पयानो; D₈ शयानो, T G₁ मनुजो (for पन्थानं) K₁ २ ५ मनु जाधिप, D_{n1} D₁ ४ ५ ७ मनुजेश्वर (D₆ १ ई), G₂ ३ वसुधाधिप

Colophon — Sub-parvan Ś1 Ko ३ ३ ३ N₁ B D_{n1} D₁ ३ ४ ५ ७ विशोक — Adhy name Ś1 Ko D₉ विदुरवाक्य; K₁ २ D₂ ३ संसारवर्णनं, B₁ २ संसार चक्र; G₈ शरीरकथनं, M शरीरानित्यकथनं — Adhy no (figures, words or both) K₁ २ N₁ D_{n2} D₃ ३ ७ T₁ G M ४ (as in text), B₁ 90 (?), T₂ (wrongly) ३ — Śloka no D₂ 12

5

~~This adhy is missing in~~ Ś₂ K₄ D₈ (of v 1 11 1 1 and 15)

1 B₁ om the ref —^a) G₂ हर्म (for हृद्) —^b) D₁ बुध्य (marg sec m बुद्ध्या) Ś₁ Ko 'वर्तेते, D_{n2} T G₁ बुध्यते (for गम्यते) —^c) D_{n1} D₆ १ तद्वै, D₁ २ ३ ९ तद्धि (for एतद्) K₁-३ ५ D_{n1} D₁ २ ४ ५ ७ S विस्तरत —^d) Ś₁ Ko-३ ५ B₄ प्रचक्ष्व (K⁰ ३ क्ष्व) मे; D_{n2} प्रशंससि

2 ^a) D_{n2} आर्त्तं; T G₁ तत्र (for अत्र) D_{n2}

स (for से) Ś₁ Ko M₄ वर्णं, D₉ कर्तं (for वर्त) —^b) Ko-३ ३ D_n D₂ ३ नमस्कृत्य —^c) D_{n2} D₃ गहने (for न) —^d) Ś₁ Ko-३ ३ D₂ ३ तरति (for वदन्ति) G₈ प्रवदति मनीषिण (also परमर्षय as in text)

3 ^a) D₅, Bom Ed कांतारे (for ससारे) —^b) K₁ वर्तमाने —^c) D₄ ३ transp वन and महत् G₈ वन (for वन) K₂ D₅ मह (sio), D_{n1} बहु, D_{n2} D₁ ३ ४ ७ महा (for महत्)

4 ^a) K₀ सिंहव्याघ्र Ś₁ Ko ३ ३ D₂ ३ गजक्षौ (K₅ 'क्षौ) वैर, K₁ गजक्षौ वैर, K₂ गजैर्वैरैर (for गजा कारैर) —^b) K₂ घोररूपैर, B₂-4 D_n D₁ ३ ४ ५ ७ अतिघोर (for घोरैर) K₁ महाशानि, K₂ ३ ५ N₁ B D_n D₁ ३ ४ ५ ७ स्वनै, T 'वनै, G₁ 'वने, G₂ ननै, G₈ ननै (for शनै) — After 4^a, K₁ २ D₄ ३ ins

18* पिशितादैरतिभयैर्महोप्राकृतिभिस्तथा ।

—^a) D₁ स (fo सं) D₅ क्षित (for क्षित) —^d) K₅ मृत्योरिव; T G₁ यस्माद्दृष्ट, G₂ यस्तु दृष्ट्वा, G₈ यस्मिन्दृष्ट्वा; M₁ lacuna after य, M₂ ४ यस्मिन्दृष्टे, M₈ यस्म दृष्ट्वा (for मृत्योरपि) K₁ २ D₂ भयकरं, K₈ भयप्रस, S महद्भयं (for भयप्रदम्) N₁ B (except B₄) D_{n1} D₁ ४ ५ ७ यस्म (N₁ य स) दृष्ट्वा त्रसेधम (N₁ B₁ २ जन, D_{n1} दमु)

5 ^a) Ś₁ Ko-३ D₂ ३ तत्तस्य, D_{n1} दातस्य, G₈ ततोस्य (for तदस्य) D₉ तस्य दृष्ट्वा च हृदयम् —^c) N₁ M अभ्युच्छ्रयं च, D_{n2} D₈ अभ्युच्छ्रयश्च, T₁ G₂ अभ्युच्छ्रयत, T₂ G₁ 'च्छ्रयंति, G₈ 'च्छ्रय तु (for च्छ्रयश्च) T G₁ २ रोमाणि, G₈ M₁ रोमाणा; M₃ ४ रोम्णा स (for रोम्णा वै) —^d) T₁ विक्रयश्च; M₂ ४ विक्रियां च G₂ हृदियाश्च परतप — Ś₁ Ko-३ ५ B₄

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११
कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकृतसयन् ।
धनदर्पेण ह्यस्य दरिद्रान्परिकृतसयन् ॥ १२
मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ १३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अध्रुवे जीवलोकेश्चिन्त्यो धर्ममनुपालयन् ।
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १४
एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ १५

B₁ मोहक्रोध, D₅ लोभमोह (for लोभक्रोध) K₈
B₂ 3 Dn₂ D₈ 4 0 भयोन्मत्तो, B₁ मदोन्मत्ता, Dn₁
भयान्मुक्तो, D₁ 0 1 भयान्मत्तो

12 ^a) N₁ B₂-4 Dn₂ D₈-5 0 S (except M₃ 4)
कुलीनत्वे च Dn₁ रजते (for रमते) — ^b) Some
MSS दुष्कुलीनान् M₈ च (for चि) S₁ Ko निष्कु
लीनान्निषेवते, K₁ D₂ 5 दौ कु (D₅ दौष्कु) लेयान्निषेध (D₂
'खेव) ते; K₂ दौ कुलेयानिषेवते, K₅ दौ कुलाना निषेविते,
G₂ दुष्कुले नावुकृतसयन् — G₈ om (hapl) 12^{ad}
— ^c) S₁ Ko-2 5 D₂ 5 मानेन, K₈ दपेन (for
दर्पेण) S₁ Ko मत्तश्च, K₁ D₂ तृप्तश्च (for दृ)
M तथैव धनदत्त (M₁ 'तृप्त, M₄ 'तृप्ता) च — ^d)
K₅ दरिद्रां, S (G₈ om,) दारिद्र्य (T₁ G₂ 'द्र)
K₁ 2 D₅ परिगृह्यन् (K₂ 'येन्, D₅ यत्), T₂ 'कुत्स
यन्; M 'कुत्सयेत्

13 ^a) S₁ मूर्खा इव; Ko मूर्खानिव; K₁ 1 D₃
मूर्पा (D₈ 'ष्णा) निति, Dn₂ मूर्खा इति, D₂ मर्पानिति,
G₁ मूर्खा नीति, G₂ मूर्खो नीति D₁ आहुर (for
आह) K₂ मूर्पाणि पितरानाहुर (sio) — ^b) K₁ 5 B₄
D₇ समवेक्ष्यते, T G₁ समुपेक्ष्यते, G₈ समवेक्षते — K₃
reads 13^{ad} (for the first time) after 10 (of v 1 10)
— ^c) K₃ (second time) N₁ B₁-3 Dn D₁ 3 4 6 7 0
दोषान्, D₅ क्षिप्यान्, G₂ M वीक्षां (for शिक्षा) S₁
Ko 8 (first time) 8 क्षपति (for क्षि) Dn₁ वा (for
च) — ^d) B₁ Dn₁ G₁ om न K₁ शास्त्रम् (for
शास्तुम्) T G₁ अर्हति (for इच्छति) — N₁ B Dn
D₁ 3-7 S 1ms after 13 K₃, after the second occur-
rence of 13^{ad}

17* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।

कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिन ।

सर्वे पितृवन प्राप्ता स्वपन्ति विगतस्त्वच ।

निर्मातैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रै स्त्रायुनियन्धनै ।

किं विशेष प्रपश्यन्ति तत्र तेषा परे जना । [5]

येन प्रत्यवगच्छेयु कलरूपविशेषणम् ।

यदा सर्वे सम न्यस्ता स्वपन्ति धरणीतले ।

कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधा ।

प्रत्यक्ष च परोक्ष च यो निशम्य श्रुतिं त्रिमाम् ।

[K₈ om (hapl) lines 1-6 — (L 1) T₁ G₂
यथा, T₂ एव, M₁ तदा (for यदा) N₁ B Dn D₁ 1-7 0
मूर्खाश्च (for मूढाश्च) B₂ 4 Dn₁ D₁ 4 6 7 0 धनवन्तश्च,
G₂ 'वतोपि — (L 2) Dn₁ कुलीनश्च (for 'नाश्च) N₁
G₁ M₂ वाप्य-, Dn₂ D₈ 5 [अ]प्यव, D₅ येव्य (for
स्थाप्य) T [अ]मानिनोप्यथ मा', G₂ मानितोधाप्यमानिता
(for the post half) — (L 3) N₁ B₁ 2 पितृवन,
D₅ 'धन N₁ B₄ Dn₁ D₁ 4 9 विगतस्त्वरा, M₈ विरत
स्त्वच — (L 4) G₂ न मातैर् (for निर्मातैर्) G₈ आश्रय
(for गात्रै) T G च स्त्रायु- (for स्त्रायुनि) Dn₂ निय
धिभि — (L 5) B₁ Dn₁ कं विशेष, B₂ D₁ 4 0 विशेष
न M₄ तु तत्रेषा (for तत्र तेषां) — (L 6) S च प्रति
(for प्रत्यव) G₂ गच्छेय (for 'यु) B₁ कुलवत्परिशेषण
(for the post half) — (L 7) G₂ यथा (for यदा)
D₃ M₂ सर्वे (for सर्वे) Dn₁ समन्यस्ता, D₁ 4 T₂ G₂
M₃ समन्यस्ता, D₃ समत्यक्ता M₂ यदा सर्वमन्यस्ता
D₄ स्वपते (for स्वपन्ति) — (L 8) Dn₂ D₁ 3 5 T G
तस्माद् (for क') Dn₁ प्रलब्धुम् (sic), D₁ प्रलब्धम् (for
प्रलब्धुम्) Dn₂ दुषिय (for दुर्बुधा) S विप्रलब्धुमिहा (T₁
'लुब्धामुहा, T₂ 'लुब्धामहा, G₁ 'लुब्धा महा, G₂ 'लुब्ध
मिवा, G₈ 'लुब्धमिवा, M₁ लुब्धमिहा) युषा (for the
post half — (L 9) M₂ om (hapl) परोक्ष न
D₅ 7 न सम्यक्, T G₁ निशम्य D₇ विनुपति (see 1ms
above), T G M₁ श्रुती (T₂ 'ति) मिमा, M₁ 1
श्रुतीरिमा]

14 N₁ B₂ D₅ S om 14^{ab} K₃ reads 14^{ab} after
the first occurrence of 13^{ad} (cf v 1 10) — ^a) S₁
Ko 8 Dn₂ D₁ 6 अनुपालयेत्, Dn₁ पत्तापत्य
— For the first occurrence of 14^{ad} in K₃, cf v 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।

एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १

विदुर उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।

यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २

कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल ।

वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३

सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः ।

समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम् ॥ ४

तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ।

अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ५

10 —^a) G₂ ३ यत्नेन (for वर्तेत) —^d) Ś₁ Ko-२ D₂ स पर (for परमां)

15 ^a) D₉ om सर्वं N₁ B₁ २ तु (for वै) —^b) B₁ स्वस्वम्, D₉ तु स्वम् (for तस्वम्) N₁ यथा स्वमनुवर्तते —^c) D₅ सप्त (hypermetrio) (for स) K₁ प्रमोक्षप (sio), B₁ वै मोक्षाय (for प्रमो) K₀ स प्रसक्तोक्षाय लभते (sio), B₂ D_n D₁ ३ ४ ५ ६ ७ M स प्र (D_n om प्र) मोक्ष (M₁ व) यते सर्वान् (M₁ ३ ४ व; M₂ व), T G₁ स वै मोक्षायते चैव, G₂ ३ स वै मोक्षयते चैव —^d) B₂ D_n D₁ ९ पथानो, D₉ शयानो, T G₁ मनुजो (for पन्थानं) K₁ २ ३ मनु जाधिप, D_n D₁ ४ ५ ६ ७ मनुजेश्वर (D₀ १ र), G₂ ३ वसुधाधिप

Colophon — Sub-parvan Ś₁ Ko २ ३ ५ N₁ B D_n D₁ ३ ४ ५ ६ ७ विशोक — Adhy name Ś₁ Ko D₉ विदुरवाक्य; K₁ २ D₂ ३ संसारवर्णन, B₁ २ संसार चक्र, G₂ शरीरकथन, M शरीरानित्यकथन — Adhy no (figures, words or both) K₁ २ N₁ D_n D₂ ३ ४ ५ ६ ७ T₁ G₁ M ४ (as in text), B₁ ९० (?), T₂ (wrongly) ३ — Śloka no D₂ 12

5

✻ This adhy is missing in Ś₂ K₄ D₈ (of v 1 11 1 1 and 15)

1 B₁ om the ref —^a) G₂ इमं (for इव) —^b) D₁ बुध्यं (marg sec m बुद्ध्या) Ś₁ Ko वर्तेत; D_n 2 T G₁ बुध्यते (for गम्यते) —^c) D_n D₀ १ तद्वै, D₁ २ ३ ४ तद्धि (for एतद्) K₁-३ ५ D_n D₁ ४ ५ ६ ७ S विस्तरत —^d) Ś₁ Ko-३ ५ B₁ प्रचक्ष्व (K₂ ३ ह्य) मे; D_n २ प्रशंसति

2 ^a) D_n २ आर्त; T G₁ तत्र (for अत्र) D_n २

स (for ते) Ś₁ Ko M₄ वर्ण, D₉ कर्त (for वर्त) —^b) Ko-३ ५ D_n D₂ ३ नमस्कृत्य —^c) D_n २ D₈ गहने (for न) —^d) Ś₁ Ko-३ ५ D₂ ५ तरति (for वदन्ति) G₂ प्रवदन्ति मनीषिण (also परमर्षय as in text)

3 ^a) D₉, Bom Ed कांतरे (for ससारे) —^b) K₁ वर्तमाने —^c) D₁ ३ transp वन and महत् G₂ वन (for वन) K₂ D₅ मह (sio), D_n १ बहु; D_n २ D₁ ३ ४ ५ महा (for महत्)

4 ^a) K₀ सिंहव्याध Ś₁ Ko ३ ५ D₂ ५ गजक्षौ (K₅ 'क्षौ) वैर, K₁ गजक्षौ वैर, K₂ गजैर्वैरैर (for गजा कारैर) —^b) K₂ घोररूपैर, B₂-४ D_n D₁ ३ ४ ५ ६ ७ अतिघोर (for घोरैर) K₁ महाशानि, K₂ ३ ५ N₁ B D_n D₁ ३ ४ ५ ६ ७ स्वनै, T 'वनै, G₁ 'वने, G₂ ननै; G₂ ननै (for शनै) — After 4^a, K₁ २ D₁ ५ ins

18* पिशितादैरतिभयैर्महोप्राकृतिमिस्तथा ।

—^a) D₁ स (fo सं) D₉ क्षित (for क्षित) —^d) K₀ मृत्योरिव; T G₁ यस्मादृष्ट, G₂ यस्तु दृष्ट्वा, G₃ यस्मिन्दृष्ट्वा, M₁ lacuna after य, M₂ ४ यस्मिन्दृष्टे, M₃ यस्मिन्दृष्ट्वा (for मृत्योरपि) K₁ २ D₂ भयकर, K₂ भयप्रभं, S महद्भय (for भयप्रदम्) N₁ B (except B₁) D_n D₁ ४ ५ ६ ७ यस्म (N₁ य स) दृष्ट्वा त्रयेणम (N₁ B₁ २ जन; D_n १ दसु)

5 ^a) Ś₁ Ko-२ D₂ ५ तत्तस्य, D_n १ दांतस्य, G₂ ततोस्य (for तदस्य) D₉ तस्य दृष्ट्वा च हृदयम् —^b) N₁ M अभ्युच्छ्रय च, D_n २ D₈ अभ्युच्छ्रयश्च, T₁ G₂ अभ्युच्छ्रयत, T₂ G₁ च्छ्रयंति, G₃ च्छ्रयं तु (for 'च्छ्रयश्च) T G₁ २ रोमाणि; G₂ M₁ रोमाणा; M₂ ४ रोम्णा स (for रोम्णां वै) —^d) T₁ विक्रयश्च, M₂ ४ विक्रिया च G₂ हृदियाश्च परतप — Ś₁ Ko-३ ५ B₁

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११
कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकृतसयन् ।
धनदर्पेण हसश्च दरिद्रान्परिकृतसयन् ॥ १२
मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ १३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन् ।
जन्मप्रभृति वर्तेत प्रामुयात्परमां गतिम् ॥ १४
एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ १५

B₁ मोहक्रोधः, D₅ लोभमोह (for लोभक्रोध) K₈
B₂ ३ Dn₂ D₈ ४ ७ भयोन्मत्तो, B₁ मदोन्मत्ता, Dn₁
भयान्मुक्तो, D₁ ७ ७ भयान्मत्तो

12 ^a) N₁ B₂-4 Dn₂ D₈-5 ७ S (except M₃ ४)
कुलीनत्वे च Dn₁ रजते (for रमते) — ^b) Some
MSS दुष्कुलीनान् M₃ च (for वि) S₁ Ko निष्कु
लीनाक्षिपेवते, K₁ D₂ ५ दौकु (D₅ दौष्कु)लेयाक्षिपेध (D₃
'खेव)ते, K₂ दौ कुलेयानिवेधते, K₅ दौकुलाना निषेविते,
G₂ दुष्कुले नानुकृतसयन् — G₈ om (hapl) 12^{ed}
— ^c) S₁ Ko-2 ५ D₂ ५ मानेन, K₈ दर्पेन (for
दर्पेण) S₁ Ko मत्तश्च, K₁ D₂ तृप्तश्च (for इ^a)
M तथैव धनहस (M₃ 'तृप्त, M₁ 'तृप्ता)श्च — ^d)
K₅ दरिद्रा, S (G₈ om) दारिद्र्य (T₁ G₂ द्र)
K₁ २ D₅ परिगर्हयन् (K₂ 'येन्, D₅ 'यत्), T₂ 'कृतस-
यन्, M 'कृतसयेव

13 ^a) S₁ मूर्खा हव, Ko मूर्खानिव, K₁ ५ D₈
मूर्षा (D₈ 'ष्णा)निति, Dn₂ मूर्खा इति, D₂ मर्षानिति,
G₁ मूर्खान् नीति, G₂ मूर्खो नीति- D₁ आहुर (for
आह) K₂ मूर्षानि पितरानाहुर (sic) — ^b) K₁ ५ B₁
D₁ समवेक्ष्यते, T G₁ समुपेक्षते, G₃ समवेक्षते — K₈
reads 13^{ed} (for the first time) after 10 (of v 1 10)
— ^c) K₈ (second time) N₁ B₁-3 Dn D₁ ३ ४ ७ ७
दोषान्, D₅ शिक्षान्, G₂ M वीक्षां (for शिक्षा) S₁
Ko ३ (first time) ५ क्षपति (for क्षि^a) Dn₁ वा (for
च) — ^d) B₁ Dn₁ G₁ om न K₁ शास्त्रम् (for
शास्तुम्) T G₁ अहति (for हृच्छति) — N₁ B Dn
D₁ ३-7 S ins after 13 K₈, after the second occur-
rence of 13^{ed}

17* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।

कुलीनाश्चकुलीनाश्च मानिनोऽप्याप्यमानिन ।

सर्वे पितृवज्ज प्राप्ता स्वपन्ति विगततवच ।

निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गर्भैः स्त्रायुनिवन्धनैः ।

किं विशेष प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जना । [5]

येन प्रत्यवगच्छेयुः कुरूपविशेषणम् ।

यदा सर्वे सम न्यत्वा स्वपन्ति धरणीतले ।

कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधा ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् ।

[K₈ om (hapl) lines 1-6 — (L 1) T₁ G₂
यथा, T₂ एव, M₁ तदा (for यदा) N₁ B Dn D₁ ३-7 ७
मूर्खाश्च (for मूढाश्च) B^a ४ Dn₁ D₁ ४ ७ ७ धनवन्तश्च,
G₂ 'वतोपि — (L 2) Dn₁ कुलीनन् (for 'नाश्च) N₁
G₁ M₂ वाप्य-, Dn₂ D₈ ५ [अ]प्यव, D₈ येव्य (for
ऽवाप्य-) T [अ]मानिनोप्यथ मा', G₃ मानितोऽप्याप्यमानिता
(for the post half) — (L 3) N₁ B₁ २ पितृवज्ज,
D₅ 'धन N₁ B₁ Dn₁ D₁ ४ ७ विगतज्वरा, M₁ विहन्
त्वच — (L 4) G₂ न मांसैर् (for निर्मांसैर्) G₃ आनैश्च
(for गात्रैश्च) T G च स्त्रायु- (for स्त्रायुनि) Dn₂ निय
षिभिः — (L 5) B₁ Dn₁ क विशेष, B₂ D₁ ४ ७ विशेष
न M₁ तु तत्रैषा (for तत्र तेषां) — (L 6) S च प्रति
(for प्रत्यव) G₂ गच्छेय (for 'यु) B₁ कुरूपविशेषण
(for the post half) — (L 7) G₂ यथा (for यदा)
D₈ M₁ सर्वै (for सर्वै) Dn₁ समन्यस्ता, D₁ ४ T₂ G₃
M₃ समन्यस्ता, D₈ समन्यस्ता M₂ यदा सर्वमन्यस्ता
D₁ स्वपते (for स्वपन्ति) — (L 8) Dn^a D₁ ३ T G
तस्माद् (for क^a) Dn₁ प्रलब्धुम् (sic), D₁ प्रलब्धुम् (for
प्रलब्धुम्) Dn₂ दुर्बुध (for दुर्बुधा) S विप्रलब्धुमिहा (T₁
'लुब्धामुहा, T₂ 'लुब्धामहा, G₁ 'लुब्धा मदा, G₂ 'लुब्ध
मिदा, G₃ 'लुब्धमिदा, M₁ 'लुब्धमिहा)दुधा (for the
post half) — (L 9) M₂ om (hapl) परोक्षं च
D₈ ' न सम्यक्, T G₁ निशम्य D^a विनुपति (sic m
as above), T G M₁ श्रुतिं (T₂ 'नि)निमा, M₁ ४
श्रुतिरिमा]

14 N₁ B₁ D₈ S om 14^{ed} K₈ reads 14^{ed} after
the first occurrence of 13^{ed} (cf v 1 10) — ^a) S₁
Ko ३ Dn₂ D₁ ३ ७ अनुपालयेद्, Dn₁ परिपालयेद्
— For the first occurrence of 14^{ed} in K₈, cf v 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।

एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १

विदुर उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।

यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २

कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल ।

वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३

सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिधोरैर्महाशनैः ।

समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम् ॥ ४

तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ।

अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णा वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ५

10 —^a) G₂ ३ यत्नेन (for वर्तेत) —^d) Ś₁ Ko-३ D₂ स पर (for परमा)

15 ^a) D₅ om सर्वं N₁ B₁ २ तु (for वै) —^b) B₄ स्वेवम्; D₉ तु स्वम् (for त्वम्) N₁ यथा त्वमनुवर्तसे —^c) D₅ सर्वं (hypermetrio) (for स) K₁ प्रमोक्षय (sic), B₂ वै मोक्षाय (for प्रमो^०) K₀ स प्रसजोक्षाय लभते (sic), B₃ D₁ D₁ ३ ४ ५ ७ M स प्र (D₁ om प्र) मोक्ष (M₁ द) यते सर्वान् (M₁ ३ ४ ५ ७, M₂ ३ ४ ५ ७), T G₁ स वै मोक्षयते चैव, G₂ ३ स वै मोक्षयते चैव —^d) B₃ D₁ D₁ ३ पथानो; D₈ शयानो, T G₁ मनुजो (for पन्थान) K₁ ३ ४ मनुजाधिप, D₁ D₁ ३ ४ ५ ७ मनुजेश्वर (D₈ ३ ४), G₂ ३ वसुधाधिप

Colophon — Sub-parvan Ś₁ Ko ३ ४ ५ N₁ B D₁ D₁ ३ ४ ५ ७ विशोक — Adhy name Ś₁ Ko D₉ विदुरवाक्य; K₁ ३ D₂ ३ ससारवर्णन, B₁ ३ ससारचक्र; G₈ शारीरक्यन; M शरीरानित्यक्यन — Adhy no (figures, words or both) K₁ ३ N₁ D₁ D₁ ३ ४ ५ ७ T₁ G M ४ (as in text), B₁ 90 (?), T₂ (wrongly) 3 — Śloka no D₂ 12

5

☞ This adhy is missing in Ś₂ K₄ D₈ (of v 1 11 1 1 and 15)

1 B₁ om the ref —^a) G₂ हम् (for ह्व) —^b) D₁ बुध्यं (marg sec m बुद्ध्या) Ś₁ Ko 'वर्तेत, D₁ २ T G₁ बुध्यते (for गम्यते) —^c) D₁ D₁ ३ तद्वै; D₁ ३ ४ ५ तद्धि (for एतद्) K₁-३ D₁ D₁ ३ ४ ५ ७ S विस्तरत —^d) Ś₁ Ko-३ B₄ प्रचक्ष (K₂ ३ ह्य) मे, D₁ प्रशंसति

2 ^a) D₁ ३ आर्त; T G₁ तत्र (for अत्र) D₁ ३

स (for से) Ś₁ Ko M₄ वर्ण, D₉ कर्त^० (for वर्त^०) —^b) Ko-३ ५ D₁ D₂ ३ नमस्कृत्य —^c) D₁ D₂ ३ गहने (for 'न) —^d) Ś₁ Ko-३ ५ D₂ ५ तरति (for वदन्ति) G₈ प्रवदति मनीषिण (also परमर्षय as in text)

3 ^a) D₅, Bom Ed कांतरे (for सतारे) —^b) K₁ वर्तमाने —^c) D₁ ३ transp वन and महत् G₈ वन (for वन) K₂ D₅ मह (sic), D₁ ३ बहु, D₂ D₁ ३ ४ ५ महा (for महत्)

4 ^a) Ko सिंहव्याघ्र Ś₁ Ko ३ ५ D₂ ५ गजक्षौ (K₅ 'क्षौ) वैर, K₁ गजक्षौ वैर, K₂ गजैर्धोरैर (for गजा कारैर) —^b) K₂ घोररूपैर, B₂-३ D₁ D₁ ३ ४ ५ ७ अतिघोर (for 'घोरैर) K₁ महाशानि, K₂ ३ ५ N₁ B D₁ D₁ ३ ४ ५ ७ स्वनै, T 'वनै; G₁ 'वने, G₂ 'ननै, G₈ ननै (for शनै) — After 4^a, K₁ ३ D₁ ३ ins

18* पिशितादैरतिभयैर्महोप्राकृतिभिस्तथा ।

—^a) D₁ स (fo स) D₅ क्षित (for क्षिप्त) —^b) K₅ मृत्योरिव; T G₁ यसाहृष्ट, G₂ यस्तु दृष्टा, G₃ यस्मिन्दृष्टा; M₁ laouna after य, M₂ ३ यस्मिन्दृष्टे, M₃ यस्मिन्दृष्टा (for मृत्योरपि) K₁ - D भयकर, K₂ भयप्रभ, S महद्भय (for भयप्रदम्) N₁ B (except B₄) D₁ D₁ ३ ४ यस्त (N₁ य स) दृष्टा त्रसेद्यम (N₁ B₁ ३ जन, D₁ ३ द्यु)

5 ^a) Ś₁ Ko- D. वत्तस, D₁ ३ दावत्त, G₂ ततोस (for तत्त्व) D. तत्त्व दृष्टा च हृदयम् —^b) N₁ M अभ्युच्छ्रय च, D₁ ३ ५ अभ्युच्छ्रयश्च T₁ G₂ अभ्युच्छ्रयत, T₂ G₁ 'छ्रयति, G₃ छ्रय तु (for 'छ्रयश्च) T G₁ ३ रोमाणि, G₂ M₁ रोमा, M₂ ३ रोमां स (for रोमां वै) —^d) T₁ विक्रयश्च, M₂ ३ विक्रिया च G द्रवियाश्च परतप — Ś₁ Ko-३ B₄

स तद्वनं व्यनुसरन्विप्रधावन्नितस्ततः ।
 वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क भवेदिति ॥ ६
 स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः ।
 न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ॥ ७
 अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् ।
 बाहुभ्यां संपरिवृत्तं स्त्रिया परमघोरया ॥ ८
 पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः ।

नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९
 वनमध्ये च तत्राभूदुदयानः समावृतः ।
 वल्लीभिस्तृणलज्जाभिर्गूढाभिरभिसंवृतः ॥ १०
 पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ।
 विलयश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकटे ॥ ११
 पनसस्य यथा जातं वृन्तवद्धं महाफलम् ।
 स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ १२

D₂ s subst for 5⁰⁴ D₀ (before corr) 7 ins after 5⁰⁴

19* वेपथुश्चाभवद्वात्रे रोमहर्षश्च भारत ।

[D₅ रोमहर्षश्च राजेंद्र (for the prior half) S₁ Ko लोम (for रोम-) K₁ 2 व्यजायते (K₂ 'त') (for च भारत) D₆ वेपथुश्चाप्यजायत (for the post half)]

6 K₁ 2 D₅ om (hapl) 6 —^a) G₂ तद्वने (for 'न') S₁ Ko 8 5 व्यनुसृतो, B₁ व्यन्ववसत्, Dn₁ अनुसरन्, Dn₂ ह्यनुसरन्, D₆ व्यनुचन् (sic), T₁ व्यतिरसं, T₂ व्यतिसर, G₁ व्यतिसरन्, G₂ चानु चरन्, G₃ व्यनुचरन्, M₁ ह्यनुसरन्, M₂₋₄ व्यनुसरद् (for व्यनुसरन्) —^b) K₁ 2 N₁ B D (Dn D₁₋₄ 8, 7 0 missing) सप्र, K₈ 5 ह्यभि, T G₁ नृप, G₈ विप्रो (for विप्र) D₀ इतश्चेतश्च भारत —^c) K₈ 5 B₁ Dn₂ D₁ 3-7 0 वीक्ष्यमाणो —^d) K₉ कारण (for शरण) G₂ 8 इह (for इति)

7 ^a) G₂ सदैपा (for स तेषां) T₁ वाचम्, T₂ नाशम् (for छिद्रम्) Dn₂ अन्विष्यन् (for 'च्छन्') —^b) M₂ विद्रुत (for पीडित) —^c) D₂ नव (for न च) K₈ 5 दूरे (for दूर) —^d) D₄ 9 वा (for च) B₁ 'मोक्ष्यते, B₃ Dn₁ D₁ 4 0 7 0 'मोक्ष्यते (for 'युज्यते) K₆ न भाववैर्वियुज्यते (sic)

8 ^a) K₁ 2 सूड, K₃ 5 D₂ 5 S गूढ (for घोर) —^b) G₂ 8 वानरावृत M₂ समद्वागुराकृत (sic) Cd oites वागुरा — M₁ om (hapl) 8^c-10^b —^c) S₁ स****, N₁ B₁₋₃ Dn D₁ 8 4 5 7 0 T₁ G₂ सपरि क्षिप्त (Dn₁ 'स'), G₁ 'वृक्त B₁ समतात्परियुक्त हि

9 M₁ om 9 (cf v 1 8) —^b) G₂ शरैर् (for शैलैर्) B₁ समुन्नतै, G₂ समन्वितै, M₂₋₄ समुच्छितै —^c) S₁ * स्पृग्भिर्, Ko-2 D₂ 0 नभःस्पृग्भिर्, B₁ नभःस्पृग्भिर्, G₃ नभःस्पृग्भिर्, M₂ नभःस्पृग्भिर् B₃ येरै, Dn₁ D₁ 4 0 7 0 'घोरै (for 'वृक्षै) —^d) K₃ Dn₂

D₈ परिक्षिप्तै, D₀ परिव्याप्त (for 'क्षिप्त) S₁ Ko-3 5 B₁ D₂ 5 समतत, Dn₁ महाधलै (for 'वनम्)

10 M₁ om 10^{ab} (of v 1 8) —^b) K₁₋₄ 9 D₂ 5 G₂ M₂ उदयान S₁ Ko-3 5 B₁ D₂ 0 तमोवृत (S₁ Ko B₁ 'त'), G₂ 3 समतत, M₂ समावृत (for समावृत) —^c) K₂ 1 वल्लीभिस् S₁ Ko 2 7 5 D₂ तृणसंजातैर्, K₁ तृणसंप्रातैर् (sic), S तृणनद्धा (for 'वर्धा)भिर् (for लज्जाभिर्) —^d) N₁ B Dn D₁ 5 0 7 0 T₁ G M₁ द्वाभिर्, D₂ lacuna (for गूढाभिर्) Dn₁ इति, D₄ 0 अति (for अभि) K₁ 5 D₂ T₁ G₂ M₂ सवृत K₃ 9 गृधैरिव (K₀ 'रपि) समावृत

11 ^a) D₂ निगूढ, T₁ G M₁ 1 विगूढे B₁ सलिलालये D₆ निगूढसलिलाशये (corrupt) —^c) Dn₁ निमग्नश्च, D₁ 6 7 विमग्नश्च (for विल') B₁ च भवन्, D₂ चांतर (sic), D₆ चाभव (for चाभवन्) Dn^a D₆ M₂ तत्र (for तस्मिन्) —^d) K₁ संकरे; N₁ B D (except D₂ 5, D₈ missing) T G₁ 1 M₂ 4 सकुले (for सकटे)

12 ^a) G₂ 3 तथा (for यथा) B₁ यात, D₄ 6 7 0 जाल (for जात) —^b) K₀ 5 D₁ वृत्तयद्, K₁ द्वार, K₂ 1 दत्त (K₀ om त) वत, N₁ M₁ वृत्तयद्, B₁ 'वर्ग, Dn₂ D₃ पक्ष; D₀ एत पक्ष, T₂ वृत्ते बद्ध (for वृन्तयद्) S₁ Ko सवरफल; K^a N₁ D₂ 0 M₂₋₄ महफल, D₀ T₁ महाफल —^c) B₁ Dn₂ तस्मिन्, D₀ om (for तत्र) S₁ Ko D ल्यते स तथा ह्य (D वा त) स्मिन्, K₁ 1 D₂ लब्धे स तदा (K₃ था) तस्मिन्, K^a लब्धमानम् (K लब्धेत त) या तस्मिन् —^d) K₁ ऊर्ध्वपाद; K₂ उर्ध्वपादो, N₁ B₁ वृत्तयधो (N₁ 'वता; B₁ वद्धा), B₃ D₁ 1 4 5 7 0 ऊर्ध्वपादो, T₂ 'वर्ध', M₂ ऊर्ध्वपादो K₁ हर्ष निरा; D₂ G₂ ह्यधःशिर — After 12, T ins 20^a (cf v 1 13)

13 ^a) K₁ तथापि; T₂ 6 5 1 तत्रैव (for

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
 कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १३
 षड्भुक्तं कृष्णशबलं द्विषट्पदचारिणम् ।
 क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १४
 तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
 नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ।

आसते मधु संभृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ॥ १५
 भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ।
 स्वादनीयानि भूतानां न यैर्बालोऽपि तृप्यते ॥ १६
 तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रस्रवते सदा ।
 तां लम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
 न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य संकटे ॥ १७

तत्रापि) K₁ : B₁ D₂ : T₂ G₂ : M चान्योपि, K₂
 चान्योन्य, Dn₁ चान्योस्य (for चा) —^b) T₂ भूयो
 (for भूयो) K₃ : भूयो जातो शुपद्रव, G₂ भूयो
 जातमुपद्रवं — For 13^{ab}, T₁ G₁ subst T₂ ins
 after 12

20* तथा तत्रैव चायातो दन्ती दलितपर्वत ।

On the other hand, Ko (marg) : Dn₂ D₁ 3-7 :
 ins after 13^{ab}

21* कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् ।

[K₂ अपश्य त, Dn₂ अपश्यत्स (for द्यत) K₂
 'बल]

— D₂ om. (hapl) 13^{ab} —^c) Ś₁ K₂ : B₁ 2 : 4 कूपे
 (for कूप) Ś₁ Ko वीणाहवेलायाम्, K₂ विनाह ;
 K₃ पिनाहवेलायाम्; K₅ पीनाहावलायी, N₁ वेलाह
 वेनायाम्, Dn₁ वाणाहवेलायाम्, T₁ पीनाभवेला,
 T₂ G₂ (sup l₁n as in text) पीनाहवेला, M₁ 4
 (sup l₁n) वीनाम् Cd otes कूपवीनाह —^d) K₂
 अपश्य त, K₅ अपश्यत्, Dn₂ अपश्यत्स (for 'इयत्)
 G₂ (marg) महोरग (for महागजम्)

14 ^a) K₂ D₂ 7 : 9 षड्भुक्त, K₂ : षण्मुख, N₁
 चह्रक; Dn₁ यदुक्त; Dn₂ पद्दत; D₂ षड्भुक्त, D₅
 कुंजर; G₂ षड्भुक्त (for षड्भुक्त) Ko 'चबल, K₂
 T₂ G₁ : शबल; B₂ D₂ शबल, B₂ 4 सबल,
 D₂ शबल, D₂ वर्ण च; D₂ वर्णश्च; T₁ कबलं, Bom
 Ed -शुलं च —^b) K₂ : द्वि (K₂ द्वी) प पद (for
 द्विषट्क) D₅ षड्भुक्तो द्वादशाहिक —^c) Dn₁ सर्पत
 (om परि); D₂ परिसर्पते —^d) B₁ वल्ली, G₂
 वास, G₂ वास (for वल्ली) Ś₁ K₂ शत, M₂
 वृक्ष (for वृक्ष) M₁ लतावृत, M₂ समाश्रित (for
 वृतम्) K₁ : D₂ : वृक्ष (K₂ क्ष) वल्लीशतावृत, Dn₁
 वल्लीवृक्षशाखासमावृतं (sic)

15 ^a) K₂ [भ]पि; S शाखा (for चापि) Ś₁
 lacuna for प्र Ko तस्य चापि हि शाखासु —^b) D₂

भूलाव, T शाखाप्र (for शाखाव) D₂ लब्धिना
 Ś₁ Ko विपुलासु विलम्बिन, K₁ D₂ विपुलस्वेविलम्बिन,
 K₂ विपुलास्वविलम्बिन; K₃ विपुलास्वविलम्बिन, K₅ विपु
 लास्वविलम्बित —^c) S नानावर्णा (for रूपा) K₅
 भय (for मधु) —^d) B₁ भयापहा Ś₁ Ko-3 :
 D₂ घोरवित्रा (K₁ D₂ रा श्वेता, K₂ 'रश्वेता) महामया
 (Ś₁ Ko भयानक), D₅ घोरा वृक्षा महालया —^e)
 K₅ असते, Dn₁ आदते (for आसते) K₂ N₁ B
 Dn D₂ 4 : 7 Cd सवृत्य, K₂ : ससृत्य, D₁ सवृत्य,
 D₂ संसेत्य, D₂ सवृत्य, S (except M₂) सवृत्य (for
 संभृत्य) — After 15^a, D₂ repeats 14^d and तस्य
 (of 15^a) —^f) D₂ निकेतना K₂ : पूर्व वननि (K₂
 ति)केतना

16 ^a) K₁ : समीहन्तो —^b) K₂ : भरतर्षभ —^c)
 K₁ Dn₂ D₂ : M₂ स्वादूनि यानि, K₂ स्वादूनिमानी,
 K₂ : स्वादुवति च, Dn₁ स्वाधिनीयानि, G₂ स्वदनी
 यानि K₁ Dn₁ भूतानि (for नां) —^d) N₁ तृप्यते;
 B₂ इप्यते (for तृप्यते) Ś₁ Ko-2 Dn₂ D₂ : 9 यैर्बा
 (D₂ बं)लो विप्र (Ś₁ Ko Dn₂ D₂ लोपि वि, D₂
 लोपि प्र)कृष्यते, K₂ न तैर्ग्याली विकृष्यते, K₂ नवैर्ग्या
 लोपि तृप्यते; Dn₁ न यैर्बाणोपि इदयते; S यैर्बालो न
 वितृप्यति (T G₁ M₂ 'ते) Ca otes बाल

17 ^a) Ś₁ Ko-3 : D₂ : विपुला (K₁ : 'लां), S
 विविधा (for बहुधा) —^b) B Dn₂ D₁ 3-7 : M₂
 धारा, Dn₁ क्षाण (corrupt) (for धारा) Ko प्रस्र
 वते, K₁ : D₂ प्रस्रवते, B Dn D₁ 3 : 4 : 7 : 9 प्रस्रवतां,
 D₂ वता B Dn D₁ 3 : 4 : 7 : 9 G₁ तदा; D₂ यदा
 (for सदा) —^c) K₁ : D₂ M₂ : ता लम्बमान (K₂
 ना), N₁ B Dn D₁ 3-7 : G₂ M₁ क्षा (D₂ क्ष) लम्ब
 मान, G₂ नालम्ब, M₂ लतालम्ब (hypermetrlo)
 K₁ : D₂ : सदा (for पुमान्) —^d) K₁ : धारा,
 Dn₂ D₂ : G₂ M धारा, D₂ धार (for धारां) — D₂
 om (hapl) 17^c-18^b —^e) K₂ नाचास्य कृष्णा विरता
 (sic) —^f) Dn₁ पबमानस्य, T₂ पीड (for पिव)
 M₁ : 2 : पिवतस्तद्रसान् (M₁ सासदा) सदा

स तद्वनं व्यनुसरन्विप्रधावन्नितस्ततः ।
 वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क भवेदिति ॥ ६
 स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः ।
 न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ॥ ७
 अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् ।
 बाहुभ्यां संपरिष्वक्तं स्त्रिया परमघोरया ॥ ८
 पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः ।

नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९
 वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः ।
 वल्लीमिस्त्रणलज्जामिर्गूढाभिरभिसंवृतः ॥ १०
 पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ।
 विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकटे ॥ ११
 पनसस्य यथा जातं वृन्तवद्धं महाफलम् ।
 स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ १२

D₂ s subst for 5st D₆ (before corr) 7 ins after 5th

19* वेपथुश्चाभवद्वात्रे रोमहर्षश्च भारत ।

[D₅ रोमहर्षश्च राजेंद्र (for the prior half) Ś₁ Ko लोम (for रोम-) K₁ 2 व्यजायते (K₂ 'त') (for च भारत) D₆ वेपथुश्चाप्यजायते (for the post half)]

6 K₁ 2 D₂ om (hapl) 6 —^a) G₂ तद्वने (for 'न') Ś₁ Ko 2 s व्यनुसृतो, B₁ व्यन्ववसत्; D_{n1} अनुसरन्; D_{n2} ह्यनुसरन्, D₅ व्यनुचन् (sio), T₁ व्यतिसर, T₂ व्यतिसर, G₁ व्यतिसरन्, G₂ चातु-चरन्, G₃ व्यनुचरन्, M₁ ह्यनुसरन्, M₂₋₄ व्यनुसरद् (for व्यनुसरन्) —^b) K₁ 2 N₁ B D (D_n D₁₋₄ 6 7 9 missing) सप्र, K₃ 5 ह्यभि, I G₁ नृप, G₃ विप्रो (for विप्र) D₅ इतश्चेतश्च भारत —^c) K₃ 5 B₁ D_{n2} D₁ 3-7 9 वीक्षमाणो —^d) K₃ कारण (for शरणं) G₂ 8 इह (for इति)

7 ^a) G₂ सदैवा (for स तेषां) T₁ वाचम्, T₂ नाशम् (for छिद्रम्) D_{n2} अन्विष्यन् (for 'च्छन्') —^b) M₂ विद्रुत (for पीडित) —^c) D₂ नव (for न च) K₃ 5 दूरे (for दूरं) —^d) D₁ 9 वा (for च) B₁ 'मोक्ष्यते, B₃ D_{n1} D₁ 4 6 7 9 'मोच्यते (for 'युज्यते) K₅ न भाववैर्वियुज्यते (sio)

8 ^a) K₁ 2 मूढ, K₃ 5 D₂ 5 S गूढ (for घोर) —^b) G₂ 8 वानरावृत M₂ समद्वाटुराकृत (sio) Cd oites वागुरा — M₁ om (hapl) 8^c-10^b —^c) Ś₁ स****, N₁ B₁₋₃ D_n D₁ 3 4 6 7 9 T₁ G₂ सपरि क्षित (D_{n1} स), G₁ 'ज्वक B₁ समतात्परियुक्त हि

9 M₁ om 9 (cf v 1 8) —^b) G₂ शरैर् (for शैलैर्) B₁ समुन्नतौ, G₂ समन्वितै, M₃₋₄ समुच्छितै —^c) Ś₁ * * * स्पृग्भिर्, Ko-2 D₂ 2 नभःस्पृग्भिर्, B₁ नभःस्पृग्भिर्, G₃ नभःस्पृशैर्, M₃ नभःस्पृशैर् B₃ नैर्, D_{n1} D₁ 4 6 7 9 नैर् (for वृक्षै) —^d) K₃ 5 D_{n2}

D₃ परिक्षिते, D₅ परिग्याप्त (for 'क्षित) Ś₁ Ko-3 5 B₁ D₂ 2 समतत, D_{n1} महाबलै (for वनम्)

10 M₁ om 10^{ab} (of v 1 8) —^b) K₁-3 5 D₂ 5 G₂ M₂ उदपान Ś₁ Ko-3 5 B₁ D₂ 5 तमोवृत (Ś₁ Ko B₁ 'त'), G₂ 3 समतत, M₂ समावृत (for समावृत) —^c) K₂ 2 वल्लीमिस्त्र Ś₁ Ko 2 3 5 D₂ 5 वृणसंवातैर्, K₁ वृणसंप्रातैर् (sio), S वृणनद्धा (G₂ 'वर्षा')भिर् (for 'छन्नाभिर्) —^d) N₁ B D_n D₁ 4 6 7 9 T₁ G M₁ इडाभिर्, D₃ lacuna (for गूढाभिर्) D_{n1} इति, D₁ 9 अति (for अभि) K₁ 2 D₂ 5 T₁ G₂ M₂ -संवृत K₃ 5 गूढैरिव (K₅ रपि) समावृत

11 ^b) D₂ निगूढ, T₁ G M₁ 8 विगूढे B₁ सलि लालये D₅ निवृद्धसलिलाशये (corrupt) —^c) D_{n1} निमग्नश्च, D₁ 6 7 विमग्नश्च (for विल) B₁ च भवत्, D₂ चातर (sio), D₉ चाभव (for चाभवत्) D_{n2} D₅ M₃ तत्र (for तस्मिन्) —^d) K₁ -सक्रे, N₁ B D (except D₂ 5, D₃ missing) T G₁ 8 M₃ 4 सकुले (for -सकटे)

12 ^a) G₂ 8 तथा (for यथा) B₁ यात, D₁ 6 7 9 जालं (for जात) —^b) Ko 2 D₁ वृत्तवद्ध, K₁ द्वार, K₃ 2 दत्त (K₅ om त)वत्, N₁ M₁ वृत्तवद्ध; B₁ 'वर्ग, D_{n2} D₃ 'पक्क, D₅ द्यत पक्क, T₂ वृते बद्ध (for वृन्तवद्ध) Ś₁ Ko सवत्फल, K₂ N₁ D₂ 5 M₃₋₄ महत्फल, D₉ T₁ महात्रल —^c) B₁ D_{n2} तस्मिन्, D₉ om (for तत्र) Ś₁ Ko D₅ लंयते स तथा ह्य (D₅ वा त)स्मिन्, K₁ 3 D₂ ललवे स तदा (K₃ 'या) तस्मिन्, K₂ 5 लवमानन्त (K₅ ललवेत त)या तस्मिन् —^d) K₁ ऊर्ध्वपाद, K₂ ऊर्ध्वपादो, N₁ B₁ 2 वृत्तवद्धो (N₁ वता, B₁ वद्धो), B₃ D₁ 2 4 6 7 9 6 ऊर्ध्वपादो, T₂ और्ध्व, M₂ ऊर्ध्वपादो K₁ ह्यधःशिरा, D₃ G₁ ह्यधःशिर — After 12, T₂ ins 20* (cf v 1 13)

13 ^a) K₁ तथापि, T₂ G₂ 3 M तत्रैव (for

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
 कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १३
 षड्भुक्तं कृष्णशबलं द्विषट्पदचारिणम् ।
 क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १४
 तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
 नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ।

आसते मधु संभृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ॥ १५
 भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ।
 स्वादनीयानि भूतानां न यैर्बालोऽपि तृप्यते ॥ १६
 तेषां मधूना बहुधा धारा प्रस्रवते सदा ।
 तां लम्बमानः स पुमान्धारां पिवति सर्वदा ।
 न चास्य तृष्णा विरता पिवमानस्य संकटे ॥ १७

तत्रापि) K1 : B1 D2 : T2 G2 : M चान्योपि, K2
 चान्योन्य; Dn1 चान्योस्य (for चा) —^b) T2 भयो
 (for भूयो) K2 : भूयो जातो मुपद्रव, G2 भूयो
 जातमुपद्रव — For 13^{ab}, T1 G1 subst T2 ins
 after 12

20* तथा तत्रैव चायातो दन्ती वलितपर्वत ।

On the other hand, Ko (marg) : Dn2 D1 2-7 :
 ins after 13^{ab}

21* कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् ।

[K2 अपश्य त, Dn2 अपश्यत्स (for द्यत) K2
 बल]

— Ds om. (hapl) 13^{ad} —^c) Ś1 K2 : B1 2 : 4 कूपे
 (for कूप) Ś1 Ko वीणाहवेलायाम्; K2 विनाह,
 K2 पिनाहवेलायाम्, K2 पिनाहावलायी, N1 वेलाह
 वेनायाम्, Dn1 वाणाहवेलायाम्, T1 पीनाभवेला,
 T2 G2 (sup in as in text) पीनाहवेला, M1 :
 (sup in) वीनाम Cd oites कूपवीनाह —^d) K2
 अपश्य त, K2 अपश्यत्; Dn2 अपश्यत्स (for द्यत)
 G2 (marg) महोरगं (for महागजम्)

14^a) K2 D2 : 7 षड्भुक्तं, K2 : षण्मुखं, N1
 चद्रुक, Dn1 यदुक; Dn2 षड्वर्त, D2 षड्भुक्त, D2
 कुंजर; G2 षड्वर्ग (for षड्भुक्तं) K2 षवल, K2
 T2 G1 : शबल; B2 D2 शबल, B2 : सबल;
 D2 शबल, D2 वर्ण च, D2 वर्णेश, T1 कबल, Bom.
 Ed शुल्लं च —^b) K2 : द्वि (K2 द्वी) पं षट् (for
 द्विषट्) D2 षड्भुक्तो द्वादशाहिक —^c) Dn1 सर्पत
 (om परि), D2 परिसर्पते —^d) B1 वल्लि, G2
 वासं, G2 वास (for वल्ली) Ś1 K2 : शत, M1
 वृक्ष (for वृक्ष) M1 लतावृत, M2 समाश्रित (for
 वृतम्) K1 : D2 : वृक्ष (K2 क्ष) वल्लिशतावृत, Dn1
 वलीवृक्षशाखासमावृत (sic)

15^a) K2 [अपि; S शाखा (for चापि) Ś1
 lacuna for प्र Ko तस्य चापि द्वि शाखासु —^b) D2

मूलाव, T शाखाप्र (for शाखाव) D2 लक्ष्मिना
 Ś1 Ko विपुलासु विलंबिन, K1 D2 विपुलस्वेवलंबिन,
 K2 विपुलास्वेवलंबिन, K2 विपुलास्वेवलंबीन, K2 विपु
 लास्वेवलंबित —^c) S नानावर्णा (for रूपा) K2
 भय (for मधु) —^d) B1 भयापहा Ś1 Ko-3 :
 D2 घोरचित्रा (K1 D2 राश्वेता, K2 'रश्वेता) महाभया
 (Ś1 Ko भयानक), D2 घोरा वृक्षा महालया —^e)
 K2 असते, Dn1 आदते (for आसते) K2 N1 B
 Dn D2 : 7 Cd सवृत्य, K2 : ससृत्य; D1 सवृत्य,
 D2 सभेस्य, D2 सवृत्य, S (except M2) सहृत्य (for
 सभृत्य) — After 15^a, D2 repeats 14^d and तस्य
 (of 15^a) —^f) D2 निकेतना K2 : पूर्व वननि (K2
 ति) केतना

16^a) K1 : समीहन्ते —^b) K2 : भरतर्षभ —^c)
 K1 Dn2 D2 : M2 स्वादूनि यानि, K2 स्वादुनिमानि,
 K2 : स्वादुर्वन्ति च, Dn1 स्वाधिनीयानि, G1 स्वदनी
 यानि K1 Dn1 भूतानि (for 'नां) —^d) N1 तृप्यते;
 B2 इष्यते (for तृप्यते) Ś1 Ko-2 Dn2 D2-3 : यैर्बा
 (D2 ब) लो विप्र (Ś1 Ko Dn2 D2 लोपि वि, D2
 लोपि प्र) इष्यते, K2 न तैर्बालो विकृष्यते, K2 नवैर्बालो
 लोपि तृप्यते, Dn1 न यैर्बालोपि इष्यते, S यैर्बालो न
 वितृप्यति (T G1 M4 'ते) Ca oites बाल

17^a) Ś1 Ko-3 : D2 : विपुला (K1 : ला), S
 विविधा (for बहुधा) —^b) B Dn2 D1 2-7 : M2
 धारा, Dn1 क्षाण (corrupt) (for धारा) Ko प्रस्र
 वते, K1 : D2 प्रस्रवते, B Dn D1 2 : 4 : 7 : 9 प्रस्रवतां,
 D2 वता B Dn D1 2 : 4 : 5 : 7 : 9 G1 तदा, D2 यदा
 (for सदा) —^c) K1-3 D2 M2 : ता लम्बमान (K2
 ना), N1 B Dn D1 2-7 : 9 G2 M1 आ (D2 अ) लम्ब
 मान, G2 नालम्ब, M2 कृतालम्ब (hypermetric)
 K1 : D2 : तदा (for पुमान्) —^d) K1 : धारा,
 Dn2 D2 : 4 G2 M धारा; D2 धार (for धारा) — D2
 om (hapl) 17^c-18^b —^e) K2 नाचास्य कृष्णा विरता
 (sic) —^f) Dn1 पतमानस्य, T2 पीड (for पिव)
 M1 2 : पिवतस्तद्रसान् (M1 स्तसदा) सदा

अमीप्सति च तां नित्यमवृत्तः स पुनः पुनः ।
न चास्य जीविते राजन्निर्वेदः समजायत ॥ १८
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति स्म मूषकाः ॥ १९
व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया ।

कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ॥ २०
वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषकेभ्यश्च पञ्चमम् ।
मधुलोभान्मधुकैरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ २१
एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहो खलु महदुःखं कृच्छ्रवासं वसत्यसौ ।

कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदतां वर ॥ १

स देशः क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसंकटे ।

18 Ds om 18^{ab} (cf v 1 17) — ^a) Ks अमी
प्सति, Ds अमीप्सति S₁ Ko स तां, N₁ B Dn₁
D₁ s + 6 7 तदा, Ds बलं, T₂ च तान्, Gs M च
ता (for च ता) G₂ अमीप्सतिवता नित्य — ^b) S₁
Ko 1 अवृत्तं सन्, T G₁ 'तश्च, M₂ 'तस्य — ^c)
Bs जीतेवा (sic), Dn₁ मीचिते (sic), Gs जीवितो
(for 'ते) — ^d) K₁ 'जायते, K₂ D₂ 'जायत, Ks
'जायत, D₁ 'जायत (for 'जायत)

19 ^a) B₁ तथैव (for तत्रैव) K₁ 2 Ds तु (for
च) Ks 5 तत्रैव लबमानस्य, B₂ तत्रैव वसतस्तस्य
— ^b) G₂ जीविताशा K₁ 2 G₂ प्रतिष्ठिता — ^c) S₁
कृष्णा वृक्षाश्च, K₁ कृष्णाश्चैवाश्च, Ks कृष्णश्चेतस्तु G₁
संवृक्षान् (for त वृक्ष) Ko कृष्णा शुक्ला शत वृक्ष
— ^d) K₁ D₂ 5 मूषयन्ति, K₂ 5 कूटं, T G₁ निकृत
(T₂ 'त)ति (for कुट्टयन्ति) K₃ N₁ B Dn₂ D₁ s + 7 9
Gs च, Dn₁ om, G₁ स (for स) S₁ मोषिका,
D₄ भूमिका Ko कुट्टयति स मूषका (sic)

20 ^a) Ks व्यालैश्च; B₁ 2 व्यालाश्च Ds reads
from वन up to च (in 21^d) on marg Ds 7
नच (for वन) S₁ व्यालश्च वनदुर्गं, Ko व्यालश्च
वनदुर्गस्थ, S व्यालैश्च (T M₁ 'लैश्च, G₂ 'लयस्) तद्ग्न
दुर्गं (Ms वनदुर्गं तत्) — ^b) S₁ परमा*, Ko
परमार्तया, Ds परमाज्ञया (for मोग्रया) G₂ 3
तस्त्रिया च परोग्रया — ^c) S₁ Ko D₁ वीणाहे, K₁
वानहे; Ks 5 Ds (by corr) T₂ Gs पीनाहे, N₁
वीलाहे, Dn₁ विराटे, D₂ वानाहे, T₁ पीनाहो, G₁
विरहे, G₂ विनभे (for वीनाहे) G₂ 3 M₁ 2 4 ह,
Ms तु (for च)

21 Ds reads up to च on marg — ^a) Ko
-प्रपातश्च, Ks -प्रपातस्य (for ताश्च) N₁ वृश (for
भय) — ^b) S₁ मोषके, K₂ मूषके, Dn₂ मूषिके,
a few MSS मूषिके Ks 5 खडन (for पञ्चमम्)
— ^c) D₂ लोपान् (for -लोभान्) — ^d) B₂ सन्नमद्भिर्
(for षष्ठमाहुर्).

22 ^a) S₁ Ko स (Ko स) वर्तते, K₁-3 5 Ds सव
र्तते, Dn₂ T G₁ सवसते — ^b) K₁ क्षिप्त Ds om
रसागरे Gs -गह्वरे (for सागरे) — ^c) B₂ चैव (for
चैव) S₁ Ko जीविताशायास्, K₂ Ms 4 'शाया — ^d)
K₂ उपा (for उप) S₁ Ko तृप्तिं समधिगच्छति

Colophon — Sub-parvan S₁ Ko 2 3 5 N₁ B
Dn₁ D₁ s + 6 7 9 विशोक — Adhy name S₁ विदुर
वाक्य, K₁ 2 D₂ 5 काम (D₂ कोम) रसव्यामोहन (D₂
'मोहः), B₁ 3 ससारचक्र, Gs ससारकूपप्रदर्शन, M₁
ससारप्राप्तिदर्शन, M₂ 4 ससारावृत्तिप्रदर्शन — Adhy no
(figures, words or both) K₂ N₁ Ds 6 - S 5 (as
in text) — Sloka no K₁ 2 34, D₂ 35

6

Ks Ds om this adhy (cf. v 1 11 1 1)
S₂ om up to 11 6 6 (cf v 1. 11 1 15)

1 ^a) S₁ damaged Ms वत (for खलु) M₂
महादुःख — ^b) S₁ *कृच्छ्रवास; Ks 3 कृच्छ्रावास; D₂
T₂ G₁ कृच्छ्र वास, G₂ 3 दुःख (G₂ 'खा) वास T₂ M₁
वसत्यसौ Bs Dn₁ D₁ s + 6 7 9 कृच्छ्रवासाश्च (Dn₁ D₁ s
स्य, Ds 'र) तस्य ह, Dn₂ कृच्छ्र वासाश्च तस्य हि

कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात् ॥ २

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तथा ।

कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ॥ ३

विदुर उवाच ।

उपमानमिदं राजन्मोक्षविद्धिरुदाहृतम् ।

सुगतिं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४

यत्तदुच्यति कान्तार महत्संसार एव सः ।

वनं दुर्गं हि यत्चेतत्संसारगहनं हि तत् ॥ ५

ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः ।

या सा नारी बृहत्काया अधितिष्ठति तत्र वै ।

तामाहुस्तु जरा प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीम् ॥ ६

यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ।

यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः ।

अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्थसौ ॥ ७

—^a) T₂ G₂ तत्र (for तस्य) D₂ G₂ गतिस् (for रतिस्) T₁ G तस्य (for तत्र) —^d) K₁ २ D₂ पुष्टिर्वा, D₁ पुष्टिर्वो, D₂ पुष्टिं च, D₂ मुष्टिर्वा K₂ २ D₂ वर, D₂ तदा (for वर)

2 ^a) K₁ २ कश्च; Ñ₁ खलु, D₂ कस्य (for क तु) K₁ D₂ वाप्यासौ, D₂ यन्नासौ, T₁ M₂ यात्रासौ K₂ २ स हि देशं क यात्रासौ —^b) Ś₁ Ko वतते (for वसते) B₁ २ तत्र (for धर्म) —^c) Dn₂ स प्रमु, D₂ सप्रमु (for स विमु) —^d) Ko २ २ Ñ₁ महद्भयात्

3 ^a) K₂ तन्मे त्व, K₂ सर्वे त्व, T G₁ एतद्वै (for एतन्मे) K₂ २ G₂ आचष्ट (for द्व) Ś₁ Ko तन्मे सर्वे समाचक्ष्व —^b) K₂ चेष्टामहा (sic), Dn₂ D₂ २ चेष्टामहे (for चेष्टा) Ñ₁ B₁-२ Dn D₁-२ २ T तदा, G₂ चयं, M यया (for तथा) —^c) Dn₁ तात (for जाता) T G तथा (G₂ कथ) कृपा मे महती —^d) M₂ तथा (for तस्य) M₂-२ च (for हि) Ś₁ Ko-२ २ B₄ D₂ २ तस्याभ्यु (K₂ प्यु)द्धरणाय वै (K₂ २ हि), T G M₁ जाता ह्यु (G₁ जाता स्, M₁ तस्याभ्यु)द्धरणेन च

4 ^a) S उपाख्यानम् (for उपमानम्) —^b) Ko २ मोक्षविद्धि —^c) Ñ₁ B₁-२ Dn D₁-२ २ सुकृत (for सुगतिं) Ś₁ Ko-२ २ लभते (for विन्दते) Dn₁ एन (for येन) —^d) Ñ₁ लोकेन (for लोकेषु) K₂ T₁ M₂ मानव, D₂ मानव, M₂ मानवा — After 4, K₂ 1ns यदुच्यते येन (of 5^a), followed by a repetition of 4^d

5 ^a) T G उच्ये (T₂ च्य)त (for उच्यति) Ś₁ Ko-२ २ D₂ यदुच्यते तत्कान्तार (Ś₁ Ko तत्कान्तार, K₂ तदाकार, K₂ तदाकारे, D₂ हि काकार), Ñ₁ B Dn D₁-२ २ उच्यते यन्तु (D₂ ते चत्) कान्तार —^b) K₂ Ñ₁ B₂ २ Dn₂ D₁ २ २ २ महा (for महत्) D₂ च (for स) Ś₁ Ko महान्संसारसागर, K₂ महासारस एव स च (sic), G₂ महत्संसारमेव वा — B₄ reads 5^a-7^d on marg —^c) K₁ २ D₂ वने, B₄ पक्षः

Dn₂ D₂ G₂ २ M₂ वन, T₁ यत्र (for वन) K₁ B₂ D₁ २ २ G₂ यत्वेतत्, K₂ यत्वेनत्, K₂ मत्वेतत्, K₂ मत्वेव, Ñ₁ B₁ २ यक्षोक्त, B₂ D₂ २ २ यत्वेतत्, Dn₁ य चैतत्, Dn₂ तत्वेतत् (for यत्वेतत्) —^d) Ś₁ Ko G₂ संसार, K₂ २ रो (for 'र') G₂ गर्हित (for गहनं)

6 B₄ reads 6 on marg K₁ reads 6^{abed} after 7^{ab} —^a) K₁ २ D₂ येन (for ये च) S ये चैते (M₁ यच्चैते) प्रथिता व्याला (G₂ 'ला) —^b) G₁ धायवस् (for व्याधयस्) —^c) Ś₁ Ko-२ २ D₂ २ यासौ (for या सा) Ko बृहत्कार्या, K₂ २ महत्काया D₂ या नारी बृहती काका —^d) B Dn D₁-२ २ २ G₁ M₂-२ अच्य (D₂ चि)तिष्ठत्, D₂ T₂ M₁ अच्य तिष्ठति, T₁ अथा ति, G₂ अथा ति' Dn₂ ह (for वै) —^e) Ś₁ Ko तामूचुस्, M₁ ता प्राहुस् (for तामाहुस्) K₂ २ च (for तु) T₁ प्राज्ञ (for प्राज्ञा) K₂ नामाहुस्तु जरा प्राज्ञा (sic) —^f) Ñ₁ चद्रूप, Bom Ed रूपवर्ण (by transp) Some MSS विना शनीं; K₁ शन

7 Ś₂ resumes with 7 B₄ reads 7^{abed} on marg —^a) K₂ यस्तत्र, T G₁ २ M₁ २ २ स यस्तु, M₂ यद्वस्तु (for यस्तत्र) Ś₂ T₁ नृपते, D₂ ति G₂ यस्तु कूपो हि नृपते —^b) M₂ हि (for तु) — After 7^{ab}, K₁ reads 6^{abed} —^c) Ś₁ यस्तत्र, K₂ यस्तत्र, G₂ यो यत्र (for यस्तत्र) —^d) Ko २ महाहि, K₁ महाहि, G₂ महाही K₂ २ कालश्च किल एव स —^e) Ś₁ Ko देहानां (for भूतानां) —^f) K₁ २ देहानां, M₂-२ प्राणिनां (for देहिनां) Ś₁ अत्र हा * सा, K₂ सर्वहार्थं वै (sic), K₂ D₂ सर्वकार्यसौ, Ñ₁ चार्थसौ, T G M₂ २ प्राणहार्थसौ, M₁ २ नृप्यु रित्यते

8 ^a) K₂ G₂ तु या, K₂ जया (for च या) Dn₂ याता (for जाता) —^b) K₁ २ D₂ २ तस्य, Ñ₁ B₁ २ २

कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः ।
 प्रताने लम्बते सा तु जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ८
 स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति ।
 पङ्कजः कुक्षरो राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः ।
 मुखानि ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९
 ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति मूपकाः सततोत्थिताः ।

राज्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः ।
 ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ॥ १०
 यास्तु ता बहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्रवम् ।
 तांस्तु कामरसान्विधाद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ ११
 एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं स्म ये विदुः ।
 ते वै संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै बुधाः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

तत्र, Dn2 om (for यत्र) K1 2 D2 5 B1 समीपत,
 N1 समासत (for स मानव) Ko वल्ली तत्र च मानव
 —^a) K1-3 5 D2 प्रतानैर् (for 'ने) B3 4 D1 8 5 6
 7 9 M लम्बो, Dn2 व्रक्षा, G3 लम्बा (for सा तु) N1
 प्रतालेन सुतेजा (सा) तु, Dn1 प्रतानेनवते मज्जौ, D5
 'ने लंबने त्वेव, T G1 प्रो (G1 प्रे) तो ययामवलम्बो, G2
 त्रेतापि नामवलम्बो —^d) K1 D. शरीरिण, G3 प्रति-
 ष्ठिता

9 ^a) N1 गजस्तु, B1 2 यस्तत्र, Dn1 स यस्ते,
 G1 वयस्तु (for स यस्तु) D1 कूप, T1 कोप- (for
 कूप) Ko -वीणाहे, K3 5 T2 G3 पीनाहे, N1 -वीलाहे,
 D5 -विनाहे, D6 -विनाहे —^b) K1 2 D2 वृक्षाप्र, T
 G1 स वृक्ष, G2 8 स वृक्ष, M1 2 4 तद्वृक्ष (for त
 वृक्ष) K1 2 परिलेवति, D6 7 'सर्पयति K3 5 वृक्ष
 पर्युपसर्पति —^c) K3 पङ्कज, K5 एतस्स, Dn2 पद्म
 हंत, D5 यदुक्त, G2 पङ्कज, M2 पङ्कज (for 'वक्त्र)
 —^d) K3 5 काल (for स तु) — K5 om (hapl.)
 9^a-10^a —^c) N1 B S षण्मुखा ऋः, Dn1 षण्मासा
 (sic) ऋः, Dn2 षण्मुखानृः, D1 8 4 6 7 9 पद्माखा
 ऋः M1 पादा (for मासा) —^f) Dn1 om, D2
 पदा, M1 ये ते (for पादा)

10 Ko-2 (hapl) 5 om 10 (for K5, cf v 1 9)
 Dn1 D5 read 10 on marg M4 om. (hapl) 10^{abc}
 —^a) T1 एत (for ये तु) G3 एत वृक्ष प्रकुटंति
 —^b) S1 मोषका; K3 N1 B D1-7 9 T2 G M (M4 om)
 मूपिका, Dn मूखका N1 B Dn1 D1 2 4 5 7 9 M1 2
 पक्षगास्तथा, D5 शतशोन्विता; T G M3 पक्षगास्तथा
 (T1 'दा) —^c) K3 राज्यहनीति, Dn1 'हानिच,
 Dn2 'हान्यनु, D6 'हानि च (च marg), T G1 M3
 'हानीति, M1 2 'हानि हि S1 ता प्रा (sup lin न्या)-

हुर्, N1 G2 तानाहुर्, T1 G1 तान्याहुर् (तान्याहुर्)
 —^d) G1 मय (for परि) S कृता, K3 'कृतवा'
 (for -चिन्तका) —^e) K3 ये तु, G1 2 एते, M1 ये
 मे (for ये ते) K3 माधुकरास् —^f) G2 कावास
 (for कामान्) Dn1 सप्रकीर्तिता

11 ^a) T1 ततो (for तु ता) G2 8 M2 4 बहुवो
 (for बहुशो) —^b) K3 श्रवति, Dn1 स्तुवति, M2
 स्रवति S Ko-3 5 B4 D2 9 मधुरा (S1 Ko 3 B4 'न',
 K5 ना) सदा, N1 'लिश्रवा, B1 2 न (B2 'नि-)
 स्रव, B3 D3 'निश्रव, Dn1 निस्त्रय; D1 4 9 'नि-
 स्त्रव, T बहुनिस्रव, M2 मधु निस्त्रव G2 8 स्रव
 त्योय विशां पते —^c) K3 M2 4 तास्तु (for तांस्तु).
 S2 कामि, K1 कामान्, K3 D1 कामा, D3 काम-
 (for काम-) B4 रस, Dn1 चशा (for रसान्).
 S1 Ko-3 B4 D2 5 विद्धि, N1 B1-3 D1 8 4 6 7 9 T M1
 विद्याद्, Dn1 M2 विद्या, G1 विद्यान् (for विद्याद्)
 K5 तास्तु कामान्साविद्धि (corrupt) —^d) G1 यत्
 (for यत्र) S (except T2) सज्जति (for म') S
 Ko-2 D2 लुम्बते येषु मानवा, K3 5 मुह्यते येन ना
 — After 11, D2 ins 22*

12 Ko D2 om 12 —^{ab}) K3 5 परिवर्त, Dn1
 वर्ति, G1 2 वृत्त (for 'वृत्ति) S1 तु ये विदुः, Ko
 N B (except B4) D (except D., D3 missing) T
 G M1 3 4 विदुर्वृषा (for स्म ये विदुः) M2 द्वा ससार-
 चक्रस्यापरिकीर्ति etc (sic) — After 12^{ab}, K5
 wrongly repeats 12^a and 12^b —^c) Ko B (except
 B4) Dn1 D1 2 4 9 येन (T2 ये तु), K1 ता ये (sic),
 D6 (mas in text) ये वै (for ते वै) —^d) S2 K3 5
 Dn1 D5 G1 पाशां (for पाशाद्) K3 विदति, K5
 छदति (for छिन्दन्ति) S K1-3 5 मानवा, D1 ते बुधा,

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना ।

भूय एव तु मे हर्षः श्रोतुं वागमृतं तव ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम् ।

यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणाः ॥ २

यथा तु पुरुषो राजन्दीर्घमध्वानमास्थितः ।

कचित्कचिच्छ्रमात्स्याता कुरुते वासमेव वा ॥ ३

एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।

कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ॥ ४

तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।

यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५

सोऽयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।

चराणां स्थावराणां च गृध्येतत्र न पण्डितः ॥ ६

T₁ G₁ सर्वदा (G₁ धा) (for वै बुधा) — K₁ 2
Dn₂ D₁ 3 4 5 (?) 6 ins after 12 D₂ (om 12)
ins after 11

22* शतात्सहस्राब्दधा निर्वेदो यस्य जायते ।

मोहयन्ति शृशं कामा मन्वानां विषयैषिणाम् ।

[(L 1) D₈ एतत् (for शतात्) — (L 2) D₄
काया (for कामा)]

Colophon — *Sub parvan* Ś K₀ 2 3 5 N₁ B
Dn₁ D₁ 3 4 7 9 वि (K₅ om. वि) शोक; D₈ विशोक
करण — *Adhy name* Ś विदुरवाक्यं; K₁ 2 D₂ 5
मृत्यु (D₈ मर्त्यो) पञ्चवसंत्प, B₁ संसारचक्रं; G₈ M
संसाररू (G₈ 'कृ' पप्रदर्शन — *Adhy no* (figures,
words or both) Ś₂ K₁ 2 N₁ D₈ 6 7 9 S 6 (as in
text), B₁ 91 (?)

7

Thus adhy is missing in K₄ D₈ (of
v 1 11 1 1)

1 ^a) Ś₁ damaged K₈ 5 [s]त्र, D₂ नि; T₁
हि; M₈ वि (for स्मि) K₈ 5 आख्यातं; D₈
आत्मान (for आख्यान) B₁ जहोमिमलसाख्यानं (sic)
— ^b) Ś₁ *ता (for भवता) K₅ दर्शिता — ^c) K₁ 2
B₁ D₂ 5 स्वमा (K₁ या) चक्ष्व; Dn₁ D₈ 7 समाचक्ष्व,
G₁ M₂ तु मे हर्ष — ^d) N₁ B₁ 3 Dn D₁ 3 4 9 M
श्रुत्वा (for श्रोतु) K₈ G₂ वद (for तव) K₁ 2
B₁ D₂ 5-7 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत (D₈ 7 ते वच); K₅
श्रोतुवाममृत वद (sic)

2 ^a) G₈ अहो (for शृणु) — ^b) D₈ विस्तृत (for
(for विस्तरम्) — ^c) K₁ 3 D₈ य श्रुत्वा Ś K₀

4

हि प्र (for विप्र) — ^a) T G₁ ससाराद्धि (for
'रेभ्यो) M₈ विचक्षण

3 ^a) Ś K₀ 2 D₈ हि; K₈ 5 च (for तु) M₄
पुरुषा (for 'षो) K₈ 5 दीर्घम् (for राजन्) — ^b)
M₄ आस्थिता (for 'त) K₈ 5 अध्वान समवस्थित
— ^c) Ś₁ K₀ अमात्स्यात्री (K₀ 'त्ती), Ś₂ विश्रमार्थी,
K₁ N₁ B₄ Dn₁ D₁ 2 4-7 9 अमाच्छातं; K₂ अमश्रांत,
K₈ अमाच्छातं, K₅ अमाच्छायी; B₁ 2 अमात्स्यातु, S
अम (M₁ अम, M₂ अमात्) स्थान (for अमात्स्याता
as in B₈ Dn₂ D₈) — ^d) G₈ (*sup lin*, orig.
as in text) एधते (for कुरुते) Ś₁ lacuna for वास
K₀ अमम् (for वासम्) B₁ 2 D₁ 2 4 6 7 9 T₁ च,
Dn₁ स (for वा)

4 ^a) K₈ पर्यायो; Dn₁ य, M 'चैर (for 'ये)
— ^b) Ś₁ K₀ 2 D₂ 5 गर्भवासे तु (Ś₁ K₀ च); K₈ 5
G₈ गर्भवासेषु — ^c) M₂ कुर्वत (for कुर्वन्ति) Dn₂
G₂ विबुधा, D₈ विविधा (for दुर्बुधा) G₂ 8 राजन्
(for वासं) Ś₁ K₀ 3 5 D₂ 5 प्रकुर्वत्यबुधा वासं
— ^d) K₅ मुक्षते; G₂ कुर्वते (for मुच्यन्ते) M₄ चैव
(for तत्र) Ś₁ lacuna for न पण्डिता K₁ 2 D₂ 5
शीघ्र याति मनीषिण, G₈ न कुर्वतेत्र पण्डिता

5 D₂ om (hapl.) 5 — ^a) G₂ यस्माद् (for त)
Ś K₀ M₄ एवैनम्, K₈ 5 G₂ 8 M₁ एवैतद् — ^b)
K₁ 3 चे तु; K₅ य तु, N₁ B₁ Dn₂ D₈ T G₁ 2 4
M यत्तत्; G₈ तस्मात् (for यत्तु) — ^d) D₈ एवम्
(for वनम्)

6 ^a) K₈ 5 G₂ 8 योयं (for सोऽयं) K₈ 5 S (ex-
cept T₂) लोके (for लोक) G₁ समावृत्तो; G₈
'वर्लो — ^b) Ś K₀ 2 D₂ पुरुषर्षभ — ^c) Ś K₀ 3 5
D₂ 5 transp चराणां and स्थावराणां — ^d) B Dn
D₁ 4 6 7 9 transp गृध्येतत्र and न K₈ 5 मुध्येतत्र;

शरीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः ।
 प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७
 क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं हन्यमानाश्च भारत ।
 स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८
 अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
 आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९
 शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि ।
 मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १०

संवत्सरतर्वो मासाः पक्षाहोरात्रसंघयः ।
 क्रमेणास्य प्रलुम्पन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
 एते कालस्य निधयो नैताज्ज्ञानन्ति दुर्बुधाः ।
 अत्रामिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२
 रथं शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
 इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३
 तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
 स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १४

D₂ गृहेत्यत्र (sio) G₈ M₂ पडिता (G₈ ता) D₈ न
 गृह्येत्तत्र पडिता, G₂ मध्ये तत्र स पडित

7 B₈ om 7^a-8^b B₁ repeats 7^a after 16^{ab}
 —^a) K₂ शरीरा K₁ corrupt, G₂ शरीरमानिनश्चैव
 —^b) Ś₁ Ko-8 s N₁ B_{1.2} D₂ s T G मर्त्याना व्याधयश्च
 (D₅ T G 'स्तु' ये (Ko T₂ G₃ s ते) —^d) B₄
 transp ते and व्याला D₂ D₈ ये (for ते) K₈
 S व्याला D₂ (marg by corr) n₂ D₁ s s s s s
 भुवि (for बुधै)

8 B₈ om 8^{ab} (of v 1 7) —^a) Ś₁ K₁ क्लिश्यं,
 Ś₂ क्लिष्यं, K₂ क्लिष्यं, K₃ s क्लेशं, B₄ क्लिष्यं,
 T₁ क्षिप्यं, G₁ काश्यं (for क्लिश्यं) K₅ ते, S
 (except T₂) ये (for तैर्) —^b) N₁ B_{1.2} D₂ D₁
 s s s s G₁ M₁ वार्यमाणाश्च, T₁ माथमानाश्च, T₂
 धैर्यमाणाश्च, G₂ s M₂-4 मा (M₂ म) र्यमाणाश्च (for
 हन्यमानाश्च) —^c) B₄ स्वधर्मभिर् K₈ S (except
 G₂) व्यालैर् —^d) Ś₁ Ko नोद्विजन्त्येल्; M₂ नो
 द्विजाश्रल्प

9 ^a) K₈ s N₁ B₁ तथा (for अथ) T G₁ न
 (for वि) —^b) G₂ व्यायाभि (for व्याधिभि)
 —^d) K₅ रूपा A few MSS विनाशिनी

10 ^a) K₁ स्पर्शो, K₈ s T G स्पर्श —^b) K₁
 गंधश्च; D₂ D₄ उग्रैश्च (for गन्धैश्च) —^c) N₁ (9),
 Bomb ed मज्जमांस, D₂ मज्जमान, T G₁ मज्ज
 मानो; G₂ जन्ममान, M₂ मज्जमाना K₅ महापक्, D₂
 कपे —^d) G₂ निरालम्ब

11 ^a) N₁ रातर्वो, G₂ रोरतर्वो G₂ मासै K₅
 सवत्सरशरावर्तो, D₁ s and Bom. ed सवत्सराश्च मासा
 श्च; M₂ सवत्सरतर्वो मासा —^b) D₈ होवय, T
 G₁ होरात्रि K₈ N₁ B D₂ D₁ s s s पक्तय, D₂
 संघय, G₂ M₂ s संघश, G₃ सर्वश; M₂ संखश
 (for संघय) K₅ सा पक्षाहोत्रपक्तय (sio) —^c)

D₅ [अ]थ, G₂ [अ]त्र (for [अ]स्य) Ś₂ प्रलुप्यति,
 N₁ B D₂ D₁ s s s s s [उ]पयुजति, D₂ पयुचति
 (sio), T G प्रव (G₂ s 'वृ') जति (for प्रलुम्पन्ति)
 —^d) K₅ भूपम्, G₈ क्षीणम् (for रूपम्) D₂
 आहुस् (for आयुस्)

12 K₅ om 12^a-14^b —^a) G₂ एतत् (for एते)
 K₁ D₂ मूलस्य; K₂ वा (for का) Ś₁ Ko T₁
 G_{1.2} विधयो (for नि) —^b) Ś₁ Ko नैव, Ś₂
 नैव, K₁ s G₂ नैवज्, D₂ नैव, T G₁ M₁ s
 नैन; G₂ न तज्; M₂ नैना, M₃ नैनाम् (for नै
 तान्) G₂ वै बुधा (for दुर्बुधा) —^c) Ś₂ Ko repeat
 12^{ab} after 16^{ab} —^d) Ś₂ B₈ D_{1.2} s s s घात्राभि,
 N₁ तत्राभि; T G₁ तत्रापि, G₂ s M अत्रापि (for
 अत्राभि) K₁ s D₂ D₂ कृषितानि, K₂ लिपितानि,
 B₁ s निक्षितानि; D₂ लकितानि (for लिखितानि)
 —^d) K₁ कर्मण

13 K₅ om 13 (of v 1. 12) —^a) K₁-3 B
 (except B₁) D₂ D₁-7 s s (except M₂) रथ,
 D₂ कथं (for रथ) —^b) K₁ s D₂ चित्तम्; G₁
 सत्त्वम् (for सत्त्वम्) K₈ तु सारथी, T₁ तथा रथि
 —^c) K₁-3 D₂ हयान्प्राहुः, N₁ G M₁-3 हयान्याहुः
 —^d) G₂ s कर्मबुद्धि; M₂ कृतबुद्धिश्च K₈ B D₂
 D₁-4 s s s तु (for च)

14 K₅ om 14^{ab} (of v 1 12) —^a) K₁
 corrupt G₂ धावतम् (for धावताम्) — After 14^{ab},
 D₂ D₈ S read 15^{ab} K₅ ins after 14^{ab}, 23^a, 24^a
 and 26^a —^c) S यस्तु (for स तु) —^d) K₅
 वर्तयेत्; G₈ वर्तिते — 14^{cd} is repeated in K₁ s
 D₂ s after 15 (followed by a repetition of 14^{ab}
 in D₅), while 14^{cd} is repeated in D₁ s after 15^{ab}
 — K₁ s D₁ s s ins after the repetition of 14^{cd}
 K₈, after 14^{ab} D₂ D₈ s after 15^{ab} D₂ D₈
 after 14^{cd} D₅, after the repetition of 14^{ab} D₅

यस्तान्यमयते बुद्ध्या स यन्ता न निवर्तते ।
याम्यमाहू रथं क्षेपं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ॥ १५
स चैतत्प्राप्नुते राजन्यत्वं प्राप्तो नराधिप ।
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥ १६

(om line 1), after 14

23* अममाणा न मुह्यन्ति ससारे न अमन्ति ते ।
ससारे अमतां राजन्दु खमेवद्धि जायते ।
तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेदुष ।
उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशास्त्रं प्रवर्धते ।
यत्वेन्द्रियो नरो राजन्कोषलोभनिराकृतः । [5]
समुष्टः सत्यवादी यः स ज्ञान्तिमधिगच्छति ।

[(L 1) Dn1 अममाणं K1 : D2 ससारे च, Dn1 D2 'रेण Ks वै (for ते), — K1 : read lines 2-6, after 16^{ab} — (L 2) K1 : D4 वि (for हि) Dn1 दुस्तेन परितप्यते (for the post half) — (L 4) Ks तत्र (for नात्र) K1 : Dn2 D2 शतशास्त्रा — (L 5) Dn1 यत्वेन्द्रियो, D1 : १ यत्ते, D2 यत्ते Dn1 जन्म (for राजन्) D2 यथा यत्वेन्द्रियो राजन् (for the prior half) — (L 6) D2 : च (for य)]

15 D2 om (hapl) 15^{ab} Dn2 D2 S read 15^{ab} after 14^{ab} —^a) Ks : यस्मान्; N1 T G1 यस्तु; G2 न तं; M1 यस्त्वं (for यस्मान्) S2 यामयते; Ks : नियमयते; N1 सान्यमते; B2 Dn D1 : 4-7 समयते; B2 सयच्छते, T G1 M1 संयमने; G2 शमयते (for यमयते) S1 om बुद्ध्या B1 : M2 4 य संयमयते बुद्ध्या; G2 न सशमयते बुद्ध्या, M2 न सयमयते बुद्ध्या (sic) —^b) Ks T2 संयता, Ks : B2 4 Dn D1 : 4 ० 7 T2 संयतो; N1 सतापो; B1 2 D2 G2 संयता (for स यन्ता) K1 : संयताननिवर्तते, D2 संयतानि न व, M1 संयता नापि व — After 15^{ab}, Dn1 D2 : ins 23*, Dn2 D2 read 14^{ad}, followed by 23*, D1 repeats 14^{ad}, followed by 23*, S reads 14^{ad} D2 reads 15^{ad} after 23* (which follows 14) —^c) S Ko यं यमाहू; Ks यानान्याहू; D2 M2 याम्यामाहू S1 lacuna, Dn1 रथ तेन (for रथं क्षेपं) —^d) S1 lacuna, Ko सुहृत्, Ks : G2 मुह्यन्ते (for मुह्यन्ते) G2 बुद्धय — After 15, Ks : B1 read 16^{ad}

16 D2 om 16 S1 om. 16^{ab} K1-2 : B2 transp 16^{ab} and 16^{ad} —^a) T1 M2 4 न (for स) S2 Ko एव; K1 : D2 चैव, Ks चैव, T G2 : चैव तद्; M1 : 4 चैनं; M2 चैव (for चैव) K1 : 8 N1 B Dn D1 : 4 0 4 9

अनुतर्षुलमेवैतद्दुःखं भवति भारत ।
साधुः परमदुःखानां दुःखमैषज्यमाचरेत् ॥ १७
न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृजनः ।
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः ॥ १८

T G1 प्राप्नुयाद् (for प्राप्नुते) S2 Ko-3 : D2 मोहाद् (for राजन्) —^b) Ko यत्वा प्राप्त, Dn2 G2 M2 यस्त्वं प्राप्ते; D2 यत्वा प्राप्ते, T1 त्वं प्राप्तेषि; M2 य त्वं प्राप्ते K1 : 2 नराधिप; B1 : 2 जनाधिप — After 16^{ab}, S2 Ko repeat 12^{ad}, and B1 repeats 7^{ab} — D2 om 16^{ad}-17^{ad} S Ko read 16^{ad} after the repetition of 12^{ad}, K1 : read 16^{ad} after line 1 of 23*, Ks : B1 after 15, B1 after the repetition of 7^{ab} —^c) S1 damaged K1 : 2 D2 T G राज्य (G2 'ज) नाश, D2 राजनाश, M राज्यनाशात् K1 : 2 D2 T G M2 सुहृन्नाश; M1 : 2 4 शात् —^d) Ko सुतनाशे च, K1 : D2 T G M2 नाशश्च, Ks 'नाशस्य, M1 : 2 4 'नाशाश्च B1 : सुतनाश तथैव च

17 D2 om. 17 (of v l 16) B1 : om 17^{ab} —^a) S2 अनंतं चोरम्, K1 corrupt, K2 अनुतर्षुलम्, K3 'तर्षुलम्, Ks Dn2 'तर्षुलम्, Dn1 अन्वतर्षुलम् (sic), D2 9 अन्वतर्षुलम्, T G1 अनुकर्षणम्; G2 'क्षरलम् D2 अनुतर्षुलमेवैतद्; D2 'तर्षुलमेवैतद्, G2 'तर्षुलमेवैतद्, M1 तर्षुलं मे वै Cv अनुतर्षुलमेवैतद् Cd oites 'तर्षुलम् (as in text) —^b) S Ko भजति; G2 अर्हति (for भवति) —^c) S Ko 1.2.5 D2 बुध; K2 बुद्ध, D2 वध (for साधु) —^d) S1 Ko : बुद्धा; S2 K2 D2 : बुद्ध्या, K1 बुद्ध्यानां बुद्ध्या (sic), Ks बुद्ध्या; M2 बुद्ध (for बुद्ध) S1 Ko : मेषजम्, Ks मेषज्यम्, M2 मैषजम् Dn2 जाम्पयात्, T1 G1 भारमेव (for आचरेत्) — Ks N1 B Dn D1 : 4 0 7 9 Cd ins after 17 (Ks after 23* D2 [om. 17] after 16^{ab})

24* ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपारं महौषधम् ।

छिन्त्यादुःखमहाध्यायि नरः सत्यमानसः ।

[(L 1) Cd oites दूरपार (as above) — (L 2) Dn2 दुःख (for दुःख) D4 न स (for नर)]

18 ^a) D2 न च क्रमो; G1 सविक्रमो; G2 नापि क्रमो, M2 4 न हि धर्मो (for न विक्रमो) —^b) S Ko न मंत्रो; G1 नामित्रं (for न मित्रं) G2 सुहृन्ना Dn1 न मित्रेण सुहृत् — After 18^{ab}, B2 ins 25* —^c) S Ko-3 B1 D2 दुःखान्, N1 यथा; S तस्मा(T2 'सि)न् (for तथोन्) S Ko-3 B1 D2 चोराद्

शरीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः ।
 प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७
 छिद्यमानाश्च तैर्नित्यं हन्यमानाश्च भारत ।
 स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८
 अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
 आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९
 शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि ।
 मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १०

संवत्सरतर्वो मासाः पक्षाहोरात्रसंधयः ।
 क्रमेणास्य प्रलुम्पन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
 एते कालस्य निधयो नैताज्जानन्ति दुर्बुधाः ।
 अत्रामिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२
 रथं शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
 इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३
 तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
 स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १४

D₂ गृहेत्यत्र (sio) G₂ M₂ पङ्क्तिः (G₂ ता) D₂ न
 गृध्रतेजः पङ्क्तिः, G₂ सत्ये तत्र स पङ्क्तिः

7 B₂ om. 7^a-8^b B₁ repeats 7^{ab} after 16^{ab}.
 —^a) K₂ शरीरा K₁ corrupt, G₂ शरीरमानिनश्चैव
 —^b) Ś₁ K₀-8 5 N₁ B₁ 2 D₂ 5 T G मर्त्यानां व्याधयश्च
 (D₂ T G 'स्तु' ये (K₀ T₂ G₂ 8 ते) —^d) B₄
 transp ते and व्याला D₂ D₂ ये (for ते) K₂
 8 व्याला D₂ (marg by corr) n₂ D₁ 8 4 6 7 9
 भुवि (for बुधै)

8 B₂ om 8^{ab} (of v 1 7) —^a) Ś₁ K₁ छेद्यं,
 Ś₂ छेप्यं; K₂ छिप्यं; K₂ 5 छेशं, B₄ छिप्यं,
 T₁ क्षिप्यं, G₁ काश्यं (for छिद्यं) K₂ ते, S
 (except T₂) ये (for तैर्) —^b) N₁ B₁ 2 D₂ D₁
 5 6 7 9 G₁ M₁ चार्यमाणाश्च, T₁ माद्यमानाश्च, T₂
 धैर्यमाणाश्च, G₂ 8 M₂-4 मा (M₂ म)येमाणाश्च (for
 हन्यमानाश्च) —^c) B₄ स्वधर्मभिरु K₂ S (except
 G₂) 'व्यालैर्' —^d) Ś₁ K₀ नोद्विजतेल्पं, M₂ नो
 द्विजाश्चल्पं

9 ^a) K₂ 5 N₁ B₁ तथा (for अथ) T G₁ न
 (for वि) —^b) G₂ व्याधयः (for व्याधिभिः)
 —^c) K₂ रूपा A few MSS विनाशिनी

10 ^a) K₁ स्पष्टो, K₂ 5 T G स्पष्टं —^b) K₁
 शंघश्च; D₂ D₂ उग्रैश्च (for गन्धैश्च) —^c) N₁ (1),
 Bomb ed मज्जमास, D₂ मज्जमान; T G₁ मज्ज
 मानो; G₂ जन्ममान, M₂ मज्जमानां K₂ महापक,
 D₂ 'कपे' —^d) G₂ निरालम्ब

11 ^a) N₁ 'रार्तवो, G₂ 'रोतवो G₂ मासै K₂
 सवत्सरशरावर्तौ, D₁ 5 and Bomb ed सवत्सराश्च मासा
 श्च; M₂ सवत्सरैरवो मासा —^b) D₂ 'होवय, T
 G₁ 'होरात्रि K₂ N₁ B D₂ D₁ 5 7 'पकयः; D₂
 'संघयः; G₂ M₂ 5 'सघश', G₂ 'सर्वश'; M₂ 'संखश'
 (for 'संघय') K₂ सा पक्षाहोत्रपकय (sio) —^c)

D₂ [अ]थ, G₂ [अ]त्र (for [अ]त्य) Ś₂ प्रलुप्यति,
 N₁ B D₂ D₁ 8 4 6 7 9 [उ]पयुजति, D₂ पयुचति
 (sio), T G प्रव (G₂ 8 'वृ'जति (for प्रलुम्पन्ति)
 —^d) K₂ भूपम्, G₂ क्षीणम् (for रूपम्) D₂
 आहुस् (for आयुस्)

12 K₂ om 12^a-14^b —^a) G₂ एतत् (for एते)
 K₁ D₂ मूलस्य; K₂ बा (for का) Ś₁ K₀ T₁
 G₁ 5 विषयो (for नि) —^b) Ś₁ K₀ नैव, Ś₂
 नैव, K₁ 2 G₂ नैवज्, D₂ नैत, T G₁ M₁ 5
 नैनं; G₂ न तज्; M₂ नैनां, M₂ नैनाज् (for नै
 ताज्) G₂ वै बुधा (for दुर्बुधा) —^c) Ś₂ B₂ D₁ 4 6 7 9 धात्राभिः;
 N₁ तत्राभिः, T G₁ तत्रापि, G₂ 8 M अत्रापि (for
 अत्राभिः) K₁ 5 D₂ D₂ कृषितानि, K₂ लिपितानि,
 B₁ 2 निश्चितानि; D₂ लकितानि (for लिखितानि)
 —^d) K₁ कर्मण

13 K₂ om 13 (of v 1 12) —^a) K₂-3 B
 (except B₁) D₂ D₁-7 9 S (except M₂) रथं,
 D₂ 5 कथ (for रथं) —^b) K₁ 2 D₂ चित्तम्; G₁
 सत्यम् (for सत्यम्) K₂ तु सारथी, T₁ तथा रथि
 —^c) K₁-3 D₂ हयान्प्राहुः, N₁ G M₁-3 हयान्प्राहुः
 —^d) G₂ 8 कर्मबुद्धिः; M₂ कृतबुद्धिश्च K₂ B D₂
 D₁-4 6 7 9 तु (for च)

14 K₂ om 14^{ab} (of v 1 12) —^a) K₁
 corrupt G₂ धावतम् (for धावताम्) — After 14^{ab},
 D₂ D₂ S read 15^{ab} K₂ ins after 14^{ab}, 23^a, 24^a
 and 26^a —^b) S यस्तु (for स तु) —^c) K₂
 'वर्तयेत्; G₂ 'वर्तिते' — 14^{ab} is repeated in K₁ 2
 D₂ 5 after 15 (followed by a repetition of 14^{ab}
 in D₂), while 14^{ab} is repeated in D₁ 4 after 15^{ab}
 — K₁ 2 D₁ 2 4 ins after the repetition of 14^{ab}
 K₂, after 14^{ab} D₂ D₂ 1 after 15^{ab} D₂ D₂
 after 14^{ab} D₂, after the repetition of 14^{ab} D₂

यस्तान्यमयते बुद्ध्या स यन्ता न निवर्तते ।
 याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ॥ १५
 स चैतत्प्राप्नुते राजन्यत्वं प्राप्तो नराधिप ।
 राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥ १६

अनुतर्पुलमेवैतद्दुःखं भवति भारत ।
 साधुः परमदुःखानां दुःखमैषज्यमाचरेत् ॥ १७
 न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
 तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः ॥ १८

(om. line 1), after 14

23* भ्रममाणं न मुह्यन्ति संसारे न भ्रमन्ति ते ।
 संसारे भ्रमतां राजन्मुखमेतद्वि जायते ।
 तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेद्बुधः ।
 उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशास्त्रं प्रवर्धते ।
 यतेन्द्रियो नरो राजन्कोषलोभनिराकृतः । [5]
 संतुष्टः सप्तवादी यः स शान्तिमधिगच्छति ।

[(L 1) Dn1 भ्रममाणं K1 2 D2 संसारे च, Dn1 D2 रेण K2 वै (for ते), — K1 2 read lines 2-3, after 16^{ab} — (L 2) K1 2 D2 वि (for हि) Dn1 दुःखेन परितप्यते (for the post half) — (L 4) K2 तत्र (for नात्र) K1 2 Dn2 शतशास्त्रं — (L 5) Dn1 पचेंद्रियो, D1 6 7 यत्ते, D4 यत्ते Dn1 जन्म (for राजन्) D2 यथा यतेन्द्रियो राजन् (for the prior half) — (L 6) D2 5 च (for य)]

15 D2 om. (hapl.) 15^{ab} Dn2 D2 S read 15^{ab} after 14^{ab} —^a) K2 5 यस्मान्; N1 T G1 यस्तु; G2 न तः; M1 यस्त्वं (for यस्मान्) S2 यामयते, K2 5 नियमयते, N1 तान्यमयते, B2 Dn D1 2 4-7 समयते, B4 सयच्छते, T G1 M1 संयमने, G2 शमयते (for यमयते) S1 om बुद्ध्या B1 2 Ma. 4 य सयमयते बुद्ध्या; G2 न सशमयते बुद्ध्या, M2 न सयमयते बुद्ध्या (sic) —^b) Ko T1 सयता, K2 5 B2 4 Dn D1 2 4 6 7 T2 संयतो; N1 संतापो, B1 2 D2 G2 संयता (for स यन्ता) K1 2 सयतानतिवर्तते, D2 सयतानि न च; M1 सयता नापि च — After 15^{ab}, Dn1 D2 1 ins 23*, Dn2 D2 read 14^{ab}, followed by 23*, D1 repeats 14^{ab}, followed by 23*, S reads 14^{ab} D2 reads 15^{ab} after 23* (which follows 14) —^c) S Ko य यमाहू; K2 यान्यामाहू, D2 Ms याम्यामाहू S1 lacuna, Dn1 रथ तेन (for रथं ह्येनं) —^d) S1 lacuna, K2 सुहृत्, K2 5 G2 मुच्यते (for मुह्यन्ते) G2 बुद्धयः — After 15, K2 5 B1 read 16^{ab}

16 D2 om 16 S1 om. 16^{ab} K1-2 5 B2 transp 16^{ab} and 16^{cd} —^a) T1 M2 4 न (for स) S2 Ko एव; K1 2 D2 चैव, K2 चैव; T G2 5 वै तद्; M1 2 4 चैनं, M2 चैत (for चैतत्) K1-2 5 N1 B Dn D1-4 6 7 9

T G1 प्राप्नुयात् (for प्राप्नुते) S2 Ko-3 5 D2 मोहाद् (for राजन्) —^b) Ko यत्वा प्राप्त; Dn2 G2 M2 यस्त्व प्राप्तो, D4 यस्त्व प्राप्ते, T1 त्वं प्राप्तोपि, M2 य त्व प्राप्तो K1 2 नराधिप; B1 2 जनाधिप — After 16^{ab}, S2 Ko repeat 12^{ab}, and B1 repeats 7^{ab} — D2 om 16^{cd}-17^{cd} S Ko read 16^{cd} after the repetition of 12^{ab}, K1 2 read 16^{cd} after line 1 of 23*, K2 5 B1 after 15, B1 after the repetition of 7^{ab} —^c) S1 damaged K1 2 5 D2 T G राज्य (G2 'ज') नाश, D2 राजनाश, M राज्यनाशात् K1 2 5 D2 T G Ms सुहृन्नाश; M1 2 4 'शात्' —^d) Ko सुतनाशे च, K1 2 D2 T G Ms नाशश्च, K2 'नाशस्य; M1 2 4 'नाशाश्च B1 2 सुतनाश तथैव च

17 D2 om. 17 (of v l. 16) B1 2 om 17^{ab} —^a) S2 अनर्त घोरम्, K1 corrupt, K2 अनुतर्पुलम्, K2 'तर्पुलम्, K2 Dn2 'तर्पुलम्, Dn1 अन्वतर्पुलम् (sic), D4 5 अन्वतर्पुलम्, T G1 अनुकर्षणम्, G2 क्षरलम् D2 अनुतर्पुलसमोवेत्, D2 'तर्पुलमेवैतद्; G2 'कर्पुलमेवैतद्, M1 'तर्पुलमेवै G2 अनुतर्पुलमेवैतद् Cd cites 'तर्पुलम् (as in text) —^b) S Ko भजति, G2 भवति (for भवति) —^c) S Ko 1 2 5 D2 बुधः, K2 बुद्ध, D2 बुध (for साधु) —^d) S1 Ko 5 बुद्धा, S2 K2 D2 5 बुद्ध्या, K1 बुद्ध्यानां बुद्ध्या (sic), K2 बुद्धा; M2 दुःखं (for दुःख) S1 Ko 5 मेघजम्, K2 मेघजम्, M2 मेघजम् Dn2 जामुयात्, T1 G1 भारमेत् (for भाचरेत्) — K2 N1 B Dn D1 4 6 7 9 Cd ins after 17 (K2 after 23* D2 [om. 17] after 16^{ab})

24* शानौषधमवाप्तेह दूरपार महौषधम् ।

छिन्धाहुःखमहाव्याधिं नर सयत्मानसः ।

[(L 1) Cd cites दूरपार (as above) — (L 2) Dn2 दुःख (for दुःख) D1 न स (for नर)]

18^a) D2 न च क्रमो; G1 सविक्रमो; G2 नापि क्रमो; M2 4 न हि धर्मो (for न विक्रमो) —^b) S Ko न मंत्रो; G1 नामित्र (for न मित्र) G2 सुहृज्जना Dn1 न मित्रेण सुहृत् — After 18^{ab}, B2 ins 25* —^c) S Ko-2 B4 D2 दुःखान्, N1 यथा; S तस्मात् (T2 'स्मिन्' (for तयोन्) S Ko-2 B4 D2 घोरम्

तस्मान्मैत्रं समाध्याय शीलमापद्य भारत ।

दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ॥ १९

शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे ।

त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(for दुःखाद्) Ks ५ दुःखाद्वै मोचयेद्दोराद् —^d) Ms यथार्थः (for 'स्मा) N1 B1 D1 ५ ७ स्थित (for स्थिर-) S1 Ko सहाय, Ks ५ सन्नम, Ds सयस, S -निश्चय (for -सयम) — After 18, B ins (Bs after 18^{ab})

25* तथाऽममातृपुत्रादिर्न दुःखानि व्यपोहति ।

[Bs तथान्यो मातृपुत्रादिर् (for the prior half)]

19 ^a) B4 किं तु (for तस्मान्) S Ko-8 B4 Ds ५ मैत्री, Ks मैत्र (for मैत्रं) S1 Ko समादाय; Ks -समां स्याय, Gs ५ Ms समास्ये (Ms 'स्यो')यं —^b) S1 (marg by corr as in text) शूलम् (for शीलम्) S1 (sup lin, orig as in text) Ko S आपदि; Ds आपाय —^c) Ms दमस्त्यागो Ka ५ प्रदानश्च, N1 [s]प्रसादश्च (for प्रमा) —^d) N1 तस्य (for त्रयो) Gs ५ ब्राह्मणो; Gs M1 ब्र (M1 ब्रा)ह्मणा

20 ^a) K1, ५ Ds समायुक्तै, N1 B Dn D1 ५-५ ६ (before corr as in text) १ ५ 'युक्त' —^b) T1 स्थिते ते (for स्थितो यो) —^c) K1 ५ मृत्युभये, Dn1 मृतमयः —^d) S Ko-2 Ds ५ विदति (for गच्छति) — After 20, Kom ५ N1 B Dn D1 ५-७ ९ ins (Ks after 24*)

26* अभय सर्वभूतेभ्यो यो वदति महीपते ।

स गच्छति पर स्थानं विष्णोः पद्मनाभयम् ।

न तत्कतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ।

अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयाद्भर ।

न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितम् । [5]

अनिष्ट सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपाश्चिता ।

नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन सवृता ।

असूक्ष्मदृष्टयो मन्दाः आभ्यन्ते तत्र तत्र ह ।

सुसूक्ष्मदृष्टयो धीरा व्रजन्ति ब्रह्म शाश्वतम् । [10]

[(L 2) Ks स गच्छेत्परम स्थान (for the prior half) Ds ५ परम् (for पदम्) — (L 3) Bs एतत् (for न तत्) Ds सर्वश (for नित्यश) — (L 4) Ko तु, N1 B1-8 Dn2 Ds हि (for च) — (L 5) B4 विद्यते (for निश्चितम्) — (L 6) B4 जायते (for भारत) — (L 7) Ko Dn विनिश्चिता (Dn1 'त' (for विप) — (L 9) Ds मत्ता (for मन्दा) Dn1 आश्वामयदयो मदा (for the prior half) — (L 10) B4 असूक्ष्म (for दुः) Dn1 धीरा, Ds राजन् (for धीरा) B1 सात्वता, B2 ५ Ds ७ सात्वता (for शाश्वतम्)]

On the other hand, S ins after 20

27* एव ज्ञात्वा महाप्राज्ञ स तेषामौर्ध्वदैहिकम् ।

कर्तुमर्हसि तेनैव फलं प्राप्स्यसि वै सुखम् ।

[(L 1) Gs प्राज्ञ, M2 प्राज्ञा (for प्राज्ञ) T1 न तेषाम्, M1 ५ ५ सर्वेषाम् (for स तेषाम्) Gs ५ M1 ५ देहिक — (L 2) T G1 M1 अर्हति (for 'सि) T G1 ५ Ms प्राप्स्यति (for 'सि) T1 G1 भवान्, T2 नृप, G2 ५ M4 फल (for सुखम्)]

Colophon — Sub parvan S Ko ५ ५ B Dn1 D1 ५ ५ ५ विशोक, K1 ५ Ds ५ धृतराष्ट्रविशोक — Adhy name Ss विदुरवाक्य, K1 ५ Ds संसार गहने (Ds om it) मोक्षोपायवर्णन, B1 ५ संसारचक्र, Dn2 संसारगहनवर्णन, Ds विशोककरण, Gs M1 शम स्तुति — Adhy no (figures, words or both) Ss K1 ५ Dn2 Ds ५ S 7 (as in text), B1 ५ 3 (1)

C

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः ।
 पुत्रशोकामिसंतप्तः पपात भ्रुवि मूर्छितः ॥ १
 तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः ।
 कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ॥ २
 संजयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य संमताः ।
 जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३
 पस्पृशुश्च करैर्गात्रं वीजमानाश्च यत्नतः ।
 अन्वासन्सुचिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ॥ ४

8

✱ This adhy is missing in K4 D8 (cf v. l. 11 1 1)

1 °) N1 च (for तु) — °) S2 विमृष्य (for निशम्य) K5 G2 M2 कुरुसत्तम

2 °) S2 Ko-3 5 D2 5 विसृज (for नि) D2 प्रेप्य (for प्रेक्ष्य) K3 माधव (for बान्धवा) — °) Ko क्षत्ताश्च, K1 क्षतान् (sio), D4 क्षता च, M2 क्षत्ताशा (sio) (for क्षत्ता च)

3 °) S1 Ko चैव (for चान्ये) — °) MSS द्वा स्था, द्वास्था, T तस्या, G1 तस्थुर् Ko चापि (for चास्य) K1 2 N1 Dn2 D2 8 5 संगता (for संमता) — °) K2 मुख (for सुख) — °) D4 वृत्तैश्च (for वृन्तैश्च)

4 °) N1 स्पृशतश्च; B1-3 Dn2 D2-5 9 T G पस्पृशुश्च; Dn1 D1 6 7 ते (D1 तं) पस्पृशु Ko करैर् (for च करैर्) D2 परैर् (for करैर्) K1 2 D2 प (K1 अपि) स्पृशु सी (K2 शी) करैर्यत्र — °) S Ko 8 वीजयत (K3 तश्); K1 D2 जीवयतश्, K2 जवयनश् (sio), K5 वैजयत्यश्, N1 B Dn1 D5 7 वीज्यमानश्; Dn2 D1 8 4 5 9 T वीज्यमानाश्, G8 वीजमानश् S Ko प्रयतन्त, D5 च भारत (for च यत्नत) — °) S2 अन्वासु सु; Ko-2 N1 B1 2 D2 T G1 8 M अन्वास (Ko B1 2 M स) त; K2 अश्वाश्च च, B3 4 Dn D1 2-7 9 आश्वाश्च तु (Dn2 D3 4 सु), G2 अन्वास् हि (for अन्वासन्सु) K5 अश्वाश्चिरत कालं

अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः ।

विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिभूतः ॥ ५

धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम् ।

यतोभूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ६

पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।

प्राप्यते सुमहदुःखं विपाग्निप्रतिमं विभो ॥ ७

येन दहन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति ।

येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ॥ ८

तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् ।

(sio) — °) T1 G1 तथाविध (for गतम्)

5 °) N1 अथ दीर्घेण कालेन, D2 अदीर्घस्य च कालस्य Cd oites दीर्घस्य कालस्य (as in text) — °) K5 लब्ध (for लब्ध) — °) Ko Dn1 G2 पुत्रादिभिर, D5 पुत्रशोकैर्, Cd पुत्रादिभिर (as in text) K5 'भूता'

6 °) D5 सुख (for खलु) — °) K1 D3 माणुष्येव, K5 N1 D5 'ये च; Dn1 D1 4 6 7 9 ज्येषु K3 5 D5 परिग्रह, D5 ग्रहे — °) G2 सहति च (for संभवन्ति) T G1 पुन पुन (for मुहुर्मुहुः)

7 °) T1 G1 मित्र (for पुत्र) M2 om उर्थनाशे S Ko-3 5 D5 G8 पुत्रनाशो (S2 'शे; D5 'ज्ञा) र्थनाशश्च — °) N1 B Dn1 D1-7 9 अथ, Dn2 तथा (for अपि) — °) N1 D2 सुमहा, D5 7 परमं (for सुमहद) — °) K1-3 5 प्रभो (for विभो)

8 °) K5 5 दहन्ति S Ko दहन्ते येन गात्राणि — °) B1 2 [अ]भिभूयते (for विनश्यति) — °) S1 Ko मन्यत (for 'ते) T G1 मरण प्रतिपद्यते

9 G1 om 9^a-10^b — °) Dn1 यद्विद S (G1 om) मरण (for व्यसनं) — °) S1 damaged Dn1 मम (for मया) K5 भोग्य (for भाग्य) — After 9^a, S2 K1-3 B Dn D1-7 9 ins

28* तस्यान्त नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययात् ।

[K1 2 B D2 यस्य; Dn2 D8 अस्य (for तस्य) Dn1 [अ]त् (for [अ]न्त) D2 हते (for ऋते) B2 भाग्य- (for प्राण) K5 Dn1 D1 4 6 7 9 विमोक्षणात् (for विपर्ययात्)]

तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ॥ ९
 इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मविचमम् ।
 धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकं च परमं गतः ।
 अभूच्च तूष्णीं राजासौ ध्यायमानो महीपते ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
 पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ ११
 धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
 श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलस्तथा ॥ १२
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्वेदितव्यं परंतप ।
 अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः ॥ १३

अध्रुवे जीवलोके च स्थाने वाशाश्वते सति ।
 जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ॥ १४
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः ।
 पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ॥ १५
 अवश्यं भवितव्ये च कुरुणां वैशसे नृप ।
 कस्माच्छोचसि ताञ्शूरान्गतात्परमिकां गतिम् ॥ १६
 जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना ।
 यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ॥ १७
 न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् ।
 घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ १८

—^c) Ś1 ## व, K1.2 D2 यद्यैव, B1.2 D0 तयैव, Dn2 तदेव, D1 तं चैव; D5 यद्यैव (for तयैव)
 —^d) Ś1 Ko-2 Dn2 D2 ५ पश्य वै, Ś2 पश्यन्वै; K5 सद्यो वै, K5 सद्यो वि, Dn1 ह्यद्यैव (for अ')

10 G1 om. 10^{ab} (cf v 19) —^a) Ś Ko-2 D5 स; K5 ५ सु-; T1 G2 M च (for तु) G2 इत्युवाच महात्मान —^b) K1.2 D5 धर्मवि(D5 'व')त्तरं, D2 ब्रह्मवित्तर (for 'त्तमम्' —^c) K5 ५ D2 भवेन् (for 'भवन्' —^d) B D1 4.6 7 9 स शोक (for शोकं च) —^e) K5 ५ राजा स, M1 राजाभू (s10) Dn2 राजा सावभवत्तूष्णीं —^f) D5 S (except G5) महीपति

11 ^c) D2 शोकानि (for 'मि') —^d) N1 सुत (for पुत्रं)

12 Before 12, Ko (marg) Dn2 D1.2 4.6 7 9 T G1 m8 व्यास उवाच —^a) K5 धृतराष्ट्रो —^b) Ś त्वा (for त्वां) S शृणु वक्ष्यामि पुत्रक (M1 भारत) —^c) K5 श्रोता स्यादभिमेधावी —^d) K5 G1.8 M2 'कुशलं' N1 B (except B4) D1.2 4.6 7 9 T G2 M प्रभो; Dn प्रभु; G1 विभो, G2 ह्यसि (for तथा)

13 ^a) D9 मे (for ते) K5 न तस्य विदित किं —^b) Ś2 Ko पर नृप (for परंतप) — K5 om (1 hapl) 13^{cd} —^c) N1 अनित्याना (for 'त्यतां') S Ko-2 D2 ५ G2 ५ च (for हि) S मृतानां (for मर्त्यानां) —^d) Ko विजानामि, M3 विजानासि Ś Ko B4 परतप; K1.2 D2 ५ महाभारते (for न संशय)

14 ^a) G8 अभ्रुवो S [5]स्मिन् (for च) —^b)

Ś1 Ko-2 D2 चाश्वासिते, K5 B4 Dn2 D2.6 7 T G2 M1.8 ५ चाशाश्वते, K5 वासश्च ते, G2 वाशाश्वती, M2 शाश्वते (submetric) Dn1 स्थाने वाशाश्वत्ये स हि (s10) —^c) D5 जीवित (for 'ते') —^d) S पुत्रक (for भारत)

15 ^a) K5 ५ वैशसस्य (for वैरस्यास्य) —^c) B1.8 पुत्रत्वे K1 मरणं (for का') K5 ५ T G1 पुत्रांतकरण (K5 ५ 'ण') कृत्वा (T3 काल) —^d) K5 कारित, N1 D6 7 नाशिता (N1 'त'); Dn1 नासित, S निर्मित (M5 'त') (for कारित)

16 ^a) K1.2 Dn2 D2 अवश्य (for 'श्यं') K5 भवितव्य —^b) Ś2 वैशस्ये, D1 वैशस, S सक्षये (G5 स क्षयो) B4 हृते, Dn1 D1 न च (for नृप) —^c) B1.2 वीरान् (for शूरान्) —^d) N1 यातान् (for गतान्) K5 ५ M1.2 4 वै (K5 ५ च) परमा (for परमिकां)

17 ^a) Ś Ko-2 D2 ५ मयापि (for जानता) —^b) K2 विदुरेण Ś Ko-2 D2 ५ च धीमता (for महात्मना) —^c) Dn1 यासित, D4 पतित, G2 उदित, G3 यत्नितं (for यतितं) —^d) B1.2 D2 सम, Dn1 राम, T G1 शर्म (for शम) T G M2 ५ नरेश्वर (for जने')

18 ^a) K1 दैवकृते, D2 G2 ५ M2 देवकृतो —^b) G1 मूलेनै (for मूलेन) K5 ५ कर्हिचित् (for केन') —^c) M1.2 च (for [अपि] M2 वर, M3 पर (for चिरं) —^d) Dn2 G2 अपि (for इति)

19 ^a) B4 Dn2 D7 T G1 M दैववाना K5 ५ दु, D5 च (for हि) M3 ह्यस्य (for कार्य) —^c) Ś2 स

देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि कथं स्थैर्यं भवेत्तव ॥ १९
 पुराहं त्वरितो यातः समामैन्त्रीं जितक्लमः ।
 अपश्यं तत्र च तदा समवेतान्दिवौकसः ।
 नारदप्रमुखाश्चापि सर्वान्देवकर्षींस्तथा ॥ २०
 तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ।
 कार्यार्थमुपसंप्राप्ता देवताना समीपतः ॥ २१
 उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ।
 यत्कार्यं मम युष्मामिर्ब्रह्मणः सदने तदा ।
 प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २२

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
 उवाच प्रहसन्वाक्यं पृथिवीं देवसंसदि ॥ २३
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै ।
 दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति ।
 त च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि ॥ २४
 तस्यार्थे पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रे समागताः ।
 अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ॥ २५
 ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम् ।
 गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारय शोभने ॥ २६
 स एष ते सुतो राजल्लोकसंहारकारणात् ।

प्रवक्ष्यामि, D₁ प्रवक्ष्यामि (submetric) —^a) K₁ s
 D₁ s यथा, D₁ (marg by oorr) मया (for कथं)
 Ś₁ K₀ न ते, K₁ तव (for तव)

20 ^a) Dn₁ पित्त (for पुरा) S परितो (G₈ वरितो,
 M₁ परियो) (for स्वरितो) K₂ यातु, K₃ जात',
 G₂ याम', G₃ यासि, M₁ याचात्, M₂ या (sic)
 (for यात) —^b) K₁ D₈ s नितकम —^c) D₁
 अपश्यत्, G₁ इयन् (for इयं) D₀ transp तत्र and
 च T G₁ s च सदा, G₂ वसत' (for च तदा)
 —^d) K₈ शमवेता (sic), Dn₁ समरे तान्, G₁ s
 समवेता —^e) K₁ s N₁ B₂ s Dn D₁ s 4 6 7 9 प्रमु
 खाश्च —^f) Ś₁ सञ्चान् (for सर्वान्) S देवानृषीन्,
 K₁ देवर्षिभिश्च, D₂ देवर्षिस् (for देवकर्षिस्) B₄
 तदा (for तथा) K₀ सर्वे देवानृषींसदा, K₂ s s सर्व
 (K₈ वै) देवर्षयः (K₂ सुनीं) स्तथा; N₁ सर्वाश्च देवर्षी
 स्तदा, B₈ Dn D₁ s 4 6 7 9 सर्वे (Dn₁ 'वै') देवर्षयोनव
 (D₂ 'यो नृप'), S सर्वान्देवर्षिसत्तमान्

21 ^a) K₁ तत्र चापि, S तत्रापि च Dn₁ D₂
 दृष्टा; D₂ दृष्टा (for दृष्टा) —^b) K₁ s संप्राप्ते; S
 संप्राप्ता —^c) D₀ देवानां तु, T G देवताना

22 ^a) T₁ G₁ उपगम्य Ś₂ (orig, sup ltn
 by corr as in text) T₁ तथा (for सदा) —^b) G₂
 देवान्वै सुसमाहितान् —^c) Ś₁ damaged. K₂ तत्
 (for यत्) D₂ अद्य (for मम) D₈ युष्माक' (for
 निर) —^d) K₂ ब्राह्मणै, Dn₁ ब्रह्मणे; D₂ ब्राह्मण
 (for य) D₀ om सदने K₂ s N₁ B₄ D₈ M₁
 तथा, B₁ s सदा; G₂ पुरा, M₂ कदा (for तदा)
 —^e) D₂ G₁ प्रतिज्ञाता K₀ मया भागा —^f) Ś₂
 M₂ संविधीयत; D₂ 'ते' G₂ s तच्छृणुष्व विधीयतां

23 ^a) K₈ तस्य (for तस्यात्) —^b) Dn₁ लोक
 नमस्कृत —^c) Dn D₁ s 4 6 7 9 वाक्य प्रहसन् (by
 transp) —^d) T G प्रमुखा (G₂ प्राहुस्तान्) (for
 पृथिवीं) K₁ s D₂ s पृथ्वीं (K₂ 'ध्वि', D₂ 'ध्वी')
 देवतसंसदि, M प्रमु सन्देव (M₁ सदेव) 'स'

24 ^a) Dn₁ स तु, M₂ प्रमुद' (for यस्तु) N₁
 सुत' स; D₂ सुतश्च (for शतस्य) Dn₂ तु, D₂ च;
 T₂ G₂ हि, G₂ ह (for वै) K₀ यस्तु ज्येष्ठस्य तस्य
 वै; K₁ corrupt —^b) K₀ (inf ltn as in text)
 शात —^c) D₂ ते (for स) Dn₁ त्व (for च)
 B₁ s महात्मान (for महीपाल) —^f) K₁ T₁
 भविष्यति

25 ^a) D₁ तस्यार्थ —^b) K₁ M₂ कुरुक्षेत्र; N₁
 B₈ T G क्षेत्र —^c) K₈ s M₂ पातयिष्यति; G₂
 स्तात' —^d) K₈ हृद; M₂ तीक्ष्ण; M₄ तीक्ष्णै
 (for हृद) B₁ s 4 जिगीषव' (for प्रहारिण)

26 ^a) B₈ Dn D₈ s 4 7 9 विहितं; D₁ s विदित
 (for भविता) G₈ देवी —^b) K₁ भाविन्य (sic)
 (for भारस्य) K₂ नाशन N₁ B₁ s 4 गुरुभारविना
 शन —^c) M₁ om. 26^a-27^d —^e) G₂ transp गच्छ
 and शीघ्र —^f) Dn₂ D₈ लोकं (for लोकान्)

27 M₁ om 27 (cf v l 26) —^a) Ś₂ N₁ B
 Dn₁ D₁ s 4-7 9 G₁ य (for स) K₁ s D₂ s एष
 (for एष) M₂ om ते D₂ श्रुतो (for सुतो) N₁
 राजा (for राजन्) —^b) K₈ s S (M₁ om) काल
 (for लोक) S K₀ कारक, K₈ s कारण (for
 नात्) —^c) S K₀ कलिरेष, N₁ कलेर्वेश, M₂
 कलेरेशात् —^d) Ś₁ K₀ विजये, G₁ जदरे (for जदरे)

कलेशः समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ॥ २७
 अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ।
 दैवयोगात्समुत्पन्ना आतरश्चास्य तादृशाः ॥ २८
 शकुनिर्मातुल्यश्चैव कर्णश्च परमः सखा ।
 समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः ।
 एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्वतः ॥ २९
 आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते ।
 मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ३०
 न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत ।
 पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥ ३१

नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।
 युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ३२
 पाण्डवाः कौरवाश्चैव समासाद्य परस्परम् ।
 न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३३
 नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाशोचन्त पाण्डवाः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३४
 कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो ।
 स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ३५
 एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।
 कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे ॥ ३६

Ś Ko घृत, K1 २ नृप (for नृप)

28 °) N1 अमर्ष K8 ५ चचलश्च (for चपलश्च)
 S अमर्षी बलवान्शूर — °) B3 ३ Dn2 D8 G2 M दुष्प्र-
 सादन, G1 'धर्वण', some MSS 'दुःप्रसाधन' — °)
 K1 दैवयोग, G2 ३ M2 देवयोगात् Ś1 Ko N1 समु-
 त्पन्नो — °) K1-3 ५ Dn1 S (except T2) तस्य (for
 चास्य)

29 °) N1 चापि (for चैव) — °) Ś Ko स (for
 च) — °) G8 समुत्पन्नो K8 ५ विनाशार्थं, Dn2
 विनाशाय (for 'शार्थ' — °) T G1 पृथिव्या Ś1
 Ko-2 ५ D5 बहवो (for सहिता) Dn1 M2 नृप (for
 नृपा) — Ko (marg) Dn D1 ४-७ ९ ins after
 29^{ad} D8, after 30

29* यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।
 अधर्मो धर्मता याति स्वामी चेद्धार्मिको भवेत् ।
 स्वामिनो गुणदोषाभ्या मृत्वा स्युर्नात्र सशय ।
 दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ।

[(L 1) D4 [s]भवत् (for भवेत्) — (L 2) D5
 [s]भवत् (for भवेत्)]

— °) K2 D8 एवमर्थं, K8 B4 Dn1 G2 M1 एतदर्थं,
 K5 एतदमर्थं (sio), M2 एवमुक्त्वा N1 B1 ३ महाभागो
 (for 'बाहो' — °) K2 देव, Dn1 वेत्ति (for वेद)
 B2-4 Dn2 D1 ३ ४ ७ ९ G2 तत्त्ववित्, Dn1 वेदवित्,
 D5 सत्तम (for तत्त्वत)

30 °) G8 पुत्रस्ते — °) G8 विनष्ट Dn2 पृथिवी
 श्वर — °) G8 तं, M2 ३ [म]स (for तान्) Ś

Ko-8 ५ N1 D2 ५ मा शुचस्ताम्रप (K1 २ D5 'स्तान्न', K5
 [hypermetric] 'स्तान्नपते', D5 'स्तान्न' श्रेष्ठ — °),
 Ś1 Ko ते (for हि) — After 30, D3 ins 29*

31 °) Dn1 पाण्डव, S ते नृप (for भारत) — °)
 K1 २ N1 Dn D5 G2 महात्मानो (for दुरा) — °)
 K8 ५ N1 पातिता (for चा)

32 For the event, of 2 71 29-30 — °) T1
 G1 समाख्यातं (for च भद्रं ते) — °) Ś Ko ३ ५ B4
 पूर्व निरवशेषत्, K1 २ D2 ५ पृथिव्या बहवो नृपा (of
 29^b) — °) M2 युधिष्ठिरस्तु Dn1 समितौ, Cd 'तौ
 (as in text) — °) S2 राजसूयं (for 'सूये') Dn1
 च वदित, D5 निवेदिता, M2 ४ 'दित'

33 °) K8 ५ चापि, N1 राजन्, D1 ९ सर्वे (for
 चैव) — °) S राजेन्द्र (for कौन्तेय) — °) D6 ह्यः
 G2 वृत्त (for कृत्य) D5 T2 G2 ३ कदाचन (for तदाचर)

34 °) Ko G8 शोचति, T G1 [अ]कुर्वत (for [अ]-
 शोचन्त) N1 G2 M3 तदा शोचति (N1 तदशोचत)
 पाण्डव — °) B5 Dn D1-7 ९ एव (for एतत्)

35 °) Ś1 Ko प्राणेष्वापि, S2 प्राणेष्वापि Ś Ko ५
 B4 D5 दया नृप (K5 'प'), K1-3 D2 दया (D2 'या')
 कुरु, T1 दयात्र भो, G यथा (G1 'दा') प्रभो Dn1
 प्राणेषु दयया प्रभो — °) Dn2 श्रेष्ठश्च (for स्नेहश्च)
 Ś Ko धर्म (for पाण्डु) — °) G2 ३ M1 देव (for
 दैव) K1 ज्ञात्वा देवकृतो विधिः]

36 For the event, of 2 App I, No 30 (G K
 adhy 46) — °) Ś1 Ko पार्थ, G2 M1 पार्थो (for
 चार्थो) S (except T2) महाराज (for 'बाहो') — °)

यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।
 अविग्रहे कौरवाणां दैवं तु बलवत्तरम् ॥ ३७
 अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथंचन ।
 कृतान्तस्य हि भूतेन स्थावरेण त्रसेन च ॥ ३८
 भवान्कर्मपरो यत्र बुद्धिश्चेष्टश्च भारत ।
 मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ॥ ३९
 त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
 ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ४०
 कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
 स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपा वै न करिष्यति ॥ ४१

मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
 पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ॥ ४२
 एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्मविष्यति ।
 धर्मश्च सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥ ४३
 पुत्रशोकसमुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
 प्रज्ञाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सदा ॥ ४४
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासस्यामिततेजसः ।
 मुहूर्तं समनुष्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ४५
 महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽसि द्विजोत्तम ।
 नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४६

Ś1 मया**, G2 ३ यथा श्रुत (for मया श्रुत) —^०)
 Ś1 damaged K3 ३ पुत्रस्य (for 'राजस्य') —^d)
 T1 G1 M1 कुरुत्तम (M1 मे) (for कुरुत्तमे)

37 ^a) K5 D4 ३ पतित; Dn1 D1 G2 M3 यदिदं,
 G2 यत्नितं (for यतितं) B4 धर्मराजेन —^b) K3 गुह्य
 K8 B8 निवेदित, Dn1 तु —^०) K1 ३ D5 अविग्रह,
 G2 अवग्रहे —^d) K5 देवस्तु, G8 देवं तु K5 M1
 बलवत्तर K1 तदैवं ते बलेन च

38 ^a) Dn1 येनाति- (for अनति) G8 क्रमणीयं
 K1 अमलविक्रणीयो हि (sic) —^०) K8 N1 B1-8 Dn
 D1 ३ ४ ५ ७ ९ T2 तु (for हि) Ś Ko-2 ३ D2 ३ कृतान्त
 विहित (K5 त) शब्दल —^d) B4 Dn D1 ३ ५ ७ ९
 चरेण, D3 बलेन, Cd त्रसेन (as in text) N1 वा (for
 च) Ś1 Ko-2 ३ D2 ३ लोके भूतेन केनचित्, K8 स्थाव
 रेण तु केनचित्, B1 ३ स्थावरेणेतरेण वा, S चरेण (M1
 त्रसेन; M2-4 त्रसेन) स्थावरेण च

39 M2 om (hapl) 39 —^b) K1 ३ श्रेयश्च, D5
 -श्रेष्ठ स (for -श्रेष्ठश्च) —^०) K8 ३ Dn1 D1 ६ G8
 मुह्यते, T G1 M8 मुष्यते (for मुह्यते) K8 ३ प्राणिनो,
 M8 ना (for ना) Ś Ko-8 ३ D2 ३ जानन् (for
 ज्ञात्वा) —^d) T1 G M1 ३ ४ आगतिम् (for चा)
 N1 एव वा Ś Ko-8 ३ D2 ३ ना (D5 अ) गतिं गति
 मेव च

40 ^a) D2 त्वा (for त्वा) M2 तप्तं तु (for संवत्स)

41 ^a) Ś Ko राजस्य (for वीरस्य) —^०) K5 कथ
 चिद्धि (for कथ स्वयि) —^d) Ś1 Ko D5 M1 ३ ४ नैव
 (for वै न)

42 M1 om (hapl) 42^a-43^b —^b) Ko Dn1
 G2 ३ विधेश्चाप्य नि (Ko G2 'श्चापि नि, G8 'श्चाप्यनु)-
 वर्तनात्; K3 ३ तथा धर्मस्य —^d) T1 प्राण (for
 प्राणान्)

43 M1 om 43^{ab} (of v l 42) —^०) B1 ३ धर्मस्ते,
 B8 Dn D1 ३ ४ ५ ७ ९ धर्मार्थे, D8 धर्मार्थे, D5 धर्मस्ते
 (for 'श्च') —^d) G2 तपस्यसि (for तप्त स्याच्च) Ś1
 चिर तप, K1 ३ B4 D3 तपश्चिर (for 'श्चिरात्') Ko
 तप्त स्याच्चिरं तप, K8 N1 B (except B4) Dn1 D8 T
 G1 ३ M1 ३ तप्तस्य (Dn1 'तप्त', D8 तप्त स्यात्, M8
 'तप्तसि) तपश्चिरात् (K8 र), K5 तप्तस्य तपसा चिर,
 D5 तप्तं स्याद्वा तपश्चिर, G2 तपस्यसि तपश्चिरात्, M2 ३
 तप्तसि च पर (M2 तप)श्चिरात्

44 ^a) Ś1 Ko ३ ३ ५ N1 B Dn D1 ३-७ ९ T G1 M2 ३
 पुत्रशोक (for शोक) —^b) B8 हुताशो, T1 G8
 श D5 G2 M1 तथा (for यथा) —^०) D5 प्राज्ञा-
 भसा, G2 प्रज्ञां च तां Ś1 N1 M1 महाराजन्; B
 Dn1 D1 ३-७ ९ भाग —^d) K2 ३ सदा विभो, T1
 G2 सता (G2 वा) सदा; G1 सदाश्च वै K1 ३ Dn2
 D2 ३ ३-७ निर्वाप (K1 D2 'ण; K2 र) यितुमर्हसि

45 G8 om the ref —^a) Ś1 Ko स (for तु)
 Dn1 तत् श्रुत्वा वचस्तस्य; Dn2 D5 ३ ७ तच्छ्रुत्वा वचन
 तस्य, D1 ३ ५ ७ तच्छ्रुत्वा तस्य वचन —^०) K2 ३
 'ध्यात्वा, N1 G2 ३ M2 'ध्यायन्

46 Before 46, Dn2 ins धृतराष्ट्र उवाच —^a)
 K5 वेगेन (for जालेन) —^b) D5 प्रतप्तोऽसि, G2
 प्रणप्तोऽसि, M4 प्राणा नो (sic) (for प्रणुन्नोऽसि) K1 ३
 Dn2 D2 ३ ३ ५ (marg sec m, orig as in text)

इदं तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम् ।
धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च नशोचितुम् ॥ ४७

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तं विशोकपर्व ॥

९

जनमेजय उवाच ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठ चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
संजयं योजयेत्युक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २

भृष्ट पितृ (K₁ पति), K₈ ५ महामुने (for द्विजोत्तम)
—^a) Ś₁ Ko एव बुध्यामि, Dn₁ अवबुध्यामि, D₆
मुद्यामि K₈ ५ कर्तव्यं नाभिजानामि

47 ^a) K₁ D₂ ५ च (for तु) —^b) K₈ ५ N₁
B D₁-7 ९ T₂ G₁ देव- (for दैव) Dn₂ तदैव विनि
योगज —^c) Ko नानिशो (sio), K₁ २ D₂ ५ वर्तिष्ये,
B₈ Dn D₁ ३ ४ ६ ७ ९ वृत्तिष्ये (for यतिष्ये) K₁ २ N₁
D₂ G M₁ २ न च, B₁-8 Dn₂ D₁ ३-७ ९ M₄ न तु,
Dn₁ नन्व- (for च न) G₂ शोषित (for शोचितुम्)
Ś₂ प्रवर्तिष्ये न शोचितु, K₈ ५ वर्तयिष्ये यथोचित

48 ^a) K₁ २ D₂ ५ एतावदुक्त्वा वचन

Colophon — Sub parvan Ś Ko ३ ५ N₁ B Dn₁
D₁ ३ ४ ६ ७ ९ Cd विशोक, K₁ २ D₂ ५ धृतराष्ट्रविशोक,
G₈ शोककरण — Adhy name Ś₁ T व्यासवाक्यं,
Ś₂ K₁ (with prefixed श्री) २ D₂ वेदव्यासवाक्य,
D₆ व्यासगमन, G₈ व्याससिद्धांतवाक्य, M₁ व्यास
वचन — Adhy no (figures, words or both) K₁ २
S 8 (as in text), B₁ 93(?) — Śloka no K₁ २
21, D₂ 22 — After the colophon, Ś₁ concludes
with अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति । ॐ नमो भगवते वासु
देवाय ।

— Ko अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति ।

— K₈ अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति । अस्यानंतरं स्त्रीपर्वं
भविष्यति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

— K₈ अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति ।

— D₁ शुभमस्तु । स १६६६ समये आश्विन ।

— D₈ श्री श्रीवेंकटेश्वरार्पणमस्तु ।

— D₄ अतः परं स्त्रीपर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥

शुभमस्तु ।

— D₆ १ संवत् १६४२ आषाढवदि प्रतिपदा रविवासरः काशी-
वासः मणिकर्णिका विश्वनाथसन्निधौ । — D₇ cont अतः
परं स्त्रीपर्वं ।

— D₈ अस्यानंतरं स्त्रीपर्वमस्ति । श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपालाय
नमः । संवत् १७१४५ (?) समये चैत्रसुदि १५ केदारगुरुवासरे ॥

9

From adhy 9 onwards, D₁ (which has
only adhy 1-8) is discarded from the Crit App,
while K₄ D₈, which begin from this adhy, are
added

Before 11 9 1, Ś Ko ३ Dn₁ D₁ ३ in the in-
troductory mantra

30* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यास ततो जयमुदीरयेत् ।

[(L 2) Ko D₁ ३ नैव (for व्यासं)]

क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ ३
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविग्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ४
गान्धारी चैव शोकार्ता भर्तुर्वचनचोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीरिमुपाद्रवत् ॥ ५
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः ।

आमन्यान्योन्यमीयुः स भृशमुचुकुशुस्ततः ॥ ६
ताः समाश्वासयत्क्षत्ता ताम्यश्चार्ततरः स्वयम् ।
अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ७
ततः प्रणादः संजज्ञे सर्वेषु कुरुवेदमसु ।
आकुमार पुरं सर्वमभवच्छोककशितम् ॥ ८
अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
पृथग्जनेन दृश्यन्त तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ९

This is preceded in Ś1 by ॐ स्वस्ति । ॐ नमो विद्वांसकाय । श्रीपर्वं लिख्यते ।, in Śs Ks by ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, in Ko by ॐ श्रीगणेशाय नमः, in Dn1 by श्रीगणेशाय नमः । गते भगवति व्यासे इत्यादि श्रीपर्व । तत्र प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातमात्र गते ॥ ३ ॥, and in D1 s by श्रीगणेशाय नमः Dn1 ins श्रीगणेशाय नमः before 11 9 I

1 °) S गते व्यासे तु (T2 Gs s स) धर्मात्मा; Cd as in text — °) Ks आचेष्टत, Gs अकुर्वत (for अचेष्टत) Ks s किमचेष्टितमन्विष — °) Gs व्याहृतम् (for व्याख्यातम्) S Ko तन्ममाख्यातमर्हसि — After 1, S K N1 B Dn D1-s s s Cd ins a passage given in App I (No 1)

2 °) Ms एष श्रुत्वा — °) Gs विचेष्टन, Ms [अ]ल्पचे — For 2, S K N1 B Dn D1-s s s subst

Ś1* विदुरस्य तु सद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभ ।

युज्यता यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) Ks च (for the first तु) Śs Ks s N1 Dn2 हत्वा स; Ks स हत्वा (for हत्वा तु) K1 B1 s Dn2 D2 s पुरुषर्षभ (D2 भ), Ks Ds भरतर्षभ Ś1 Ko s हत्वा भरतसत्तम (for the post half)]

3 °) K1 s N1 D2 s शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) T1 G1 M1 आरुह्य (for आनय) Ks M2 गोधारी — °) Ks वधु S कुर्यां चैव (T2 रुदतीश्च) तथा क्षत्ता (T1 'त्ता) — °) K1 s Ds s याश्चान्या भरतस्त्रिय, Ks s याश्चैवान्या योषित, S स्व(T1 Ms स)मानय समां तिक

4 °) T G Ms तु (for स) — °) T2 विदुषां (for र) S Ko s Ds s धर्ममुत्तम; Ks s समित, B2 धार्मिकोत्तम, G1 सत्त्वित्तम, M1 धर्मसत्तम — °) T1 विग्रहित Gs रत्नानो (for ज्ञानो) — °) Gs M1 ध्यानम् (for यानम्) Ks s [अ]भ्यपद्यत, B1

[अ]भ्यपद्यते, T G1 'रोहत

5 °) Dn1 पुत्र (for चैव) — °) Gs (inf in as in text) व्यसन Śs K1-s s D1-s s s नोदिता (Ks त) (for 'चो) — °) Ś1 damaged K1 s ततो राज, Ks यतो राज्ञा, Ds ततो राजा — °) Ks s समाद्रवन्, B1 उपागमत्; Dn2 उपस्थिता, S समाद्रवत्

6 °) K4 B1 परायणा (for समन्विता) — °) Ks corrupt Ks Dn2 ईयुस्ता, B1 s मन्वीयुर; Ds ईयुश्च; T G1 M1 s आयत्ता; Gs आपुस्ता, Gs आयाता; Ms आयत्ता (for ईयु स्स) Cd cites ईयु (as in text) — °) S वै (for उक्) K4 T G1 s Ms तदा (for तत) Ks s तु (Ks om तु) नृश चुकुशु स्तव

7 °) K1 s Ds lacuna, Ks ता, Ks तां (for ता) K1 समाश्वास; Ks 'आसयत, Ks s T1 G1 s M1 s 'आसयन् (for 'यत्) Ks क्षत्ता — °) K1 s सर्वाश्च, Ks पश्चाद्, Gs नृदुश्च; Gs आसीत् (for ताम्यश्च) Ś1 चोत्तरत; Ks आर्ततर, Ks चोत्त; G1 s चोत्तर; M1 s आर्तो रुदन्, Ms आर्ततर (for चोत्त) Ks तान्यावर्तस्वर तथा (s10) — °) Ks s अश्रुकण्ठी, T G कंठ; M1 s 'कंठा — °) T G1 s Ms ततस्ता, Gs तत स्वान्, M1 s तत स; Ms ततस्तान् (for ततोऽसौ) T1 G1 s निर्ययु (for यौ) K1 s Ds शिबिकासु बहिर्ययौ

8 °) K1 Ms प्राणाद् Dn1 संयज्ञे — °) Ko अकुमार; K1-s s Dn1 आकुमार Dn1 Ds च तत्सर्वम्, S पुर तप्त (Ms पुरस्ताच्च) (for पुर सर्वम्) — °) N1 अवसत्, S (except G1) [अ]भ्यभवत् (for अभवत्) S K1 B Ds s s -कारित

9 °) B1 s अदृष्टपूर्वा — °) T1 परा (for पुरा) — °) Ks s पृथग्जनेश्च, B2 'गजनै, Cd रजनेन (as

इदं तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम् ।
धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च नशोचितुम् ॥ ४७

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तं विशोकपर्व ॥

९

जनमेजय उवाच ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठ चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
संजयं योजयेत्युक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २

भृश पितृ (K₁ पति), K₈ ५ महासुने (for द्विजोत्तम).
—^a) Ś₁ K₀ एव बुध्यामि, D_{n1} अवबुध्यामि, D₈
सुध्यामि K₈ ५ कर्तव्य नाभिजानामि

47 ^a) K₁ D₁ ५ च (for तु) —^b) K₈ ५ N₁
B D₁₋₇ ९ T₂ G₁ देव (for दैव) D_{n2} तदैव विनि
योगज —^c) K₀ नानिशो (sio), K₁ २ D₂ ५ वर्तिष्ये;
B₈ D_n D_{1,8} ५ ६ ७ ९ वृत्तिष्ये (for यतिष्ये) K₁ २ N₁
D₂ G M_{1,2} न च, B₁₋₈ D_{n2} D_{1,8-7} ९ M₄ न तु,
D_{n1} नन्व (for च न) G₂ शोषित (for शोचिष्ये)
Ś₂ प्रवर्तिष्ये न शोचिष्ये, K₈ ५ वर्तयिष्ये ययोषित

48 ^a) K₁ २ D₂ ५ एतावदुक्त्वा वचन

Colophon — Sub parvan Ś K₀ ५ ५ N₁ B D_{n1}
D₁ ५ ६ ७ ९ Cd विशोक; K₁ २ D₂ ५ धृतराष्ट्रविशोक,
G₈ शोककरण — Adhy name Ś₁ T व्यासवाक्यं,
Ś₂ K₁ (with prefixed श्री) २ D₂ वेदव्यासवाक्यं,
D₈ व्यासगमन; G₈ व्याससिद्धातवाक्यं, M₁ व्यास
वचन — Adhy no (figures, words or both) K₁ २
S 8 (as in text), B₁ 93(?) — Śloka no K₁ २
21, D₂ 22 — After the colophon, Ś₁ concludes
with अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति । ॐ नमो भगवते वासु
देवाय ।

— K₀ अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— K₈ अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति । अस्यानंतर स्त्रीपर्व
भविष्यति । यस्यायमाद्य श्लोक ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

— K₈ अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— D₁ शुभमस्तु । स १६६९ समये आश्विन ।

— D₈ श्री श्रीवेकटेशार्पणमस्तु ।

— D₄ अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।
जनमेजय उवाच ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥

शुभमस्तु ।

— D₈ १ संवत् १६४२ आषाढादि प्रतिपदा रविवासर काशी
वास मणिकर्णिका विश्वनाथसन्निधौ । — Dr cont अत
पर स्त्रीपर्व ।

— D₈ अस्यानंतर स्त्रीपर्वमस्ति । श्रीकृष्णाय नम । श्रीगोपालाय
नम । संवत् १७१४५ (?) समये चैत्रसुदि १५ केदारगुरुवासरे ॥

9

From adhy 9 onwards, D₁ (which has
only adhy 1-8) is discarded from the Crit App,
while K₄ D₈, which begin from this adhy, are
added

Before 11 9 1, Ś K₀ ५ D_{n1} D₁ ५ ५ ५ the in-
troductory mantra

30* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ।

[(L 2) K₀ D₁ ५ चैव (for व्यास)]

क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
 वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ ३
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुर धर्मवित्तमम् ।
 शोकविप्रहृतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ४
 गान्धारी चैव शोकातो भर्तुर्वचनचोदिता ।
 सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिर्मुपाद्रवत् ॥ ५
 ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः ।

आमन्यान्योन्यमीधुः स भृशमुचुकुशुस्ततः ॥ ६
 ताः समाश्वासयत्क्षत्ता ताम्यश्वाततरः स्वयम् ।
 अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ७
 ततः प्रणादः संजज्ञे सर्वेषु कुरुवेष्मसु ।
 आकुमारं पुर सर्वमभवच्छोककशितम् ॥ ८
 अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
 पृथग्जनेन दृश्यन्त तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ९

This is preceded in Ś1 by ॐ स्वस्ति । ॐ नमो विज्ञातकाय । स्त्रीपर्व लिख्यते । in Śs Ks by ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, in Ko by ॐ श्रीगणेशाय नमः, in Dn1 by श्रीगणेशाय नमः । गते भगवति व्यासे इत्यादि स्त्रीपर्व । तत्र प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातप्रायः गते ॥ ३ ॥; and in D1 4 by श्रीगणेशाय नमः Dn2 ins श्रीगणेशाय नमः before 11 9 1

1 °) S गते व्यासे तु (T2 G2 8 स) धर्मात्मा, Cd as in text — °) Ks आचेष्टत, G2 अकुर्वत (for अचेष्टत) Ks 8 किमचेष्टितवान्विप्र — °) Gs व्याहृतम् (for व्याख्यातम्) Ś Ks 0 तन्ममाख्यातुमर्हसि — After 1, Ś K N1 B Dn D1-8 8 Cd ins a passage given in App I (No 1)

2 °) M2 एव श्रुत्वा — °) Gs विचेष्टन, M4 [अ]वपद्ये — For 2, Ś K N1 B Dn D1-8 8 subst

31* विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभ ।

युज्यता यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) Ks च (for the first तु) Śs Ks 8 N1 Dn2 श्रुत्वा स, Ks स श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु) K1 B1 2 Dn2 Ds 0 पुरुषर्षभ (Ds भ), Ks Ds भरतर्षभ Ś1 Ko 4 श्रुत्वा भरतसत्तम (for the post half)]

3 °) K1 2 N1 Ds 8 क्षीघ्रम् (for क्षिप्रम्) T1 G1 M1 आरुह्य (for आनय) Ks M2 गांधारी — °) Ks वधूं S कुर्ती चैव (T2 रुदतीश्च) तथा क्षत्त (T1 'त्ता) — °) K1 3 D2 5 याश्चान्या भरतस्त्रिय, Ks 8 याश्चैवान्याय योषित, S त्व(T1 Ms स)मानय समां तिक

4 °) T G Ms तु (for स) — °) T2 विदुषां (for र) Ś Ko 4 Ds 8 धर्ममुत्तम, Ks 8 समस; B8 धार्मिकोत्तम; G1 सत्त्ववित्तम, M1 धर्मसत्तम — °) T1 विप्रहित G2 ज्ञानो (for ज्ञानो) — °) Gs M1 ध्यानम् (for यानम्) Ks 8 [अ]वपद्यत, B1

[अ]वपद्यते, T G1 रोहत

5 °) Dn1 पुत्र (for चैव) — °) Gs (inf in as in text) व्यसन Śs K1-3 5 D1-3 5 0 नोदिता (Ks 'त') (for 'चो') — °) Ś1 damaged K1, 2 ततो राज, Ks यतो राजा, Ds ततो राजा — °) Ks 8 समाद्रवन्, B4 उपागमत्; Dn2 उपस्थिता, S समाद्रवत्

6 °) K4 B4 -परायणा (for -समन्विता) — °) Ks corrupt Ks Dn2 ईयुस्ता, B1, 2 अन्वीयुर; Ds ईयुश्च, T G1 M1 2 आयस्ता; G2 आपुस्ता; Gs आयाता, Ms आयत्ता (for ईयु स्त) Cd omes ईयु (as in text) — °) S वै (for उच्) K4 T G1, 2 Ms तथा (for तत) Ks 8 सु (Ks om. सु) मृश चुकुशुस्त

7 °) K1 2 Ds lacuna, Ks ता, Ks तां (for ता) K1 समाश्वासत, Ks 'श्वासयत, Ks 8 T1 G1 8 M1 4 'श्वासयन् (for 'यत्) Ks क्षत्ता — °) K1 2 सर्वाश्च, Ks पश्चाद्, G2 मृदुश्च, Gs आसीच् (for ताम्यश्च) Ś1 चातरत, Ks आर्तस्तर, K4 चात, G1 2 चार्तस्तर; M1 2 4 ह्यार्तो रुदन्, Ms ह्यार्तस्तर (for चार्त) Ks तान्यावर्तस्तर तथा (810) — °) Ks 8 अश्रुकण्ठी, T G 'कण्ठ, M1, 2 4 कण्ठा — °) T G1 2 M4 सतस्ता, Gs सत स्वान्, M1, 8 तत स, M2 सतस्तान् (for सतोऽसौ) T1 G1 2 निर्ययौ (for 'यौ) K1 2 D2 शिबिकासु बहिर्ययौ

8 °) K1 Ms प्राणाद् Dn1 सयज्ञे — °) Ko आकुमारं; K1-2 5 Dn1 आकुमार Dn1 D4 च तत्सर्वम्; S पुर तच्च (M2 पुरस्ताच्च) (for पुर सर्वम्) — °) N1 अवसच्, S (except G1) [अ]वभवच् (for अवभवच्) Ś K4 B Ds 8 8 8 -कर्षितं

9 °) B1 8 अदृष्टपूर्वया — °) T1 परा (for पुरा) — °) Ks 8 पृथग्जनैश्च, B8 'जनैश्च, Cd रजनेन (as

प्रकीर्य केशान्सुशुभान्भूषणान्यवमुच्य च ।
 एकवस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् ॥ १०
 श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ।
 गुहाम्य इव शैलानां पृथ्व्यो हतयूथपाः ॥ ११
 तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः ।
 शोकार्तान्यद्रवात्राजन्किशोरीणामिवाङ्गने ॥ १२
 प्रगृह्य बाहून्क्रोशन्त्यः पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पि ।
 दर्शयन्तीव ता ह स्म युगान्ते लोकसंक्षयम् ॥ १३

विलपन्त्यो रुदन्यश्च धावमानास्ततस्ततः ।
 शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजज्ञिरे ॥ १४
 व्रीडां जग्मुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः ।
 ता एकवस्त्रा निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् ॥ १५
 परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयन्स् याः ।
 ताः शोकविह्वला राजञ्चुपैक्षन्त परस्परम् ॥ १६
 ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
 निर्ययौ नगरादीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ १७

in text) Ko-2 4 N1 B8 Dn2 D5 [अ]द्ध्यते, K8 5 B1 2 4 Dn1 D1-4 8 8 8 8 दध्यते (for दध्यन्त as in S) S हतेश्वरास्ता ददधु (G2 8 'शे) —^d) B8 तास्तथा, D8 प्रमदा (for तास्तदा) T G समवेता पृथग्जना (T1 'गणा', G2 'गजै'), M पृथग्भूता पृथग्जना

10 ^a) T1 प्रकीर्य (for प्रकीर्य) K5 D1 शुशुभान्, N1 B8 Dn2 D8 च शुभान्, S अलि(T1 M1 'शि')तान् K1 2 D2 5 प्रकीर्णकेशा सु(K1 'शस्', D2 'शाशु', D5 'शास्व')शुभा (K2 'भान्) —^b) K1 D2 [अ]वमुच्य वै, K2 D8 'मुच्यते, B8 'मुच्यते —^c) T G1 यत्र (for नार्य)

11 D8 om 11^{ab}. —^b) K1 2 D2 त्वयाक्रमन् (D2 'मात्), T G1 8 M निराक्र (M1 'ग')मन् G2 गृहेभ्यस्त्वारिता क्रमात् —^c) G2 गृहेभ्य (for गुहाम्य) Dn2 एव (for इव) —^d) D2 पृथ्वी, D4 पृथ्व्यो, D5 पृथ्व्यः, G8 करिण्यो N1 पृथ्व्यो निहतेश्वरा, Cv as in text

12 ^a) N1 Dn2 इति (for तानि) D2 [उ]दाराणि (for [उ]दीर्णानि) —^b) G2 8 तानि (for तदा) —^c) Ko [अ]द्रवद्, K1-3 5 D2 5 M8 4 [अ]भ्रमन्; T G1 [अ]रुदन्, G8 भ्रमन्, M2 [अ]भवन् (for [अ]भ्रवन्) T G1 घोरं, M4 भूमौ (for राजन्) Dn2 D8 M1 शोकार्ता व्य (D8 आ)द्रवत्राजन्, G2 'र्तना महा' राज —^d) S1 Ko 4 इव घजा, K1 2 N1 B2 4 Dn D1 8 4 8 8 8 8 इवांगणे, K8 5 इवाकरे, T G M1 8 इवागना Cv किशोराणामिवाकणे

13 ^a) D2 प्रकृष्य (for प्रगृह्य) K1 5 D2 बाहुः; K2 बाहुः; K8 D5 बाहु, G2 बाहु (for बाहून्) K8 5 क्रोशत्या, Dn1 'त्यु' (sic) —^b) K8 तया परान्, K5 पितृन्परान्; G2 8 M 'न्यतीन् —^c) T1 G2 2 ह (for [ह]व) D2 चाहु स्म, T1 तान्दि स्म, G2

तामास्ता (s10), G8 ता हि स्म (for ता ह स्म) K1 2 D1 युगात् इव संप्राप्ते, K8 5 दर्शयत्यो हुवाशत्य, Cv दर्शयत्य इवाह स्म —^d) G2 'सक्षये K1 2 दर्शयति हवान्पतीन्, D2 दर्शयतीह ताभिः

14 ^a) Dn1 सुलपत्यो (for विं) S नदत्यश् (for रुं) Dn1 D1 8 4 8 8 8 8 स्म (for च) —^b) K8 T G1 हतस्तत् (for तत) —^c) S1 Ko 4 [अ]भिहत, S2 [अ]भ्य; K1 2 D2 [उ]पहत (D2 'ता); B2 D5 [अ]पहत, T G1 विहत (for [अ]भ्या) G2 शोकेनाभ्याविनशानात् (s10). —^d) N1 Dn2 ता कार्य (for कर्तव्य) K8 5 न स्म जज्ञिरे, N1 न प्रपूजिरे, B2 नाभिजज्ञिरे

15 ^a) S व्रीडां K5 परां (for पुरा) Dn2 याश्च, T1 यास्ता; G1 यास्त; G2 यस्मात् (for या स्म) —^b) G2 सुखिनाम् (for सखीनाम्) Dn1 D8 योषितां —^c) D1 8 4 8 8 8 8 एकवस्त्राश्च निर्लज्जा, T G निर्लज्जा (T1 'विष्णा)स्वास्त्य राजेंद्र (G1 'द्रा) —^d) S2 शुश्रूणा, K8 5 स्वं S श्वश्रूणामपि सनिधौ

16 ^a) K8 5 ससृपुत्ता, G2 न सुसूक्ष्मेषु (for सुसू) —^b) K8 5 शोकेन (for 'पु) K2 5 N1 B Dn1 D1-1 8 8 8 8 तदा, D5 तत; T2 त्रिधा (for स्म या) S1 K2 केशेष्व (K2 'पु)सयन्स्म या (s10), Ko केशेष्वभासयन्स्ता, K1 2 T1 G M शोकेष्वाश्वासयति (K1 'यत; K2 'यत)या, Dn2 'व्वाशसयस्तदा —^c) K5 विकला (for विह्वला) —^d) S2 M1 उपेक्षत; K1 2 N1 B1-3 Dn D1-8 8 8 8 T2 G1 8 भवे, K8 5 उपेक्षत्य; B1 उपेक्षत, T1 M1 नावे, G2 नावे, M8 न्यवे (for उषे)

17 ^b) K1-3 5 B8 Dn2 D3 4 8 T G M8 रुदतीभिः —^c) G2 निर्ययुर् (for यौ) S तूर्ण (for दीनस्) —^d) S दीन (G2 'ना)स्वायोधनं प्रति

शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वकर्मोपजीविनः ।
ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्वहिः ॥ १८
तासां विक्रोशमानानामार्तानां कुरुसंक्षये ।
प्रादुरासीन्महाज्ज्ञदो व्यथयन्भुवनान्युत ॥ १९

युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव ।
अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥ २०
भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षये ।
प्राक्रोशन्त महाराज खनुरक्तास्तदा भृशम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशंपायन उवाच ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान् ।
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १
ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।

अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः सानुचरो राजञ्चकलोकं महीपतिः ॥ ३
दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः ।

18 ^a) K1.2 5 श(Ks शा)लिपिनो K1.5 वणिजो,
K2 वणिजौ Ś1 Ko वैश्या —^b) K1.2.5 D1-8 8 8 8
G1 सर्वे (for सर्व) N1 कामोप (for कर्मोप)
—^d) K1 निर्ययौ (for 'युर्')

19 ^a) S तेषां (for तासां) —^b) Ś1 lacuna for
कुरुसक्ष B1.2 कुरुसदि —^c) K4 Dn2 महाज्ज्ञदो
—^d) D8 व्यथयन्, M1 व्यथमन् (for व्यथयन्) Ś2
Ko 4 भवता(Ś2 'ता)न्युत

20 B1 2 om 20 M1 om 20-21 —^a) Ś1
damaged K8 5 सप्राप्तो —^b) Ś1 **नां; T1 G1
लतानां (for भू) Ś1 Ko 4 बहनाद्; Ś2 बहनाम्
D8 M2 इति (for इव) —^c) G1 अभव Ś1 Ko 4
स्यादस, D8 सोप्ययं; T2 स्योदय (sio) (for स्यादय)
Dn1 प्राप्तम् (for प्राप्त) K8 5 अभावश्चायं सप्राप्तो,
M2 'वस्योदय प्राप्ता —^d) K8 भूतानीति च मेनिरे,
K8 भूतानामिति मे

21 M1 om. 21 (of v 1. 20) —^b) K1 D8 कुरु
सक्षय, T जनसक्षये —^c) B8 आक्रोशत K2 G8
महाराजश्च —^d) K2 खनुरक्ता; G2 8 खनु D8 तथा
(for तदा)

Colophon — Sub parvan All MSS स्त्री
— Adhy name K1 2 D8 5 धृतराष्ट्रनिर्याण (K1 'निर्या
पण); G3 M धृतराष्ट्रनिर्गम (G8 M1 'निर्गमन)
— Adhy no (figures, words or both) Ś2 K1.2

10, N1 Dn1 D8 6 2, S 9 (as in text) — Śloka
no K1.2 63, N1 20, B1 (sec m) 95 (?),
D2 64

10

1 K1 om the ref —^a) Ś1 Ko 4 तदा (for
ततो) K4 इष्टा (for गत्वा) —^b) Ś1 Ko-2 4 D2 5
ते (for तान्) Ś1 Ko 4 महारथं — T2 om (hapl.)
1^a-2^d —^c) K8 शारद्वति, D8 शारद्वत Ś1 Ko 4
कृप शारद्वत (by transp)

2 T2 om 2 (of v 1 1) —^c) K1 2 D2 अश्रु
कण्ठ, T1 'कर्णा Some MSS विनिश्चय —^d) Ś2 T1
G1 2 M1-8 रुदन्त, K8 कंदन्त, G8 राजानम् (for रुद-
न्तम्) K1 2 D2 इदं वचनमब्रुवन्; K8 कंदन्त इवम
ब्रवीत् (sio), N1 Dn2 रुदन्त इव चाब्रुवन्

3 ^a) B8 Dn1 D1.8 4 8 8 8 सुतस् (for पुत्रस्)
M2 महाराज —^b) D8 सुदुस्कर — B2 reads 3^a-8^b
on marg —^c) K8 5 T G1 M2-3 राजा (for राजन्)
—^d) K8 महीपति, B8 4 Dn1 D1 8 4 8 8 'पते,
S महारथ

4 B4 reads 4 on marg —^c) Dn1 पूर्वम् (for
सर्वम्) G2 8 पुत्रस् (for अन्यत्) —^d) K4 सैन्यतो,
B8 सैन्यतो; G2 8 सैन्यं तु (G8 च) N1 Dn2 पुरुषर्षभ.

सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्तदा ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्वहून् ।
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः ॥ ६
ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्मलाञ्छस्त्रनिर्जितान् ।
भास्वरं देहमास्थाय विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
न हि कश्चिद्धि शूराणां युध्यमानः पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणां परमां गतिम् ।
शस्त्रेण निधनं संख्ये तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ९

न चापि शत्रवस्तेषामृध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः ।
शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ १०
अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
सुप्तं शिविरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११
पाञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥ १२
तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
प्राद्रवाम रणे स्यातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ १३
ते हि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेघ्यन्ति पाण्डवाः ।
अमर्षवशमापन्ना चैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
निहतानात्मजाञ्श्रुत्वा प्रमत्तान्पुरुषर्षभाः ।

5 B₄ reads 5 on marg — ^b) Ś₁ Ko 3-5 M₁ तथा; N₁ B₂-4 Dn D₁ 3 4 5 5 5 तत् (for तदा)

6 B₄ reads 6^{ab} on marg — ^a) Ś₂ (by corr) K T G अभीता (for अभीता) — ^b) K₁ 3 घ्नन्तः; Dn₁ D₂ तत्, D₅ M₁ 2 4 इत्वा (for घ्नन्तः) — ^c) G₂ 3 समरे वीरकर्माणि

7 ^a) Ś₂ K D₂ 5 एव (for ध्रुवं) G₂ 3 तान् (for ते) — ^b) K₄ G₈ शत्रु-; Dn₂ अस्त्र- (for शस्त्र) Ś₁ Ko निर्जिता, D₂ जीवितान् — ^c) Ś₁ Ko N₁ B₄ Dn₁ D₁ (before corr) 3 5 5 5 भासुर, K₁ D₂ भास्वरं — ^d) K₄ N₁ B₁ 3 Dn D₂ 4 5 विचरति D₅ विहरन्त्य इवामरा (sic) — After 7, 8 ins

32* सर्वे ह्यभिमुखा शूरा युध्यमाना हतारिभिः ।

[G₂ सर्वे हतमुखा, G₈ परानभिमुखा T₁ राघे, G₁ राशि (for शूरा) M₁ युध्य* (for युध्य*) T₁ G₁ हता युधि]

8 ^a) Ś₁ Ko 4 कश्चन, G₂ कश्चिद्धि K₁ 2 शत्रूणां (for शूराणां) — ^b) G₂ युध्यमाना पराङ्मुखा — Ś₁ Ko 4 om (hapl) 8^c-9^b — ^c) G₂ प्राप्ता — ^d) D₂ T G M₁ हि (for च)

9 Ś₁ Ko 4 om. 9^{ab} (of v. 1 8) — ^a) K₂ एतां, B₄ Dn₁ D₁ 2 4-5 5 5 एव, G₂ वधास (for एता) K₅ त, G₂ तान् (for तां) — ^b) Ś₂ प्रशस्तां, K₂ 2 D₂ शस्तां च, N₁ पराणा, Dn₁ पुराणा; T₁ 'ण, M₁ 'णी, M₂ 'ण Dn₂ परमा B₁ गति — ^c) Ś₁ Ko प्रासस, K₄ प्रासास, K₅ G₃ M सखे

— ^d) Ś₂ N₁ B Dn₁ D₁ 3-5 5 5 तत्, K₅ नात्र; K₅ तान् (submetric), M₃ न तान् (for तान्)

10 ^a) Ko चापि (for चापि) — ^b) Dn₁ reads from घ्नन्ते up to 12^d on marg Ś₁ laouna; K₅ 5 गृष्यते, K₁ सृजया, N₁ विद्यते, B₂ युध्यते; B₄ इध्यते, Dn₂ विद्यते, D₅ उध्यते, T G₁ मुच्यते, G₂ छिप्यते, G₈ राध्यते; M₃ मरुते (for कृध्यन्ते) — ^d) K₅ 5 अश्वत्थान् (for 'म)

11 Dn₁ reads 11 on marg — ^b) M₂ त (for ते) G₁ सुतः — ^c) Ś K B₂ Dn₁ D₂ 5 आसाद्य (for आविश्य)

12 Dn₁ reads 12 on marg — ^a) G₂ पञ्चाला — ^b) K₅ धृष्टद्युम्न — ^c) G₈ सर्वे (for चैर) — ^d) Ś₂ B₁ 2 पातिता, K₅ 5 सर्वश (for पातिता)

13 ^a) K₄ विशमन, K₅ पियसन, Dn₂ Cd विश-
शन, D₂ विराजनं — ^b) K₅ D₂ T₁ G₁ 2 पुत्र, B₁
युद्धे, D₅ पुत्र (for पुत्र) D₂ -पाडु (for शत्रु)
K₅ गणेन (for गणस्य) — ^c) Ś₁ K₁ M₃ 4 प्रद्र
वाम, G₂ प्राद्रवतम्, M₃ प्रद्रमन्वायत् (sic) Ko-3 5
D₅ S transp रणे and न हि (G₂ अभि, M₁ हि न)
Ś₁ K T₁ G₁ 5 M शक्या (K₁ 'क्षा महे N₁ Dn₂ वयं
(for त्रय)

14 ^a) G₈ न क्षमिष्यति पाडवा — G₁ om (hapl)
14^c-15^d — ^d) M₃ वयं (inf lin वय) (for चैर)
Ś₁ damaged, Ko 4 S (G₁ om) प्रविचिकीर्षव, K₅
'जिहीषव, N₁ 'जिगीषव

स्त्रीपर्व]

स्त्रीपर्व

निनीषन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि ॥ १५
 पाण्डूनां किल्विषं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे ।
 अनुजानीहि नो राज्ञि मा च शोके मनः कृथाः ॥ १६
 राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
 निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं क्षत्रधर्मं च केवलम् ॥ १७
 इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत ॥ १८
 अवेषमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
 गङ्गामनु महात्मानस्तूर्णमश्वानचोदयन् ॥ १९

अपक्रम्य तु ते राजन्सर्व एव महारथाः ।
 आमन्यान्योन्यमुद्विशास्त्रिधा ते प्रययुस्ततः ॥ २०
 जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा ।
 स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ ॥ २१
 एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम् ।
 मयार्ताः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम् ॥ २२
 समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ ।
 विप्रजग्धुर्महाराज यथेच्छक्रमरिंदमाः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वेणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

15 G₁ om 15 (of v l 14) —^a) K₁ D_s निहि
 तान्, K_s नहितान्, N₁ B Dn D₁-4.6.8.9 T G₂ 8
 M₂-4 ते हितान् (for निहितान्) G₂ 8 शाल्वा (for शूरा)
 —^b) N₁ B Dn D₁ 2-6.8.9 T₁ प्रमत्ता, G₂ पुत्र तान्
 (for प्रमत्तान्) K_s 8 D_s M₂ पुरुषर्षमान् —^c) S₁
 निरीक्षा; K_s 8 Dn₁ D₁ 8.4.6.8.9 निरीक्षन्, N₁ Dn₂
 निविवात्, B₁ 2 निनीषन्त, T अन्वियन्त (T₁ त),
 G₂ निनीषन्ति, M₂ 4 अमृष्यन्त; M₂ जिगीषन्त (for
 निनीषन्त) K₁ 8 D_s पदे, N₁ पुरं, T₁ कथं, M₁
 पर (for पद) S₂ (before corr) निनिषन्त S₂ (sup
 4n by corr) K_s पश्यन्ति पदवीं शूरा —^d) K₁ 8
 D_s यशस्विन् B₁ 8 (G₁ om) क्षिप्रमेव्याति पाण्डवा

16 —^a) N₁ B₁-8 Dn D₁ 8.4.6.8.9 तेषां तु (for
 पाण्डूनां) N₁ B₁-8 Dn D₁-4.6.8.9 M₂ 4 कर्त्तुं (for
 किल्विष) —^b) K₁ 8 मे राज्ञि, T₁ मां राजन्, T₂
 मा राज्ञि

17 —^a) B₁ पुनश्च, Dn₁ एव (for राजश्च) S₁
 K_o 4 त्व च वि, S₂ N₁ B₁ Dn₂ T₁ G₁ 8 M₁ 8 त्व
 चातु, T₂ मां चातु, M₂ स्वामनु (for स्वमनु)
 —^b) K_s 8 आषष्ट (for आशिष्ट) —^c) S₁ K_o 4
 समामे, K₁ 8 इष्ट त, K_s दृष्टान्, K_s दिष्ट्या तं, B₁
 निष्टा ता, B₂ निष्टा तां; Dn₁ D₁ 8.6.8.9 दिष्टान्, D_s
 दृष्टा त (for निष्ठान्त) B₁ transp पश्य and चापि
 S₁ K_o 4 चाप्येतत्, S₂ चापेत; K₁ 8 D_s चाप्येनं,
 K_s चारोर्न, G₂ 8 चापु त्व (G_s च) (for चापि त्व)
 —^d) K₁ 8 क्षत्रधर्मं, B Dn₁ D₁-4.6.8.9 क्षात्रं (B₂
 ३ धर्मं M₂ क्षत्रधर्मश्च केवल

18 S₂ reads 18^{ab} on marg —^a) S₂ इत्युक्तवैव
 च राजानं, K_s इत्युक्तवचन राजान (hypermetro).
 —^b) K_s चारिन्, Dn₂ T G M₂ चापि, D_s चानि
 (for चापि) —^c) D_s reads (see m) 18^a-19^a on
 marg —^d) K₁ कृतवर्माणं —^e) K_s द्रोणपुत्रश्च

19 —^a) D_s reads 19^{ab} on marg K_o 1 2 3 B₁
 Dn₁ D₂ 4 अवेष्य, K_s आवक्ष्य, T₂ G₁ अन्वेक्ष
 G₁ भर्तार (for राजानं) —^b) S₁ K_o 4 महीपतिं, M₂
 मनीषिण (for जम्) K_s D_s कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं
 (= 18^b) —^c) K₁ 8 D_s 8 महाराज, K_s 8 जगा-
 माय (for महात्मानस्) —^d) K₁-8 8 D_s अनोदयन्
 (K₁ 8 त्), Dn₂ अदेशयन् (for अचोदयन्)

20 —^a) K_s तु मे, K_s 8 T G₂ 8 च ते, B₁ 2 तवो
 (for तु ते) T G_s 8 M त्वेवं (for राजन्) S₁ K_o 4
 अपक्रामतु (K_o 4 मत) ते राजन्, G₁ अपक्रम्य च सर्वत्र
 —^b) S₂ त्रयो राजन् (for सर्व एव) —^c) S₂ उद्वि-
 क्षात् (sic), K_s 8 आविष्मात्, G_s उद्दोक्षात् —^d)
 M₂ corrupt T तवत्, G₁ तदा (for विधा) N₁
 B Dn D₁-4.6.8.9 तदा, T₁ त्रय (for तत्)

21 —^a) D_s G₁ हस्तिनपुर —^b) K_s-8 B₁ G_s तथा,
 T G₁ M₁ 8 तत् (for तदा) —^c) D_s स्वमेव (for
 स्वमेव) S₁ K_o M₂ राज्य (for राष्ट्र) —^d) S₁ K_o
 तथा; K_s तत् (for ययौ)

22 —^a) K₁ 8 8 B₂ D_s 4.8 T₁ वीक्ष्य, G₂ मेक्ष.
 —^b) G_s नमस्कृत्वा — After 22, S₁ K_o 4 ins 33*

23 S₁ K_o 4 om. 23 —^a) T G_s 8 वीरं, G₁
 पुत्रं (for वीरा) —^b) K_s 8 तदाम्यनुदिते; D_s

वैशंपायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं गजसाह्वयात् ॥ १

सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिभुतम् ।

शोचमानो महाराज आत्मनिः सहितस्तदा ॥ २

अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।

युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३

तदा चाबु', M₂ तदत्यनु' —^a) Ś₂ K₁ s D₂ s महा
त्मानो (Ś₂ 'न' (for 'राज') —^a) K₂ T₂ G₂ M₂ s
यथैष्टकम्, K₂ s यथैष्टकम् Ś₂ Dn₂ अरिं दम G₂ यथे
ष्टमरिमर्दना — Ś₂ K₁ s Ń₁ B Dn D₁ s s s ins
after 23 Ś₁ Ko 4 (which om 23) after 22

33* समासाद्याथ वै द्रौणि पाण्डुपुत्रा महारथा ।

व्यजयन्त रणे राजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ।

[(L 1) K₂ s समासाद्यत — (L 2) Ś₂ व्यज**,
Ko व्याजयस्ते; Ń₁ B₂ s D₁ s s s s व्यजयस्ते, Dn₁
विजयस्ते, D₂ व्यजयतो K₄ व्यजयन्तसरे राजन् (for the
prior half)]

Colophon — Sub-parvan All MSS स्त्री
— Adhy name K₁ s D₂ s कृपद्रौणिभोजदर्शनं, T
G₂ M₁ s s कृपादिदर्शनं — Adhy no (figures,
words or both) Ś₂ K₂ 11, K₁ S 10 (as in
text); Ń₁ Dn₁ D₂ s (see m) 3, D₂ 2 — Śloka
no . K₁ s 87, Ń₁ 24; D₂ 88

11

1 M₁ om the ref. —^a) B Dn₁ D₁ s s s s
वेपु (for सर्व) —^b) K₁ धर्मपुत्रो, S (except G₂)
पाण्डुपुत्रो (for धर्मराजो) —^c) K₁ G₂ s M₂ शुभ्राव
K₂ s धृतराष्ट्रं समार्यातं —^d) K₂ क्षुवे (sio), K₂
शुश्रुवे, B₁ s D₁ s s s s T G निर्यातं, B₁ निष्कार्तं (for
निर्यातं) B₂ Dn₁ D₁ s s s s नाम- (for गज-)

2 ^a) Ś₁ K₄ सोभ्यगात्, Ko सत्यगात् (sio)
Dn₂ reads from शोकार्त up to दा (in 3^b) on marg
S (except G₂) -शोकार्तं (M₂ 'सं') —^b) S परिभुत

तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककशिता ।

सह पाञ्चालयोपिङ्गिर्यास्तत्रासन्समागताः ॥ ४

स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।

कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ॥ ५

ताभिः परिभृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।

ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभिर्ब्रुवतीभिः प्रियाप्रिये ॥ ६

क नु धर्मज्ञता राज्ञः क नु साद्यानृशंसता ।

—^a) Ko 1 s B Dn₁ D₂ s s s T₁ G₁ s M₁ s शोच-
मान, K₂ शोच्यमान; Ń₁ शोच्यमानो, M₂ शोक-
मानो —^a) Ń₁ Dn₂ S तत् (for तदा)

3 Dn₂ reads up to दा on marg —^a) K₂ s D₂
G₂ अन्वीयमाणो, Ca d 'मानो (as in text) —^b)
K₂ सदर्हेण (for दाशा) —^c) T₁ G₁ तदा (for
तथा) —^d) B₂ Dn₁ D₁ s s s s G₂ तथा चैव;
Dn₂ तथैव तु (for 'व च')

4 ^a) K₂ s अन्वशात्, B Dn₂ D₂ S (except T₂)
'यात् K₂ s सुदुःखार्ता, G₂ तं —^b) K₂ s
द्रौपदी Ś Ko 4 B Dn₁ D₁ s s s s कर्षिता, K₂ s
कशिता —^d) K₂ तथा (for तत्र)

5 ^a) D₂ सा गंगाम्, T G सप्रामम् Ca d cite
गङ्गामनु (as in text) D₂ वृन्दानि, Ca d वृन्दानि (as
in text) —^b) K₂ वृन्दानि (for स्त्रीणां) G₁
भारव —^c) K₁ s D₂ कुलीनाम् —^d) M₂ क्रोश
तीनां B₂ D₁ s s s s च (for ह)

6 ^a) B₁ G₂ राजन् (for राजा) —^b) Ś₁ रुद**,
Ń₁ B₁ s Dn D₁ s s s s क्रोशतीभिः, T G₁ s M₂ s
रुद' Ś₁ damaged, B₁ s S समतत् (for सहस्रश)
—^c) K₁ आर्तानि, D₂ आर्ताभिः (sio) Ś₁ s s s
भिरार्ताभिर् —^d) Ko 1 T G₁ s M₁ ब्रुवतीभिः; Ń₁
B₂ Dn रुद', B₁ युव', D₁ s s s s रुद', D₂
युव' (sio), M₂ द्रव' Ń₁ B₂ Dn D₁ s s s s
प्रियाप्रियैः, G₂ 'त्ये

7 ^a) G₂ धर्मज्ञता (for 'ज्ञता) K₂ क नु दुर्धर्मता
यज्ञे (corrupt), D₂ क नु धर्मसुतो राजा —^b) Ś₁ Ko
चास्यानृ', Ś₂ चाद्यानृ', K₂ चास्य नृ'; B₁ सास्यानृ',
Dn₂ चर्मानृ'; D₁ (by corr, before corr as
in text) s s G₁ साद्य नृ'; D₂ M₁ s सत्यानृ'; T₁
साद्यानृ', M₂ साद्यानृ' (for साद्यानृ') —^c) K₁ s

यदावधीत्पितृन्प्रादुर्गुरुपुत्रान्सखीनपि ॥ ७
घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
मनस्तेऽभूमहाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८
किं नु राज्येन ते कार्यं पितृन्प्रादुर्गुरुपुत्रान् ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ९
अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव ।
चवन्दे पितर ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य पितर धर्मेणामित्रकर्शनाः ।
न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ११
तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधादितः ।

अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिपस्वजे ॥ १२
धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्विधक्षुरिव पावकः ॥ १३
स कोपपावकस्तस्य शोकवायुममीरितः ।
भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४
तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५
प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्या तस्येज्जितं हरिः ।
संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ १६
तं तु गृक्षैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम् ।

D₂ T₁ यथावधीत् (K₁ धान्); N₁ यथावध्यान्; Dn₁
D₁ 4 6 8 9 यथावधीत् K₅ यथावधीत्वत्पितृन् (S₁₀)
—^d) S₁ K₁ 2 Dn D₂ 4 5 G₁ M₃ गुरु (for गुरुन्)
M₂ सखीनपि

8 ^a) G₁ स्नातयित्वा, M₁ 2 4 पात K₃ 5 तु त
(for कथं) —^a) K₂ नमस्ते, G₂ मत्सिते (for मन
स्ते) D₂ भून्; G₂ [s]भूर (for अभून्) Dn D₂ 8
महाराज (for "बाहो") —^d) K₃ वृद्धय (for जय")

9 ^a) K₃ तु (for नु) S₁ Ko 4 राजन् (for
कार्यं) —^b) T₁ पुत्रान् (for प्रादुर्) N₁ नपश्यत
— G₂ 8 om. 9^a —^a) B₁ अभिनयं (for मन्यु)
B₁ 2 दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं) —^d) S₁ द्रौपदीयांश्च

10 Before 10, B ins वैशंपायन —^a) S₁ 2 (by
corr, before corr as in text) Ko 4 उपेत्य ता,
K₃ 5 G₂ अतीत्य तान्, N₁ सेना Dn₂ सेना, T₁
G₂ M₂ त्व ता (for त्व ता) S₂ महाबाहो, K₁ T
G₂ 8 M₂ 4 राज —^b) K₃ 5 N₁ T₁ G₂ क्रोशती
(K₃ N₁ ती), Dn₂ M₂ 4 क्रोशती K₃ 5 N₁ T₁
G₂ कुररीम् —^a) S₂ (before corr, by corr as
in text) दृष्ट (for ज्येष्ठ) —^d) G₂ 8 धर्मपुत्रो (for
राजो) M₂ 4 भीत प्र (M₂ om प्र) वीक्रितोपि च

11 D₂ reads 11^b-12^a on marg —^b) T G₁
क्रमेण (for धर्मेण) S₁ Ko 4 B₁ D₁ कर्षण; S₂
B₁-2 Dn D₁ 3 5 8 9 कर्षणा; K₁ कर्मतः; K₂ 2 5
D₂ 1 G₂ कर्शनः; N₁ M₂ कर्शन —^a) K₁ निवे
दयत, D₂ न वेद K₃ निवेदयामास तदा —^d) M
यथाक्रम (for ऽपि सर्वशः) K₁ D₂ प्रज्ञाचक्षुषि पाण्डवा,
K₃ नामधेयानि सर्वशः

12 D₂ reads 12^a on marg —^a) B₁ 8 तदा
(for तम्) K₁ M₁ आत्मजान्त- K₅ तमात्मजानां मरण
—^b) Ko -वधापित —^a) S₁ Ko 4 अप्रीयमाण, K₁
माण; M₂ अप्रीयमाण K₃ शोकार्तः, G₁ शोकार्तः
—^d) K₁ 5 -पस्वजे; Dn₁ D₂ -पस्वजे

13 ^b) N₁ Dn₂ D₂ शांतयित्वा K₁ भारत K₃
त —^a) S₂ N₁ B₁ D₂ G₂ अन्विच्छद्; K₁ अन्वे
च्छद्, K₃ अन्वेच्छन्; K₂-5 B₁ 2 Dn D₁ 4-6 8 9 M₂
अन्विच्छन्

14 ^a) S₁ Ko N₁ Dn₂ शोक (for कोप) M₂
पावक —^b) K₁ Dn₂ कोप, B₁ ह्येत (for शोक)
K₃ समीरित —^a) G₂ दातो (for दाव) —^d)
Dn₂ दिधक्षुरः; G₂ दिधक्षन् Dn₂ तप्यते (for दृश्यते)

15 After 15^a, K₁ 2 Dn₁ n₂ (marg) D₂-4 ins.

34* पूर्वमानायिता राज्ञः कृप्योनाह्णिकमणा ।
दुर्योधनेन या पूर्व कारिता प्रतिमायसी ।
योग्याभूमौ अमार्थाय भीममुद्दिश्य चेतसा ।

[(L. 2) Dn₁ प्रतिमायसी, D₂ मा सती]
—^a) K₃ चक्षुभ्यां (for पाणिभ्यां)

16 D₂ reads (see m) 16^a-18^b on marg —^a)
K₁ 2 5 D₂ नु (for तु) T₂ G₂ 8 M₂-1 महाबाहु
(for बुद्धिः) —^b) K₃ बुद्ध्या (for बुद्ध्या) K₃
हरि —^a) T G₁ प्रतिमानं; M₂ 8 स विधान —^d)
K₃ तदा, D₂ ततश्च; G₁ तत्त (for तत्र)

17 D₂ reads 17 on marg —^a) S₁ Ko 4 प्रगृ
ह्यैव; K₁ गृक्षैव (submetric), K₃ 5 तु (K₃ तु)

वैशंपायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं गजसाह्वयात् ॥ १

सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिभुतम् ।

शौचमानो महाराज आतृभिः सहितस्तदा ॥ २

अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।

युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३

तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्षिता ।

सह पाञ्चालयोषिर्द्विर्यास्तत्रासन्समागताः ॥ ४

स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।

कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ॥ ५

ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।

ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभिर्ब्रुवतीभिः प्रियाप्रिये ॥ ६

क नु धर्मज्ञता राज्ञः क नु साधानृशंसता ।

तदा चाबु^०, M₂ तदत्यु^० —^a) Ś₂ K₁ २ D₂ ६ महा-
त्मानो (Ś₂ 'न') (for 'राज') —^a) K₂ T₂ G₂ M₂ २
यथैष्टकम्, K₂ ६ यथैवेष्टम् Ś₂ D₂ २ अरिदम G₂ यथे
ष्टमरिमर्दना —^a) Ś₂ K₁ २ ६ N₁ B Dn D₁ २ ६ ६ ins
after 23 Ś₁ Ko २ (which om 23) after 22

33* समासाद्याय वै द्रौणि पाण्डुपुत्रा महारथा ।

व्यजयन्त रणे राजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ।

[(L 1) K₂ ६ समासाद्यत — (L 2) Ś₁ व्यज***,
Ko व्यजयस्ते, N₁ B₂ २ D₁ २ २ ६ ६ व्यजयस्ते, Dn₁
विजयस्ते, D₂ व्यजयतो K₂ व्यजयन्तरे राजन् (for the
prior half)]

Colophon — Sub-parvan All MSS स्त्री
— Adhy name K₁ २ D₂ ६ कृपद्रौणिभोजदर्शनं, T
G₂ M₁ २ २ कृपादिदर्शन — Adhy no (figures,
words or both) Ś₂ K₂ 11, K₁ S 10 (as in
text), N₁ Dn₁ D₂ ६ (see m) 3, D₂ 2 — Sloka
no K₁ २ 87, N₁ 24, D₂ 88

11

1 M₁ om the ref. —^a) B Dn₁ D₁ २ २ ६ ६
तेषु (for सर्व-) —^b) K₁ धर्मपुत्रो; S (except G₂)
पाण्डुपुत्रो (for धर्मराजो) —^a) K₁ G₂ २ M₂ शुभ्राव
K₂ ६ छत्रराष्ट्र समायात —^a) K₂ ध्रुवे (sic), K₂
शुश्रुवे, B₁ २ D₁ २ ६ ६ ६ T G नियार्त; B₁ निष्कार्त (for
निर्यात) B₂ Dn₁ D₁ २ ६ ६ ६ नाग- (for गज-)

2 ^a) Ś₁ K₂ सोभ्यगात्, Ko सत्यगात् (sic)
Dn₂ reads from शोकार्त up to दा (in 3^b) on marg
S (except G₂) शोकार्त (M₂ 'त्त') —^b) S परिभुत

—^a) Ko 1 २ B Dn₁ D₂ २ २ २ T₁ G₁ २ M₁ २ शोच-
मानं, K₂ शोच्यमानं; N₁ शोच्यमानो; M₂ शोक-
मानो —^a) N₁ Dn₂ S तत्त (for तदा)

3 Dn₂ reads up to दा on marg —^a) K₂ D₂
G₂ अन्वीयमाणो, Ca d 'मानो (as in text) —^b)
K₂ यदह्णेण (for दाशा^०) —^a) T₁ G₁ तदा (for
तथा) —^a) B₂ Dn₁ D₁ २ २ ६ ६ ६ G₂ तथा चैव,
Dn₂ तथैव तु (for 'व च')

4 ^a) K₂ ६ अन्वशात्, B Dn₂ D₂ S (except T₂)
'यात् K₂ ६ सुदुःखार्तो, G₂ 'तं —^b) K₂ ६
द्रौपदी Ś Ko २ B Dn₁ D₁ २ २ ६ ६ कर्षिता, K₂ ६
कर्षिता —^a) K₂ तथा (for तत्र)

5 ^a) D₂ सा गगाम्, T G सग्रामम् Ca d cite
गङ्गामनु (as in text) D₂ वृन्दानि, Ca d वृन्दानि (as
in text) —^b) K₁ वृन्दानि (for स्त्रीणां) G₁
भारत —^a) K₁ २ D₂ कुररीणाम् —^a) M₂ क्रोश
तीना B₂ D₁ २ २ ६ ६ ६ च (for ह)

6 ^a) B₁ G₂ राजन् (for राजा) —^b) Ś₁ रुद***,
N₁ B₁ २ Dn D₁ २ २ ६ ६ ६ क्रोशतीभि, T G₁ २ M₂ २
रुद^० Ś₁ damaged, B₁ २ S समतत (for सहस्रश)
—^a) K₁ आर्तानि, D₂ आर्तोभि (sic) Ś₁ ***
भिरार्ताभिर् —^a) Ko २ T G₂ २ M₁ ब्रुवतीभि, N₁
B₂ Dn रुद^०, B₁ युव^०, D₁ २ २ ६ ६ ६ रुद^०, D₂
ब्रुव^० (sic), M₂ द्रव^० N₁ B₂ Dn D₁ २ २ ६ ६ ६
प्रियाप्रिये, G₂ 'त्ये

7 ^a) G₂ धर्मरत्ना (for 'जता) K₂ क नु दुर्दमता
यज्ञे (corrupt), D₂ क नु धर्मसुतो राजा —^b) Ś₁ Ko
चास्यान्^०, Ś₂ चाद्यान्^०, K₂ चास्य च^०, B₁ सास्यान्^०;
Dn₂ धर्मान्^०; D₁ (by corr, before corr as
in text) ६ ६ G₁ साद्य च^०; D₂ M₁ २ सत्यान्^०, T₁
साद्यान्^०, M₂ साद्यान्^० (for साद्यान्^०) —^a) K₁ २

यदावधीत्पितृन्प्रादुर्गुरुन्पुत्रान्सखीनपि ॥ ७
घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८
किं नु राज्येन ते कार्यं पितृन्प्रादुर्गुरुन्पश्यतः ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ९
अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव ।
चवन्दे पितर ज्येष्ठ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य पितर धर्मेणामित्रकर्शनाः ।
न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ११
तमात्मजान्तरुणं पिता पुत्रवधादितः ।

अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिपखजे ॥ १२
धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छदिवक्षुरिव पावकः ॥ १३
स कोपपावकस्तस्य शोकवायुममीरितः ।
भीमसेनमयं दावं दिवक्षुरिव दृश्यते ॥ १४
तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५
प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्या तस्येङ्गितं हरिः ।
संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ १६
तं तु गृह्यैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम् ।

Ds T1 यथावधीत् (K1 'घान्); N1 यथावघ्यान्, Dn1
D1 4 5 8 9 यथावधीत् Ks यदावधीत्पितृन्पितृन् (sio)
—^a) S1 K1 2 Dn Ds 4.5 G1 Ms गुरु (for गुरुन्)
Ms सखीनपि

B^a) Gs स्नातयित्वा; M1 2 4 पात Ks 5 तु त
(for कथं) —^a) Ks नमस्ते; Gs मत्तिले (for मन
स्ते) Ds मून्; Gs [s]मूर (for समून्) Dn Ds 8
महाराज (for बाहो) —^a) Ks वृद्धय (for जय')

9^a) Ks भु (for नु) S Ko 4 राजन् (for
कार्यं) —^a) T1 पुत्रान् (for प्रादुर्) N1 नपश्यत
— Gs 3 om 9^a —^a) B1 अभिनयं (for 'मन्यु)
B1 2 दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं) —^a) S2 द्रौपदीयांश्च

10 Before 10, S ins वैशपायन —^a) S1 2 (by
corr, before corr as in text) Ko 4 उपेत्य ता,
Ks 5 Gs अतीत्य तान्; N1 'लेनां, Dn1 'लेता; T1
Gs Ms 'त्य तां (for त्य ता) S2 महाबाहो, Ks T
Gs 2 Ms 4 राज —^a) Ks 5 N1 T1 Gs क्रोशतीं
(Ks N1 'ती); Dn1 Ms 4 क्रोशती Ks 5 N1 T1
Gs कुररीम् —^a) S2 (before corr, by corr as
in text) दृष्ट (for ज्येष्ठ) —^a) Gs 8 धर्मपुत्रो (for
'राजो) M2 4 भीत प्र (Ms om प्र) वीळितोपि च

11 Ds reads 11^a-12^a on marg —^a) T G1
क्रमेण (for धर्मेण) S1 Ko 4 B1 D1 कर्षणं; S2
B1-3 Dn D1 3 5 8 9 'कर्षणा; K1 कर्मत, Ks 2.5
Ds 1 Gs 'कर्शानं; N1 Ms कर्शन —^a) K1 निवे
दयत, Ds न वेद Ks निवेदयामास तदा —^a) M
यथाक्रम (for सर्वं सर्वशः) K1 Ds प्रज्ञाचक्षुषि पांडवा,
Ks नामधेयानि सर्वशः

12 Ds reads 12^a on marg —^a) B1 2 तदा
(for तस्य) K1 M1 आरमजात- Ks तमारमजाना मरण.
—^a) Ko 'वधापित' —^a) S1 Ko 4 अप्रीयमाण, K1
माण; Ms अप्रीयमाण Ks शोकार्त, G1 शोकार्त.
—^a) K1 5 'वखजे; Dn1 Ds 'सखजे

13^a) N1 Dn1 Ds शान्तयित्वा K1 भारत Ks
त —^a) S2 N1 B1 Ds Gs अन्विच्छद्, K1 अन्वे
च्छद्, Ks अन्वेच्छन्, Ks-5 B2 2 Dn D1 4-5 8 Ms
अन्विच्छन्

14^a) S1 Ko N1 Dn1 शोक (for कोप) Ms
पावक —^a) Ks Dn1 कोप; B1 ह्येश (for शोक).
Ks समीरिण —^a) Ds दातो (for दाव) —^a)
Dn1 दिविक्षुर; Gs दिवक्षन् Dn1 तप्यत (for दृश्यत).

15 After 15^a, K1 2 Dn1 n2 (marg) Ds-4 ins.

34^a पूर्वमानायिता राजन्कृष्णेनाक्षिप्तकमणा ।

दुर्योधनेन या पूर्व कारिता प्रतिमायसी ।

योग्याभूसौ श्रमार्थाय भीममुद्दिश्य चेतसा ।

[(L. 2) Dn1 प्रतिमाससी, Ds 'मा सती]

—^a) Ks चक्षुर्भ्यां (for पाणिभ्यां)

16 Ds reads (sco. m) 16^a-18^b on marg —^a)
K1 2 5 Ds तु (for तु) T2 Gs 3 Ms-1 महाबाहु
(for 'बुद्धिर्) —^a) Ks बुद्ध्या (for बुद्ध्या) Ks
हरि —^a) T G1 प्रतिमानं, Ms 3 स विधान —^a)
Ks तदा, Ds ततश्च; G1 तस्य (for तत्र)

17 Ds reads 17 on marg —^a) S Ko 4 प्रगृ
ह्यैव; K1 गृह्यैव (submetric), Ks 5 तु (Ks तु)

वभञ्ज बलवात्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ १७
नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम् ।
भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुस्त्राव रुधिरं मुखात् ॥ १८
ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९
पर्यगृह्णत तं विद्वान्धृतो गावल्गणिस्तदा ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ २०
स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः ।
हा हा भीमेति चुक्रोश भूयः शोकसमन्वितः ॥ २१
तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम् ।

वासुदेवो वरः पुंतामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैप भीमस्त्वया हतः ।
आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ २३
त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ ।
मयापकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दध्नान्तरं गतः ॥ २४
न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन ।
कः सहेत महाबाहो बाहोर्निग्रहणं नरः ॥ २५
यथान्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्न मुच्यते ।
एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ॥ २६
तस्मात्पुत्रेण या सा ते प्रतिमा कारितायसी ।

गृह्येव, $\tilde{N}1$ B Dn D1 s s s s s गृहीत्वैव (Dn1 D4 s
'क'), D2 गृह्येव च (for तु गृह्येव) S उपगृह्य च
(T1 Gs 'गृह्येव', T2 'गृह्येव', G1 'गृह्येव', G2 'गृह्य
स, M1 s 'गृह्य तु) बाहुभ्यां (T2 पाणिभ्यां) —^b) S
Ko s अयोमयः, Ks अयास्मयं, T G1 राजा क्लममयो
मय, G2 भीम चैवायसं मय —^c) S1 Ko बलवद्
(for 'वान्')

18 Ds reads 18^{ab} on marg —^a) Ks S (except
T2) सम (for 'बल') —^c) K2 s M2 भक्त्वा Gs
हि (for वि) K1 भक्त्वा विमथितोरस्क (corrupt),
D2 'थितोरस्क' (s10), G2 हत्वाविमथितोरस्क —^d)
K1 s D2 शुश्राव, Ks s प्रश्राव, Dn2 सुश्राव, T1
सस्त्राव K1 om (hapl) from रुधिर up to तथैव
(in 19^b)

19 K1 om up to तथैव (cf v l 18) —^a) Ks
पापातः, B1 पतति —^c) S K4 B1 s सु (K4 स)
पुष्पिताग्र, Ks प्रमथिताग्र M2 'शिखर'

20 ^a) S K4 B4 Dn2 पर्यं (S2 'रि) गृह्णाच्च, Ko
पर्यगृह्णच्च, K1 s $\tilde{N}1$ B1-s Dn1 D1-s s s s प्रत्य (D2
om प्रत्य) गृह्णाच्च (K2 'हृ च'), G2 s पर्यं (G2 'रि)
गृह्णीत B1 तद् (for तं) M1 वृद्ध (for विद्वान्)
—^b) K1 s ततो (for सूतो) S1 Ko s गावल्गानिस्,
Ka s 'लगणस्', Dn1 'लानिस्', T2 द्रणिस् Ks-s
Dn2 T1 G1 s तथा (for तदा) —^c) S2 M2 चैव,
B1 चैव (for चैनं) —^d) K1-s s Dn2 D2's S अपि
(for इव)

21 ^a) S हतो भीममिति ज्ञात्वा —^b) S1 म***.
S2 Ko-s s D2-s महायज्ञा (for 'मना') —^c) S1

damaged —^d) $\tilde{N}1$ B Dn1 D1 s s s s s M1 नृप,
Ds रूप, Gs भीम (for भूय)

22 ^a) T G स (for त) —^c) Ks s वचस्,
T1 रथ, G1 M2-s पर, G2 s तत (for वर)
Ks s चैव (for पुत्राम्) —^d) Ks s तत्रैन (Ks 'व'म्
(for वचनम्)

23 ^a) Ks मा शुचौ, Dn1 मा शुचे —^b) S2 Ks
न वै, T G2 नैव, G1 नैवं (for नैप) —^c) M2
राजस् (for ह्येषा) —^d) M3 ह्येषान् (s10) (for
राजन्) Bom ed स्वया निष्पातिता विभो

24 ^a) S2 K1 s D2 s त्वां तु (D2 तु) क्रोधसमापन्न
—^b) K1 s भरतर्षभ, Ks पुरुषर्षभ —^c) S2 प्रकृष्ट;
Ds [अ]पकृष्ट; G2 स कृष्ट (for [अ]पकृष्ट) —^d) S2
मृत्यु, Ks मृत्युर, Ks मृत्यु (for मृत्योर) K1 D2
दध्नाङ्कुर

25 K1 om (hapl) 25^a-26^b S1 Ko s s D1 om
25^a-26^d T1 reads 25^a-26^b twice —^c) S2 K1 s
Ds S (except M1) य (for क) —^d) S (except
G2) तव (for बाह्वोर) $\tilde{N}1$ B Dn1 D1-s s s s विप्र
हण, G2 (inf lin) निर्हरण S2 नर, G2 (inf
lin as in text) तव

26 S1 Ko s-s D1 om 26 (for S1 Ko s s D1,
cf v l 25) For the repetition of 26^{ab} in T1, cf
v l 35 —^a) B8 यथांतरम् T M2 यथा हि नांतक
प्राप्य, G2 s M1 s s यथा हि नां (G2 सौ; G2 नौ) तर्
प्राप्य —^c) G2 M4 om (hapl) 26^c —^b) T G2
प्राप्य M1-s जीवन्मुच्ये (M2 'द्य) त कश्चन (M2 'अ तु) —^c)
M2 बाह्वोर —^d) S (except G1) न जीवेदिह कश्चन

भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ २७
पुत्रशोकामिसंतापाद्धर्मादपहृतं मनः ।
तव राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघाससि ॥ २८
न च ते तत्क्षमं राजन्हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम् ।

न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथंचन ॥ २९
तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैः क्षमं प्रति ।
अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।

तत एनमुपातिष्ठन्शौचार्थं परिचारकाः ।
कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १

राजन्महीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च ।
श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ॥ २
एवं विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्षीर्वचनं तदा ।

27 ^a) Ś: Ko 4 [आ]यसा (Ko 'सी) ते, Ks 5 तव
या, N1 B Dn1 D1 3-8 8 9 या तेसौ, Dn2 या चासौ,
T1 ते यासौ, T2 G M1 8 4 ते या सा, M2 ते या या
(for या सा ते) — ^b) Ś1 Ko 4 विभो (for [आ]यसी)
— ^c) K2 स्नेह (s10) (for सेय) — ^d) Ks 5 Ds
G1 तयैवोप, D4 तवैवाप, M1 तव चैव (for तवै
वोप) Dn2 हता, G2 हत (for हता)

28 ^a) Ks B1 8 सतसद् (Ks न्), B2 4 Dn
D1-4 8 8 8 सतस, T1 सताप Ks पुत्रशोभितसत
सान् (s10) — ^b) N1 B Dn1 D1 8-8 8 9 G2 अप
कृत, M1 2 4 अप (M2 व)गत — ^c) Ks B2 D1 8
8 8 9 तदा (for तव) Ś2 राजेन (for न्द्र) — ^d)
Ks जिघांसित, Ds सति

29 ^a) Ś Ko 4 B1 2 T2 न चैतत्ते, Ks तव नैतत्;
Ks वनैतत् (s10), B2 Dn1 D1 2 4 8 8 9 न चैतत्ते,
Ds न चैतत्तत्, Gs नैवमेतत्, M1 न हि ते तत्, M2
न च तेय (for न च ते तत्) K4 कृत, Ks क्षण,
M2 क्षमा (for क्षम) — ^b) Ś1 Ko 4 हन्या यत् (Ko
'स्त्व); Ks हत्वा भीम, Ks वहन्पांडु, N2 Dn2 यद्ध
न्यास्व (by transp), M निहन्त्यास्व — ^c) Ks M1
हि पुत्रान्, Dn2 पुत्रास्ते (for हि पुत्रा) — ^d) Ks
न, M2 तं (for ते) Ś1 Ko 4 कदाचन

30 ^a) T1 मन्यमान, G2 11 M1 मान; M2 मान
S Ko 8-8 क्षमा; N1 Dn2 कृत, B2 D1 (sup ltn
sec m as in text) सम (for क्षम) S विभो (for
प्रति) — ^c) K2 क्षमि (for अनु) Ks मन्यस्व;
G1 'मान्यस्व (for म') K2 त सर्वं, T2 G1 राजेन्द्र;
M2 तत्सर्वान्

Colophon — Sub-parvan All MSS स्त्री
— Adhy name K1 2 D2 अयपुरुषमग, Ds पुरुष
सगम, Gs M1 2 4 भीमभंजन — Adhy no (figures,
words or both) Ś2 13, K1 S 11 (as in text)
K2 12, Dn1 Ds 8 4 — Śloka no B1 97 (?),
D2 21,

12

1 ^a) Ks 5 च तम्, Ds एतम् (for पुनम्) G2
तं तदा समुपातिष्ठन् — ^b) K1 2 शौचार्थं (K2 थं),
Ks 5 शोकार्त्तं, G2 शोचान, Gs चोवास (for शौचार्थं)
M2 परिचारका — ^c) Ko चैवम् (for चैन) — ^d)
Ś1 Ko 4 उवाच (for प्रो)

2 ^a) G2 स्वपीठा (for अ) Ds वेदास्ते (for स्ते)
— ^b) Ds तु (for च) — ^d) Ks राजन्धर्माश्च केवल

3 ^a) K1-8 5 Ds एव विद्वन् (Ks 5 द्वि), M2 4
एवविधो K1 5 N1 B Dn D1-8 8 8 T G M1 4 महा
प्राज्ञ; M2 ज्ञा — After 3^a, K1-8 5 N1 B Dn
D1-8 8 8 S 125

35*

समर्थं सन्बलाबले ।

यास्मापराधात्कस्यास्व कुरुषे कोपमीदृशम् ।

उक्तवांस्त्वां सर्वैवाह भीष्मद्रोणौ च भारत ।

विदुरः सजयश्चैव त्वं तु राजन् वत्कृपा ।

स वार्यमाणो नासाक

[5]

[(L 1) K1 समार्थाश्च, K2 समार्थाश्च; D2 'र्थश्च;
D2 थंश्च, G1 'र्थोति (for 'र्थं सन्), B4 समर्थं मत्त्ववा

पाण्डवानधिकाञ्जानन्बले शौर्ये च कौरव ॥ ३
 राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
 देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ॥ ४
 उच्यमानं च यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते ।
 आपदं समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ॥ ५
 ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत ।

राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ॥ ६
 आत्मापराधादायस्तत्किं भीमं जिघांससि ।
 तस्मात्संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ७
 यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम् ।
 स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिचिकीर्षता ॥ ८
 आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।

नली; Gs सुवाला इव भाति मे; Ms समर्थं समहवल (sic)
 — (L 2) B आत्मापराधे (for 'धात्' S रोत्रम् (for
 कोपम्) — (L 3) Ks Ds M1 उक्तंरत्न; Ks 'स्वाह',
 Dn1 Ms 'वास्त्वा', T G1 'वास्ते', Gs 'वतस'; Ms 4
 'वास्तु' K1 2 Ds 5 T1 तथेवाह; Dn2 तदे'; G1 तवे',
 M1 त तदेवाह (hypermetric) — (L 4) K1 2 B 4
 Dn1 D1 2 5 6 8 9 T1 G1 वाक्य, Ks 5 N1 Dn2 Ms 4
 त्व च (for त्व तु) T1 G1 [अ]क कृपा; Ms चाहृषा
 (for तत्कृपा) — (L 5) Ds om from स in line 5,
 up to वचन (in 3^b) Ks 5 यान्यमानो (for वार्यमाणो)
 K1 2 Ds एव विद्व (Ds 'द्वा') न्महाप्राज्ञ (Ds 'को') (of 3^a)]
 — ^b) Ks 5 N1 B Dn D1 2 4 6 8 9 S अकार्षीर् (G2
 'द्' (for ना') T1 तथा (for तदा) — ^c) Ko
 Bs Dn2 G2 पाण्डवानधिक; Ds (marg sec m by
 corr) 'वा ह्यधिका, T1 'वा नायका Ks 5 मत्वा,
 Bs 4 D1 2 4 6 8 9 T Gs राजन्, Ms जाने (for जानन्)
 — ^d) S1 K1 (before corr) बाल्ये; Dn2 रणे (for
 बले) Dn2 शौर्येण (for शौर्ये च) S1 Ks 4 5 कौरव',
 S भारत

4 ^a) B2 राजस्त्वं य', Dn1 राजा हित; T1 राज
 भिक्ष (for राजा हि य') M1 om य' S2 स्थिरप्राज्ञ;
 Ks 5 Ms स्थिर प्र (Ms प्रा)ज्ञ, T1 M1 4 स्थित प्राज्ञ
 (Ms 'ज्ञ'), Gs Ms स्थित (Gs 'त') प्राज्ञ — ^b) K1 2
 Ds 5 दोषम् (for दोषान्) Ks B1 अवेक्ष्यते, Ks 5
 अपेक्ष्यते, T2 अवैक्षत Gs स्वयमेवाक्ष पश्यति — ^c)
 Ds देशं काल Gs 5 विभागज्ञ — ^d) Ks 5 Gs Ms
 च (for स) Gs (sup lsn, also as in text) पश्यति
 (for विन्दति)

5 ^a) K1 2 N1 B Dn D1 2 4 6 8 9 उच्यमानस्तु;
 Ks T2 G1 'मान न; Ds 'मानं तु, T1 उच्यमान न,
 G2 उच्यमान हि; Ms 4 'मानश्च S1 K1 2 5 Ds T1
 G2 8 M1 यत् (for य') — ^b) S1 गृह्णीत न, Ko
 N1 'ते न, K1 Ds 5 T2 G1 Ms 'ते वै, Ks T1 गृहीते
 वै; Ks 5 गृह्णीते च, Ks न गृह्णीते; Dn2 न गृह्णाति;

Gs M1 2 4 न गृह्णीयात् Dn2 T G1 8 M1 5 4 हिता-
 हित; Gs हितेरित — ^c) Ks आपदे, B2 4 D1 2
 8 9 T1 आपद — ^d) S2 अनय, Ds 'यने (for
 अनये) K1 2 Ds 5 सोल्यत शोचते तत; Ks शोचत्य
 विनये स्थित, Ks S सोल्येति (Ks सल्येन; T2 G1 सो-
 म्येति, Gs सोम्येय) विनये (T1 'य' स्थित (T1 किञ्च;
 Ms स्थिति, M4 स्थिति)

6 ^a) T1 Gs Ms 4 अतो (for हतो). S1 Ko 4
 श्रुतदुर्वृत्तम्; S2 मत्वाश्रुवृत्तम्, K1 Ds मनोभ्यु (Ds
 'प्यु)द्वृत्तम्, Ks मानाज्यधृतम्, Ks 5 अन्योन्य वृत्तिम्;
 N1 ततो ह्वृत्तम्, B1 Dn2 हतो दुर्वृत्तम्; Dn1 ततो-
 प्युद्वृत्तम्, Ds मनोभ्युद्वृत्तम्; T2 G1 2 M1 अतोभ्युद्वृ-
 (G2 'तो निवृ, M1 तोभ्यय)त्तम् — ^b) S Ko 4
 N1 Dn2 सप्रचक्षस्व; Ms समावेक्षस्व K1 2 Ds 5
 सशामयितुमर्हसि, Ks 5 सप्रचक्षस्वमारमन — ^c) Ko
 त्व ह्यविधेयात्मा, Ks 5 त्व सुविधे, T1 त्वनुविधे; T2
 G Ms 4 स्वमविधे, M1 त्व विधे' (submetric) Cd
 ciles न विधेयात्मा — ^d) K1 2 5 Dn2 Ds सुयोधन
 Ds Ms वधे, Ms 4 मते (for वधे) M1 स्थित

7 ^a) K1 2 B Dn D1 2 4 6 8 9 G1 आपन्नस्, Ks यच्च-
 स्तस (sic), T आयत्त, Ms आयत्त (for आयत्तस)
 S1 damaged, Ks आत्मापराधस्वस्तस (sic), Gs 5
 'राधमादाय — ^b) G1 जिघांसति T1 तर्हि भीमजिघांसया;
 G2 8 न तन्नीम जिघांसया (Gs 'या) — ^c) S1 सय*,
 Dn2 सयस्य, M1 नियस्य; Ms 4 नियच्छ (for स')
 S1 lacuna, G2 8 Ms कोप च (Ms त); Ms कोपश्च
 — ^d) S1 damaged K1 Gs त्वमनु; Ks N1 Dn2
 Ds 5 M1 समनु, Ms तमनु (for त्व') Ko स्मृति;
 B2 4 D1 6 8 9 स्मर, Gs हृत्य (for स्मृत्य) Ks
 दुःखित (for दुष्कृतम्)

8 ^a) S1 Ko 4 यनु; G1 यस्मात् (for यस्तु)
 K1 2 Ds 5 तत्, Ks त्वां, Ms वै (for वां) Ks 5
 स्पर्धयाचक्रु — ^b) Ks पञ्चालीम् Ko M1 4 दानयत्;
 Ks आनयन् — ^c) S2 K1 2 5 B Dn D1 2 4 6 8 9 T2
 G2 5 Ms जिघीर्षता; N1 जिगीषता (for चिकीर्षता).

यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परंतप ॥ ९
 एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
 उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १०
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 पुत्रस्नेहस्तु धर्मात्मन्धैर्यान्मा समचालयत् ॥ ११
 दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यविक्रमः ।
 त्वद्भुसो नागमत्कृष्ण मीमो बाह्वन्तरं मम ॥ १२
 इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः ।

मध्यमं पाण्डवं वीरं स्पृष्टुमिच्छामि केशव ॥ १३
 हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
 पाण्डुपुत्रेषु मे शर्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १४
 ततः स मीमं च धनंजयं च
 मायाश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
 पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन्सुगात्रा-
 नाश्वास कल्याणमुवाच चैनान् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

9 " K2 s T1 विक्रम (for सति) १ Ko 4 यत्
 (for पद्य) G2 आत्मनोर्ध्वं ह्यधर्मस्य —^b) B1 om
 पुत्रस्य G2 तु (for च) Dn2 (sup lsn as in text)
 दृगासद —^c) K1 s D2 s G2 यदनागस्तु (D2 "गस्तु";
 G2 गस्तु), K2 s यदनागसि; M2 यम —^d) N1
 परित्याग K1 s D2 s Bom ed स्वया कृत; B1 2.4
 कृष्णेनच (for परतप)

10 Before 10, १ K N1 B Dn D1-s s 9 T1 G1 s
 M ins वैशपायन उवाच —^a) D1 4 s s 9 M1 तु
 (for स) —^b) K2 s सर्वधैर्यैः; T G1 नृप सत्य
 (for सर्व सत्य) K1-s D2 M1 जनाधिप; K2 N1 B4
 Dn2 G2 नराधिप (Dn2 G2 "प") —^d) K2 महीपति

11 Before 11, M ins धृतराष्ट्र —^a) S महाभाग
 (for 'बाहो') —^b) Dn1 D2 केशव; D1-s (before
 corr; marg see m by corr as in text) s मारुत
 (for माधव) —^c) K2 N1 B1-s Dn D1 2.6 s s
 'स्नेहश्च; K2 स्नेहास्तु १ Ko-2 4 B4 D2 s बलवान्;
 G2 M2 धर्मात्मा (for रमन्) —^d) T G2 धर्मात्मा (G1
 'न्मा), M1 2.4 धैर्यान्मा, M2 धैर्योत्मा K1 2.2 Dn1
 'चालयन्; D2 'वाचयत्

12 " K2 s T1 G1 तु (for तु) — B1 om
 13-14^b —^a) M2 त्वद्भुसो G2 [s]य महत् (for नाग
 मत्) —^d) D2 भीमो K2 कङ्कतर, G2 बाह्वन्तरान्;
 Cd बाह्वन्तर (as in text)

13 B1 om 13 (of v 1 13) —^a) Ko 4 बाह्वन्
 (for स्वहन्) १2 एकाम्रे, K1 s D2.5 अय्यग्रो K2

(marg) इदानीं च गत कोप —^b) १2 गतक्रोधो,
 Ko गतमोहो (for 'मन्युर') K2 (marg) स्वस्यचित्तो
 हृद प्रभो —^c) K2 s पांडववर —^d) K1 s N1
 Dn2 D2 s G2 द्रष्टुम्, K2 s B2 द्रष्टुम् (for स्वहन्)
 १ Ko-2 4 N1 D2 s M1 माधव (for केशव)

14 B1 om 14^a (of v 1 12) —^a) K2 पार्थि-
 वेंद्रेण; T1 G1 s 'वेत्तेषु —^b) B2 Dn1 D1 s s s s
 वै (for च) —^c) K1-s १ N1 B Dn D1-s s s वै
 (for मे) T2 धर्मे, G2 कृष्ण (for शर्मे) —^d)
 N1 Dn2 चाष्टाव, M1 चाष्टव (for चाप्यव) १2
 Dn1 D1 G2 तिष्ठति

15 Before 15, T G1 s ins वैश —^a) K2 s
 पश्यत्य नून (for पस्पर्श गात्रैः) K2 प्रजदन्, K2 प्ररुद
 (for 'दन्') १ Ko 4 Dn2 स्व (१ सु)गात्राणि; K2
 युगात्रान्; K2 s सगात्रो, T2 सुगात्र, G1 स्वगात्रम्
 (for सुगात्रान्) —^d) T2 नाशाय (for भा') १2
 कल्याण***, १2 कल्याणमनेव (marg 'विषु), Ko
 'णवरेण; K2 'णमयुक्त (for 'णमुवाच) १2 K1 s 4
 B2 4 Dn1 D1-s s s M2 चैतान्; Ko s s चैन; B1
 चैमान्; Dn2 चैमान् (for चैवान्)

Colophon — Sub parvan All MSS श्री
 — Adhy name K1 s D2 s धृतराष्ट्रविराजं पंडित
 परिष्वग, G2 धृतराष्ट्रदर्शनं; M2 4 धृतराष्ट्रापराधदर्शनं.
 — Adhy no (figures, words or both) १2 K2 D2
 13, K1 S 12 (as in text), N1 Dn1 D2 s (see
 m) 5, B1 98 (?), D2 3 — १2 sloka no K1 s
 35, D2 39

१३

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुंगवाः ।

अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ॥ १

ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

गान्धारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता ॥ २

तस्याः पापममिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति ।

ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३

स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धं पयः शुचि ।

तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मनोजवः ॥ ४

13

1 °) Ś K D₂ ५ कुरुपांडवा, Ñ₁ Dn₃ पुरुषर्षभा, Dn₁ कुरुपुंगवान् — °) M₁ सह ते (for आतर); — °) Ś₂ K₁ ५ (before corr as in text) ५ Ms सह केशव

2 °) B₁ धर्मपुत्र (for राज) K₁ २ D₂ ५ युधिष्ठिरमिहा (D₃ मुपा) गत — °) K₃ ५ इच्छेद् (for ऐच्छेद्).

3 °) Dn₁ D₁ ५ ५ ५ ५ शापममि (Dn₁ ५ ति) प्राय — °) Ś₂ M₃ ५ पाण्डव प्रति — °) S गंधवती (for सत्य) — °) K₁ २ D₂ ५ S सम (D₂ ५ मु) पथत (for बुध्यत) Dn₁ D₁ ५ ५ ५ ५ प्रागेवसमबुध्यत

4 K₃ om (hapl) 4-5 — °) K₁ २ स गङ्गायामुपस्पृश्य — °) K₃ Ñ₁ B Dn D₁ ५ ५ ५ ५ पुण्यगंधि K₃ B₃ Dn₁ D₁ ५ ५ ५ ५ M₁ २ ५ शुचि K₁ २ D₃ पुण्यगंधवद् शुचि (K₃ चि), T G ब्रह्मर्षिं प्रयत् शुचि (T₁ G₁ चि) — °) Ś₂ उपसंपेदे — °) T G₁ पाराशर्यो (for परमर्षिर्) K₁ मनोजव, Cd जव (as in text)

5 K₃ om 5 (of v 14) — °) S ज्ञात्वा (for पश्यन्) — °) Ñ₁ B₁ Dn₁ D₁ ५ ५ ५ ५ तद्वतेन, B₂ ५ Dn₂ [अ]नुगतेन, M₃ [अ]नुद्यतेन (for [अ]नुद्वतेन) — °) Ś K₃ Dn₁ D₁ ५ ५ ५ ५ सर्व (for सर्व) K₁ २ D₂ ५ साध्य, G₂ पाप, Cd भाव (as in text) — °) K₃ D₃ सर्वत्र, G₂ ५ सतत (for स तत्र) K₁ २ D₂ ५

दिव्येन चक्षुषा पश्यन्मनसानुद्वतेन च ।

सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५

स स्नुषामब्रवीत्काले कल्यवादी महातपाः ।

शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६

न क्रोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि ।

रजो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ७

उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।

शिवमाशास्त्र मे मातर्धुव्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८

सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।

सत्य तमवबुध्य च, T G₁ सतत स तु (T₁ सम) तुष्यति

6 °) K₃ स्व (for स) Ś₁ damaged for ब्रवीत्काले कल्यवा Ca d oite काले (as in text) Kō-२ Dn₃ कल्पवादी, K₄ काल्य, B₃ सत्य, T G₁ २ कल्याणानि; G₃ कल्याणीं तां, M₃ कालवादी Ca cites सत्य, and Cd कल्य Ś₁ Kō-२ ५ D₂ ५ 'मना' (for 'तपा') — °) K₁ २ B₁ उपाक्षिप्य, K₃ ५ B₁ क्षपा (for क्षवा) — °) Ś₂ क्षम, Kō २-५ Ñ₁ B₃ Dn D₁ क्षमा, B₁ क्षम (for क्षम) K₄ T₁ M₂ उदीरयत्

7 Before 7, Ms ins व्यास — °) K₃ पाण्डवे (for 'वे') — °) Ś₂ गांधारे, K₃ ५ ५ 'री' K₄ B₁ D₃ समम् (for क्षमम्) — °) K₁ २ D₂ राजा, K₃ ५ राज्ञि, B₁ २ क्रोपो, B₁ Dn₁ D₁ ५ ५ ५ ५ वचो, Ca d रजो (as in text) K₁ २ D₂ एष, K₃ एव, K₄ एव, S चैव (G₂ चैतत्) (for एतच्)

8 °) S₂ उक्तास्याष्टा, Kō उक्तास्यपि, K₃ उक्तास्पृष्टा, K₃ ५ उक्ताश्राष्टा (sio), K₄ उक्तास्या* S पुरोक्ता युद्धकाले स्व — °) K₃ शितम्, S जयम् (for शिवम्) Ś Kō ५ Ñ₁ आशाधि K₃ ५ आशास्य, B₁-२ Dn₂ D₁ ५ ५ ५ ५ आशम M₂ आनास्य, some MSS आशाम् Ñ₁ ते (for मे) Ś Kō चानु, G₂ माता, M₃ तातर् (sio) (for मातर्) — °) M- युद्धमान स

9 °) K₃ ५ स (for मा) B₁ D₁ ५ ५ ५ ५ G₃ वाच्यमाना, T₁ G₁ याच M₃ ५ युच्य' (for वाच्य) — °) K₃ कालकाले; S युद्धकाले (G₃ 'ले') K₁ Dn₁

उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९
न चाप्यतीता गान्धारि वाचं ते वितथामहम् ।
सरामि भ्राषमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ १०
सा त्वं धर्मं परिस्मृत्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि ।
क्रोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ ११

गान्धार्युवाच ।

भगवन्नाम्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।

पुत्रशोकेन तु ब्रह्मन्मनो विह्वलतीव मे ॥ १२
यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया ।
यथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्यास्तथा मया ॥ १३
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १४
नापराध्यति बीमत्सुर्न च पार्थो वृक्रोदरः ।
नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ १५

जयेषिणा, Ks 5 Gs जयैषिण S Ko 4 काले (Ks
ली) पुत्रजयैषिणी — °) K1 2 कुरुवत्यसि (for उक्तं)
S कल्याणि (for गान्धारि) — °) Ko कृष्णस (for
धर्मस) — After 9, K1 2 Ds ins 39*

10 Ks om 10 — °) S2 Ko 4 B2 S चाप्यतीतां
(Ks ता), S2 Ks B2 चाप्यतीता (B2 त), B1 2
चात्यतीतां, Dn2 चात्यतीतां, Ds चात्य ता ता — °)
S1 Ko 4 अपि, S2 damaged (for अहम्) — For
10^{ad}, S subst

36* वाचा व्यतीते मा क्रोधे मनः कुरु यशस्विनि ।

[T2 वाच्ये, G1 वाच, G2 2 कार्य, M2 (sup ins)
वाचे (for वाचा) T1 M2 [अप्यतीते, M1 2 4 इतीते
(for व्य) M2 मान (for मन)]

— G2 repeats 10^{ad} after 11^{ab} — °) S2 damaged/
N1 B2 4 Dn1 D1 4 8 9 तोषमाणायास, Ds माष-
माणा स्वां, Ds माणार्यां, S माणां (T1' माण) हि
— °) Ks प्रणिहता, Dn2 D4 प्राणिहिता S स्वामहं
सत्यवादिनीं (T1 M2 नी, G1 M1 नि) — For
10^{ad}, K1 2 Ds subst

37* स्वैरेवपि च कल्याणि सरामि सुबलात्मजे ।

[D2 वसुधात्मजे (for सुबला)]

— After 10, S1 2 (marg.) Ko 4 4 N1 B Dn D1
2-8 9 S ins

38* विमहे द्रुमुले राज्ञां गत्वा पारमसशयम् ।

जित पाण्डुसुतैर्युद्धे नून धर्मस्ततोऽधिकम् ।

[(L 1) Ks तुमले S1 Ko 4 B1 Ds राज्य; B2
राज; M2 राजा (for राजां) S1 Ko 4 S परम, B1
जीवित (for पारम) — (L 2) Ks जित्वा; M2 जित
(for जित) G1 पाण्डुसुते Ds शरैः, T1 युद्ध (for
युद्धे) S1 Ko 4 यतो, Ca d नून (as above), T2
पमसुतो (for 'स्ततो) S2 Ko 4 जय (for अधिक) —
Ks N1 B Dn D1 2-8 9 S cont K1 2 Ds ins,

after 9

39* क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम् ।

'अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जय' ।

[(L 1) K1 2 शीलपरा, Dn1 शीलपुरा, G2 शीला,
धिक, Gs शीला कथ K1 D2 सत्येन, Ks Ds सत्येन
(for साद्य न) T1 [S]धिक (for कथम्) — (L 2)
K2 न हि (for जहि)]

11 K1 2 Ds om 11^{ab} — °) S Ko 4 स्वधर्मं च,
Ks 2 स्व च धर्म; N1 B Dn D1 2-8 9 स्व च धर्म,
Gs सा स्वधर्म K2 N1 T G परित्यज्य, Ds (before
corr, marg sec m as in text) स्तुत्य (for 'स्तुत्य)
— °) S Ko वाचा चोक्ता, Ks N1 B Dn D1 2-8 9
वाच चोक्तां, T2 वाचश्चोक्तां Ks मनस्विनीं, Gs M2
नी — After 11^{ab}, Gs repeats 10^{ad} — °) B2
मा गच्छ, Ds सयस्य; G2 शमय (for सयच्छ) K2
Gs M2 2 गांधारी — °) Ks सत्यवादिनि; D2 नि
D6 दिष्टं सर्वैरनुवर्तते, S पाण्डवेषु सुतेषु ते

12 °) S2 नाम्यसूयानि, Ko नामिसूयामि — °)
Ko नैवाम्, Dn2 T G1 2 M1 2 नैवान् Ks 2 शापितुं
(for नश्यत) — °) S1 Ko 4 अत्र (for पुत्र) Ks 2
शोको हि, B1 शोके K1 महतो, K1 (m sec
m) 2 5 बलवान्, Ks बलवन्, Ds तु बलवन् (for
तु बलान्) — °) Ks मतो (for मनो)

13 °) B2 तथैव, M1 यथापि (for यथैव) M2
कुन्त्या T1 कौन्तेयो — °) T1 रक्षितव्यो, M2 रक्षणी-
यास N1 B2 T G1 मया तथा (by transp), Ds
ततो मया — Ko Ds om (hapl) 13^{ad} — °) N1
B Dn D1 2-8 9 T G M2 तथैव (for य) — °)
T1 रक्षितव्यो N1 Dn1 D1 2-8 9 T2 मया यथा,
B1-2 यथा मया, Dn2 तु ते तथा, T1 यदा त्वया;
G M2 यथा त्वया, M1 तथा यथा; M2 तथा त्वया

14 °) T1 G1 दुःशासनापराधेन — °) Ks शौबलेयस्य

93

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुंगवाः ।
 अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारी सहकेशवाः ॥ १
 ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 गान्धारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता ॥ २
 तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति ।
 ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३
 स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धं पयः शुचि ।
 तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मनोजवः ॥ ४

13

1 °) S K D₂ ५ कुरुपुंगवा, N₁ Dn₂ पुरुषर्षभा,
 Dn₁ कुरुपुंगवान् — °) M₁ सह ते (for भ्रातरः),
 — °) S₂ K₁ 4 (before corr as in text) ५ M₂ सह
 केशव

2 °) B₁ धर्मपुत्रं (for 'राज') K₁ 2 D₂ ५ युधि
 क्षिरमिहा (D₅ 'मुपा' गत — °) K₃ ५ हृच्छेद् (for
 ऐच्छेद्).

3 °) Dn₁ D₁ ३ ४ ५ ६ ७ शापमभि (Dn₁ 'ति) प्राय
 — °) S₂ M₂ ४ पाण्डव प्रति — °) S गंधवती (for
 सत्य) — °) K₁ २ D₂ ५ ६ सम (D₂ 'मु) पथत (for
 'बुध्यत) Dn₁ D₁ ४ ५ ६ ७ ८ प्रागेवसमबुध्यत

4 K₅ om (hapl) 4-5 — °) K₁ २ स गंगामुप
 स्पृश्य — °) K₃ N₁ B Dn D₁ 4 ५ ६ ७ पुण्यगन्धि
 K₃ B₂ Dn₁ D₁ ३ ४ ५ ६ ७ ८ M₁ २ ४ शुचि K₁ 2 D₅
 पुण्यगन्धवद् शुचि (K₁ 'चि), T G ब्रह्मर्षि प्रयत शुचि
 (T₁ G₁ 'चि) — °) S₂ उपसंपेदे — °) T G₁
 पाराशर्यो (for परमर्षिर्) K₁ मनोजव, Cd 'जव' (as
 in text)

5 K₅ om 5 (of v 1 4) — °) S आत्वा (for
 पश्यन्) — °) N₁ B₁ Dn₁ D₁ 4 ५ ६ ७ ८ तद्वतेन, B₂ ४
 Dn₂ [अ]नुगतेन, M₂ [अ]नुयतेन (for [अ]नुद्वतेन)
 — °) S K₄ Dn₁ D₁ ४ ५ ६ ७ सर्व (for सर्व) K₁ 2
 D₂ ५ साध्य, G₂ पाप, Cd भावं (as in text) — °)
 K₃ D₅ सर्वत्र, G₂ ५ सतत (for स तत्र) K₁ 2 D₂ ५

दिव्येन चक्षुषा पश्यन्मनसानुद्धतेन च ।
 सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५
 स स्नुषामब्रवीत्काले कल्यवादी महातपाः ।
 शापकालसवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६
 न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि ।
 रजो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ७
 उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
 शिवमाशास्त्र मे मातर्धुव्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८
 सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।

संख्य तमवबुध्य च, T G₁ सतत स तु (T₁ सम) तुल्यति

6 °) K₅ स्व (for स) S₁ damaged for ब्रवी
 त्काले कल्यवा Ca d oite काले (as in text) K₀ 2
 Dn₂ कल्पवादी, K₄ काल्य, B₂ सत्य; T G₁ 2
 कल्याणानि; G₃ कल्याणी तां, M₁ कालवादी Ca cites
 रूप, and Cd कल्य S₁ K₀ 2 4 D₂ ५ सना (for
 'तपा') — °) K₁ 2 B₁ उपाक्षिप्य, K₃ ५ B₁ अपा
 (for जवा) — °) S₂ क्षम, K₀ ३-५ N₁ B₂ Dn
 (for क्षमा), B₂ क्षम (for क्षम) K₄ T₁ M₂ उदी
 रयत्

7 Before 7, M₂ ins व्यास — °) K₅ पाण्डवै
 (for 'वे') — °) S₂ गांधारे, K₃ ५ ६ 'री K₄ B₄
 D₅ समम् (for क्षमम्) — °) K₁ २ D₂ राजा; K₁ ५
 राक्षि, B₁ २ कोपो, B₂ Dn₁ D₁ ४ ५ ६ ७ वचो, Ca d
 रजो (as in text) K₁ २ D₂ एष, K₃ एव; K₅
 एव, S चैव (G₂ चैतद्) (for एतद्)

8 °) S₂ उक्तास्यष्टा, K₀ उक्तास्यपि, K₂ उक्ता
 स्पृष्टा, K₃ ५ उक्तास्यष्टा (sic), K₄ उक्तास्य* S
 पुरोक्ता युद्धकाले स्व — °) K₅ शितम्, S जयम् (for
 शिवम्) S K₀ 4 N₁ आशाधि, K₃ ५ आशास्य, B₁ 2
 Dn₂ D₁ ३ ४ ५ ६ ७ आशास, M₂ आशास्य; some MSS
 आशास्य N₁ ते (for मे) S K₀ चानु, G₂ माता,
 M₂ तातर (sic) (for मातर) — °) M₂ युद्धमान स

9 °) K₃ ५ स (for सा) B₂ D₁ ३ ४ ५ ६ G₂
 वाच्यमाना, T₁ G₁ याच, M₂ ४ युच्य (for याच्य)
 — °) K₃ कालकाले; S युद्धकाले (G₂ 'ठ) K₁ Dn₁

[श्रीपर्व]

[श्रीपर्व]

उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९
 न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहम् ।
 सरामि भवमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ १०
 सा त्वं धर्मं परिस्मृत्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि ।
 कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ ११

गान्धार्युवाच ।

भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।

पुत्रशोकेन तु ब्रह्मन्मनो विह्वलतीव मे ॥ १२
 यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया ।
 यथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्यास्तथा मया ॥ १३
 दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौवलस्य च ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १४
 नापराध्यति बीमत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
 नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ १५

जयेषिणा, Ks s Gs जयेषिण S Ko s काले (Ks
 ली) पुत्रजयेषिणी — °) K1 s कृतवत्यसि (for उक्त))
 B कल्याणि (for गान्धारि) — °) Ko कृष्णस (for
 धर्मस) — After 9, K1 s D2 ins 39*

10 Ks om 10 — °) Ss Ko s B2 S चान्यतीतां
 (Ks सा), Ss Ks B2 चान्यतीता (B2 त), B1 s
 चात्यतीतां, D2s चात्यतीता, Ds चास ता ता — °)
 S1 Ko s अवि, S2 damaged (for अहम्) — For
 10th, S subst

36* वाचा व्यतीते मा क्रोधे मन कुरु यशस्विनि ।

[T2 वाच्ये, G1 वाच, G2 s कार्य, M2 (sup ins))
 वाचे (for वाचा) T1 M2 [अ]प्यतीते, M1 s 4 व्यतीते
 (for व्य) M2 मान (for मन)]

— G2 repeats 10th after 11th — °) Ss damaged;
 N1 B2 s Dn1 D1 s s s s तोषमाणायास, D2s भाष
 माणां त्वां, Ds 'माणाया; S 'माणां (T1) माण' हि
 — °) Ks प्रणिहिता, D2s D2 प्रणिहिता' S स्वामहं
 सत्यवादिनीं (T1 M2 नी, G1 M2 नि) — For
 10th, K1 s D2 subst

37* त्वैरेवमपि च कल्याणि सरामि सुवलामजे ।

[D2 वृषभामजे (for सुवरा)]

— After 10, S1 s (marg.) Ko s s N1 B Dn1 D1
 s-s s s S ins

38* विग्रहे वृमुले राज्ञा गत्वा पारमसत्तयम् ।

जित पाण्डुसुवैर्युद्धे नून धर्मस्ततोऽधिक ।

[(L 1) Ks तुमले S1 Ko s B1 Ds राज्य; B2
 राष, M2 राजा (for राषा) S1 Ko s S परम, B1
 जीवित (for पारम) — (L 2) Ks जित्वा, M2 जित
 (for जित) G1 पांडुसुते Ds शूरैः, T1 युद्ध (for
 युद्धे) S1 Ko s यतो, Ca d नून (as above), T2
 धर्मस्ततो (for स्ततो) S2 Ko s जय (for अधिक).]
 Ks N1 B Dn D1 s-s s s S cont K1 s D2 ins,

after 9

39* क्षमाशीला पुरा भूत्वा साध न क्षमसे कथम् ।

'अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जय' ।

[(L 1) K1 s शीलपरा, Dn1 शीलपुरा, G2 शीला
 धिका, G2 शीला कथ K1 D2 सत्तेन, Ks Ds सत्तेन
 (for साध न) T1 [S]धिका (for कथम्) — (L 2)
 Ks न हि (for जहि)]

11 K1 s D2 om 11th — °) S Ko s स्वधर्मं च,
 Ks s स्व च धर्म, N1 B Dn D1 s-s s s स्व च धर्म;
 Gs सा स्वधर्म Ks N1 T G परित्यज्य, Ds (before
 corr, marg sec m as in text) स्मृत्य (for 'स्मृत्य'
 — °) S Ko वाचा चोक्ता, Ks N1 B Dn D1 s-s s s
 वाच चोक्ता, T2 वाचचोक्ता Ks मनस्विनीं, Gs M2
 नी — After 11th, G2 repeats 10th — °) B2
 मा गच्छ, Ds सत्यम्; G2 क्षमय (for सत्यम्) Ks
 Gs M2 s राक्षारी, — °) Ks सत्यवादिनि, Ds 'नि'
 Ds दिष्ट सर्वोत्तरेते, S पांडवेषु सुवेपु ते

12 °) Ss नाभ्यसूयामि, Ko नाभिसूयामि — °)
 Ko नैताम्, D2s T G1 s M1 s नैताम् Ks s शापितु
 (for नश्यत) — °) S1 Ko s अत्र (for पुत्र) Ks s
 शोको हि, B1 शोके K1 महतो, K1 (m arg
 m) s s बलवान्, Ks बलवान्, Ds तु बलवान् (for
 तु बलान्) — °) Ks मतो (for मनो)

13 °) B2 यथैव, M1 यथापि (for यथैव) M2
 कुल्या T1 कौन्तेयो — °) T1 रक्षितव्यो, M2 रक्षति
 यास N1 B2 T G1 मया तथा (by transp), Ds
 ततो मया — Ko D2 om. (hapl.) 13th — °) N1
 B Dn D1 s-s s s T G M2 यथैव (for च) — °)
 T1 रक्षितव्यो N1 Dn D1 s-s s s T2 मया यथा,
 B1-s यथा मया, D2s तु ते तथा T1 यथा त्वां;
 G M2 यथा त्वां, M1 तथा यथा, M2 तथा त्वां

14 °) T1 G1 दुरासनापराधेन — °) K1 दुरासनेन

युध्यमाना हि कौरव्याः कृन्तमानाः परस्परम् ।
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ १६
यत्तु कर्मकरोद्गीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।
दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १७

शिक्षयाम्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अधो नाम्नां प्रहृतवांस्तन्मे कोपमर्धयत् ॥ १८
कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथंचन ॥ १९

इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ मीतवत् ।
गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ॥ १

अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः ।
आत्मानं त्रातुक्ामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २
न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्मेण स महाबलः ।

(s10); Dn1 सौबलउत्तेन (s10); D1 (before corr) 4
सौबलेन — °) T G1 दुर्योधनाभ्यां (for दुःशाम्)
— °) N1 (?) Bomb ed कृतो; D2 वृत्तो (for वृत्तो)

15 °) K3 5 T2 G नापगन्तोति — °) S भीमो
(for पार्थो) — °) B1 2 4 D1 6 8 9 च (for वा)
— °) S2 नैव, Dn2 D2 नैव, G2 न वै (for नैव)

16 °) S2 युध्यमानो — °) S1 Ko 2 3 5 B2 4 Dn
D1-4 6 8 9 T कृतमाना; N1 कृतनामा, G2 कृतमाना
— °) S2 निहित S2 सहितश्च, T G1 2 M वैर्हताश्च
K2 5 M चान्ये (for चान्यैस्) G2 निहतास्वैर्हताच्ये
— °) K1 2 D2 5 तच्च (for तत्र) D2 नास्ति प्रिय

17 °) B Dn1 D1 2 4 6 8 9 किं तु; M यत्र (for
यत्तु) S2 यत्तु कर्मकरोद्गीमो (s10) — °) K1 2 Dn1
दुर्योधन (for 'न') — °) Dn1 युद्धं M2 महामनः
— After 17, Dn1 reads for the first time 19th,
repeating it in its proper place

18 °) K1 2 D2 शिक्ष (D2 'ह्य)याम्यधिक; K2 5
शिक्ष (K2 'ज्य)या चा, G1 शिक्षयाद्या, M1 शिक्षया-
म्य M1 2 4 वीर (for ज्ञात्वा) — °) M1 स्वरत्न
(for च) — °) S1 Ko 2 4 N1 B Dn D2 6 (by
corr, before corr as in text) नाभ्या; K1 2 D2 S
नाभे; D2 नाभि The next word is damaged in
S1 K2 5 अवर्धत (K2 'त'), B2 अवर्धयत्, D2
T G1 अतीव हि K1 2 तन्मे कोपयतीव ह, G2 5 M
तन्मा (G2 स मा, M1 तन्मे) कोपयतीव हि

19 °) K2 B2 तु; K4 स्व; S हि (for नु)

K1 धर्मं, K2 5 धर्मो (for धर्म) K2 5 धर्मेण, S
धर्मज्ञा (for 'ज्ञे') — °) S1 समु**; K2 5 समु
द्दिष्टो, Dn1 'ष्ट' S1 damaged; S2 Ko 4 महर्षिभिः
K2 महात्मनि (for 'भि') — Dn1 reads 19th for
the first time after 17 — °) त्यजेयुरा 19 is damaged
in S1 — °) S2 प्राणहेतु, K2 'होता

Colophon — Sub-parvan D2 श्लोप (s10), all
the rest स्त्री — Adhy name K1 M1 2 4 गाधारी
वचन, G2 गाधारीवचनदर्शन — Adhy no (figures,
words or both) S2 K1 S 13 (as in text), N1
Dn1 D2 6, B1 (see m) 99 (!) — S1oka no
N1 21, D2 59

14

1 °) S2 त श्रुत्वा K1 2 तस्य (for तस्या) — °)
K1 [S]प्य, B1 [S]ति- (for स्य) D2 G1 3 मीत
वान् — °) S2 गाधारी वचन चेद — °) K1 सानु
मय N1 तथा (for तदा)

2 Before 2, M ins भीम (M2 भीमसेन) — °)
S2 त्रासस्तत्र, K2 5 त्रासानु स; G2 ह्यात्मार्थं तु Cd
तत्, Ca oites तत्र (as in text) D2 हत, G2
कृतं (for कृत) — °) S Kc 4 तन्मे क्षन्तुमिहार्हसि

3 °) G2 5 ह्यभि (for न हि) Dn1 n2 (marg)
D1 4 6 8 9 धर्मेण (for युद्धेन) S2 पुत्रास्ते — °) N1
B Dn D2 2 4 6 8 9 पा (Dn1 प) तितोसौ, S धर्म
(M1 'र्ये)ण सु- (for 'ण स) — °) K2 वय, G2 5

शक्यः केनचिदुद्यन्तुमतो विषममाचरम् ॥ ३
 सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धे च वीर्यवान् ।
 मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति चैतत्कृतं मया ॥ ४
 राजपुत्रीं च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
 भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ॥ ५
 सुयोधनमसंगृह्य न शक्या भूः ससागरा ।
 केवला भोक्तुमस्माभिरतथैतत्कृतं मया ॥ ६

तच्चाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुपाचरत् ।
 द्रौपद्या यत्सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ७
 तत्रैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽन्व ते सुतः ।
 धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्म समये तदा ॥ ८
 वैरमुद्धुक्षितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत् ।
 क्लेशिताश्च वने नित्यं तत एतत्कृतं मया ॥ ९
 वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे ।

शक (for शक्य) S Ko 4 T2 G1 उद्धुत्, K5 उद्धुत्, N1 युद्धते, T1 उधर्षो; G2 उद्यंतम्, M1 युद्धन् (for उद्यन्तुम्) K8 B1.2 Dn1 D1 4 6 8 9 न शक्य (K8 'क्य' केनचिद्धुत्, Dn2 न शक्य' केनचिद्धो दुम् —^a) N1 ततो; S तस्माद् (for अतो) Ca d cite विषमम् (as in text) K4 आचरन् K8 5 मनो विषयमाचरन् — After 3, K1-3 5 N1 B D1 3 4 6 8 9 T1 G M1 3 4 ins

40* अधर्मेण जित् पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः ।
 निहृताश्च सदैव स्म ततो विषममाचरम् ।

[(L. 1) T1 G1 तेनापि च (for तेन चापि) — (L. 2) K2 विकृताश्च; K8 5 निहृता च, G1 तश्च K8 5 G2 सदै (G2 'दै') वास्मात्, B1 2 D1 3 4 6 8 9 G8 सदै वास्म, T1 G1 सदैवाश्च K1.2 आचिर K8 5 ततो विषयमाचरन् (sio) (for the post half)]

4 ^a) S2 सैन्ये सैको, Ko G8 सैन्यस्य को, B2 D8 M2 सैको (sio) K2 D4 [S]वशिष्टो, G2 प्रविष्टो, G8 M8 विशिष्टो S2 [S]ह (for अय) Dn2 सैन्यसैनिकशिष्टोय —^b) K1.2 रणे युद्धेन; K8 5 N1 B Dn D1-6 8 9 T1 G2 गदायुद्धेन — K1 2 [D2 om 4^{ad} —^a) D5 नो (for न) K8 5 मोहयित्वाहवे प्राय, T G1.2 M2-4 न त्यक्ष्य (G2 क्षस्य, M2-4 क्षास्य) ति हस राज्यम्, G8 नादास्यति हतं राज्यम्; M1 न कांक्षति हित राज्यम् —^a) Ko N1 B Dn D1 3-8 9 वै सत्, K8 5 M चैव, T G चैव K8 5 मया कृत (by transp)

5 G2 om (hapl) 5-6 G8 om 5 S2 reads 5 on marg —^a) T1 G1 M एकपत्नी, T2 एकपुत्री (for राज) —^a) K8 5 स, B3 य, D8 वै (for यत्)

6 G2 om 6 (cf v 1 5) —^a) B1-3 Dn1 D2-5 दुर्योधनम् (for सुयो) T1 G1 च संगृह्य, T2 त्वसमृत्यु, M असह्य (for गृह्य) —^b) Dn2 भू (for भू) K1

3 5 ससागरा, K4 समाचर, T1 न सागरा — After 0^{ab}, S2 reads 7^{ab} —^a) S2 न बलाद् (for केवला) —^a) T1 G1 M इति (for अतश्च) Dn2 स्वेतत् (for चैतत्)

7 For the incident, of 2 63 12, S1 Ko 4 om (hapl) 7-9 S2 reads 7^{ab} after 6^{ab} —^a) S2 B3 D1-4 6 8 9 तथापि, K8 5 तथा च, B3 यद्यापि, T1 G2 5 तत्रापि (for तच्चापि) Dn1 तथापि प्रिय, G2 तच्चास्य प्रिय —^b) K5 पुनस् (for पुत्रस्) K8 5 समुपाचरन्, N1 B Dn D1.8.9 6 8 9 T G1 M1 दा चरत्; D5 पात्रवत्, G8 M2-4 दाचरन् —^a) K2 अदर्शत; K8 'शंयन् T1 G1 स्वमूरुमपि (G1 'भि') दर्शयत्, T2 स्वमूरुमविदर्शयत्

8 S1 Ko 4 om 8 (cf v 1 7) —^a) N1 B D1-6 8 9 सदैव; G8 (anf' l'n) समाया (for तत्रैव) —^b) K1 दुराचारोऽधिके, K8 5 'रौधिका; N1 रश्च ते B8 दुराचारसुतेसुते (sio) —^a) T1 G1 M1 स्वेव, T2 स्वेव, G2 5 M2 8 स्वेव (for वैव) —^a) T2 स्थिता स्म; M1 स्थितोस्मि S पुरा (for तदा)

9 S1 Ko 4 om 9 (cf v 1 7) —^a) K1-3 5 D2 उद्धुषितं (K5 ते), N1 उद्धुषित, B D1.2-3 5 उदीपित, Dn1 उद्धुषित, Dn2 संयुजित, T G1 M सधुक्षितं, G2 सरक्ष्यते, G8 सत्यक्षित, Cd उद्धु (as in text) K8 5 राज्ञे, G8 राज्ञी, Ca. d राज्ञि (as in text) —^b) B2 transp पुत्रेण and तव S2 धर्मसत् (sio), D1 T G यन्महत् —^a) K1 2 Dn2 D5 G2 8 क्लेशिता स्म S [S]त्यर्थ (for नित्य) —^a) S तस्माद् (for तत)

10 ^a) K1 2 D5 S (except M1) [अ]स्मि (for [अ]स्य) N1 B4 D1.5 6 8 9 गता, Dn2 T1 M1 गत (for गत) —^b) D2 मया (for रणे) —^a) S2 राज्ये (for राज्य) T1 G1 युधिष्ठिरे प्राप्ते, G8 'धिर प्राप्ता —^a) S विगत (G2 हि गत; G8 विहृत) (for च गत)

राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयं च गतमन्यवः ॥ १०
गान्धार्युवाच ।

न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशंससि मे सुतम् ।
कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भापसे मयि ॥ ११
हताश्वे नकुले यत्तद्वृषसेनेन भारत ।
अपिबः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम् ॥ १२
सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्यजनसेवितम् ।

11 K₁ श्रीगान्धार्युवाच —^a) K₀ G₂ न तस्यैव,
K₁ नरस्यैष, K₂ ५ तत्तश्चैष, T₂ न तस्यैव G₂ शपस्
(for वधस्) T₁ G₁ न तस्यैवविधस्तात —^b) T₁ G₁
यं (for यत्) M₂ om मे सुतम्

12 For the incident, cf. B 8 83-85 —^a) K₁ २
D₂ हताश्वे (for 'श्वे) K₁ यत्र, N₁ B Dn D₁ २ ४
० १ १ यत्तु (for यत्तद्) G₂ हतश्च नकुलो यत्तो, C_v
as in text —^b) M₂ हतं (for वृषं) K₁ भारत
K₂ वृषभेनेन भारत, C_v as in text —^c) G M₂
अपिबत्, M₁ 'वं T₂ G₁ १ M सखे

13 ^a) K₁ २ D₂ ५ स सद्भिर् (for सद्भिर्वि) —^b)
S₁ K₀ ४ अवाप्य (for अनार्यं) Dn₂ परि- (for
-जन) G₂ समर्त (for -सेवितम्) —^c) S₁ K₀ २ ४
क्रूर S₁ K₀ ४ D₂ ५ कर्माकृत्यास्; K₁ २ 'कृया, K₂
N₁ B₁ D₂ १ T₂ G M₁ 'करोत् S₁ २ (sup line)
K₀ ४ B₂ Dn D₁-४ १ १ १ T₂ G₂ M₁ तस्मात्, G₂ तत्त्वं
(for कस्मात्) K₅ क्रूर कथास्त्वं कस्मात्त्वं (sio) —^d)
K₁ २ तदयुद्धं, G₂ १ M₂ तवायुक्, M₁ २ तवायुक्,
M₂ न ते युक्त K₂ T₂ M₁ २ वृकोदर K₅ अयुक्त
च वृकोदरां (sio)

14 T G₁ om the ref S₂ K₄ G₂ १ M₂-४ भीम
—^a) B₁ अन्यसापि; D₂ अनश्यापि G₂ च (for न)
—^b) T₁ G₁ स्वयं (for स्वकम्) —^c) K₁ यथै
वात्मा, K₂ यथावात्मा, K₅ तस्यैवात्मा, G₂ यथा
वात्मा —^d) K₅ विशेषा (for विशेषो) S₁ न
विशेषोस्ति कश्चन — After 14, S reads 16, followed
by 43*

15 S reads 15 after 43* —^a) G₂ रुधिरान्
(for 'रं) S₁ K₀ ४ मेव्यतिक्रान्तं, K₂ ५ नाप्यतिक्रामद्
(K₅ 'म), S नातिक्राम (G₂ कटे) —^b)
S₁ K₀ दतोष्ट मेव (K₀ मे स्व), K₁ अतोष्ट मेव (sio),
K₂ ५ दतोष्ट मे स्व; K₄ दतोष्ट मेव, N₁ दतोष्टादु,
B D₁ ० १ १ 'ष्टादय, Dn अतोष्टादय, D₂ corrupt;

क्रूरं कर्माकरोः कस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १३

भीमसेन उवाच ।

अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम् ।
यथैवात्मा तथा आता विशेषो नास्ति कश्चन ॥ १४
रुधिरं न व्यतिक्रामदन्तोष्ठं मेऽम्ब मा शुचः ।
वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ ॥ १५
हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ।

D₂ आताक्षमस्व (sio), D₄ दतोष्टादेव; D₅ 'ष्टं मेव;
T₁ 'ष्टां मे च, G₁ M₁ २ 'ष्टान्मेव, G₂ 'ष्टावव Cnp
दतोष्टात् K₅ [अ]शुचि, Dn₁ D₂ G₂ शुच (for
शुचं) — K₁ २ D₂ ins 42* after 15^{ab}, and om.
15^c-16^d —^c) S हि (G₂ [अ]पि) (for तु) G₂
यत्त्वैतत् (for तद्वेद) K₅ corrupt. —^d) T G₁ १
M₂-४ यथावत्कुलनदिनि (T₁ G₂ M₂ 'नी), G₂ तथान्य-
कुलनदिनि, M₁ कुलनदिनि मा शुच — After 15, D₄
ins 42*; while S ins after 15

41* मा कृया हृदि तन्मातर्न तत्पीत मयानघे ।

[T₂ G₁ कृया (for कृया) G₁ इति, G₂ ब्रूहि (for
हृदि) T₁ मार्ये, T₂ मान्ये (for मातर्)]

16 K₁ २ D₂ om 16 (of v 1 15) S₁ K₀ ४ om
16^c-17^b S reads 16 after 14 —^c) S₂ विद्वानां
(for आं) K₂ ५ च प्र (for संप्र) D₂ हृष्टो नो
(for हृष्टानां) T G₁ शत्रूणां तु प्रहृष्टानां; G₂ १ M
भारतानां प्रहृ (G₂ 'वि)ष्टाना —^d) D₄ स (for स)
G₁ M₁ ज्ञितो (for जनितो) — D₂ १ ins after
16 K₁ २ D₂ (all om 15^c-16^d) after 15^{ab} D₄
after 15

42* यत्तु संज्ञामकरव पियाम्यसृगह रुपा ।

दन्तोष्ठ नाभिक्राम रुधिर मे च मा शुच ।
नासृक्पातुं स्वया शक्य मम सम्राममूर्धनि ।
वृथा गर्जसि मृतस्त्व नित्योयस्तोयदो यया ।
तदेव ब्रुवमाणस्य तव सुनोऽल्पचेतसः (sio) [5]
विभिन्न हृदय पीत राक्षस्या मम मार्यया ।

[K₁ २ D₂ ४ om lines 1-2 — (L 1) D₂ यां तु
(for यत्तु) — (L 2) D₂ जैव (for मे च) — (L 4)
D₂ रुपा (for कृया) — (L 5) D₂ तदेव ब्रुवमाणस्य
(for the prior half)]

On the other hand, S ins after 16

आदृणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥ १६

केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते ।

क्रोधाद्यदभ्युतं चाहं तच्च मे हृदि वर्तते ॥ १७

क्षत्रधर्माच्च्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः ।

प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥ १८

न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितम् ।

अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ॥ १९

गान्धार्युवाच ।

वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निघ्नंस्त्वमपराजितः ।

कस्मान्न शेषयः कंचिद्येनाल्पमपराधितम् ॥ २०

संतानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ।

कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता ॥ २१

शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि ।

न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

43* न प्रतिज्ञामकरव पिबान्यस्यगरेरिति ।

[T₁ G₁ ins. भीम before the line T₂ त, G₂ त, M₂-4 यत् (for न)]

— After 43*, S reads 15

17 For the incident, of 2 61 46 S₁ Ko 4 om 17^{ab} (of v l 16) — ^a) K₁ s s D₂ M₁ परामर्शो, D₂ D₂ s 'मर्षे' — ^c) K₂ s M₂ अश्रुवश्च, M₂ s अश्रव (for अश्रुव) K₁ s D₂ s चाह (for चाह) G₂ क्रोधाद्यद्वैपदी चाह, G₂ क्रोधाद्यद्वैपदीचापि — ^d) K₂ तत्र (for तच्च) T G₁ तच्च मे क्षतमर्हसि (T₁ ति)

18 ^a) S₂ धर्माच्च्युते, Ko 2-5 B₁ D₂ D₂ s T₁ G₁ 'धर्मच्युतो, K₁ D₂ 'धर्मच्युतो, D₂ धर्मच्युते, G₂ धर्मच्युते — ^b) S₂ भवेय (for य) — ^c) K₂ s प्रतिज्ञाम्; K₂ ज्ञा ताम्; G₂ ता प्रतिज्ञाम् (by transp) K₂ T₁ अनास्तीर्य D₂ om from मनिस्तीर्य up to पुत्रा (in 19^c) — ^d) S₁ damaged

19 D₂ om up to पुत्रा (of v l 18) S transp 19^{ab} and 19^{cd} — ^a) T₂ ता (for न) B₁ s मम (for माम्) T₁ G₁ अर्हसि (for 'सि) S (except T₂) कस्याणि (for गान्धारि) — ^b) D₂ दोषे वा, D₂ त्व दोष, G₂ पापेन; M₁ शोकेन (for दोषेण) — ^c) N₁ अनिगृह्य — ^d) G₁ नास्मासु (for अ') K₂ [अ]नयकारिषु, N₁ B D₂ D₂ s s s s T₁ पराधिषु — After 19, K₁ s D₂ D₂-s s s ins

44* अधुना किं तु दोषेण परिशङ्कितमर्हसि ।

[K₁ D₂ D₂ s s तु (for तु)]

20 ^a) K₁ वश (for शत) K₁ पुत्र निघ्नस्य, K₂ D. पुत्रा निघ्न (D₂ घ्न)स, B₁ पुत्रादि घ्नस्य S₁ Ko M₂ अपराजित, K₂ s धिन (for जित) T₂ निघ्नस्य

त्वं पराजित (for ^b) — ^a) K₂ नस्मान्, T तेन (for कस्मान्) S₁ K₁ s D₂ G₁ M नाशेषय', Ko नाशेषया; K₂ यत्, B₁ D₂ s s s s न शेषये', D₂ नाशेषये', D₂ न शेषयव'; T₁ मा शेषये', T₂ माशेषय', G₂ s नो शेषय (G₂ ये) K₁ s B₁ D₂ s T₁ G₁ किंचिद्; K₂ T₂ G₂ कश्चिद् (for कंचिद्) N₁ कस्मान्न शेषं कुरुष्वे, G₂ कस्मान्न शेषित कश्चिद् — ^a) Ko अपराधिनं; K₂ D₂ s 'पराजित (for 'धितम्) K₁ येनापि मपराजित (sic), K₂ s यमत्र नपराधिनः; N₁ तेषामन्धपापराधिना, D₂ तेषामपराधिन (sic), G₂ as in text

21 ^a) S₁ K₂ समानम्, S₂ समानम् — ^b) S₁ Ko-s D₂ D₂ s हवराज्ययो', M हितकाम्यया — ^c) D₂ द्विपस्य (for द्वयस्य) S नाशेषय' कथं य (G₁ य)-धितम् — ^d) N₁ B₁ यष्टिरेको न वर्जित, S एकामध- (T₁ G₁ को वृद्ध; G₂ कामस्य, M₁ 'कां धर्म) युगस्य वै

22 Before 22, M₂ ins वैश' — ^a) N₁ वशे (for शेषे) M₂ व्यवस्थिते (for ह्यव) S₂ K₂ तत्र; B₁ चात्र (for तात) D₂ शेषेष्वप्यवस्थिते तात (sic). — S₂ reads 22^b on marg — ^b) K₁-s अतिके S पुत्राणामन्तकेषु च (G₂ वा) — ^c) K₂ s नामदुःख, T G M₁ s मंददुःख (G₂ 'खा), M₂ s मंददुःखं च (for न मे दुःखं) S₁ K₁ भवेदेतद्, S भवेदय (M₂ s 'व्ये) — ^d) S₂ K₂ N₁ B D₂ D₂ s s s s आचरे - K₁ s 'रेत्, D₂ रे, G M₁-s 'र (for 'र)

Colophon om. in S Ko 1 s N₁ B D₂ D₂-s s s — Sub-parvan K₂ s s S स्त्री — Adhy name T भीमानुवचन G₂ M₁ भीमानुवचन, M₂ s भीमानु नयवचन — Adhy no (figures, words or both) K₂ 15, S 14 (as in text)

१५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
 क स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवर्धदिता ॥ १
 तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 युधिष्ठिर इदं चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।
 शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ ३
 न हि मे जीवितेनार्यो न राज्येन धनेन वा ।
 तादृशान्सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्रुहः ॥ ४
 तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षगतं तदा ।

नोवाच किञ्चिद्गान्धारी निःश्वासपरमा भृशम् ॥ ५
 तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।
 युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।
 अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ॥ ६
 ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।
 तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्रासुदेवस्य पृष्ठतः ॥ ७
 एवं संचेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत ।
 गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् ॥ ८
 तया ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरम् ।
 अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां पृथुलवक्षसः ॥ ९

15

1 M₂ om the ref —^a) G₂ उक्ता (for उक्त्वा)
 T₁ G₁ तमेवमुक्त्वा गांधारी —^a) S₂ क सा, Dn₁
 कृत- (for क स) Dn₂ सक्रोधात् G₁ कासौ राजेन्द्र
 सक्रोध —^a) G₁ 'वर्धदित'

2 ^a) K₅ तान्; Dn₁ D₄ G₈ तम् (for ताम्)
 K₁ २ अपि (for अमि) S कौंतियो (for राजेन्द्रो)
 —^b) K₅ कृताञ्जलि —^c) S₂ त्विदं चैना, K₁ २
 D₄ २ त्विदं चैना, K₅ इदं चैनं, T G₁ तु गांधारी,
 M₁ इदं स्वेना.

3 Before 3, T G₁ ins युधिष्ठिर T₁ om. (hapl)
 3^{ab} —^a) S Ko-2 4 D₂ २ ह्यहं पापस; K₅ २ M₁
 नृशलोय —^a) T₁ शापार्ह K₁ २ नाश —^a)
 K₅ हेतु भू (sio), N₁ Dn₂ तिष्ठाम्येव, T₁ हेतुभूत
 G₁ शपेष् (for शपस्व)

4 ^a) K₅ जीवितेनार्ये (for 'नार्यो') Ga d oite
 अर्थ (as in text) —^b) T G₁ सुखेन (for धनेन)
 K₁ २ Dn₂ M₁ २ ४ च (for वा) —^a) S₁ K₄ मूढ
 स्येह, Ko 'स्येव, K₂ 'स्य च, K₅ 'श्वास्य, N₁ 'स्या
 शु, B₁ 'स्याव; T G₁ M प्र (T G₁ सु) मूढस्य, G₂ २
 तादृशस्य (for मूढस्यास्य) T₂ सुहृद्रुह K₁ २ D₅
 मूढस्य (K₅ 'श्च) सुहृदद्रुह

5 ^a) D₅ तदेव (for तमेव) K₁ २ वीर, K₅ २
 भीरु, D₅ lacuna (for भीत) —^b) S सनिकर्षगत

K₄ तथा; Dn₁ सदा (for तदा) —^a) K₅ गांधारी
 Dn₂ ज्ञात्वा कथंचिद्गांधारी —^a) K₅ विश्वास, some
 MSS निश्वास K₅ २ परम S Ko-2 4 Dn₂ D₅ [स]
 भवत्, K₅ २ वच्, B₁ २ ४ नृप, S नृप (for भृशम्)
 D₂ निश्वासपरमार्तवत्

6 ^a) Ko तस्य चानत —^b) K₁ Dn₁ निपतिष्यति
 —^a) K₁ २ Dn₁ G₂ नृपते (for 'तेर्' —^b) S₁
 K₁-२ २ N₁ B Dn D₁-२ २ २ T₂ G₈ (?) द्वीर्ध (for
 धर्म-) K₁ दर्शिन, Dn₂ 'दर्शनी —^a) K₅ २ अगु
 ल्याग्राणि, M₂ 'ल्यग्राणि —^a) K₂ M₂ देवि K₅
 यद्यतरेण, K₅ २ पदा (K₅ 'दा) तरेण, G₈ पादातरेण

7 ^a) K₄ ततोय (for तव स) K₁ कुनकी, Dn₂
 'की G₂ भूयाद् (for 'भूतो) —^b) K₅ नखी,
 D₁ २ २ २ 'तमो (for नखो) K₁ D₂ २ [s]भवत्;
 M₂ ४ नृप (for नृप) —^a) S Ko 4 Dn₁ तद्,
 K₅ २ तौ, G₂ तान् (for त) K₅ चार्जुनो, D₅ M₂
 [अ]र्जुनो (submetric), T₁ G₁ २ M₂ ४ [अ]र्जुनो,
 G₂ चार्जुनो (for चा) K₅ [s]पृच्छद् (for स्त)
 —^a) K₄ पश्यत् (for पृष्ठत)

8 ^a) S Ko 4 सविष्टमानास, K₅ २ S (except G₂)
 सवेष्टमाना (K₂-२ 'ना) स —^a) K₂ गांधारी K₁ २
 विगत (K₂ 'त) क्रोधा, G₂ 'तत्रासात्, G₂ 'ततोया
 (sio) (for तक्रोधा) —^a) Dn₂ शांत्वयामास

9 S₂ reads 9^{ab} on marg —^a) K₂ २ अयात्ते;
 G₂ २ ते तदा, M ते तया (by transp) K₂ G₂

चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान्सा पुत्राधिमिरमिभुता ।
 चाप्पमाहारयदेवी वक्षेणावृत्त्य वै मुखम् ॥ १०
 ततो बाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तथा पृथा ।
 अपश्यदेताञ्छस्त्रैर्षैर्बहुधा परिविश्रितान् ॥ ११
 सा तानेकैकशः पुत्रान्संस्पृशन्ती पुनः पुनः ।
 अन्वशोचत दुःखार्ता द्रौपदी च हतात्मजाम् ।
 रुदतीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि ॥ १२

'ज्ञाना, Dn1 ज्ञात (for ज्ञाता) T G1 ते पादवा अनु
 (G1 'पि)ज्ञाता —^b) K5 वीरमातरा, S वीरमातरा
 (T रा) —^c) K0 अन्यगच्छति, K1 अन्यगत
 (sio), G1 ३ अभ्यागच्छत —^d) T1 G1 पृथुल; Ca d
 पृथुल (as in text) K1 लोचललोचना (sio), D2
 लोचना (for चक्षस) Dn2 पृथया पृथुवक्षस

10 ^a) K2 वीरस्य, M1 चिर तु (for 'चिरस्य) K0
 T2 G2 ३ M पुत्रा (M2 'त्रा)स्तान्, B2 Dn1 D1 ३ ४ ६
 ३ ३ सा पुत्रान् (by transp) — M2 om. (? hapl)
 10^b-12^a —^b) S2 K0 B4 G1 ३ M2 पुत्रादिभिर्, N1
 गात्रादिभिर्, T1 पुत्रार्थिभिर् K3 ३ परिभुता (for
 अभि) —^c) S1 K2 आहारयद्, K2 आहोरय; K5
 आहारयेद् G2 ३ M (M2 om) तीव्र (for देवी) T
 G1 चाप्पमाहारयामास —^d) S1 damaged

11 M2 om 11 (of v 1 10) —^a) D4 वाक्य
 (for बाष्प) —^b) K1-३ ३ N1 B1 पुत्रैस्तथा, B1-३
 Dn D1 ३ ४ ६ ३ ३ पुत्रेण वै —^c) S1 damaged S2
 B2 T2 G1 ३ M (M2 om) एतान्, G2 एन (for
 एतान्) K1 शत्रौचैर्; K3 ३ शत्रौचैर् —^d) बहुधा
 is damaged in S1 S1 *विग्रहान्; S2 K1 D2 ३
 क्षतविश्रितान्, K0 ४ परिविश्रितान्, Dn1 वीक्ष्य तान्,
 D2 विपरिक्षितान्, T2 परिविश्रितान्

12 M2 om 12^a (cf v 1 10) —^a) S2 D2 स
 (for सा) M2 तत्र (for पुत्रान्) —^b) S2 सस्य
 नती, M2 सपृच्छती —^c) K0 अन्वशोचति; N1
 अनुशोचत, D2 अन्वा T2 G2 दुःखार्ता S2 अशोचत
 सुदुःखार्ता, D2 अन्वशोच नदुःखार्ता (sio) —^d) K0 ४
 च सहात्मजा, K2 S (except M1) निहतात्मजा —^e)
 K1-३ B2 Dn D1 ३ ४ ६ ३ ३ T G1 M2 ४ रुदतीम् K5
 बाष्पैर्यी (for पाञ्चालीं) —^f) G2 तदर्शी, G2 दृष्टे
 (for ददर्श)

13 S K0 ३-३ N1 B Dn2 M1 om the ref D1
 (by corr marg ecc m, orig as in text)

द्रौपद्युवाच ।

आर्ये पौत्राः क्व ते सर्वे सौमद्रसहिता गताः ।
 न त्वां तेऽद्यामिगच्छन्ति चिरदृष्टां तपस्विनीम् ।
 किं नु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।

ता समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचना ।
 उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककर्षिताम् ॥ १४

कुसुवाच, D4 कुंस उवाच (sio), D5 (orig, by
 corr marg ecc m as in text) ३ कुसुवाच, T
 पाचाली (for द्रौपदी) —^a) S1 K N1 B2 ४ Dn D1
 ३-६ ३ ३ T2 G पुत्रा (for पौत्रा) Dn1 कृते, T G1
 हता, G2 ३ च मे (for क्व ते) —^b) G2 हता (for
 गता) —^c) Dn1 तत्त्वा (sio), D2 नत्वाद्, G1
 नीत्वां, G2 ३ M2-४ न त्वा (for न त्वा) S1 K (except
 K2) G2 तेषामपि, G2 तेषां (m/ l/n पुत्रा, gloss ?) चि
 (for तेषामि-) —^d) S1 G2 चिर दृष्टां, K3 ३ N1
 B2 D1-३ ३ ३ T G1 चिर दृष्टां, G2 M1 चिर दृष्टाम् (sio)
 K5 तपस्विनि, T G2 M अनिदिते, G1 [अ]भिनिदिते;
 G2 त्वनिदिते, Ca d तपस्विनीम् (as in text) —Before
 13^{or}, D2 ins द्रौपद्युवाच —^e) K2 D2 तु (for तु)
 S1 K0 ४ वा, K1 २ D2 S मे (for वै) —^f) D2
 शुभे (for सुतैर्) S वरै (for मम)

14 All MSS (except D2 G1) om the ref
 —^a) D2 om (hapl) यामास —^b) K1 laouna,
 M2 पृथा (for पृथा) S1 K0 ४ Dn2 D2 T1 G1 ३ M
 पृथुल (T1 G1 'ळ)लोचनां, K5 लोचना —^c) N2
 दत्थाय (for 'प्य) Dn2 वै, D2 च (for तु) S
 दत्थाप्याकेन रुदती (G2 ३ M2 तीं) —^d) S1 K1
 रुदती; K0 ३ Dn D2 ३ ३ T G1 M2 रुदती, G2 सुदरी,
 G3 सुदती N1 पुत्र (for शोक) S1 K0 ४ N1 B
 Dn D1 ३ ४ ६ ३ ३ कर्षिता; S (except M2) लालसा

15 ^a) S1 (sup l/n as in text) ३ K1 ४ D5 तथैव,
 T2 तथैव (for तथैव) K0 सहिताम्, K5 'तां, B2
 [अ]नुगता (for सहिता) Dn1 कापि, S तत्र (for
 चापि) —^b) G2 अनुगता B2 D1 ४ ६ ३ ३ नृप
 G2 तदा, G2 M1 तथा (for पृथा) —^c) K0 ३ ४
 D5 गांधारी G2 अन्वशोचत गांधारीम् — K5 om.
 (hapl) 15^d-16^a —^d) N1 B2 T1 G आर्तस्वरा (for
 त्रा) S K1 ४ तदा (S2 'था, K4 त) कुंती यश
 स्विनी, K0 ३ D2 ३ तदा कुंती (K0 तीं) यशस्विनीं

16 S K0 ४ om 16^a K5 om 16^a (cf v 1. 15).

तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता प्रथा ।

अभ्यगच्छत गान्धारीमातामार्ततरा स्वयम् ॥ १५

तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम् ।

मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम् ॥ १६

मन्ये लोकादिनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।

अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाद्धोमहर्षणः ॥ १७

इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।

असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ॥ १८

तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।

मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः ॥ १९

यथैव त्वं तथैवाहं को वा माश्वासयिष्यति ।

ममैव ह्यपराधेन कुलमभ्यं विनाशितम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामाविकर्तनम् ।

अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥ १

पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।

Before 16, K₁ s D₂ s ins गांधार्युवाच, Bom. ed वैशंपायन उवाच —^a) K₁-s s N₁ D₂ s s कुत्वा (for वध्वा) K₁ s s N₁ B₁ s T G₁ M यशस्विनी, Dn₁ D₂ सपस्विनी — Before 16th, S₁ Ko s ins गांधारी उवाच —^a) K₅ सैव (for मैव) K₅ s N₁ B₁ D₂ s दुःखार्ता, Dn₂ दुःखार्ता, G₁ शोकार्ता S₁ Ko s मैवं (Ko 'व) मू पुत्रशोकार्ता, S₂ मैवं मू पुत्रि दुःखार्ता, K₁ s D₂ s पुत्रपौत्रादिशोकार्ता (K₂ 'ता), B₁ s मैव पुत्राभिदुःखार्ता, M₁ मा मैव पुत्रशोकार्ता —^a) G अति- (for अति)

17 ^a) K₁ s मर्त्यलोक (K₂ 'के), D₂ मृत्युलोक (for मन्ये लोक) S₂ मन्ये लोकादिनाशाय —^a) D₂ काल (for काल) K₁-s s B₁ D₂ s -चोदित, M₁ -चोदित —^a) B D₂ अवश्य (B₁ s 'स्य) भावी, G₂ अवश्यं संभावी (hypermetric) K₅ संप्राप्ता, M₂ 'क्षेय —^a) T₁ स्वभावी, T₂ G₁ s स्वभावो, G₂ स्वभावो, M₁ s स्वभावी, M₂ स्वभावो, M₃ स भावी (for स्वभावो) K₅ लोमहर्षणा, S रोमहर्षण

18 For the incident, of. 5 128 52 —^a) M₂ इत्थं (for इत्) T₁ G₁ तु (for तत्) —^a) S₁ K₄ कृष्ण (for कृष्णे) K₁ s Dn₁ D₂ s असिद्धार्ये गते कृष्णे, M₁ 'द्वा ननु चेकृष्णे —^a) S₁ Ko s महीपति, B₂ s महापु (G₂ 'द्वि) ति (for 'मति)

19 ^a) S₁ Ko s D₂ अस्मिन् (for तं) K₁ अप- परिहार्येषु, K₅ अनपिपर्यर्थे, G₂ अपरिमान्यर्थे K₂ D₂ तु (for अर्थे) —^a) K₁ G₂ व्यतीते वा, K₃ D₂ 'ते उ; K₃ 'तेषु — D₂ repeats 19th-20th after 20th

—^a) M₁ माहवा (for मा शुचो)

20 ^a) D₁ s s तथैव (for यं) S₁ Ko s s D₂ s transp स्व and [अ]ह —^a) S₁ Ko s को नाह; B₁ T₁ G₁ M₁ s s को नाम्, B₁ को नाम, T₂ को मम; G₂ कोयम् (for को वा मा) — After 20th, D₂ repeats 19th-20th —^a) T₁ G₁ चापराधेन, G₂ त्वप (for ह्यप) —^a) S₂ कुल साम्, K₁ s वचमस्य, Dn₁ कुलममे, D₂ 'मद्य, S 'मेतद् (for 'मस्य)

Colophon — Sub parvan All MSS की — Adhy name K₁ s D₂ s प्रयापद्वसमागम, G₂ M₁ s द्वौपदीसमाश्वासन — Adhy no (figures, words or both) S₂ K₁ 14, K₂ 16, N₁ D₂ s (see m) 7, B₁ 100 (?), S 15 (as in text) — Sloka no K₁ s 99, D₂ 5

16

1 Before the ref, B₂ ins अथ स्त्रीविलापपर्व K₁ श्रीवैशंपायन —^a) S₁ Ko s हि (for तु) —^a) S₁ K₄ आविकर्तनात्, S₂ अवकर्तनात्, Ko अविकर्तय नात्, K₁ s D₂ s वैशस महत्, K₅ s M₁ अविकर्तन, N₁ B Dn D₁ s s s s M₂ Ca d सव, G₁ s अपि क, G₂ अप —^a) Dn₁ अपश्य (for 'श्यत्) K₁-s D₂ तिष्ठति, G₂ पश्यती —^a) K₅ N₁ B₁-s Dn D₁ s s s s दूराद्, D₂ सर्व (for सर्व) T सर्व तत्र ययास्थित

2 ^a) T₁ G₁ गांधारी च (for पतिव्रता) —^a) N₁ ब्रह्मवादिनी; Dn₁ D₁ s s s ब्रह्मचारिणी

उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २
चरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्वहुसाहसैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६
गजाश्वनरवीराणां निःसन्धैरमिसंवृतम् ।

3 ^a) Ks कृष्णेन — ^d) Ks विविध (for वि)
Ks 'देवयन्', Dn1 सेवत् (sic)

4 ^a) Ms ददर्श — ^b) Bz D1 3 4 5 6 9 S एव
(for अपि) S1 Ko 4 यशस्विनी, Ss चतुर्तिके — ^c)
T G1 तद् (for नृ) — S Ko 4 om. (hapl) 4^d-7^a
— ^d) S (except T1) रोम (for लोम) N1 B1 2 4
हस्त्यश्वरथसकुल

5 S Ko 4 om 5 (of v 1 4) — ^a) Bz समा
कीर्ण, Bom ed वसाकीर्ण (for परिस्तीर्ण) N1
B1 2 क्षत्रियैश्च परिप्लुतैः (N1 तं) — ^b) T1 G1 M
रुधिरौघ (for शोणितौघ) Ks परिप्लुतौ; B1 'द्वै

6 S Ko 4 Ds (last, hapl) om 6 (for S Ko 4,
of v 1 4) — ^a) T G1 M यूनां (G1 नृणां) गजा
नामशानाम् — ^b) Ks आवृत्त, Ks 5 'त्य K1
रुधिरापदे, Ks Ds विल, Ks विलै, T शनै;
G कुल, M 'शयै — Gs om (hapl) 6^a-8^b
— ^c) Ks अशिरस्कैश्च, T1 सशिरस्कैश्च; G1 अशिरस्कैश्च,
Gs विशिरस्कैश्च, M1 2 रुधिराकैश्च — ^d) Gs विनोपैश्च
(for विदेहैश्च) Ks 5 शिरोधरैः (for गणै) T G1
M शिरोभिश्च समावृत

7 Gs om 7 (of v 1 6) S Ko 4 om. 7^a (of
v 1 4) — ^a) K1 Ds रथाश्वगजवीराणां, Ks Dn2
Tz गजाश्वरथवी, Ks B1-3 Dn1 D1 2 3 4 5 6 9 श्वनर
नारीणां, Ds 'श्वरथयोधानां, T1 G1 शै रथि (G1 थ)
वीराणां, — ^b) Ks B Dn1 D1 3 4 5 6 9 T2 M1 निस्त्र
नैर, Ks सहस्रैर, N1 निश्चलैर, Dn2 D1 निस्त्रनैर,
Ds निस्त्रैर Ks अभिसवृतै, N1 Bz अपि सवृत;
Ds अतुलैरुत — ^c) K1 2 5 B1 2 4 Dn2 D1 2 3 5 9

सृगालबडकाकोलकङ्ककाकनिषेवितम् ॥ ७
रक्षसा पुरुषादाना मोदनं कुरराकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८
ततो व्यासाम्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतवन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतास्तत्र पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पतीन् ॥ ११
क्रव्यादैर्मक्ष्यमाणान्त्वै गोमायुबडवायसैः ।

शृगाल, T1 सृगाल S1 Ko 4 वट; Ks B Dn
D1 3 5 6 8 9 T2 G2 बक, Ks बल, N1 गृध्र;
D2 -वट, D4 -वक, T1 G1 M वल, Gs -वल,
Cd -वल (for वट) S Ko काकोड, Ks नाकोल,
T2 M2-4 गोमायु (for काकोल) — ^d) K4 काल,
G2 -गृध्र (for -काक)

8 S1 om 8^a-9^a, Ko 4 om 8 Gs om 8^a (of
v 1 6) — ^a) S (Gs om) मोदनं (G2 'ता) (for
रक्षसां) K1 पुरुषादीनां — ^b) Ds मोदनं (sic)
(for न) S2 N1 कुरुसंकुलं, K1-3 5 Ds कुरराकुलं
(Ks लां); Dn1 करराकुल T G1 2 रक्षसां कुल
संकुलं, M1-3 राक्षसानां कुलाकुल, M4 वीराणां कुल-
पालिणां — ^d) Ks नावितं, T1 G1 M सेवित (for
नादित) T G1 M -नादित (for -सेवितम्)

9 S1 9^a (of v 1 8) — ^a) Ks 5 ततो व्यास-
समासातो

10 ^a) S Ko 4 नमस्कृत्य (for पुर) — ^b) M1 2
पुत्रं (for -वन्धुं) Gs 3 पांडवं — ^c) Ko कुरुस्त्रिया,
Ks 'य S समासाद्य (for साद्य) — ^d) K1 2 D2 5
om (hapl) from जग्मु up to साद्य (in 11^a) Dn1
आयोधनं

11 K1 2 D2 5 om समासाद्य (of v 1 10) — ^a)
K1 2 Ds om ता स्त्रियो नि Gs तस्त्रियो — ^c) K1 2
Bz अपश्यन्ति, Dn2 श्यन्ता (for 'श्यन्त) Ko 5
Gs हतास् (for हतास्) — ^d) S1 K4 पुनर्भातु;
Ks पुत्रान्भ्रातृ, N1 B Dn D1 3 4 5 6 9 भ्रातृपुत्रान्
(by transp) Ks B1 अपि, T G1 M2 सखीन् (T2
'स्त्री) (for पत्नीन्)

भूतैः पिशाचै रक्षोभिविविधैश्च निशाचरैः ॥ १२
 रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
 सहार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे ॥ १३
 अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः ।
 शरीरेष्वस्वलक्ष्णान्या न्यपतंश्चापरा भुवि ॥ १४
 श्रान्तानां चाप्यनाथानां नासीत्काचन चेतना ।
 पाञ्चालकुरयोषाणा कृपणं तदभून्महत् ॥ १५
 दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।

12 °) B₁ D₁ D₁ ३ ४ ६ ७ ८ क्रव्याद्भिर् (for 'दैर्')
 K₁ ३ भक्षमाणाद्, K₂ ३ भक्ष्य (K₃ 'क्ष') माणा, D₂
 भक्ष्यमानान् K₃ ३ वे, T G₁ M₁ च (for 'वै') —^b)
 S₁ गोमायुर् S₂ D₂ -चड, Ko D₂ -वट, N₁ B D₁
 D₁ ३ ४ ६ ७ ८ T₁ बल, G₂ ३ M वल (for 'वड')
 D₂ ३ गृध्रगोमायुवायसै; T₁ G₁ ककरोमायुवा —^c)
 M₁ बहुभिर् (for रक्षोभिर्) —^d) S₂ विविधाश्च
 D₁ D₂ वनेचरै (for निशा°)

13 °) S₁ Ko ३ 'क्रीडनिभान्, G₂ M₁ 'क्रीडनक,
 G₃ 'क्रीडानिम, Ca d 'क्रीडनिभं (as in text) G₂ ३
 यद्वत् (for दृष्ट्वा) —^b) K₃ ३ तेषां, M₂ ३ तथा
 (for तदा) S₁ K₁ विशसने, Ko वशसने, K₃ ३
 विससनं, D₁ विशशान G₂ ३ महत् (for स्त्रिय)
 —^c) T G₁ M कुर्ये इव शोकार्ता —^d) K₁ ३ D₁ ३
 ३ ६ ७ [s] निपेति (D₂ 'दि') रे, K₃ ३ निपेतिरे, N₁ G₂ ३
 M₂ निपेदिरे, M₁ निवेदिरे, M₃ निवेदिरे

14 °) G₁ दृश्यत्यो (for प°) —^b) G₂ भारत°
 —^c) Ko M₃ [अ]स्वलक्ष्णान्या; K₁ स्वलक्ष्णान्या, N₁
 वनंक्षान्या (sic), B₁ [अ]पतन्काश्चिन्, D₂ [अ]स्वल
 त्योन्या; D₂ [अ]स्वलक्ष्णान्या (sic), D₃ [अ]स्वलक्ष्णान्या,
 T₁ स्खल्यश्च, T₂ G₁ स्खल्यश्च, G₂ स्खल्येन्या, G₃
 स्खल्येन्या, M₁ ३ ४ [अ]वलक्ष्णान्या (for [अ]स्वल
 क्ष्णान्या) —^d) K₃ न्यपतश्च, D₂ पतश्च (submetric)
 (for न्यपतश्च) Ko M₂ परा भुवि, T G₁ परासुवत्,
 G₂ [अ]पतन्भुवि (for [अ]परा भुवि)

15 D₂ om 15 —^a) S₁ Ko ३ श्रान्तानां, D₁ ६ ७
 आर्तानां (for श्रान्तानां) S₁ Ko ३ N₁ B₂ ३ D₂ D₁
 ३ ६ ७ ८ G₂ [अ]यान्यासां, K₃ [अ]तो नाश, D₁ D₂
 [अ]यो तामां (for [अ]नाथानां) K₃ श्रान्तानावाप्यत्योन्यास
 (sic), M₃ विश्रान्तानामनाथाना —^b) K₁ ३ D₂ सा
 (D₂ म) मान्यासीदचेतना, K₃ ३ नापीकोष्ठा (K₃ 'घ')
 वचेतना, T G₁ M क्रदतीनां शृणुं (M₁ **** शृणुं)

दृष्ट्वा योधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुवलात्मजा ॥ १६
 ततः सा पुण्डरीकाक्षमामभ्य पुरुषोत्तमम् ।
 कुरुणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखादचनमब्रवीत् ॥ १७
 पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्तुषा मे निहतेश्वराः ।
 प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुररीरिव माधव ॥ १८
 अमूर्स्त्वभिसमागम्य सरन्त्यो भरतर्षभान् ।
 पृथगेवाभ्यधावन्त पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पतीन् ॥ १९
 वीरसुभिर्महाबाहो हतपुत्राभिराश्रुतम् ।

तदा (M₃ था) —^a) K₃ ३ पचाल (K₃ 'ळ') M₂
 कुल (for कुरु) G₂ योधाना (for योषाणां) —^b)
 D₂ कदन (for कृपण) S₁ Ko ३ transp कृपण
 and तदभूत्

16 °) K₃ ३ दुःखो (K₃ 'खा') पचित, G₂ दुःखग्रहत;
 M₃ दुःखामिहत (for दुःखोपहत) S₂ चेतानि; K₃
 चित्ताभि (for चित्ताभि) —^b) G₂ अभि (for अनु)
 —^c) G₃ अत्यग्र (for अत्युग्र)

17 °) G₂ स (for सा) D₂ पुण्डरीकाक्षम् —^b)
 S₂ damaged —^c) S₁ कुरु*, G₂ ३ गाधारी, M₂ ३
 कुरुण (for कुरुणां) वैशसं दृष्ट्वा is damaged in S₂
 Ko वैषम, K₃ वैशसा, M₂ वैशसं (for वै°) —^d)
 S₂ damaged, B₂ Bom ed इद, D₁ दुःख (for
 दुःखाद्)

18 °) S₂ damaged, K₃ पश्येमा, K₃ पश्यामं
 (sic) (for पश्यैता) D₂ पुण्डरीकाक्षा —^c) S₁
 Ko ३ ४ D₂ G₂ प्रकीर्णकेशी; B D₁ D₁ ३ ६ ७ ८ T
 G₁ M₁ ३ 'केश्य' S₂ D₂ क्रोशती, K₃ ३ N₁ B D₂
 D₁ ३ ४ ६ ७ ८ T G₁ M₂ ३ क्रोशत्य, D₁ क्रोशत् M₁
 क्रोधिन् —^d) K₂ ३ D₂ कुर्ये इव, K₃ N₁ B
 D₁ D₁ ३ ४ ६ ७ ८ T G₁ M कुर्ये इव, G₂ कुररीरिव

19 °) S₁ Ko ३ अमूनभि, S₂ अमूनित, K₁ ३
 अमूर्स्त्वभि, N₁ अन्यास्त्वभि (for अमूर्°) G₂ अमून
 त्रामिसगम्य —^b) K₁ ३ ४ भर्तुतो गुणान्, K₁ भर
 तर्षभ, N₁ D₂ भर्तृजान्गुणान् —^c) S₁ Ko ३ N₁ B₁ ३
 D₂ D₂ ३ G₂ अभ्य (S₁ Ko ३ G₂ 'भि') धावत्य (G₂
 'ति), T G₁ M अनुपद्य (T₁ 'वद्य, G₂ 'पद्य') जे, G₂
 समामभ्य (for अभ्यधावन्त) K₃ ३ पृथगभ्यनुधावत्य
 —^d) = 11^d D₁ transp पुत्रान् and भ्रातृन् G₂ ३
 तथा, M₂ अपि (for पतीन्)

20 °) D₂ वीरसुनिर् (sic), G₁ सुभिर्, G₂ सुभिः

कचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीरामिराकुलम् ॥ २०
शोमितं पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकर्णामिमन्युभिः ।
द्रोणद्वपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २१
काञ्चनैः कवचैर्निष्कैर्मणिमिश्र महात्मनाम् ।
अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः सग्भिश्च समलंकृतम् ॥ २२
वीरबाहुविसृष्टाभिः शक्तिभिः परिवैरपि ।
खड्गैश्च विमलैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥ २३

क्रव्यादसंघैर्मुदितैस्तिष्ठद्भिः सहितैः कचित् ।
कचिदाक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः क्वचित् ॥ २४
एतदेवंविधं वीर संप्रशयायोधनं विभो ।
पश्यमाना च दह्यामि शोकेनाहं जनार्दन ॥ २५
पाञ्चालानां कुरुणां च विनाशं मधुसूदन ।
पञ्चानामिव भूतानां नाहं वधमचिन्तयम् ॥ २६
तान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च निष्कर्षन्त्यसृगुक्षितान् ।

G: श्रीभिर ६ Ko: महाभाग, K1: D2: G: ३
'राज (for बाहो) —' K1: Dn1 हतवीरामिर, N1
प्रेतपुत्रामिर (for हत) D: हतवीरसमावृत्त — K1: ३
D: ३ om (hapl) 20⁴ —' K: ३ M1 कचिच्च (K: ३
'च); M: कचिद् (for कचिच्च) K: वर (for वीर)
—' K: ३ N1 B: Dn D1: ३ ४ ५ ६ ७ T M आहतं,
G1 आहतं (for आकुलम्)

21 १) K1: D: ३ कर्णभीष्मामिमन्युभिः —' K:
द्रोण- K1 शल्यश्च, K: शल्यैश्च; Dn1 शल्यैस्तु

22 १) G: ३ शूषणैर (for कवचैर) K: N1 B:
Dn D1: ३ ४ ५ विषैर; K: नष्टैर (for निष्कैर)
—' Portion of the text from मणिमिश्र up to
कुह (in 44°) is lost in G1 on a missing folio
K: ३ महात्मनि, T M 'धनै' (for 'त्मनाम्) —'
T1 अङ्गदैर (for अङ्गदैर) G: च स (for हस्त) ३
'कीयूरै' — After 22°, D: wrongly repeats 22°
—' G: समलंकृतै

23 G1 missing (of v 1 22) —' B1: Dn:
D1: ३ ४ ५ T: निष्पृष्टाभिः —' ३ Ko B: Dn: G:
शक्तिभिः (G: 'भिः) G: ३ तोमरैर (for परिवैर)
—' D: प्रासेश्च (for खड्गैश्च) K1: D: ३ विपुलैश्च,
N1 B Dn: D1: ३ ४ ५ M: विविधैश्च; T1 विविधैश्च
(for विम) T: सूक्ष्मै (sio) (for तीक्ष्णै) Dn1
प्रासेश्चाविविधैस्तीक्ष्णै —' K1: Dn: शरैश्च स; T1
विमलैश्च; M1 सशरैर, M: ३ सशरै स (for 'रैश्च)
K: शरासनै, D: 'कुलै

24 G1 missing (of v 1 22) —' ३ dam
aged B: सहै; M: संखैर (for सहैर) K: ३ N1
B Dn D1: ३ ४ ५ ६ ७ T सहितैश्च, D: सिद्धितैश्च, M
अमितैश्च (for सुदितैश्च) —' N1 B Dn D1: ३ ४ ५
३ सिद्धितै (for सहितै) —' ३ Ko: ४ om (hapl.)
24⁴ —' K: ३ प्रक्रीड (for आ) —' K1

शयनै, Dn: शरीरैर (for शयानैर) K1: D: G:
आपदै, B1 T G: M चापरै; D: चापदै (for
अपरै)

25 G1 missing (of v 1 22) —' Dn1 स तद्
(for एतद्) K1 वीर, T1 वीर —' T M महव
(for विभो) — After 25⁴, T M ins

45* स्वया तु साधितं कर्म पुष्कराक्ष महाद्युते ।

[T1 आवित; T: स्थापित (for साधित)]

—' K: ३ न, B Dn1 D1: ३ ४ ५ हि, Dn: वि-
(for च) K: ३ पश्यामि (for दह्यामि) K1 पश्य
मानाश्च दह्यामि —' T1 शोकेन (for शो) K:
[आ]ह (for [अ]ह) K: ३ B: जनार्दन

26 G1 missing (of v 1 22) —' K: ३ B:
Dn1 D: ३ G: ३ पञ्चालाना —' K1: ३ N1 B Dn
D1: ३ ४ ५ विनाशे; G: विशेष (for विनाश) T: मधु-
सूदन; G: ३ पुरुषोत्तम — M1 om (hapl.) 26⁴-29⁴
—' G: (sio) (for) पञ्चानामिव (for पञ्चा) K1: ३
Dn1 D1: ३ ४ ५ ६ ७ अवि; B: ४ D: M: इह (for
हव) —' ३ Ko: ४ दाह; K1: ३ N1 B Dn D1: ३
३ ४ T M (M1 om) अह (for नाह) ३ K: ४ D:
अचिन्तयन्; K1 'यत्

27 G1 missing (of v 1 22) M1 om 27 (of
v 1 26) —' ३ तान्सुपर्णाश्च, K1: D: ताम्रव-
र्णाश्च; K: ३ पांशुवर्णाश्च (K: 'श्व); D: तान्सुपर्णाश्च
३ Dn गृध्रांश्च, K1 प्रघ्रांश्च —' ३ निष्कर्षति;
K1: D: ३ कर्षयन्ति, K: ३ Dn: M: विकर्षतो, K:
निष्कर्षत्य, N1 विकर्षन्; B1: ३ निष्कर्षति; B: Dn1
D1: ३ ४ ५ विकर्षति; B: D: ३ ४ विकर्षति, T1 G:
निष्कर्षत (T1 तो); M: ४ विकर्षति (for निष्कर्षन्ति)
३ B1: ३ Dn D1: ३ ४ ५ [अ]सृगुक्षिता, K: [अ]सृगु
क्षितान्, K: ३ [स]सृगुक्षिता, K: ३ सृगुक्षितान्-
—' K1: N1 B: ४ D: ३ ४ ५ विगृह्य, T प्र

निगृह्य कवचेष्टुप्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ २७
जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः ।
अभिमन्योर्विनाशं च कश्चिन्तयितुमर्हति ॥ २८
अवध्यकल्पाभिहतान्दृष्ट्वाहं मधुसूदन ।
गृध्रकङ्कवडश्येनश्चसृगालादनीकृतान् ॥ २९
अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशे स्थितान् ।
पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्शान्तान्पावकानिव ॥ ३०
शयनान्पुचिताः सर्वे मृद्नि विमलानि च ।

विपन्नास्तेऽथ वसुधां विवृतामधिशेरते ॥ ३१
वन्दिमिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
शिवानामशिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥ ३२
ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽथ पांसुषु शेरते ॥ ३३
तेषामाभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः ।
आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विनदन्तः पुनः पुनः ॥ ३४
चापानि विशिखान्पीतान्निस्त्रिशान्विमला गदाः ।

(for नि') Ks कवचेष्टुप्रा, Ks s 'चैष्टुप्रा; N1 च
करेष्टुप्रा, Bs कवचेष्टुप्रा; Dn1 चरणैर्गृध्री; D1 4 6 8 9
चरणौ गृध्रा; Ds कवचेष्टुप्रा, Ds चरणैर्गृध्रा

28 G1 missing (of v l 22) M1 om 28 (of
v l 26) —^a) Ss भीष्मद्रोणयो (by transp)
—^c) Gs s एवमेवा (for अभिमन्योर) Dn1 Ds विना-
शश्च —^d) Gs चक्षुश्चित्तुमर्हति

29 G1 missing (of v l 22) M1 om. 29^{ab}
(of v l 26) —^a) Ks निहितान्; Ds निहतां
K1 अधर्माकल्पाभिद्धर्मौ (corrupt) —^b) K1 2 Ds s
हि (for [अ]ह) Bom ed गतसत्त्वानचेतस —^c)
Ss Ko 4 Gs s गृध्रकाक, B1 s ककगृध्र- (by transp)
Ss Ko 4 Dn1 Ds s -वट, Ks -बडा, N1 D1 4 s
s s Gs s -वक, B1 वन, B2 -बल, Bs 4 -वक,
Dn2 वड, T1 वल, T2 M वल (for -वड) —^d)
D2 om श्व Ko सृगालादनीकृतान्, K1 2 शृगाला-
दनी, Ks सृगालादनीकृत, Ks -शृगालादनी कृत, Ds
-शृगालादभीकृतान्; S (G1 missing) सृगालसमावृत्तान्

30 G1 missing (of v l 22) —^a) Ks -वेशम्
(for वेशम्) T2 आपन्न —^c) Ks s B1 2 D1 4
s s पश्यैतान्; Bs पश्ये तान्, Dn2 Ds पश्यैमान्
—^d) S1 Ko 4 सशप्तान् (for सशान्तान्) K1 B1
पाव(B1 'प)कानि च, Ds T1 M हव पावकान् (by
transp) Gs s प्रसुप्तान्भुजगानिव

31 G1 missing (of v l 22) Ds om (hapl)
31^{ab} —^a) Ks s N1 B D1 s s s s T2 Ms शया-
नानि (for शय') Ss Ko 4 उपिता (for उचिता)
G2 शयनान्यपि सर्वाणि, Bom ed शयाना ये पुरा सर्वे
—^b) Gs s मृद्नि (for मृद्नि) N1 निर्मलानि, Ds
विपुलानि, Bom ed शयनानि (for विमलानि)
—^c) N1 निपण्णास् (for विपन्नास्) —^d) K1 2 वि

वृत्ताम्, Ks निकृताश्च; Ks निकृताश्च, N1 विकृताम्,
Ds विवृद्धाम्; Ds विवृद्धाम् (for वि') B1 s अनु-
Ds अति-, M1 अपि (for अधि) K1 2 Ds सेरते

32 G1 missing (of v l 22) —^a) Ko 1
वदिन, N1 वदिता; Dn2 Ds Gs Ms वदिभि Ks s
सु (Ks तू)चिते, T चाधिक (for सततं) Gs काल्ये,
Cs काल्ये; Cd काले (as in text) M2 वीरा शयते
त काले —^b) Ks सुवद्भिर, Ms म' (for स्तु')
T 'वदिता; Ms 'नादिता (for 'नन्दिता) —^c)
Ms शिवानामशिवानां च

33 G1 missing (of v l 22) Ss reads 33^{ab}
twice —^a) S1 2 (both times) Ko 4 येपु वा; M2
य पुरा (for ये पुरा) K1 D2 सेरते S2 (second
time) धीरा, Ds वीर (for वीरा) —^b) Ks शया
नेषु Ss (first time) विशेरते, Gs s विपश्चित (for
यशस्विन) —^c) S1 चडनागुरु, some MSS चड-
नागरु Dn1 दग्धगास्, M2 सिकांगास् —^d) S1
तेषु (for तेषु) K1 s-s B Dn D1-s s s पाशुपु

34 G1 missing (of v l 22) —^a) Ks s एव;
G2 s अथ (for एते) —^b) Gs गृध्रा (for गृध्र)
—^c) Ks अक्षिपति Ko s s N1 Dn Ds s शिवा (for
[अ]शिवा) M2 s 4 दृष्टा (for घोरा) B1 D1 c s s
M2 आक्षिपत्य शिवा घोरा (M2 दृष्टा), T 'पति (T2
'ती) शिवा दृष्टा —^d) Ks s B1 2 4 Dn2 D1-s s s
विनदत्य, N1 विमदत्य, Dn1 विनदन्य (sic), T2
विनदति

35 G1 missing (of v l 22) —^a) M2 पापानि
(for पा') S1 विष, S2 Ks विविधान्; K1
D2 वे(Ds वै)शिवान्, Ks विशापान्; Ds विना
पान् (for विशिवान्) S1 lacuna, S2 एतान्; Ks
यय, B1 शीतान्; T1 G2 स्फीतान्, M2 पीतान् (for

युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव विभ्रति ॥ ३५

सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघटिताः ।

ऋषभप्रतिरूपाश्वाः शेरते हरितस्रजः ॥ ३६

अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः ।

शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योपितः ॥ ३७

विभ्रतः कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।

न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ॥ ३८

क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम् ।

शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९

एते गोमायवो भीमा निहतानां यशस्विनाम् ।

कण्ठान्तरगतान्हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ॥ ४०

सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त बन्दिनः ।

स्तुतिभिश्च परार्घ्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः ॥ ४१

तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः ।

पीतान् Ko चापानि विविन्येव (sio), Ks N1 B1-s
Dn D1 s s s s आणा (N1 Dn2 चापा) निविनिशितान्पी
तान् — Ks om 35^{ab} — ^b) K1 s निस्तृशान् T
M s विमलान् Ds T1 गदान् — B1 reads 35^{ad}
on marg — ^a) Ks यन्त्राभिमानिनः, N1 द्वन्वाभिः
T M युद्धाभिमानिनः Ds om. from मानिन up to
प्रति (in 36^a) S Ko-s s N1 Ds s Gs s सर्वे; T शूरा
(for प्रीता) — ^d) Ko जीवन्ति (for जीवन्त) M1 s
विभ्रते

36 G1 missing (of v l 22) Ds om up to
प्रति (of v l 35) — ^a) K1 s Ds s अभिभ्र; Ks s
Dn2 Gs s स्वरूप; N1 अरूप, T1 M1 s अपीत,
T2 आपीत; M2 s अभीत (for सुरूप) Gs वक्रा
(for वर्णा) — ^b) S K1-s s T1 अविघटिता, Ko
B1 M अभि, T2 अभिघटिता; Gs अभिघटिता
— ^c) S वृषभ; Gs ऋषभ, M2 ऋषभ (for भ)
N1 B1 s Dn D1 s s s s रूपाश्वा (for क्षा) — ^d)
Gs s शेरते (for शेरते) Ds (before corr) [s]भि
मुखा (for हरित) Ks s स्रजा T M शेरते च (M4
तु) सहस्रशः

37 G1 missing (of v l 22) — ^a) Ko आ
लिङ्गि; Gs आदाय (for आलिङ्ग्य) — ^b) S Ko 1 s
T1 Gs M2 गदा (for गदा) — ^c) Ks s निहता,
Gs s विमुखा (for अभि) — Gs om 37^d-40^a
— ^d) M2 ते ता (for दयिता) S दयिता

38 G1 missing (of v l 22) Gs om 38 (of
v l 37) — ^a) K1-s s Ds T1 कवचान्ये; Gs
कमलान्यन्या, M2 कवचानन्यान् M2 विभ्रस्रवचान्या
न्यान् (sio) — ^b) Ds निर्मलानि, Gs दयितानि (for
विमलानि) — ^c) S Ko s प्रदर्शयति; M2-s न धर्ष
यते — ^d) K1 s जनार्दन

39 G1 missing (of v l 22) Gs om 39 (of
v l 37) — ^a) Ko कृष्यमाणानाम्; Ds M1 कर्ष

— ^a) S1 s कौभ, S2 Ko s s Gs शातकौभ, K1
कौभ, Dn1 कौम्भ्या, D2 कौम्भ्य, T M कु (M4
कु)म D1 s (before corr) s चित्र, D2 छिन्ना
(for चित्रा) — ^d) D1 s s s विनिकीर्णा S (G1
missing, Gs om) सहस्रश (for समन्तत)

40 G1 missing (of v l 22) Gs om 40^a (of
v l 37) — ^a) Ks गोमायवो S1 Ko s-s D1 s
s s s T Gs M भीता (for भीमा) — ^b) Gs दळि
तानां (for निह) Ks s N1 B Dn2 D1 s s s s
महात्मनां (for यशस्विनाम्) — ^c) Ks s स्कधातर, N1
गंढातर; T M जात्यतर; Gs कुच्छांतर; Gs कक्षा-
तर (for कण्ठान्तर) T1 M दिव्यान् (for हारान्)
— ^d) S1 Ko s आकर्षति; Ds क्षिपति च, Gs निक्षि-
पंत (for आक्षिपन्ति) K1 s Ds s T M महामणीन्
(for सहस्रश)

41 G1 missing (of v l 22) — ^a) Gs सर्वान्
(for सर्वेषु) T1 गात्रेषु (for रा) — ^b) S Ks
Bs Ds M2-s यानवदत्त, K1 नंदित, Ks यानवदंति
च, B1 यानि वंदत, Dn1 मान नदत्त; Ds याननंदति,
T1 यानवदति; T2 यानवदंत; Gs ये हि नदति; Gs यान्दि
वदंति, M1 यानवदश्च D4 Gs M2-s वंदिन — ^c)
B1 तु (for च) B1 s परार्घ्याभिर, Gs धाभिर;
M2 ध्याभिर S1 laouna, S2 Ko आशीर्भिर्माक्षिणाश्चैव
K4 मनश्चोत्राभिरामाभिर — ^d) M2-s उपपादेश (for
चारैश्च) Dn2 सेवका (for शिक्षिता) S Ko s
स्तुतिभिश्च वरांगना

42 G1 missing (of v l 22) S Ko s Ds om.
42^{ab} — ^a) Ks Gs s तानिमान्; Ks नातिमान्;
Dn2 तेषा च, T M तानघ (for तानिमा) T2 परि-
धायति (for देवन्ति) — ^b) T M दुःखिता (for
दुःखार्ता) K1 परिदेवना, Ks Ds परिदेवना; T1
परमा गता (for माङ्गना) — ^c) T Gs कृपणा (for
ज) — ^d) S1 K Ds Gs s यधु, S2 बद्ध (for

कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्दिता भृशम् ॥ ४२
 रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै ।
 मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३
 रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः ।
 कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
 एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
 रोपरोदनताम्राणि चक्राणि कुरयोपिताम् ॥ ४५

दुःख) T1 M2 4 शोकार्दिता (for 'विता')

43 G1 missing (cf v l 22) —^a) Ks रक्तो
 रपल, T M नीलोत्पल, G2 8 पश्यो^१ S2 [ए]व (for
 [ह]व) —^b) Ko विभान्ति, K1 विभाति, Ks विभ्रती,
 Ks विभ्रति, B1 भाति (submetric) (for विभान्ति)
 S1 Ko 4 रुचिराणि, S2 K1 2 D2 5 रुचिरेण, Ds 9
 सु (D9 न) चिराणि, G2 नयनानि (for रुचिराणि)
 B1 2 4 Dn1 D1 3 4 6 8 9 Ms च (for वै) Dn2
 विभाति न विना जलैः —^d) S2 K D2 4 Gs 'शुष्काणि

44 In G1, the portion of the text up to कुरु 18
 missing (of v l 22) —^a) S1 K4 रुदिता (K1
 'धित) वन#ह्येता; S2 Ko Dn2 रुदिता वनिता ह्येता,
 K1 2 N1 D2 5 'ताद्विरता ह्येता, Ks 5 रुदिस्वीपर',
 B1 2 'तोपन'; B2 'तोपह', B1 'तावन'; D9 'तापर',
 T Ms 4 'त्वा विरतास्त्वे (T1 'स्वे) ता, G2 8 'त्वा वर-
 नाथो वै, M1 'त्वा विरता ह्येता, M2 रुदित्वा विरतास्ते
 ता —^b) S2 K1 2 B2 D2 ध्यायत', K4 ध्यायत्या,
 Dn1 आपत्य' S Ko 4 ह्येतासङ्गता; K1 2 N1 D2 5
 संपरिच्छदा, Ks B1 T Ms स (Ks B1 सु) परिक्रमा,
 G2 8 स्वजनानुन Ks ध्यायन्सुपरिक्रमा, M1 3 4
 ध्यायत्यायासविक्रवा —^d) Dn2 तेन तेनाभिमूर्छिता

45 ^b) S (except G2 8) पुढरीक (for तपनीय)
 N1 तपनीयानि तानि च —^c) S (except G2) पश्य
 (for रोप) S Ko 4 रोदनतातानि, K1 2 Ds 'रोद
 (Ds 'ध) नध्वस्तानि, Ks 8 'तस्तानि, T1 'मात्राणि
 —^d) S K4 कुल- (for कुरु) K1 योषित S (ex-
 cept G2 8) वदनानीह योषिता — After 45, K1 2
 Dn1 D1 (marg sec m) 2-6 s ins

46* श्यामाना वरवर्णाना गौरीणामेकवासताम् ।
 दुर्योधनवरस्त्रीणां प्रथमं वृन्दानि केशव ।
 अश्रुलालाम्बुभिः मित्रः सिक्क शीकरवारिभिः ।
 दुर्योधनवरस्त्रीणां सिच्यते नयनाम्बुभिः ।

आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम् ।
 इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ४६
 एता दीर्घमिवोच्छ्वस्य विक्रुश्य च विलप्य च ।
 विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ॥ ४७
 बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
 पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८
 शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्युथशः कृतैः ।

[(L 1) K1 2 -वर्णाना (for -वर्णाना) K1 गौरीणाम्,
 D1 गौरीणाम् — (L 2) D1 2 6 s om (hapl.) from
 पश्य up to स्त्रीणां (in line 4) — (L 3) Dn1 क्षिलात्ता-
 मुभिः, Ds ह्येताज्जा', D4 कुशलीला', Ds अश्रुलीला'
 Dn1 शीतचारिभिः, D2 शीतचारिभिः, D4 सिक्कवारिभिः
 (for शीकर') — (L 4) D2 सिच्यते नयनाम्बुभिः (sic)]

46 ^a) S Ko G2 सुपरिपूर्णार्थं, K1 अपर', K4
 उपरि' (for अपरि') Ks 8 असौम्यपरिपूर्णार्थं, N1
 आयासपरिपूर्णार्थं, G2 निश्वासपरिपूर्णार्थं —^b) S2 Ks
 परिदेवत, G2 'देवन — Ks om (hapl.) 46-47^d
 —^c) S2 'सक्रुदा, K1 सकुदा, K1 सक्रुदाम्, T1 Ms
 सक्रुद —^d) K1 अवि' (for न वि') D1 योषिता

47 Ks om 47 (of v l 46) —^a) S1 (before
 corr) Ko 4 पृते; Dn1 एता; G2 सा तु; M2 एता
 (for एता) K1 ह्योच्छ्वास, K2 'च्छस्य, Ks B Dn
 D1 3 4 6 8 9 विनि (B2 Dn2 'नि) ह्यस्य (for ह्यो-
 च्छस्य) —^b) S Ko 2 4 विक्रुश्य, Ks B2 Dn1 D1
 3 4 6 8 9 विलप्य, N1 निशम्य, B1 2 निशस्य, B1
 सुभृदा, Dn2 T G1 M निशस्य, D2 विक्रुश्य, G2
 विक्रुश्य; G2 विन्दस्य (for विक्रुश्य) Ks B2 Dn1
 D1 3 4 6 8 पुन पुन (for विलप्य च) —^c) S2
 निस्पद', Ks D1 विस्यद', G2 निस्पद'; G2 विस्पद'
 —^d) K1-3 N1 Ds योषा (for वीरा) K1 [ज]जहत्,
 B1 जहाति T G1 M जीवित नाजहु' (T2 'एद्,
 M2-4 न जहु') स्त्रिय', G2 न जानति हि जीवित, G2
 न जहुर्जीवित स्त्रिय'

48 ^a) K1 2 चहौ, K2 2 पृथग्, D1 पद्यो, G2
 चत्वा, Gs यद्वा, Ms यद्यो (for यद्यो) —^b)
 G2 बलवति (for विलपन्ति) —^c) S Ko 1 परा,
 (2 परान् (for [अ]परा) — T1 repeats 48^d-51^a after
 54^a —^d) T2 तिरस (for तिरासि) G2 'पाणिभिः'

49 G2 om (hapl.) 49-50 Gs om 49^a-51^a

रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै ।
 मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३
 रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिशुताः ।
 कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
 एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
 रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम् ॥ ४५

दुःख) T₁ M₂ ४ शोकाव्विता (for 'दिता')

43 G₁ missing (cf v l 22) —^a) K₈ रक्तो
 स्पल, T M नीलोत्पल, G₂ ४ पशो' S₂ [ए]व (for
 [इ]व) —^b) K₀ विभान्ति, K₁ विभाति, K₈ विभ्रती,
 K₆ विभ्रति, B₁ भाति (submetric) (for विभान्ति)
 S₁ K₀ ४ रुधिराणि, S₂ K₁ २ D₂ ५ रुधरेण, D₈ ९
 सु (D₈ न)चिराणि, G₂ नयनानि (for रुचिराणि)
 B₁ २ ४ D_{n1} D₁ ४ ४ ४ ४ ४ M₈ च (for वै) D_{n8}
 विभाति न विना जलै —^d) S₂ K D₂ ४ G₈ 'शुष्कानि

44 In G₁, the portion of the text up to कुरु is
 missing (of v l 22) —^a) S₁ K₄ रुदिता (K₄
 'धित) वन*ह्येतां, S₂ K₀ D_{n2} रुदिता वनिता ह्येता,
 K₁ २ N₁ D₂ ५ 'ताद्विरता ह्येता, K₈ ५ रुदित्वोपर',
 B₁ २ 'तोपन', B₈ 'तोपह', B₄ 'तावन', D₉ 'तापर',
 T M₈ ४ 'त्वा विरतास्त्वे (T₁ 'स्वे)ता, G₂ ४ 'त्वा वर
 नार्यो वै; M₁ 'त्वा विरता ह्येता, M₂ रुदित्वा विरतास्ते
 ता —^b) S₂ K₁ २ B₈ D₂ ध्यायत, K₄ ध्यायत्या,
 D_{n1} आपत्य S₁ K₀ ४ क्लेशसंश्रुता, K₁ २ N₁ D₂ ५
 सपरिच्छदा, K₈ B₁ T M₈ स (K₈ B₁ सु)परिक्रमा,
 G₂ ४ स्वजनानुन K₈ ध्यायन्सुपरिक्रमा, M₁ २ ४
 ध्यायत्यायासविक्रवा —^d) D_{n2} तेन वेनाभिमुखिता

45 ^b) S (except G₂ ४) पुढरीक (for तपनीय)
 N₁ तपनीयानि तानि च —^c) S (except G₂) पश्य
 (for रोष-) S₁ K₀ ४ रोदनतातानि, K₁ २ D₈ रोद
 (D₈ 'ध)नध्वस्तानि, K₈ ५ 'तस्तानि, T₁ 'मात्राणि
 —^d) S₁ K₄ कुल (for कुरु) K₁ योषित S (ex-
 cept G₂ ४) वदनानीह योषिता — After 45, K₁ २
 D_{n1} D₁ (marg sec m) २-४ ४ ins

46* इयमाना वरवर्णाना गौरीणामेकवासमाम् ।
 दुर्योधनवरस्त्रीणां प्रश्य वृन्दानि केशव ।
 अश्रुलालाम्बुभिः सिक् सिक् प्रीकरवारिभिः ।
 दुर्योधनवरस्त्रीणा सिच्यते नयनाम्बुभिः ।

इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ४६
 एता दीर्घमिवोच्छस्य विकुश्ल्य च विलप्य च ।
 विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ॥ ४७
 बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
 पाणिभिश्चापरा भ्रान्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८
 शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्युथशः कृतैः ।

[(L 1) K₁ २ वर्णाना (for वर्णाना) K₁ पीणाम्,
 D₁ गौराणाम् — (L 2) D₁ २ ४ ४ om (hapl) from
 पश्य up to स्त्रीणा (in line 4) — (L 3) D_{n1} शिलाला
 बुभिः, D₈ श्वेताजा, D₄ कुशलीला, D₈ अश्रुनीला
 D_{n1} शीतचारिभिः, D₂ शीतलवारिभिः, D₄ सित्तनारिभिः
 (for शीकर) — (L 4) D₂ सिच्यते नयनाम्बुभिः (slo)]

46 ^a) S₁ K₀ G₈ सुपरिपूर्णार्थं, K₁ अपर', K₄
 उपरि' (for अपरि') K₈ ४ असौम्यपरिपूर्णार्थं N₁
 आयासपरिपूर्णार्थं, G₂ निश्वासपरिपूर्णार्थं —^b) S₁ K₈
 परिदेवत, G₂ 'देवन — K₈ om (hapl) 46^c-47^d
 —^c) S₂ सक्रद्धा, K₁ 'सक्रद्धा, K₁ 'सक्रद्धाम्, T₁ M₈
 सक्रद्ध —^d) K₁ अवि' (for न वि) D₁ योषिता

47 K₈ om 47 (of v l 46) —^a) S₁ (before
 corr) K₀ ४ एते, D_{n1} एता, G₂ सा तु, M₂ म्या
 (for एता) K₁ द्वोच्छस्य; K₂ 'च्छस्य, K₈ B Dn
 D₁ ४ ४ ४ ४ विनि (B₂ D_{n2} 'नि)शस्य (for द्वो
 च्छस्य) —^b) S₁ K₀ ४ विकुश्ल्य, K₈ B₈ D_{n1} D₁
 ४ ४ ४ ४ विलप्य, N₁ निशस्य, B₁ २ निशस्य, B₄
 सुभृश, D_{n2} T G₁ M निशस्य, D₂ विकुश्ल्य, G₂
 विक्रम्य; G₂ विमृश्य (for विकुश्ल्य) K₈ B₈ D_{n1}
 D₁ ४ ४ ४ पुन पुन (for विलप्य च) —^c) S₁
 निस्पद, K₈ D₂ विस्पद'; G₂ निस्पद'; G₂ विस्पद'
 —^d) K₁-२ N₁ D₈ योषा (for वीरा) K₁ [8]जहत,
 B₁ जहाति T G₁ M जीवित नाम्नु (T₂ एव;
 M₂-४ न जहु) स्त्रिय, G₂ न जानति हि जीवित, G₂
 न जहुर्जीवित स्त्रिय

48 ^a) K₁ २ यद्वा; K₂ ४ यद्वा; D₁ यद्वा; G₂
 यद्वा, G₈ यद्वा, M₈ यद्वा (for यद्वा) —^b)
 G₂ वलवति (for विलपन्ति) —^c) S₁ K₀ ४ T परा,
 (२ परान (for [अ]परा) — T₁ repeats 48^d-51^a after
 54^a —^d) T₂ शिरसा (for शिराणि) G₂ 'पाणिभि

49 G₂ om (hapl) 49-50 G₂ om 49^a-51^a

इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९
 विशिरस्कानथो कायान्दष्टा घोराभिनन्दिनः ।
 मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरासि च ॥ ५०
 शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
 अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१
 बाह्वृचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ।
 सदथ्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२

उत्कृत्तशिरसथान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
 दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तृन्भरतयोपितः ॥ ५३
 पाणिभिश्चापरा भन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
 प्रेक्ष्य आत्पिदन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ५४
 बाहुभिश्च सखद्वैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ५५
 न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःख गाहन्त्यनिन्दिताः ।

—^a) B₁ : D₁ : s : s : पातिवेर (for प^a) —^b)
 K₁ : D₂ सूयश क्षितौ (K₂ क्षितैः, D₂ क्षितैः), K₃ :
 योधसत् (K₃ स्तु^aति, N₁ युद्धसत्कृतैः, B₁ : दुःख-
 सत्कृतैः, D₁ सुयश कृतैः; S (G₂ : om.) खंदश कृतैः
 —^c) K₃ : सप्तपुक्तैर (hypermetrio), N₁ B₁ : D₁ :
 सप्तपुक्तैर, D₁ सप्तपुक्तैर, T₁ G₁ M सप्तपुक्तैर (for
 सप्तपुक्तैर) —^d) S (G₂ : om.) आसीर्णा (for
 आसीर्णा)

50 G₂ : om 50 (of v 1 49) —^a) K₁ : D₂ :
 अयाकायान्; B₁ : M₁ : अयाकायान्, M₂ : अयाकायान्
 (for अयो कायान्) K₃ : शिरस्कानपरे कायान् —^b)
 D₁ इष्ट (for इष्ट्वा) K₁ : D₂ : इष्ट्वा देहाननिन्दितान्,
 S (G₂ : om.) इष्ट्वा घोराभिनन्दिताः — M₁ : om.
 50^a-51^a —^a) K₂ : अनुदिता, D₂ अनुद्यता; D₃
 Bom ed अनुगता (for विता) —^d) D₂ विदेहान
 शिरां

51 M₂ : om 51 (of v 1 50) G₂ : om 51^a (of
 v 1 49) —^b) S^a Ko : T₁ प्रेक्षमाणा, B₂ प्रेक्षमाना;
 G₂ वीक्षमाणा B₂ विचेतसा T₂ प्रेक्षमाणामचेतसा
 —^c) K₃ corrupt S^a Ko अवेक्षतो (K₃ खो) पर,
 S^a अवेक्षत पर, K₃ अवेक्षतोपरे; D₁ अपश्यत पर,
 D₂ : M₂ इत्यतोपर, M₁ पश्यत्यो ह्यपर —^d) K₃
 अन्येन, B₁ आस्यति, G₂ अस्तीति (for अस्तेति)

52 —^a) T बाहुनि (for रु) K₁ : D₁ : D₂ :
 : : T₂ अन्या (for अन्यान्) M₂ विमुद्यत रणानन्यान्;
 M₁ विमुद्यति नरानन्यान् —^b) K₁ : D₂ : विशेषोन्मथितान्;
 K^a विद्रापो, K₃ : D₂ : विशिषो (for 'खोन्म') K₃ :
 कृषिन् (for पृथक्) D₁ : विशिषोन्मथितानि च —^c)
 K₃ सदथ्यो, K₃ स्तदथ्यो, N₁ सधायान्या; G₂
 सदथ्येयु, G₂ सीदथ्यो S^a Ko : सुखाविष्टा, B₁ G₂
 सुखा (for सुखा) K₁ : D₂ : कदति मुख (K₁
 न्य)मानीय —^d) S^a Ko : N₁ मुखात्मे (K₃ 'ते')वा,
 D₂ नृदथ्येवा, T₁ मूर्छते ह, T₁ G₁ M₁ : तीड, G₂

कुर्वत्यो वा, G₂ मूर्छत्यो वा; M₁ 'ति ह S^a Ko :
 मुह्यन्त्यु (for पुन पुन)

53 —^a) S^a Ko G₂ निकृत्त, K₁ : N₁ B₂ : D₁ :
 D₂ (before corr) : उत्कृत्त; K₃ निकृत्त, D₂
 उत्कृत्त, T₂ मरुत्त; G₂ विकृत्त T₂ शिरस K₁
 चामन्, B₁ चान्योन् (for चान्यान्) —^b) S^a : (be-
 fore corr) K₃ D₂ (before corr, by corr marg as
 in text) विदष्टान्, S^a : (by corr sup 4n) विदष्टान्;
 K₃ B₁ : विजग्धान्, K₃ निषखान्, D₂ विजग्धान्,
 G₁ विजग्धान्; G₂ : विजग्गुर, M₂ : विजग्गुर T₂
 पक्षिण —^c) K₃ G₂ काश्चिन्न, T₂ G₁ [अपि न वि;
 M [अपि नाभि (for काश्चिन्न) G₂ जानाति —^d)
 S^a : आद्यन्; G₂ माद्यन् (for मर्द्यन्) S^a M₂ भारत,
 K₃ भारत; T₂ G₁ परम (for भरत) K₃ भवन्त्य-
 योधिन् (corrupt), B₁ : मर्द्यन्पि नरवर्ध, D₂ ल-
 [स्व]मर्द्यन्तयोपित

54 —^a) S^a Ko : G₁ च परा, K₁ चापरा, M
 काश्चिदा (for चापरा) — After 54^a, T₁ repeats
 48^a-54^a —^b) G₂ : मर्द्यन् (for आद्यन्) S^a
 damaged, T₂ G₁ M चापि (for पुत्रान्) —^c) S^a
 damaged S^a : रुदतीन्, K₁ पत्नींश्च (for पत्नींश्च)
 K₃ निहता (for 'तान्) K₃ : पदार्थश्च हतान्परै

55 —^a) K₃ बाहुभिश्च (for बा^a) S^a Ko : s :
 D₂ : सखद्वैर्दि, K₃ सखद्वैश्च; D₁ सखद्वैश्च, G₂ स-
 खद्वैश्च K₂ T₂ G₁ M वा (M₁ य) बाहुभि कायुके स्वद्वै,
 G₂ बाहुभि सांगदैश्चैव —^b) K₃ : [अ]शिरोभिश्च (for
 शि) G₂ M₁ : चारु (for च स) —^c) S^a
 Ko : अगम्यरूपा; N₁ 'प्रका (for 'कल्पा) —^d) D₂
 om from तर्कदमा up to यूयानीव (in 57^a) — After
 55, the Bom ed alone ins

47* बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितैः ।

56 D₂ : om 56 (of v 1 55) —^a) K₂ : D₂ :
 दुःखेषु चिता K₃ : खै सूचिता, T₁ G₁ M न (T₁

कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुर्योपिताम् ॥ ४५

दुःख) T₁ M₂ ४ ओकान्विता (for 'रिता')

43 G₁ missing (cf v 1 22) —^a) K₈ रक्तो
स्पष्ट, T M नीलोत्पल, G₂ ४ पद्मो S₂ [ए]व (for
[ह]व) —^b) K₀ विभक्ति, K₁ विभाति, K₈ विभ्रती,
K₈ विभ्रति; B₁ भान्ति (submetric) (for विभान्ति)
S₁ K₀ ४ रुधिराणि, S₂ K₁ २ D₂ ५ रुधिरण; D₈ ०
सु (D₈ न) चिराणि, G₂ नयनानि (for रुधिराणि)
B₁ २ ४ Dn₁ D₁ ४ ४ ४ ४ ४ M₈ च (for चै) Dn₂
विभाति न विना जलै —^d) S₂ K D₂ ४ G₈ 'शु'कानि

44 In G₁, the portion of the text up to कुरु is
missing (cf v 1 22) —^a) S₁ K₄ रुदिता (K₄
'धित') वनच्छेता, S₂ K₀ Dn₂ रुदिता वनिता ह्येता;
K₁ २ N₁ D₂ ५ 'ताद्विरता ह्येता, K₈ ५ रुदित्वोपर',
B₁ २ 'तोपन'; B₈ 'तोपह', B₄ 'तावन', D₈ 'वापर',
T M₈ ४ 'त्वा विरतास्त्वे (T₁ 'स्वे)ता, G₂ ४ 'त्वा वर-
नायो वै; M₁ 'त्वा विरता ह्येता, M₂ रुदित्वा विरतास्ते
ता —^b) S₂ K₁ २ B₈ D₈ ध्यायत; K₄ ध्यायत्या,
Dn₁ आपत्या S K₀ ४ केशसज्जता, K₁ २ N₁ D₂ ५
सपरिच्छदा, K₈ B₁ T M₈ स (K₈ B₁ सु)परिक्रमा,
G₂ ४ स्वजनान्पुन K₈ ध्यायन्सुपरिसङ्क्रमा, M₁ २ ४
'ध्यायत्यासविक्रवा' —^d) Dn₂ तेन तेनाभिमूर्छिता

45 ^b) S (except G₂ ४) पुडरीक (for तपनीय)
N₁ तपनीयानि तानि च —^c) S (except G₂) पश्य
(for रोप) S K₀ ४ रोदनतातानि, K₁ २ D₈ 'रोद
(D₈ 'ध)नश्चस्तानि, K₈ ५ 'तस्मानि, T₁ 'मात्राणि
—^d) S K₄ कुल (for कुरु) K₁ -योपित S (ex-
cept G₂ ४) वदनानीह योपिता — After 45, K₁ २
Dn₁ D₁ (marg see m) २-४ ४ ins

46* इयामाना वरवर्णाना गौरीणामेकवासयाम् ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य घृन्दानि केशव ।
अश्रुलालाम्बुभि मित सिक शीकरवारिभि ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां सिच्यते नयनाम्बुभि ।

बह्वथो दृष्ट्वा शरीराणो काशान्त ॥ ४७
पाणिभिश्चापरा भ्रान्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८
शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्युथशः कृतैः ।

[(L 1) K₁ २ वर्णाना (for वर्णाना) K₁ पौगणम्,
D₁ गौगणम् — (L 2) D₁ २ ४ ४ om (hapl) from
पश्य up to स्त्रीणा (in line 4) — (L 3) Dn₁ शिराला
बुभि, D₈ ह्वेज्जाना, D₁ कुशलीला, D₈ अश्रुलीला
Dn₁ शीतचारिभि, D₈ शीतवारिभि, D₁ सिक्तवारिभि
(for शीकर) — (L 4) D₂ सिच्यते नयनाम्बुभि (sic)]

46 ^a) S K₀ G₈ सुपरिपूर्णार्थ, K₁ अपर, K₈
उपरि (for अपरि) K₈ ४ असौम्यपरिपूर्णार्थ N₁
मायासपरिपूर्णार्थ, G₂ निश्चासपरिपूर्णार्थ —^b) S₂ K₈
परिदेवत, G₂ 'देवन — K₈ om (hapl) 46^c-47^d
—^c) S₂ 'सकदा, K₁ 'सकुदा, K₁ 'सकदाम्, T₁ M₈
सकद —^d) K₁ अवि (for न वि) D₁ योपिता

47 K₈ om 47 (cf v 1 46) —^a) S₁ (before
corr) K₀ ४ एते, Dn₁ एता, G₂ सा तु, M₂ एपा
(for एता) K₁ ह्वोच्छ्राय, K₂ 'च्छस्य, K₈ B Dn
D₁ ४ ४ ४ ४ विनि (B₁ Dn^a 'नि)वस्य (for ह्वो
च्छस्य) —^b) S K₀ ४ विक्रय, K₈ B₁ Dn₁ D₁
४ ४ ४ ४ विलस्य, N₁ निदाम्य, B₁ २ निदस्य, B₁
सुमृश, Dn₂ T G₁ M निशस्य, D₂ निरुस्य, G₂
विक्रम्य, G₈ विमृश्य (for विक्रय) K₈ B₁ Dn₁
D₁ ४ ४ ४ ४ पुन पुन (for विलस्य च) —^c) S₂
निस्पद, K₈ D₁ विस्पद, G₂ निस्पद, G₈ विस्पद
—^d) K₁-३ N₁ D₈ योपा (for वीरा) K₁ [अ]नदृष्ट,
B₁ जहाति T G₁ M जीवित नानहु (T₂ एन्,
M₂-४ न जहु) स्त्रिय, G₂ न जानति हि जीवित, G₈
न जहुर्जीवित स्त्रिय

48 ^a) K₁ २ यद्वा, K₈ ४ वृधम्, D₁ वच्चो, G₂
वच्चा, G₈ वच्चा, M₂ यद्वा (for वद्वायो) —^b)
G₂ यद्वाति (for विलपन्ति) —^c) S K₀ ४ परा,
G₁ परान् (for [अ]परा) — T₁ repeats 48^d-51^e after
54^e —^d) T₂ शिरसा (for शिराणि) G₂ 'पाणिनि'

49 G₂ om (hapl) 49-50 G₂ om 49^e-51^e

इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९
 विशिरस्कानथो कायान्दष्टा घोराभिनन्दिनः ।
 मुद्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५०
 शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
 अपश्यन्त्यो पर तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१
 बाहुरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ।
 संदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२

—^a) B1.2 D1.2 : 55 : 5 पातितैर् (for पं) —^b)
 K1 : D2 युयश क्षितौ (K2 क्षतैः; D2 क्षितैः), K2 :
 योधससु (K2 'सु' क्षितौ), N1 युद्धससुक्षितैः, B1 : दुःख
 ससुक्षितैः, Dn1 युयश'क्षितैः, S (G2 : om) खड्गश'क्षितैः
 —^c) K5 ससपृक्तैर् (hypermetrio), N1 B1-3 Dn2
 सपृक्तैर्, Dn1 सपृक्तैर्, T2 G1 M संकुतैर् (for
 सपृक्तैर्) —^d) S (G2 : om) आस्तीर्णा (for
 आकीर्णा)

50 G2 : om 50 (of v 1 49) —^a) K1 : D2
 अथाकायान्; B1.2 M2 अधकायान्, M2 अधोकायान्
 (for अयो कायान्) K2 : शिरस्कानपरे कायान् —^b)
 Dn1 दृष्ट (for दृष्टा) K1 : D2 : दृष्टा देहाननिदितान्,
 S (G2 : om) दृष्टा घोराभिनन्दिता — M2 : om
 50'-51' —^c) K2 अनुविता, D2 अनुचिता, D2
 Bom ed अनुगता (for 'चिता) —^d) D2 विदेहान
 शिरां

51 M2 : om 51 (of v 1 50) G2 om 51^a (of
 v 1 49) —^b) S Ko 1 T1 प्रेक्ष्यमाणा, B2 प्रेक्षमाणा;
 G2 वीक्षमाणा B2 विचेतसा T2 प्रेक्षमाणाचेतसा
 —^c) K2 corrupt. S1 Ko अवेक्षतो (Ko 'त्यो' पर,
 S2 अवेक्षत पर, K2 अवेक्षतोपरे; Dn1 अपश्यत पर,
 D2 : M2 इयतोपरं, M1 पश्यत्यो अपर —^d) K2
 अन्येन; B1 आस्यति, G2 अस्तीति (for असेति)

52 ^a) T बाहूनि (for ह) K1 : Dn2 D1 :
 : T2 अन्या (for अन्यान्) M2 विसुद्धत रणानन्यान्;
 M1 विसुद्धति नरानन्यान् —^b) K1 D2 विशेषोन्मथितान्,
 K2 विरापो, K2 D2 विशिपो (for खोन्म) K2 :
 कचित् (for पृथक्) Dn2 विशिपोन्मथितानि च —^c)
 K2 सदधत्यो; K2 स्कदधत्यो, N1 सधायान्या, G2
 सदधेयु, G2 सीदधत्यो S1 Ko : सुखाविष्टा; B1 G2
 सुखा (for सुखा) K1 : D2 : कदति सुख (K1
 न्य)मानोय —^d) S1 Ko : N1 सुखाये (Ko 'ते'वा,
 D2 नूज्येता, T1 मूर्छते ह, T G1 M2-4 'सीह, G2

उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
 दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तृन्भरतयोपितः ॥ ५३
 पाणिमिश्रापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
 प्रेक्ष्य आदृन्पितृन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ५४
 बाहुभिश्च सगर्जैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 अगम्यकल्पा पृथिवी मासशोणितकर्दमा ॥ ५५
 न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःख गाहन्त्यनिन्दिताः ।

कुर्वन्त्यो वा, G2 मूर्छत्यो वा, M1 'ति ह S1 Ko :
 सुदुर्मुहु (for पुन पुन)

53 ^a) S Ko G2 निकृत्त, K1 : 2 : N1 B2-3 Dn1
 D2 (before corr) : उत्कृत्त; K2 निकृत्त, D2
 उत्कृत्त, T2 मरुत्त, G2 विकृत्त T2 शिरस K1
 चासन्, B1 चान्योन् (for चान्यान्) —^b) S1 : (be-
 fore corr) K2 D2 (before corr, by corr marg as
 in text) विदग्धान्, S2 (by corr sup in) विदग्धान्,
 K2 B1 : निजग्धान्, K2 निचग्धान्, D2 विजग्धान्,
 G1 विजग्धान्; G2 : विजग्धान्, M2 : विजग्धान् T2
 पक्षिण —^c) K2 G2 काश्चिन्न, T G1 [अपि न वि,
 M [अपि नाभि- (for काश्चिन्न) G2 जानाति —^d)
 S2 आदृन्, G2 आदृन् (for भर्तृन्) S2 M2 भारत,
 K2 भारत; T G1 परम (for भरत) K2 भरतस्त
 योधिना (corrupt), B1 : भर्तृनपि नरपंथ, D2 स-
 [स्व]भर्तृनयोपित

54 ^a) S Ko : G1 च परा, K1 चापरा, M
 काश्चिदा (for चापरा) — After 54^a, T1 repeats
 48'-54^a —^b) G2 : भर्तृन् (for आदृन्) S1
 damaged, T G1 M चापि (for पुत्रान्) —^c) S1
 damaged, S2 रुदतीन्, K1 पतींश्च (for पतींश्च)
 K2 निहता (for 'तान्) Ko : पदार्तीश्च हतान्परै

55 ^a) K2 बहुभिश्च (for वा) S1 Ko : 2 : 4
 D2 : सख्यैर्हि, K2 सख्यैश्च, Dn1 सख्यैश्च, G2 स-
 ख्यैश्च K2 T G2 M वा (M1 च)हुभि' कामुकै' सख्यै,
 G2 बाहुभि' सख्यैश्च —^b) K2 [अ]शिरोभिश्च (for
 ति) G2 M1 : 2 : चारु (for च स) —^c) S1
 Ko : अगम्यरूपा, N1 'प्रका (for 'कल्पा) —^d) D2
 om. from कर्दमा up to यूयानीव (in 57^a) — After
 55, the Bom ed alone ins

47^a बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितैः ।

56 D2 om 56 (of v 1 55) —^a) K2 : D2 न
 दुःखेषु चिता K2 'स्व' सूचिता, T1 G1 M न (T1

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्षिता ।

सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १

सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विकुक्ष्य च पुनः पुनः ।

ना) पु.शमुचिता; Ga न पु.शमुचिता. — ^a) M₁ Inanna, M₂ ३ पु.शमु. S₁ Ko ३ गर्हति; K₂ ३ गर्हति; M₁ २, ३ गर्हति (for गार्हति). S₁ Ko ३ गो पित (for [or] निन्दित). Ga क्षपमाद्विनिर्दिता; Ga श्वमृतेषु विनिर्दिता. — ^a) S₁ Ko १, ३ N₁ M₁ D₂ पति भि; K₂ पतिसेह (for पितृभिः). K₁ ३ D₂ ३ चैव (for पुत्रैश्च). — ^a) S₁ B₁ उपानीर्ण; S₂ K₂ D₂ ३ D₂ ३ M₂ उपानीर्ण; K₁ D₂ उपानीर्ण; K₂ ३ जय कीर्ण; N₁ B₁ D₂ उपानीर्ण; T₁ (S₁ M₁ ३ उपानीर्ण; M₂ उपानीर्ण; S₂ K₁-३ ३ N₁ B₁ D₂ D₂ ३ T₁ (S₁ M₁ ३ ३ वर्यपरा.

57 D₂ om. शुभाजीय (of. v. l. 55). — ^a) K₂ शुभाजीय; K₁ "जां च; K₂ D₂ D₂-३ "वि च; D₂ ३ ३ "विच. B₁ किञ्चोरणा; D₂ क्षीरणा; — ^a) B₁ श्वपत्नीय (for सुकेलीना). — ^a) S₁ K₂ ३ D₂ श्वपत्नी

58 ^a) K₁ जातो; K₂ गतो; K₂ ३ D₂ Ga ततो; N₁ B₁ D₂ D₂ ३ ३ ३ ३ हतो; T₁ (S₁ M₁ जातो (for जातो). K₂ D₂ ३ ३ वि तु; D₂ ३ वि च; D₂ T₁ (S₁ M₁ वि.सि. (for वि. च). — ^a) Ga यदित; S₁ Ko D₂ ३ Ga कुसो; K₂ ३ कुसो. Ga रागन् (for राग). — ^a) T₁ Ga श्वमृ; (S₁ पृथग्; Ga पाथग् (for पृथग्). K₂ D₂ M₂ उवाच; Ga दृष्ट्वा वच[].

59 ^a) T₁ (S₁ M₁-३ नै चरित; M₁ * * * त (for भाचरित). — ^a) D₂ एवमाद्येषु जगाम — ^a) S₁ K₂ D₂ वा; K₁ ३ च; D₂ गन् (for वा). M₂ निहतान् (hypometrio) (for दत्तान्) — ^a) M₂ (trans) भीतान् and भ्रातृन्. K₁ (repeating) D₂ (S₁ ३ विदग् (for भीतान्) S₁ Ko ३ D₂ ३ Ga ३ माधय; K₂ माधय; K₂ माधय (for केधय). — Before

59^a, M₁ ३ ३ Ina. वीक्ष'. — ^a) S₁ Ko ३ माता; T₁ उवाच (for भाता) K₁ निरपत्नी. — After 59^a, K₁-३, ३ D₂ D₂ ३ ३ T₁ (S₁ M₁ Ina.

48^a

समाभाष्य जनार्दनम् ।

गान्धारी पुनश्चोकात् ।

[(L. 1) D₂ समाभाष्य]

On the other hand, D₂ Ina after 59^a

19^a

गान्धारी तु शोककर्षिता ।

शयानं वीरशयने.

— ^a) K₂ दर्शयन् (for दृष्ट्वा) S₁ Ko ३ जते (for श्रुतम्). Ga दर्शयन् जते श्रुत.

Colophon. — Sub parvan All MSS स्त्री — Adhy. nama. K₁ ३ D₂ T₁ (S₁ भागोभयदर्शन; D₂ भगोभयदर्शन; Ga दुर्योधनमुत्तक्षीरदर्शन; M₁ मुत्त क्षीरदर्शन. — Adhy. no. (figures, words or both); S₁ K₁ 15, N₁ D₂ ३ ३ 101 (1), D₂ ३ (1), ३ 10 (as in text) — Sloka no K₁ ३ N₁ 60, D₂ 65

17

1 ^a) T₁ (S₁ M₁ हते; T₂ हत (for ततो). K₁ ३ D₂ ३ दुर्योधनं हते दृष्ट्वा. — ^a) S₁ Ko ३ शोककर्षिता; K₁ ३ D₂ ३ शोककर्षिता (D₂ क्षिता; D₂ विता); B₁ D₂ ३ ३ ३ शोककर्षिता; D₂ ३ शोककर्षिता — ^a) T₁ (S₁ M₁ कदली (S₁ तदा; D₂ सदा (for ततो)

1 ^a) K₁ दत्ता; K₂ D₂ D₂ दत्ता. K₁ संज्ञा

स्त्रीपर्व]

स्त्रीपर्व

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरश्लिप्तम् ॥ २
परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३
सुगूढजनु विपुलं हारनिष्कनिपेवितम् ।
चारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकरतापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीना संक्षये विभो ।
मामयं ग्राह्यं वाण्येयं प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।

अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम् ।
अमुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६
यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुवं शस्त्रजिताल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ॥ ७
इत्येवममुवं पूर्वं नैन शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतवान्धवम् ॥ ८
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।

—^०) Ś1 Ko विक्रम्य, K2 १ विक्रम्य, G2 पुत्रस्य (for विक्रम्य) Ś Ko-2 १ B2 D2 १ G2 १ विलप्य च (for पुन पुन) —^१) K2 अभिप्रेक्ष्य; M2 अभिप्रेक्ष्य
—^२) N1 रुधिरश्लिप्त

3 ^a) T G1 M [अ]य (for च) B1 १ गान्धारी
K1 पर्यष्वजत गान्धारी —^b) M कृपण (for कृपण)
—^c) T1 G1 M2-4 दुःखार्ता (for शोकार्ता)

4 ^a) Ś1 सुगूढ*जनु, Ko १ सुगूढं जनु, K2 सु
रूढजनु; B2 सुगुप्तजनु, B2 सुदर चारु; Dn1 सु
गूढजनु, T2 'दजनु, G1 'दशनु, G2 १ सा गूढ
जनु (G2 जु) K2 विपुल, Dn1 विपुल; T2 G1
विमल K1 १ D2 सुगूढ (K1 समूढ) विपुल हार; N1
अजमीढशनुविपुल —^b) K1 D2 मणि, K2 कटे;
अजमीढशनुविपुल —^c) K1 D2 मणि, K2 कटे;
हार (for निष्क) Ś Ko-2 १ D2 १ G2 १ विभूषित
(for निपेवितम्) —^d) K1 नेत्रजेनोर, K2 १ जे
नोर, K2 जेतोर, B1 D2 M1 'जेनैव, Dn1 जैनीर
—^e) K2 सिचरी, T1 सिचरी Ś Ko १ B1 'कर्षिता;
K2 १ T2 G कर्षिता, M1 लाहिता (for तापिता)

5 Before 5, M2 128 गान्धारी —^a) G2 [s]त्र
(for सस्मिन्) —^b) G2 दूतीनां (for ज्ञा) M1
सक्षय —^c) Ś1 *महा; Ś2 K2 सामहा, K1 १ N1
मयाय (for मामय) D2 मयाय तनुज कृपण (sic)
—^d) K2 १ Dn2 D2 १ T1 G2 सत्तम, D2 म (for
म) —^e) Dn2 तस्मिन् (for ज) K2 ज्ञाते इयमु
द्धर्षे (sic), B1 पाते पयद्धर्षे (sic) —^f) Ko
जयमम्बा; K2 'मश्र (sic), D2 मेव (for 'मम्बा)
K2 मां (for मे)

6 ^a) B2 D1 G2 १ M1 इत्युक्ता; G1 M2 'क्त्वा
(for क्ते) K2 जानति, K2 १ G2 जननी, B2 D1
जानता, M2 ते (for ती) G2 पूर्वम्, G2 पुत्रम्

(for सर्वम्) —^b) G2 अग (for अह) Ś2 D2 G2
सु, K2 १ N1 B Dn D1 १ १ १ १ T1 G2 स्व, K2
D2 स, M1 launa (for स्व) Ś1 Ko १ व्यसन द्यगां,
G2 १ व्यसनागमे — After 6^a, G2 128

50* इत्येवममुवं नैव यत कृपणस्ततो जय ।

—^a) Ś2 अमुवन्; K1 अत्र, K2 १ अत्रवीत्, M2
अत्रव N1 व्याघ्र —^d) G2 कृपणस् (for धर्मस्)

7 ^a) K2 N1 B1-3 Dn1 D1 १ १ १ १ G2 यया च,
T1 तथा दु; T2 तथा च; G1 तथा स्व, G2 यथावद्,
M1 यतो न (for यथा न) Ś Ko १ मुह्यमानस्; G2
वध्य (for युध्य) K2 जु, G1 जु (for स्व) —^b)
N1 D2 न वै, B Dn1 D1 १ १ १ १ न प्र, D2 तत्र
(for संप्र) K2 न प्रमुह्यति मारत; K2 संप्रमुह्यति
पुत्रका, T G1 १ संप्रगृह्य सुपुत्रक —^c) T1 G1
हतास् (for जितास्) —^d) K1-3 B1 १ Dn2 D1 १
१ १ १ १ प्राप्यसि, Dn1 प्राप्योसि; D2 प्राप्योसि; T
G2 M1 १ प्राप्योसि (for प्राप्तासि) N1 अपर (for
अमर) K1 १ N1 B Dn1 D1-4 १ १ १ १ T G2 M1 १
प्रभो (for विभो) K2 प्राप्तास्यमरण विभो, D2 प्राप्य-
स्वपरमान्विते; G2 प्राप्यसे परमां गतिं, G2 प्राप्यसे पर
माहवे

8 Ko T2 om (hapl) 8^a —^a) K1 १ अमृत्वं,
B1 क्वती; B2 भुवती; G2 M2 १ अमृत्वं (for अमृत्वं)
B1 पुत्रं (for पूर्व) —^b) B2 D2 नैव, G2 १ नैवं
(for नैनं) T1 G1 शोचामि Ś1 K1 १ D2 वै विभो,
N1 B1-3 Dn D1 १ १ १ १ [अ]ह सुत, K2 १ B1 T1
G1 M [अ]हं प्र (B1 वि)भो —^c) Ś Ko १ १ च (for
तु) The portion from शोचामि up to वान्धवम् is
damaged in Ś1 —^d) K1 कृपण हतवान्धव, M2
कृपण गतव***

9 ^a) K1 १ D2 सत्तम, D2 सत्तम (for मे सुतम्)

आतृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुंधराम् ॥ ५६
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ।
स्तुपाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ५७
अतो दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे ।

यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५८
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ।
या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातृन् केशव ।
एवमार्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककशिता ।

सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १

सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विकुश्ल्य च पुनः पुनः ।

ना-) दुःखमुचिता; G₂ न दुःखमुचिता —^b) M₁ lacuna, M₂ 4 दुःखात् S Ko 4 अहंति, K₈ 8 गर्हति; M₁ 2 4 ऋदति (for गाहन्ति) S₁ Ko 4 यो धित (for [अ]निन्दिता) G₂ ह्यप्रमाहविनिर्जिता; G₂ स्वगृहेषु विनिर्दिता —^c) S₁ Ko 1.4 N₁ B₁ D₂ पति मि; K₂ पतितैश्च (for पितृभिः) K₁ 2 D₂ 2 चैव (for पुत्रैश्च) —^d) S₁ B₂ उपाकीर्णा, S₂ K₂ D₂ G₂ 8 M₂ उपकीर्णा, K₁ D₂ उपाकीर्णा, K₈ 8 अच कीर्णा; N₁ B₁ D₂ उपकीर्णा, T₁ G₁ M₁ 4 उपस्तीर्णा, M₈ उपस्तीर्णा S₂ K₁-8.5 N₁ B₁ D₂ D₂ 8 T₁ G₁ M₁ 2 4 वसुंधरा

57 D₂ om यूथानीव (cf v 1 55). —^a) K₂ यूथान्येव; K₁ 'नो च, K₂ D₂ D₂-8 'नि च D₁ 8 8 'निध B₂ किशोरीणां, D₂ शरीराणां —^b) B₁ स्वपंतीव (for सुकेशीना) —^c) S₁ K₈ 8 D₁ स्तुपाणां

58 ^a) K₁ नानो, K₂ नतो, K₈ 8 D₂ G₂ ततो, N₁ B D₂ D₁ 2 4 8 8 8 इतो, T G₁ M नातो (for अतो). K₈ D₁ 4 8 किं तु, D₂ किं च, D₂ T G₁ M किंचित् (for किं नु) —^b) G₁ यदिमा S Ko D₂ 8 G₂ कुरुते, K₂ 8 कुर्वती G₂ सर्वात् (for सर्वा) —^c) T G₂ रवम्, G₁ एवम्, G₂ वाचम् (for रूपम्) K₈ D₂ M₂ उच्चावच, G₂ दृष्ट्वा वच[]

59 ^a) T₁ G₁ M₂-4 वै चरित, M₁ ***त (for आचरितं) —^b) D₂ पूर्वमायेषु जन्मसु —^c) S₂ K₂ D₂ या, K₁ 4 य, D₂ यात् (for या) M₈ निहतान् (hypermetric) (for हतान्) —^d) M₈ transp पौत्रान् and भ्रातृन् K₁ (repeating) D₂ G₂ 8 पितृन् (for पौत्रान्) S Ko 4 D₂ 8 G₂ 8 माधव; K₂ माधव, K₂ माधवा (for केशव) — Before

59^a, M₁ 2.4 ins वैश —^a) S₁ Ko 4 माता, T₁ उत्त्वा (for आर्ता) K₁ विलपती. — After 59^a, K₁-8 8 D₂ D₂ 8 8 T G₁ M ins

48* समाभाष्य जनार्दनम् ।

गान्धारी पुत्रशोकात्

[(L 1) D₂ समानाद्य]

On the other hand, D₂ ins after 59^a

49* गान्धारी दुःखकशिता ।

शायन वीरशयने

—^a) K₈ दर्शयन् (for ददर्श) S₁ Ko 4 शत (for सुतम्) G₁ दर्शनीय हत सुत

Colophon. — Sub-parian All MSS श्री — Adhy name K₁ 2 D₂ T G₁ आयोधनदर्शन, D₂ अयोध्यानदर्शन, G₂ दुर्योधनमृतशरीरदर्शन, M₁ मृत शरीरदर्शन — Adhy no (figures, words or both) S₂ K₁ 15, N₁ D₂ 8 8 101 (?), D₂ 6 (?), S 16 (as in text) — Sloka no K₁ 2 N₁ 60, D₂ 65

17

1 ^a) T₁ G₁ M हत, T₂ हत (for ततो) K₁ 2 D₂ 8 दुर्योधन हत दृष्ट्वा —^b) S Ko 4 शोककशिता, K₁ 2 D₂ 8 दुःखकशिता (D₂ 'शिता; D₁ 'पिता); B D₁ 4 8 8 शोकमुद्धिता; D₂ शोधमुद्धिता —^c) T₂ G₂ M₁ कदली G₂ तदा, G₂ यथा (for वने)

2 ^a) K₁ हन्धा; K₂ D₂ D₂ हत्ता K₁ मत्ता

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरौक्षितम् ॥ २
परिवृज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३
सुगूढजनु विपुलं हारनिष्कनिषेवितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोक्रतापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीना संक्षये विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।

अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्घर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम् ।
अनुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६
यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुवं शस्त्रजिताल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ॥ ७
इत्येवमनुवं पूर्वं नैन शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतवान्धवम् ॥ ८
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।

—^a) Ś1 Ko विक्रम्य, K2 ५ विकृत्य; G2 पुत्रस्य (for विकृत्य) Ś Ko-2 ५ B2 D2 ५ G2 ५ विलप्य च (for पुन पुन) —^c) K2 अविप्रेक्ष्य, M2 अभिप्रेक्ष्य —^d) N1 रुधिरौषित

3 ^a) T G1 M [अ]थ (for च) B1 २ गांधारी K1 पर्यव्रजत गांधारी —^b) M करुण (for कृपण) —^c) T1 G1 M2-4 दुःखार्ता (for शोकार्ता)

4 ^a) Ś1 सुगूढ*जनु, Ko ५ सुगूढ जनु, K5 सु रुढजनु; B2 सुगुप्तजनु; B1 सुवर चारु, Dn1 सु गूढजनु; T2 *दजनु, G1 *दराजनु, G2 ५ सा गूढ जनु (G2 जु) K2 विपुल, Dn1 विकल, T2 G1 विमल K1 २ D2 सुगूढ (K1 समूढ) विपुल हार, N1 अजमीदशजनुविपुल —^b) K1 D2 मणि, K2 कटे, N1 B2 महा, D2 तथा; G2 भार (for हार) D2 हार (for निष्क) Ś Ko-2 ५ D2 ५ G2 ५ विधूयितं (for निषेवितम्) —^c) K1 नेत्रजेनिर, K2 ५ जे नोह, K2 जेनोह, B2 D2 M2 जेनैव, Dn1 जैनीर —^d) K2 सिचंती, T1 सिचंती Ś Ko ५ B2 कर्षिता, K2 ५ T2 G कर्षिता, M2 ताडिता (for वापिता)

5 Before 5, M1 1ns गांधारी —^a) G2 [s]त्र (for सस्त्रिन्) —^b) G2 दूतीनां (for ज्ञा) M1 सक्षय —^c) Ś1 *महा, Ś2 K2 मामर्ह, K1 २ N1 मयाय (for मामयं) D ममाय तनुज कृष्ण (sic) —^d) K2 ५ Dn2 D2 ५ T1 G2 सत्तम, D2 म (for स) —^e) Dn2 तस्मिन् (for अ) K2 ज्ञाते इयमु द्घर्षे (sic), B1 पाते पयद्वर्षे (sic) —^f) Ko जयमस्या, K2 *मश्र (sic), D2 मेव (for *मम्बा) K2 मां (for मे)

6 ^a) B2 D1 G2 ५ M2 इत्युक्ता; G1 M2 क्वा (for क्ते) K2 जानति, K2 ५ G2 जननी, B2 D1 जानता, M2 ते (for ती) G2 पूर्वम्, G2 पुत्रम्

(for सर्वम्) —^b) G2 अंगं (for अह) Ś2 D2 G2 सु; K1 २ N1 B Dn D1 २ ५ ५ ५ T1 G2 स्व; K2 D2 स, M1 laouna (for स्व) Ś1 Ko ५ व्यसन द्यागं, G2 ५ व्यसनागमे — After 6^a), G2 1ns

50* इत्येवमनुवं नैवं यत कृष्णस्ततो जय ।

—^a) Ś2 अनुवन्; K1 अनु, K2 ५ अग्रवीत्, M2 अग्रव N1 व्याघ्र —^d) G2 कृष्णस्त्र (for धर्मस्त्र)

7 ^a) K2 N1 B1-2 Dn1 D1 २ ५ ५ ५ G2 यया च; T1 तथा हु, T2 तथा च, G1 तथा त्व, G2 ययावद्, M1 यतो न (for यथा न) Ś Ko ५ सुद्धमानस्त्र; G2 वध्य (for युध्य*) K2 हु, G1 हु (for त्व) —^b) N1 D2 न वै, B Dn1 D1 ५ ५ ५ ५ न प्र, D2 तत्र (for संप्र) K2 न प्रमुह्यति भारत, K2 संप्रमुह्यति पुत्रका, T G1 २ संप्रमुह्य सुपुत्रक —^c) T1 G2 दत्तास्त्र (for जितास्त्र) —^d) K1-2 B1 २ Dn2 D1 २ ५ ५ ५ ५ प्राप्स्यसि, Dn1 प्राप्स्योसि; D2 प्राप्स्योसि; T G1 M1 ५ प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यसि) N1 अपर (for अमर) K1 २ N1 B Dn1 D1-4 ५ ५ ५ ५ T G1 M1 ५ प्रभो (for विभो) K2 प्राप्स्यस्यमरण विभो, D2 प्राप्स्य-स्यपरमास्थिते; G2 प्राप्स्यसे परमां गतिं, G2 प्राप्स्यसे पर माहवे

8 Ko T2 om (hapl) 8^a —^a) K1 २ अग्रव, B2 क्वली, B2 बुवती; G2 M2 ५ अग्रव (for अनुव) B1 पुत्र (for पूर्व) —^b) B2 D2 नैव, G2 ५ नैव (for नैनं) T1 G2 शोच्यामि Ś1 K1 ५ D2 वै विभो, N1 B1-2 Dn D1 २ ५ ५ ५ ५ [अ]ह सुत, K2 ५ B2 T1 G1 M [अ]ह म (B2 वि)भो —^c) Ś Ko १ ५ च (for सु) The portion from शोचामि up to बान्धवम् is damaged in Ś1 —^d) K1 कृपण हतवान्धव, M2 कृपण गतव***

9 ^a) K1 २ D2 सत्तम, D2 सत्तम (for मे सुतम्)

आतृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुंधराम् ॥ ५६
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ।
स्तुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ५७
अतो दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे ।

यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५८
नूतमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ।
या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातृंश्च केशव ।
एवमार्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककशिता ।

सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली बने ॥ १

सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विकुश्ल्य च पुनः पुनः ।

ना) दुःखमुचिताः Gs न दुःखेषुचिता —^b) M1 lacuna, Ms 4 दुःखात् S Ko 4 अहंति, Ks 5 गहंति, M1 2 4 कदति (for गाहन्ति) S1 Ko 4 यो पित (for [अ]निन्दिता) Gs ऋषग्राहविनिर्जिताः, Gs स्वगृहेषु विनिर्दिता —^c) S1 Ko 1 4 N1 B4 Ds पतिभिः, Ks पतितैश्च (for पितृभिः) K1 2 Ds 5 चैव (for पुत्रैर्) —^d) S1 Bs उपाकीर्णा, Ss Ks Ds Gs 3 Ms उपकीर्णा, K1 Ds उपाकीर्ण, Ks 5 अवकीर्णा, N1 B4 Dns उपकीर्णा, T1 G1 M1 4 उपस्तीर्णा, Ms उपस्तीर्णा Ss K1-3 5 N1 B4 Dns Ds 5 T1 G M1 2 4 वसुंधरा

57 Ds om यूथानीव (of v l 55) —^a) Ko यूथान्येव, K1 'नो च, Ks Dn1 Ds-5 'नि च D1 5 8 'निव Bs किशोराणां, Ds क्षीराणां —^b) B4 स्वपत्नीव (for सुकेशीनां) —^c) S1 Ks 5 Ds स्तुषाणां

58 ^a) K1 नानो, Ks नतो, Ks 5 Ds Gs ततो, N1 B Dn D1 2 4 5 8 9 हतो, T G1 M नातो (for अतो) Ks D1 5 6 किं तु, Dn1 किं च, Ds T G1 M किंचित् (for किं तु) —^b) G1 यदिमां S Ko Ds 5 Gs कुर्वते, Ks 5 कुर्वती Gs सर्वान् (for सर्वा) —^d) T Gs स्वम्, G1 एवम्, Gs वाचम् (for रूपम्) Ks Ds Ms उच्चावच, Gs दृष्ट्वा वर्च[

59 ^a) T1 G1 Ms-4 वै चरितं, M1 ***त (for आचरितं) —^b) Ds पूर्वमायेषु जन्मसु —^c) Ss Ks Ds या, K1 4 य, Ds यान् (for या) Ms निहतान् (hypermetric) (for हतान्) —^d) Ms transp पौत्रान् and आदन् K1 (repeating) Ds Gs 5 पिदन् (for पौत्रान्) S Ko 4 Ds 5 Gs 5 माधव, K1 माधवः Ks माधवा (for केशव) — Before

59^a, M1 2 4 ins वैश* —^c) S1 Ko 4 माता, Tr उक्त्वा (for आर्ता) K1 विलपती — After 59^a, K1-3 5 Dn1 Ds 5 6 T G1 M ins

48* समाभाष्य जनार्दनम् ।

गान्धारी पुत्रशोकात्

[(L 1) Ds समाभाष]

On the other hand, Dns ins after 59^a

49* गान्धारी दुःखकशिता ।

शयान वीरशयने

—^c) Ks दर्शयन् (for ददर्श) S1 Ko 4 शत (for सुतम्) G1 दर्शनीय हत सुत

Colophon — Sub-parvan All MSS स्त्री — Adhy name K1 5 Ds T G1 आयोधनदर्शन, Ds अयोध्यानदर्शन, Gs दुर्योधनमृतदारीदर्शन; M1 मृत क्षीरदर्शन — Adhy no (figures, words or both) Ss K1 15, N1 Ds 5 8 101 (?), Ds 6 (?), S 16 (as in text) — Sloka no K1 2 N1 60, D1 65

17

1 ^a) T1 G1 M हव, T2 हत (for ततो) K1 5 Ds 5 दुर्योधन हत दृष्ट्वा —^b) S Ko 4 शोककशिता, K1 5 Ds 5 दुःखकशिता (Ds 'शिता; Ds 'पिता); B D1 5 8 9 शोकमूर्छिता; Dns त्रीधमूर्छिता —^c) Tr Gs Ms कदली Gs तदा; Gs यया (for बने)

2 ^a) K1 लब्ध्वा, Ks Dn1 Ds लप्त्वा Ks मज्ञा

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरश्लिप्तम् ॥ २
परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३
सुगूढजन्तु विपुलं हारनिष्कनियेवितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकात्तापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।

अस्मिन्नातिसमुद्धर्षे जयमम्वा ब्रवीतु मे ॥ ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम् ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६
यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुहसि पुत्रक ।
ध्रुवं शस्त्रजिताल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ॥ ७
इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतवान्धवम् ॥ ८
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।

—^b) Ś1 Ko विक्रम्य; K3 ५ विक्रम्य; G2 पुत्रस्य (for विक्रम्य) Ś Ko-2 ५ B2 D2 ५ G2 ५ विलप्य च (for पुन पुन) —^c) K4 अविप्रेक्ष्य; M2 अभिप्रेत्य —^d) N1 रुधिरश्लिप्त

3 ^a) T G1 M [अ]थ (for च) B1 ३ गान्धारी K1 पर्यष्वज्य गांधारी —^b) M कृपण (for कृपण) —^c) T1 G1 M2-4 दुःखार्ता (for शोकार्ता)

4 ^a) Ś1 सुगूढजन्तु; Ko ५ सुगूढं जन्तु, K5 सु रुढजन्तु, B2 सुगूढजन्तु; B1 सुदर चारु; Dn1 सु गूढजन्तु, T2 वज्रजन्तु, G1 'वज्रजन्तु, G2 ५ सा गूढ जन्तु (G2 शु) K3 विपुल, Dn1 विपुल, T2 G1 विमल K1 २ D2 सुगूढ (K1 समूढ) विपुल हार, N1 अजमीढशत्रुविपुल —^b) K1 D2 मणि; K2 कटे; N1 B1 महा, D2 तथा, G2 भार (for हार) D2 हार (for निष्क) Ś Ko-2 ५ D2 ५ G2 ५ विमूषित (for निदेवितम्) —^c) K1 नेत्रजेनिर, K2 ५ 'जे नोर, K3 जेनोर; B1 D2 M1 जेनैव, Dn1 जैनोर —^d) K3 सिचती, T1 सिचती Ś Ko ५ B1 कर्षिता, K3 ५ T2 G कर्षिता, M1 ताडिता (for तापिता)

5 Before 5, M1 1ns गान्धारी —^a) G2 [S]त्र (for सस्मिन्) —^b) G2 दूतीनां (for ज्ञा) M1 सक्षय —^c) Ś1 मम, Ś2 K4 मामद्य, K1 २ N1 मयाय (for मामय) D2 मयाय तनुज कृष्ण (sic) —^d) K2 ५ D2 ५ T1 G2 सत्तम, D2 म (for 'म') —^e) Dn2 तस्मिन् (for अ) K2 ज्ञाते इयमु द्दर्पे (sic), B1 पाते पयद्दर्पे (sic) —^f) Ko जयमया, K3 'मश्च (sic), D2 मेव (for 'मग्धा) K3 मां (for मे)

6 ^a) B2 D1 G2 ५ M1 इत्युक्ता; G1 M2 'कत्वा (for 'के) K2 जानति, K3 ५ G2 जननी, B2 D1 जानता, M2 ते (for ती) G2 पूर्वम्, G2 पुत्रम्

(for सर्वम्) —^b) G2 जगं (for अह) Ś2 D2 G2 सु, K1 २ N1 B Dn D1 २ ५ ५ ५ T1 G2 स्व, K5 D2 स, M1 laouna (for स्व) Ś1 Ko ५ व्यसनं द्यगां, G2 ५ व्यसनागमे — After 6^{ab}, G2 1ns

50* इत्येवमब्रुवं नैवं यत कृष्णस्ततो जयः ।

—^a) Ś2 अमुवन; K1 अम्, K2 ५ अमवीत्, M2 अमव N1 'व्याघ्र —^d) G2 कृष्णस् (for धर्मस्)

7 ^a) K2 N1 B1-3 Dn1 D1 ३-५ ५ ५ G2 यथा च; T1 तथा तु, T2 तथा च; G1 तथा त्व, G2 यथावद्; M1 यतो न (for यथा न) Ś Ko ५ सुहृन्मानस, G2 वध्य (for युध्य) K2 तु, G1 तु (for त्व) —^b) N1 D2 न वै, B Dn1 D1 ५ ५ ५ ५ न प्र, D2 तत्र (for संप्र) K2 न प्रमुहसि भारत, K3 संप्रमुहसि पुत्रका, T G1 २ संप्रगृह्य सुपुत्रक —^c) T1 G2 हतास्त्र (for जितास्त्र) —^d) K1-3 B1 २ Dn2 D1 २ ५ ५ ५ ५ प्राप्यसि Dn1 प्राप्योसि, D2 प्राप्योसि; T G1 M1 २ प्राप्सोसि (for प्राप्तासि) N1 अपर (for अमर) K1 २ N1 B Dn1 D1-4 ५ ५ ५ ५ T G1 M1 २ प्रभो (for विभो) K2 प्राप्तास्यमरण विभो, D2 प्राप्यस्यपरमान्विते; G2 प्राप्यसे परमां गतिं, G2 प्राप्यसे पर माहवे

8 Ko T2 om (hapl) 8^{ab} —^a) K1 २ अम्ब, B1 कवती; B2 भुवती, G2 M2 ५ अमव (for अमुव) B1 पुत्र (for पूर्व) —^b) B2 D2 नैव, G2 ५ नैव (for नैनं) T1 G1 शोचामि Ś1 K1 ५ D2 वै विभो, N1 B1-3 Dn D1 ३ ५ ५ ५ ५ [अ]ह सुत, K2 ५ B2 T1 G1 M [अ]ह प्र (B1 वि)भो —^c) Ś Ko २ ५ च (for तु) The portion from शोचामि up to वान्धवम् is damaged in Ś1 —^d) K1 कृपण हतवांधव, M2 कृपण गतव***

9 ^a) K1 २ D2 सत्तम; D2 सत्तम (for मे सुतम्)

शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥ ९
 यौऽयं मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः ।
 सोऽयं पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १०
 ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं नसुलभां गतः ।
 तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसेविते ॥ ११
 यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।
 महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ॥ १२
 यं पुरा व्यजनैरग्न्यैरुपवीजन्ति योषितः ।
 तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १३

10 °) Ks ६ वै (for sy) Ks १ N1 B2-4 Dn
 D1 ३. ४. ६ ९ G1 ९ मूर्धावसिक्ता (Ks 'वशि, Ks 'वशि,
 Dn1 'मिस) कानाम् — °) S Ko ३ ४ G2 यात, K1
 यात, M2 ४ गता (for याति) D1 ३ ४ ६ ९ T2 M1
 २ ४ परंतप — °) D2 योयं (for सोऽयं) K1-3 ५ B
 D1-3 ६ ९ पांसुषु; Dn1 पांसुषु. — °) G1 कालवि
 (for 'स्य).

11 °) T2 एवं (for ध्रुव) G2 ९ राजा (for वीरो)
 — °) M1 गतिस् (for गतिं) K2 न सुलभा, Ks ९
 च सुलभां, B1 सुलभता, Dn2 M2 चासुलभां, D2
 निर्मेलिनां; T1 त्वसुलभ, T2 G1 M1 २ ४ त्वसुलभां
 M2 गता — °) N1 यथा (for तथा) Ks ९ Gs
 [अ]पि (for हि) — °) S1 K1 ३ G1 शयाने (for
 शयने) K2 सेविने, K6 सेवित (for 'सेविते)
 — After 11, Ks N1 B D1 ३ ४ ६ ९ ins. "

51* यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरश्चिषः ।
 तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवा शिवा ।

[(L 1) Ks B4 पर्युपासीन, B1 'नान Ks रमयती
 — (L 2) Ks त वीरशयनस्थ हि (for the prior half)]

12 °) Ds त्वां (for य) K1 समुपासीन, Ks B4
 G2 पर्युपासीन. — °) S Ko ४ नमयति; K2 रमयती,
 D1 ९ रसयति; T1 G1 M रमयते (G1 'तो, M2 'त)
 (for रमयन्ति) Ss Ko महीक्षिता, N1 B2 ४ Dn1
 D1 मनीषिणः; B1 ९ D1 ३ ४ ६ ९ महीषिण (for 'क्षित')
 — °) S2 विहित (for निहत) — °) S2 वृद्धास् (for
 गृध्रास्)

13 °) S K Dn2 D2 ६ रग्यैर्, Dn1 उग्रैर्; Ds
 lacona, G2 ९ अग्यैर् (for अग्यैर्) — °) S1 Ko २ ४
 B1 D1 T1 G2 M2 उपजीवति; G1 'वीज्यत, M1 ९
 'वीजति S2 योषिता; D2 योषित, Dn2 वीजति

एव शेते महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ।
 सिंहेनैव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ १४
 पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् ।
 निहतं भीमसेनेन गदामुद्यम्य भारत ॥ १५
 अधौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकां च केशव ।
 अनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयाद्विधनं गतः ॥ १६
 एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महारथः ।
 शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १७
 विदुरं ह्यवमन्यैष पितरं चैव मन्दभाक् ।

वरयोषित — M1 om 13^{ad} — °) Ks पश्य व्यजनैर्,
 G2 ९ निहत पक्षैर् — °) S1 Ko ३ ४ B1 ३ ४ D2 T2
 G2 उपजीवति, G1 'वीज्यति

14 °) G2 ९ एवमेको (for एष शेते) — °) K4
 D1 सिंहेनैव Gs M संख्ये (for संख्ये) — °) S2
 (marg) भीमसेनपातित (sio)

15 B1 om (hapl.) 15-16, B2 M2 om (hapl.)
 15-17 — °) S2 निहित (for निहत) — °) K2 D2
 गदा K1 सज्ज्य, K2 D2 समृज्य, K3 सक्त्य, K4
 सक्त्य, N1 Dn1 D1 ३ ४ ६ ९ सज्ज्य, B2 सज्ज्य,
 B1 Dn2 समृद्ध, T1 आलव्य, T2 G1 ९ M (M2 om)
 आलिन्य, G2 ९ (also) सहाय (for उद्यम्य) K1 ९
 भारत, M1 ९ भारत

16 B1 ९ M2 om 16 (cf. v 1 15) — °) K1 ९
 M1 ९ अक्षोहिणीर् (M2 'गिर्); Ks ९ अक्षौ (Ks 'क्षौ)-
 हिण्यो, D1 ३ ४ ६ ९ G2 ९ अक्षौ (G2 ९ 'क्षौ) हिणी (for
 'हिणीर्) G2 ९ महाराज (for 'बाहुर्) — °) Ks ९
 चैका, Ds T G M1 चैक (for चैका) S Ko ३-५ D4
 G2 ९ भारत, K1 ९ केशव (for केशव) — °) B2
 Dn2 D1 ३ ४ T G2 M1 आनयद् (for अनयद्) K2
 या (for य) N1 लोके, T2 Gs M (M2 om) सखे
 (for सख्ये) — °) B1 Ko सेनयोर्; K1 सोनयर्,
 K2 ९ सोनया, K3 सेनयो, D2 सोनयोर्, T1 G1
 सेनाया, G2 सेनानीर् Gs M1 सेनया — After 16,
 Ks ९ read (for the first time) 19^{ab}, repeating it
 in its proper place

17 B2 M2 om 17 (cf. v 1 15) — °) B1 पश्य
 (for एष) — °) K2 महाष्वासो (for महेष्वासो).
 K1 ९ Dn2 D2 ९ G M1 महाबल (K1 'ले) (for 'रथ)-
 — °) M1 पातित T1 भीमेन च निपातित

सारस्य हव वाशन्त्यः पतिताः पश्य माधव ॥ १४
 फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम् ।
 अनवद्यानि वक्त्राणि तपत्यसुखरश्मिवान् ॥ १५
 ईर्ष्यां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम् ।
 मत्तमातङ्गदर्पाणा पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६
 शतचन्द्राणि चर्माणि ध्वजांश्चादित्यसंनिभान् ।
 रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७
 शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले ।

पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्सुहुतानिव ॥ १८
 एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना ।
 पीतशोणितसर्वाङ्गो भीमसेनेन पातितः ॥ १९
 गदया वीरघातिन्या पश्य माधव मे सुतम् ।
 द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ॥ २०
 उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता ।
 प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन ॥ २१
 सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च ।

हृत्वा; K₁ प्रमोदिता; D₂ च मोहिता (for प्रमो)
 —^a) Ś Ko 4 G₂ ३ सारसीर्, K₂ ३ सारस्य (for
 सारस्य) Ś Ko 4 G₂ ३ द्वाशसी (K₁ सी), K₁-३ ३
 B₁ ३ ३ D_n D₁-३ ३ ३ ३ वा (D₂ चा) सत्य, D₁ वाश
 कस्य (for वाशन्त्य) —^d) K₁ D_n ३ परित, K₂
 पतिता (for पतिता) K₁ ३ ३ माधव

15 ^a) K₁ फलपद्म, G₂ फुल्लपद्म, M₂ पुष्पपद्म
 (for फुल्ल) —^b) K₂ पुण्डरीकनिमेक्षणा; K₂ पुण्डरी
 कस्य निमेक्षणां —^c) M₁ अनवद्यानि Ko वक्त्राणि,
 G₂ वक्त्राणि (for वक्त्राणि) —^d) N₁ तपत्यसुख,
 B₁ ३ G₂ ३ तपत्यसुख, B₁ D_n 1 D₁ ३-३ ३ ३ तापत्यसुख
 (for तपत्यसुख) B₂ ३ G₂ M₁ ३ ३ Cd -रश्मिमान्,
 Ca वान् (as in text) K₂ ३ पिबत्यो सुखरश्मिभि
 (K₂ वान्), T G₁ तपत्यसुखिरश्मिमान्

16 G₂ om (hapl) 16^a-17^b —^a) Ś Ko-३ ३
 M₁ ईर्ष्या (Ko र्पा, K₁ M₁ 'न्यु'णां; K₂ हृष्यां,
 K₂ हृष्या, D₂ हृष्यां, D₂ (marg) ३ M₁-३ ईर्ष्या (D₂
 पू)णां; D₂ द्रष्टृणां; T₁ श्रेष्ठाणां, T₂ G₁ श्रेष्ठाणां,
 G₂ द्रष्टृणां (for ईर्ष्याणां) —^b) M₂ om. 16^b —^c) Ś
 वासुदेवावरोधिनां, Ko 'देवावरोधनं, D₂ 'देववरोधनं
 Ca d cite अवरोधनम् (as in text) —^d) K₂ मत्ता
 (for मत्त) —^e) Ś Ko ३ ३ N₁ पश्यति, T₁ M
 पश्यते; G₁ वसति (for पश्यन्ति) Ś Ko-३ N₁ D₂ ३
 M₁-३ पृथग्जना, T₁ पृथग्गजै

17 G₂ om 17^a (of v l 16) —^a) M₂ पर्वाणि
 (for -चन्द्राणि) K₁ ३ वर्माणि, K₂ चर्माणि (for
 चर्माणि) —^b) K₁ ३ D₂ ३ [आ]दित्यवर्चस, K₂
 वर्चस; K₁ सनिभाग् (for 'सनिभान्) K₂ ध्वजास्या
 दित्यवर्चसां —^c) K₁ रौक्माणि, G₂ कर्माणि; M₁
 हाराणि (for रौक्माणि) Ś Ko ३ ३ वर्माणि; K₂ ३
 चर्माणि (for र्माणि) —^d) K₂ om निष्कान् C₂ d

cite निष्कान् (as in text) K₁-३ ३ D₂ ३ स- (for च)

18 ^a) T₁ शिरस्त्राणि च, T₂ G शिरस्त्राणानि (for
 शीर्षत्राणानि) —^b) T₁ महीतले —^c) D₂ यस्य,
 T₁ तस्य (for पश्य) Ś Ko 4 transp दीप्तानि and
 गोविन्द —^d) K₁ सुहुतानि च, K₂ सुहुतानिव, K₂
 सुहुद्वानिव (hypermetric), K₂ D₂ सुहु (D₂ 'ह)वानि
 च, N₁ संहतानिव, D_n 1 सुहुतानिव (sio), T₁ सुवहूनि
 च, G₂ सुश्रितानिव (for सुहुवानिव) G₂ पावकप्रति
 मानिव

19 ^a) M₂ निशासन (for दुःशासन) K₂ ३
 शूरो, D_n 1 सेते (for शेते) —^b) D_n 1 om (hapl)
 19^a-27^a —^c) K₂ ३ रणेन (for शूरेण) G₁ [अ]
 मित्र (for [अ]मित्र) Ś Ko ३ कर्षिणा, K₂ वर्ष
 वान् (for घातिना) B₁ दूरेणामित्रघातिना —^d)
 Ś Ko-३ ३ N₁ D_n D₂ G₂ ३ दिग्भ्रांगो (for सर्वाङ्गो)
 —^e) M₁ om 19^d —^f) K₂ ३ B₁ ३ ३ D_n ३ ३ ३
 ३ ३ युधि भीमेन, B₂ भीमेन युधि (for भीमसेनेन)

20 D_n 1 om 20 (of v l 19) —^a) K₁ ३
 D₂ भीमघातिन्या (K₁ 'न्यां), K₂ B₂ ३ D_n ३ ३
 ३ ३ T G₁ M भीमसेनेन (for वीरघातिन्या) —^b)
 Ś Ko ३-३ सुत (for सुतम्) —^c) G₂ धूत
 केशान् (for धूतक्लेशान्) —^d) Ko द्रौपद्याश्च, K₁ ३
 B₁ D₂ ३ T G₁ M द्रौपदी (for द्रौपद्या) K₂ ३ ३
 D₂ ३ -नोदितेन च, K₂ नोदिनोदिते, B₁ चोदितेन च
 (for तेन च) D_n ३ द्रौपद्याश्चोदनेन च; G₂ द्रौप
 चापदि केधन, G₂ द्रौपद्या पदिकेन च

21 D_n 1 om 21 (of v l 19) D₂ om (hapl)
 21^a-22^b —^a) G₂ च (for हि) K₂ ह्येनेन —^b)
 M₂ सभाया K₂ सभां द्यूतस्य निर्जिता —^c) N₁
 प्रिया, G₂ प्राय, M₂ प्रियाणि (for प्रिय) K₁ चिकी
 र्ष्या, N₁ च कर्षिता, M₂ च कर्मणा (for चिकीर्षता)

दासभार्यासि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहान् ॥ २२
 ततोऽहमशुभं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम् ।
 मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्र वर्जय ॥ २३
 निबोधैनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम् ।
 क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवैः ॥ २४
 न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम् ।
 बाह्मराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २५

तानेष रभसः क्रूरो वाक्शल्यानवधारयन् ।
 उत्ससर्ज विषं तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव ॥ २६
 एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।
 निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महर्षभः ॥ २७
 अत्यर्थमकरोद्वैदं भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 दुःशासनस्य यत्कुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

Ks त्रातु (for भ्रातु) —^a) Ks वर्णस्य च जनार्दन

22 For the incident, of 2 60 27 Dn1 om 22 (of v 1 19) Ds om 22^a (of v 1 21) —^a) Gs सवै किं भीमसेनेन —^b) Gs नकुलेन जनार्दन —^c) Ks : T1 भार्या च, Ds भार्या स, Ms भार्या हि (for भार्यासि) K1 ३.३ पाचाली (Ks 'की'). —^d) Ds प्रवेशि Ks : B1-8 Dn3 D1 ३.४ ३.३ Ms ३ गृह, N1 गृहे (for गृहान्)

23 Dn1 om 23 (of v 1 19) —^a) K1 Ms अग्रव, Ks स्वां ध्रुव —^b) Ms ततो (for तदा) Dn3 प्रति (for नृपम्) —^c) B1-8 D1 ३.३.३ मन्वु-पाश, Gs मित्रभाव, Gs मित्युपाश (for मृत्यु) G1 Ms परिक्षिप्ता (Ms 'स') —^d) B1 राजर्षि, T1 G1 द्वौपदी (for शकुनि) S1 Ko ४ परिवर्जय, Ss प्रतिवर्जय; Ks ३ प[पु]त्र वर्जय, Ds पुत्र वर्जये (for पुत्र वर्जय)

24 Dn1 om 24 (of v 1 19) —^a) K1 निबो धेन; N1 विरोधिन्, D1 ३.४.३ (orig, by corr as in text) ३.३ निरोधेन; Ds निरोधेन (for निबोधेन) K1 सुदुर्बुद्धि, B1 दुर्बुद्धि (for सुदु) Ks ३ निबो धयेन (Ks यिन) दुर्बुद्धि; B2 निबोध चैन दुर्बुद्धि; T G1 M गांधारराज दुर्बुद्धि —^b) Ks T1 मातुल Ks कलह; M1 कलक (for कलह) —^c) S Ks N1 B1.2 क्षिप्रमेव, K1 ३ Ds ३ अक्ष (Ds 'प्य) पात, Ks निप्रमेन (for क्षिप्रमेन) —^d) Ks पुत्र; N1 पुन, Ds पुत्र (for पुत्र) K1 Ds T G1 M सशाम्य, Ks शाम्यसु, Ks शस्य नु, Ds सशाम्य, Gs ३ शा

सिख (for शाम्यस्व) Ks पांडव; Gs बाधवान्, -Gs बाधवै (for 'पाण्डवै')

25 Dn1 om 25 (of v 1 19) —^a) Ks ३ न बुध्यसे त्वं; T G1 M न त्व बुध्यसि, Gs बुध्यसे त्वं हि. K1 Ds ४ सुदुर्बुद्धे, Ks तु दुर्बुद्धे —^b) Ss अमर्षिणं K1.३ भीमसेनेन मर्षण —^c) Ks ३ वाक्शरैव, N1 वाक्शरैस्तु; Ds बाह्मनारा*स, Gs नाराचैश्च (for बाह्मराचैश्च) Ks नुदन्, Gs तदा (for तुदन्)

26 Dn1 om 26 (of v 1 19) —^a) K1-8 Dn3 Ds M1 ४ एव, B1-8 D1 ३.४.३.३ एव (for एव) Ss Ds रभसा, K1 रभस, Ks B1-8 D1 ३.४.३.३ रहसि, B1 भयद, Dn3 Gs रभसं (for रभस) - Ss (orig) कुद्धैः; Ss (by corr) क्रूरैः; N1 Dn3 D1 ३.४.३.३ Ts कुद्धो, B1-8 कुद्धान्, M1 ३ क्रूरा; Ms ४ क्रूरान् (for क्रूरो) Ks तात परतवक्तारो, Ds तानेव शकलीकृत्य —^b) Ss वाक्शल्यम्, Ks ३ वाक्शल्यैर्, B1 वाक्शन्यान्, T1 शल्यात् (for 'शल्यान्') K1 अधारयन्, Ks B1 अभिधारयन्; Ks अवधारय; Dn3 अपिमानयन्, T1 सचराचर, Ts M अविचारयन्; Gs ३ अवरोधयन् (for 'धारयन्') —^c) Ks तत्ससर्ज (for तस्य) —^d) Ks ३ सयोगो वृषभेष्विव, Ds स योगो वृष, Ds सप्यो ते वृष, T1 सर्पो गोवृष

27 Dn1 om 27^a (of v 1 19) —^a) Gs ३ एव —^b) Ks T1 विपुलौ —^c) Ss D2 सिंहेनैव B Dn D1-4 ३.३.३ महागज, Ds महाद्विप, Gs ३ महावृष (for महर्षभ) — After 27, Ks 1ns

52* कान्तासङ्गसुखस्पर्शनिद्रावालिङ्गसुख (sic) ।

१९

गान्धार्युवाच ।

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।

भूमौ विनिहतः शेते मीमेन शतधा कृतः ॥ १

गजमध्यगतः शेते विकर्णो मधुसूदन ।

नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव दिवाकरः ॥ २

अस्य चापग्रहेणैष पाणिः कृतकिणो महान् ।

कथंचिच्छिद्यते गृध्रेरनुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३

28 °) G₈ राजन् (for रौद्र) K₃ अत्यर्थं कृत
वान्कर्म — °) Ko [s]मिमर्षण, K₄ [s]भ्यम, B₁
D₈ ह्यम, T₂ G₁ [s]प्यम, G₈ [s]त्यमर्षण K₃
रौद्रमस्य वृकोदर, D₂ भीमसेनात्यमर्षण — °) Ś₁ K₁
यत्कूरो, Ś₂ G₂ ३ य कुद्रो, Ko य कूरो, K₃ य
कुद्रो, Dn₁ तत्कुद्रो; G₁ M यत्कुद्रो (for यत्कुद्रो)

Colophon — Sub parvan All MSS स्त्री
— Adhy name K₁ गांधारीवच, T G₈ दुःशासनदर्शन,
M₁ गांधारीप्रलाप — Adhy no (figures, words or
both) Ś₂ K₁ 17, K₂ T₂ G₈ 19, N₁ D₈ १०,
T₁ G₁ ३ M 18 (as in text)

19

1 °) K₁ पुत्रा (for पुत्रो) — K₁ २ D₂ ३ om
1st — °) Ś₁ प्राज्ञसमित, K₃ ३ Dn₂ सत्तम, M₁
पुत्रसमत — °) D₈ om भूमौ विनिहत G₈ च निहत
(for विनि) — Ko G₂ M₂ om. 1st-2nd Ś₂ reads
1st on marg — °) K₃ कृत (for कृत)

2 Ko G₂ M₂ om 2nd (of v 1 1) — °) K₁ २
N₁ B Dn D₁-३ ३ ३ G₁ ग (K₁ Dn₁ रा)जमप्ये ह (G₁
न)व शेते — °) K₂ ३ D₂ मधुसूदन — °) K₁
परिक्षिप्तन् (for क्षिप्त) — °) K₁ नारदीव (for
शर) B₈ ३ Dn D₁-३ ३ ३ T M₂ निशाकर (for
दिवा)

3 °) Ś₂ असि (for अस्य) G₂ पाणिग्रहेण (for
चाप) Ko ३ Dn₂ D₁ ३ ३ ३ ३ G₁ M₁ [ए]ष (for
[ए]ष) K₃ अस्य चैवापकरणे — °) K₃ पाणी Ś₂
K₃ कृतकिणौ (K₃ णौ) K₃ पाषाणवर्किणो महान्
— °) K₃ ३ कथं वै, G₂ कथं च (for कथंचिच्) N₁
विद्यते, D₈ मिद्यते (for छिद्यते) K₂ ग्रध्रे — °)

अस्य भार्यामिपप्रेष्यन्गृध्रानेतास्तपस्विनी ।

वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४

युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ ।

सुखोचितः सुखार्हश्च शेते पासुषु माधव ॥ ५

कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।

अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ६

एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञा पालयिष्यता ।

K₁ अनुकामैस्, K₃ Dn₁ M^o अनु (Dn₁ 'सु, M₂
स्तु)कामैस्, G₁ M₁ अत्तकामैस्, G₂ ३ हर्तुकामस् (G₃
मैस्) (for अनुकामैस्) Ś Ko ३-३ N₁ B₁ ३ ३ Dn₂
तनु (K₆ तु)त्रवान्, D₈ तेलवान्भवेत्, T₁ तलत्रवान्,
M₂ तलत्रवाक् (for तलत्रवान्)

4 °) Ś₁ Ko ३-३ G^o ३ तस्य (for अस्य) Dn₂
परि (for [आ]मिप) Ś₂ K₃ प्रेप्सूर (K₅ 'प्सू), K₁
प्रेप्सू, K₃ T G₁ M प्रेप्सु (K₃ 'प्सुन्) (for प्रेप्सुन्)
— °) T G₁ M गृध्रम् (for गृध्रान्) Ko एतां, K₁ ३
D₂ ३ एका, K₃ एता, Dn₂ तास्तु, T G₁ M एया,
G₂ चैव (for एतास्) G₃ तरस्विनी, G₃ मन (for
तप) — °) K₃ ३ पारयति, T₂ वारयति, M₃ वार
यति (for वारयति) T G₁ रोद्रु (for बाला) — °)
K₅ माधव

5 Ko om (hapl) 5 Ś₂ reads 5 on marg
— °) T G₁ वृदारक Ś₂ चेते; T G₁ -समो, M₁
कूरो (for शूरो) G₁ as in text — °) K₁ ३ विकीर्ण
(K₃ णं) K₁-३ ३ N₁ B₁ ३ Dn₂ D₂ T G₁ पुरुष
र्षभ, G₂ ३ M₂ मधुसूदन, M₃ पुरुषोत्तम — °)
K₁ ३ B Dn₁ D₁-३ ३ ३ T G₁ M₂ सुखोपित (K₁ 'ता),
G₂ ३ सुखोपेत (for 'चित) — °) K₁-३ ३ B Dn
D₁-३ ३ ३ पासुषु K₂ ३ माधव

6 °) K₁ कर्णिवालीक; K₄ कर्णिनालीक, D₈ G₂
M₂-३ कर्णिनालीक, T₁ G₁ कर्णनालीक; T₂ कठना
लीक (for कर्णिनालीक) Dn₁ कर्णिनालौकनाशेवैर्
— °) K₁ ३ D₂ भिद्य, G₂ ३ हीन (for भिन्न) Dn₁
T₂ G₂ ३ M व (Dn₁ सु)र्मणिम् (for समणिम्) K₃
भिन्नवर्मणिमाहवे — °) D₈ अद्यापि न जहात्येन — °)
Ś₂ K₁ ३ D₂ T₁ M₂ लक्ष्मी; Ca d लक्ष्मीर् (as in
text) Ś₂ K₁ भारत K₂ ३ D₄ ३ ३ M₁ सत्तम
(K₃ स)

दुर्मखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहा रणे ॥ ७
 तस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्धमक्षितम् ।
 विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ८
 शूरस्य हि रणे कृष्ण यस्याननमथेदृशम् ।
 स कथं निहतोऽभित्रैः पांसून्ग्रसति मे सुतः ॥ ९
 यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते ।
 स कथं दुर्मखोऽभित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ १०
 चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ।

धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ११
 तं चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककर्षिताः ।
 क्रव्यादसंघैः सहिता रुदन्यः पर्युपासते ॥ १२
 स्त्रीणा रुदितनिर्घोषः श्वापदाना च गर्जितम् ।
 चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ १३
 युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः ।
 विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांसुषु माधव ॥ १४
 शरसंकुत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम् ।

7 ^a) $\tilde{N}_1 B_1$ अय (for एय) \tilde{S}_2 -श्लेण (for शूरेण)
 — ^b) $\tilde{S}_2 K_0 s-s$ पार (K₄ पर) यिष्यता (K₅ 'ता'),
 M₂ पालयिष्यत — ^c) K₈ $\tilde{N}_1 T G M_2$ नि (M₂
 वि) हत, B₁ 2 D₁ 4 8 8 9 विमुख, M₈ [s] पि हत,
 M₄ [s] मिहत् (for अभिमुख) — ^d) K₅ हतोरिगण
 हारिणि, T G₁ M भीमनारिनिवर्हण (M₂ 'ण'), G₂ 8
 भी (G₂ ह) तारिस्तु महारणे

8 ^a) \tilde{N}_1 अस्वैव, B₂-4 D_n D₁ 8 8 8 8 अस्वैतद्,
 G₂ 8 M₂ ॥ तस्य तद् (for तस्यैतद्) D₂ कृष्णं, G₁
 पश्य (for कृष्ण) — ^b) D₂ स्वपदैर (for श्वापदैर)
 $\tilde{S} K_0 4$ एव (for अर्ध-) G₂ -विक्षत (for भक्षितम्)
 — T₁ om. 8^a-9^b — ^c) M₈ विभति (for विभाति)
 B₈ D₂ [अ]त्यधिक, M₁ 2 ह्यधिक K₂ लक्ष्म्या, D_n
 शूर, G₂ तात (for तात) K₈ 8 सुविभालधिक कृष्ण,
 B₁ D₈ विभ्राजत्यधिक तात, G₂ बहुलधिकशोभा वै
 — ^d) M₁ चैव (for इव)

9 T₁ om 9^{ab} (of v l. 8) — ^a) G₂ शूरो हि
 स, G₂ शूरस्याथ, M 'स्येह (for 'स्य हि) — ^b)
 B₈ 4 D_n D₁ 4-8 8 9 पश्य (for यस्य) B₁ अथेमृशं,
 B₄ G₂ हृष्टेमृश, T₂ अथोदश (for अथे) — After
 9^{ab}, M₂-4 ins

53* विभाति निहतस्यापि श्वापदैरर्धमक्षितम् ।

— D₂ repeats 9^{ab} after 10^{ab} — ^a) K₁ मैत्रै (for
 अभित्रै) — ^d) $\tilde{S} K_0-s$ 4 B₁ 8 4 D_n D₂ T₂ पांसून्,
 K₈ 8 पाशु, \tilde{N}_1 पाशु, T₁ पांहून्; G₂ पांसु;
 पासुर (for पांसून्) K₁ अग्रसति K₂ G₈ मे (K₂ मै)
 सुत, T मसुत

10 ^a) K₀ [अ]नल्प (for [अ]हव) K₄ नैव,
 M₁ 4 लोके (for सौम्य) K₈ 8 तस्याहवेप्यभिमुख
 — ^b) K₄ सौम्य, M₄ मैव (for नैव) T G₁ M₂ 8
 [उ]पलभ्यते (for 'पद्यते) — After 10^{ab}, D₂ repeats

9^{cd} D₂ om 10^{ab} — ^a) K₁ निहतो (for दुर्मखो) -
 — ^d) K₂ विबुध, D₂ विविध (for विबुध)

11 ^a) B₁ चित्रासन G₈ हतो — ^b) K₁ 8 8 मधु
 सूदन (K₂ 'न'), K₄ पुरुषसूदन (for मधु) — ^c)
 K₁ धार्तराष्ट्रम् K₄ इदं (for इम) — ^d) T G₂
 M₁ 8 धनुर्मुतां (for 'ष्मताम्)

12 ^a) K₁ om त K₁ 8 माल्या (K₅ 'ला)भरणं,
 D_n 1 'मत्याम', T₁ 'मालाभरणा — ^b) K₁ युवत्या;
 D_n 1 युवत्य $\tilde{S} K_0 B D L 4 8 8$ शोककर्षिता, K₄
 कर्षिता भुक्ता — ^c) D₂ क्रव्याद (for क्रव्याद) T
 G₁ M₁-8 'मघ (M₂ 'ख'), G₂ सलै (for 'संघै).
 — ^d) $\tilde{S}_1 K_4 D_{n2}$ रुदत्य, K₀ रुदत्या

13 ^a) B₁ -निर्घोर, D₂ सघोष, G M₁ 4
 निर्घोष, M₂ 8 -घोष च (for निर्घोष) K₈ 8 स्त्रीणा
 तु (K₂ तु) रुदित चापि — ^b) K₁ 8 D₂ 8 गर्जताः
 D_n 1 गर्जता — ^c) G₂ ह्रम (for हृद) G₂ 8 पश्य
 (for कृष्ण) — ^d) T₁ M₂-4 विमिश्र (for विचित्र)
 K₈ om प्रतिभाति मे

14 ^a) D₂ युवा G₈ वृन्दारको T G₁ पश्य मे
 दारको नित्यं — ^b) \tilde{S}_1 प्रवारस्त्री, K₈ 8 वरवीर (for
 प्रवरस्त्री) B₂ निषेधक, G₂ निषेधित B₄ प्रवर
 शूरसेवित, D₂ वरस्त्रीभिर्निषेधित — ^c) G₂ अय (for
 असौ) D₂ सेते — ^d) G₈ स्वच्छ (for ध्वस्त)
 K₁-8 $\tilde{N}_1 B D_n D_{1-4}$ 8 8 पाशुषु, D₂ पांसुषु K₁ 8
 माधव; K₈ पांडवा

15 ^a) K₂ 8 D₂ 4 शरसंकुत्त, \tilde{N}_1 'सक्षत (for
 'सकृत्) $\tilde{S} D_{n2}$ मर्मणं (for वर्माण) K₄ शूर निह-
 तमर्मण — ^b) K₄ शूरं (for वीर) \tilde{S}_2 विपसने,
 K₈ विस (for विश) K₂ हनं, K₄ महव (for

बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ १८
निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिता ।
स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥ १९
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासनात् ।
पूर्णं हस्तिगवाश्वस्य वाष्ण्येयं न तु तच्चिरम् ॥ २०
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनात् ।
हीना हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव ॥ २१
इदं कृच्छ्रतर पश्य पुत्रस्यापि वधान्मम ।

यदिमाः पर्युपासन्ते हताञ्शूरात्रणे स्त्रियः ॥ २२
प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनभुजाङ्गगाम् ।
रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ २३
नूनमेपा पुरा वाला जीवमाने महाभुजे ।
भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २४
कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।
पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे ॥ २५
पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता ।

18 ^a) Ś K₀ s-s ह्यवमन्यैव, K₁ s मन्वेष; Dn₁ ह्यवमन्यैष (sic), Dn₂ चावमन्येष, T G₁ हो (T₁ है) पितर; G₀ s M ह्यवमन्यैष (M₁ लैव) (for मन्वेष) — ^b) T G₁ ह्य (G₁ अ) वमस्य हि (T₀ त्यभि) (for पितर चैव) N₁ B₁ मन्धी (for मन्दमाह)

19 For the repetition of 19^{ab} in K₈ s, of v l 16 — ^a) D₂ निःसपत्ना — ^b) Ś₂ K₀-s s s (the last two first time) Dn₁ D₂ s M₂-s समा स्थिता (K₂ s s Dn₁ ता), K₈ (second time) वशे स्थिता; M₁ समा स्थिता — ^c) Ś₂ वहतो, Dn₁ निहते (for 'तो) T G₁ संख्ये (T₁ खे) (for भूमौ) Dn₂ स शेते वीरशयने — ^d) N₁ B Dn₁ D₁ s s s s सुतो (for पुत्रो) K₁ पृथिवीपतिं K₀ मम पुत्रो महीपति

20 ^a) K₁ s D₂ G₂ M₂ अवश्य, T G₁ संपश्य (for अपश्य) K₀ पश्य (for कृष्ण) K₈ पृथिवी — ^b) Ś₁ K₀ s ह्यराष्ट्रानुशासनात्; K₈ s धार्तराष्ट्रस्य शा', B₁ राष्ट्रानुशासन; B₂ Dn₂ शासनो, Dn₁ शासितो; D₁ s s s s शासितो; T G₁ s M धार्तराष्ट्रशानुगां (G₈ 'नं) — ^c) Ś₂ reads 20^d on marg — ^d) K₈ s पूर्णा Ś₂ K₁ B₁ M₂ s हस्तिगवाश्वेन, B₁ s 'नराश्वेन, Dn₁ D₁ s s s s गवाश्वैस्तु, Dn₂ D₂ T G₁ गवाश्वैश्च (for गवाश्वस्य) — M₂ om (hapl) 20^d-21^c — ^d) M₂ वाष्ण्येयं D₂ तनु; G₂ ननु (for न तु) B₁ तच्चित, G₂ वर्धित (for तच्चिरम्) B₄ वाष्ण्येयं बहुशक्षर

21 M₁ om 21^{ab} (of v l 20) — ^a) K₁ तमे वाद्य — ^b) Ś K₀ s अन्यस्य, K₁ s D₂ अस्यानु; K₈ s N₁ अद्यानु (K₈ यातु) (for अन्यानु) K₁ s B₄ Dn₁ D₂ M₂ शासन, N₁ B₂ D₁ s s s M₁ शासनां; B₁ D₂ T G₁ शासितां, Dn₂ सारिणी (for शासनात्) G₂ पश्य मान्यानुसेवितो — ^c) K₈ s T G₁

गवा (K₈ वा) श्वैश्च, D₂ गवैश्चैता (for गवाश्वेन) — ^d) K₁ s s माधव

22 ^a) D₂ इम (for इद) K₂ Dn₁ D₂ कृष्णतर, N₁ Dn₂ कृच्छ्रगतं (for तर) — G₈ om (hapl) 22^a-23^a — ^b) K₈ s [अ]द्य (for [अ]पि) Ś₂ मदान्; G₂ गतिं (for वधान्) M₁ मया (for मम) — ^c) K₈ s यदिमां, D₂ यदिमान्; T G₁ M₁-s या (T₁ य) इमा, G₂ यदिम (for यदिमा) Ś K₀ s G₂ पर्युपासीना; M 'पासति — ^d) T₁ हताश्चैतान्, G₂ हत दूराद् (for हताञ्शूरान्) Dn₁ नरे (for रणे)

23 G₈ om 23^{ab} (of v l 22) — ^a) K₁ s B₂ s D₂ T G₁ M प्रकीर्ण (K₁ 'र्णा) केशी; K₈ 'कैशा, B₁ 'केशी, Dn₁ 'केश (for केशा) K₈ s सुश्रेणी, B₁-s सुश्रोणि — ^b) K₂ भुजाश्रिता, N₁ भुजांगना, B₁ भुजाक्षगा, B₂ Dn₂ भुजानुगा, D₂ 'भुभाकगा; G₂ भुजगमां (for भुजाङ्गगाम्) — ^c) T₁ G (G₈ om) M वेदि — ^d) M₂ पश्य (for कृष्ण) M₂-s लक्षण (for लक्ष्मण)

24 ^a) K₈ s महाभुजा (K₈ 'जा), B₁ महीभुजे (for महा) — ^b) T₁ G₁ s M भुजम् (for भुजाव्) K₀ अश्रित्य; K₁ आश्रित्य (for आश्रित्य) — ^c) K₈ अभ्यजत्व (for सुभुजस्य) K₀ G₁ यशस्विनी (for मन')

25 Ś K₈ om (hapl) 25-29 K₀ reads 25 on marg B₄ G₂ repeat 25^{ab} after 27^{ab} T₁ repeats 25^a-26^b after 29 — ^a) K₀ 1. B D₁ s T G M₁ s तु, M₂ s च (for तु) — ^b) K₁ D₂ M₂ मे (K₁ मम) विदीर्यते — ^c) K₈ D₂ पश्यता (D₂ त्या) K₂ निहित K₁ om पुत्र — ^d) N₁ T₁ G₁ s M₂ s पौत्रेण, M₁ पौत्रैश्च K₀ s s निहतं (for सहितं) M₂ पौत्रेण च समन्वित

26 Ś K₁ om 26 (of v l 25) — ^a) B₁ s

दुर्योधनं तु वामोरुः पाणिना परिमार्जति ॥ २६
किं नु शोचति भर्तारं पुत्रं चैषा मनस्विनी ।
तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्यभिवीक्ष्य सा ॥ २७
स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
पतत्पुरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ २८

पुण्डरीकनिभा भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा ।
मुखं विमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ॥ २९
यदि चाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा ।
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

संयुक्तम्, G₂ : सप्तकम्, M₂ -सप्तकम् (for सप्त-
कम्) —^b) K₀ उपजीवति, K₂ Dn₁ D₂ : : मुख-
जिघ्रति; Dn₂ उपजिघ्रति, T₂ उपजिघ्रति, G₂ उप-
दीर्यति K₁ : D₂ अनदिता —^c) G₂ : अस्यानन
(for दुर्योधनं) K₂ : च, G₂ : हि (for तु) K₂ :
D₄ वामोरुः, T G₁ M मृदुना —^d) K₁ : D₄ परि-
मार्जति; K₅ 'मज्जता

27 § K₄ om 27 (of v l 25) K₁ : D₂ om
27^{ab} —^a) T₁ का (for किं) T₁ शोचति; G₂ :
शोचति, M₄ शोचामि —^b) K₅ पुत्रं चैषा, T M
अय पुत्र, G₁ सम पुत्र, G₂ : पुत्रं वापि (for पुत्र चैषा)
K₂ : तपस्विनी (for मन) — After 27^{ab}, B₄ G₂
repeat 25^{ab} —^c) K₂ : यथा (for तथा) K₁ D₂ ह्येव
स्थिता, K₂ : [अ]प्यवस्थिता, N₁ ह्यवस्थिता, G₂ : M₂
व्यवस्थिता (G₂ 'तान्) T₁ ह्येति, T₂ G₁ M ध्याति,
G₂ सर्वान्, G₂ ध्यात्वा (for भाति) —^d) G₂ पुत्रांश;
G₂ पुत्रश्च K₁ वास्य परीक्षिता; K₂ D₂ चास्य परि-
क्षिता, K₂ चाप्यभिवीक्ष्यती, K₂ चाप्यभिवीक्ष्यती, N₁
B₂ Dn D₂ M₂ 'वीक्ष्यते; B₁ 'वीक्ष्यता, B₂ 'वीक्ष्यती,
B₄ D₂ T₂ M₁ : 4 'वीक्ष्यते; D₂ चाप्यपरीक्ष्यती, T₁ G₁
चाप्यथ वीक्ष्यते (G₁ वीक्ष्यते), G₂ चैवातिवीक्ष्यते

28 § K₄ om 28 (of v l 25) —^a) K₂ स्व-
शिरः, K₅ T M₁ : 4 सा (K₅ स) शिरः; D₂ स्वशिरः;
D₂ स्वशिरः Dn₂ पञ्चशाखाभ्याम्; Ca d पञ्चशाखाभ्याम्
(as in text) —^b) K₂ : स निहत्य, B₁ T₂ M₁
अभिग (T₂ 'ग)त्य, M₂ अभ्यहत्य K₀ : M₂ आय (K₀

'स)वेक्षण (M₂ 'ग') (for 'क्षणा) — G₂ om 28^{cd}
—^c) M₄ पतन्ति —^d) K₂ माधव K₂ : शोकार्ता
चैव (K₅ वैथ) माधव

29 § K₄ om 29 (of v l 24) —^a) K₀ : B
Dn₂ D₁ : 4 : 4 : 4 : 4 T G₁ M पुण्डरीकनिभाभा (T G₁ M
'भा)ति, K₅ पुण्डरीकायनिभाभाति (hypermetric)
—^b) N₁ Dn₂ D₂ : 0 T₂ पुण्डरीकान्तरप्रभा (Dn₂ D₂
'भा; D₂ T₂ 'भो), B₄ पुण्डरीकोदरप्रभा, T₁ पुण्डरी-
कादर प्रभा — K₂ om 29^a-30^b —^c) K₀ मुख्य
K₀ : : Dn₁ D₁ : 4 : 4 : 4 प्रमृज्य, N₁ Dn₂ प्रगृह्य (for
विमृज्य) N₁ कृष्णस्य (for पुत्रस्य) —^d) K₁ मन-
स्विनां, K₂ : B₄ D₂ G₂ : मनस्विनी; Dn₂ यश्च (for
तप) — After 29, T₁ repeats 25^a-26^b

30 K₂ om 30^{ab} (of v l 29) —^a) K₁ चाप्या-
गत, B₂ Dn₁ D₂ चाप्यगमा, B₄ D₂ T M₁ : 4
चाप्यागमा, D₂ सत्यागमा (for चाप्या) —^b) § K
(K₂ om) D₂ : T G₁ च (for वा) G₂ : श्रुतयश्च
तथा यदि —^c) § K₀ : 4 N₁ ध्रुवात्, K₂ ध्रुव (for
ध्रुव) B₁ : T₁ G₁ लोकम् G₂ अवाप्तोति (for
अवाप्तोऽय) —^d) G₂ : ध्रुवान् (for नृपो) K₂ om
बाहु B₁ : T G₁ बलार्जित

Colophon — Sub-parvan All MSS स्त्री
— Adhy name K₁ गाधारीवचन; T दुर्योधनदर्शन;
G₂ M₁ : 4 गाधारीप्रलाप (G₂ 'प) — Adhy no
(figures, words or both) S₂ K₁ 16, N₁ D₂ :
9, D₂ 7, T₂ G M 17 (as in text)

१८

गान्धार्युवाच ।

पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्याञ्जितकृमान् ।
गदया मीमसेनेन भूयिष्ठं निहतात्रणे ॥ १
इदं दुःखतर मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः ।
हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे स्तुषाः ॥ २
प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः ।
आपन्ना यत्स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रा वसुंधराम् ॥ ३

गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च गोमायून्वायसांस्तथा ।
शोकेनार्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ॥ ४
एषान्या त्वनवद्याङ्गी करसंमितमध्यमा ।
घोर तद्वैशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५
दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
राजपुत्रीं महाबाहो मनो न व्युपशाम्यति ॥ ६
आतृश्रान्याः पतीश्रान्याः पुत्राश्च निहतान्भुवि ।

18

1 B₁ reads the ref on marg —^a) G₂ s transp
पुत्रान् and मे —^b) K₈ D₈ s शतसंख्या S K₀ 4
गतकृ (K₀ कृ)मान्, K₈ s निपुदितान्, D₈ जित
क्रमान्, G₂ क्षमान् (for 'कृमान्') —^d) K₁ s D₈
T₁ G₁ भूयिष्ठान् Dn₁ निहतात्रणे (sic), D₈ 'ता
युधि, G₁ 'तान्मृचे (for 'तात्रणे)

2 ^a) G₂ s M₁ 4 मन्थे (for मेऽद्य) —^b) K₁
यदि ना, K₈ यदि मां (for यदिमा) D₄ युक्तमूर्धजा
—^c) K₈ s हतपुत्रान्, G₂ भर्ता, G₂ 'मन्थो (for
पुत्रा) —^d) B₁ परिधन्ति (sic) (for परिधावन्ति)
K₈ s स्तुषा

3 ^a) K₈ T₁ प्रासादा (T₁ द)तल, K₈ दातल,
G₂ 'दाधिम, G₂ दगर्भ (for दतल) —^b) D₈
भूषणान्वितै, T G₁ M भूषणो (M₈ णा)चितै; G₂
भूषितान्वितै (for भूषणा) —^c) S K₀ 8-8 G₂ s
पद्मया (S₂ G₂ s 'इया)मध, K₁ अद्येमा *, K₈ अद्येमा
सं; B₁ s आपन्नास्तु; B₄ अंगेनाथ; D₈ अमेधा *;
D₈ अद्येह स; T G₁ M₁ 4 का (M₁ 4 म)येनाथ; M₈ s
जवेनाथ (for आपन्ना यत्) K₁ s B₄ D₈ G₂ स्पृशती
(K₈ ते)मां, K₈ स्पृशतेमा (sic), B₈ प्रस्पृशतीमां,
(for स्पृशन्तीमा) —^d) D₈ रुधिरार्द्रा

4 ^a) G₂ आदन् (for गृध्रान्) T₁ G₁ उत्साद्
यति (for उत्सार) K₁ N₁ D₈ कृष्णानुत्सारयति क
(N₁ स्वेत्सा) —^b) S₂ गोमायुर् (for युर्) K₁ s
B₁ D₈ s गृध्र (K₁ ध्रा)गोमायुवायसान्, K₈ तथा गोमा
यवोयस (sic), K₈ तथा गोमायुधोपरा; N₁ B₂ 4 Dn
D₁ 8.4 8 8 8 तथा गोमायुवायसान्, T G₁ M गोमायू
(M₂ 4 'यू)श्च तथापरा —^c) S K₀ 2 4 D₈ G₂

दुःखेन (for शोकेन) K₁ विघूर्णन्त्यो, K₈ 'र्णन्त्या;
D₈ 'र्णत्यैर (for 'र्णन्त्यो)

5 ^a) K₁ (marg) एव; G₂ एका (for एषा)
K₈ s G₁ सा तु, K₄ बाला; B₁ [अ]न्वेति, B₁ [अ]
न्वाद्य, Dn₂ [अ]न्वाद्य, D₁ 4 8 8 8 वै हि, D₈ [अ]
न्वातु; M₁ त्वन्या, M₈ [अ]द्य तु (for [अ]न्या तु) S₁
[अ]नवध्यांगी, M₈ [अ]द्यनवध्यांगी (sic) (for [अ]न)
K₂ एषाश्रान्वनवध्यांगी —^b) M₄ सवीत (for समित)
K₁ मध्यम D₈ त्रासन्कपितमानस —^c) K₈ सुम
धद्, G₂ घोर च (for घोर तद्) K₁ s D₈ T G₁
M घोरमायोधन दृष्ट्वा —^d) K₀ s B₁ s D₁ s G₂
निपतति (for तति) K₀ s D₁ s 8 अतिदुःखिता,
Dn₁ D₈ अतिदुःखिता K₈ निपततीं सुदुःखिता; T G₁
M₁ s पतत्यसुखिता (T₁ 'तो) सुधि, M₈ s पतत्यसुखिना
सुधि

6 ^a) K₈ s तान्, G₂ वै; M₀ 4 [ह]मा (for मे)
S₂ पादवसुताम्, K₈ पार्थिवसुतान् (for 'सुताम्) —^b)
S T G₁ एनां; K₁ एता, M इमां (for एतां) M₂ 4
लक्षण (for लक्ष्मण) — T om 6¹² —^c) K₀ s-8
N₁ Dn₂ D₈ G M राजपत्नीं (K₀ 'त्नी), K₁ s D₈
राजधानीं (for राजपुत्रीं) —^d) K₈ माना, K₈ माता
(for मनो) K₀ Dn₂ D₄ s G₂ M₁ s 4 व्युपशाम्यति
(M₁ 4 'ते); B₈ Dn₁ G₁ [अ]भ्युप (for व्युप)
Gv मनो मे व्युपशाम्यति

7 ^a) K₂ Dn₁ आदृश, N₁ भर्दृश K₈ s M₂
चान्यान्, G₈ चान्या (for the first चान्या) K B₁
s 4 D₂ S पितृश; B₈ पति, Dn₁ पतिश, D₈ यतश्च
(for पतीश) K₁ [अ]न्या, K₈ s M₂ [अ]न्यान् (for
the second [अ]न्या) —^b) G₈ पतीश (for पुत्रांश)
G₂ युधि (for सुधि) Dn₂ पुत्रांशान्याहृतान्सुधि —^c)

दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ॥ ७
 मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित ।
 आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ॥ ८
 रथनीडानि देहांश्च हताना गजवाजिनाम् ।
 आश्रिताः श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाबल ॥ ९
 अन्या चापहतं कायाचारुकुण्डलमुन्नसम् ।
 स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठति ॥ १०

Ś : G२ परितपति, Ñ१ 'क्षपति, Dn२ 'शपति, M३
 'सरति (for 'पतन्ति) K३ : S (except G२ : ३) अन्या
 (for एता) Dn१ D३ दृष्ट्वा परिपल (D३ 'लय) क्ष्येता
 —^d) G३ [अ]स्य (for सु) K१ सुभजा, K२ B१ :
 T१ G१ सुमहा, Ñ१ च भुजैर्, B३ D१ : ३ : ३ स्वभुजा,
 Dn२ D३ सुभुजान् (for 'जा) K१ M२ भुजा; K३
 भुजा; Dn३ पतीन्, D३ भुज (for भुजान्) K३ :
 प्रगृह्याद्यु भुजाद्भव, B१ परिवन्ध्य भुजैर्भुजान्; D२ प्रगृह्य
 मनुजान्बहून्

8 ^a) S२ मध्यमानाश्च, K१ मध्यमाना, D३ मध्यमाने
 (for 'मानां) Ś K३-३ G३ च (for तु) T१ मध्याना
 मध्यवृद्धानां, T२ G१ M मध्यानामय वृद्धानां —^b) Dn२
 वृद्धानां; D३ दृष्ट्वा नो, T G१ M बालाना (for वृद्धा
 नां) K० : G१ : ३ च पराजित (K३ 'ता, G१ 'तान्;
 G३ 'त), K१-३ B३ T१ चापराजिता (K२ : B३ 'त),
 D३ T२ 'राजित (T२ 'ता) (for 'जित) —^d) T१ G१ :
 M१ : दारुणं D३ वैशस

9 ^a) K१ रथलीडानि, K२ 'निदानि, Dn२ T२ G१
 'नीडांश्च; D२ 'लीडानि, T१ M३ 'नीलाश्च, G२ :
 'नीलानि, M१ : ३ : 'नीलाश्च (for 'नीडानि) Ś K०
 ३-३ देहानां (for देहांश्च) —^b) M२ रथाना (for
 हताना) G३ रथ (for गज) —^c) Ś२ K१ : B३
 D२ : T२ G M आश्रित्य (T२ M२-३ 'ता); K३ अश्रुत्ता,
 T१ आनीता (for आश्रिता) Dn१ D३ प्रेममोहार्ता;
 M१ श्रममोहार्तान् (for 'मोहार्ता) —^d) Ś३ स्थिता,
 K३ स्थिता; K३ M१ स्थितान्; M२ स्थिता (for स्थिता)
 Ś K०-२ : B३ D३ G२ : महाभुज (K२ G२ 'ज); K३
 Dn१ 'बल, D२ 'नुज (for बल)

10 ^a) K१ अन्यश्च, K३ अन्याश्च; K३ अन्यैश्च, B
 D१ ३-३ : ३ : अन्या, G३ अन्याश्च (for अन्या) K३
 चापहत; K३ : ३ चोपहत, T अपहत (with hiatus),
 G२ : ३ चापि हत, M१ : [अ]न्यपहत, M३ व्यपहत, M३
 अपहत (for चापहत) K३ काया, G३ काय (for

पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ ।
 एताभिरनवद्याभिर्मया चैवालपमेधया ॥ ११
 तदिदं धर्मराजेन यातितं नो जनार्दन ।
 न हि नाशोऽस्ति वाष्ण्येय कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १२
 प्रत्यग्रवयसः पश्य दर्शनीयकुचोदराः ।
 कुलेषु जाता हीमत्यः कृष्णपक्षमाक्षिमूर्धजाः ॥ १३
 हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।

कायाच्) G१ अन्यापहतकाया च —^b) S K० :
 कुडकभूषित, K१ : D२ 'मुष्ण (D२ 'छ)स; K३ Ñ१ B३
 Dn D३ 'मुत्तम, G१ 'मुद्गह, G३ 'मानन (for 'मुद्ग
 सम्) —^c) K३ अस्य, G३ स्वस्व (for स्वस्य)
 —^d) K३ परितिष्ठति, B३ Dn D१ : ३ : ३ पश्य तिष्ठति
 (Dn१ 'तां, Dn२ 'ती), G३ पश्य रोदिति, M३ प्रति
 तिष्ठति

11 ^a) Dn२ T G१ : जन्म (for जाति) —^b)
 Ñ१ मान्य, M३ मन्यो (for मन्ये) T G१ चाहम्;
 G२ : [स]नल्पम् (for नाल्पम्) K२ Ñ१ इवानघ (Ñ१
 'घ'), G३ इवानघ, G३ : ३ मयानघ —^c) D३ om
 (hapl) अनवद्याभिर् K२ D२ न (D२ नि)रवद्याभिर्,
 K३ अनवद्याभिर् —^d) Ś K० ३-३ D२ [अ]ल्पमेधया,
 ३ 'पुण्यया (for 'मेधया)

12 ^a) B१-३ Dn D१ : ३ : ३ : ३ G२ यद् (for तद्)
 —^b) Ś K० : M१ यतित; K१-३ : B Dn D१-३ : ३ :
 T२ G३ पा (D३ प)तित, T१ G१ : घातित (for यातित)
 K३ Dn१ भो, D३ च (for नो) K३ जनार्दन —^c)
 Dn१ तर्हि (for न हि) G३ शोच्यो (for नाशो)
 —^d) D३ कर्मणा, M३ कर्मण (for कर्मणो)

13 ^a) K३ : अस्य (K३ 'स्यु)प्र; G३ प्रगृह, G३
 प्रभूत, Ca d प्रत्यग्र (as in text) D१ : ३ : ३ : चैव
 (for पश्य) —^b) K१ : D२ : T G१ M कुचा (M३ 'ला)
 नना (K१ : D२ 'ना), Ñ१ कृशोदरी, B१ : ३ : कुचो
 दरी (B१ 'री) —^c) M३ om 13rd —^d) K३ : कुले
 (K३ 'ली)पु; D३ कुले तु K३ : D२ हीमत्य, G३
 भूमत्य (for हीमत्य) D३ नानाकुलेषु सजाता, G३
 कुलेषु चाश्या श्रीमत्य —^e) K३ T१ पक्षाक्षि, K३ :
 कृष्णाक्षि, M३ : निर्मुक्त (पक्षाक्षि) G३ : कृष्णाक्ष्य
 (G३ 'क्षी) कृष्णमूर्धजा

14 ^a) K३ वागिन्य (for भाषिण्यो) —^b) K३ :
 पुत्र (for दुःख) D३ शोक (for शोक) Ś-परि-

परिवार्यासते गृध्राः परिविंशा विविंशतिम् ॥ १५
प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
आविश्य शयने शेते पुनः सत्पुरुषोचितम् ॥ १६
स्मितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम् ।
अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविंशतेः ॥ १७
यं स्म तं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोपितः ।
क्रीहन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः ॥ १८

हन्तार वीरसेनाना शूर समितिशोभनम् ।
निर्वर्णमभिवाणा दुःसहं विपहेत कः ॥ १९
दुःसहस्यैतदाभाति शरीर संवृतं शरैः ।
गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ॥ २०
शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता ।
अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

हत्तम्) — G₂ om from 15^a up to 11 20 2^d —^a) K₁ परिवार्यासते, D₂ वार्यसते, D₃ 'वार्यासते' K₁ गृध्रा, B₁ वृद्धा (for गृध्रा) —^a) K₁ D₂ परिवार्य, K₂ B₂ G₁ विंश, K₃ D₃ 'विंश', N₁ B₁ s 4 Dn D₁ s 4 s 8 T₁ M₁ s 'विंशद्', D₂ 'वर्या', T₂ 'वंशे', G₃ 'विशन्' (for विंशा) K₃ s T₁ विविंशति (K₃ ति) M₂ परिविंशत्यविंशति

16 G₂ om 16 (of v l 15) —^a) K₁ प्रविश्य, D₂ प्रहस्य (for प्रविश्य) K₁ s D₁ शूर, B₂ वीर, B₃ वीर; D₂ सूर (for वीर) —^b) K₁ अनीकिनी, K₂ किनी —^c) N₁ B Dn D₁ s-s 8 0 स वीर, T₂ G₂ प्रविश्य, M₁ s 4 प्रयुज्य (for आविश्य) Ko-2 D₂ T G₁ M₁ s शयन (for शयने) —^d) K₂ s युवा, N₁ पुत्र; B₁ Dn₁ D₁ s-s 8 T₂ पर, Dn₂ पुर (for पुन) T₁ G₁ तत् (for सत्) K₂ s N₁ Dn D₁-s s 8 G₂ M सत्पुरुषोचिते (M₂ s त)

17 G₂ om 17 (of v l 15) —^a) K₁ स्मितोपपन्न K₁ s D₂ मनस (for सुनस) —^b) Ko D₂ सुभ्र, K₁ s सुभ्र, D₂ शुभ्र; T₁ इमंशु (for सुभ्र) G₂ साराननोपमं —^c) K₁ शूर; K₂ D₂ शूर; K₃ s D₂ शुभ्र (D₂ शु); K₄ कृष्ण, Dn₁ सुभ्र; D₂ शूर; T₁ G₁ M₁ s 4 सौम्य, T₂ G₂ M₂ सौम्य (for शुभ्र) —^d) K₁ s D₂ s T G₁ s M₁ s 4 कृष्ण पश्य (by transp), K₂ शुभ्रं पश्य; D₂ पश्य**; M₂ कृष्णपक्ष S Ko 4 विशेषत, K₃ s Dn₁ D₂ s M₂ विविंशति (K₃ s ति, M₂ 'ते)

18 G₂ om 18 (of v l 15) —^a) S Ko 4 D₂ s एत हि, K₁ एते हि, K₂ B₂ Dn₁ D₂ एते हि, K₃ s ता (K₃ ता) स त, B₃ य ज्ञाता, Dn₂ याज्ञ

त; T₁ ये स त, G₁ यास्य त, G₃ यास्यस्त; M₁ य सुत, M₂ s ससित (for य म त) S Ko 4 पर्युपा विष्टम् (for 'पासन्ते) —^b) S Ko-2 4 B₁ s Dn D₂ s 8 बहुधा वर (S₂ D₂ वार, B₁ s बहु) दक्षिण, K₃ s वसुधामिव द —^c) S₂ गांधर्व —^d) K₃ s दिव्यकन्या

19 G₂ om 19 (of v l 15) K₃ om 19^a-20^b K₄ not collated —^a) K₁ हतार S Ko 1 D₂ 6 परसैन्याना, K₂ सर्व; B₂ वीरसेनाया; T G₁ s M₁ s अरिसैन्यानां, M₂ s अरिसेनानां (for वीरसे) —^b) T G₁ s M वीर (for शूर) K₂ D₂ समित (for समिति) S₁ Ko शोभिन —^c) Dn₂ दर्पम चाप्य मित्राणा —^d) T₁ G₂ M₁ s 4 दुपह, G₁ दुष्पह, M₂ दुष्कर (for दुसह) K₃ B₃ 4 D₂ 9 विसहेन, T G₁ s M₁-s प्रस (T₂ 'प) हेत

20 G₂ om 20 (of v l 15) K₃ om 20^a (of v l 19) —^a) T₁ G₁ दुष्प्रहस्य, T₂ G₂ M दुष्प्रहस्य (for दुस) Ko अत्येतदुसह भाति; K₁ s D₂ s दुसहस्य तदा भाति —^b) D₂ om 20^c-21^d —^c) B₁ गिरिम्, Dn₁ G₂ गिरि (for गिरिर्) S₁ K₄ आत्मा रुहै, Dn₂ पादारुहै, D₃ पावरुहै; D₂ corrupt, G₃ राजरुहै (for आत्मरुहै) M₁ मूले (for फुल्लै) —^d) S Ko-2 4 ह्वाचित (K₄ 'ता), Dn D₂ G₃ M₁ s वृत्

21 D₂ G₂ om 21 (of v l 20, 15) —^a) K₃ D₂ शातकौ (D₂ कौ)म, B₁ T₁ G₁ s M शातकुभ (B₄ 'भ्या) K₁ स्रजा नाति, K₂ समाभाति, T₁ G₁ स्रगाभाति (for स्रजा भाति) N₁ Dn₂ शातकौम्भ्य स्रजो भाति —^b) K₃ s समावृत, D₁ s 8 8 0 च भास्वत,

२०

गान्धार्युवाच ।

अध्यर्धगुणमाहुर्यं बले शौर्ये च माधव ।

पित्रा त्वया च दाशार्हं दत्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १

यो विभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्मिदाम् ।

स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ २

तस्योपलक्ष्ये कृष्ण कार्णोर्मिततेजसः ।

अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ॥ ३

एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वन्तः ।

आर्ता बाला पतिं वीरं शोच्या शोचत्यनिन्दिता ॥ ४

तमेषा हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके ।

विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ॥ ५

तस्य वक्त्रमुपाधाय सौभद्रस्य यशस्विनी ।

विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ६

काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी ।

G₁ सुमास्वता (for च भां) — °) K₀ अग्निरेव (for 'नेव) D₅ गिरे K₈ ६ स वीरशयने शोते (of 16°) — °) K₂ B₈ गतासुरिच, D₁ ३ ० ४ ० M₂ गतासुरपि, M₁ गतासुरपि S₁ T₂ G₈ M दुःसह, D₄ दुःसह, T₁ G₁ दुःसह

Colophon om in G₂ — Sub parvan All MSS स्त्री — Adhy name K₁ ३ विकर्णादिदर्शन, D₂ विवर्णादिदर्शन, D₅ विकर्णादिदर्शन (sio), G₈ M₂ ४ गांधारी प्र(G₈ 'वि)लाप — Adhy no (figures, words or both) S₂ K₁ 18, K₂ 20, N₁ D₁ D₈ ६ 11

20

1 G₂ om 1-2 (of v 1 11 19 15) — °) S₂ अध्यर्ध, K₈ ६ अत्यत, G₁ अत्यर्थ (for अध्यर्ध) K₅ D₅ G₁ गुणमाहुर्यं (for 'माहुर्यं) — °) T₁ पते (for बले) D₁ सौर्य K₁-३ S₁ B D₁ D₁-३ ० G₈ M₁ ३ केशव (K₁ २ 'व) — °) D₁ त्वया (for त्वया) K₈ तु, K₅ तु (for च) B₈ दाशार्ह, D₁ दाशार्ह — °) D₁ D₈ ६ ० दत्त

2 G₂ om. 2 (of v 1 1) — °) T₁ चमूमेका — °) T संभूत्वा, G₁ स हत्वा (for स भूत्वा) K₁ स भूत्वा मृत्युरेतेषां — °) N₁ B₈ D₁ D₁ ३ ४ ६ ० अथ, G₁ कथं (for स्वयं)

3 °) K₀ कार्णिग, G₂ रौर्णोर (for कार्णोर) — °) K₈ [अ]स्य (for [अ]पि) K₁ अभिमन्योर्हतस्यापि (sio) — °) N₁ प्रभावो न (for प्रभा नैव) K₈ ६ न प्रभा प्रतिमुचति

4 °) S₂ गाढिव; K₁ २ गांजीव K₅ D₁ D₈ G₁ धन्विन, G₃ धन्वना — °) T₁ G₁ M₂-३ हत,

T₂ हर्त, M₁ हत्वा (for आर्ता) K₂ G₁ बाल(G₁ 'ल)पतिं, G₈ बालवती (for 'ल' विलपती), M₂ बालावित्त (for बाला पतिं) K₈ वीर, G₁ वीरा G₂ आर्ता बालमती वीरम् — °) K₁ शोचते (hypermetrio), B D₁ D₁ ३ ४ ६ ० इष्टा, D₁ D₂ शोच्यं, G₂ [अ]शोच्या; M₂ शोच्यो (for शोच्या) S₂ T₁ G₂ शोच्यति K₂ ६ शोच्या शोचत नि (K₅ 'चत्यनं)दिता (K₅ 'ता)

5 °) K₀ D₁ एव; M₂ एको, M₃ पुनं, M₄ एका (for एषा) S₂ K (except K₈) D₂ D₂ ६ G₂ [अ]भि- (for हि) S₂ K (except K₈ ६) B₂ D₂ ६ G₂ ६ समागम्य (for 'साद्य) — °) G₈ अतिकान् (for 'के) G₂ सह नैवोपशाम्यति — °) K₅ विराटं G₂ एषा विराटदुहिता — °) K₅ T₁ G₂ ६ M₂ परिमार्जति

6 °) S₂ K (except K₈ ६) D₂ ६ G₂ ६ एषा, B₁ ६ D₂ ६ अस्य, T G₁ M₁ ३ ४ तथा (for तस्य) D₂ वक्त्रम् (for वक्त्रम्) K₈-६ उपादाय — °) K₂ यशस्विनी, B D₁ D₁ ३-४ ० मनस्विनी — °) K₂ ६ विबुध; T₁ विबुधा, G₂ ६ विविद्ध (for विबुद्ध) K₈ कमलाकार — °) S₂ कम्बुवृत्ति, K₁ D₂ ६ 'ग्रीव (D₂ 'व), K₂ कम्बुग्रीव, G₂ कम्बुवृत्त (for कम्बुवृत्त)

7 °) B₁ २ G₈ काम्य, T G₁ M₁ काम (for काम्य) K₁ २ D₂ ६ रूपपति (sio), T₂ M₁ २ ३ रूपमती (for 'वती) K₅ चैपा; D₅ चैव; T₂ G₁ M₂ ३ नैषा (for चैपा) — °) K₁ २ D₅ पर्यन्वजत; K₂ D₂ G₂ ६ परिष्वज (G₂ 'ज्य)त K₂ भामिनि; N₁ B₂ D₂ भामिनी, B₁ भामिनि (for भामिनी) — °) K₅ राजमाना; T₁ लज्ज; M₁ लज्जमान S₂ N₁ पुरे (for लज्जमाना; T₁ लज्ज; M₁ लज्जमान S₂ N₁ पुरे) S₂ K₀ ३ नैन; K₁ N₁ B₂ D₁ D₁ ३-४ ० पुरा)

स्त्रीपर्व]

स्त्रीपर्व

लज्जमाना पुरेवैनं माध्वीकमदमूर्छिता ॥ ७
 तस्य क्षतजसंदिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
 विमुच्य कवचं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ॥ ८
 अवक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते ।
 अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशक्षो निपातितः ॥ ९
 बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ ।
 रूपेण च तवात्यर्थं शेते भुवि निपातितः ॥ १०

अत्यन्तसुकुमारस्य राङ्गवाजिनशायिनः ।
 कचिदद्य शरीर ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११
 मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
 काञ्चनाङ्गदिनौ अत्रे निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ॥ १२
 व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव ।
 एवं विलपतीमार्ता न हि मामभिभाषसे ॥ १३
 आर्यामार्यं सुभद्रा त्वमिमाश्च त्रिदशोपमान् ।

Ms चैन, Ks चैत्र, Ks चैव, B1 s T2 चैनं, D2 चैत, G2 चैव, Gs चैवा (for [ह]चैन) —^d) K1 मध्वाक, D2 अर्चागे, D0 साध्वीक D0 om मद S2 मधु, Ds चधु (for मद) M1 मूर्छित K2 अर्चागे मदमूर्छिता; Ks मादीकमदतप्यत, Ds माध्वी कमवमूर्छिता, G2 s माध्वीमदविमोहिता

8 Ks om 8-11 —^a) B2 अस्य S2 सदृशं, K2 सदीर्घं (for -संदिग्ध) —^b) K1 s Dn2 D3 परि स्फुटं (for स्फुटम्) —^c) K2 B1-s Dn1 D2 s s ९ वीर, G2 s वीर (for कृष्ण) —^d) K1 B1 Dn2 T1 अभिवीक्ष्यते, Ds अतिवीक्षते

9 Ks om 9 (of v 1 8) —^a) Ko s अवीक्ष; K1 s B1 Dn2 Ds s s ९ T1 अवे (K1 'वै'क्ष्य; M1 अलक्ष (for अवक्ष) K1 त बाला, Ks सवळा; K4 त बाल; D1 s s ९ सा बाला, D0 बाला सा —^b) G2 माम् (for त्वाम्) Dn1 अभिभाषते, T2 M2-s अभिवीक्षते; Gs अपि भाषते —^c) T कथ (for अयं) —^d) K1 सदृशक्षो K2 [s]भिपातित

10 Ks s om 10 (for Ks, of v 1 8) —^a) Ko s रूपे; T G1 M2-s शौर्ये (for वीर्ये) Gs सहि तस् (for सदृशस्) —^b) S1 Ko s पुष च (for चैव ते) K2 [s]नघ (for सनघ) —^c) K1 s B1-s Dn D1-s s ९ G2 s Ms तथात्यर्थं, B1 मयत्यर्थं —^d) G2 s भूमौ (for सुवि)

11 Ks om 11 (of v 1 8) S1 damaged —^a) S1 s (inf ltn) Ko B1 s Ds T अत्यत; S2 अत्यर्थ; K1 अन्वत, Dn1 अत्यते (for अत्यन्त) —^b) K1 शंकरवाजिन (sio) Gs शोभिन (for -शायिन) G1 राकाशशनिमानन —^c) K2 कचिदद्य, Ks कचिन्नाय S1 om ते T2 तु (for ते)

12 ^a) N1 धर्माणौ; B2 मर्माणो, D2 धर्माणो (for धर्माणौ) Ks मातरानुजकर्मणे —^b) K1 ज्या

क्षेप, B1 s ज्याघात (for ज्याक्षेप) Ks कठिन, T M विद्वत, G1 विगत (for -कठिन) Ks साक्षि पकठिन त्वसौ —^c) K1 कांचनागदिनौ, Ks कनकांग (for काञ्चना) S2 K (except Ko s) B Dn D1-s s ९ G1 s M शेते (for शेपे) —^d) S2 Ks-s N1 Dn T2 Gs M2 विक्षिप्य (for निक्षिप्य) Dn1 Ds विमलौ, T1 विपुलौ

13 ^a) Gs व्यासज्य, Ca d 'यम्य (as in text) M2 om बहुधा नून B1 s देह (for नून) Ks s व्यायम्य (Ks 'याम'मान बहुधा —^b) Ks s नूनं सुप्तं, Gs सुख दुःख, Gs सुखं दुःखा, M1 s सुख सुप्त (for सुखसुप्त) Dn2 श्रमादिव; G2 श्रमादिह —^c) Ds विलपती (for तीम्) Ks आर्ता —^d) Ds न (for न) Gs च (for हि) Gs मां किम् (for हि माम्) T1 G1 M किं मा (M मा) न प्रतिभाषसे — After 13, K1-s N1 B Dn D1-s s ९ G1 ins

54* न स्मरान्यपराध ते किं मां न प्रतिभाषसे ।

ननु मा त्व पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ।

[K1-s Dn D2 s s G2 s transp lines 1 and 2 — (L 1) Dn1 reads prior half twice Gs सरति (for स्मरति) Dn1 D1-s s Gs ने (for ते) B2 प्रतिभाषसे D0 G1 om. line 2 — (L 2) K1 ननु मा, Dn1 किं मा Ks यानाद् (for दूराद्) Ds अभिवीक्ष Ks विभाषते, B2 [अ]भिभाषते — After line 2, D1 s s s repeat line 1]

14 ^a) Ko आर्यमार्यं, K1 आर्यामार्यं, Ks s आर्या भार्या, K4 आर्यामार्यं, Ds आर्यामार्यं; M1 भार्या सा च, M2 s आर्यामार्यं (for आर्यामार्यं) Ks सुभद्रा K2 च (for त्वम्) —^b) Ks s त्रिदिवोपमान्; Ds त्रिदशोपम —^c) K1 s पितृन्मा Gs दुःखार्तान् T G1 M पितृन्मादुःखार्तान् (T1 तौ, G1 'तौ'), Gs पितृक्षेत्र सुदुःखार्तान् —^d) K2 क, G1 त्व (for क) K1 गमिष्यति

पितृन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १४
 तस्य शोणितसंदिग्धान्केशानुन्नाम्य पाणिना ।
 उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
 स्वस्तीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥ १५
 कथं त्वां रणमध्यस्थं जघुरेते महारथाः ।
 धिगस्तु क्रूरकर्तृस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ॥ १६
 द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ।
 रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ॥ १७

बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जघ्रुषाम् ।
 कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां च पश्यताम् ।
 त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्ननाथवत् ॥ १८
 दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वामनाथवत् ।
 वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ १९
 न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।
 ग्रीतिं दास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्ष्ण ॥ २०
 तव शस्त्रजिताल्लोकान्धर्मेण च दमेन च ।

15 Before 15, T G₁ ins वैशपायन —^a) K₁ 2
 D₂ 5 -दिग्धांगान्, B Dn₁ D₁ 3 4 5 6 7 8 9 दिग्धान्वै,
 Dn₂ दिग्धांगं, G₂ संविमान् (for सद्विमान्) —^b)
 Ś₁ Ko 4 केशानुत्ता (K₄ 'त्त)म्य, Ś₂ 'नुत्थाप्य; K₃
 'स्तृकृत्य, K₅ केशास्तृक्षाम्य, B₁ केशानुन्नाम्य, B₂ 3
 Dn₁ D₁ 3 4 5 6 7 8 9 T 'नुद्यम्य; Dn₂ ऐकेनायम्य, G₂ 3
 केशानायम्य, M₃ 'नुत्सार्य (for 'नुत्ताम्य) —^c) Ś₁
 Ko 4 उत्सन्न, B₁ corrupt, Dn₁ उत्सतो (for उत्सङ्गे)
 Ś K₄ आदाय (for आधाय) —^d) D₁ 4 5 6 7 8 9 अभि
 (for इव) K₅ पृच्छसि — Before 15'', G₁ ins
 उत्तरा —^e) Ś₁ Ko 4 T₁ G₂ स्वस्त्रेयं — After 15'',
 B₁ 2 ins

55*

त गृध्रा पर्युपासते ।

साक्षान्मधवतः पौत्र

—^f) D₁ 4 5 6 7 8 9 सुत (for पुत्र) K₁ 2 गांजीव (for
 गाण्डीव) D₂ T₁ G₁ धन्विन

16 ^a) M₁ 8 स्वा, M₂ 4 वा (for स्वा) —^b)
 K₁ 2 D₅ G₁ M एकं, T एनं (for एते) Ś₁ K₄
 महाबला (for 'रथा) — D₅ om 16^a-17^b —^c)
 K₃ 5 'कर्तृत्वात्, D₅ 'भर्तृन्वा (for 'कर्तृस्तान्) —^d)
 D₅ -जयद्रथं

17 D₅ om 17^{ab} (cf v l 16) —^a) D₁ द्रौण
 K₁ 3 5 D₂ 3 (except T₁) द्रोणायनी —^b) K₁ 2
 Dn₁ D₂ 3 5 यैरहं, K₃ 5 यैरभि, T₁ यै*सि; G₂
 यैरस्य (for यैरसि) K₁ 2 D₂ विधवाकृता, K₃ Dn₁
 D₅ 5 व्यसनीकृता (D₅ 'ता, D₅ 'तं); T G₁ M
 व्यसने हत —^c) Ś₂ Dn₂ M₂ रथर्षभानां, K₂ अथर्ष-
 भाणां, D₁ 4 5 6 7 8 9 नरर्षं (for रथर्षं) —^d) D₅
 आसाद्य (hypermetrio) (for आसीत्) M₁ सदा मन,
 M₄ तदात्मन

18 ^a) D₁ बलं, M₄ बाल (for बालं) M₂ च,
 M₃ स्वा, M₄ मा (for त्वां) K₁ परिचार्यैक, K₂

'वार्यैकं, K₅ 'चार्यैक, G₂ 3 'वार्यौवैर्, M₂ [अ]परि-
 वार्यैक —^b) D₅ मनो (for मम) G₁ जघ्रतां, G₂
 जघ्रुष K₃ 5 समदुःखोपजघ्रु (K₅ त्रि)वान्, T अने
 केषां निजघ्रुषा (T₂ त्रतां) —^c) B₁ 2 D₁ 3 4 5 6 7 8 9
 पाण्डवेयानां (for 'वानां च) N₁ B₁ तु (for च)
 —^d) Ko 3 B₂ 4 D₂ G₁ 2 M पञ्चालानां Ko-2^a-
 D₂ 5 तु (for च) M₁ 3 अथाग्रणी; M₂ 4 तथाग्रणी
 (M₄ 'णी) (for च पश्यताम्) —^e) K₃ 5 अपि,
 K₄ स मु, Dn₂ त्वम्; D₅ मन् (sio) (for सन्)
 M₂ नाथधन्वन्ननाथवत् (sio)

19 K₅ N₁ Dn₂ G₂ 3 om (hapl) 19^{ab} —^a)
 Ko से दृष्ट्वा (hypermetrio) (for दृष्ट्वा) G₁ आक्रांत
 (for आक्रन्दे) K₃ B₂ Dn₁ D₁ 3 4 दृष्ट्वा त्वां बहुभि
 सख्ये —^b) G₁ निनद (for निहत) D₅ त्वम् (for
 त्वाम्) B₂ पितामहि (for अनाथवत्) -K₃ Dn₁
 D₁ 4 5 6 7 8 9 हत वीर पिता तव, D₅ हत वीरमनाथवत्
 —^c) T G₁ M वीर T G₁ M₂ पुरुषशार्दूलं (T₂ G₁
 'ल), M₁ 2 4 'शार्दूला (M₂ ला) —^d) T₁ G₁ 3
 M जीवति पाण्डवा

20 K₄ om 20^{ab} —^a) Dn₁ राज्यलोभो —^b)
 Ś₂ न, K₁-3 5 B₄ Dn₂ D₂ 5 च (for वा) D₂
 पुराभव, G₁ पराजय —^c) K₁-3 5 B D₁-3 5 6 7 8 9 T₂
 दास्यति; Dn₂ दास्यति; G₂ M₂ दास्यति (for दास्यति)
 Dn₂ G₂ 3 M₂ 4 पाण्डूनां (for पार्थानां) —^d) M₂
 चामृते (for स्वा) K₁ 2 5 पुष्करेक्ष्ण, B₁ 'क्षण

21 ^a) K₁ शस्त्रजितालोका (sio), K₂ D₂ शस्त्र-
 जिता लोका Dn₂ G₂ 3 प्राप्ता ये भवता लोका —^b)
 K₅ दमेन, N₁ नयेन, T₁ जितेन, T₂ ऋतेन
 (for दमेन) —^c) K₁ क्षितम् (for क्षिप्तम्) K₃
 त्वामनुगच्छामि; K₅ त्वनुगमिष्यामि (for अन्वा)
 —^d) M₁ 2 3 मा (for मां) Ś₁ Ko 4 प्रतिपालये,

क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ॥ २१
 दुर्मर पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ।
 यदहं त्वा रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्मगा ॥ २२
 कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा ।
 पितृलोके समेत्यान्या मामिवामत्रयिष्यसि ॥ २३
 नूनमप्सरसां स्वर्गे मनासि प्रमथिष्यसि ।
 परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ २४
 प्राप्य पुण्यकृताल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान् ।
 सौमद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २५

K1 2 5 लय, N1 B1-3 Dn1 D1 2, 4 6 8 9 G2 3 परि
 पालय (for प्रति)

22 °) S1 Ko 4 दुर्धन, S2 (marg by corr)
 दुर्धन; S2 (orig) दर्शने, T G1 3 दुष्कर; G2 पुष्कर
 (for दुर्मर) K5 न पुन प्राप्ते, D5 पुनरप्राप्त, T G1
 प्रति न प्राप्त — °) K1 को (submetric) (for काले)
 — °) K4 D5 T M1-3 त्वा, D5 त्व (for त्वा)
 — °) K4 काले; D5 T2 हत (for हत) K5 M1
 दुर्मगा, N1 दुर्मगा

23 °) K5 5 D4 किमिदानीं, T1 G1 कामिनीनां
 — °) T2 M1 3 4 त्व श्लक्ष्ण (M4 क्ष्ण), M2 त्व
 श्लक्ष्णय (hypermetric) (for श्लक्ष्णया) S Ko M2 3
 मितया, K4 सितया (for सि) D2 गिरा — °)
 S2 M4 परलोक, B2 पितृलोक, Dn2 G2 3 परलोके
 K5 पितृलोकममाल्यानां — °) N1 मां विना (for
 मामिव) S Ko 4 G2 3 [भा]ला (S1 Ko 3 छ) पयिष्यसि,
 K5 [भा]मप्य M2 4 नाम्नामप्योपगृह्णसे, M5 मत्र वै
 मत्रयिष्यसि

24 K1 2 N1 D2 3 om (hapl) 24^{ab} — °) K5
 भासरसा (for अप्स) Dn1 सर्वे, D5 लोके (for
 स्वर्गे) — °) B1 D5 प्रमथिष्यसि, G2 व्यसे — °)
 K5 N1 गिरा वा, K5 गिरया

25 °) K5 5 पुण्यवत्सालं, Dn2 कृतो (for कृतालं)
 K5 लोको (for लोकान्) — °) S Ko 4 समीयिवान्,
 K2 समेय — °) M1 सौमद्र K1 विरहन्; N1 विर
 हात्; G2 विचरन् (for विहरन्) K5 कालं (for
 काले) — °) K5 सुरतानि

26 °) K2 संप्राप्तो — °) K2 T1 विह्वल्ये, G2
 विहारस्ते — °) S2 D5 पण्मासात्; T1 M1 3 4 सा,

एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।
 पण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २६
 इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् ।
 उत्तरां मोघसंकल्पा मत्स्वराजकुलस्त्रियः ॥ २७
 उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ।
 विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ २८
 द्रोणास्त्रशरसंकुचं शयानं रुधिरोक्षितम् ।
 विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ २९
 वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ।

G1 पण्मास, G2 पण्मासान्; M2 पण्माता (for पण्मा
 सान्) K1 D2 सप्तमे (for सप्तमे) Ko वासि, K5 5
 N1 T M मासे (for माम्नि) — °) M5 वीर स
 (hypermetric) (for वीर) — For 26^{ad}, K2 subst

56* सुभद्रां भद्रचरित स्मरेथास्त्रिदिव गतः ।

27 Before 27, Dn2 G 1ns वैश — °) K5
 M2 [उ]क्त्वा (for [उ]क्) K5 5 T2 G1 -वचनामे
 नाम्, G2 वतिनामेताम् (sic), M -वचना (M2 न)
 चैनाम् — °) T2 G1 अवा (G1 'पा) कर्षन्ति K1 3 दु
 खिता M2 अपकृष्यति दुःखिता — °) K2 3 उत्तरा
 (K5 रो) — °) K1 कुलस्त्रिय, K2 कुलास्त्रिय,
 B4 कुरुस्त्रिय

28 °) K5 5 अवकृष्य (for अप) S Ko 1 3 5 T
 M1 3 [ए]ताम् (for [ए]नाम्) — °) Ko 5 आर्ततर,
 N1 D5 स्वरा, Dn2 रता, G2 तर, M2 तरा
 (for तरा) G2 स्वरा (for स्वयम्) — D2 om
 28^a-29^b — °) K4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — °) K1
 क्रोशते M2 4 च रुदति (for विलपन्ति)

29 D2 om 29^{ab} (of v 1 28) — °) K5 द्रोणास्त्रे
 N1 शरसङ्कल, B1 शरसंकुज, Dn2 G2 सक्षिप्त, G2
 सतप्त (for सङ्कृत) — °) D5 शयन T G1 M1 3
 शोणितोक्षि (T1 'धि)त — D2 reads 29^a-30^b on
 marg — °) S Ko-2 4 B1 3 G विन (K1 3 जु)दति,
 K5 विचरति, Dn1 D5-5 M1 3 4 विरुदंति, T1
 पितुदंति, M2 विरुदंति (for वितुदन्ति) — °) S2 K1
 D5 गोमाय (for गोमायु) Ko 4 वासस, K5
 D2 वाससा

30 D2 reads 30^{ab} on marg — °) S1 K5-5 B2
 D1 3 5 9 T1 G1 M1 विन (S1 K4 ना) धमानं, S2

पितृन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १४
 तस्य शोणितसंदिग्धान्केशानुन्नाम्य पाणिना ।
 उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
 स्वसीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥ १५
 कथं त्वां रणमध्यस्थं जघुरेते महारथाः ।
 धिगस्तु क्रूरकर्तृस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ॥ १६
 द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ।
 रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ॥ १७

बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जघ्रुषाम् ।
 कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां च पश्यताम् ।
 त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्ननाथवत् ॥ १८
 दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वामनाथवत् ।
 वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ १९
 न राज्यलोभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।
 प्रीतिं दास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ २०
 तव शस्त्रजिताल्लोकान्धर्मेण च दमेन च ।

15 Before 15, T G₁ ins वैशपायन —^a) K₁ 2
 D₂ 5 दिग्धांगान्, B Dn₁ D₁ 3 4 5 5 9 दिग्धान्वै,
 Dn₂ दिग्धांगं, G₂ संविज्ञान् (for सद्विधान्) —^b)
 Ś₁ Ko 4 केशानुत्ता (K₄ 'त्त'म्य, Ś₂ 'नुत्ताप्य, K₅
 'स्तृकृत्य, K₅ केशास्तृन्नाम्य, B₁ केशानुन्नाम्य, B₂ 4
 Dn₁ D₁ 3 4 5 5 9 T 'नुद्यम्य, Dn₂ ऐकेनायम्य, G₂ 8
 केशानायम्य, M₃ 'नुत्सार्य (for 'नुत्ताम्य) —^c) Ś
 Ko 4 उत्सङ्ग, B₁ corrupt, Dn₁ उत्सतो (for उत्सङ्गे)
 Ś K₄ आदाय (for आधाय) —^d) D₁ 4 5 9 अभि
 (for इव) K₅ पृच्छसि — Before 15^e, G₁ ins
 उत्तरा —^e) Ś₁ Ko 4 T₁ G₂ स्वलेय — After 15^e,
 B₁ 2 ins

55*

त गृध्रा पर्युपासते ।

साक्षान्मघवत् पौत्र

—^f) D₁ 4 5 5 9 सुत (for पुत्र) K₁ 2 गांजीव (for
 गाण्डीव) D₂ T₁ G₁ धन्विन

16 ^a) M₁ 3 त्वा, M₂ 4 वा (for त्वां) —^b)
 K₁ 2 D₅ G₁ M एक, T एन (for एते) Ś₁ K₄
 महाबला (for 'रथा) — D₅ om 16^e-17^b —^c)
 K₅ 5 'कर्तृत्वात्, D₅ 'भर्तृत्वा (for 'कर्तृस्तान्) —^d)
 D₅ जयद्रथ

17 D₅ om 17^{ab} (cf v 1 16) —^a) D₄ द्रौण
 K₁ 3 5 D₂ S (except T₁) द्रोणायनी —^b) K₁ 2
 Dn₁ D₂ 3 5 यैरहं, K₅ 5 यैरभि, T₁ यै*सि, G₂
 चैरस्य (for यैरसि) K₁ 2 D₂ विधवाकृता, K₅ Dn₁
 D₅ 5 व्यसनीकृता (D₅ ता, D₅ 'तं); T G₁ M
 व्यसने हृत —^c) Ś₂ Dn₂ M₂ रथर्षभाना, K₂ अथर्ष
 भाणां, D₁ 4 5 5 9 नरर्ष (for रथर्ष) —^d) D₅
 आसाय (hypermetric) (for आसीत्) M₁ सदा मन,
 M₄ तदात्मन

18 ^a) D₄ बल, M₄ बाल (for बालं) M₂ च;
 M₃ स्वा, M₄ मा (for त्वां) K₁ परिवार्यैक, K₂

'वार्यैकं, K₅ 'चार्यैक, G₂ 3 'वार्यैवैर, M₂ [अपरी
 वार्यैक —^b) D₅ मनो (for मम) G₁ जघ्रता, G₂
 जघ्रुष K₅ 5 समदुःखोपजघ्रु (K₅ 'भि)वान्, T अने
 केषां निजघ्रुषा (T₂ व्रता) —^c) B₁ 2 D₁ 3 4 5 5 9
 पाण्डवेयाना (for 'वाना च) N₁ B₂ तु (for च)
 —^d) Ko 3 B₂ 4 D₂ G₁ 2 M पंचालाना Ko-2^e
 D₂ 5 तु (for च) M₁ 3 अथाग्रणी, M₂ 4 तथाग्रणी
 (M₄ 'णी) (for च पश्यताम्) —^f) K₃ 5 अपि;
 K₄ स तु, Dn₂ स्वम्, D₅ मन् (sio) (for सन्)
 M₂ नाथवन्वन्ननाथवत् (sio)

19 K₅ N₁ Dn₂ G₂ 3 om (hapl) 19^{ab} —^a)
 Ko से दृष्ट्वा (hypermetric) (for दृष्ट्वा) G₁ आक्रांत
 (for आक्रन्दे) K₅ B₂ Dn₁ D₁ 3 4 दृष्ट्वा त्वा बहुभि
 सख्ये —^b) G₁ निनद (for निहत) D₅ स्वम् (for
 त्वाम्) B₂ पितामहि (for अनाथवत्) K₅ Dn₁
 D₁ 4 5 5 9 इव वीर पिता तव, D₂ इतं वीरमनाथवत्
 —^c) T G₁ M वीर T G₁ M₂ पुरुषशार्दूल (T₂ G₁
 'ल), M₁ 2 4 'शार्दूला (M₂ 'लां) —^d) T₁ G₁ 3
 M जीवति पाण्डवा

20 K₄ om 20^{ab} —^a) Dn₁ राज्यलोभो —^b)
 Ś₂ न, K₁-3 5 B₂ Dn₂ D₂ 5 च (for वा) D₂
 पुराभव, G₁ पराजय —^c) K₁-3 5 B D₁-3 5 9 T₂
 दास्यति, Dn₂ दास्यति, G₂ M₂ दास्यति (for दास्यति)
 Dn₂ G₂ 3 M₂ 4 पाण्डूनां (for पार्थानां) —^d) M₂
 चामृते (for त्वां) K₁ 2 5 पुष्करेक्षण, B₄ 'क्षण

21 ^a) K₁ शस्त्रजितालोका (sio), K₂ D₂ दास्य
 जिता लोका Dn₂ G₂ 3 प्राप्ता ये भवता लोका —^b)
 K₅ दमेन, N₁ नयेन, T₁ जितेन, T₂ क्रतेन
 (for दमेन) —^c) K₁ क्षिप्तम् (for क्षिप्तम्) K₅
 स्वामनुगच्छामि, K₅ स्वनुगमिष्यामि (for अन्वां)
 —^d) M₁ 2 4 मा (for मां) Ś₁ Ko 4 प्रतिपालये,

क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ॥ २१
 दुर्मर पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ।
 यदहं त्वा रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्मगा ॥ २२
 कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा ।
 पितृलोके समेत्यान्या मामिवामत्रयिष्यसि ॥ २३
 नूनमप्सरसां स्वर्गे मनासि प्रमथिष्यसि ।
 परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ २४
 प्राप्य पुण्यकृताल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान् ।
 सौमद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २५

K1. १ : लय, N1 B1-2 Dn1 D1 २, ४ ६ ९ G2 ३ परि
 पालय (for प्रति)

22 °) S1 Ko ४ दुर्धन, S2 (marg by corr)
 दुर्धर; S2 (orig) दर्शने, T G1 ३ दुर्कर, G2 पुर्कर
 (for दुर्मर) K2 न पुन प्राप्ते, D5 पुनरप्राप्त, T G1
 प्रति न प्राप्त — °) K1 को (submetric) (for काले)
 — °) K4 D5 T M1-३ त्वा, D5 त्व (for त्वां)
 — °) K4 काले, D5 T2 हत (for हत) K5 M1
 दुर्मगा; N1 दुर्मगा

23 °) K2 ३ D4 किमिदानीं, T1 G1 कामिनीनां
 — °) T2 M1 ३ ४ त्व श्लक्ष्ण (M4 क्षण), M2 त्व
 श्लक्ष्णय (hypermetric) (for श्लक्ष्णया) S Ko M2 ३
 स्मितया, K4 स्मितया (for स्मि) D2 गिरा — °)
 S2 M4 परलोक, B4 पितृलोक; Dn2 G2 ३ परलोके
 K5 पितृलोकमाल्यानां — °) N1 मां विना (for
 मामिव) S Ko ४ G2 ३ [आ]का (S1 Ko 'छ'पयिष्यसि,
 K5 [आ]मय्य M2 ४ नास्त्रामन्योपगृह्णते, M3 मंत्र वै
 मत्रयिष्यसि

24 K1 ३ N1 D2 ३ om (hapl) 24° — °) K5
 आस्रसां (for अप्स) Dn1 स्वर्गे, D5 लोके (for
 स्वर्गे) — °) B1 D5 प्रमथिष्यसि; G2 प्यसे — °)
 K5 N1 गिरा वा, K5 गिरया

25 °) K5 ३ पुण्यवत्सालं, Dn2 कृतो (for कृतालं)
 K5 लोको (for लोकान्) — °) S Ko ४ समीयिवान्,
 K2 समेय — °) M3 सौमद्रं K1 विरहन्, N1 विर
 हात्; G2 विचरन् (for विहरन्) K5 कालं (for
 काले) — °) K5 सुरतानि

26 °) K2 संप्राप्तो — °) K2 T1 विहृतस्ते, G2
 विहारस्ते — °) S2 D5 पण्मासात्; T1 M1 ३ ४ सा,

एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।
 पण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २६
 इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् ।
 उत्तरा मोघसंकल्पा मत्स्यराजकुलस्त्रियः ॥ २७
 उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ।
 विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ २८
 द्रोणास्त्रशरसंकृतं शयानं रुधिरोक्षितम् ।
 विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ २९
 वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ।

G1 पण्मास; G2 पाण्मासान्; M2 पण्माता (for पण्मा
 सान्) K1 D2 सप्तमे (for सप्तमे) Ko मासि, K2 ३
 N1 T M मासे (for मामि) — °) M3 वीर स
 (hypermetric) (for वीर) — For 26°, K2 subst

56* सुभद्रा भद्रचरित स्मरेथास्त्रिदिव गत ।

27 Before 27, Dn2 G ins वैश्व — °) K5
 M2 [उ]क्त्वा (for [उ]क्त) K2 ३ T2 G1 चचनाने
 नाम्; G2 वतिनामेताम् (sic), M चचना (M2 न)
 चैनाम् — °) T2 G1 अवा (G1 'पा' कर्षन्ति K1 ३ दुः
 खिता M2 अपकृष्यन्ति दुःखिता — °) K2 ३ उत्तरा
 (K5 रो) — °) K1 कुलस्त्रिय, K2 कुलस्त्रिय,
 B4 कुरुस्त्रिय

28 °) K2 ३ अवकृष्य (for अप) S Ko ३ ४ T
 M1 ३ [ए]ताम् (for [ए]नाम्) — °) Ko ३ मार्ततर
 N1 D5 स्वरा, Dn2 रता, G2 'तर, M2 'तरा
 (for तरा) G2 स्वरां (for स्वयम्) — D2 om
 28°-29° — °) K5 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — °) K1
 क्रोशत M2 ४ च रुदति (for विलपन्ति)

29 D2 om 29° (of v 1 28) — °) K5 द्रोणास्ते
 N1 शतसंख्य; B1 शरसंकृत, Dn2 G2 सक्षिप्त; G2
 'सप्त (for सकृत्) — °) D5 शयन T G1 M1 ३
 शोणितोक्षि (T1 'सि)त — D2 reads 29°-30° on
 marg — °) S Ko-३ ४ B1 ३ G विन (K1 ३ 'नु)दति,
 K2 ३ विचरति, Dn1 D2-३ M1 ३ ४ विरुदति, T1
 पितृदति, M2 विरुदति (for वितुदन्ति) — °) S2 K1
 D5 गोमाय (for गोमायु) Ko ४ वाससा, K5
 D2 वाससा

30 D2 reads 30° on marg — °) S1 K2-३ B2
 D1 ३ ४ T1 G1 M1 विन (S1 K4 ना)द्यमानं, S2

न शक्नुवन्ति विवशा निवर्तयितुमातुराः ॥ ३०
आसामातपतप्तानामायासेन च योपिताम् ।
श्रमेण च विवर्णानां रूपाणां विगतं वपुः ॥ ३१

उत्तरं चाभिमन्युं च काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
शिशूनेतान्हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम् ।
आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

गान्धार्युवाच ।

एष वैकर्तनः शेते महेष्वासो महारथः ।
ज्वलितानलवत्संख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १

पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान्वहून् ।
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २
अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महारथः ।

विनाश्य', K₀ विनाश', K₁ विनुद्य', B₁ विनद्य',
B₄ विहृद्य', Dn₁ विरुद्य', D₅ विनद्धमानैर्, G₂ विम
च्यमान, M₂₋₄ विरद्य' (for विनुद्य') —^b) K₂ Dn₂
G₂ अस्तिरेक्षणा (Dn₂ 'र्णा') —^c) K₁ 2 B₁ D₂ 5
विहगान्, K₅ विवशं, N₁ विरसा, Dn₁ D₅ शोकार्ता,
M₁ विधुरा, M₂ 4 मधुरा (for विवशा) —^d) B₂ 8
Dn₁ D₁ 3 4 5 6 7 8 9 G₂ 8 विवर्तयितुम्, B₁ D₅ निवार,
T G₁ M विसर्ज' (for निवर्त')

31 ^a) K₁ D₂ असौ (D₂ 'सो) मातपतप्तानाम्, K₅
आश्वास्यातपतप्तानाम्, K₅ आश्वास्य आपतस्रसा (corrupt)
—^b) K₂ 8 Dn₁ T₂ आयसेन, D₂ M₅ आयासेन
—^c) K₁ om च —^d) K₅ रूपेण, B D₁ 8 4 5
8 9 वक्त्राणां, M रूक्षाणा (for रूपाणां) B Dn₁
D₁ 8 4 5 6 7 8 विधुत, Dn₂ G₅ विकृत, M₅ परुष (for
विगतं) K₅ रूपेणाविगत वपुः, G₂ रूपेण विकृता पुन'

32 Before 32, G₁ ins गाधारी —^a) G₅ M₁
उत्तरा —^b) S K₀ 4 N₁ T₁ G₁ कामोज B₁ D₅ om
च —^c) N₁ पश्य कृष्ण (for हतान्पश्य) M श्रीनेता
शिशूनेतान्पश्य —^d) M₂₋₄ लक्ष्ण (for लक्ष्मण) K₅ 4
सुलक्ष्णं — After 32^d, T G₁ M ins

57* कार्त्तिनाभिहत कृग लक्ष्मण प्रियदर्शनम् ।

[M लक्ष्ण (for लक्ष्मण)]

—^c) K₁ आयोधन शरो मध्ये —^d) K₅ 8 शयानान्
(for शयान) K₂ माधव

Colophon. — Sub-parvan All MSS स्त्री.
— Adhy name K₁ 2 D₅ T अभिमन्युदर्शन, D₅
अभिमन्युदर्शन, G₅ उत्तराप्रलापनं, M उत्तराविलाप
— Adhy no (figures, words or both) S₂ K₁ G₂
19, K₂ 21, N₁ D₅ 6 12, Dn₂ T G₁ 8 M 20
(as in text), D₅ 10

21

1 ^b) K₁ महारथ, N₁ B₁₋₃ D₁ 3 4 5 6 7 8 'बल';
Dn₁ 'बल' — G₁ reads 1^c-3^b after 8 —^c) K₂ 5
ज्वलितानल, T₂ 'तानिल, G₂ 'तानन (for तानल)
K₁ वत्संख्य, Dn₂ G₂ 2 तेजस्वी, T₂ M वत्सले
(M₁ 'वे) (for 'ख्ये) — D₅ reads 1^d-2^c twice.
—^d) K₅ सशात, B₅ Dn₂ स शात (for सशान्त)
K₁ पर्य- (sio) (for पार्थ) G₂ शांत पार्थस्य तेजसा

2 For the repetition in D₅ of v 1 1 —^b) T₁
G₁ M निपा (T₁ M₂ 'प) त्य (for निहृत्य) K₁ 2 [अ]रि-
रथान्, K₅ [अ]भि' (for [अ]ति) —^c) K₅ शौणि
तौघ Dn₂ G₂ 8 समायुक्त, D₅ परीताङ्ग (for परी-
ताङ्ग) —^d) D₁ 4 5 6 7 8 पतित

3 ^a) K₅ 5 अमर्षा, B₁ 2 अमर्षाद्, G₂ अमर्ष
(for अमर्षा) S K (except K₁ 2) N₁ B₁ 2 Dn₂
G₂ 8 दीप्त (for दीर्घ) K₅ रोपाश्च, Dn₁ रोसश्च;
G₂ कोपश्च (for रोपश्च) —^b) = 1^b K₁ 2 D₂ 5 G₁
महाबल, M₂ रथा (for 'रथ') —^c) Dn₂ G₂ निप-

रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३
 यं स पाण्डवसंत्रासान्मम पुत्रा महारथाः ।
 प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥ ४
 शार्दूलमिव सिंहेन समरे सन्यसाचिना ।
 मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५
 समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
 प्रकीर्णमूर्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ६
 उद्विग्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ॥ ७
 अनाष्टयः परैर्युद्धे शत्रुमिर्मघवानिव ।

तित (for विनिहत) — ^d) G₂ ३ हतो (for शूरो)
 K₁ २ गाजीवधन्वना (K₂ न), T₁ G₁ गाडीवधन्विना

४ ^a) K₁ ३ य स पाण्डव (sic), Dn₁ यस्मात्पाण्डव,
 Dn₂ यं पाण्डवेय, G₂ ३ यं पाण्डवेयात् (for य स पाण्डव)
 T₁ पुत्रा स (for सत्रासान्) G₁ य हि स पाण्डवे त्रासा
 — ^b) K₂ om मम पुत्रा B₃ बला (for रथा)
 — ^c) K₀ ३ ३ B₁ G₁ २ M₁ प्र (K₃ ३ अ) युध्यत (G₂
 त); D₀ आयु (for प्रायुध्यन्त) — ^d) D₁ M.
 मातंग, T₁ G M₁ ३ ३ मातगम् D₀ G₁ यूथपा

५ K₂ om ५ — ^a) K₃ ३ T₂ शार्दूल (for शार्दू
 लम्) — ^b) G₂ सन्यसाचिन — ^c) K₀ ३ ३ मातग
 (for मातङ्गम्) — ^d) K₃ ३ Dn₂ निपातित

६ ^a) K₁ ३ D₂ ३ T G₁ M₁ ३ ३ तमेता (K₁ ता),
 K₃ ३ M₂ तमेत, Dn₂ तमेव, G₂ तमेन (for समेता)
 K₅ B₁ ३ Dn₂ G₃ M₂ व्याघ्र, G₁ व्याघ्रा (for
 व्याघ्र) G₂ कथमेन नरव्याघ्र — G₁ om ६^a-८^b
 — ^c) T₁ विकीर्ण (for प्र) K₁ मूर्धजा K₁ पत्न्यो,
 T तस्य (for पत्न्यो) — ^d) S₂ रुदत्या, K (except
 K₄) N₁ Dn D₂-३ ३ G₃ M₂-४ रुदत्य, T क्षियस्त (for
 रुदत्य) D₀ समुपासते

७ G₁ om ७ (cf v l ६) S₁ damaged — ^d)
 S₂ नाद्यगच्छत; K₁ नाद्यगच्छता, K₂ गच्छत, K₃ ३
 नाधिगमिवान्, Dn^a G₂ ३ M नाधिगच्छति, T नासि
 गच्छति

८ G₁ om ८^a (cf v l ६) — ^a) K₀ अनाष्टय,
 K₁ २ हव्य (for हृव्य) S₂ पर (for परैर) — ^c)
 K₁ [अ]र्द्धिष्मान् (for [अ]र्द्धिष्मान्) — ^d) K₁ ३ B₃

युगान्ताग्निरिवार्चिष्माहिमवानिव च स्थिरः ॥ ८
 स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
 भूमौ विनिहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ९
 पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
 लालप्यमाना करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥ १०
 आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वा
 यदग्रसच्चक्रमियं धरा ते ।
 ततः शरेणापहतं शिरस्ते
 धनजयेनाहवे शत्रुमध्ये ॥ ११
 अहो धिगेपा पतिता विसंज्ञा

D₂ ३ निश्चल (K₁ ल), B₄ T G₁ सुस्थिर, Dn₁
 D₃ च स्थित; G₂ ३ य स्थिर (for च स्थिर)
 — After ८, G₁ reads १^a-३^b

९ ^a) T G₁ पूर्व, G₂ भूयो (for वीरो) — ^b)
 Dn₂ मारिप (for माधव) — ^c) D₀ निहत (sub-
 metric) (for विनि) — ^d) S K (except K₀)
 Dn₁ D^a ३ भग्न, Dn₂ रुग्ण (for रुग्ण) K₃ द्रुमा

१० ^a) K₂ पत्नी त्व, Dn₁ पत्नीं त्वां, Dn₂ पतिता
 (for पत्नीं त्व) — ^c) D₀ G₂ लालप्यमान K₃ लाल-
 प्यमानकरुणा — ^d) K₁ D₁-३ ३ ३ T₂ G₂ ३ रुदतीं,
 K₂ रुदति, Dn₁ रुदती, T₁ पदतीं, M₂-४ वदतीं
 (for रुदतीं) K₃ ३ च गतां (for पतिता)

११ ^a) K₃ ३ आर्यस्य (for आचार्य) M₂ ४ शापानु
 (for शापोऽनु) C_v otes आचार्यशापोऽनुगत (as in
 text) K₀ [s]र्ध्वद्वां, K₁ D₂ M₁ २ ४ ध्रुव त्व,
 K₂ M₃ ध्रुवं त्वा, K₃ गतो ध्रुव, G₂ ध्रुव त्वया
 (for ध्रुवं त्वां) — ^b) K₁ यदग्रसच् (sic) K
 (except K₄) D₂ ३ G₂ हृद (for हृय) K₁ ३
 D₂ ३ धारित्री (K₁ श्री), K₃ ३ T₃ G₃ धरा च ते,
 G₁ धरापते, G₂ धरातले (for धरा ते) — ^c) Dn₂
 [अ]प्रहृत, T₁ G₁ [अ]भिहृतं, T₂ [अ]पहत (for [अ]प-
 हृतं) — ^d) S₂ K₀-३ N₁ B₃ ४ Dn D₁-३ ३ ३ S (ex-
 cept G₃ M₁) [आ]हव, K₃ [आ]हव (for [आ]हवे)
 K₁ ३ D₂ ३ शोभिना (K₁ ता) युधि, T G₁ चक्रमध्ये
 (for शत्रुमध्ये)

१२ ^a) K₃ N₁ B Dn₁ D₁ ३ ४ ३ ३ हा हा (for
 अहो) K₃ पति त (for पतिता) K₃ M₁ विसंज्ञ
 K₃ अहोवशेषे पतिर्त विसंज्ञ — ^b) N₁ संवीक्ष्य; D₂

समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धनिष्कम् ।
 कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं
 सुपेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ १२
 अल्पावशेषो हि कृतो महात्मा
 शरीरभक्षैः परिभक्षयद्भिः ।
 द्रष्टुं न संप्रीतिकरः शशीव

कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ १३
 सावर्तमाना पतिता पृथिव्या-
 मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
 कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा
 रोरूपते पुत्रवधामितप्ता ॥ १४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

गान्धार्युवाच ।

आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् ।
 गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १

तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन ।
 शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥ २
 तं सृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।

समीक्ष (for समीक्ष्य) Ṣ₂ कंठनिष्क, Ṣ₁ B₁ ३ -बद्ध
 निष्कं; D₁ ४.० ३ ३ बद्धकक्षं; D₂ 'निष्का (for 'नि
 ष्कम्) —^a) K₁ D₂ सु (D₂ सु) खेणमार्ता, K₂ सुपे
 णमार्ता, K₃ ३ शुशोच माता, Dn₂ दुःखेन माता;
 D₃ सखेदमाता (for सुपेण) K₄ M₃ मयार्ता (for
 भृशार्ता)

13 ^a) T G₁ कलावशेषो, G₂ अपादं (for अत्पावं)
 K₃ वि, K₄ B Dn₁ D₁-० ३ ३ [s] पि (for हि) Ṣ
 Kō ४ कृतात्मा (for महात्मा) —^b) K₁ -भक्ष्यै, D₃
 -भक्षो (for -भक्षै) G₃ -भर्त्सयद्भि —^c) D₃ द्रष्टे;
 T₂ दृष्ट्या, M₃ द्रष्टु (for द्रष्टु) K₄ D₃ जसं, B₁
 च न; B₂ ३ D₁-४ ० ३ ३ न न, B₄ मन, Dn₁ तत्,
 T₂ स स (for न सं) K₃ ३ शशांक (for शशीव)
 —^d) K₃ ३ स कृष्ण (for कृष्णस्य)

14 ^a) Ṣ Kō १.४ D₃ G₃ विवर्तमाना, K₂ निवर्तं,
 K₃ सन्वार्तनादा, Ṣ₁ B₄ आवर्तमाना Dn₁ सा वर्द
 (for सावर्त) Kō पतिता, D₂ पतिता K₃ सत्त्वा
 र्त्नाप्रपतिता पृथिव्याम् (sio), K₄ सा न्वार्तनादा पतिता
 पृथिव्याम् —^b) K₃ ३ उत्थाप्य (for उत्थाय) K₄ M₁
 चैषा, D₃ दैन (for दीना) K₄ M₁ दीना, G₁ चैव
 (for चैषा) —^c) K₄ वक्त्रेण (for कर्णस्य) K₃
 चक्र (for वक्त्र) Dn -जिघ्रसा (Dn₂ 'मा) ना (for
 'माणा) —^d) K₁ रोरूपते (for रोरूपते) Kō तत्र

(for पुत्र-) K₁.२ पुत्रवधामितप्ता (K₁ 'ता), K₃ ३
 पुत्रवधेन तप्ता (K₃ 'ता); Dn₂ पुत्रवधे हि तप्ता; T G₁
 दुःखवधामितप्ता

Colophon — Sub parvan All MSS स्त्री — Adhy
 name K₁ D₂ कर्णदर्शन, K₂ कर्णदर्शना, T G₃ कर्ण
 दर्शन, M कर्णशरीरदर्शन — Adhy no (figures,
 words or both) Ṣ₂ K₁ G₂ 20, K₂ 22, Ṣ₁
 D₃ ३ 13, D₃ 11, T G₁ ३ M 21 (as in text)

22

1 K₁.२ D₂ om 1^a —^a) M₂ अवत्य (for
 आवन्त्य) —^b) K₃ ३ Dn₂ गृध्रा (for गृध्र) Ṣ
 Kō ४ तूर्ण (for शूर) —^c) K₃ बहुबन्धुम्, T₁ M
 शूरं, G₁ दूर (for बहु) K₃ om (hapl) मयन्धु

2 ^a) D₂ यश्च (for पश्य) —^b) K₁.२ D₂ ३
 शूराणा (for शत्रूणां) K₂ मधुसूदन —^c) Ṣ₁ रुधि
 रौघ (for 'रेण) K₁ समुक्षित, K₂ समाक्षित, T₁
 समुक्षित (for समुक्षितम्)

3 M₃ ३ om 3^a-4^a —^a) K₁.२ ३ Ṣ₁ B Dn
 D-४ ३ शृगालाश्च, K₃ ३ T₁ सृगाला (K₃ 'ल) शृ
 Kō-२ ३ D₃ हिंसाश्च, B₁ कङ्काश्च, Dn₂ G₂ ३ M₃
 गृध्राश्च (for कङ्काश्च) —^b) Ṣ₂ K₂ क्रव्यादाश्च (for

तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३
शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दसारिणम् ।
आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ४
प्रातिपीयं महेष्वासं हतं भङ्गेन बाह्विकम् ।
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥ ५
अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते ।
सोमस्येवामिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥ ६
पुत्रशोकामितप्तेन प्रतिज्ञां परिरक्षता ।

पाकशासनिना संख्ये चार्द्धक्षत्रिर्निपातितः ॥ ७
एकादश चमूर्जित्वा रक्ष्यमाणं महात्मना ।
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८
सिन्धुसौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दनं जयद्रथम् ॥ ९
संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ।
भपन्तो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमन्तिकात् ॥ १०
तमेताः पर्युपासन्ते रक्षमाणा महाभुजम् ।

कव्यादाश्च) K₂ पृथग्विधा — °) M₁ [अ]विकर्षन्ति
— °) G₁ कालवि (for 'स्य)

4 M₂ 4 om 4^{ab} (of v 1 3) — °) K₁ 2 Dn₁
D₂ 9 T G₁ M₁ 8 शूरम् (for वीरम्) K₂ B₂-3 Dn₁
D₁ 4 8 8 9 G₁ -कारिण, B₁ -शारिण; M₂ धारिण
D₂ शूर संग्राससारिण — °) K₀ अवतिम्; K₂ आच
त्यम्, N₁ आपतति (for आवन्त्यम्) B₁-3 D₁ 4 8 8 9
सहिता (for अभितो) K₂ नार्या (for नार्यो) Dn₁
D₂ आवल्लसहिता नार्यो — °) S₂ K₁ 8-5 Dn D₂ 4 8
S रुदत्य (for रुदत्य)

5 °) S₂ K₀ 4 G₂ 8 Cv प्रातिपेय, Dn₁ पाद्य, G₁
'वीध्य, Ca d 'पीयं (as in text) — °) K₂ 8
शित (for हत) K₁ 2 Dn₁ D₂ T₁ G M₁ भीमेन,
D₂ भीमं न (for भङ्गेन) K₂ बाह्विक — °) D₂
अनुसम् (for प्र) K₂ शार्दूल — °) M₁ lacuna K₂
transp पश्य and कृष्ण K₂ मनस्विनी

6 °) K₂ अतिव K₀ वर्णस्य (for -वर्णोऽस्य)
— °) D₂ नित्यस्यापि च, G₂ हतस्यापि (for निहत
स्यापि) K₂ च शोभते (hypermetrio), B₁ 2 हृदयते
(for शोभते) — °) K₁ 2 B₁ [अ]ति, G₁ [अ]वि
(for [अ]ति-) T₂ corrupt — °) K₁-3 5 D₂ G₁
पूर्णमास्यां (for पौर्ण) S₁ K₄ Dn₂ G₂ 8 समुद्यतं
(G₂ तां); K₁ 2 समुद्यते, Dn₁ D₂ हनोद्यत, D₂
समुद्यते, T G₁ समतत (for समुद्यत)

7 °) T₂ प्रसिद्धाश्च (for प्रतिज्ञा) S₂ K₀ 4 चाभि
रक्ष (K₀ क्षि)ता; K₁ D₂ चापिरक्षिता; K₂ चाप
रक्षिता; K₂ चैव रक्षिता, K₂ चैव रक्षिता, Dn₂
M₂ चापिरक्षता, D₁ परिरक्षता; D₂ योपिरक्षता,
T G₁ M₁ 2 4 चैव र, G₂ अभिर, G₂ अपि र
(for परिरक्षता) — °) T₂ G₂ M संख्ये (for संख्ये)
— °) K₂ 8 चार्द्धक्षत्रो, T G₁ 3 M₂ चार्द्धक्षत्रं, G₂ वृद्ध

क्षत्रो (for चार्द्धक्षत्रि) T G₁ 3 M₂-4 निपातित, N₁
चार्द्धके विनिपातित, Cv as in text

8 °) K₂ एकादश B₂ 4 Dn D₁ 2 4 8 8 9 Cv
चमूर्जित्वा; D₂ चमूर्द्धार, T₁ G₁ M₁ चमूर्जित्वा; T₂
चमूर्जित्वा, G₂ 8 चमूर्जित्वा (G₂ 'म'र्जा; M₂-4 चमूर्भि
(M₂ स्वा)स्तु (for चमूर्जित्वा). — °) S₂ K₁-3 Dn₂
T₁ G₂ रक्षमाण (for रक्ष्य) T₁ G₁ M महात्मनि
Cv रक्ष्यमाण महात्मन. — °) M₂ सत्यां (for सत्य)
T₁ चिकीर्षत N₁ वाक्य; M₂ तस्य (for पश्य)
— °) K₁ 2 D₂ M हतमेव, K₄ हतसेना, D₂ हतेमेन;
T G₁ हतमेनं

9 S₂ K₀ 4 om (hapl) 9 — °) T₁ शिधु
— °) K₂ मनस्विनी — °) D₂ भक्षयति, D₂ 'यते
Dn₁ D₁ M₂ 4 [अ]शिपा (for शिवा) — °) K₂ जयद्रथे

10 °) K₁ सरक्षमाणा, K₂ स रक्ष्यमाण; T₁ स
रक्ष, M₂ स्वं रक्ष K₂ सरक्षमाणा भार्याय (sio)
— °) K₁ अतरक्ताभिर K₂ अच्युत K₁ अनुरक्ताभिर
च्युता, M₂ 4 अनुकृलभिराहवे — °) S₂ K₄ आपतो,
K₂ 8 रुदत्यो; N₁ भयतो; B₁ 2 4 भयार्ता; Dn₁
D₁ 8 8 8 9 रसत्यो; G₂ 8 कूर्जत्यो (for भपन्तो) K₂
व्यापकर्षति, Dn₂ [S]प्यव; G₂ [S]प्यव K₁
मीपयत्योपि कर्षते, K₂ D₂ 8 मीपयत्यो विकर्षति, B₂ D₂
corrupt, T₂ G₁ M₁ 2 भक्षतोप्यव (G₁ M₁ 'प' कर्षति
— °) Dn₂ (marg as in text) G₂ 8 तीर्थम्, M₂
नूनम् (for निम्नम्) K₁ अतकान्, K₂ अतिकान्, D₂
अतिकं (for अन्तिकात्)

11 °) K₁ तमेता, K₂ 8 समेता K₁ 2 D₂ समु
(K₁ 'म'पासते, K₂-5 N₁ पर्युपासन्ति (K₄ तो)
— °) S₂ K₀ 2-4 N₁ B₁ 2 D₂ 8 8 रक्ष्यमाण (K₂ 8 N₁
'णा), B₂ 4 Dn₁ D₁ 8 4 8 8 रक्षमाणं, Dn₂ विक्ष्य
माणा, T₁ वीक्ष्यमाण, G₁ 2 वीक्षमाणा, G₂ वीक्षमाण;

सिन्धुसौवीरगान्धारकाम्बोजयवनस्त्रियः ॥ ११
 यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।
 तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ॥ १२
 दुःशलां मानयद्भिस्तु यदा मुक्तो जयद्रथः ।
 कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः ॥ १३
 सैषा मम सुता बाला विलपन्ती सुदुःखिता ।
 प्रमापयति चात्मानमाक्रोशति च पाण्डवान् ॥ १४
 किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।

यत्सुता विधवा बाला स्नुषाश्च निहतेश्वराः ॥ १५
 अहो धिग्दुःशलां पश्य वीतशोकभयामिव ।
 शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥ १६
 चारयामास यः सर्वान्पाण्डवान्पुत्रगृद्धिनः ।
 स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ १७
 तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम् ।
 परिवार्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

M1 रक्षमाण (for रक्षमाणा) — After 11^{ab}, Ds ins

58* दुःखलां मानुष ते (sio) रक्षमाणा महाभुजम् ।

— *) Ś गाधार; Ks ५ गाधारा; B Dn1 D1-५ ५ ५
 भवर्तः; T G1 कांभोज (for गान्धार) — ^d) Ś1
 Ko 4 N1 Ds कांभोज, Ks कावोला, K1 कांबोजा,
 Ds कांबोज, T G1 गांधार (for -काम्बोज) Ks M4
 यवना, B4 जवन (for यवन)

12 ^b) Ks ५ प्राद्रवा (for प्राद्रवत्) Ko-२ ५ B1
 Dn2 D1 2 4-५ ५ कैकयै — ^c) K4 तदैव

13 Ds om. (hapl) 13^{ab} Śs reads 13^{ab} on marg
 in Devanāgarī — ^a) K1 दुःशल्या, S (except
 M2 4) दुःशल्या (G1 M1 'ला) Śs Ks-५ B1 च (for
 तु) N1 दुःशासन मानयद्भिर् (sio) — ^b) B1 ३ T1
 G1 2 M1 ३ तदा, M2 4 तथा (for यदा) D1 4 ५ ५ ५
 त्यक्तो (for मुक्तो) K1 B3 जयद्रथ (B3 'थ) — ^c)
 Ś Ko स (for सा) Ds G2 कृष्णा (G2 'णा), M
 मान्या (for कृष्ण) K4 कथमुद्यतन कृष्ण — ^d) G2
 आह्वयति (for मान) Ks ५ न (for स्म) G1 ३ M1
 ३ 4 मे (for ते) Dn2 [५] नच, T G1 ३ M1 सुता,
 G2 न ते, M2-4 सुता (for पुन). — After 13,
 Ds ५ ins 59*

14 Gs om. 14-15 — ^a) Ś K4 D2 से (K4 शे;
 D2 शै) वा मम, T G1 सैधव मे (for सैषा मम) K4
 सुताकृष्ण (for सुता बाला) — ^b) K1 ३ विलपति सु,
 Dn2 प्रलपती सु, T1 G1 प्रस्वलतीव, T2 प्रस्वलन्निव,

M प्रस्मयंतीव (for विलपन्ती सु) Ś1 Dn1 Ds च (for
 सु) K2 ५ सुदुःखिता — ^c) K1 D2 आत्मना हति,
 Ks प्रपयति; K4 N1 G2 M2-4 प्रमापयंती (K1 'ति);
 B1 ३ 4 Dn2 Ds प्रला (Ds 'म्ला) पयति Dn2 नात्मानम्
 (for चा) — ^d) Śs Ks आक्रोशयति; B2 4 Dn1
 D1 ३-५ ५ ५ G2 M1 4 आक्रोशति च, T G1 M2 ३
 आक्रोशंतीव (for आक्रोशति च) K4 पांडवं

15 Gs om 15 (cf. v 1 14) — ^a) Ds तु (for
 तु) — ^b) N1 परम मे (for पर मम) — ^c) D1 ३
 ५ ५ T2 मत्सुता, Ds मत्सुतां

16 ^a) N1 B Dn1 D1 ३ 4 ५ ५ ५ हा हा (for अहो)
 Ks ५ वै (for धिग्) Śs K2 दुःशलां, Ks दुःशला;
 T G M3 दुःशलां (for दुःशला) — ^b) M4 इह (for
 इव) — ^c) Ka ५ समासाद्य (for अना) T G2 M3
 भर्तु शिर अपश्यतीं (T2 'ती), M1 2 4 भर्तु शिरो ह्य
 (M1 'रोप्य) पश्यतीं — ^d) N1 चध्यमानाम्, Ds
 धावमाना, G2 याचमाना, G3 धावमानान् (for
 'मानाम्) Dn2 G2 ३ तत्स्व (for इत्स्व)

17 ^a) K1-३ ५ N1 Dn2 D2 धारयामास M2
 यत्सर्वं (for य सर्वान्) — ^b) M2 बाधवान् (for
 पाण्ड) Ko -गृद्धिण, Ks -गृद्धिन; T2 -गर्धिन
 (for -गृद्धिन) — ^c) B3 D1 ३ 4 ५ ५ ५ हत्वा स (by
 transp), Dn1 हत्वा सु; M2 स हि स्वां K2
 विपुला सेना, K3 विपुला सेनां; Ks M विपुलां सेनां,
 T1 विशिखासेनान्, T2 G1 विशिखै सेनां — ^d) Ks
 मृत्यु (for मृत्यु)

२३

गान्धार्युवाच ।

एष शल्यो हतः शेते साक्षान्कुलमातुलः ।
धर्मज्ञेन सता तात धर्मराजेन संयुगे ॥ १
यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
स एष निहतः शेते मद्रराजो महारथः ॥ २

18 °) Ks : स मत्त इव; B₁ उन्मत्तमिव; G₁ M
स सुममिव — °) D₀ हृदति (for रुदन्ति) K₀ [ए]-
ना, Dn₂ [क्ष]स्ता; D₀ [ए]ता (for [ए]ता) — °)
S₂ प्रियाश् (for स्त्रियाश्) S₁ Ko : चंद्रोपमा इह (Ko
'व'); K₀ : चद्रोपमा स्वयं, D₂ चद्रोपमानिन

Colophon — Sub parvan All MSS स्त्री
— Adhy nama T G₀ जयद्रथदर्शन; M₀ गांधारी
प्रलापे जयद्रथशरीरदर्शन; M₀ गांधारीप्रलाप — Adhy
no (figures, words or both) S₂ G₀ 21, K₀
23, N₁ D₀ : 14, D₀ 12, T₀ M₀ 22 (as in
text).

23

1 K₁ om the ref — °) K₂ मातरं; T₁ मातुल
(for मातुल) — °) K₁ : B₁ Dn D₁-s : 0 हतस
(for सता) S₁ Ko : नाम; Dn₂ G₀ [क्ष]नेन; G₀
तेन (for तात)

2 °) G₀ वर्धते (for रथ) — °) K₁ : D₀ सर्वत्र
(for सर्वत्र) S₁ K₀ : 4 N₁ D₁-s : 0 0 पुरुषर्षभ
— °) D₂ : एव (for एव) K₁ निहते — °) Dn₁
मद्राजो (submetric), M₀ मद्रराज (for मद्रराजो)
K₁ : Dn₁ D₀ : T₁ G₁ M महाबल (for 'रथ') — S₁
K N₁ B₁ 2, 4 Dn₂ D₀ : 8 ins after 2 D₀ : 0 after
11 22 13

59* जयद्रथे यदि द्रुपदपरार्थं कथंचन ।

मद्रपुत्रे कथं द्रुपदपरार्थं विवक्ष्व ।

[(L 1) K₀ जयद्रथो, B₁ : 2 द्रथ N₁ D₂ : 0 0 यद
द्रुपद G₀ : 8 M₁ विवक्ष्व (for कथंचन) — G₀ : 8 M₁
om line 2 — (L 2) S₁ Ko : रित (K₀ : 8 त) पुत्रेय
कि, K₁ D₀ कृतपुत्रे च क (D₂ तं), K₀ कृतपुत्रे कृत,
K₀ मद्रपुत्रे नु कि, K₀ corrupt; N₁ मद्रराजे पु तं,

येन संगृह्यता तात रथमाधिरथेर्धुधि ।

जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तथा तेजोवधः कृतः ॥ ३

अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।

मुखं पद्मपलाशाक्षं वडैरादष्टमव्रणम् ॥ ४

एषा चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा ।

B₁ : मद्रराजनि कि, B₁ गतपुत्रनि कि, Dn₂ मद्रपुत्रनि
कि, D₀ : 0 क्षत्रपुत्रे न क (D₀ 'त्रे तु क), G₁ मद्रपुत्र
कथ, M₂-1 कृतपुत्रे तु क (for मद्रपुत्रे कथ) K₁ : Dn₂
D₂ M₂ विवक्ष्वत; K₀ : 'क्षित]

3 °) S (except G₀) तेन (for येन) S₁ Ko : 8-8
Dn₂ संगृह्यता (K₀ : 'ता'), N₁ सपूज्यता (for स
गृह्यता) — °) K₁ : 2 : B₁ G₁ : 8 आधिरथे (for 'रथेर्')
D₁ : 0 0 0 सुवि (for युधि) — °) K₁ : 2 D₀ मम
(for पाण्डु) — °) K₁ यद्य, K₀ D₂ यदा; B₁ :
Dn₁ D₁-s : 0 0 T₂ G₂ M₂ तदा (for तथा).

4 °) N₁ Dn₁ D₀ : 4 हा हा (for महो) S₁ K₀
विकृष्य (S₁ 'इय') (for धिक्पश्य) — °) D₂ पूर्ण
(for चन्द्र) K₀ : पूर्णचन्द्रस्य दर्शनं. — S₂ reads
4th on marg in Devanāgarī — °) Dn₁ M₂ मुख
(for मुखं) Dn₁ यगु (for पद्य) S₁ Ko : 2 : 4 N₁
चलाभा (S₁ 'मा'क्ष; K₁ D₂ 'चलाक्षाम (D₂ 'म');
K₀ : 'क्षला (K₀ ला)भास; Dn₂ दलाभ च; D₀
दला**, G₀ : 'क्षलाकारं — °) K₀ T G₁ व्यालैर्;
B₀ Dn D₁ : 4 0 0 0 काकैर्; D₂ व्यालैर्; M₁ : 4
वलैर् (for वडैर्) S₁ वडनाद**व्रण; S₂ K₀ वड
कंककव्रण; K₁ द्वालैरादष्टमव्रण; K₀ यद्रथलेर्दष्ट; K₀
व्यालारादष्ट (sio), N₁ वदनादष्टपत्रिणं; B₁ : 4 भक्ष्य
मान (B₁ 'जं) विहगमै, D₀ व्यालेनाकृष्णमक्रमे; G₀
बंधूकाभासमव्रण; G₀ बधुकभोट; M₂ वडैरादष्ट.

5 °) S₂ K₀ एष; K₁ एवं, K₀ एक; B₂ D₁.
4 0 0 0 अस्य (for एषा) K₀ चामीकराभस्य, B₁ :
सूर्यकराभस्य M₂ एषादि कराभस्य (submetric) — °)
K₀ 'साप्रभा'; K₀ B₁ : 4 M₀ सुप्रभा, Dn₂ T₂ G₂ :
सनिभा; D₂ 'सप्रभा' (for सप्रभा) — °) K₀
अस्याद्; Dn₁ आस्याद् (for आस्याद्) S₁ Ko : 4 विनि
गीता, K₁ : D₀ विनिसृता; G₀ विनिह* (for विनि
सृता). — °) S₁ K₀ भक्षते; G₀ : 8 भक्षिता (for
भक्ष्येत) K₀ भक्ष्यते कृष्यते सुवि.

आस्याद्विनिःसृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः ॥ ५
 युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् ।
 रुदन्यः पर्युपासन्ते मदराजकुलस्त्रियः ॥ ६
 एताः सुसूक्ष्मवसना मदराजं नरर्षभम् ।
 क्रोशन्त्यभिसमासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ७
 शल्यं निपतितं नार्यः परिवार्याभितः स्थिताः ।
 वाशिता गृष्टयः पङ्के परिमग्नमिवर्षभम् ॥ ८
 शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमम् ।
 शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ ९
 एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।

गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः शेते भुवि निपातितः ॥ १०
 यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते ।
 श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान् ॥ ११
 एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 लोमहर्षणमत्युग्रं शक्रस्य बलिना यथा ॥ १२
 योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थं धनञ्जयम् ।
 संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥ १३
 यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन ।
 स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥ १४
 पश्य शान्तनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्चसम् ।

6 ^a) S₂ निहित (for निहत) — ^b) D₂ सल्य
 D₂ : शमिति (for समिति) S₁ Ko : शोभिनं (for
 -शोभनम्) — ^c) S₂ रुदन्त्यः ; K₈ : तरुण्य ; N₁
 रुदन्त्य (for रुदन्यः) S₁ Ko : पर्युपासीनाः ; K₅ 'पा
 स्यते — ^d) N₁ B₁ 2 4 D₁ 4 6 8 9 मदराज K₁ 2
 N₁ D₂ : S (except G₂ 8) -कुलांगना (for कुलस्त्रिय)

7 ^a) M₂ हता (for एता) K₁ D₂ सुसूक्ष्म,
 K₂ सुसूक्ष्म — S₁ (sup in as in text) G₁ -वदना
 (for -वसना) — ^b) D₂ नरर्षभ — ^c) S₁ क्रोशन्त्य*,
 S₂ Ko : क्रोशन्त्य स्म, K₈ : क्रोशन्त्योभिः ; B Dn₁
 D₁-4 6 8 9 क्रोशन्त्यो (Dn₁ 'स्या')य, G₁ क्रोशतीभि
 (for क्रोशन्त्यभि) — ^d) Ko क्षत्रियर्षभान्, K₁ 2
 'र्वभ', K₅ 'र्वभा, B₁ D₂ 'र्वभ; G₁ 'र्वभा

8 T₁ om (hapl) 8 — ^a) K₄ विनिहत; K₅
 निपातित (for निपतित) N₁ B₁-2 Dn₁ D₁ 4 6 8 9
 शूर; D₅ नार्य (for नार्य) — ^b) M₈ [अ]भित (for
 [अ]भित) K₄ स्थिता — ^c) S₂ K₁-2 : N₁ B Dn
 D₁-4 6 8 9 T₂ वासिता S₁ गृष्टिन, S₂ गृष्टय, Ko
 गृष्टिन; K₈ : ऋषभ, K₄ गृष्टिन, N₁ G₂ गृष्टय;
 D₂ कृष्टय; G₁ दृष्टय (for गृष्टय) — ^d) S₁ Ko :
 B₂ Dn₂ D₁ G₂ 8 परिलग्नम्, K₈ D₁ 'भग्नम्, N₁
 प्रविलग्नम् (for परिमग्नम्) K₁ 2 N₁ B Dn₁ D₁ 2 4
 8 9 इव द्विप (for इवर्षभम्).

9 ^a) K₄ शरणद; G₂ M₂ शरद (submetrio) (for
 शरणद). — ^b) K₈ : सरसत्तम, N₁ मृप; T₁ कृष्ण
 नदनं, M वृष्णिनंदन (for रथसत्तमम्) K₁ 2 D₂ :
 पश्येम वृष्णिनंदन (K₁ 2 'न'), 'G₂ पश्य त कृष्ण नदन
 — ^d) S₁ Ko रथैर्, G₂ शनैर् (for शरैर्) K₈ विश

कली, Ca d विशकली (as in text) K₂ करं (for
 कृतम्)

10 ^a) K₁ शैवालयो; K₈ : शै (K₅ शि)लाधिपो;
 D₂ शैलान्वयो (for 'ल्यो). M₂ राज (for राजा).
 — D₅ reads 10th on marg — ^c) K₅ धरा (for
 धर) K₁ 2 4 Dn D₁ : S श्रीमान् D₅ शकर
 संवर श्रीमान् — ^d) T₁ G युधि (for भुवि).

11 ^b) K₁ [ए]ष (for [ए]वा). D₂ विराजति
 — ^c) K₁ B₁ D₂ स्वापदैर् (for श्वाप) K₁ : भक्ष
 माणस्य, N₁ भक्षमानास्य — ^d) D₂ शोभयन्निव; B
 शोभयत्येव (for 'यन्तीव) K₁ च मूर्धजान् (hyper
 metrio), G₈ मूर्धजा

12 ^a) K₁ 2 Dn₂ D₂ : S रोमहर्षणम् K₁ इत्युग्रं;
 K₈ : N₁ B Dn₁ D₁ 4 6 8 अत्यय (for अत्युग्र) — ^d)
 S₁ बलिना; K₈ बलिना, K₄ मलिना; K₅ बलिना;
 Dn₁ बलितो, Dn₂ D₁ 6 8 [इ]वाहिना; D₂ बलिनो;
 D₂ [ए]वाहिना (for बलिना)

13 ^a) K₁ महाबाहो, K₈ 'बाहुम् — ^b) K₂ एषा
 (for एष) K₈ : पार्थो (for पार्थ) K₈ : धनजय
 — ^c) K₅ सयोग (for सशय) G₂ नु (for च)

14 ^b) D₅ शौर्ये (for शौर्ये) Dn₁ नार्ये च, G₂
 वीर्येण (for वीर्ये च) K₈ वीर्ये वै चारुदर्शन — ^d)
 Ko M₁ भीमवधा (M₁ 'दा')हवे; K₁ : D₂ T G₁ :
 भीमकृदा (D₂ 'ता') (for भीमकृदा)

15 ^a) K₈ एन, K₄ एत (for पश्य). — ^b) K₂
 -वर्चसा — ^d) K₁ 4 N₁ Dn D₂ G₂ M₁ पतित (for

युगान्त इव कालेन पातितं सूर्यमम्बरात् ॥ १५
एष तप्त्वा रणे शत्रूञ्छस्त्रतापेन वीर्यवान् ।
नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ॥ १६
शरतल्पगतं वीरं धर्मे देवापिना समम् ।
शयानं वीरशयने पश्य शरनिपेविते ॥ १७
कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
आविश्य शेते भगवान्स्कन्दः शरवणं यथा ॥ १८
अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम् ।

पातित) G₂ अतिकात् (for अम्बरान्)

16 ^a) K₂ पोययित्वा; K₂ पार्थयित्वा, D_{u1} D₂
T G₁ एष जित्वा (D_{n1} D₂ सीत्वा) (for एष तप्त्वा)
D_{n2} महा (for रणे) —^b) K₁ शास्त्र, K₂ G₂
शत्रु (for शस्त्र) K₀ पातेण, K₂ s N₁ T G₁ पातेन
(for तापेन) G₁ (also as in text) पातित (for
वीर्यवान्) —^c) K₂ नर, K₂ s न च (for नर)
K₂ सूर्यास्तम् (for सूर्योऽस्तम्) K₂ अन्येति (for अभ्ये-
ति) K₁ corrupt —^d) K₂ सूर्यास्तमिति; D₂ M₂
सूर्यस्तमिति K₁ s s केशव

17 ^a) K₂ s तल्पे (for तल्प) K₁ s D₂ भीष्म
(for वीर) D₂ शरतल्पे पितु शास्त्रे —^b) N₁ G₂
धर्मे (for धर्मे) S देवर्षिणा (for देवापिना) K₀ s
धर्मेदेवापिनासमने (sic), K₁ s D₂ ऊर्ध्वरेतसमन्वु (K₂
द्यु)त —^d) S₁ K₀ s वीर (for शूर) K₂ निपे
वते, D₂ M निपेवित (M₂ 'ता)

18 ^a) K₂ G₂ s M₂-4 कर्णिनाली (K₂ 'लि)क; T₁
G₁ कर्णनालीक, T₂ ककनालीक —^b) S₁ K₀ s D₂
आस्तीर्ण (K₂ क) (for आस्तीर्य) D_{n1} शयनोत्तमां
—^c) D₂ सेते (for शेते) —^d) K₀ स्कथा, K₂
कद (for स्कन्द) S₁ K₀ s-s N₁ D_n D₂ शरवन,
D₂ शरवने (for वण)

19 ^a) S₁ K₂ अतूलपूर्ण; K₀ अतूलपूर्ण; K₁ अनु
पूर्ण (submetric), K₂ अतूलपूर्ण; N₁ अतूल, B₂
D_{n2} (marg as in text) आकर्ण, D₂ अतूलपूर्ण (sic),
G₂ अमूलपूर्ण, M₁ अतूलपूर्ण (for 'पूर्ण) K₂ B₁
D_{n1} D₂ G₂ गांगेय; K₂ गांगेये (for गाङ्गेय) C_v
as in text —^b) S₁ K₀ s भारे (for बाणे) S₁
K₀ s D₄ समन्वित (D₄ 'तां), D_{n2} S समर्पित
(M₁ 'त) —^c) K₂ [उ]पधानाप्य, B₂ धान्यग्रं;
D₂ धानाग्र्य, D₂ धामाग्र्य, T G₁ धानार्थ; G₂

उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ १९
पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशाः ।
एष शान्तनवः शेते माधवाप्रतिमो युधि ॥ २०
धर्मात्मा तात धर्मज्ञः पारपर्येण निर्णये ।
अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेप प्राणानधारयत् ॥ २१
नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी ।
यत्र शान्तनवो भीष्मः शेतेऽथ निहतः परैः ॥ २२
स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः ।

धामाप्य; G₂ M धानार्थ (for 'धानाग्र्य) K₂ उपा
धायोपधानाप्य —^d) K₁ G₁ गाजी (G₁ 'डी)वधान्विना;
K₂ गांजीवधन्वना

20 ^a) K₂ पालयान K₁ s D₂ पितुरर्थे; C_n d
पितुः शास्त्रम् (as in text) S₁ K₀ s पितुः शास्त्र पाल
यान (K₂ 'ना); K₂ पालयाना पितुः शस्त्रं —^b) K₂
चमूरता (for ऊर्ध्वरेता) K₂ महामना; B₁ 'तपा,
D₂ 'यसा, D₂ 'रथा, M₂ 'यसा (for 'यशा)
—^c) K₂ शेष (for एष) K₂ शाततलव (hyper-
metric) (for शान्तनव) —^d) K₂ प्रतिमो; G₁
[अ]प्रतिमे (for [अ]प्रतिमो) T G₁ M₂ s रणे; G₂ s
M₁ s रथ (for युधि)

21 S₁ damaged —^a) B₂ D₁ s s s वत, D_{n1}
D₄ वत; D₂ तव (for तात) K₁-s D₂ सर्वज्ञ;
K₂ धर्मज्ञ, B₁ S सर्वज्ञ (M₂ 'ज्ञ) (for धर्मज्ञ), —^b)
S₁ K₀ s C_v पारपर्ये च, K₂ s पराचार्ये स, B D₂ s
पारावर्येण; T G₁ पाराव (G₁ वा)र्येस, G₂ s M₂ पाराव
(G₂ 'श'र्ये स; M₁ s s पारावार्ये स (for पारपर्येण)
K₀ निर्भये —^c) K₁ च (for सन्) —^d) M₂ अय
(for एष) S₁ प्राणा व्यधारयत्, K₀ प्राणान्यधारयत्,
K₁-s s 'न्विधारयन्; K₂ 'न्यधारयन्; D₁ s 'नधारयन्;
D₂ 'न्विधारय' D₂ प्राणापानान्विधारयन्

22 ^a) S₁ K₀ s यस्य; D₂ विद्वान्; M₁ s बुद्धि;
M₂ स्पर्धो; M₂ कश्चित् (for युद्धे) K₀ रणे; D₂
कृतां, G₁ s कृते, G₂ कृत, M₁ s s कृत (for
कृती) M₂ युद्धे (for कश्चित्) —^b) K₂ विद्वान्
च; K₂ विद्याज्ञ च, D_{n2} नास्ति कश्चित्, T₁ G₁ s M
न विद्या न (for न विद्याज्ञ) K₂ s पराक्रमे; D_{n1}
'क्रमो; D₂ 'क्रम; S (except G₂) 'क्रम (for 'क्रमी).
—^d) G₁ विनिहत. (for 'स्य नि') K₁ s B₂ s D_{n1}
D₂ s s शरै (for परै).

धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ॥ २३
 प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धतः ।
 स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ २४
 धर्मेषु कुरवः कं नु परिप्रक्ष्यन्ति माधव ।
 गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५
 अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा ।
 तं पश्य पतितं द्रोणं कुरुणां गुरुसत्तमम् ॥ २६
 अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव त्रिदशेश्वरः ।

23 \tilde{N}_1 om 23^{ab} — ^a) B₁ वीरेण (for शूरेण)
 — ^b) K₀ s s B Dn₁ D₂ s G₂ पृच्छमाने (Dn₁ 'जे)न,
 M₂ [आ]पृच्छमानेन — ^c) K₈ s धर्मेणाप्याहवे (K₅
 'रे). M₁ 2 4 [अ]भवन् (for [आ]हवे) — ^d) K₁ 2
 D₂ s आदिष्ट, \tilde{N}_1 चाख्यात, Dn₁ आख्यात (for
 आख्यात)

24 ^a) \tilde{S}_1 K₀ 1 4 D₂ T₁ G₁ 2 प्रणष्ट, K₂ प्रनष्ट,
 M₁ 2 4 विनष्ट (for प्रनष्ट) Dn₁ कुरुवंशं (for
 'वंशश्च) K₈ \tilde{N}_1 G₂ सन्; B Dn D₁ s 4 6 8 9 T
 G₁ 8 स (for च) K₅ प्रनष्टकुरुवंशस्य — ^b) T₁
 पुनरेव, G₁ 'येण (for 'येन). — ^d) K₈ s B₁ T
 G₁ 2 पराजयं, Dn₂ पराक्रमी, G₈ परंजय (for परा
 भवम्).

25 ^a) K₁ 2 D₂ धर्मेन, K₈ s कर्मेण; T G M₁
 धर्मेण (for धर्मेण). K₀ s s Dn₂ D₂ G₂ s M₁ 2 किं
 नु; \tilde{N}_1 किं न, T G₁ केन (for कं नु) — ^b) K₈
 परिप्रक्ष्यति; K₅ 'प्रेक्ष्यति; \tilde{N}_1 Dn₂ 'रक्षति; D₂
 'प्रक्षति; D₅ पुरि प्रक्ष्यति; T परिप्रक्ष्यति, G₁ 'व्रक्ष्यति,
 G₂ 'त्यक्ष्यति; G₈ नरिवक्ष्यति (for परिप्रक्ष्यन्ति) K₂ s
 माधव G₇ as in text — \tilde{S}_2 reads 25^a-26^d on
 marg — ^c) T₁ हते; G₁ एते (for गते) K₈ s देव
 प्रभे (for 'व्रते) K₅ स्वर्ग्यं, T G₁ भीष्मे (for स्वर्गं)
 — ^d) \tilde{S}_1 K₀ 4 s B₂ 4 D₂ G₈ M₁ नरर्षभ, K₁ 2
 'र्षभ (for 'र्षभे)

26 \tilde{S}_2 reads 26 on marg — ^a) D₅ अर्जुनेन
 D₂ विनेतारम् (for विनेतारम्) G₂ अर्जुन समरे वीर्यम्.
 M₈ अर्जुनस्यापि नेतारम् — ^b) K₅ आचार्य; G₈ आचार्य
 (for आचार्य) — ^d) K₈ s गुरुणां (for कुरुणा)
 \tilde{S}_1 K₈ s D₂ गुरुसत्तमं; K₁ 'सत्तमा; K₄ शुभसत्तम;
 \tilde{N}_1 द्विजसत्तमं; B D₁ s 4 6 8 9 द्विजसत्तमं; D₅ T₁
 M₈ कुरुसत्तम; T₁ कुलसत्तम; M₈ कुरुसत्तमं (for

भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥ २७
 यस्य प्रसादाद्भीमत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम् ।
 चकार स हतः शेते नैनमस्त्राप्यपालयन् ॥ २८
 यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान् ।
 सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः पृथक्कृतः ॥ २९
 यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्रेरिवाभवत् ।
 स भूमौ निहतः शेते शान्तार्चिरिव पावकः ॥ ३०
 धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव ।

गुरुं) K₂ सम्रामे कुरुसत्तम

27 ^a) G₁ वीर (for वेद) — ^b) K₈ s यश्चैव;
 D₁ s ययावत्, D₅ यया वा (for यथैव) K₁ त्रिदी
 शेश्वर, K₂ D₂ त्रिदिवेश्वर; K₅ त्रिदेवि (for त्रि
 दशे) — ^c) D₈ [s]थ (for वा) M₂ महावीरस्य
 (for 'वीर्यस्य) — ^d) K₅ माधव

28 K₅ om. 28^a-29^a — ^a) \tilde{S}_1 K₁ 4 प्रभावाद्
 (for प्रसादाद्) — ^b) K₁ पाण्डवा, K₄ पाण्डव;
 G₂ खाण्डव (for पाण्डव) M₂ om from कर्म up to
 पाण्डवान् (in 29^b) — ^d) K₈ येन; B₁ 2 नैत; G₂
 नैवम् (for नैनम्) \tilde{S}_1 K₀ शास्त्राणि; \tilde{S}_2 K₈ 4 B₁ 2
 शास्त्राणि (for अस्त्राणि) G₁ [अ]वारयन् (for [अ]पाल
 यन्) — After 28, G₈ ins on marg शस्यदर्शनं
 भीष्मदर्शनं

29 K₅ om. 29^a, M₂ om 29^{ab} (cf. v 1 25).
 — ^a) K₈ पुरस्कृत्य (for पुरोधाय) — ^b) K₁ Dn₁
 D₂ आह्वयते (K₁ 'त); K₂ s s D₂ आह्वयती (K₂
 'त; D₂ 'त), \tilde{N}_1 आह्वयति; B₂ 4 D₁ s 4 6 8 9
 T₂ आह्वयते (for 'यन्ति) Dn₂ T G₁ 2 च; G₈ [ह]
 ति (for स्त) — ^c) K₁ 2 धर्मभृतां, S अस्त्र (for
 शस्त्र) — ^d) K₅ द्रोणे K₂ शास्त्रैः (for शस्त्रैः).
 \tilde{S}_1 K₀ 4 क्षत कृत; K₂ मृतां हत; K₅ पृथक्कृत,
 B₂ 2 Dn₁ D₁ s 4 6 8 9 परिक्षत, D₂ मृश क्षित (for
 पृथक्कृत) D₅ द्रोण शस्त्रैर्भृतां वर

30 ^a) K₂ तस्य (for यस्य) K₀-2 सेना — ^b)
 \tilde{S}_1 **मतिर, \tilde{S}_2 क्रोधे मतिर (orig सैन्यपतिर); K₀
 अग्ने गतिर; K₁ गतिरसेर (for गतिरसेर) M हवा
 बमौ (for 'भवत्) — ^c) K₂ संभूमौ, K₅ अभूमौ
 (for स भूमौ) \tilde{S}_1 K₀ 4 स शेते निहतो भूमौ — ^d)
 K₁ शांता*; T₁ G₁ शरार्चिर् (for शान्तार्चिर्)

31 ^a) K₁ D₂ बिशीर्णस्य (D. 'अ); K₂ D₂ अशी-

द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ३१
वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव ।
अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ॥ ३२
चन्दनार्हाविमौ तस्य चन्दिभिर्वन्दिताौ शुभौ ।
गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशतार्चितौ ॥ ३३
द्रोणं हृपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।
कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥ ३४

तां पश्य रुदतीमार्तां मुक्तकेशीमधोमुखीम् ।
हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ३५
वाणैर्मिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव ।
उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ॥ ३६
प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा ।
हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ३७
अग्नीनाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वाल्य सर्वशः ।

णस्य; B₁ अशी*श्च (for अशीर्णश्च) S Ko 4 धनुमुं
(K₄ 'हुं') ऐरशीर्ण (Ko 'लं') च; K₅ धनुमुं द्विशीर्णस्य;
K₅ धनुमुं द्विशीर्णस्य —^b) S Ko 4 D₅ G₂ M₂ 4 हस्ता
घापं च; K₁ 'वापस्य; K₂ 'वापस्य; Dn₁ हस्तवापश्च,
G₂ हस्तावपश्च, M₄ (also) 'वातश्च (for 'वापश्च) K₂
माधव; D₅ केशव (for माधव) — S₁ K₄ om
(?hapl) 31^a-32^b Ko reads 31^a on marg —^c)
K₅ प्रणस्य; K₅ प्राणस्य; G₂ lacuna (for द्रोणस्य)
D₅ निहतश्च G₂ निहतस्यापि दृश्यते —^d) K₅ दृश्यते
(for दृश्यते) S₂ जीवितं (for जीवतो) G₂ 8 पादवै
जीवितो यथा

32 S₁ K₄ om. 32^{ab} (of v l 31) —^a) S₂
K₅ 8 T₂ G₂ M₄ वेदाश्च यस्माच्च, G₂ वेदा शास्त्राणि;
M₂ देवताश्च यस्माच्च (hypermetrio); M₂ वेदाश्च
यस्मिन् (for वेदा यस्माच्च) —^b) K₁ 2 N₁ D₂ सर्वा
पयस्त्राणि (for सर्वास्त्राणि च) K₂ 8 केशव —^c)
K₅ अनपेतानि, M₄ अनपेता हि K₅ शूरा, M₄
(also as in text) शूराच्च (for शूराच्च) —^d) S₁
Ko यथैवास्माच्च; S₂ K₄ 'वापस्य; G₂ 'वापस्य, G₂
वादे; M₂ 'वामौ (for 'वादौ) K₁ 5 प्रजायते;
K₂ M₁ 2 प्रजापते; T₁ 'पति (for 'पते)

33 ^a) K₁ 2 8 T₂ चन्दनार्हाविमौ; D₅ corrupt,
T₁ यदनार्हाविमौ (for चन्दनार्हाविमौ) B₅ यस्य (for
तस्य) —^b) K₁ वेदिमिर; K₄ G₂ M₂-4 वन्दिमिर,
M₁ वादिमिर (for वन्दिमिर) D₅ वदितं, G₂
निहतौ, G₂ विहतौ (for वन्दिताौ) K₁ शुभैर; D₅
ययौ (for शुभौ) —^c) B₁ वि*पति; Dn₁ विकारपति
(sic), D₁ 4 8 8 विकल्पति; D₅ च कर्षति, D₅ चिह्न
प्यति, G₂ विकल्पति (for विकर्षति) K₁ गोमाव
माशिकीर्षति; K₂ शृंगोमायुशिकीर्षति, K₅ 8 गृध्रा
काका प्रकर्षति —^d) B₅ पश्य (for शिष्य) K₁
'शवाचितौ; N₁ B Dn D₁ 8 4 6 8 8 गणार्चितौ, D₅
सता, T₁ शरा, M₁ शतानुतौ; M₂ शतापितौ,
M₄ (inf lin as in text) शरापितौ (for शताचितौ)

34 ^a) G₂ द्रोणो (for द्रोण) —^b) G₂ निहतो
(for निहत) K₂ 8 मधुसूदन —^c) K₅ कृपी कृपण
मन्वादौ (sic) —^d) S Ko 4 द्रुत्पापहत, N₁ दुखेन
हत (for दुखोप) K₅ चेतना, Dn₁ चेतना; D₅
चेतसा

35 K₅ om 36^a-36^b —^a) K₄ त, D₅ ता (for
त) D₅ तस्य (for पश्य) B₁-8 Dn D₁ 8 4 6 8 8
पतिताम् (for रुदतीम्) Ko 4 शार्ता (for आर्ता)
—^b) K₁ 8 मुक्तकेशाम् T₁ G₂ अधोमुखां; T₂ अयो
मुखी (for अधो) —^c) S Ko 4 उपासीना, K₁ 2
'संती, N₁ 'यती, Dn₂ 'याती; T 'स्यती, M₂ 'संति
(for 'सन्ती) —^d) N₁ Dn₂ अस्त्र (for शस्त्र).

36 K₅ om 36^{ab} (of v l 35) —^a) Dn₂
लिङ्ग (for भिन्न) —^b) K₂ 4 तपास्ते वै, K₅
N₁ B₂ 8 Dn₂ T₂ G उपासते, K₅ उपासते, B₁
उपासते, T₁ उपास्यते, M उपासते सा (for 'स्ते वै)
G₂ 8 रणे (for मृधे) K₄ द्रोणे (for द्रोण) —^d)
B₁-8 ब्रह्मचारिण, Dn₁ 'रिणी; T₂ 'रिण — After
36, G₂ reads 39^a-40^d for the first time, repeating
it in its proper place

37 ^a) K₂ प्रेतकृत्य, B₂ Dn₂ प्रेतकार्ये K₅ यजते;
M₂ यतने (for यतते) —^b) Ko कृपे (for कृपी)
M₂ आतुर (for आतुरा) K₅ कृपया कृपण तत —^c)
K₂ 8 समीपे पश्य भर्तुश्च —^d) B₂ M₂ 4 सपस्विनी

38 B₄ om 38-39 S₁ damaged —^a) S₂
Ko 4 अग्नीनादाय; K₁-8 D₂ 8 G₂ 8 अग्नी (K₅ 'मि)
नाधाय, N₁ B (B₄ om.) Dn D₁ 8 4 6 8 8 T₂ अग्नि
माह्वय —^b) G₂ 8 चिता (for चितां) S₂ K N₁
D₂ 8 सर्वत (for सर्वश) M₂ यज्ञपात्राणि सर्वश
—^c) S₂ Ko 4 Dn₂ G₁ द्रोणमादाय K₁-8 गायते;
D₂ गायते, T₁ G₁ 2 M₂ गायंती (for गायन्ति)
—^d) K₁ मासानि (for सामानि) T G₁ गायका,
G₂ सामगा (for गा).

द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ॥ ३८
 किरन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः ।
 धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ॥ ३९
 शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यन्ते भूरितेजसम् ।
 त एते द्रोणमाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ॥ ४०

सामभिस्रिभिरन्तःस्थैरनुशंसन्ति चापरे ।
 अग्रावग्निमिवाधाय द्रोणं हुत्वा हुताशने ॥ ४१
 गच्छन्त्यमिमुखा गङ्गां द्रोणशिष्या द्विजातयः ।
 अपसव्यां चित्तिं कृत्वा पुरस्कृत्य कूर्पीं तदा ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते क्षीपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

गान्धार्युवाच ।

सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम् ।

वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके ॥ १
 पुत्रशोकाभिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन ।

39 B₄ om 39 (of v 1 38) —^a) K₂ D₅
 किरंती, K₃ N₁ B₁₋₃ D₂ D₁₋₄ ० ० ० कुर्वति (for
 किरन्ति) D₅ [ह]व (for च) K₃ एके (for एते)
 K₅ किरति चर्चितामेके; D₂ कुर्वति चविते मिते (S₁₀),
 G₂ किरंत्यपचित्तीमेका, M₂ किरतीवपितामेते —^b) G₂
 ब्रह्मचारिणी, M₂ 'वारिण (for 'वारिण) — For se
 quence of 39th in G₂, of v 1 36 —^c) K₃ ० धनु
 र्भिश्च शस्त्रैश्च —^d) T₂ M 'नीलैश् (for नीडैश्) K₁ ०
 D₁ माधव, B₁ साधव; G₂ ० भारत (for माधव)

40 For sequence of 40 in G₂, of v 1 36
 —^a) K₅ सोमिश्च; N₁ शस्त्रैश् (for शस्त्रैश्) S₁
 Ko ० ० अन्ये (for अन्यैर्) G₂ ० शस्त्रैरन्यैश्च विविधैर्
 —^b) S₁ Ko ० वक्ष्यते: K₁ वीक्ष्यत, K₂ धक्ष्यत;
 K₃ धक्षतो, K₅ B₃ D₂ धक्षतो, N₁ D₄ धक्षयति,
 B₁ M₁ धक्ष्यतो, B₄ धक्षते, D₂ D₅ G₁ धक्ष्यते, D₂
 वीक्षत, D₃ दक्ष्यते, M₂ धक्ष्यतो, M₃ धक्ष्यतो (for
 धक्ष्यन्ते) K₅ तेजसां; D₃ तेजसा G₂ ० यजंतो
 भूरितेजस —^c) S₁ Ko ० आदाय, D₅ समाधाय
 (hypermetric), M₂ आसाध (for आधाय) N₁
 B D₂ D₁ ० ० ० ० ० इति (N₁ B₁ ० ० D₂ D₃ एते)
 द्रोण समाधाय, G₂ ० तत एते च (G₃ तु) द्रोणाय
 —^d) K₂ शंसति, T गायति (for शंसन्ति) S₁
 रुचति, K₃ रुदति, K₄ द्रवति (for रुदन्ति)

41 —^a) M₂ om (hapl) from स्त्रिभि up to गच्छ
 न्य (in 42^a) K₃ ० अतस्थ (for अन्तस्थैर्) Ko
 सामभिरभिरतस्थैर् —^b) K₁ ० अनुदासति, N₁ D₂
 'गायंति (for 'शंसन्ति) K₁ चापरैर् (for चापरे)
 K₃ ० समाधाय समतत —^c) K₁ असावमिम् (for

अग्रा') S₁ Ko ० D₂ उपादाय, K₁ ० D₂ D₃ ० ० ०
 M₂ समाधाय; K₃ ० N₁ G₁ उपाधाय (for इवाधाय).
 —^d) K₅ हुताशनै

42 M₂ om up to गच्छन्त्य (of v 1 41) —^a)
 S₁ G₂ मुखां, M₂ मुखं (for मुखा) K₃ ० गगा
 —^b) M₂ द्रोणपुत्रो (for 'शिष्या) —^c) K₂ ० B₂
 D₃ ० ० अपसव्य (K₂ 'व्या) (for 'सव्यां) K (ex
 cept K₄) B₃ ० D₅ T₁ G M चिता, T₂ च तां (for
 चित्तिं) —^d) K₃ M₂ कूर्पी, T₁ कूर्पि (for कूर्पी)
 S₁ B₁ ० T₁ G₁ ० M₁ ० ० ० तदा, K₁ ० D₅ च ते,
 M₂ यथा (for तदा)

Colophon — Sub-parvan All MSS स्त्री
 — Adhy name K₁ गाधार्या वचन, T M₂ द्रोण
 संस्कार, G₃ M₂ ० द्रोणसंस्कार, M₁ संस्कार
 — Adhy no (figures, words or both) S₁ G₂
 22, K₁ 21, N₁ D₂ ० 15, D₃ 13, T G₁ ० M
 23 (as in text)

24

1 —^a) K₁ ० सोमदत्तमिद (K₂ 'म), D₃ 'दत्तसुत'
 T सोमदत्ति (T₂ 'त्त) च पश्येन —^b) S₁ Ko ० युयु
 धान निपातित —^c) S₁ Ko ० G₁ विनयमान; K₃
 विनुय', B₁ ० विडोत्य'; D₂ D₁ ० विरय', T₁
 विनयमानैर्; M₁ ० ० विरयमान

2 —^a) K₁ ० D₂ उग्र (for पुत्र) K₁ ० D₂ D₃
 संतप्ता, D₂ संतप्त (for संतप्त) —^b) K₁ ० D₂

युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥ २
असौ तु भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता ।
आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ॥ ३
दिष्ट्या नेदं महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
कुरुसंक्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४
दिष्ट्या यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदम् ।
अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ॥ ५
दिष्ट्या स्तुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बहु ।

D₂ २ जननी तस्य माधव (K₂ 'व'); K₂ सोमदत्त
जनादन —^d) K₂ D₂ गर्हयतीव; Dn₁ यती च;
G₁ यतीह (for 'यन्निव') K₂ दशते; M₂ विष्टते
(for दृश्यते)

3 ^a) M₂ एषा (for असौ) S₂ lacuna, K₂ N₁
B Dn D₁-4 ० ० ० हि (for तु) K₁ २ भूरिश्रवसौ
—^b) S₂ K₄ सुता (for माता) N₁ B Dn D₁ २ २
० ० ० परमदुःखिता; D₂ शोकपरिप्लुता —^c) K₁
G₁ २ M₂-4 आश्वासयती

4 ^a) Dn₁ दिष्ट्या, D₂ दृष्ट्या, G₂ पश्य, M₂ दृष्ट्या
(for दिष्ट्या) K₁ २ B₂ M नेम; N₁ वेद; B₁ मेनं;
B₂ D₁ २ ० ० ० नैन; B₁ D₂ चेमं; Dn₁ D₂ २ २
चैनं, T G₁ स्विद (for नेद) S₂ K₀ २ महारानो
G₂ उवाचेद महाराज —^b) S₂ K₄ भरतर्षम, K₀ २
G₂ २ र्षम (for 'क्षयम्' —^c) S₂ कुरुसक्रान्त, T
G₁ M कुरुणां क्रं (G₁ क)दन —^d) S₂ K₀ १ २ २
नानुपश्यसि; K₂ Dn₁ D₂ २ T G नानुपश्यसि, M₁
२ २ इव पश्यसि (for अनुप)

5 N₁ G₁ om (hapl) 5^a-8^b D₂ om. (hapl) 5
K₁ reads 5 twice —^a) Dn₁ D₂ G₂ २ M₂ दृष्ट्या
(for दिष्ट्या) K₁ तपध्वजं K₁ २ B₁ २ D₂ T M₁
२ २ पुत्रं, M₂ पुत्र (for वीर) —^b) K₁ वीर; K₂
B₁ २ D₂ T M वीरं (for पुत्रं) B₁ भूमि, D₂ सुवि,
Ca d भूरि (as in text) —^c) Dn₂ यूप (for
क्रतु) —^d) K₁ २ Dn₁ D₂ T नानुपश्यसि; K₂ २
सोद्य पश्यसि; M₂ मान्यपश्यसि

6 N₁ G₁ om 6 (of v 1 5) —^a) T₂ दृष्ट्या
(for दिष्ट्या) K₂ २ स्तुषाणाम् K₁ Dn₁ D₂ आक्रन्दो,
Dn₂ T आक्रन्दं (for आक्रन्दे) S₂ K₀ २ दिष्ट्या स्तुषा
समाक्रन्दे —^b) M₂ २ प्रकपितं (for वि) —^c) K₀
सारसेनाम्; K₂ Dn₁ D₁ २ २ २ सारसानाम् S₂ K₀ २

न शृणोपि महाराज सारसीनामिवार्णवे ॥ ६
एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णसितमूर्धजाः ।
स्तुपास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ॥ ७
श्वापदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्या न पश्यसि ।
छिन्नग्राहं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितम् ॥ ८
शलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च ।
स्तुपाश्च विधवाः सर्वा दिष्ट्या नाद्येह पश्यसि ॥ ९
दिष्ट्या तत्काश्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः ।

[आ]हवे (for [अ]र्णवे) K₂ सारसीनां महार्णवे

7 N₁ G₁ om 7 (cf v 1 5) —^a) K₂ एव (for
एक) S₂ K₀ २-२ Dn₂ T G₂ M₁ च्छास्तु (K₄ 'छा
तु), K₁ २ D₂ २ वस्त्रार्थ, B₁ २ २ 'स्व (for 'तु)
S₂ K₀ २-२ T G₂ M₁ पचैता (for 'सवीता) —^b)
K₂ प्रकीर्णसिति, B₁ प्रकीर्ण सित; D₂ प्रकीर्णासित,
G₂ २ विकीर्णसित (for प्रकीर्णसित) —^c) S₂ स्तुपा
ते; T स्तुपाश्च (for स्तुपास्ते) G₂ २ पर्यधावति (for
परि) —^d) K₂ T₂ M₂-4 हतपत्या, K₂ M₁ हत
पत्यो (for हतापत्या) K₂ महेश्वर

8 N₁ G₁ om 8^a (cf v 1 5) —^a) K₁-२ २
D₂ भक्षमाण (K₂ 'णाश्, K₂ 'णश्); Dn₁ D₁ २ २
० ० २ G₂ भक्ष्यमाण (D₂ 'णा, G₂ 'णा)स् (for 'माण)
K₂ २ D₂ T₂ च, G₂ M₂ तम्, M₂ तु (for त्वम्)
—^b) M₂ भूमौ (for अहो) Dn₁ दिष्ट्या K₂
पश्यसि —^c) K₁ २ २ छिन्नग्राह; M₂ भिन्नग्राह (for
छिन्नग्राहं) G₂ २ महेश्वरसम् (for नरव्याघ्रम्) —^d)
K₂ २ S (except G₂ २) पराक्रमुख (for निपातितम्)

9 ^a) S₂ K₀ सवलं, K₁ D₂ T₂ G₁ शल्य वि,
K₂ २ तं चाद्य, Dn₁ शलैर्वि; G₂ शव च (for शल
वि) G₂ M₂-4 सख्ये; M₁ सवे (for सख्ये) T₁
शल्य विपतित सख्ये —^b) K₂ २ आहवे (for एव च)
— After 9^a, B₂ repeats 11 23 38-39 —^c) S₂
K₀ १ N₁ B₁ २ Dn₁ D₂ २ T₂ G₂ M विविधा, T₁
बहुविधा, G₁ च बहुधा (for च विधवा) K₂ २
स्तुपाश्चाद्य विधावत्यो —^d) K₂ नोद्येह; M₁ नाद्येह
(for नाद्येह)

10 N₁ om 10^a-11^b —^a) S₂ K₄ G₂ M₂ त (for
तत्) T₂ चक्र (for छत्र) —^c) K₂ विनिकर्ण, D₁
'कीर्ण (for 'कीर्ण) M₂ रथावस्थे (for रथोपस्थे).
—^d) S₂ K₄ Dn₁ D₂ २ M₁-२ सोमदत्त, K₂ २ B₁ २

विनिकीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेन पश्यसि ॥ १०
 अमृस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम् ।
 परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणाः ॥ ११
 एता विलप्य बहुलं भर्तृशोकेन कर्षिताः ।
 पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं वत केशव ॥ १२
 बीभत्सुरतिबीभत्सं कर्मेदमकरोत्कथम् ।
 प्रमत्तस्य यदच्छैत्सीद्बाहुं शूरस्य यज्वनः ॥ १३

T G₁ सौमदत्तं (K₅ 'त्ति); D₅ G₂ s सोमदत्तेर.

11 N₁ om 11^{ab} (of v 1 10) —^a) S₂ Ko 4
 हुमाय, K₅ असौ (for अमृस्तु). —^b) S₂ भार्या.
 D₅ हता (for हतम्) —^c) K₈ तु (for [अ]नु-).
 —^d) Ko असितेक्षणा, K₈ अशितेक्षणा (for असिते
 क्षणा)

12 ^a) T₂ एका; M₈ ततो (for एता) M₂
 निलप्य (for विलप्य) K₁ s D₂ s करुणं, B₁-s D₁
 s s s T G₁ s बहुल (for बहुलं) —^b) B₁-s D₁
 D₁ s s s s भर्तु, B₂ भृश (for भर्तृ). S₂ Ko 4
 धर्षिता, K₁ कर्षिता, K₅ कर्षितां; B D₁ D₁ s s s
 कर्षिता —^c) S₂ Ko 4 [अ]भिमुख S₂ Ko वीर, K₅
 वीर, M₁ भर्तु (for भूमौ) —^d) B₈ कृपणा S₂
 Ko 4 N₁ B₈ D₁ s s s s तव; K₈ न च, K₅ ननु
 (for वत) K₁ s केशव, K₅ M₂ केशव

13 S₂ partly damaged S₂ (marg in Devanā
 garī) reads 13^a-14^b after 18 —^a) M₈ बीभत्सम्
 (for बीभत्सुर) K₂ om रतिबीभत्स S₁ Ko 4 D₁
 G₂ s अपि, K₅ इति, N₁ अस्तु (for अति) K₁ s
 D₂ -बीभत्सु, K₈ बिभत्सु (for बीभत्स) Ca d as
 in text —^b) M₁ कर्मेतद् (for कर्मेदम्) —^c) S₂
 Ko 4 प्रमत्तवद्; K₈ प्रपत्तस्य, G₈ (inf lsn) प्रसक्तस्य
 (for प्रमत्तस्य). S₂ यदीच्छैसीद्, K₁ s यदाच्छैसीद्,
 K₈ s यदि छिन्न; D₁ D₂ यदा बाहुं; D₂ G₁ s M₈ s
 यदच्छैसीद्, T₁ यदच्छेदि, M₂ यमच्छैसीद् (for यद
 च्छैसीद्) —^d) M₂ वीरस्य (for शूरस्य) K₁ s D₂
 च्छैसीद् —^e) K₈ s बाहुं (K₅ 'हू') पश्याथ
 यज्विनं, D₁ D₂ शूरस्य कृ (D₁ कृ) तयज्वन

14 For the incident, of B 7 144 54 S₂
 reads 14^{ab} on marg —^a) S₂ सा मातर (for पाप
 तर) —^b) T₂ G इह (for अपि) —After 14^{ab},
 S₂ reads 15^{ab} —^c) S₂ Ko 4 s D₁ s T₂ G M₁ s
 यस्य; K₁ D₂ अस्य; K₈ s पश्य, M₈ यश्च; M₂
 यस्य (for यसाव) —^d) K₈ s प्राकार्पीद्; K₄ D₂

ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः ।
 यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहर्षीत्संशितात्मनः ॥ १४
 एको द्वाभ्यां हतः शेषे त्वमधर्मेण धार्मिकः ।
 इति यूषध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ॥ १५
 भार्या यूषध्वजस्यैषा करसंमितमध्यमा ।
 कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ १६
 अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

प्राहर्षीत्, D₁ प्राहरच्, T₁ M₈ प्रहर्षीत्, G₂ प्राहर्षव
 (for प्राहर्षीत्) K₀ संशितात्मन, K₁ संशिता,
 K₈ s सशि (K₅ 'श') तत्रत्; D₁ D₁ s s s संशितात्मन,
 D₈ सशया, D₂ समिता (for संशिता)

15 ^a) K₀ हता (for हत) S₂ (sup lsn) K
 (except Ko) D₂ s T₂ M₂ s शोवे (for शोषे) —^b) B₁
 om त्व K₈ s त्वधर्मेण, K₈ s अधर्मेण तु, D₄ त्वध
 र्मेण (submetrio), D₅ त्वमधर्मेण; T₂ क्षत्रधर्मेण, M₁
 त्वमधर्मे च (for 'धर्मेण) K₀ 4 N₁ B D₁ s s s
 T₂ G₈ धार्मिक, D₂ धर्मिण, M₂ धार्मिक (for
 धार्मिक) —After 15^{ab}, K₁ s D₁ D₁ s s s ins

60* किं नु वक्ष्यति वै सख्यु गोष्ठीषु च सभाषु च ।
 अपुण्यमयशस्यं च कर्मेद सात्यकि स्वयम् ।

[(L 1) D₂ s तु (for नु) D₂ वक्षति, D₅ वक्ष्य
 ति K₁ s D₁ D₂ s स (for वै) —(L 2) K₂
 सात्वकी (sio)]

—S₂ reads 15^{ed} after 14^{ab} —^a) S₂ K₁ B₈ [ए]
 ता, K₈ s [ए]ता, D₂ [ए]ता (for [ए]ता). —K₈
 D₂ om (hapl) 15^d-16^a. —^d) T G₁ M भार्या (for
 स्त्रियः) K₁ s D₂ माधव, G₁ केशव (for माधव)

16 K₈ D₂ om 16^a (cf v 1 15) S₂ reads
 16-17 on marg —^a) D₂ यूषध्वजस्यैषा; G₁ 'स्येष्टा;
 G₈ 'स्यैता; M₈ 'स्यैका (for 'स्यैषा) —^b) S₂ करे
 (for कर) D₁ ससित, M₂ -सवीत (for स
 मित) K₁ -मध्यत, K₂ D₂ T₁ G₂ मध्यमा
 —^c) K₈ s शिरः कुरवैतदुत्तरे —^d) G₂ कृपया (for
 कृपणं) K₁ s N₁ D₂ s M पर्यदेवयति, T₂ G₈ पर्यं
 देवयन् —After 16, K₁ s D₂ ins G₁*

17 S₂ reads 17 on marg —^a) G₈ अधर्मे (for
 अयं स) S₂ B D₁ D₁ s s s स रशनोत्कर्षी; K₁-s s
 D₁ s शरासनोत्कर्षी (K₀ 'त्कर्षं; K₅ 'रकार्पी); T₁ G₁
 शरासनाका (G₁ 'क) पीं; G₂ शरासतोत्कर्षं; Ca d as in

नाभ्युरुजघनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः ॥ १७
वासुदेवस्य सानिध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ १८
किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन ।
अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ॥ १९
इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना ।
तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्तुषाम् ॥ २०

text. — ^b) K1-8 5 N1 B1 2 4 D2 5 T1 M1 विमर्दक
(for विमर्दन) Ca d as in text — ^c) K8 M2
नाभ्योरु (for नाभ्युरु) K5 ताम्योरुजघनस्पर्शी Ca
as in text — ^d) Dn1 निवि (for नीवी) K1 2
D2 5 विश्रमन, K8 5 वयसकर, Dn2 D1 4 8 9
विश्रमन, G1 विश्रमन, G8 विसत्सुकर (810),
M2-4 विसत्सुकर (hypermetrio), Cd रिस्सतन (sio)
(for विसत्सु) K1 2 D2 5 पर, Ca कर (as in
text) S Ko 2-5 N1 B Dn2 D1-1 8 9 T G ins
after 17 K1 2 D5 after 16

61* अयं स हन्ता शत्रूणा मित्राणामभयप्रद ।
प्रदाता गोसहस्राणा क्षत्रियान्तकर कर ।

[(L 1) K8 5 हतो (for हन्ता) B1 2 D2 शूराणां
(for शत्रूणां) K1 अभय प्रद, K8 अभय प्रद, N1
चाभय प्रद, B4 D5 T G2 8 अभयकर (for अभयप्रद)
D8 अभिप्राणां भयप्रद, G1 अभिप्राणां भयकर (for the
post half) — (L 2) G8 च सहस्राणां (for गोसह)
K2 क्षत्रियांत (for यान्त) D5 प्रद, T1 कर (for
कर). K8 क्षत्रियाणां करकर (for the post half)]

18 For the incident, of. B 7 142 72 — ^a)
K8 5 सानिध्यात्, Dn1 सानिध्य (for सानिध्ये) K1
वासुदेवसानिध्ये (submetrio), G1 प्रदाता वासुदेवस्य
— ^c) S Ko 4 G2 येन; K8 5 तेन (for अन्येन)
— ^d) K1 D2 प्रमत्तेन, G2 प्रमत्तश्च; M2 प्रवृत्तस्य
(for प्रमत्तस्य) K1 निपातिन (for तिष्ठ) — After
18, S2 reads 13^a-14^b

19 ^a) S Ko 4 वक्ष्यति, K1 D2 वक्षसि; K8
Dn1 D5 5 T G1 M1 8 4 वक्ष्यति (for वक्ष्यति) K6
स सत्सु; D5 बीमस्तु (for ससत्सु) G2 किं वक्ष्यामि
च संसत्सु — Before 19^b, M4 ins वासुदेव — ^b)
K1 2 D5 M8 सभासु; G2 संकथं (for कथासु) K2
4 5 M4 जनार्दन; D5 जनार्दन; D8 जना अपि (for
जनार्दन) — ^c) T G1 तु सत्, M1 8 च यत्; M2 4

गान्धारराजः शकुनिर्वलवान्सत्यविक्रमः ।
निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ॥ २१
यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्म वीज्यते ।
स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ॥ २२
यः स्म रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः ।
तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ॥ २३
मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान्यो युधिष्ठिरम् ।

च तत् (for महत्) Dn1 अर्जुन सुमहत्कर्म — ^a)
S1 K1 वाम, T1 G1 M वापि (for वा स) K1 2
D2 5 किरीटभृत्, K8 किरीटिना (for टवान्)

20 ^a) M4 इत्येव D2 T2 G1 3 गर्हय (T2 'य' ति
(for 'यित्वा) K8 N1 सा, M2 एतौ (for एषा)
K8 इत्येव गर्हित स्वा सा — ^b) K8 5 आसीद् (for
आस्ते) K8 वरांगना K2 कृष्णीभूत्वा वरांगना — ^c)
Dn2 एवम्, M8 एवम् (for एताम्) G8 अनुशो
चती — ^d) K8 5 D5 स्वपत्न्या, G8 पत्न्या (for स
पत्न्या). S Ko 4 D5 G2 8 स्वामिवह्ना; K2 स्वामिव
स्तुषा; K8 स्वमिव स्तुषा; D4 स्वामिन स्तुषां (for
स्वामिव स्तुषाम्) G7 सपत्न्या स्वामिन स्तुषा.

21 ^a) D5 गान्धारराज (for 'राज') — ^b) Dn1
G2 8 सम पुत्रस्य (for भागिनेयेन) T1 मातुल

22 ^a) K1 5 B8 य पुरा; M1 पुरा तु (for यः
पुरा) — ^b) K1 व्यजनाभ्यां Ko 5 D5 T2 G2 8 स
(T2 च) वीज्यते; K2 Dn1 स्म वीज्यत (Dn2 'त');
K8 स वीजते; N1 अधीज्यत (for स्म वीज्यते) — G1 2
om (hapl) 22^a — ^c) K2 य (for स) K8 5 एव
(for एष) — ^d) K2 शयानम्; Dn1 D2 शयने (for
शयान) M1 इव वीज्यते (for उपवी) K8 शयन
उपवीजते

23 ^a) S2 D5 5 G2 य स्व; K8 5 यस्यै; B1 य #;
Dn1 D5 T1 G1 M1 यस्य; Dn2 य सु; T2 यस्तु;
G8 य स (for य स्म) — ^c) K2 सत्य, K8 5
साश्च (for तस्य) D5 मायाविभो माया; M2 मापि
मानो या (sio) — ^d) K1-8 5 B1 D2 T1 G1 दग्धा
(for दग्धा).

24 ^a) S निकृति; Ko निहत, K1 निकृति (for
निकृति) — ^b) T G1 M यो जिगाय (for जितवान्यो)
— ^c) T1 धिपुलं — ^d) K8 5 पुनस्तैर; T G1 स कथं
(for स पुनर) Ko जीवितो; K1 जीवितं, K2
जीविने, D1 जीविते; G2 जीविताश्च (for जीवित).

सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २४
 शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
 कितवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २५
 एतेनैतन्महद्वैर प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
 वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २६

यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
 एवमस्यापि दुर्बुद्धेलोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ २७
 कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे आरुभिः सह ।
 विरोधयेद्वज्रप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

गान्धार्युवाच ।
 काम्बोजं पश्य दुर्धर्ष काम्बोजास्तरणोचितम् ।

शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुषु माधव ॥ १
 यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूपितौ ।

Ks M1 जितं, T G1 जहौ (for जित) G2 स पुनर्जी
 वितार्जित

25 °) Ks 5 B1,2 शकुन्ता, B3 शकुनि (for श
 कुन्ता) B3 शकुनि, D2 सकुनि (for शकुनि)
 — °) Ks N1 B1 2 4 Dn2 D1 4 6 8 8 कैतव; D5
 कितवो; G2 किं तात (for कितवं) — °) Ks 5
 सुशिक्षितं, Dn1 D3 5 [उ]पलक्षित (for [उ]पशिक्षितम्).

26 Ko om 26^a-27^a, M1 om (hapl) 26^a-27^b
 — °) Dn2 स तेन (for एतेन) N1 [ए]व; G1 [ए]
 मन्, G3 [ए]व (for [ए]तन्) K2 महद्वैर, K4
 महत्वेन, D5 महावैर (for महद्वैर) — °) T G1 M2-4
 आहित (for प्रसक्त) — °) K4 M4 om (hapl)
 26^a-27^a. — °) Dn2 G2 5 स्वजनस्य (for सगणस्य).
 K5 वा, D3 5 ह (for च)

27 S2 Ko 4 M4 om 27^a, M1 om. 27^{ab} (cf v 1
 26) — °) Dn1 D3 तथैव (for यथैव) — °) S2
 G2 लोक (for लोका) Ko 5 Dn1 D5 शस्त्रजित,
 D2 4 G1 जिता, T1 G2 जिता (for जिता) K1
 प्रभो; K4 तथा; B1-3 Dn1 D1 5 6 8 8 G1 विभो,
 D3 विभो (for प्रभो) N1 लोकाश्च पूजिता विभो
 — °) Dn2 दुर्बुद्धेः (for दुर्बुद्धेर). K3 5 दुर्बुद्धिना तु
 तेनापि. — °) K1 शास्त्रेण S निर्जिता (for वै जिता).
 B4 लोका सतु परे जिता

28 °) D2 परे लोके (for तत्रापि) S Ko-3 4
 Dn2 D5 G2 5 कथं नायं (D5 भाव) परे लोके — °) G2
 पुत्रा (for पुत्रान्). — °) K3 विरोधे यो भजतु प्रभो.

Ks विरोधयेद्वज्र प्रज्ञो; G3 विरोधयेद्वज्र प्रज्ञान् — °)
 Ks न क्रजुर (for भनृजुर) K4 मधुसूदन; K5 ननु
 उर्मधुसूदन. — After 28, K2 ins

62* शोकात्ता यत्स्वसा कृष्णा कृपण पर्युपासते ।
 विनाशं काङ्क्षती नित्य पुत्राणां कृष्यती मम ।

Colophon. — Sub-parvan All MSS स्त्री — Adhy
 nama K1 गान्धारीवचनं, T शकुनिदर्शनं, G3 सोमद
 त्तिदर्शनं । शकुनिनिर्दिन, M शकुनिनिर्दिना — Adhy no
 (figures, words or both) S2 G2 23, K1 22,
 K2 25, N1 D3 5 16, Dn2 T G1 5 M 24 (as in
 text)

अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ २
इमौ तौ परिधप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
ययोर्विवरमापन्नां न रतिर्मां पुराजहत् ॥ ३
कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
दूरवन्धुरनाथेव अतीव मधुरस्वरा ॥ ४
आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।

क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहति वै तनुम् ॥ ५
शयानमभितः शूर कालिङ्गं मधुसूदन ।
पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥ ६
मागधानामधिपति जयत्सेनं जनार्दन ।
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योपितः ॥ ७
आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन ।

१ अवेक्ष्य K1 : D1 : कृपणं, Dn1 D2 G2 कृपणा
(for कृपण) १ Ko 4 बाला (for भार्या) —^d)
K1 : D2 T2 विलपति (for विलपति) K1-3 : D2 T2
[अ]ति (K2 'वि') दुःखिता (K2 'त')

3 Before 3, G1 ins भार्या —^a) K2 परिध
प्रख्यौ; D2 'प्रख्यौ (for प्रख्यौ) —^b) K2 शुभतला
गुली, D2 शूलतलाङ्गुली, T G1 M चदनरूपितौ, G2
शुभतराङ्गुली —^c) १ ययौ (for ययोर) १ Ko 4
विषयम् (for विवरम्) K2 ययार्थिवरमापन्ना. Cv as
in text —^d) १ अरि * दां, Ko आरविद; K2 :
Dn2 G1 M अरतिर्मां (K2 M 'तिर्मां); T1 मा रतिर्मां,
T2 अरतिं मा, G2 : पतिर्मां (sic); Cv न रतिर्मां
(as in text) १ Ko १ B Dn D1 : 4 6 8 8 T
G1 पुराजहत्; K1 : D2 : परामवत् (K2 'वेत्; D2
'वत्); K2 G2 : पुनराजहत् (K2 'हा) व, K2 पुरा
महत्; Cv पुराजहत् (as in text)

4 ^a) M2 गतीद् (for गतिं) १ Ko-4 B2 : Dn
D2 : 8 8 T G2 पु, १ च; G1 व (for नु) K1
गतिष्यामि (for गमि) K2 कां गतिं गमिष्यामि —^b)
M2 हीनां (for हीना) K2 M2 जनेश्वर; K2 जनेश्वर;
G2 जनेश्वरा (for जनेश्वर) —^c) D2 दूर (for दूर)
K1 : D2 : G1 M1 अनाया च, K2 : अनायाया,
१ अनायेवेति; D1 : 8 'थेन, D2 अताप्येव; T
M2 : अनायाय; G2 अनायेव (for अना) —^d)
K2 : M2 : [ह]स्वीव; B Dn1 D1-3 : 8 8 वेपती (for
अतीव) K2 मधुरस्वरा; D2 स्वना; M2 मधुराध्वरा
(for मधुरस्वरा) १ Ko 1 4 हरीव मधुरस्वना; G2 :
M2 ह (M2 अ) तीव मधुसूदन

5 ^a) १ Ko 4 : D2 M1 आतप; K1 : D2 पत्; K2
अनाप (for आतपे) १ K2 Dn1 क्लाम्यमाना (K2
'णा) नां, K1 D2 : क्लाम्य (D2 क्लाम्य; D2 क्लाम्य) मा
णानां, G1 M क्लाम्य (M2-1 क्लाम्य) मानानां (for क्लाम्य)
—^b) १ Ko 4 विमानानाम्; K1 : विधवानाम्; K2 :
विधुधानाम् (for विविधानाम्) १ Ko 8-5 B1 4 स्रजं

(for स्रजाम्) — D2 om 5^c-6^d —^e) १ Ko 4
G2 क्लान्तानाम्, T1 क्षातानाम्, M1 क्षातानाम् (for
क्लान्ता) १ Ko 4 T1 G1 हव (for अपि) —^d)
K2 B1 जहाति, B2 : Dn1 D1 : 4 6 8 त्यजति (for
जहाति) K1 : B1 2 4 तन्, D2 तन् (for तनुम्)
१ Ko Dn2 न श्रीर्जहाति न वै तन् (hypermetric),
K2 १ G2 श्रीर्जहाति न वै तन् (G2 'नु); T M
जहाति श्रीर्न वै तन् (T1 M2-4 न), G1 जहार श्रीर्न वै
तन्, G2 न श्रीर्जहातिरवेतनि (sic)

6 D2 om. 6 (of v 1 5) —^a) १ Ko 4 Dn1
पतिव, G2 : नृपति (for अभित) M1 सूत (for
शूर) —^b) K1 : १ १ D2 G1 : M कलिङ्ग; K2
T1 G2 कलिङ्ग (for कालिङ्ग) K2 : मधुसूदन —^c)
१ Ko 4 दीप्ताङ्गदं युग्म (१ K2 'गम); K1-3 : १ B1
Dn D2 : दीप्ताङ्गदयुग (K1-3 B1 Dn1 'ग) —^d)
१ K1-3 : B Dn1 D1-3 : 8 8 G2 प्रतिनद्ध; G2 'बद्ध
(for 'बद्ध) K1 महाभुज T G1 M प्रतिमान धनु
मनां

7 ^a) K2-3 G2 : मागधानाम् —^b) K2 : जयसेनं;
Dn2 G2 : हत पश्य (for जयसेनं) K2 जनार्दन
— १ Ko 4 : M2 om (hapl) 7^c-8^d M2 om 7^c
—^c) K1 : D2 : आवा (K1 आवा; K2 अवा) यं
सर्वत पत्न्यः; K2 सप्रवार्याप्रसुदिता; १ D2 परिवार्य
प्रसुदिता —^d) १ B1 Dn2 G2 : मागधी (for माग
ध्य) K2 प्राप्य (for पश्य) G2 माधव K1 :
D2 : प्ररोद (K1 'रोद; D2 'मोद) ल्य सुविह्वला; Dn1
मागध्य प्रिययोषित

8 १ Ko 4 : M2 om 8^a (of v 1 7) M2
transp 8 and 9 —^a) K1 असौमायत; K2 आसा
मनत; T1 G1 हरिण्यायत (for आसामायत) —^b)
K2 असुराणां; T सस्वराणां (for सुस्व) K2 स्वसु
राणां जनार्दन —^c) K2 श्रुतिहारा; T1 श्रुतिर्मनो
(for 'हरो) Cd as in text —^d) Dn2 G2 : हर्ष-
यतीव (for मोह) M1 मां (for मे)

सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २४
शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
कितवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २५
एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २६

यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
एवमस्यापि दुर्बुद्धेलोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ २७
कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह ।
विरोधयेद्भुजप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

गान्धार्युवाच ।
काम्बोजं पश्य दुर्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम् ।

शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुषु माधव ॥ १
यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूपितौ ।

Ks M1 जितं, T G1 जहौ (for जित) G2 स पुनर्जी
वितार्जित

25 °) Ks : B1, 2 शकुना, B2 शकुनि (for शा
कुन्ता) B3 शकुनि, D2 सकुनि (for शकुनि)
— °) Ks : N1 B1 2 4 Dn2 D1 4 8 8 8 कैतवं; D2
कितवो; G2 किं तात (for कितव) — °) Ks :
सुशिक्षितं, Dn1 D2 : [उ]पलक्षित (for [उ]पशिक्षितम्).

26 Ko om 26^a-27^a, M1 om (hapl) 26^a-27^b
— °) Dn2 स तेन (for एतेन) N1 [ए]व, G1 [ए]
नन्; G2 [ए]वं (for [ए]तन्) K2 महद्दोरं; K4
महत्वेन; D2 महावैर (for महद्वैरं) — °) T G1 M2-4
माहितं (for प्रसक्त) — °) K4 M4 om (hapl)
26^a-27^a — °) Dn2 G2 : स्वजनस्य (for सगणस्य).
K5 वा; D2 : ह (for च)

27 S2 Ko 4 M4 om 27^a, M1 om 27^{ab} (of v 1
26) — °) Dn1 D2 यथैव (for यथैव) — °) S2
G2 लोक (for लोका) Ko : Dn1 D2 शस्त्रजित;
D2 4 G1 जिता, T1 G2 जिता (for जिता) K1
प्रभो; K4 तथा; B1-8 Dn1 D1 4 8 8 8 G1 विभो,
D2 विभो (for प्रभो) N1 लोकाश्च पूजिता विभो
— °) Dn2 दुर्बुद्ध्या (for दुर्बुद्धेर) K2 : दुर्बुद्धिना तु
तेनापि. — °) K1 शास्त्रेण S निर्जिता (for वै जिता).
B4 लोका सतु परे जिता

28 °) D2 परे लोके (for तत्रापि) S Ko-2 4
Dn2 D2 G2 : कथं नाय (D2 भाव) परे लोके — °) G2
पुत्रा (for पुत्रान्). — °) K2 विरोधे यो ऋजु प्रज्ञो,

Ks विरोधयेद्भुज प्रज्ञो; G2 विरोधयेद्भुज प्रज्ञान् — °)
Ks न ऋजुर् (for ऋजुर) K4 मधुसूदन, K5 ननु
धुर्मधुसूदन. — After 28, K2 ins

62* शोकात्वा यस्त्वसा कृष्णा कृष्ण पर्युपासते ।
विनाशं काङ्क्षती नित्यं पुत्राणां कुप्यती मम ।

Colophon —Sub-parvan All MSS स्त्री —Adhy
name K1 गान्धारीवचन; T शकुनिदर्शन; G2 सोमद
त्तिदर्शन । शकुनिनिर्दन; M शकुनिनिर्दा —Adhy no
(figures, words or both) S2 G2 23, K1 22,
K2 25, N1 D2 : 16, Dn2 T G1 : M 24 (as in
text)

25

1 °) S1 Ko 4 T1 कामोज; K1 कांभोज M2
दुर्धर्ष (for दुर्धर्ष) — °) T1 कांभोज, M2 4 कबला
(for काम्बोज) S1 कामोज# रणे चित, S2 K2
कांभोजै (K2 जा)स्तरणे जित; Ko कामोरस्कं रणे जित;
K1 D2 कांभोजादुरणोचित, K2 कांभोजैस्तु रणे चित;
K2 कांभोजैस्तु रणाच्यैव, G2 कपिच्वजरणे हत; G2 कांभो
जैश्च रणे हत — °) K2 शयाने, K2 शयने (for शया
नम्) S2 स्कन्ध (for स्कन्ध) — °) K2, 3 : N1 B
Dn D1-5 : 8 पांसुषु (for पांसुषु) K2 : माधव

2 °) B1 पश्य, T G1 M यस्य (for यस्य). K1
क्षितज (for क्षतज) K2 Dn1 सद्विग्नो (for सद्विग्नौ)
— °) Ko क्षतज (for चन्दन) K2 रुचिती; K1
N1 B Dn D1 : 4-8 8 8 भूपितौ (for रूपितौ) — °)

अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ २
 इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
 ययोर्विवरमापन्ना न रतिर्मां पुराजहत् ॥ ३
 कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
 दूरवन्धुरनाथेव अतीव मधुरस्वरा ॥ ४
 आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।

Ś: अवेक्ष्य K1: D2: ५ कृपण, Dn1 D8 G8 कृपणा
 (for कृपणं) Ś Ko 4 बाला (for भार्या) —^d)
 K1: D8 T2 विलपति (for विलपति) K1-8: ५ D2 T2
 [अ]ति (K8 'वि'दुःखिता (K8 'त')

3 Before 3, G1 ins भार्या —^a) K6 परिघ
 प्रख्यो; D2 'प्रख्यौ (for 'प्रख्यौ) —^b) K5 शुभतला
 गुली; D8 शुभतलाङ्गुली; T G1 M चदनरूपितौ; G2
 शुभतराङ्गुली —^c) Ś: ययौ (for ययोर्) Ś Ko 4
 विषयम् (for विवरम्) K8 ययार्थिवरमापन्नां. C7 as
 in text —^d) Ś1 अरिं ५ दां; Ko आरविदं; K8 ५
 Dn2 G1 M अरतिर्मां (K8 M 'तिर्मां); T1 मा रतिर्मां;
 T2 अरतिं मा; G2 ५ पतिर्मां (sic), C7 न रतिर्मां
 (as in text) Ś1 Ko N1 B Dn D1: ५ ५ ५ ५ T
 G1 पुराजहत्; K1: D2 ५ परामवत् (K2 'वेत्, D8
 'वम्); K4 G2 ५ पुनराजह (K4 'हा'त्, K6 पुरा
 महत्; C7 पुराजहत् (as in text)

4 ^a) M2 गतीर् (for गतिं) Ś Ko-4 B2 4 Dn
 D2: ५ ५ T G2 तु; N1 च, G1 क्व (for तु) K1
 गतिष्यामि (for गमि) K5 कां गतिं गमयिष्यामि —^b)
 M2 हीनां (for हीना) K8 M2 जनेश्वर; K8 जनेश्वर;
 G8 जनेश्वरा (for जनेश्वर) —^c) D2 दूर (for दूर)
 K1: ५ D2 ५ G1 M1 अनाया च; K8 ५ अनायाया;
 N1 अनायेवेति; D1: 4: ५ थेन, D8 अताप्येव; T
 M2 4 अनायाय; G2 अनायेव (for अना) —^d)
 K2: ५ M2 4 [ह]यतीव; B Dn1 D1-4 ५ ५ ५ वेपंती (for
 अतीव) K2 मधुरस्वरा; D2 स्वना, M2 मधुराध्वरा
 (for मधुरस्वरा) Ś Ko 1 4 अतीव मधुरस्वना, G2 ५
 M8 ह्य (M8 अ)तीव मधुसूदन

5 ^a) Ś Ko ५ ५ D2 M1 आतप; K1: D2 'पव;
 K8 अनाप (for आतपे) Ś K2 Dn1 क्लाम्यमाना (K2
 'णा'नां; K1 D2 ५ क्लाम्य (D2 क्लाम्य; D8 क्लाम्य)मा
 णामां; G1 M क्लिश्य (M2-3 क्लाम्य)मानानां (for क्लाम्य)
 —^b) Ś Ko ५ विमानानाम्, K1 ५ विविधानाम्; K8 ५
 विविधानाम् (for विविधानाम्) Ś Ko 8-5 B1 4 स्रजं

क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहति वै तनुम् ॥ ५
 शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन ।
 पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥ ६
 मागधानामधिपति जयत्सेनं जनार्दन ।
 परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ॥ ७
 आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन ।

(for स्रजाम्) — D8 om 5^c-6^d —^e) Ś Ko 4
 G8 कातानाम्, T1 क्षातानाम्; M1 क्षातानाम् (for
 क्लान्ता) Ś Ko 4 T1 G1 ह्व (for अपि) —^d)
 K5 B1 जहाति, B2 4 Dn1 D1: ५ ५ ५ ५ त्यजति (for
 जहति) K1: ५ B1 ५ ५ तनु; D2 तनु (for तनुम्)
 Ś Ko Dn2 न श्रीर्जहाति न वै तनु (hypermetric),
 K4 N1 G8 श्रीर्जहाति न वै तनु (G8 'नु), T M
 जहाति श्रीर्न वै तनु (T1 M2-4 नू); G1 जहार श्रीर्न वै
 तनु; G2 न श्रीर्जहातिरवेति (sic)

6 D8 om 6 (of v l 5) —^a) Ś Ko 4 Dn1
 पवित; G2 ५ नृपति (for अभित) M2 सूत (for
 शूर) —^b) K1: ५ N1 D8 G1: ५ M कलिङ्गं, K8
 T1 G2 कलिङ्ग (for कालिङ्ग) K2 ५ मधुसूदन —^c)
 Ś Ko 4 दीप्ताङ्गद युग्म (Ś K4 'ग्म); K1-3: ५ N1 B1
 Dn D8 ५ दीप्ताङ्गदयुग (K1-3 B1 Dn1 'ग) —^d)
 Ś K1-3: ५ B Dn1 D1-3: ५ ५ ५ प्रतिबद्ध; G8 'बद्ध
 (for 'बद्ध) K1 महाभुज T G1 M प्रतिमान धनु
 पमतां

7 ^a) K8-5 G2 ५ मागधानाम् —^b) K2 ५ जयत्सेन;
 Dn2 G2 ५ हत पश्य (for जयत्सेन) K2 जनार्दन
 — Ś Ko 4 ५ M2 om (hapl) 7^c-8^d M8 om 7^c
 —^c) K1: ५ D2 ५ आवा (K1 आवा; K8 अवा)र्थ
 सर्वत पश्य; K8 सप्रचार्याप्रसुदिता; N1 D8 परिवार्य
 प्रसुदिता —^d) N1 B1 Dn2 G2 ५ मागधी (for माग
 ध्य) K8 प्राप्य (for पश्य) G8 माधव K1: ५
 D2 ५ प्ररोद (K1 'रोद; D8 'मोद)त्य सुविह्वला; Dn1
 मागध्य प्रिययोषित

8 Ś Ko 4 ५ M2 om 8^a (of v l 7) M2
 transp 8 and 9 —^a) K1 असौमायत; K8 आसा
 मन्त; T1 G1 हरिण्यायत (for आसामायत) —^b)
 K8 असुराणां, T स्वस्वराणां (for सुस्व) K2 स्वसु
 राणां जनार्दन —^c) K5 क्षुतिहरा; T1 क्षुतिर्मनो
 (for 'हरो) Cd as in text —^d) Dn2 G2 ५ हर्ष
 यतीव (for मोह) M1 मां (for मे)

मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ८
 प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्त्यः शोककश्चिताः ।
 स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ॥ ९
 कोसलानामधिपतिं राजपुत्रं बृहद्वलम् ।
 भर्तारं परिवार्येताः पृथक्प्ररुदिताः स्त्रियः ॥ १०
 अस्य गात्रगतान्वाणान्कार्ष्णिबाहुवलपितान् ।
 उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमानाः पुनः पुनः ॥ ११

9 Ms transp 8 and 9 —^a) K₁ 2 Dn₁ D₂ 5
 वस्त्राभरणा (for सर्वा) —^b) Ś K₄ B₁ M₁ रुदन्त्यः,
 K₅ M₂ रुदन्त्याः; D₅ रुदन्त्य (for रुदन्त्यः) Ś K_o 4
 N₁ B D₁ 4 5 शोककश्चिता (D₅ 'त'), T₁ 'कश्चिता',
 M₃ पश्य योचित —^c) B₁-3 N₁ D₁ 8 4 6 8 9 आ
 स्तीर्ण, M₂ स्वस्तीर्ण (for स्वास्तीर्ण) B₄ आस्तीर्य
 वीरशयने —^d) K₂ मागध्यः; Dn₁ मागध्या, D₅
 मागध्या (for मागध्यः) K₄ transp. शेरते and भुवि

10 ^a) K₁-3 5 B₁-3 Dn₁ D₂ 4 5 कोसलानाम्, B₄
 कोसलानाम्; Dn₂ T₂ G₂ 8 कोसलानाम् (for कोसला)
 —^b) K₅ जयपुत्रं (for राजं) K₈ 5 T₁ महद्वलं (for
 बृहद्वलम्), —^c) Ś 3 परिक्रयेताः; K₁ परिवार्यिता
 —^d) Ś₁ (marg by corr) परिघतः; Ś₂ (before
 corr) प्ररुदिताः; K₂ अरुदिताः; K₅ पथिकृता, M₂-1
 प्ररुदु (for प्ररुदिता) K_o स्त्रिया

11 ^a) G₂ गात्रापितान् (for गात्रगतान्), T₂ (m/
 4n as in text) प्राणान् (for वाणान्) —^b) D₂
 बाहु (for बाहु), K₁ 3 बलापिता, 8 बलेरितान्
 (for बलापितान्) —^c) K₁ उद्धरन्त्यः, K₅ उद्धमत्यः
 K₁ 3 सुखाविष्टा (for [अ]सुखाविष्टा) K₅ उद्धमत्य
 सुखाविष्टा D₄ उद्धरन्त्यसुखीविष्टा (810) —^d) Ś₁ K₁
 D₂ मूर्च्छमानाः (S₂ 'ना'); K₂ मूर्च्छमानाः; D₅ मूर्च्छ-
 माणः; M₂ 'मान (for 'माना). K₄ पुर पुर (for
 पुन पुन)

12 ^b) K₅ परिश्रमान्; B₈ 'श्रयात्, Dn₂ T G₁ 3 5
 M 'कृमात् (for 'श्रमात्) G₂ ताम्यतीनां सथात्तै-
 —^c) M₁ 2 आ (M₂ अ) मल्लान (for प्र) Ś K_o-3 5
 मलिनाभानि, K₅ मलिनाः; B₄ मणिना, T₁ G₁ 8
 M₁-3 नलिनाः; G₂ नलिनाभाति, M₄ नालनाभानि
 (for नलिना) —^d) Dn₁ भान्ति (for भान्ति) K₅
 माधवः; B₁ 3 मारिषः; M₂ भारत (for माधव)

13 ^a) K₈ 5 द्रौणिना (for द्रोणेन) Dn₁ D₂ पश्य
 (for दूरा) T द्रोणेनाभिहता सख्ये; M₂ तदानेन

आसां सर्वानवधानामातपेन परिश्रमात् ।
 प्रम्लाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ॥ १२
 द्रोणेन निहताः दूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।
 द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे आतरः पञ्च कैकयाः ॥ १३
 तप्तकाञ्चनवर्माणस्ताम्रध्वजरथस्रजः ।
 भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ १४
 द्रोणेन द्रुपदं संख्ये पश्य माधव पातितम् ।

हता दूरा — T om 13^b —^b) K₈-5 रुचिराङ्गदा,
 Dn₂ G M रुचिरोक्षिता (for रुचिराङ्गदा) — After
 13^b, all MSS (except Ś K_o 4, T [after 13^a])
 in 8

63* दृष्टद्युम्नसुता सर्वे शिशवो हेममालिन ।
 रथान्यगार चापाणि शरशक्तिगदेन्धनम् ।
 द्रोणमासाद्य निर्दग्धा शलमा इव पावकम् ।
 तथैव निहता दूरा शेरते रुचिराङ्गदा ।

[(L 1) K₂ दृष्टद्युम्न — (L 2) K₁ 3 रथान्यगार,
 K₈ 5 M₄ 'न्यगार, M₂ रथग्यहार, M₈ रथन्यगार,
 K₁-3 B D₂ 8 M₂-4 चापाणि, Dn₁ चापाणि, Dn₂
 चापाणि, M₁ चापाणि (for चापाणि) D₁ 4 6 8 9 शर
 वृष्टि, M₂-4 असिशक्ति (for शरशक्ति) K₂ गद धन,
 Dn₁ गदेधन, D₂ गदोधन, M₂ गदे स्वन — (L
 3) K₈ 5 द्रौणिमासाद्य K₁ 3 निर्दग्धा — (L 4) M₂-4
 द्रोणेन (for तथैव) K₈ G₁ रुचिरोक्षिता, G₈ रुचिराङ्गदा
 (marg 'रा हता)]

—^c) K₁ 3 Dn₁ द्रोणाय (for द्रोणेन) G₂ 3 M निहता
 (for [अ]भिमुखा) G₁ संख्ये, M सखे (for सर्वे)
 —^d) K_o 8 5 Dn₂ कैकया; D₅ कैकया

14 ^a) K₈ चर्माणि, K₅ वर्माणि; T G₁ वर्णा
 भास, G₂ वर्णेन (for वर्माणस्) —^b) D₁ 8 4 6 8 9
 शालध्वज; G₂ ताम्रध्वज (for ताम्रध्वज), N₁ D₂
 'रथप्रजा' (for 'स्रज') Ś₁ K_o 4 ताम्रध्वस्ता (K₄ 'स्त'
 रज'स्रज, Ś₂ सप्तध्वस्ता इव स्रज, K₁ ताम्रध्वजरथ
 प्रजा, D₅ तालध्वजरथप्रजा, G₂ ताम्रध्वजरथेन च
 —^c) K₂ 3 भासयती; N₁ 'यन्ते (for 'यन्ति) B₂
 महाभासा; M₂ महीं भासान् —^d) K₈ 5 ज्वलन्तः;
 M₂ चलिता (for ज्वलिता) K₁ B₁ Dn₁ पावका; B₂
 पञ्चगा (for पावका)

15 ^a) B₄ निहता; M₂ द्रुपद (for द्रुपद) G₂
 सखे; M सखे (for सख्ये) —^c) T₁ G₁ महत् (for

महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् ॥ १५
पाञ्चालराज्ञो विपुलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरम् ।
आतपत्रं समाभाति शरदीव दिवाकरः ॥ १६
एतास्तु द्रुपदं वृद्धं स्तुषा भार्याश्च दुःखिताः ।
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ॥ १७
धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुंगवमङ्गनाः ।
द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हृतचेतसः ॥ १८
द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्दे मधुसूदन ।

महेष्वासो हतः शेते नद्या हृत इव द्रुमः ॥ १९
एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः ।
शेते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून्सहस्रशः ॥ २०
वितुघमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः ।
चेदिराजं हृषीकेश हतं सवलवान्धवम् ॥ २१
दाशार्हीपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्गे रुदन्येताश्चेदिराजवराङ्गनाः ॥ २२
अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्तं चारुकुण्डलम् ।

महा) Ks Ds महाद्विपमिवारण्ये, Ks महाद्विपमहा एष
—^d) Ks [ह]व समाहतः; Ks च समाहत, Bs सुसमा
हित, Dn1 महव हत (for महता हतम्)

16 ^a) Ks पांचाल, Ks पाचाळा, B1 s 4 Ds
पंचाल (for पाञ्चाल) K1 राज्ये, Ks राज्ञे, Ks
T1 राज्ञो (for राज्ञो) S1 Ko विपुले; Ks N1 B1 s
Dn D1-4 s s s T G1 s Ms 4 विमल, Ks विमलं,
M2 विबल (for विपुलं) —^b) Ks पुण्डरीकाभय
(hypermetrio) (for काक्ष) B1 s T1 G1 M पांडर
(for पाण्डुरम्) —^c) G2 s सहाभाति (for समा)
—^d) S2 K4 N1 B Dn1 D1-4 s s s M1 s 4 निशा
कर; Gs दिवाकर (for निशाकर)

17 ^a) Dn1 पूर्वा K1 s Ds s च (for तु) M1
द्रुपदा (for द्रुपदं) S Ko 4 विद्वन्; T1 विद्धि (for
वृद्ध) —^b) K1 च दुःखिता, N1 तु दुःखिता; B1 s
Dn1 D1-4 s s s सुदुःखिता —^c) K1 s 4 G1 दग्धा,
Ks द्रुग्धा; B1 दृष्टा (for दग्ध्वा) Dn1 Gs पांचाला,
Gs पांचाल (for पाञ्चाल्य) —^d) K1 राजधानमपसव्यत;
G1 राजानमपि सर्वत

18 ^a) K1 धृष्टकेतु, Gs धृष्टकेतुर S K Ds s M1
महात्मानं (for महेष्वास) —^b) K1 वेदि (for चेदि)
Ks s अमण (for अङ्गना) —^c) B1 हरते, M2 हर
तीर (for हरन्ति) Ko s-s B1 Dn1 Ds M2 हृतचेतस,
K1 s हृतचेतस, B4 हृति चेतस

19 ^a) D2 द्रोणास्त्रम् (for 'स्त्रम्) Ks s अभिह
त्येको; Ks 'हत्येष, Dn1 Ds हत्येव, G1 गम्येष,
G2 चार्येष; Gs (inf' l'm, also as in text) अ
संभिद्य; T1 Ms अभिहत्येष, M2 अभवत्येष Dn1
द्रोणास्त्रमिहतो ह्येष —^b) K1 s D2 s विमर्दी (for
विमर्दे) K2 s D1 s 4 मधुसूदन — After 19^{ab},
G2 1ns ,

64* एव मामिह पुत्रस्य पुत्र पितरमन्वगात् ।

—^a) Ds हत (for हत) —^d) Dn1 नद्यो, Ds
नद्या, M2 वज्र (for नद्या) S2 Ko-s s N1 B1 s
Dn1 Ds s M2 हत (for हत) Dn2 T G M1 s 4
वज्राहत Ks द्रुमा; M2 द्रुम Ks नद्याद्यत इव द्रुम,
Bs चातरुण इव द्रुम

20 ^a) Ks Gs चेदीपति, Ds वेदपति Ks शूरो
—^b) Ks धृष्टकेतुर (for धृष्ट) K1 महारथा —^c)
Gs M2-4 सखे; M1 सवे (for संख्ये) —^d) Ks
हता रिपु (for हत्वा शत्रून्)

21 ^a) Bs Dn1 D1 s s s s विच्छिद्यमान; Dn1
विधुन्वमानो; Ds वितुघमानैर; M1 विमर्द्यमानं; M2-4
विरय (for वितुघ) —^b) K1 प्रत्युपास्थित; Ks
'पस्थिता, Ks प्रत्युपसस्थिता (hypermetrio), B1
Gs s M1 पर्युपस्थिता, Ds प्रत्युपस्थित (for प्रत्युप
स्थिता) S2 त भार्या प्रत्युपस्थिता, M2 त भयास्त्रस्य
स्थिता (sio) —^c) Gs चेदीराज Ks हृषीकेश
—^d) S Ko s s om (hapl) 21^d-23^a —^e) K2 हत
(for हतं) D2 शयल, Gs च बल (for सवल).
K1 s 'बोधव', B1 Ms वाहनं (for बान्धवम्) N1
B1-s Dn1 D1 s s s s सुवेप (N1 B1 s Dn1 Ds 'केश)
चारुकुण्डल

22 S Ko s s om 22 (of v l 21) —^a) K1
दाशाहा, K2 N1 B1-s Dn1 D1-s s s T G1 s M1 s 4
दाशार्ह, M2 दाशार्हा (for दाशार्ही) G2 M2 पुत्रिज;
M1 पश्य त Ca d दाशार्हीपुत्रज (as in text) K1
Ds Ms वीर, Ds बालं; G1 कृष्ण (for वीर) Cv
as in text —^b) Ks शयन (for शयान) —^c) Gs om
(hapl.) 22^a-24^a —^d) K1 s आधावत्यो; Ks Dn1
T G1 M1 s 4 आशायोके, N1 अधीयोगे, Ds आधा
यतो; M2 *याके (for आरोप्याङ्गे) Ds रहत्येताश्

द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ २३
 पितरं नूतमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह ।
 नाजहात्पृष्ठतो वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २४
 एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
 दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २५
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
 हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २६
 काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।

(for रुदन्त्ये). —^a) B₁ D₁ चेदिराजं M₈ -वशा
 नुगा (for -वराङ्गना)

23 G₂ om 23 (of v l. 22) G₈ om 23^{ab}
 S Ko 4 s om 23^a (of v l. 21). —^a) D₅ चक्रु
 (for पुत्र) K₁ हृषीकेश —^b) K₁ सुवक्त्र, N₁
 B₃ 4 D₂ D₁ s 4 s s s T G₁ M₂ सुकेश, B₁ 2
 सुनलं; D₂ सुवक्त्र, M₁ s 4 सुकेतु (for सुवक्त्र)
 —^a) K₂ D₂ निकृत्त, K₈ s विश्रुत (for निकृत्त)
 K₈ s S (except T₂, G₂ om) बहुभिः, D₂ बहुध
 (for बहुधा) K₂ D₂ रणे (for शरैः)

24 G₂ om. 24^{ab} (of v l. 22) —^a) K₈ s
 विचरं; B₁ 2 पतितं (for पितर) D₂ शूरम् (for
 नूनम्) —^b) D₅ युध्यमानै M₂ शितै शरै (for परै
 सह) —^c) Ko न जहात्, K₈ D₂ नाजहात् N₁ B
 D₁ D₁ 4 s s s T₁ G₈ पितरं; T₂ G₁ M पतित (for
 पृष्ठतो). K₁ 2 धीमान् (for वीरम्) —^d) K₂
 नाद्यापि; D₅ तयापि (for अद्यापि)

25 ^a) G₂ मामिह (for ममापि) K₈ s गोविंद
 (for पुत्रस्य) —^b) K₈ पौत्र (for पुत्र) K₁ 2 D₅
 अन्वयात्, K₄ अग्रवीत्; B₄ अन्वियात् (for अन्वगात्)
 D₁ D₈ पितर पुत्रमन्वगात् (D₈ 'यन्' —^c) S₁
 Ko 4 M₂ 4 महाबाहु, B₁ 2 'मागः' B₄ 'वीर (for
 'बाहो) —^d) K₁ लक्ष्मः; M₂ 4 लक्षण (for लक्ष्मण)
 K₂ परवीरहा, G₈ परवीरह K₈ ममापि दयित सुत

26 ^a) K₄ विंदानुविंदानावन्तौ; K₅ 'वावलो, D₂
 'विंदुवावत्यौ, D₅ 'विंदाचारवत्यौ, G₈ 'वंधावा' —^b)
 K₈ पातितौ K₂ माधव, B₈ D₁ 2 4 s s s केशव
 (for माधव) —^c) B₈ हेमन्ते; D₂ G₂ s M धने
 सु, T G₁ वनेषु (for हिमान्ते) S Ko 4 गलितौ
 (for पुष्पितौ) S₁ Ko 4 D₅ T₂ G₈ M₂ 4 शालौ,
 K₁ शालौ; K₈ शालौ; M₂ बालौ (for शालौ)

ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २७
 अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह ।
 ये मुक्ता द्रोणमीध्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ २८
 दुर्योधनाद्रोणसुतात्सैन्धवाच्च महारथात् ।
 सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ।
 ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ॥ २९
 त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम् ।
 नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन ।

—^a) D₁ T₂ मारुता (for मरुता) Ko 4 मारुता
 पुष्पिताविव, K₈ मारुतोऽङ्गिताविव, K₅ मारुताङ्गलिता
 इव, D₂ मारुताधूर्णिताविव, D₅ मनुजातविनाविव (S₁₀),
 M मारुतागलितावि (M₂ 'ता इ' व)

27 ^a) D₁ 4 s s s वर्माणौ, D₂ -चर्मणौ; D₅
 -चर्मणां (for -वर्मणौ) —^b) N₁ रथे; B₈ D₁ 4 s
 s s रणे (for बाण) K₂ -वह्म, K₄ -खह्ना (for
 -वह्म) —^c) K₂ ऋषभः; G₁ वृषभ (for ऋषभ)
 K₁ रूपाक्षो (for रूपाक्षौ) —^d) Ko शयान, K₁
 lacuna (for शयानौ) K₁ विमलस्रजौ; B₂ विपुलस्रजौ
 K₈ s शुभवस्त्रौ वरस्रजौ

28 ^b) M₂ सर्वान्प- (for सर्व एव) —^c) S₁ ये
 मुक्ता, K₈ ये मुक्ता; M₂ विमुक्ता (for ये मुक्ता)
 K₁ 2 शस्त्रास्यात् (for -भीष्माभ्यां) —^d) S₂ ये
 कर्तनात्

29 ^a) K₁ 2 D₂ 4 दुर्योधनाद्रोण K₂ सुतान्, K₄
 पुत्रात्; M₂ पुत्रान् (for सुतात्) —^b) K₁ 2 N₁
 D₂ D₁ 2 s s जयद्रथात् (for महारथात्) —^c)
 K₁ 2 D₅ G₁ s M₂ 4 सोमदत्ते (for 'दत्ताद्' K₂
 विकर्णाश्च; M₂ हि कर्णाश्च (for विकर्णाश्च) —^d)
 S₁ Ko 4 वीराह्वा; S₂ कृपाच्च, S₂ (sup l. n) वीराह्वा;
 M₂ शूराश्च (for शूराश्च) T₁ कृतवर्मन्, M₂ 'वर्मणा
 (for 'वर्मण') —^e) K₈ s तु सुवेगेन (for शस्त्र
 वेगेन) —^f) D₅ देवानमितवर्मना

30 S Ko 4 om (hapl) 30 —^a) K₂ इतरे;
 K₈ तमेव (for त इमे) K₂ सहिता (for निहता)
 K₈ s N₁ B D₁ D₁ s s s T G₁ M सर्वे, G₈ सखे
 (for सख्ये) —^b) K₈ नाभि (for नाति) N₁
 -क्रमो (for भारो) D₅ T₁ G₂ s देवस्य; D₈ देव
 —^c) Ca d cite ध्रुव (as in text) K₁ कश्चना; K₂
 कश्चन, K₈ s कस्य च (for कश्चन) —^d) K₁ s T

यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३०
तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्त्रिनः ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ३१
शंतनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
तदैवोक्तास्मि मा स्नेहं कुरुष्व्वात्मसुतेष्विति ॥ ३२
तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककर्षिता ।

दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३४
ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोरुपरिप्लुता ।
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३५
गान्धार्युवाच ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च दुग्धाः कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३६
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ३७
इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरुणा मधुसूदन ।

यत्र मे; Ks Dns Gs s M यत्रमे; Gs यत्कृते (for यदिमे) K1 इत्वा (for निहता) —') Ds om क्षत्रिये Dns s क्षत्रिया क्षत्रियै सह —After 30, Dns s ins

65* शूराश्च कृतविद्याश्च मम पुत्रा मनस्विन

[Ms तरस्त्रिना, Ms तरस्त्रिन (for मन)]

31 *) Dn1 स इमे; Dns तदेते; Ds तत्रैव; T1 Ms तदेव; Gs तथैव (for तदैव) Ms निहतां Gs कृष्णा (for कृष्ण) —') S1 Ko N1 Ms पुत्रास्त्रि-स्त्रिन, K1 पुत्रास्त्रिस्त्रिन (submetric), Ks s पुत्रा ह्यप्येतस; B1 s T1 पुत्रामनस्विन —') K4 Ms यदेव (for यदैव) S1 Ko [अ]क्षत; K4 T2 कृत (for [अ]कृत) Ks वामस्तम्; Dn1 Ds पापस्तम्; Ds काम्यस्तम्; Gs कामस्तवाम् (for कामस्तवम्) —') T G1 s M उ (Ms अ)पल्लाव्य Gs उपल्लाव्यगतं पुन

32 *) Ks N1 B Dn1 D1-4 s s शां (Ks श्री)तनोश्च (for शत) Dn1 पौत्रेण (for पुत्रेण) —') Ds विदुरेण च भीमता —') K1 तदेव; Ks s तदैव, T1 तथैव (for तदैव) Dn1 सा (for [अ]स्मि) Gs तानाह; Gs मा मोहं (for मा स्नेह) —') Gs s समेति (for सुतेष्विति) Ks कुरुष्व्वात्मजेष्वित्; Ds corrupt

33 S1 damaged —') Dns transp तयोर् and न G1 वचन, Ca d दर्शनं (as in text) Ss Ko-4 Dn1 Ds s s तयोर्नि (Dn1 'क्षि)दर्शनं नैतत्; Ks ह्य निर्दर्शनं नैतत्, B1 s s तयोर्नु (B1 नै) वचन ताव —') Ko अचिरेण च; Ms अचिरेणैव B1-s D1-4 s s M पुत्रा मे (by transp), Ds पुत्रेण —') K1 Ds भस्मीभूता (for भस्मी). K1 s जनार्दना; Ks जनार्दन.

34 Ks s D1 s s T Gs M om the ref —') Dn1 Ds सापतद् (for न्यपतद्) Ks इत्युक्ता निपतद्भूमौ. —') S1 Ko s Ds शोककर्षिता; N1 B Dn1 D1 s s s 'मूर्छिता, M1 (sup lin) 'विद्वला (also 'कर्षिता as in text) Ds om (hapl) from कर्षिता up to पुत्रशोक (in 35*) —') Bs दुःखावहत; Ds दुःखा पहत (for दुःखोप). — S1 Ko s om 34-35.

35 S1 Ko s om 35*, Ds om up to पुत्रशोक (of. v. 1 34). —') B1 क्रोध; Ms शोक (for कोप). —') S1 कुल (for पुत्र) —') Dn1 T2 Gs जगाव (for जगाम) Ks s शौरिद; Ca शौरि; Cd शौरि (as in text) K1 s Dn1 रोपेण; Ms रोपेण (as in text) Ca d दोषेण (as in text) —') S1 Ko s देवी सा (for गान्धारी) Ks विगतन्द्रिया.

36 T G om the ref —') Ks धार्तराष्ट्रस्य; Ds 'राष्ट्राश्च; Gs Ms 'राष्ट्रश्च —') Ss Ks s Dns T1 G कुदा; K1 s N1 B Dn1 D1-4 s s T2 Ms s दुग्धा; Ks दुग्धा, Ms दुग्धा (for दुग्धा) —') G1 उपेक्षिता (for 'क्षिता) K1 विनश्यत्सि, Ks विनश्यत्सि; N1 व्यनश्यत्स, Ms विनश्यति (for 'श्यन्तस्) —') Ds तस्माज्, Gs काले (for कस्माज्) Ks Ds जनार्दन

37 *) Ks शक्येन; T1 Gs शक्येन (for शक्तेन). Ds बहुभृत्यत्, Cd 'भृत्येन, Ca 'भृत्येन (as in text) —') Ks T1 विपुले, Gs बहुले, Gs बहुले (for विपुले) Dns तु महा (for तिष्ठता) S1 Ko s रणे (for बले). —') T1 G1 समत्वेन; T2 समर्थत्वे, Gs समत्वेन (for समर्थेन) —') Gs श्रुत्वा (for श्रुत). K1 हा; Ks s Bs Dns T1 G1 s हि (for ह).

द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ २३
 पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह ।
 नाजहात्पृष्ठतो वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २४
 एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
 दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २५
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
 हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २६
 काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।

(for रुदन्त्ये°) —^d) B₁ D₁ चेदिराजं M₈ चशा
 नुगा (for चराङ्गना)

23 G₂ om 23 (of v 1 22) G₈ om 23^{ab}
 S Ko 4 s om 23^a (of v 1 21). —^a) D₅ चकु
 (for पुत्र). K₁ हृषीकेशं —^b) K₁ सुवक्त्र, N₁
 B₈ 4 Dn₂ D₁ s 4 s s s T G₁ M₂ सुकेशं, B₁ 2
 सुनस; D₂ सुवक्त्र; M₁ s 4 सुकेतु (for सुवक्त्र)
 —^d) K₂ D₂ निकृत्त, K₈ s विश्रुत (for निकृत्तं)
 K₈ s s (except T₂, G₂ om) बहुभि; D₂ बहुध
 (for बहुधा) K₂ Dn₂ रणे (for शरै)

24 G₂ om 24^{ab} (of v 1 22) —^a) K₈ s
 विचर, B₁ 2 पतितं (for पितर) Dn₂ शूरम् (for
 नूनम्) —^b) D₅ युध्यमानै M₂ शितै शरै (for परै
 सह) —^c) Ko न जहात्, K₈ Dn₂ नाजहात् N₁ B
 Dn D₁ 4 s s s T₁ G₈ पितरं, T₂ G₁ M पतितं (for
 पृष्ठतो) K₁ 2 धीमान् (for वीरम्) —^d) K₂
 नाद्यापि, D₅ दयापि (for अद्यापि)

25 ^a) G₂ मामिह (for ममापि) K₈ s गोविंद
 (for पुत्रस्य) —^b) K₈ पौत्र (for पुत्र) K₁ 2 D₅
 अन्वयात्, K₄ अन्नवीत्; B₄ अन्वियात् (for अन्वगात्)
 Dn₁ D₈ पितर पुत्रमन्वगात् (D₈ यन्) —^c) S₁
 Ko 4 M₂ 4 महाबाहु, B₁ 2 भाग; B₄ वीरं (for
 बाहो) —^d) K₁ लक्ष्म*, M₂ 4 लक्षण (for लक्ष्मण)
 K₂ परवीरहा, G₈ परवीरह K₈ ममापि दयित सुत

26 ^a) K₄ विंदानुविंदानावतौ; K₅ वावलो, D₂
 विंदुवावंत्यौ, D₅ विंदाचावंत्यौ, G₈ वयावा, —^b)
 K₅ पातितौ K₂ माधव, B₈ D₁ 2 s s s केशव
 (for माधव) —^c) B₈ हेमांते, Dn₂ G₂ s M वने
 सु, T G₁ वनेषु (for हिमान्ते) S Ko 4 गलितौ
 (for पुष्पितौ) S₁ Ko 4 D₈ T₂ G₈ M₂ 4 शालौ,
 K₁ शालौ; K₈ शालौ; M₂ बालौ (for शालौ)

ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २७
 अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह ।
 ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ २८
 दुर्योधनाद्रोणसुतात्सैन्धवाच्च महारथात् ।
 सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ।
 ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ॥ २९
 त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम् ।
 नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कथन ।

—^d) Dn₁ T₂ मारुता (for मरुता) Ko 4 मारुता
 पुष्पिताविव, K₈ मारुतोद्गलिताविव; K₅ मारुताद्गलिता
 इव, Dn₂ मारुताधूर्णिताविव, D₅ मनुजातविनाविव (S₁₀),
 M मारुतागलितावि (M₂ ता इ) व

27 ^a) D₁ 4 s s s वर्माणौ, D₈ चर्माणौ; D₅
 चर्माणां (for चर्माणौ) —^b) N₁ रये, B₈ D₁ 4 s
 s s रणे (for बाण) K₂ चङ्ग; K₄ खङ्गा (for
 खङ्ग) —^c) K₂ ऋषभ; G₁ वृषभ (for ऋषभ)
 K₁ रूपाक्षो (for रूपाक्षौ) —^d) Ko शयान; K₁
 laouna (for शयानौ) K₁ विमलस्रजौ, B₂ विपुलस्रजौ
 K₈ s शुभवस्त्रौ वरस्रजौ

28 ^b) M₂ सर्वानूप (for सर्व एव) —^c) S₁ ये
 मुक्ता, K₈ ये मुक्ता; M₂ विमुक्ता (for ये मुक्ता).
 K₁ 2 शस्त्रास्यात् (for भीष्माभ्यां) —^d) S₂ वे
 कर्तनात्

29 ^a) K₁ 3 D₂ 5 दुर्योधनाद्रोण K₂ सुतान्; K₄
 पुत्रात्; M₂ पुत्रान् (for सुतात्). —^b) K₁ 2 N₁
 Dn₂ D₁ 2 s s जयद्रथात् (for महारथात्) —^c)
 K₁ 2 D₅ G₁ s M₂ 4 सोमदत्तेर (for दत्तात्) K₂
 विकर्णाश्च; M₂ हि कर्णाश्च (for विकर्णाश्च) —^d)
 S₁ Ko 4 वीराह्वा, S₂ कृपाश्च, S₂ (sup l in) वीराश्च,
 M₂ शूराश्च (for शूराश्च) T₁ कृतवर्मत्, M₂ वर्मणा
 (for वर्मण) —^e) K₈ s तु सुवेगेन (for शस्त्र
 वेगेन) —^f) D₅ देवानमितवर्मना

30 S Ko 4 om (hapl) 30 —^a) K₂ इतरे,
 K₈ तमेव (for त इमे) K₈ सहिता (for निहता)
 K₈ s N₁ B Dn D₁ s s s s T G₁ M सर्वे, G₈ सखे
 (for सख्ये) —^c) K₈ नाभि (for नाभि) N₁
 क्रमो (for भारो) D₅ T₁ G₂ s देवस्य; D₈ दैव
 —^d) Ca d oite ध्रुव (as in text) K₁ कश्चना; K₂
 कश्चन, K₈ s कस्य च (for कश्चन) —^e) K₁ 2 T

यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३०
तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्त्रिनः ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ३१
शंतनोश्चैव पुत्रेण ग्राह्येन विदुरेण च ।
तदैवोक्तासि मा खेहं कुरुष्व्वात्मसुतेष्विति ॥ ३२
तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककर्षिता ।

दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३४
ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।
जगाम शौरि दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३५
गान्धार्युवाच ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च दुग्धाः कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३६
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ३७
इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन ।

यत्र मे; Ks Dn2 G1 s M यत्रमे, G2 यत्कृते (for यदिमे) K1 हुता (for निहता) —') Ds om क्षत्रियै Dn2 s क्षत्रिया क्षत्रियै सह —After 30, Dn2 s ins

65* शूराश्च कृतविधाश्च मम पुत्रा मनस्विन

[M2 तरस्त्रिना, M2 तरस्त्रिन (for मन')]

31 *) Dn1 स इमे; Dn2 सदेवे; D3 सत्रैव; T1 M2 सदेव; G2 सत्रैव (for सदैव) M2 निहता G2 कृष्णा (for कृष्ण) —') S1 Ko N1 M2 पुत्रास्तपस्त्रिनः, K1 पुत्रास्तस्त्रिन (submetrio), Ks s पुत्रा हपचेतसः, B1 s T1 पुत्रामनस्विन —') K4 M2 यदैव (for यदैव) S1 Ko [अ]क्षत; K4 T2 कृत (for [अ]कृत) K2 यामस्तम्, Dn1 D2 पापस्त्वम्; D2 कामस्त्वम्; G2 कामस्त्वाम् (for कामस्त्वम्) —') T G s M उ(M2 अ)पप्लव्य G2 उपप्लव्यगता पुन

32 *) Ks N1 B Dn1 D1-4 s s शां (K2 आ)तनोश्च (for शंत') Dn1 पौत्रेण (for पुत्रेण) —') D2 विदुरेण च धीमता —') K1 सदैव, Ks s सदैव, T1 सत्रैव (for सदैव) Dn1 सा (for [अ]सि) G2 तानाह; G2 मा मोह (for मा स्नेह) —') G2 s समेभ्यति (for सुतेभ्यति) Ks कुरुष्व्वात्मजेष्वित्, Ds corrupt

33 S1 damaged —') Dn2 transp तयोर् and न G1 वचनं, Ca d दर्शनं (as in text) S2 Ko-4 Dn1 D2 s s तयोर्नि (Dn1 क्षि)दर्शनं नैवन्; Ks लक्ष निर्दर्शनेनैव; B1 s s तयोर्नु (B1 'नै') वचनं तात —') Ko अचिरेण च; M2 अचिरेणैव B1-s D1-4 s s M पुत्रा मे (by transp), Ds पुत्रेण —') K1 D2 भस्मीभूता (for भस्मी). K1 s जनार्दवा; K2 जनार्दन

34 Ks s D1 s s T Gs M om the ref —') Dn1 Ds सापसद् (for न्यपतद्) K2 इत्युक्ता निपतद्भूमौ —') S1 Ko s Ds शोककर्षिता, N1 B Dn1 D1 s s s s 'मूर्छिता, M1 (sup lin) 'विह्वला (also 'कक्षिता as in text) Ds om (hapl.) from कर्षिता up to पुत्रशोक (in 35') —') B2 दुःखावहत; D2 दुःखा पहत (for दुःखोप') —') S1 Ko s om 34-35.

35 S1 Ko s om. 35-36, Ds om up to पुत्रशोक (of. v.1 34). —') B1 क्रोध; M2 शोक (for कोप). —') S1 दुःख (for पुत्र). —') Dn1 T2 G2 जगाद् (for जगाम) Ks s शौरि; Ca शौरि; Cd शौरि (as in text) K1 s Dn1 रोपेण; M2 मेपेण (sic), Ca d दोषेण (as in text) —') S1 Ko s देवी सा (for गान्धारी) K4 विगर्षेन्द्रिया.

36 T G om the ref —') Ks धार्तराष्ट्रस्य; Ds 'राष्ट्राश्च; Gs M2 'राष्ट्रश्च —') S2 Ks s Dn2 T1 G कुन्दा; K1 s N1 B Dn1 D1-4 s s T2 M1 s दुग्धा; K4 दुग्धा, M2 दुग्धा (for दुग्धा) —') G1 उपेक्ष्यता (for 'क्षिता) K1 विनश्यत्सि, Ks विनश्यत्सि; N1 व्यनश्यत्स, M2 विनश्यति (for 'श्यन्तस्) —') Ds तस्माज्, Gs काले (for कस्माज्) K2 D2 जनावन

37 *) Ks शक्तेन; T1 Gs शक्तेन (for शक्तेन). Ds बहुभृत्यत; Cd 'बुध्येन, Ca 'भृत्येन (as in text) —') Ks T1 विपुले; G2 बहुले, G3 बहुले (for विपुले) Dn2 तु महा (for तिष्ठता). S1 Ko s रणे (for धले). —') T1 G1 समर्थेन; T2 समर्थे; G1 समर्थेन (for समर्थेन) —') G2 श्रुत्वा (for श्रुत), K1 हा; Ks s B2 Dn2 T1 G1 s हि (for ह).

यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ॥ ३८
 पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपाजितम् ।
 तेन त्वां दुरवापात्मञ्शप्स्ये चक्रगदाधर ॥ ३९
 यस्मात्परस्परं मन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
 उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यसि ॥ ४०
 त्वमप्युपस्थिते वर्षे पद्त्रिंशे मधुसूदन ।
 हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ।

कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ४१
 तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः ।
 स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥ ४२
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं वासुदेवो महामनाः ।
 उवाच देवीं गान्धारीमीपदभ्युत्सयन्निव ॥ ४३
 संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।

38 ^a) K₂ ४ इच्छते (K₂ 'तो)पक्षितो; K₈ T₂ M₁
 इच्छ (M₁ 'च्छि)तोपेक्षिता (T₂ 'क्षतो), K₅ इच्छता
 पक्षिता; Dn₂ D₁ ४-३ ३ ॥ ईक्ष (D₁ 'क्षु)तोपेक्षितो K₈ ५
 G₁ नाशं, Dn₁ D₅ नाशा; G₂ नाशे (for नाश) —
 T₁ om (hapl) 38^a-39^a —^a) T₂ G₁ यस्त्वयाह
 (for यस्मात्त्वया) K₁ महाव्यालो, K₄ 'बाहो (for
 'बाहो) —^a) Ś₁ Ko ४ तस्मात्फलम् (by transp)

39 T₁ om. 39 (of v 1 38) In Ś₂ the portion
 from 11. 25 39^a up to तत् पि in 11 27 2^a is lost
 on a missing folio —^a) K₈ ५ राजंस् (for यन्मे)
 —^a) Ś₁ T₂ G₁ M₄ त्वा; K₄ त्व (for त्वां) Ko
 दुरवापेन; K₁ २ D₂ ३ तु (K₂ च; D₂ तु)दुराचारं;
 K₄ दुरवाप्यात्मन्; Dn₁ corrupt, G₂ धूतपापात्मा,
 M₂ ३ दुष्टपापात्मन्; M₄ दुष्टभावात्मन् (for दुरवापा
 'त्मन्). —^a) B₄ G₁ शपे; D₅ पश्ये (for शप्स्ये)
 K₂ ५ चक्रगदाधर

40 Ś₂ missing (of v 1 39) —^a) K₄ परपरे,
 D₅ परतर (for परस्परं) —^b) K₁ २ जातय (for
 ज्ञातय) —^a) K₂ ज्ञातान् (for ज्ञातीन्) K₁ तस्मा
 ज्ञातीन्वधिष्यति (corrupt)

41 Ś₂ missing (of v 1 39) T₁ om 41^a
 —^a) D₅ M₂ तम् (for त्वम्) Dn₁ तमस्यपस्थिते
 वर्षे (sic) —^b) K₂ ३ मधुसूदन —^a) K₂ हतज्ञाति,
 K₄ हतज्याहि; B₈ मृतज्ञातिर् (for हत) K₁ हता
 मात्ये —^a) M₂ हरिपुत्रो (for हत) D₅ वनेचर
 — After 41^a, K₁-8 Dn D₂ ३ ३ S ins

66* अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।

[K₂ अविज्ञाते, Dn₂ 8 अभिज्ञातो (for अवि) Dn₂
 [अ]नभिलक्षिते, G₁ 'रक्षित, G₈ [अ]नुपलक्षित]
 —^a) Ca d ote कुत्सितेन (as in text) K₅ [उ]प
 धारेण, Dn₂ D₁ ४ ३ ३ T₂ M₂ [अ]भ्युपायेन —^a)
 K₄ M₂ समवामुहि; D₅ च समवाप्स्यसि; M₂ समवा
 प्स्यति (also as in text).

42 Ś₂ missing (of v 1 39) —^a) Ś₁ Ko ४
 तत्राप्यहो, G₈ तमाप्येव (for तवाप्येव) K₂ हतस्येता
 (for हतसुता) —^b) D₁ निहतां (for निहत) —^a)
 D₈ ४ ३ परितपिष्यति —^a) B₁ ३ D₁ ३ ३ ३ यथैव;
 8 यथेमा (for यथैता) T₁ भारतस्त्रिय

43 Ś₂ missing (of v 1 39) S (except M₁ ४)
 om the ref —^a) D₅ घोरो (for घोर) B₁ ३ N₁
 Dn₁ D₁ ३ ४ ३ ३ पृच्छत्वा तु वचनं —^b) Ko महा
 मन; K₁ 'मना; D₅ 'मन (for 'मना) —^a)
 Ś₁ Ko ४ देवो, K₅ देवी (for देवी) —^a) T G₂ ३
 हृदम् (for हृपद्) Ś₁ K₄ हृषत्कुव्यन्सयन्, K₈ ३ हृदं
 निर्भर्त्सयन्, G₁ हृदमस्युत्सयन्; Ca d हृपदभ्युत्सयन्
 (as in text)

44 Ś₂ missing (of v 1 39) Before 44, M₂-1
 ins वासुदेव K₁ २ B₂ D₂ ३ transp 44^a and 44^a
 Dn₁ reads 44^a twice D₈ repeats 44^a after 67*
 —^a) Dn₁ D₈ (first time) वृष्णिवीरस्य, G₈ 'वशस्य
 (for 'चक्रस्य) G₂ संहर्त्री वृष्णिवान्यस्य —^b) K₂ ३
 नान्यो मे; D₈ (second time) नान्योत्र, T मदन्यो;
 G₈ नान्योस्माद् (for नान्यो मद) G₁ [s]नघे (for
 शुभे). B Dn₁ D₁ ३ (first time) ४ ३ ३ मद (Dn₁
 'दा)न्यो नेह विद्यते, G₂ corrupt — D₈ om 44^a
 —^a) K₈ ३ ते मतम्, D₁ ३ ३ ३ [s]हमेवम् (for 'तद्)
 —^a) K₈ ३ ते मतम्, D₁ ३ ३ ३ [s]हमेवम् (for 'तद्)
 D₅ दग्धा वदसि गांधारी —^a) Ko ४ दीर्ण; S चीर्ण;
 Ca d चीर्ण (as in text) K₈ तथैव; K₅ तथैव (for
 चरसि) Ca शोभने; Cd (also Ca) सुवते (for क्षत्रिये)
 Cv as in text — K₁ २ Dn₁ D₂ ३ ins after 44
 D₈ after 46 (followed by the repetition of 44^a):

67* देवादेव विनश्यन्ति वृष्णयो नाग्र सहायः ।

[D₂ विनश्यन्ति K₁ देवादेव विनश्यति, K₂ देवादेव
 विनश्यति, Dn₁ देवां देव विनश्यति, D₈ देवादेव विन
 श्यति Dn₁ D₅ वृष्णयो (for वृष्णयो)]

जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ॥ ४४
 अवध्यास्ते नैरन्यैरपि वा देवदानवैः ।
 परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ४५

इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्तत्तेतसः ।
 बभूवुर्भृशसंविशा निराशाश्चापि जीविते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ समाप्त स्त्रीपर्व ॥

२६

वासुदेव उवाच ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कथाः ।
 तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ॥ १
 या त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।

दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २
 निष्ठुरं वैरपरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।
 कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ३
 मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।

45 Śs missing (of v l 39) —^a) Ks नरे सर्वे (sic) (for नैरन्यैर्) —^b) Ks अपि ना; N1 रक्षिता, M2 अन्यैर्वा (for अपि वा) T2 मानवै (for दानवै) Ks अपि देवगणैस्तथा, B2 अपि देवै सवासवै, D2 अपि वा दानवै सह —^c) Ś1 Ko 4 परस्पराश्च (Ś1 'श्च' ते नाशम् —^d) N1 B2-4 Dn1 D1-4 ० ० ० यतः; B1 M2 मत्तः; D2 एत, M1 हत (for अत) G2 साधवा (for यादवा)

46 Śs missing (of v l 39) Before 46, Dn1 G1 8 ins वैशपायन उवाच —^b) Dn2 8 (except M2 4) ब्रह्ममानसा (for 'चेतस) —^c) Ś1 Ko 4 मृशसवसा, Ks Dn2 'मुद्दिष्टा; Ks corrupt (for सविष्टा) —^d) Dn2 T2 G तेषि (for चापि) Ks आशक्तश्चापि जीविते (sic) — After 46, Ds ins 67* followed by the repetition of 44^{ab}

Colophon missing in Śs K1 D2 s om. — Sub parvan Ko 2-5 N1 B Dn D1 8 4 6 8 0 8 स्त्री K2 also स्त्रीविलापपर्व — Adhy name K2 Dn1 गांधारीशाप; G2 गांधार्या कृष्णस्य शाप; M1 वासु देवशाप, M2-4 गांधारीप्रलापे वासुदेवशाप (also गांधारीप्रलाप [M2 'प']) — Adhy no (figures, words or both) K2 26, N1 Ds 17, Ds 16, T G1 8 M 25 (as in text), G2 24

26

 This adhy is missing in Śs (of v l 11 26 39)

1 Ś1 Ko 1 N1 B1 2 4 Dn1 D1-8 8 0 G1 2 भगवान्; K2 G2 श्रीकृष्ण (for वासुदेव) —^a) K2 2 T1 G1 M2 गांधारी —^b) K4 मना (for मन). —^c) K1 D2 तथैव (for तवैव) K1 च, T G1 8 [अ]पि (for हि) —^d) N1 B1-8 D1 2 4 0 0 0 बहवो; M2 कौरवा (for कुरवो)

2 ^a) Ca d orte यत् B Dn1 D1-2 6 8 0 यत्त्व; D2 स्व तु (for या त्व) Ks पुत्र- (for पुत्र) —^b) K2 8 तर्पुम्; Dn2 M1 2 4 हर्षुम्; T हृष्टम्, G1 हर्ष्याम्; G2 8 हम्, M2 हर्ष्यम् (for हर्षुम्) Dn2 चाल्यत् T G1 कारिण (for 'मानिनम्) Ś1 Ko 4 दुर्मेति शूरमानिनं —^d) D2 दुःखिते (for दुष्कृतं). M1 मन्यते

3 ^a) T G1 दुष्कृत, Ca d निष्ठुर (as in text) K2 8 N1 Ds 8 0 8 चैव (for वैर) Ś1 K (except K4) B Dn D1 2 4-6 8 0 T G2 पुरुष (for परुष) —^c) K2 कथमारमकृतां दोषे —^d) Ś1 हृदेर्हसि; K4 हृद्गर्हसि Ds om च्छसि Ko मय्यादातुमिद्गर्हसि, G1 मय्यारोपयसेषुना

4 ^a) Ds मृते; G1 भूतं (for मृत) —^b) Dn2 यातीतम् G1 अनुशोचते K2 8 यो जातमनुशोचते —^c) Ś1 लपते (for लभते) —^d) T1 अनर्थ (for अनर्थो) K1 प्रतिपद्यते (hypermetric), K2 प्रपद्यते (for प्रपद्यते) K2 द्वावनर्थाय पश्यते; G2 अनर्थ प्रतिपद्यते

दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ४

तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं

गौर्वोढारं धावितारं तुरंगी ।

शूद्रा दासं पशुपालं तु वैश्या

वधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम् ।

तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ॥ ६

धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः ।

पर्यपृच्छत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७

जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।

हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।

कोट्यः पष्टिश्च पञ्चैव येऽस्मिन्नाजमृधे हताः ॥ ९

अलक्ष्याणां तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।

दश चान्यानि राजेन्द्र शतं पष्टिश्च पञ्च च ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच ।

युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तमाः ।

आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११

5 °) K₂ D₂ तपोर्थीय, D₅ तपोर्थ्य (sic), G₁ तपो दिव्य, G₂ ३ तपोर्थिनं, M₁ तपस्विय, C₂ तपो र्थिज, Cd तपोस्वीयं Ś₁ Ko 4 गर्भमाधाद्, K₈ ३ गर्भ मिच्छेद्, N₁ सुत गर्भं, Dn₁ G₂ धत्ते गर्भं; M₂ धत्ति गर्भं (sic), M₈ 4 धत्ति गर्भं, C₂ धातुगर्भं, Cd as in text — °) K₁ गोर्वोढार, B₁ गौर्वोचार, Dn₁ गौर्वागर (for गौर्वोढार) Ko धावमान (for धावितार) T₁ तुरग, G₂ कुरगी (for तुरगी) — °) K₈ ३ शूद्री; T₁ शूद्रो (for शूद्रा) Ś₁ Ko-३ 4 D₂ दास्यं (for दास) Ś₁ Ko ३-५ D₂ पाशुपाल्य; K₁ D₈ M₁ पाशुपाल; M₂ ३ पशुपाल्य (for पशुपाल) Ko-३ N₁ B₂-4 Dn₁ D₁-३ ३ ३ M₁ च, K₈ तु (for तु) K₁ वैश्य, K₈ वैशी; M₂ वर्गात् (for वैश्या) — °) Ś₁ Ko-३ 4 ५ युद्धार्थीयं, K₈ युद्धार्थीय; G₁ वधार्थीय; G₂ ३ वधार्थीनीयं (for वधार्थीय) K₁ ३ D₂ ५ M₁ क्षत्रिया (for त्वद्विधा) D₅ राजपुत्रं

6 M₂ 4 om the ref — °) K₈ त, D₉ एतच् (hypermetric) G₂ ३ राजपुत्रस्य, M₁ laonna (for वासुदेवस्य) — °) D₅ पुनरुक्त (for 'रुक्त). — °) K₈ ३ transp तूष्णीं and बभूव M₁ om गान्धारी — °) K₄ B₂-4 M₂ चेतना (for 'लोचना) Dn₁ D₈ पुत्रशोकपरिभुता

7 °) Ś₁ Ko ३ 4 धृतराष्ट्रश्च, K₈ 'राष्ट्रस्य (for 'राष्ट्र-स्तु) K₁ राजर्षेर्, K₈ Dn₁ राजर्षि (for राजर्षिर्) — °) Ś₁ Ko 4 विगृह्य (for निगृह्य) Ko बुद्धिज (for [अ]बु) G₂ निगृह्यावस्थितं मन — °) Ś₁ K N₁ D₂ धर्मज्ञो (for धर्मात्मा).

8 °) K₈ जीवतां Ś₁ Ko.३ 4 परिमाणज्ञः G₂

'गज्ञा (for 'गज्ञ') — °) Ś₁ K₁-३ B₈ 4 Dn D₁ ३ 4 ३ ३ T₁ सैन्यानामपि, K₄ 'मिह, M₁ योधानामसि; M₂-4 यौधानामपि (for सैन्यानामसि) K₂ D₂ पाण्डव; K₈ पाण्डव; B₈ भारत (for पाण्डव). — °) M₄ गतानां (for हतावा) Dn₁ D₈ अपि (for यदि) — °) M₄ परिणाम (for 'माण) Dn₂ T₂ G M ब्रवीहि; T₁ ब्रवीषि (for वदस्व)

9 °) B₁ शतं शतानामयुत, Dn₂ S दशायुतसहस्राणि — °) K₁ ३ सहस्राणां, M₂ laonna Dn₁ om च K₈ M₈ विंशति — °) K₈ पौच (for कोट्य) N₁ पृष्ठे च, T₁ G₁ पृष्ठश्च, T₂ पृष्टी च, M₁ पृष्टीश्च; M₂ पृष्टि च (for पृष्टिश्च) K₁ ३ D₈ द्वे वै, K₈ ३ द्वौ च (for चैव) C₂ सत्तया (for पद चैव) — °) K₁ ३ N₁ D₂ ह्यस्मिन्, B₁ M₁ योस्मिन्; B₈ Dn₁ T G M₂ कस्मिन्, D₈ तस्मिन् (for येऽस्मिन्) Ś₁ Ko ३-५ N₁ B Dn D₁ ३-३ ३ ३ T G₂ ३ M₁ ३ 4 राजन्मृधे (K₄ 'ते), Old 'मृधे (as in text) Dn₁ रुता, D₈ स्थिता (for हता)

10 °) K₂ B₂ T C₂ d आलक्ष्याणां; K₈ B₁ M आ लक्ष्याणां, K₈ D₁ ३ 4-३ ३ G₁ अलक्ष्याणां, B₁ आलक्ष्यात; D₈ अमलाक्ष्याणां (hypermetric), G₂ कुललक्ष्य (for अलक्ष्याणां) Ś₁ Ko 4 B₈ Dn₂ च, K₁ ३ D₂ ३ दि (for तु) Dn₂ S शूराणां (for वीराणां) N₁ आलक्षा तत्र वीराणां — °) K₁ ३ चतुर्दश — °) G₂ चान्येन, M₈ [अ]न्यानि च, C₂ धान्यानि (for चान्यानि) — °) C₂ cithes गत Ś₁ Ko ३ पद चैव; K₁ D₂ पृष्टि च; K₂ T G₁ M₁ ३ पृष्टि च (for पृष्टिश्च) Dn₂ T₁ G M भारत; T₂ भारत (for पञ्च च)

11 °) G₂ गतिं (for गता) D₈ ३ G₂ पुरुषसत्तम

युधिष्ठिर उवाच ।

यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
देवराजसमाल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२
ये त्वहृष्टेन मनसा मूर्तव्यमिति भारत ।
युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ॥ १३
ये तु संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥ १४
पीड्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः ।

— For 11^{ab}, Ks s subst

68* केपु केपु च लोकेपु गता श्येते नरोत्तमा ।

युध्यमाना हता सख्ये ये चैवात्रापराङ्मुखा ।

[(L 2) Ks पराङ्मुखा (for [अ]परा)]

—^a) Dn1 Ds महाप्राज्ञ, Ds भाग (for 'बाहो')
—^d) T1 सर्वतो; M2 सर्वज्ञा (for 'ज्ञो') M2 ते
(for मे) G1 सर्वतोर्हसि धर्मत

12 Dn1 om. the ref —^a) G2 तैर (for यैर).
Ks G1 हतानि, Ds घतानि, T G2 हतानि G2
शरीराणां —^b) Ks हृष्टौ; Ds हृष्टे; T2 तस्मिन्
(for हृष्टे) T1 G1 M परमसङ्कुले —^c) Ds गता
ल्लोकान्; T G1 M समास्ते तु, Gs समा लोकान् (for
समारल्लोकान्) —^d) Ks s सत्यविक्रम (Ks 'म') T
G1 M देवराजेन पूजिता

13 T M2-4 om. 13^{ab} —^a) K1 च हृष्टेन; K2
स्वहृष्टेन, Ks G2 स्वहृष्टेन; G1 स्वहृष्ट —^b) Ś1 K G
कर्तव्यम् (for मर्त) K1 s भारत; B2 भावितं (for
भारत) —^c) K1 सख्य, Ks s सर्वै; B2 शूरा; G1
ते तु (for सख्ये) T G1 M गन्धर्वलोके पूज्यते —^d)
Ks s transp ते and गन्धर्वै Ks T2 समं गता (for
समागता) K1 s Ds s गन्धर्वै सह सगता; B1 G1
गन्धर्वै समतां गता, G1 (also) क्षत्रधर्मेण पार्थिवा

14^a) Ks B1 s 4 Dn1 D1 s s s s s च; Ks तु
(for तु) Ś1 Ko 4 B2 Dn D1 s s s s s भूमिष्ठा
(Ds 'ष्ट'); K1-s s D2 भूमिस्था, B1 s शिरसि; B1
शिरसो (for भूमिष्ठा) —^b) Ks याच्यमाना; M1
आजमाना (for याच) —^c) Dn2 G2 s शस्त्रेण (G2 s
स्त्रेण) निहता सख्ये (Gs स्त्रे) —^d) T G1 M1 4
transp गतास् and ते Gs गुह्यकान्प्रति ते गता
— After 14, T M ins

हीनिपेधा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥ १५

छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।

गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीराः सुवर्चसः ॥ १६

ये तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति ।

यथाकथंचित्ते राजन्संप्राप्ता उत्तरान्कुरुन् ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।

तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥ १८

69* क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गता परमा गतिम् ।

15 T M om 15-16 —^a) B1 D1 4-5 s s पात्य
माना, G वध' (for पीड्य) Ks तु, Ds ह (for
तु) —^b) G1 हीनमाना Ks s परैर्युधि; D2 निरायुधै
(for 'युधा') —^c) B D1 s-s s s हीनिपेधा, Ca d
'पेधा (as in text) —^d) B1 G2 अभिमुखान्

16 T M om 16 (of v l 15) Ś1 damaged
—^a) K1 s Ds s अर्चमाना; Dn2 G2 मित्र' (for
छिद्य) N1 शरैस्त्रीक्ष्णै, Dn2 G2 s शितैर्बाणै; G1
परैर्बाणै (for शितै शस्त्रै) —^c) G1 हतास् (for
गतास्) Ś1 Ko ब्रह्मसुवन; Ks-s 'भवन्तं' —^d) G1
गता; G2 हत (for हता). K1 s Ds s न मेत्रास्ति
विचारणा, N1 हतवीरा स्ववर्चस

17^a) B1 s D1 s s s s s स्वत्र (for तत्र) —^b)
K1 s नरा आयोधन प्रति; K4 उत्तरा; Dn2 G2 s
विमुक्ता —^c) K1 यदा, Dn1 यया; Ds कथ (for
यथा) K1 s Ds s T M पुरुषा (K1 'ष) स्त्रे (for ते
राजन्) —^d) K2 Ds s ते गतास्, G1 s प्राप्तास्ते (for
संप्राप्ता) K2 Ds s तूत्तरान् K1 (corrupt), Ks s
N1 B Dn D1 s s s s s G2 संप्राप्ताश्चोत्तमान्कुरुन्; T
M ते गता ह्यु (T2 'तास्त्) त्तां गतिं

18 T M1 s 4 om (hapl) 18-20 — After the
ref, Ds reads 19^{ab} repeating it in its proper place
—^a) Dn2 G Ms येन (for केन) Ś1 Ko 4 [ए]वान्,
Ks s खं, G2 s [ए]व (for [ए]व) —^b) K2 सिद्धि
वत्, Ks s तत्त्वत् (for सिद्धवत्) —^d) B Dn1 D1-4
मन्यसे, G1 तन्मया (for वै मया)

19 T M1 s 4 om 19 (of v l 18) Ds reads
19^{ab} after the ref in 18 —^a) Ks Dn2 Gs निदे
शाद्, Ca d निदे (as in text), —^b) Ks विचरतो;

इन्द्रसेनमुखंश्चैव भृत्यान्सूतांश्च सर्वशः ॥ २५
भवन्तः कारयन्त्वेपां प्रेतकार्याणि सर्वशः ।
यथा चानाथवर्तिकचिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता ह्यतश्च संजयः ।
सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७
चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ २८
समाहृत्य महार्हाणि दारुणा चैव संचयान् ।

रथांश्च मृदितास्तत्र नानाग्रहरणानि च ॥ २९
क्षिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नाराधिपान् ।
दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
दुर्योधनं च राजानं भ्रातृन्वास्त्य शताधिकान् ।
शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१
जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
दौःशासनं लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ३२
वृहन्तं सोमदत्तं च सुजयांश्च शताधिकान् ।

M सूताश्चैव च सर्वशः

26 °) M₁ कारयतु (for 'यन्तु) N₂ [ए]व (for [ए]षां) — °) K₂ प्रेतकर्माणि K₁₋₃ B₂ D₂ D₂ [अ]शेषतः, N₁ B₁ D₁ D₁ ३ ४ ५ ६ [अ]नेकशः, D₂ [अ]शेषतः (for सर्वशः) — °) M₁ एषा; M₁ येषां (for यथा) K₁ वानाथवत्; K₂ च नो भवेत्; D₂ सनाथवत्; T G₁ M नाथवत्तां (for चानाथवत्) N₁ यथा भ्राताय वा किञ्चित् — °) K₂ च विनश्यति; T₁ G₁ न विनश्यते, G₂ नैव इत्यते, M₁ अविनश्यते (for न विनश्यति)

27 Before 27, K₂ B₂ S (except G₂ M₂) ins वैशपायन — °) K₂ शासनाद् (for शासनाद्) — °) D₂ सता (for क्षत्ता) G₁ सुतस्य D₂ संजय M₂ क्षत्ता *वश्च**य — °) G₁ सुधर्मो Ko D₂ T₁ धौम्यसहिता — °) K₁ इन्द्रसेनादयस् (for सेना) T₁ सदा (for तथा)

28 °) K₁ D₂ T₁ G₁ M चन्दनाग (for 'गुरु) T G₁ काष्ठानां (for काष्ठानि) — °) B₂ च; D₂ [अ]पि (for [उ]त्त) Ko ३ D₂ S त (G₂ य)या कालेय (K₂ M लेय, G₂ 'लेयि)काम्यपि (G₂ 'न्युत), K₁ D₂ D₂ द्रव्याणि (K₁ D₂ 'नि) विविधानि च — °) S₁ T₂ घृततैलं च, B₂ G₂ घृततैलानि, D₂ D₂ ३ ४ ५ घृत तैलां (D₂ D₂ 'ला)श्च S₁ Ko ४ गधं च; K₁ D₂ ३ गधाश्च (for गन्धांश्च) D₂ घृतं तैलानि प्राणांश्च — °) S₁ Ko ३-६ D₂ क्षौमानि K₂ G₂ विविधानि, D₂ G₂ वसनानि (for वस) S₁ Ko ४ [उ]त्त (for च)

29 °) K₂ सुमहति (for समाहृत्य) S₁ महा हांनि — °) D₂ दारुणाश्च (for दारुणां) K₁ सचय, K₂ D₂ D₂ ३ सचय — °) K₂ G₂ रथाश्च; T₂ M₂ रथाश्च; G₂ रथासो K₂ मृदिताश्च; D₂ D₂

३ ४ ५ ६ मृदि (D₂ सहि)तास्, T₂ मृदितास्, G₂ मृदितास् (for मृदितास्) K₂ ३ चैव (for तत्र)

30 °) K₁ D₂ आह (K₁ हा)रति; K₂ D₂ T G₂ चिता कृत्वा, B₂ समाहृत्य, G₂ हतान्कृत्वा (for चिता कृत्वा) Ko प्रसंगेन (for प्रयत्नेन) — °) S₁ K₂ N₁ D₂ D₂ G₂ ३ मुख्यं; M₂ दुस्त (for मुख्यान्) K₂ नराधिप; N₁ नराधिप, D₂ नराधिपा; D₂ G₂ ३ च पार्थिवान् (for नराधिपान्) — K₂ om, 30^{ad} — °) K₁ D₂ ३ शा (K₂ श)सदृष्टेन; D₂ G₂ ३ विधियुक्तेन (for 'दृष्टेन) — After 30, the sequence in S₁ Ko ४ is 31^{ad}, 33^{ad}, 34, 35^{ad}, 31^{ad}, 32, 33^{ad}, 35^{ad}

31 S₁ damaged — °) K₂ om च — °) S₁ Ko-४ G₂ ३ आहृक्षापि; K₂ शत्रुक्षापि (for आहृक्षास्य) T G₁ M महारथान् (for शताधिकान्) — °) K₁ ३ D₂ ३ शल्य (for शल)

32 For the sequence in S₁ Ko ४, of v 1 30 K₁ D₂ G₂ om 32^{ad} — °) M₂ जयभूत (for 'व्रथ) — °) G₂ सिंधुसौवीरनायक — G₁ M₂ om 32^{ad} — °) T₁ दुःशासनं; D₂ दौ शासन M₂ ४ लक्ष्मण (for लक्ष्मण) K₁ दौ शासनिलक्ष्मण च, K₂ ३ D₂ दु (D₂ दौ) शासन च राजान — °) S₁ Ko ४ पार्षत, K₂ T M₂ ४ भारत (for पार्थिवम्)

33 For the sequence in S₁ Ko ४, of v 1 30 — °) D₂ T G₁ M₂ ४ वृहद्वल सोमदत्त, M₁ lacuna — °) D₂ संजयाश्च (for सुजयांश्च) M₁ महारथान् (for शताधिकान्) T G₁ संजय च महारथ; M₂ ४ संजय च महाबल — After संजयाश्च, B₁ ins in marg शतस्य पूजेनाप्यारुह्यमानान् पकोनशतमित्यर्थ (sto) — °) D₂ सोमचन्वान; D₂ क्षौम (for क्षेम).

राजानं क्षेमधन्वानं विराट्द्रुपदौ तथा ॥ ३३
 शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
 युधामन्युं च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥ ३४
 कौसल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि सौबलम् ।
 अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ३५
 कर्णं वैकर्तनं चैव सहपुत्रममर्षणम् ।
 केकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगतांश्च महारथान् ॥ ३६

—^a) K₁ तदा, M₂ lacuna (for तथा) S₁ Ko 4 5
 Dn₁ विराट् द्रु (K₅ द्रौ) पद तथा

34 For the sequence in S₁ Ko 4, cf v l 30
 —^a) D₅ पाञ्चाल्य- T₁ G₁ पाञ्चालं, M₂ पाञ्चाल्या
 (for पाञ्चाल्यं) — D₅ om 34^b —^b) S₁ K₄
 दृष्टकेतुं (for 'द्युम्नं') K₁ पार्षितं, T G₁ भारत (for
 पार्षतम्) —^c) M₂ युधामन्युश्च. T G₁ दुर्धर्षम् (for
 विक्रान्तम्).

35 For the sequence in S₁ Ko 4, cf v l 30.
 —^a) S₁ G₈ कौसल्य, K₁ 2 B₁ 3 Dn₂ D₂ 4 कौशल्यं,
 D₅ कौशल्यं; M₁ कौसल; M₂ कौसल; M₃ 4
 कौसलं (for कौसल्य). K₅ 5 द्रौपदेयाश्च विक्रान्तान्; T
 G₁ कौसलेयं (T₂ 'लेंद्र') द्रौपदेयान् —^b) K₅ 5 राजानं;
 M₂ शकुनिश्च (for शकुनिं) N₁ B₁ 3 Dn₁ D₁ 8 4 5
 8 9 T चैव, G₁ स च (for चापि) —^c) K₅ अचल;
 Dn₂ आवल्यं, G₂ अवल (for अचल) M₁ om from
 वृषक up to कर्ण (in 36^a) T₁ वृषल, T₂ G₁ पुष्कल
 (G₁ 'ल'), M₄ (sup in as in text) वृषत (for
 वृषकं) G₈ अलंबुस वृष चैव

36 D₅ om (hapl) 36-37 M₁ om कर्ण (of
 v l 35) —^a) M₁ वृषसेन च —^b) K₅ B₁ 4 Dn₁
 कैकेयांश्च, K₅ B₂ Dn₂ D₁ 8 4 5 8 9 कैकयांश्च, B₃
 कैकेयाश्च; M₂ केकयाश्च (for केकयाश्च). K₁ 2 D₂
 कार्णोयमभिमन्युं च —^d) K₁ 2 D₂ संजयां (K₁ 'या')श्च;
 T₂ आगतांश्च (for त्रिगतांश्च) Dn₁ महारथा

37 D₅ om 37 (of v l 36) —^a) K₁ राक्षसेन्द्र
 — D₅ om 37^b —^b) G₈ वक् भारतमेव च —^c)
 K₂ अलवूस; N₁ B D₁ 4 5 8 'वृष'; Dn₁ 'वृष';
 D₅ 'वृक' (for 'वृसं') S₁ Dn₂ M₁ च रक्षेन्द्र, B Dn₁
 D₁ 4 5 8 9 राक्षसेन्द्र, G₁ च*क्षेन्द्र (for च राजान)
 —^d) K₅ जलसध (for जलसध). G₁ M₂ पार्थिव

38 ^a) M₂ अन्याश्च. T₁ G₁ शूरान् (for राजान्)

घटोत्कर्चं राक्षसेन्द्रं बकभ्रातरमेव च ।

अलम्बुसं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ३७

अन्यांश्च पार्थिवात्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।

घृतधाराहुतैर्दीप्तैः पावकैः समदाहयन् ॥ ३८

पितृमेधाश्च केषांचिदवर्तन्त महात्मनाम् ।

सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोच्यन्त चापरैः ॥ ३९

साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्वनैः ।

K₁ 2 D₂ 5 एतांश्चान्यांश्च सुबहून् (D₅ बहव) — G₁
 om 38^b —^b) K₁ 2 D₂ 5 पार्थिवाश्च (for शतशोऽथ)
 — After 38^{ab}, K₁ 3 5 D₂ 5 ins

70* चित्ता कृत्वा महेष्वासान्सर्वानेतान्यथाविधि ।

[K₈ चित्ता K₈ 5 विधानेन (for महेष्वासान्) K₈
 सर्वान्श्वेतान् K₈ यथा विधि K₅ सर्वान्श्च समदाहयन् (for
 the post half)]

— K₅ om 38^{cd} —^c) D₅ दृतराष्ट्रकृतैर्दीप्ता (sic).

39 ^a) S₁ K (except K₂) B₁ 3 D₂ G₂ 8 पितृ
 मेधाश्च; T₁ 'मेधश्च'; T₂ G₁ M 'मेध च' (for 'मेधाश्च').
 N₁ पितृमेधविधानेन Ca d cite पितृमेधान् —^b) S₁
 Ko G₁ अकुर्वत; K₂ आवर्तत; K₂ 5 Dn₂ G₂ अकुर्वत;
 N₁ ब्राह्मणानां, D₅ आवर्तते; T पार्थिवानां, G₂ प्राव
 र्तत, M₂ 4 अवर्तत (for अवर्तन्त) —^c) K₁ 2 B₁ 5
 सामनैश्च; T G₁ सामानि (for सामभिश्च). S₁ K G₂ 8
 चोप (K₁ 2 चैव) गीयते, B₁ Dn D₁ 8 5 6 8 9 चाप्यगा
 Dn D₁ 'गी'यते; D₂ 5 चैव गायत (D₅ धीयत); T₁
 चान्वदीर्यते, T₂ G₁ M चान्वगी (M₄ 'गा')यत (M₂ 'ते')
 (for चाप्यगा) —^d) K₄ M₄ om ते S₁ [s]न्व
 शास्यत; Ko [s]नुशासत, K₄ [s]न्वशास्यत; B₃ Dn₁
 D₅ [s]नुशोच्य (B₃ 'च')त, B₄ M₁ 8 [s]न्वशासत; Dn₂
 G₈ [s]न्वशास्यत; T G₁ [s]न्वशासत, G₂ [s]न्वशास्यत;
 M₄ अभिशसत (for सन्वशोच्यन्त) D₅ पार्थिवै, T
 G₁ 8 M₁ 4 चापरे (for चापरै) K₁ 2 तैस्तुतै (K₁
 'ती') शतधा परै, K₈ 5 उपसाम तथा परै, D₅ दान्व
 शसत चापरे, M₂ corrupt

40 K₁ not collated —^a) K₁ 2 उद्यावचां;
 D₂ साम्नामृचा, D₅ उद्यावचार; M₂ साम्नामृचा च (for
 साम्नामृचा च) K₅ साम्नामृचां च देनो (sic) —^b)
 K₅ साम्नां (for स्त्रीणां) B₁ रुदितस्वनै (for च
 रुदितस्वनै) —^c) M₂ कर्मल (for कर्मल) —^d)
 D₅ निशानां; T G₁ तदानीम्; M तदा च (for नि

कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समपद्यत ॥ ४०
 ते विधूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः ।
 नमसीवान्वद्ध्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४१
 ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः ।
 तांश्च सर्वान्समानाय्य राशीन्कृत्वा सहस्रशः ॥ ४२

चित्वा दारुमिरन्यग्रः प्रभूतैः स्नेहतापितैः ।
 दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ॥ ४३
 कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पक्षिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ श्राद्धपर्व समाप्तम् ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।

ते समासाद्य गङ्गां तु शिवां पुण्यजनोचिताम् ।

हृदिनीं वप्रसंपन्नां महानृपां महावनाम् ॥ १
 भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च ।

शार्वा) Ks समपद्यते; N1 B1 s Dn1 D1 s 4.6 s s
 समजायत; T G1 अन्वपद्यत (for समपद्यत)

41 a) D1 s s ते विधूम, T G1 हुताश्च तत्; M2
 वीरधूमा (for ते विधूमा) Ks om from श्र up to
 स्त्रासन् (in 42a) — b) Ks Dn1 पावका; N1 पाव
 वै; M2 पावकै (for पावका) — K1 Ds s om
 41^{ad} — c) Ko एव (for इव) Ko [अ]न्वपद्यत;
 Ks s Dn1 Ds s [अ]नु(Ds 'न्व)द्ध्यन्ते, Dn2 G2 s
 प्रदृश्यते (for [अ]न्वद्ध्यन्त) K4 तन्वभ्र (sio); M2
 तन्वभि (for तन्वभ्र) Ds 'संवृता' (for संवृता)
 Ks विद्युल्लेखा इवाचिता; Ks दीप्तास्तरागणा इव, Gs
 ग्रहा कातिभिरावृता; Gs ग्रहा स्तन्वभ्रसंवृता

42 Ks om up to स्त्रासन् (of v l. 41) Ds
 om (hapl) 42^{ab} — a) M2 एव (for ये च) Dn2
 Gs s शतशो (for तत्रासन्) — b) M2 नानादेश्या
 (for 'देश) Ks समागतां (for 'गता) — Ds
 om. 42^c-43^b — c) Ks ताश्च (for तांश्च) S1
 Ko s Dn2 Gs s समादा(S1 चा)य; K1 उपानास्य,
 K2 उपन्यास्य; Ks समानास्य; Ds उपानास्य; T G1
 M समानीय (T1 'य्य) (for समानास्य) — d) Ko
 s-s T2 Gs s राशी; K1 s Ds M2-s राशी; M1 राशि
 (for राशीन्)

43 Ds om. 43^{ab} (of v l. 42) — a) K1-s
 B4 Ds s T G1 M चित्वा; Dn2 Gs s दीप्त (for
 चित्वा) S1 Ko s अग्न्या, Ks s Gs अग्न्या; N1
 Bs Dn1 D1 s s s M4 अग्न्या; B1 s s M1 अग्न्या;
 14

Dn2 G1 अग्न्या; T अग्न्या; M2 s अग्न्या (for अ
 ग्न्या) — b) K4 प्रवृत्ता, Dn2 Gs प्रवीस; T G1
 M प्रभूत (M4 'ता) (for प्रभूतै) B2 स्नेहमिश्रितै;
 Dn1 Ds 'पावितै, D1 s 'पावितै; D2 'दापितै;
 Ds 'पावितै; Ds 'प्रावितै; T1 G1 M 'मूर्धितै' (for
 'तापितै) Gs प्रदीप्यतेह तापितै — c) K1 Ds सर्वा
 स्तान्; Ks सर्वास्तान् (for विदुरो) — d) K1 s Ds
 विदुरो राजशासनात्

44 Ds repeats 44 on marg — a) N1 क्रियां
 (for क्रियास) K1 s Ds s एव (Ds वने) प्रवृत्ते धर्मज्ञो
 — b) K1 s Ds s M2 s धर्मराजो (for कुर्व) — d)
 T1 अभिमुखे (for 'मुखो). S1 Ko s [s]भवत् (for
 गमत्)

Colophon om in N1 S2 missing — Sub-parvan
 S1 K B Dn D1-s s s स्त्री — Adhy name Ko
 सर्वेश्वरदाह, K1 s राजा शरीरसंस्कार; Dn2 प्रेताभि
 दाहाध्याय, Ds s राजा शरीरसंस्कार, T1 सकलशव
 दहनं, Gs सर्वक्षत्रियदाह; M1 सकलक्षत्रशिरदाह; M2 s
 क्षत्रदाह; M4 सर्वक्षत्रशरीरदाह — Adhy no (figur-
 es, words or both) K1 23; Ks 27; Ds s 18;
 Ds 17; T2 Gs 26 (as in text); Gs 25.

27

1 S2 missing up to पि in 2^a (of v l. 11 25
 38) — a) Ks उ (for दु) — b) Ds शिवा;
 M2 शिव Ko N1 B Dn1 D1 s s s पुण्यजलो

ततः पित्राणां पौत्राणां आदृणां स्वजनस्य च ॥ २
 पुत्राणामार्यकाणां च पतीनां च कुरुस्त्रियः ।
 उदकं चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदुःखिताः ।
 सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ३
 उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
 स्रपतीर्थाभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ॥ ४
 तन्महोदधिसंकाशं निरानन्दमनुत्सवम् ।

वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ॥ ५
 ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता ।
 रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ६
 यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
 अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ॥ ७
 यं स्रुतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पण्डवाः ।
 यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ८

चितां, K₁ पुराणज्जोचिता (hypermetric); T₁ पुण्य-
 जलां स्रुतां, T₂ G₁ M₁ ३ ४ 'जलान्वितां, M₂ 'जला
 सितां — °) K₂ ३ ३ M₂ ३ हृदि (M₂ ३ 'द)नी; K₄
 ह्लादिनी; T ह्लादिनी (for हृ) S₁ Ko ४ वप्रसंतानां
 (K₄ 'नं); K₁ २ D₃ च प्रसप्तानां; K₃ ३ B विप्रं;
 Dn₁ D₃ रूपं, D₂ ४ च प्रसप्तानां च, D₅ च प्रसप्तानां,
 T₁ वज्रसप्तानां, T₂ सुप्रसप्तानां च; G₁ M₁ संप्रसप्तानां च,
 M₂ वप्रसप्तानां (for वप्रसप्तानां) Dn₃ सहादिनीं च प्र
 पत्तास; G₂ ३ सहादिनीं चा (G₃ च) प्रपत्तम् — °)
 K₃ ३ महारूपा, D₃ 'वप्रां; G₃ 'नीपां, M₂ 'रूप
 (for 'नूपां) K₄ महावरां, B₁ २ ४ D₁ ३ ३ 'बलां;
 B₄ (marg) 'धनां (for 'वनाम्) K₁ २ Dn₁ D₂ ४ ९
 महारूपां महाबला (K₂ 'ल); N₁ B₃ M₄ महारू (B₃
 'वृ)पां महाधनां, Dn₃ G₂ ३ ततो भूपा महाबला; D₅
 सर्वलोकस्य मातरं

2 S₂ missing up to पि in 2° (of v 1 1) S₁
 damaged — °) K₁ २ ३ Dn₁ [उ]त्तरीयानि — °)
 K₂ चेष्टानि, K₃ वेष्टानि (for वेष्टानि) Ko २ ४
 N₁ B₃ D₃ [अ]वमुच्यते (N₁ B₃ 'ते), K₃ ३ [उ]प
 मुच्यते — After 2°°, K₃ B₄ S ins

71* कवचानि विचित्राणि गङ्गामवजगाहिरे ।

[K₃ एव, T₂ इव, M₁ अनु (for अव-).]

— °) S₁ Ko ४ T G₁ पुत्राणां, K₃ पौराणां; B₁ २ ४
 D₁ ४ ३ ३ ३ आदृणां (for पौत्राणां) M पुत्राणा च पि
 दृणां च — °) B₁ २ ४ D₁ ४ ३ ३ ३ पौत्राणां, T G₁
 M गुरुणां (for आदृणां) K₁ २ D₂ ३ सुहृदांस्त (K₂
 D₅ 'दां त)धा (for स्वजनस्य च)

3 S₁ partly damaged — °) S (except G₂ ३)
 आदृणाम् (for पुत्राणाम्) S₂ Ko ३ B₁ २ Dn₃ D₁ ४ ३
 T₂ आर्यकानां (for 'काणां) — °) G₂ M₂ ३ कुरुस्त्रिय
 (for कुरु) — °) S₁ रुदत्यो; K₂ हृदत्यो; M₂ ३
 रुदत्यो (for रुदन्त्यो) — °) Ko ३ सुहृदाश्च; Dn₃

सुहृदाश्च (for सुहृदा) Dn₃ धर्मज्ञं, D₅ [अ]धर्मज्ञा
 — °) Ko सलिला (for सलिल), N₁ T क्रियां (for
 क्रिया)

4 °) M₁ केषांचित्, M₂ उदक (for उदके) S₂
 Dn₃ क्रियमाने K₃ तु (for तु) — °) S₁ पती
 वाच (sio), S₂ स्रपतीव, K₁ यूपतीर्था, K₄ प्रतीपगा,
 K₅ रूपतीर्था, G₃ सुप्रतीर्था Dn₁ भवेद् (for [अ]
 भवेद्) — °) Dn₃ G₂ [स]पि (for वि) K₃ वै
 विप्रसार; N₁ वै प्रसार, Dn₁ निप्रसार, D₃ न प्र
 ससार, M₁ विप्रचचाल M₂ ४ ह (for च)

5 °) N₁ तन्महोरगसंकाश — °) T₂ अनुसहं;
 G₃ निरुसव (for अनुत्सवम्) S₁ Ko ४ राजभि परि
 वारितं (K₄ 'तो वृत्), K₅ निरानन्दमहोरसव — °)
 Dn₁ आस्त्रीणं, M₂ आकीर्णो (for आकीर्ण), — °)
 M₂ अशोचत (for अशोभत)

6 Before 6, T₁ ins वैशंपायन — °) M₁ म
 हीपाल, M₂ महारपाल (for महाराज) — °) T M₂
 रुदती, G₁ M₁ ३ रुदती (for सहसा). S₁ Ko ४
 B (except B₂) Dn₁ D₁ ३ ३ ३ शोककर्षिता; K₂
 'कर्षिता — °) K₁ ३ ३ Dn₃ D₃ ३ G₂ ३ रुदती; D₅
 रुदती; T₁ G₁ मीलया, T₂ M मीलिता (for रुदती)
 K₁ D₂ नदया (for मन्दया) — °) K₂ ३ पुत्रं (for
 पुत्रान्)

7 Before 7, T₁ ins कुती — °) S₁ Ko ३ ४ B₁
 Dn₃ D₂ ३ G₂ स वीरो; K₃ सर्वगो, K₅ सर्वांगो;
 G₃ सुवीरो (for स शूरो) — °) K₁ यूथप (for 'प').
 — S₂ reads 7°° on marg — °) D₃ रथ (sio)
 (for हत) T₂ G₃ M₂ ३ सते; M₁ संवे (for
 संख्ये). — °) G₃ राजलक्षण D₅ लक्षण

8 °) K₁ ३ D₃ ते (K₂ D₂ तं) ज्येष्ठमति; K₃ यं
 स्रुत पुत्र (sio), D₅ यं ज्येष्ठमिति (for यं स्रुतपुत्रं).

प्रत्ययुच्यत यः सर्वान्पुरा वः सपदानुगान् ।
 दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन्वरोचत ॥ ९
 यस्य नास्ति समो वीर्यं पृथिव्यामपि कश्चन ।
 सत्यसंधस्य शूरस्य संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १०
 कुरुध्वमुदकं तस्य आतुरक्लिष्टकर्मणः ।
 स हि वः पूर्वजो भ्राता मास्करान्मय्यजायत ।

कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ ११
 श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम् ।
 कर्णमेवानुशोचन्त भूयश्चार्ततराभवन् ॥ १२
 ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १३
 यस्येपुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्वनंजयात् ।

—^b) Dn1 राधेयमति; Dn2 T2 G2 राधेय इति, M2 राधेयमिव M2 पाण्डव —^c) K5 योधयाराज (sic), N1 सोयं कर्णश्च, D2 य विराजा, G2 योस्य राजचू, M1 यो योदयश्च, M2 योदयत (for यो व्यराजचू) K2 च भूमध्ये, T1 सभा (for चम्) D2 योद्याराजतु भूमध्ये (corrupt). —^d) Dn1 D2 स प्रभः (for 'सु') M2 स दिवाकरसमप्रभ

9 ^a) B2 समयुच्यत, Dn2 न प्रपद्यत; T1 G1 स प्रत्ययद्यत (for 'युच्यत') K1-2 N1 Dn1 D2 s s G2 M2 व, K5 न (for य) —^b) K1-2 N1 D2 s T G1 M2 पुरा य; K2 कुरय; B2 प्रवर; B4 परा न्व; G2 य पुरा (for पुरा व) —^d) K2 विरो चत (for व्यरो) K2 य प्रकर्षन्वरोचत; D2 य प्रकर्षस्य रोचत Ca d cite प्रकर्षन् (as in text) — After 9, B ins

72* य स वीरो महेष्वासो महाबलपराक्रम ।

10 ^a) Dn2 T G लोके (for वीर्ये) —^b) K2 स जधि, K4 इति; M इह (for जधि) K1 पार्ष्वि, K2 D2 स पार्ष्वि (for कश्चन) — After 10^{ab}, all MSS (except K1 s D2 s M) ins

73* योऽङ्गीत यश शूर प्राणैरपि सदा युधि ।

[K2 G2 यो ङ्गीते; B2 स प्रगीत, B4 स प्रगीत, T यो ङ्गीत (for योऽङ्गीत) T तव (for यश) B2 प्राणैरपि, D2 प्राङ्गीत (for प्राणैरपि) B4 सदा प्रयु, G2 धनैरपि (for सदा युधि)]

—^c) K1 s D2 s कर्णस्य सत्यसंधस्य —^d) K2 स सप्रा मेव (K2 'मेय'पलायिन)

11 ^b) K4 has a lacuna for आतुरक्लिष्ट —^c) K1 s भवतां (for स हि व) G1 स पुत्र सहजो भ्राता —^d) M2 मास्करस्यैरस सुत — T G1 M repeat 11^{ab} after 14 —^e) M2 जातो (for शूरो) —^f) Dn1 प्रसु (for 'प्रभ') — After 11, D1 ins

74* दासानिद्रां ब्राह्मणानां पूजकं शीघ्ररक्षकं ।

कृतज्ञ सत्यवादी च महास्थमहास्थ ।
 अभिमानी विनीतात्मा सुन्दर प्रियदर्शन ।
 एकपत्नीरत श्रीमाक्षित्यमूर्जितदासन ।
 राजा सर्वस्य राष्ट्रस्य दुर्योधनहिते रत । [5]
 सम प्रियकरो नित्य पुत्राणा रक्षकश्च ह ।

12 Before 12, T M2-4 ins वैद्यापायन —^a) K2 श्रुत्वा, M2 त श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु) K1 पादवै (for पाण्डवा) —^b) M2 सग्रीवौ (for जप्रियम्) —^c) D2 कर्णयैव (for कर्णमेव) S K1 s s D2 M2 s s [भ]नुशोचतो (D2 'स्यो'); Dn1 D2 s G2 s [भ]न्यतो चत; T G1 [भ]न्य (for [भ]नु) B2 तमर्थमनुशोचतो; M2 स्त्रियं कर्णमशोचतो —^d) K1 s B2 D2 s हततरा; Dn2 चार्तरवा, T G1 चात्यातुरा; M2 चार्तरा.

13 ^a) D2 om स D2 पुरुषव्याघ्र. —^b) Dn2 G2 s वचन (for मातर) K2 धीमान् (for वीरो) —^d) K1-2 B1 Dn2 G2 निश्चयन् (for निश्चयन्) S (except G2 s) भारत (for पन्नग) — After 13, S K N1 B Dn D1-2 s s G ins

75* य शरोर्मिध्वजावर्तो महाभुजमहाग्रह ।

तलशब्दप्रणुदितो महारथमहाहृद ।

[(L 1) K2-2 s Dn D2 G2 य शरोर्मि; B2 स रथ वेगो Dn1 ध्वजावतो (for 'तो') B2 महाहृद (for 'भुज') S K2 s Dn1 D2 परिग्रह (for महा) — (L 2) K2 तल (for तल) K1 s s G2 s प्रण दितो, B1 s Dn2 प्रणुदितो, B4 प्रसु, Dn1 D2 'प्रन' (for प्रणु) K2 B2 D1-2 s s तलशब्दानुनदितो, D2 तलशब्देन प्रणुदितो; G1 तलशब्द प्रणुदितो (for the prior half) G1 सारापथ (for महारथ) K1 s D2 'परिग्रह', B1 s 'महाहृद'; D2 महाग्रह (for महाहृद), S1 K2 s D1-2 s s महाहृदमहारथ (for the post, half)]

14 ^a) K2 यातम्; Dn2 धरम्; G1 पथम् (for

ततः पितृणां पौत्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २
 पुत्राणामार्यकाणां च पतीनां च कुरुस्त्रियः ।
 उदकं चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदुःखिताः ।
 सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ३
 उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
 स्रपतीर्थाभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ॥ ४
 तन्महोदधिसंकाशं निरानन्दमनुत्सवम् ।

वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ॥ ५
 ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककशिता ।
 रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ६
 यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
 अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ॥ ७
 यं स्रुतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति प्लण्डवाः ।
 यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ८

चितां, K₁ पुराणज्जोचितां (hypermetrio), T₁ पुण्य-
 जला सृता, T₂ G₁ M₁ ४ ४ 'जलान्विता, M₂ 'जला
 सितां — °) K₂ ३ ६ M₂ ३ हृदि (M₂ ३ 'द'नी; K₄
 ह्लादिनी; T ह्लादिनी (for हृ) S₁ Ko ४ वप्रसतानां
 (K₄ 'न); K₁ २ D₈ च प्रसपत्तां, K₈ ६ B विप्र',
 Dn₁ D₈ रूप', D₂ ४ च प्रसपत्तां च, D₅ च प्रसपत्तां,
 T₁ वज्रसपत्तां, T₂ सुप्रसपत्तां च, G₁ M₁ संप्रसपत्तां च,
 M₂ वप्रसपत्ता (for वप्रसपत्तां) Dn₂ सहादिनीं च प्र
 पत्तास; G₂ ३ सहादिनीं चा (G₈ च) प्रपत्तन् — °)
 K₈ ६ महारूपा, D₈ 'वप्रां, G₈ 'नीपां, M₂ 'रूप
 (for 'नूपा) K₄ महावरां, B₁ २ ४ D₁ ६ ८ 'बलां;
 B₄ (marg) 'धनां (for 'वनाम्) K₁ २ Dn₁ D₂ ४ ९
 महारूपां महाबलां (K₂ 'ल), N₁ B₈ M₂ महारू (B₈
 'वृ) पा महाधनां, Dn₂ G₂ ३ ततो भूपा महाबला, D₅
 सर्वलोकस्य मातरं

2 S₂ missing up to पि in 2° (of v l 1) S₁
 damaged — °) K₁ २ ६ Dn₁ [उ]त्तरीयानि — °)
 K₂ वेष्टानि, K₈ वेष्टानि (for वेष्टानि) Ko २ ४
 N₁ B₂ D₂ [अ]वमुच्यते (N₁ B₈ 'ते), K₈ ६ [उ]प
 मुच्यते — After 2° ४, K₈ B₄ S ins

71* कवचानि विचित्राणि गङ्गामवजगाहिरे ।

[K₈ एव, T₂ इव, M₁ अनु (for अव-).]

— °) S Ko ४ T G₁ पुत्राणां; K₈ पौराणां; B₁ २ ४
 D₁ ४ ६ ९ ९ भ्रातृणां (for पौत्राणां) M पुत्राणां च पि
 तृणां च — °) B₁ २ ४ D₁ ४ ६ ९ ९ पौत्राणां, T G₁
 M गुरुणां (for भ्रातृणां) K₁ २ D₂ ६ सुहृदांस्त (K₂
 D₅ 'दां त) वा (for स्वजनस्य च)

3 S₁ partly damaged — °) S (except G₂ ३)
 आरुणाम् (for पुत्राणाम्) S₂ Ko ६ B₁ २ Dn₂ D₁ ४ ६
 T₂ आर्यकानां (for 'काणां) — °) G₂ M₂ ३ कुलस्त्रिय
 (for कुरु) — °) S₁ रुदत्यो; K₂ हृदत्यो, M₂ ३
 रुदत्यो (for रुदन्त्यो) — °) Ko २ सुहृदांश्च; Dn₂

सुहृदश्च (for सुहृदां) Dn₁ धर्मज्ञ', D₅ [अ]धर्मज्ञा
 — °) Ko सलिला (for सलिल). N₁ T क्रियां (for
 क्रिया).

4 °) M₁ केषांचित्; M₂ उदक (for उदके) S₂
 Dn₂ क्रियमाने K₈ तु (for तु) — °) S₁ पती
 वाच (sio), S₂ जपतीव; K₁ यूपतीर्था, K₄ प्रतीपगा;
 K₈ रूपतीर्था; G₈ सुप्रतीर्था Dn₁ भवेद् (for [अ]
 भवेद्) — °) Dn₂ G₂ [स]पि (for वि) K₈ वै
 विप्रसार; N₁ वै प्रससार, Dn₁ निप्रसार, D₈ न प्र
 ससार, M₁ विप्रचचाल M₁ ४ ह (for च)

5 °) N₁ तन्महोरगसकाश — °) T₂ अनुत्सर्ह;
 G₈ निरुत्सव (for अनुत्सवम्) S Ko ४ राजभि परि
 वारित (K₄ 'तो वृत्तं), K₈ निरानन्दमहोत्सव — °)
 Dn₁ आस्तीर्ण; M₂ आकीर्णो (for आकीर्ण), — °)
 M₂ अशोचत (for अशोभत).

6 Before 6, T₁ ins वैशपायन' — °) M₁ न
 हीपाल, M₄ महापाल (for महाराज) — °) T M₂
 रुदती, G₁ M₁ ३ रुदती (for सहसा). S Ko ४
 B (except B₂) Dn₁ D₁ ३ ६ ९ शोककशिता; K₂
 'कशिता — °) K₁ ३ ६ Dn₂ D₈ ९ G₂ ३ रुदती; D₂
 रुदती; T₁ G₁ वीलयया; T₂ M वीलिता (for रुदती)
 K₁ D₂ नद्या (for मन्दया) — °) K₈ ६ पुत्रं (for
 पुत्रान्)

7 Before 7, T₁ ins कुली — °) S Ko २ ४ B₁
 Dn₂ D₂ ६ G₂ स वीरो; K₈ सर्वगो, K₈ सर्वागो;
 G₂ सुवीरो (for स शूरो) — °) K₁ यूथप (for 'प').
 — S₂ reads 7° 2 on marg — °) D₈ रथ (sio)
 (for हत) T₂ G₈ M₂ ४ सखे, M₁ सखे (for
 संख्ये) — °) G₈ राजलक्षण D₈ लक्षिण

8 °) K₁ २ D₂ ते (K₂ D₂ तं) ज्येष्ठमिति; K₈ यं
 स्रुत पुत्र (sio), D₈ तं ज्येष्ठमिति (for य स्रुतपुत्रं).

प्रत्ययुध्यत यः सर्वान्पुरा वः सपदानुगान् ।
 दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन्त्यरोचत ॥ ९
 यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि कश्चन ।
 सत्यसंधस्य शूरस्य संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १०
 कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्षिप्तकर्मणः ।
 स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मन्यजायत ।

कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ ११
 श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम् ।
 कर्णमेवानुशोचन्त भूयभार्ततराभवन् ॥ १२
 ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १३
 यस्येपुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्वनंजयात् ।

—^०) Dn₁ राधेयमसि; Dn₂ T₂ G₂ राधेय इति, M₂ राधेयमिव M₂ पांडव —^१) K₂ योध्वाराज (sic), N₁ सोय कर्णश्च, D₂ य विराजा, G₂ योस्य राजन्; M₁ यो कुरुध्वम्, M₂ योदयत (for यो व्यराजन्); K₂ च भूमध्ये, T₁ समा (for चम्), D₂ योध्यराजन् भूमध्ये (corrupt) —²) Dn₁ D₁ स प्रभ (for 'शु') M₂ स दिवाकरसमप्रभः.

9^a) B₁ समयुध्यत, Dn₂ न प्रपद्यत, T₁ G₁ स प्रत्ययद्यत (for 'युध्यत') K₁₋₂ N₁ Dn₁ D₂ सः G₂ M₂ वः; K₂ न (for वः). —^०) K₁₋₂ N₁ D₂ स T₁ G₁ M₂ पुरा यः; K₂ कुरुवः, B₂ प्रवरः; B₁ परा न्वः; G₂ य पुरा (for पुरा वः) —²) K₂ विरो चत (for व्यरो) K₂ य प्रकर्षन्त्यरोचतः; D₂ य प्रकर्षस्य रोचत Ca d oite प्रकर्षन् (as in text) — After 9, B ins

72* य स वीरो महेष्वासो महाबलपराक्रम ।

10^a) Dn₂ T G लोके (for वीर्ये) —^०) K₂ स अभि, K₂ इति; M इह (for अभि) K₁ पार्यिव, K₂ D₂ स पार्यिव (for कश्चन) — After 10^a, all MSS (except K₁ s D₂ s M) ins

73* योज्जणीत यश शूर प्राणैरपि सदा सुवि ।

[K₂ G₂ यो ज्जणीते; B₁ स प्रणीत, B₂ स प्रणीत, T यो ज्जणीय (for योज्जणीत). T तव (for यश) B₂ प्राणैरपि, D₂ प्राणणीत (for प्राणैरपि) B₂ सदा प्रयु, G₂ धनैरपि (for सदा सुवि)]

—^०) K₁ s D₂ स कर्णस्य सत्यसंधस्य —²) K₂ स सम मेध (K₂ 'मेय' पलायिन)

11^a) K₂ has a lacuna for भ्रातुरक्षिप्त —^१) K₁ s भवता (for स हि व) G₁ स पुत्र सहजो भ्राता —²) M₂ भास्करस्यौरस सुव — T G₁ M repeat 11^a after 14 —^०) M₂ जातो (for शूरो) —²) Dn₁ प्रयु (for प्रभ) — After 11, D₂ ins

74* दावानिर्गो प्राक्षणां पूजक शीलरक्षक ।

कृतज्ञ सत्यवादी च महारथमहारथ ।
 अभिमानी विनीतात्मा सुन्दर प्रियदर्शन ।
 एकपत्नीरत्न श्रीमाधित्यमूर्जितदासन ।
 राजा सर्वस्य राष्ट्रस्य दुर्योधनहिते रतः । { 5 }
 मम प्रियकरो नित्य पुत्राणा रक्षकश्च ह ।

12 Before 12, T M₂-1 ins वैशपायन —^a) K₂ श्रुत्वा; M₂ स श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु) K₁ पांडवै (for पाण्डवा) —^०) M₂ अग्रवीत् (for अप्रियम्). —^१) D₂ कर्णवैव (for कर्णमेव) S K₁ s s D₂ M₁ s s [अ]नुशोचतो (D₂ 'स्यो'); Dn₁ D₂ s G₂ s [अ]न्यतो चत; T G₁ [अ]भ्य (for [अ]नु) B₂ तमयमनुशोचतो; M₂ क्षिय कर्णमशोचतो —²) K₂ s B₂ D₂ s क्वाततरा, Dn₂ चातेरवा, T G₁ चात्यातुरा; M₂ चातेपरा.

13^a) D₂ om स D₂ पुरुषव्याघ्र —^०) Dn₂ G₂ s वचन (for मातर) K₂ धीमान् (for वीरो) —²) K₁₋₂ B₁ Dn₂ G₂ निश्चयन् (for निश्चयन्) S (except G₂ s) भारव (for पन्नग) — After 13, S K N₁ B Dn D₁-s s s G ins

75* य शरोर्मिध्वंजावर्षो महाभुजमवामह ।

तल्लक्ष्मणप्रणुदितो महारथसहाह्व ।

[(L 1) K₂-2 s Dn D₂ G₂ य शरोर्मि, B₂ s रथ वेगो Dn₁ ध्वजावर्षो (for 'तो') B₁ s महाह्व (for 'भुज') S K₂ s Dn₁ D₂ परिग्रह (for महा). — (L 2) K₂ तल (for तल) K₁ s s G₂ s प्रण दितो, B₁ s Dn₂ प्रणुदितो, B₁ प्रणु, Dn₁ D₂ प्रण (for प्रण) K₂ B₂ D₁ s s तल्लक्ष्मणप्रणुदितो, D₂ तल्लक्ष्मण प्रणुदितो; G₂ तल्लक्ष्मण प्रणुदितो (for the prior half) G₁ तारापथ (for महारथ). K₂ s D₂ परिग्रह, B₁ s महाह्व, D₂ महाह्व (for महाह्व). S K₂ s D₁ s s महाह्वमहारथ (for the post half)]

14^a) K₂ यवम्; Dn₂ बलम्, G₁ पयम् (for

कथं पुत्रो भवत्यां स देवगर्भः पुराभवत् ॥ १४
 यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम् ।
 तमग्निमिव वस्त्रेण कथं छादितवत्यसि ।
 यस्य बाहुबलं घोरं धार्तराष्ट्ररुपासितम् ॥ १५
 नान्यः कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनां रथी ।
 स नः प्रथमजो आता सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

असूत तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ॥ १६
 अहो भवत्या मन्त्रस्य पिधानेन वयं हताः ।
 निधनेन हि कर्णस्य पीडिताः स्म सबान्धवाः ॥ १७
 अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।
 पाञ्चालानां च नाशेन कुरूणां पतनेन च ॥ १८
 ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्पृशद्भृशम् ।

-पातम्) K₂ आसाद्य (for आसाद्य) N₁ तं वैकर्त
 नमासाद्य —^b) K₁ २ नान्यतिष्ठेद् (K₂ 'ष्ठे), T G₁
 कोन्यतिष्ठेद् (for नान्यतिष्ठेद्) —^c) S₂ D₂ G₂ भव-
 त्या स, Ko-२ B₂ D₂ २ G₁ भवत्या स, K₂ २ भव-
 त्याश्च, Dn₂ G₂ भवत्यासौ, T भवेत्तस्य, M₁ ४ युषां
 श्रेष्ठो (for भवत्या स). N₁ B₂ कथं स पुत्रो भवत्या;
 B₁ २ Dn₁ D₁ ४ २ २ २ भवत्या स कथं पुत्रो —^d) K₂
 lacuna for पुरा. — After 14, T G₁ M repeat 11st

15 ^a) S (except G₂ २ M₁) -प्रभावेन (for प्रता-
 पेन). —^b) M₂ पातिता (for तापिता). S₂ K₂ २
 M₁ २ ४ सर्वशो वयं; Dn₁ सर्वतोपमं T G₁ वैरमसा
 स्त्रोचयत् —^c) S₂ एव (for इव) K₂ २ वस्त्रेण
 (for वस्त्रेण). T G₁ सुयोधनस्तु त ज्येष्ठ —^d) K₁ २
 D₂ छादितवानसि, T₁ G₁ नोदितवत्यसि —^e) B D₂
 Dn₁ D₁-४ २ २ २ नित्यं, M₁ ४ संखे (for घोर) T G₁
 तथा कर्णं महेश्वास. —^f) K₂ उपासितै; G₂ उपस्थित
 (for उपासितम्) — After 15, S K N₁ B Dn
 D₁-२ २ २ G₂ २ ins

76* उपासितं यथास्माभिर्बल गाण्डीवधन्वन ।
 भूमिपाना च सर्वेषा बल बलवता वर ।

[(L 1) K₁ २ आयुधाधैर्, K₂ अयुधीधैर्, K₂ अयो
 ध्याधैर्, N₁ B₁-२ उपायैस्तु; Dn₂ Ca d आयोधने; D₂ २
 आयुधीधैर्, G₂ २ आयोधधैर् (for उपायित) S Ko ४
 आयुधाधैरथास्माभिर् (for the prior half) N₁ लब्ध (for
 बल) K₁ २ D₂ गांजीवधन्वन; K₂ G₂ गांजीवधन्व (K₂
 'न्वि)ना — N₁ om. line 2 — (L 2) G₂ लोके (for
 बल) D₂ वर, D₂ वर (for वर)]

16 K₂ २ D₂ om (hapl.) 16^{abed} —^a) S₂ नान्यत्;
 Ko M₂ नान्य, K₁ नान्य- (for नान्य) S जिष्णोर् (for
 कर्णाद्) Dn₂ अजीगलव्रणे यो वै —^b) G₁ निहन्त्याद्
 (for अगृह्णाद्) K₁ रथिनौ, N₁ प्रथितो; D₂ रथिना;
 D₂ रथिनो; M₂ ४ रथिनं (for रथिना) Ko G₂ वर
 (for रथी) Dn₂ सर्वशस्त्रभृतां वर —^c) K₂ सद्य
 (for स न) —^d) K₂ प्रसूता यं, D₂ अभूत त (for

असूत त) G₂ (mf ln) शोमनेग्रे (for भवत्यग्रे)
 ✽ Ca हेतु च भवती असूत; Cd हे उग्रे भवती
 असूत। ✽ —^f) K₂ स तम् (for कथम्) D₂ विक्रम
 (for विक्रमम्)

17 ^a) K₁ २ D₂ प्रभावो (for भवत्या) S₂ (orig
 as in text, sup ln by corr in Devanāgarī)
 K₂ गूढेन; Dn₂ सगस्य, T G₁ मन्त्रेण, G₂ मन्त्रस्य
 (for मन्त्रस्य) —^b) S K₂ पित्रानेन, Ko N₁ B₂-४
 Dn D₁ २ २ २ २ M गूढेन; K₁ २ D₂ निधानेन, K₂ २
 D₂ G₂ विधानेन; B₁ गृहाण न, T₁ गृहीतेन, T₂ गृहि
 तेन; G₂ (mf ln) ग्रहाणेन (for पिधानेन) D₂
 वन हता —^c) M च (for हि) —^d) K₂ पीडि
 ताश्च; K₂ 'ताश्च, B₁ २ 'ता न; D₂ 'तास्तु (for
 'ता स्म) N₁ Dn₂ ह पांडवा (for सबान्धवा) T
 G पीडिता सह (G₂ २ सर्व) वाधवा

18 ^a) S विनाशादि (for 'शेन) — M₂ om 18th
 —^b) T G M₁ २ ४ -वधादपि (for -वधेन च) Dn₂
 पुत्राणां न तथाभवत् —^c) K₂ lacuna for नां च नाशेन
 K₁ २ N₁ B D₂ विनाशेन, T G₁ वधाद्यापि, G₂ २
 विनाशादि (for च नाशेन) Dn₂ घटोत्कचविनाशादि,
 M₁ २ ४ पांडवानां विनाशादि —^d) K₁ २ D₂ २ शूराणां
 (for कुरूणा) Dn₂ घातनेन च, T घातनादपि, G
 M₁ २ ४ प (M₁ २ पा) घातनादपि (for पतनेन च)

19 ^b) T₁ हृदमापतितं बलाद्, T₂ हृद पतितं महद्
 (submetric), G₁ M हृदमापतितं महद् —^c) S Ko ४
 एतद् (for कर्णम्) S K N₁ Dn₁ D₂ २ २ T G [अ]नु
 शोचामि; M₁ 'शोचानि (for 'शोचन्ति) B₁ २ कर्ण
 मेव हि शोचन्ति (B₂ हि शोचामि) —^d) S₂ दहामि;
 K₁ दहाम्, K₂ २ दहोपि, B₁ २ D₁ २ २ २ २ स (D₂
 स) दहो हि, B₂ ४ दहो हि; Dn₁ सन्नति; G₂ दहति
 (for दहामि) S Ko [अ]र्द्धि, K₂ [आ]वृत्; Dn₂
 [आ]हुति (for [आ]दित) D₂ सन्नत्येवाविवाहित (sic),
 T G₁ २ दहाममा (G₁ 'गधमा, G₂ 'गधमाना) विवाहुति
 (T₁ ति'; G₂ दहत्यमाविवाहत् — After 19, B₁
 ins :

कर्णमैवानुशोचन्दि दह्याम्यग्नाविवाहितः ॥ १९
 न हि स किंचिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम् ।
 न च स वैशसं घोर कौरवान्तकरं भवेत् ॥ २०
 एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 विनदञ्जनकै राजञ्चकारास्योदकं प्रभुः ॥ २१
 ततो विनेदुः सहसा स्त्रीपुंसास्तत्र सर्वशः ।

अभितो ये स्थितास्तत्र तसिन्नुदरकर्मणि ॥ २२
 तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदम् ।
 स्त्रियः कुरुपतिर्धोमान्भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः ॥ २३
 स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् ।
 कृत्वोत्तार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ समाप्त जलप्रदानिकपर्वे ॥

॥ समाप्तं स्त्रीपर्व ॥

77* कर्णाश्रुनसद्वायोऽहं जयेयमपि वासवम् ।

20 *) K₁ D₁ न हि मे; K₂ s s D₂ M न हि मे;
 K₄ lacuna, B₁ s s D₂ न हि न; B₂ D₁ D₁ s s
 s s न हि स; T₁ G₁ न च मे, T₂ न च मे, G₂ न हि
 सा (for न हि स) K₂ s अप्राप्तं, D₂ अप्राप्य; M₂
 सत्प्राप्यं (sic) —^b) S₁ K₀ s भवत्या (S₂ 'त्य)पि;
 K₁-s D₂ s भवेदिति; K₂ भवदेति, D₁ D₂ स
 चेदपि (for भवेदपि) K₀ दिवस्थित; K₁ s हृदे स्थित,
 K₂ s D₂ हृदि स्थितं; G₂ दितं स्थिर (sic) (for दिवि
 स्थितम्) —^c) K₁-s B₁ D₂ s G₂ s न चेदं;
 D₁ D₂ तव स; D₄ न चास्य; G₁ न चास (for
 न च स) M₁ संशयं (for वैशस) S₁ K₄ न च देव
 श***; S₂ न च देवसम लोके; K₀ न च देवशस
 घोरं; D₀ न चेदविशतं घोरं; M₂ न च देवशस घोर
 —^d) T G कौरवाणां कृतं (for कौरवान्तकर) D₂ च
 तत् (for भवेत्)

21 Before 21, M₁ ins वैशपायन —^a) D₀
 विलाप (for विलप्य) S करुण (for बहुलं). S₂ विलप्य
 बहुलं तत्र; B₂ पूर्व बहु विलप्याय —^b) M₂ कुत्तीपुत्रो
 (for धर्मराजो) —^c) S₁ K₂-s विरुदन्, S₂ (orig
 as in text, sup lin) K₁ s D₂ व्यनुदत्, B₁ s
 प्र(B₂ प्रा)रुदन्; D₂ विलपन्, D₃ व्यरुदत्; T G₁
 वदन्स; G₂ सह स; M₁ वदता, M₂-s वदन्स (for
 विनदन्) N₁ B₁ s D₁ D₁ s s s s कुक्षितो (N₁
 'ते) (for शनकै) D₂ स वदन् शनकै राजा, G₂ सह
 स शनकैर्दुःखं —^d) K₂ [अ]स्योदकं प्रभु, B₂ G₂ s
 [अ]स्योदकक्रिया S₂ विभु (for प्रभु)

22 B₁ repeats 22^{ab} on marg —^a) K₂ विनेदु;

B₁ विनेदु, B₁ (first time) निपेदु; M₁ निनेदु
 (for विनेदु) M₁ s स्त्रीसघा (for सहसा) —^b)
 S₁ K₀ s स्त्रीपुमास्तत्र; K₂ s स्त्रीपुमांसोप्यत्र, K₃ s स्त्रीपु
 सोय, N₁ D₂ स्त्रीपुमास्तत्र; B₁-s s (second time)
 D₁ D₁ s s s s स्त्रियस्त्रा खलु, B₁ (first time)
 D₂ s स्त्रीपुमासोय; T G₁ M₂ s स्त्रिय पुत्रश्च; M₁ s
 सारस्य इव (for स्त्रीपुमास्तत्र) —^c) K₂ B D₁ D₁-s
 s s s T G₁ M₁ s या; D₂ M₂ य; D₄ या (for ये)
 B₁ s स्त्रियस् (for स्थितास्) —^d) K₁ कर्मणे

23 *) D₂ G₂ आनाययामास B₁ तवस्त्रा आन
 यामास, T G₁ M तत समान (T₂ 'य)यामास; G₂
 तवस्त्वमानयामास — K₀ om 23^{ab} —^b) K₁ परि
 छद; K₂ s स परिच्छदान्, K₄ स परिच्छद; N₁ B₂-s
 D₁ D₁ s s s s स परिच्छदा; B₁ D₂ परिच्छदा; T₂
 G च परिच्छद (for सपरि) D₂ कर्णस्यैव तु योषित
 —^c) T G₁ श्रीमान् (for धीमान्) D₂ चकार प्रेत
 कर्माणि —^d) S₁ आतु **, S₂ K₄ आतुस्तस्य; K₀
 'रयं, K₁ s D₂ s आतु श्रेष्ठो; D₁ आतु प्रेम्णा; T₁
 G₁ प्रेम्णा आतु (by transp), M₂ प्रेम्णा राजा M₁
 s s प्रेम्णा तु आतुरच्युत — After 23, G₂ ins 79*

24 G₂ om 24^{ab} T₁ damaged —^a) D₁
 सभाभि (for स ताभि) G₁ सर्वात्मा (for धर्मात्मा)
 —^b) S₁ K₀ s T₂ G₁ M प्रेतकार्यम्; K₂ प्रेतकृत्यम्;
 K₃ पुत्रकृत्यम् — After 24^{ab}, K₁ s D₂ s ins

78* बहो भवसा मधस्य गोपनेन वयं हवा ।

पापेनासौ मया ज्येष्ठो आताशानाभिपातितः ।

[(L 1) = (var) 17^{ab} — (L 2) = (var)

line 2 of 80* Ds 'ज्ञाननिपातित]

— While, T G1 s M ins after 24^{ab} G2 after 23

79* सर्वं चकार कर्णस्य विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
स राजा धृतराष्ट्रश्च कृत्वा जलमत्तन्द्रितः ।

[(L 1) Gs M1 s. 4 'दक्षिण' (for 'दक्षिणम्'). — (L 2) T1 G1 s कृत्वाजलिम् G1 अतद्रित]

On the other hand, after 24^{ab}, Bom ed ins

80* चकार विधिवद्धीमानधर्मराजो युधिष्ठिर ।
पापेनासौ मया श्रेष्ठो आता ज्ञातिर्निपातित ।
अतो मनसि यद्गुणं स्त्रीणां तन्न भविष्यति ।

[(L 1) = (var) 79*, line 1 — (L 2) = (var) 78*, line 2 — For line 3, of 12 6 10.]

— °) K1 s D2 s इत्युक्त्वा स तु गगाया — °) K1 s D2 उत्ताराकुलेंद्रिय ; Ds उत्तरानाकुलेंद्रिय ।

— For 24^{ad} S subst .

81* समुत्तार गगाया भार्यया सह भारत ।

[M1 गगाया M2 भार्याया (for भार्यया)]

— After 24, K1 s D2 s Bom. ed ins :

82* आतृभि सहित सर्वैर्गङ्गातीरमुपाविशत् ।

[Ds सहिता सर्वे K1 गगातीरे Ds 'विशन्']

— While after 24, Dn2 ins

83* य इदं शृणुयाद्धीमान्भद्रामकिसमन्वित ।
तस्य नारायणो देव प्रददाति समीहितम् ।
मानसं वाचिकं चैव कायिकं यच्च दुष्कृतम् ।
पुराणज्ञं पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते ।
पुत्रपौत्रैः परिभूत इह लोके सुखं लभेत् । [5]
मुक्त्वा च सकलालोकानिन्द्रलोके महीयते ।

Colophon om in Ks — Sub-parvan Ś Ko-2 s 5 N1 B Dn D1-s s 8 S स्त्री — Adhy name Ś Ko 4 प्रख्यापनमुदकदानं च, K1 s D2 उदकप्रदानिक, B2 उदकदानिक, Ds जलप्रदानिक, T उदकप्रदानं, G1 सर्वेषामुदकप्रदान, G2 उदकप्रदानप्रशसा, Gs कर्ण बोधन नाम उदकदान, M जन्मावबोधन — Adhy no (figures, words or both) Ś2 T Gs 27 (as in text), K1 24, Dn1 18, Ds s 16, Gs 26 — After the above, all MSS (except Ks s D2) ins समाप्तमिदं स्त्रीपर्व ।

— After the colophon, Ś Ko 4 conclude with

अत पर शांतिपर्वं भविष्यति । य(Ś2 त)स्यायमाद्य (K4 प्रतिसधि) श्लोक ।

वैशंपायन ।

कृत्वोदकं तु सर्वेषां सुहृदां पाण्डुनन्दना ।

विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

[Ś2 कृत्वोदके Ś1 K4 सर्वेषां सुहृदां (by transp.) Ś1 damaged. Ś2 पाण्डुनन्दन]

स्त्रीपर्वण्यमी वृत्तांता । धृतराष्ट्रविशोककरणम् । संजयवाक्यं । विदुरवाक्यम् । निर्याण । कृपादिदर्शनं । पाण्डवसमागमः । आयसमीमसेनभगः । न्यासदर्शनं । आयोधनगमनं । स्त्रीविलापः (K4 'विलास') । गांधारीकोपः । वासुदेववाक्यं । युद्धहवः संस्कारः । गगाभिगमनं । कर्णप्रख्यापनं । उदकदानं चेति शिवम् । (Ko om शिवम्).

एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वतिकरणं महत् ।

सप्तविंशतिरध्याया पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ।

श्लोकाः सप्तशतं चैव पंचसप्ततिरुच्यते ।

प्रणीतं सज्जनमनोवैकुण्ठ्यास्तप्रवर्तकम् ।

[(L 2) Ś1 Ko 'सिन्धुदाहता' — (L 4) Ś2 प्रणीतकम्]

— Ś1 cont ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय ।

— Ś2 cont. समाप्तमिदं स्त्रीपर्व ।

शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु मृतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः ।

— After a few lines not connected with the parvan

— अत्र सवस्तरे ऋषिभूशरसख्ये अश्वयुजमासे सितेतरपक्षे तिथौ प्रतिपद्यां गुरुवासरात्विजायां सवत् ५८ अतुरति १ गुरौ अत्र सेप्रेदिद्धामध्ये निवसमाने पंडितबोधत्तारकपुत्रपौत्रे पंडिताचा पंडितश्रीकठपंडित कपुत्रपंडितनराभिषे महाभारतपुस्तकद्वयं आदिपर्वमारभ्य आरभ्यपर्वं तावत् । एक पुस्तकं । कर्णपर्वमारभ्य आश्रमपर्वं तावत् । द्वितीयं पुस्तकं । इदं महाभारताख्यहतिहासपुस्तकद्वयं पंडिताचा नवापंडितश्रीकठ केन वा पंडितगगाधरपुत्रेण पंडितनरकेने पंडितबोधत्तारकपुत्रेण सहस्र ख्येन गुरुवरानन्दपादाना विक्रीत अके दी सहस्रं ४५०० । अत्र साक्षिण पन मयातकते महहरकेनेति शुभम् ॥ साक्षीपकेरुवक —

— Ko cont ॥ शुभं शुभं शुभम् ।

कलामुलाभिषे क्षेत्रे कम्पीर्यामादिजे शुभे ।
खरेजात्या कृपालेन लिखित मुक्तिकाम्यया ।

शारिकाया समे[मी]पे तु लिखितं तु मया शुभम् ।
यं पठेत्स विशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ।

शुभ । श्रीगुरुवरणकमलेश्वरो नमः ॥ रामाय नमः । हराय नमः ।
कृष्णाय नमः । परमेश्वराय नमः । नमो नारायणाय । नमो
नमः । नमो भगवते वासुदेवाय नमः । श्रीगणाधिपतये नमः ।
— Ks cont शुभं भवतु लेखकपाठकश्रोत्रनुमन्तृप्रोत्साहक
जनस्येति शिव ।

— Ks concludes with

शुभं भवतु कल्याणमस्तु । अथ शान्तिपर्वं भविष्यति । श्री

— Ns concludes with

शुभमस्तु लेखकपाठकयो ॥ स ६३२ मार्गशिवे (२१)

— Bs concludes with

शाके मार्तण्डशैलक्षितिपरिगणिते पादपञ्चमवारे (३३)
ब्रह्माद्यैवदनीयं मुनिगणनिकरैश्चितनीयं विचिंत्य ।
श्रीमल्लक्ष्म्याश्च नारायण इदमलिखच्छौरिपादैकचित्त
शेषार्थमपंचकानां दितमनसा पर्वणां क्षिप्रमेवाम् ॥
पक्षीशांसाधिखंडाः नजममल सप्तस्य हृत्पकजे
लक्ष्मीदस्ताम्बुजाराधयमति गगन यल्लक्षणा मानव ।
लक्ष्मीनारायणाख्येन हि युगरजनीशोदधिद्वामिताब्दे
पर्वैतच्छाप्यलेखि प्रमुदितमनसा शल्यपवाभिधर्मैः ॥

श्रीगुरवे नमः । शुभमस्तु शकाब्दा १७१२ सन १९६५ शाल
वारिख १५ भाद्रप्य पचदशदिवसे शनिवासरे इत्यवातु ॥

— Bs concludes with

शकाब्दा १६९९ कार्तिकस्य द्वादशांशे बुधवासरे समाप्तोऽयं
ग्रंथः । श्रीरमानाय देवशर्मण पुस्तकमिति ।

— Bs & concludes with

अस्यानंतरं शान्तिपर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोकः ।

वैशंपायन उवाच ।

कृत्वोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दना ।

विदुरो ह्यतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

— Bs cont समाप्तश्चायं ग्रंथः श्रीरामनिधिशर्मण स्वाक्षर
मिति ।

— Bs cont श्रीकालीशंकरशर्मण स्वाक्षरं पुस्तकं च ।
परमात्मने नमः । ओं तत्सत्परमात्मने नमः । ओं तत्सत्परमा
त्मने नमः । ओं तत्सत् । ओं काली ।

— Dns concludes with

शुभमस्तु कल्याणमस्तु । श्रीरामचद्राय नमः । श्रीगोविंदाय
नमः । अतः परं शान्तिपर्वः । तत्र राजधर्मपाददर्शनमोक्षधर्माश्चेति ।
तत्रादौ राजधर्मं निरूप्यते ।

— Ds & conclude with

अस्यानंतरं राजधर्मस्यायमाद्य श्लोकः ।

कृत्वोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दना ।

विदुरो ह्यतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

— Ds cont शुभमस्तु । सवत् १६९८ समये ज्येष्ठदि एका
दशि रविवासरे लिखितं वनमालिना काशीनगरे । श्रीरामजय ।
श्रीकृष्णजय । श्री ।

— Ds cont श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— Ds concludes with

सवत् १८२८ वर्षे मिति ज्येष्ठ कृष्ण ७ चद्रवासरे शुभमस्तु
लिपिकृत भगवान्वासी आभानेरीको पुस्तक लिप्यो भरथपुर
मध्ये सुपवास ।

— Ds concludes with

शुभमस्तु

— Ds concludes with

अस्यानंतरं राजधर्मस्यायमाद्य श्लोकः ।

कृत्वोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दना ।

विदुरो ह्यतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

शुभमस्तु । श्रीरामचद्र । सख्या ५५० ।

— Ds concludes with

अस्यानंतरं राजधर्मस्यायमाद्य श्लोकः ।

कृत्वोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दना ।

विदुरो ह्यतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

श्री । शाके १६१५ श्रीमुखनामसंवल्लरे उत्तरायणे श्रीव्मत्तौ
ज्येष्ठदि दशमी मदवासरे इदं स्त्रीपर्वं वैकटभट्टेन लिखितं ॥ श्री ॥

— Ds concludes with

अस्यानंतरं शान्तिपर्वणि राजधर्मं भविष्यति । श्रीरामचद्राय
नमः । सव १७४६ के लीपा ।

— Ts concludes with

चित्तविक्षेपदोषेण भावितं प्राप्यते मया ।

यादृशी पुस्तकं हृद्वा सादृशं लिखितं मया ।

अथर्वं वा सुयत्नं वा क्षन्तुमर्हन्तु सज्जना ।

शालिवाहन शक १७९४ आगिरस नाम सप्तसर कार्तिकबहुल

दशमी इंदुवासरे काश्यपगोत्रोत्पन्नकुप्याचार्यवर्यपुत्रेण रामेणेदं स्त्रीपर्वं पुस्तकं लिखितमिति ज्ञेयम् ।

— T₂ concludes with

श्रीरुक्मिणीसत्यमामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु । स्त्रीपर्व समाप्तं ।

— G₁ concludes with

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ओं । स्त्रीपर्व समाप्त । श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते निगमात्महादेशिकाय नमः । श्रीमदपर्यामृतमहादेशिकाय नमः । अस्मद्गुरुपरपराभ्यो नमः ।

— G₂ concludes with

अविघ्नमस्तु । शुभमस्तु गुरुभ्यो नमः । ८५६ वर्षे तै मासं ३ तदि (मकरमासस्य ३ दिन) कटैषु अग्रहभिलिरूकुञ्जिपोसोमयाजिपुत्र न महागणपतिस्त्वहस्तलिखित । श्रीमहागणपतये नमः ।

— M₁ concludes with

शुभमस्तु ।

— M₂ concludes with

श्रीगुरुभ्यो नमः कोट्यं १०१४ मत धनुमासं ४ (तारीख) मूलवृ प्रतिपदवृ तिङ्गळाङ्कचयुकृट्टियदिवसपङ्क (५) तीत्त ग्रन्थ शुभ ।

— M₃ (orig in Malayalam) concludes with

श्रीदक्षिणामूर्तिः प्रीयताम् । श्रीरामचन्द्रः प्रीयताम् । सांभशिवमूर्तिः प्रीयताम् । श्रीसूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । श्रीमद्गुरुचरणारविर्दाम्भ्यां नमः । श्रीमहात्रिपुरसुदर्यै नमः । मंगलानि भवतु । कोलवर्षे १००३ तुलामासे ८ दिने मंगलवासरे पूर्वपक्षे तृतीयाया अनूराधानक्षत्रसहितदिने सायंकाले नरस्य छायायां प्रमाणं यदा पञ्चदशपादपरिमितं तदा मांकावुग्रामे वायुकोणे सांपि स्थले लिखितं चेवायूर लेखकग्रामनाम । नाणु लेखकनाम । शाल्यमुभृतिस्त्रीपर्वान्तं पर्वचतुष्टयं । अयं ग्रन्थः सामुद्रिराजकुडुम्बस्य पश्चिमशास्त्रासर्वधि ॥

APPENDIX I

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS which was too long for being included in the footnotes to the constituted text. The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star)

1

After 11 9 1, § K Ñ₁ B Dn D₁-s s s Cd ins

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।

कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रय ।

अश्वत्थान्न श्रुत कर्म शापश्चान्योन्यकारित ।

वृत्तान्तमुत्तरं श्रूहि यदभापत सजय ।

वैशपायन उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश । [5]

सजयो विगतप्रज्ञो हृतराष्ट्रमुपस्थित ।

सजय उवाच ।

आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वरा ।

पितृलोकं गत्वा राजन्सर्वे तव सुते सह ।

याच्यमानेन सतत तव पुत्रेण भारत ।

चातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्त विधित्सता । [10]

पुत्राणामय पौत्राणां पितृणा च महीपते ।

passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS, while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors silently corrected. The variants in references are also ignored.

आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।

वैशपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचन घोर सजयस्य महीपति ।

गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत्पृथिवीतले ।

त शयानमुपागम्य पृथिव्या पृथिवीपतिम् । [15]

विदुर सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ।

उत्तिष्ठ राजान्किं शोषे मा शुचो भरतर्षभ ।

एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गति ।

अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।

अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना । [20]

न शोचन्मृतमन्येति न शोचन्निश्रयते नर ।

एवं सासिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।

अयुष्यमानो त्रियते युध्यमानश्च जीवति ।

काल प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ।

काल कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । [25]

न कालस्य प्रिय कश्चिन्न द्वेष्य कुलसत्तम ।

(L 1) K₁ रानन् (for राजा) — (L 2) Ś₁ K₁-s s D₁ s अकुर्वत — K₁ 2 D₁ om lines 3-4 — (L 3) Ś K₀ 4 D₁ कृत (for हत) — (L 4) Ś₂ सजय — (L 5) K₁ हतसैन्ये K₁ 4 D₁ सर्वत (for त्र) — (L 6) Ś K₀ 4 [s] विगतप्रज्ञो, K₁ 2 विगत (K₂ 'तो'वानो — (L 7) Ñ₁ writes the ref and om (hapl.) from आगम्य up to वैशपायन उवाच (in line 13) D₁ आगत्य (for म्य) — (L 8) K₁ पितृलोके — (L 9) B₁ 2 D₁ प्रोच्यमानेन, B₁ वोत्स्य D₁ सहिताय (for सतत) — (L 10) D₁ पातिता (for पा) — (L 11) K₁ s भ्रातृणां (for पि) — (L 12) K₁-s D₁ आनुपूर्व्येण — (L 13) Ñ₁ श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) — (L 14) K₁ D₁ पृथिवीपते; Ñ₁ 'पति (for 'तले) — Ñ₁ om (hapl.) line 15 — (L 15) D₁ ते (for तं) K₁ D₁ पृथिवीपते

— (L 17) K₁ शोषे (for शेषे) K₁ शोच (for शुचो) — (L 18) K₁ s एष (for एषा) K₁-s भूतानां, D₁ तत्त्वानां (for -स) D₁ 4 s s नरेश्वर (for लोके) — Ś₂ reads lines 19-28 on marg — (L 19) Cd अन्य-क्षादीनि भावानि (for the prior half) K₁ भव्यभावानि भारत (for the post half) — (L 20) K₁ का तत्र (by transp) K₁ s D₁ पतिदेवता, B₁ D₁ परिदेवता K₁ तत्र का तत्र प्रतिदेवता (for the post. half) — (L 21) Ś₁ damaged Ś₁ (by corr) K₁ B₁ मृत्यु (B₁ 'त' मन्येति, Ś₁ (before corr) K₀-s D₁ मृत्युमत्येति; K₁ s त्रि (K₁ मृ) यते लोके, D₁ त तमन्येति (for मृत) D₁ D₁ मृत्यते K₁ नाशोचन्मृत्यते नर (for the post. half) — (L 23) Ś₁ damaged K₁ युध्यमानश्च; K₁ युद्ध (for युध्य) K₁-s s तु (for च) — (L 24) D₁ हति; D₁ परि- (for अति) — (L 26) K₀ द्वेष (for द्वेष्य).

दशमी ह्यंनुवासरे काश्यपगोत्रोत्पन्नकुप्याचार्यवर्यपुत्रेण रामेणेदं स्त्रीपर्वं पुस्तकं लिखितमिति ज्ञेयम् ।

— T₂ concludes with

श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु । स्त्रीपर्व समाप्तं ।

— G₁ concludes with

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ओं । स्त्रीपर्व समाप्त । श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते निगमात्मज्ञादेशिकाय नमः । श्रीमदपर्याप्तमहादेशिकाय नमः । अस्य द्गुरुपरपराभ्यो नमः ।

— G₂ concludes with

अविघ्नमस्तु । शुभमस्तु गुरुभ्यो नमः । ८५६ वर्षं तै मास ३ त दि (मकरमासस्य ३ दिन) कटैथु अग्रहभिलिरुक्कुञ्जिपोसोम याजिपुत्र न महागणपतिस्वदत्तलिखित । श्रीमहागणपतये नमः ।

— M₁ concludes with

शुभमस्तु ।

— M₂ concludes with

श्रीगुरुभ्यो नमः कोष्ठं १०१४ मत धनुमासं ४ (तारीख) मूलबु प्रतिपदबु तिङ्गळाक्चयुकुटियदिवसप्लु (५) तीच ग्रन्थं शुभ ।

— M₃ (orig in Malayalam) concludes with

श्रीदक्षिणामूर्तिः प्रीयताम् । श्रीरामचन्द्रः प्रीयतां । सांबशिव मूर्तिः प्रीयता । श्रीसूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । श्रीमद्गुरुचरणारविंदाभ्यां नमः । श्रीमहात्रिपुरसुदर्यै नमः । मंगळानि भवन्तु । कोल्लवर्षे १००३ तुलामासे ८ दिने मंगळवासरे पूर्वपक्षे तृतीयायां अनूराधानक्षत्रसहितदिने सार्यकाळे नरस्य ज्ञायायां प्रमाणं यदा पञ्चदशपादपरिमितं तदा मांकाबुग्रामे वायुकोणे सांपि स्थले लिखित चेवायूर लेखकग्रामनाम । नाणु लेखकनाम । शाल्यमुमुक्षुतिस्त्रीपर्वान्तं पर्वचतुष्टयं । अयं ग्रंथः सामूदरिराजकुटुम्बस्य पश्चिमशास्त्रासंबन्धि ॥

APPENDIX I

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS which was too long for being included in the footnotes to the constituted text. The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star)

1

After 11 9 1, § K Ñ₁ B Dn D₁-s s s Cd ms

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।

कूपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रय ।

अश्वत्थाम्न श्रुत कर्म शापश्चान्योन्यकारित ।

वृत्तान्तमुत्तर ब्रूहि यदभापत सजय ।

वैशपायन उवाच ।

हृते दुर्योधने चैव हृते सैन्ये च सर्वथा । [5]

सजयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थित ।

सजय उवाच ।

आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वरा ।

पितृलोकं गता राजन्सर्वे तव सुते सह ।

याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत ।

धातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्त विधिलसता । [10]

पुत्राणामथ पौत्राणां पितॄणां च महीपते ।

passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS, while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors silently corrected. The variants in references are also ignored.

आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।

वैशपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं सजयस्य महीपति ।

गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत्पृथिवीतले ।

त शयानमुपागम्य पृथिव्या पृथिवीपतिम् । [15]

विदुर सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ।

उत्तिष्ठ राजान्किं शोषे मा शुचो भरतर्षभ ।

एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गति ।

अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।

अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना । [20]

न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्त्रियते नर ।

एव सासिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।

अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।

कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ।

कालं कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । [25]

न कालस्य प्रियं कश्चिन्न द्वेयं कुरुसत्तम ।

(L 1) K₁ राजन् (for राजा) — (L 2) §₁ K₁-s s D₁ s अकुर्वत — K₁ s D₁ om lines 3-4 — (L 3) § K₀ s Dn₁ कृत (for श्रुत) — (L 4) §₁ s सजय — (L 5) K₁ हृतसैन्ये K₁ s D₁ सवैत (for श) — (L 6) § K₀ s [s] विगतप्रज्ञो, K₁ s विगत (K₂ 'तो' शानो — (L 7) Ñ₁ writes the ref and om (hapl) from आगम्य up to वैशपायन उवाच (in line 13) Dn₁ आगम्य (for म्य) — (L 8) K₁ पितृलोके — (L 9) B₁ s Dn₁ याच्यमानेन, B₁ योत्स्य Dn₁ साहिता (for सतत) — (L 10) Dn₁ पातिता (for धा) — (L 11) K₁ s आदृणां (for पि) — (L 12) K₁-s Dn₁ आनुपूर्व्येण — (L 13) Ñ₁ ह्रत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) — (L 14) K₁ s पृथिवीपते; Ñ₁ 'पति (for 'तले) — Ñ₁ om (hapl) line 15 — (L 15) D₁ ते (for त) K₁ s Dn₁ पृथिवीपते.

15

— (L 17) K₁ शोषे (for शोषे) K₁ s शोच (for शुचो) — (L 18) K₁ s एष (for एषा) K₁-s 'भूतानां, D₁ सत्त्वानां (for स) D₁ s s s नरेश्वर (for लोकेश्वर) — § reads lines 19-28 on marg — (L 19) Cd अश्वत्थादीनि भावानि (for the prior half) K₁ s भव्यभावाणि भारत (for the post half) — (L 20) K₁ का तत्र (by transp) K₁ s D₁ परिदेवना; B₁ s परिदेवता. K₁ तत्र का तत्र प्रतिवेदना (for the post. half) — (L 21) §₁ damaged §₁ (by corr) K₁ s B₁ मृत्यु (B₁ 'त') मन्वेति, §₁ (before corr) K₀-s D₁ मृत्युमन्वेति; K₁ s अत्रि (K₁ s म्रियते लोके, D₁ त तमन्वेति (for मृत') Dn₁ s म्रियते K₁ s नाशोचन्म्रियते नर (for the post. half) — (L 23) §₁ damaged K₁ s युध्यमानश्च; K₁ s युद्ध (for युध्य') K₁-s s तु (for च) — (L 24) D₁ इति; D₁ परि- (for अति) — (L 26) K₀ द्वेय (for द्वेष),

यथा वायुस्त्वृणाग्राणि सवर्तयति सर्वतः ।
 तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्वशम् ।
 एकसार्धप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
 यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना । [30]
 यांश्चापि निहतान्युद्धे राजस्त्वमनुशोचसि ।
 अशोच्या हि महात्मानः सर्वे ते त्रिदिव गताः ।
 न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
 तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यजः ।
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे च चरितव्रताः । [35]
 सर्वे चामिमुखा क्षीणास्तत्र का परिदेवना ।

शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।
 हूयमानांश्चरांश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषाः ।
 एव राजस्त्ववाचक्षे स्वर्गं पन्थानमुत्तमम् ।
 न युद्धादधिकं किंचिरक्षत्रियस्येह विद्यते । [40]
 क्षत्रियास्ते महात्मानः शूरा समितिशोभनाः ।
 आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्या सर्वे एव हि ।
 आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ ।
 नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्तममहंति ।

Colophon

— K₂ om line 27 — (L 27) K₁ सवर्तयिष्यति, Cd
 'यति (as above) Ś₂ सर्वदा, K₁ २.५ B₁ ३ Dn₂ D₂ ३
 'श (for 'त) — (L 29) K₁ एकमर्थः, B₁ एकशार्धं,
 D₂ एकधानुः — (L 30) Ś₁ K₀ ४ यथा, Ś₂ K₂ य-
 स, K₅ य (for यस्य) Ś₁ K₀ २-५ N₁ B₁ २ स (for
 प्र) K₁ २ D₂ ३ यस्ते (D₂ 'स्ते) कस्त्वरितो याति (for
 the prior half) K₂ ३ ५ D₄ परिवेदना — B₄ reads
 line 31 on marg — (L 31) K₅ यश्चापि K₁ निहि-
 तान्युद्धे, K₅ निहतान्युद्गान् K₂ ३ इह (for अनु-)
 — (L 32) Ś₁ K₁ N₁ न शोच्यास्ते; B₁ ३ Dn₂ D₂ अशो-
 च्यास्ते, B₄ D₂ ३ न शोच्या हि Ś₂ सर्वे हि, Dn₂
 ते सर्वे (by transp) — (L 35) K₁ २ N₁ B₄ Dn₁
 D₂ ३ शु (for च) — (L 36) K₁ ३ D₄ ३ परिवेदना
 (L 37) Ś₁ K₀ २-५ N₁ Dn₂ शरीरेषु च (for 'रामिषु)
 Ś₁ K₀ ४ वीराणां (for शू) K₅ जुहुस्तेस्य (for 'बुस्ते)
 Dn₂ शराहुति — (L 38) K₀ हूयमानां; K₅ D₂
 'मान (for 'मानाश्) K₁ ३ पुरुषा, K₂ -पौ — (L

39) K₁ २ D₂ [आ]ख्यात, K₂ ३ [आ]व (K₅ 'द)द्वे
 Ś₁ K₂ ४ स्वर्ग, K₀ ३ Dn₂ D₂ स्वर्गः, K₅ सर्ग (for
 स्वर्ग) — (L 40) K₀ ३ युद्धानधिक B₁ ३ क्षत्रियस्य
 तु, Dn₁ D₁ ४ ३ ३ 'याणां च; Dn₂ 'यस्य हि — (L
 41) Dn₂ D₂ महाराज (for 'त्मान) — (L 42) K₁
 आशिष, K₂ ३ अशेष, Cd आशिष (as above) Ś₂
 K₀ ३ ३ परम (for 'मां) K₁ इ, D₂ ते (for हि)
 — (L 43) Ś₁ K₀ २.३ आत्मानमात्मना (by transp),
 K₂ आत्मनामात्मना Ś₁ K₁ Dn₁ D₂ ४ [आ]श्वस्य Ś₂
 K₀ परमर्षभ (for पुरुष) — (L 44) K₂ ३ महा-;
 K₄ नान्यः; Dn₂ न स (for नाद्य) K₂ ३ -शोकाभितप्त
 स्त्व K₁ कायम् (for कार्यम्) Ś₂ अहंति (for 'सि)

Colophon — Adhy name K₁ २ D₂ ३ विदुरवाक्य
 — Adhy no (figures, words or both) Ś₂ K₁ D₂
 9, Dn₁ D₂ (see m) ३ 1 — Śloka no K₁ ३
 43, D₂ 44.

CRITICAL NOTES

1

2 ^d) The better attested reading is अकुर्वन्, and it is possible to regard अकुर्वन् as an improvement. While the general rule is to prefer the harder reading to the simpler one, in the case of grammatical forms the rule, I think, should be to give the benefit of doubt to the author, and to regard the mistake as a scribal one, unless there is overwhelming proof to the contrary. It is a strange but well attested fact that a man born to a language has a blunter sense of grammar than one who has learnt it through grammar, and hence side by side with difficult forms like प्रतिजिह्वीषेव (11 10 14^d), निनीयन्त (10 15^o), जघ्र्याम् (20 18^b), रोह्यते (21 14^d), प्राहाषात् (24 14^d) and स्त्रीयुना (27 22^b) and correct forms like जहति (16 47^d), अनुशयति (2 22^a), देहानि (3 5^a), स्वर्ग (3 8^o), अवरोप्यन्तम् (3 10^a), उच्यति (6 5^a), गृह्य (11 17^a), उत्पादयित्वा (1 32^a), त्रिलपती (16 59^o), अष्टवक् (17 6^o), and sandhis like प्राप्नोत्तरे (4 7^a), अयस्मयम् (11 17^b)

6 ^b) सहायता, of Pān 4 2 3, vārt 1, also Rām 2 46 9^d रक्षणार्थं सहायता

10 ^o) गमिष्यामि is an improvement of S for the harder गमिषु दुःख is adverb to विचरन्

13 The text as it stands would make out Jāma dagnya as the only friend, while there are other advisers like Nārada, Kṛṣṇa Dvaipāyana, Kṛṣṇa and Bhīṣma, cf. सुहृदां वाक्य in the speech of Saṁjaya, st. 23°.

15 ^a) श्रोतास्मि is not a form of the first future, it is a वृजन्त which always governs the acc. The epic writer has used the वृजन्त in other places like स्वाता 7 3^o, 19 10^b and हन्ता 15 3^a

16 ^a) दुर्योधनस्य to go with वध in 16^o.

19 ^o) मया दुःखितर, the instrumental gives the meaning of 'as compared with', of Rām. 1 19 20, 23, 55 15

22 The stanza should close with 22^d and a fresh

stanza should be formed of the present 22^o and 23^a. The reference to Sṛjaya receiving consolation from the sages is to be found in 7 App I (No 8). The line तम यौवनम् etc refers to Jāma dagnya's Dambhodbhāvopakhyaṇa (5 91), the sage Kanva's Mātalyupākhyāna (5 95-103) and Nārada's Galavacarita (5 104-121), all are found in the Udyogaparvan and were intended to cure Duryodhana of his insolence.

23 ^o) गृद्धिन् = गृद्ध (p p as a neuter noun, meaning गर्ध) + इन्, गृद्धि occurs in st 29, and both mean 'excessive love'.

26 ^b) निल युद्धमिति युवन् is an instance of anacoluthon, but may be justified by Pānini with the Bhāṣya and the Kāśikā on 3 2 124

28 ^a) युज्यते — for the use युज्यते मग्नवारी योगम्, of Mahābhāṣya on Pān 3 1 99, vār 5 'so that a man will not join remorse on to a past action'.

29 ^o) इद is an adverb ŚK and S support the reading

30 This refers obviously to the well known parable मधु पश्यति समोद्वाहप्रपान नानुपश्यति (5 62 27°)

34 ^o) I would change चिदिनि to 'दिनि' as better attested, and as also better in sense

36 ^a) I have preferred the harder reading इव ह्येतान् of D, supported slightly by Ks s Ś Ko-2, N1, S have to suggest a different variant each

2

2 6^a is the reading of the Central and the Southern groups of MSS as against the Kashmirian version, and could have been adopted into the text, — [Crit. App., line 4 ins —^d) before K1-2, s.]

16 ^a) जानपदिक affecting the whole community. 'One may suffer privations and yet that common evil may not be averted'

17 [Crit. App., line 7 ins semicolon after नापेति, line 9 om Cd omis नापेति]

19 ^b) अनुशोचसि as in 16^b (अहंसि, °ति) MSS authority is equally divided between °शोचसि and °शोचति, after the reading °शोचति, there is an abrupt return to the subject 'one', as in 16 — °) 'It is by no means the case that he does not miss the object to be achieved'

20 ^a) अन्त्यामन्या 'ever-changing' — ^b) वैशेषिकी 'characterised by pre eminence or distinction'

22 Cf. Ait Br — आस्ते भग आसीनस्य etc

3

4 After 3 4 and 4 13, 12* and 17* appear in several manuscripts. The first of these passages in a group of six lines occurs in the Ś K Ñ₁, B D groups after 3 4. They are missing in this place in the S group. These lines are clearly out of place and unauthentic here, but they occur as 17* after 4 13 with four additional lines in the T G M group and in Ñ₁, B and D (minus D₉) as repetitions of the six lines constituting 12*, with an addition of four lines. One might argue that if they were unauthentic in the last place, they may be authentic here. The passage was probably derived from an older source and was added here as an amplification of what precedes.

14 °) सांसिद्धिक (from ससिद्ध created), 'subject to the laws governing created beings'. Devabodha explains it elsewhere by स्वभाविक

4

2 °) कलल, 'a shapeless mass'

3 ^b) The reading adopted is a blend of readings. मास is attested by Southern MSS and प्रकल्प-येत् by Ś₁ Ko Dn₁ D₁ 4.9 — ^d) मासे 'in a month after (the fifth month)' is a similar blend.

7 °) प्रासोचरे, an irregular double sandhi of प्राप्ते and उत्तरे

10 An obscure verse. The sense is he looks with even greater indifference on his self, being reduced to bondage by his own account (ātmanā) than does a dumb man on the good or evil done to his mouth. उपेक्षित has to be supplied after 10^b

13 [Crit App, line 12 read D₁ 3-7 9 for D₁ 3-7]

14 Before verse 14, there are 9 lines in the Central and Southern group, which are omitted here by the Ś K group, cf 12*. We are concerned with line 9 of 17* प्रत्यक्ष च परोक्ष च यो निश्चय्य द्युति त्विमां । which is really a substitute line for 14^{ab} in Ñ₁ B₂ D₉ S, B₁ 2 4 Dn D₁ 3-7 having both, while Ś₁ Ko-2 5 D₉ have only 14^{ab}. The word द्युति in line 9 means, as elsewhere in Mbh and in the Rāmāyana, a maxim or a wise saying, cf Mbh I 180 7, 220 14 Rām II 29 17^{cd}, 106 13, पौर्विकी द्युति, B 14 18 28. We cannot say it positively, but there is a greater likelihood of the Ś K group consisting of 6 MSS, suppressing प्रत्यक्ष than the much bigger group of Ñ₁ B D S suppressing अद्यवे°. Hence the wavy line. The द्युति would refer to verses 2°-13^d, if we do not admit lines 1-8 of 17* — ^d) For the omission of स, cf 1 32 where य is omitted, 5 5^d where आसन् is dropped, also 1 26^b, 4 10^b, 7 1°.

5

5 ^d) The verb आसन् is to be supplied

7 तेषां and तै. are to be referred to सिद्ध्यन्नाम्रगजा कारा in 4°

13 °) वीनाह, 'the circular masonry on the top of a well', वेला, 'the circular edge'

20 The instrumentals are connected with मय in verse 21,

6

3 ^d) अम्युद्धरणाय is an improvement for °गेन,

7

3 For the predicate in वृच्, cf. 1 15.

7 ^b) The v l are meant to avoid the दीर्घत्व of ङ on account of the following व्य

14^{ab}-16^{cd} K₁ 2 invert the order of 17^{ab} and 16^{cd}. The order followed in the text is that of Ś₁ and some K, D and B MSS — [Crit App, below 23*, line 3 after 16^{ab}, ins (which is preceded by 16^{cd})]

15 °) यम् is not from यम्, but from √यम् and means 'which must be controlled' स in 16^a refers to (मूढ) दुर्बुध understood from दुर्बुधा in 15^d — [Crit App, line 13 read D1 + for D1]

17 °) असुतपुंल, 'begetting a craving', of Amara II 10 43

19 Dr H Ray Choudhary (I H Q) regards the two lines engraved on Benagar Garuda pillar of Heliodorus containing a reference to the same triad of Dama, Tyāga and Apramāda as being derived from our Mbh passage here. How far the Mbh has influenced Buddhistic works and, inversely, how far the present Mbh shows Buddhistic influences and whether the present verse in the Striparvan is a part of the pre Buddhistic Mbh are probably problems incapable of resolution in our present state of knowledge.

8

1 There is incongruity between the description of Dhrtarāstra and the statements in 2 1, 3 1, 7 1

9 28* runs thus तस्यान्त नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययाद् । It appears in Śs, K1-s, B, Dn D1-1 ° while it is absent from Ś1, K0 s and T G M The preceding line runs

तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया मायविपर्ययात् ।

and the following line is तच्चैवाहं करिष्यामि अथैव दिज-सत्तम । Its absence from twelve MSS of four different groups would ordinarily have been convincing proof of its unauthenticity, but there is a possibility of haplography and, secondly, if we drop the line, the reference of the pronoun तत् in the subsequent line is not clear. Against the possibility of haplography I have to urge that the field of haplography cannot be so extensive, there is a remote chance of twelve different scribes hailing from all over India, committing a blunder in an identical manner. Secondly, the argument of haplography is valid in cases where the omission results in the text being left without sense, its validity is problematic when the text without the omitted passage yields good sense, or if the omitted passage is of a superfluous nature or yields a meaning inconsistent with the remaining text or is an attempt to gloss

over an impropriety or ambiguity. As regards the reference of the pronoun तत्, it is not clear even with the additional line, the तत् may refer at the most to अन्ताधिगमनम्, which is after all only implicit in it. It can as well refer to मरणवदुमनन implicit in मरण वदु मन्यते in st 8. That the epic writer is not always exact or complete in his phraseology, is a patent fact (cf 1 16^{ad}, 26^{ad}, 32, 2 6, 4 14, 5 5) and that itself is often a temptation for the improving hand of a later generation.

16 °) परमिकां गतिम्, of परमिकासिद्ध in I 2 230. The word परमिक is found in the epic as an epithet of धर्म, चिन्ता, आर्ति, सखा, गुरु etc.

20-26 The मारावरण of the Earth (cf Mbh 1 58, 37, 45) and the conversation between the Earth and Vāsudeva (cf B 13 34 21-29) belong to a much later period of Indian history. cf also Mbh 3 45 21, 27, B 16 8, Harivaṃśa 2894-96, Duryodhana is mentioned as an incarnation of a fraction of Kālī in the Anśavātaraṇa, I 61 80.

43 [Crit. App, line 7 read तपसश्चिरात् (for तपश्चिरात्)]

44 °) पुत्रशोक yields a better sense, the harder पुत्रशोकम् appears in both extreme versions Śs K1 D1, G2 s M1 s and old Ts, and hence has been adopted.

9

2 Practically a whole adhy after st 1 is missing in the Southern version, which is guilty of fewer insertions in the case of the StrI than D B N1 and Ś K and hence these verses have been omitted from the text have been, on account of their large number, formed into App I. The first stanza of adhy 9 in these MSS runs as विदुरस्य तु तदावयं क्षुत्वा तु पुरुष पैम । युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमधीत् ॥, while st 2 in the constituted text, not having any speech of Vidura preceding it, is worded differently. The question whether the Viśoka is a late insertion and whether the StrI should start from adhy 9 with a short version of Vidura's advice has been discussed in the Introduction (p xxv). पतच्छुत्वा really resumes the contents of the preceding adhy and involves a repetition of st 45, which is the usual manner of the epic writer. Adhys 1-9 are in

answer to the question of Janamejaya in 1 1 and adhy 10 is in answer to 1 2 — °) योज्य probably was intelligible without the complementary र्य and the proximity of Samjaya would make the sense clear

5 तत्र is dropped, of 1 32

14 °) रुदत्यश्च was metrically possible but no MS gives it, S substitutes नदन्त्यश्च, in 17^b, several MSS give the correct form.

10

15 °) पद नी is an old idiom for 'to trace footsteps or whereabouts', of पश्चादनुप्रसुह्यते त विद्वत् पद-नीरिव A V 11 2 13

17 °) निधनन्त adv or adj 'ending with death'

11

13 °) दुष्टात्मा, an attributive or a predicative epithet of Dhrtarāstra? Preferably the latter, since thus it will mean the same thing as क्रोधवशमापन्न (st 24^a), and the description of st 21 and the epithet महामना there will be adequate Elsewhere also in the Mbh the character of Dhrtarāstra presents an enigma

17 ^a) 34* explains the purpose

29^a, 30^b क्षम, proper or what is proper There is no difficulty as regards the first passage, but in regard to the second there are the variants क्षम, क्षम and क्षम क्षम was a harder reading, but well attested and appropriate in the context, cf क्षम कार्य 3 9 12°

12

1 ^b) The शौच is necessary after shedding tears, cf the proposed explanation of जलप्रदानिक in the Introduction, p xxvi

3 3^a runs एव विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्षीवचन तदा । Between 3^a and 3^b all MSS except S Ko 1 read 35* The question is whether this can be treated as an accidental omission in the four MSS concerned The omission, in the first place, is not haplographical Secondly, S₁, Ko 1, although faithful representatives of a single tradition, are of different prove

nance and differ considerably among themselves and therefore they each go back to a different original. Thus the probability of the same accidental omission from each of those originals severally is considerably attenuated Thirdly, if the omission does not materially affect the sense of the passage as a whole, there is an additional ground for giving weight to the omission That वचन has no qualifying word before it such as मम or तेषाम् and that therefore the passage is necessary cuts both ways The slight ambiguity itself might have motivated in scription We have besides here the usual accompaniments of a later addition, i e, self contradiction and repetition समर्थं सन् goes against पाण्डवान् अधिकाज्ञानम् in 3^c, while त्व तु राजन् तत्कथा is superfluous by the side of नाकार्षीवचन तदा D₂ and K₁ : D₂ omit line 5, the former together with some letters from 3^b and K₁ : D₂ repeat 3^a which are all indications of a marginal addition in the originals before them, in copying which confusion sometimes was a result

5 The verse is obscure as it stands, the obscurity is removed by repeating नो गृहीते both after अय and after हिताहिते (=relative merit), this has been secured by K₂ T₂ G₁ T₁ by adding a न

13

10 After 10, all MSS except the original S₁ (the lines are added marginally on it), K₁ : S and D₂ read 38*, which is omitted from the constituted text on account of the incongruity of the lines in the context The argument runs thus Vyāsa asks Gāndhārī to check her rising anger, a symptom of *rajas*, she has always insisted on Dharma before, she has been clairvoyant and has ever uttered truthful words He appeals to her in the name of Dharma and Truth to curb her anger The additional passage introduces the following argument the Pāndavas have won and therefore it is Dharma that triumphs But the *adharma* of the Pāndavas is what Gāndhārī complains about (17 16^a), while she herself has ever insisted upon Dharma (17 6) The two additional lines therefore could not have been written by the writer of this part of the Mbh Incongruity and self contradiction can become relevant arguments when a substantial group of MSS favours the probability of an insertion

14

16 This stanza refers to the defeat of Nakula by Vṛśasena (8 62) in the Karnaparvan, which immediately precedes the fight between Bhīma and Duḥśāṇa

15

6 ^d) Ś 2 Ko 4 and S (except T 2 G 2) support धम दक्षिणी, a usual epic epithet, दीव* is unmeaning — [Crit App, line 2 read ^d) for ^b)]

16

1 ^b) आविकर्तन, a hard reading, is supported, by Ś 1 K 4 T and M 2 s, and also by the वि and पि of other MSS

3 ^{as}) Gives an afterthought, which is, however, supported by all MSS

41 ^d) उपचारै, 'with complimentary expressions'

49 ^b) यूथश्च 'in indiscriminate heaps'

51 ^c) पर, a (matching) upper piece, of the pair पर-अवर

18

12 ^b) यातित, the harder reading of N 1 M 2-4, is indirectly supported by Ś Ko 4 M 1 and T 1 G 1 s, the meaning of यातयति is to be seen in यातना

16 ^a) इयू is wrong for इयू, but occurs currently in the Mbh, of 3 264 25^c

19

15 [Crit App, line 10 ^{ms} after semicolon, Bom ed पश्य कृष्ण after विशन्]

18 [Crit. App, line 8 ^{ms}, after द*, Bom ed बहुधा वारयोषित]

20

31 ^d) रूपाणां is not merely a hard reading, but an obscure one, but it has to be adopted and so also विगत वपु has to be taken to mean beauty

32 ^{ab}) Uttara, Abhimanyu and Lakṣmana were boys, but not Sudakṣma of Kāmboja. Is the great Homer nodding? Cf note on 25 1

22

5 ^a) The alternative reading प्रातीयेय occurs frequently and would appear to be better as a patronymic, but of Ś B 12 9 3 3, and here as else where in the constituted text of the Mbh the form प्रातिपिय has been adopted

23

20 ^a) पालयान The form may be justified by Pān (चानश्)

23 Cf 6 103

41 ^a) अन्तःस्थे, chanted in subdued voices

42 ^c) The upavīta is worn on the left (स्य्य) shoulder on all auspicious occasions, cf Kātyā Śr S 258 10 The piling up of funeral fuel is naturally done with an *apasavya*

24

1, 5 The son of Somadatta here mentioned is Bhūriśravas, called also Yūpadhvaja from the emblem upon his banner indicating the sacrifices he performed

2 Somadatta was killed in the Dronaparvan 7 137 33

17 This disclosure of most intimate secrets of sexual love heightens the pathos Mammaṭa of V 45 and VII 65 अत्र पूर्वोक्तस्वामरणं चकाराङ्गमपि करुण परिपोषयति। The passage 61* preceding (and in a few cases following) st 17 can make the omission of 17^a a case of haplography, rather than an omission due to aesthetic or puritanic considerations, and in a like manner one can regard 61* also a case of hapl omission What ultimately should prevail is the evidence of MSS, following which st 17 is taken into the text, and passage 61* as an addition

25

1 This Kāmboja king's name is Sudakṣina in the many places where it occurs, the description given here and in other places would make him out to be a grown up man There is, on the other hand, a younger brother of his mentioned as slain in 8 40 105, also a son of the Kāmbojarāja is men

tioned at 7 67 59, but Sudakṣiṇa is certainly no boy as made out in 20 32

8 [Crit App, lines 5-6 after — °), read Ks मन श्रुतिह्रा, T1 श्रुतिर्मनोह्रा (for मन श्रुतिह्रो) Cd as in text]

13 63* This is again a case of a probable haplographical omission from six MSS, five of them included in the Critical Apparatus and one (with symbol Ts) not included in it, and here again aesthetic considerations have motivated their exclusion from the text. The haplography itself can be based on the senseless repetition of 13 syllables of 13^{ab} Drona in these lines is described as killing babies who have necklaces of gold (63*, 1 1), which is inconsistent with their being described as bearing armours of gold

26 Vinda and Anuvinda are princes of Avanti, and different from the king whose death has been mentioned at 22 1

34^d-35^c In the case of four passages, viz 25 34^d-35^c, 26 15-16, 15-23 and 32^{ab} there is difficulty in the contrary sense to that pointed out in the case of the Addl. passages. I have not felt a compelling reason to reject them when by reason of the procedure adopted in the case of the nine passages mentioned above they should have been omitted. I shall deal with them in their places. 25 34^d-35^c has been omitted by Ś1, Ś2, Kō and K4, the same set of MSS that have omitted the additional passage 35*, there is no haplography present and there is no break in the continuity of the sense. We have, however, to distinguish this passage from 35*, where there is an obvious explanation of the insertion, and where the inserting hand has left the mark of redundancy and self-contradiction. This passage can be distinguished from 36*, which is omitted by MSS belonging to the same group, but which contains a glaring contradiction to another contiguous portion of the parvan, also from 61*, which has a certain impropriety about it and is omitted by MSS belonging to three linguistic groups, while the accidental omission here is within the same group having the closest affinity and sharing innumerable secondary features, and cannot be rebutted by an explanation of insertion or the existence of self-contradictions or impropriety

41-42 These happenings are described in the Mausala Parvan

26

1 The speech of Kṛṣṇa is a continuation of stanza 35 of the last chapter, so that verses 36-46 amount to an insertion, but as it belongs to the pre-history of the Mbh. we are not here concerned with it

3 °) वैरपुरुष is better supported, but it is an easier reading

4 [Crit App, line 1 ms. at the beginning = 12 317 9]

5 °) तप एव अर्थ + ईय, so also वषाथीय

14 °) सप्रामभूमिष्ठा and not सप्रामभूमिष्ठा is wanted by the context, and there is ample MSS authority for it.

15, 16 have been omitted by T1 : and M1-4, i e, the same six MSS whose omission of 75* and also 76* has been shown as a ground of their exclusion from the text. Some of the arguments employed there can be employed here also. There is a violation of logical sequence inasmuch as the Brahmaloṇa and the warriors entitled to it come in between the world of Gods, and Gandharvas and Yakṣas and the Uttarkuru region and those entitled to it, who are naturally inferior to the former class. The verses have been omitted by two different linguistic groups of MSS. And yet there is a circumstance which is definitely in favour of the retention of the verses in the text. After st 14 all these MSS have a line running thus

क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गता परमा गतिम् ।

This line comes after a description of warriors who have turned their backs on the enemy and have not met with death while begging for mercy, and therefore it is not possible to say of them that they are क्षत्रधर्मेण निहता, and surely they do not deserve the 'highest world' after death. The line क्षत्रधर्मेण निहता is therefore the remnant of a passage which describes a higher death and a higher world than those described in the preceding verses, and therefore of a verse or verses of the same tenor as the verses in the text. Here then we have a case of a substituted text which has come down in a garbled

form, 13^{ab} has been similarly omitted from the same MSS with the exception of M₁, which has it and the remaining line of 13 does not yield any sense. As regards the argument of logical discrepancy, it can be shown that there is a logical order even in the text as it stands. The categories of warriors in st 12 and 14 have been arranged in the descending order, but they all form one class as against the warriors described in st. 15 who have met a glorious death inasmuch as they had to fight against odds, harassed, deserted, disarmed as they are, they fight facing the enemy, knowing no other incentive than their sense of shame. While stanzas 12-16 refer to death on the battlefield, st 17 refers to death on the way to the battlefield.

18-20, omitted by T₁ 2 and M₁ 2 4, are introduced by the reference युत्तराद् उवाच, and at the end, before st. 21, there is a similar reference, and this may therefore be regarded as a good case of haplography.

20 Lomasa, under orders of Indra, accompanied the Pāṇḍavas on their pilgrimage, cf 3 45 35-37

24 °) Sudharman acc to Cn was the priest of Duryodhana

25 °) Yuyutsu was a son of Dhṛtarāṣṭra by a Vaisya woman. He joined the Pāṇḍavas in the war — °) Indrasena was Yudhishthira's charioteer

28 °) कालीयक, a rich variety of sandalwood, cf. Mbh 3 175 10², Rām VI 96 8

33 °) S reads युद्धदत्त, a better known warrior, for बृहन्त, a Kuru warrior, brother of Kṣemadhūrti, whose death is mentioned in 8 5

35 °) Acala and Vṛṣaka, like Śakuni, were brothers of Gāṇḍhārī

27

4 °) सूयतीर्थो, 'with an easy descent (तीर्थ from दृ) for approach (उप)' विप्रसु, recede to a distance